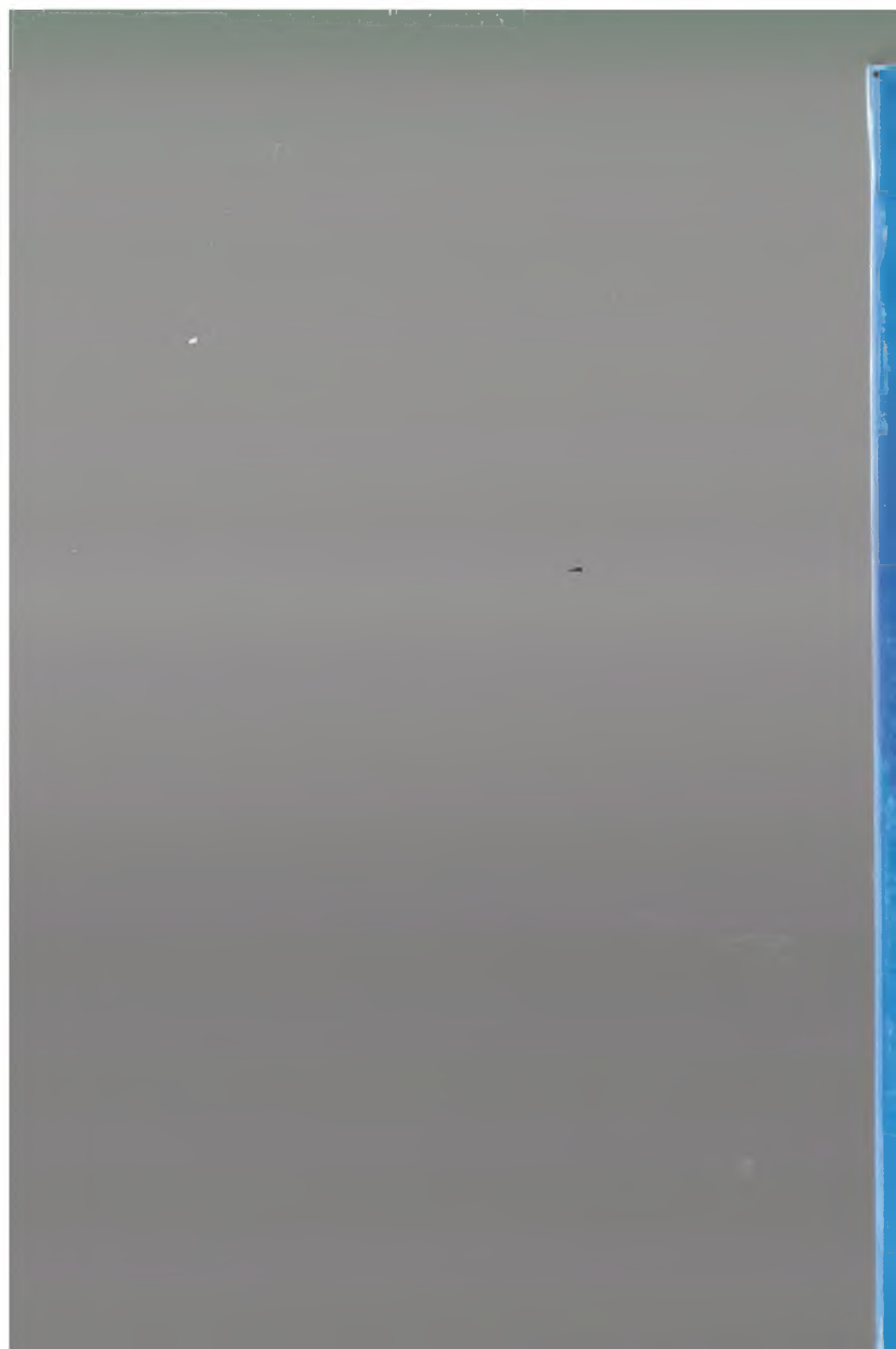

821
R-30

Nasimxon RAHMONOV

O‘ZBEK ADABIYOTI TARIXI

(Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha)

821
R-30

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Nasimxon RAHMONOV

O‘ZBEK ADABIYOTI TARIXI

(Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha)

O‘QUV QO‘LLANMASI

- 10844 -

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

“Sano-standart” nashriyoti
TOSHKENT – 2017

UO‘K 821.512.133(09)(075.8)
KBK 83.3g(5O‘)
R-30

Nasimxon RAHMONOV

O‘zbek adabiyoti tarixi (Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha). O‘quv qo‘llanma. – T.: “Sano-standart” nashriyoti, 2017. – 556 bet.

O‘QUV QO‘LLANMA

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2016 yil 22-yanvardagi 26-sonli qaroriga asosan 512100 – Filologiya va tillarni o‘qitish yo‘nalishi bo‘yicha bakalavriat bosqichi talabalari uchun o‘quv qo‘llanmasi sifatida tavsiya etilgan

Mas’ul muharrir:
Hamidulla Boltaboyev
filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:
Saidbek Hasanov, filologiya fanlari doktori, professor
Dilnavoz Yusupova, filologiya fanlari nomzodi

Mazkur qo‘llanma o‘zbek adabiyotining eng qadimgi davrlaridan XV asrning birinchi yarmigacha bo‘lgan davrni qamrab olgan. Qo‘llanmada birinchi marta qadimgi turkiy mif va afsonalar, islomgacha bo‘lgan davr yozma yodgorliklari o‘zbek xalqining adabiy yodgorliklari va yozma manbalari sifatida batafsil yoritilgan. O‘zbek adabiyoti tarixi manbalari yangicha davrlashtirish tamoyillari va adabiy estetik hamda diniy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilingan, shu paytgacha diniy asar sifatida qaralib, adabiyot tarixidan o‘rin olmagan yozma yodgorliklar ham o‘zbek adabiyoti tarixining nodir yodgorliklari sifatida o‘rganilgan. Mazkur qo‘llanmada, avvalgi qo‘llanmalardan farqli ravishda, har bir ijodkorning va badiiy asarning adabiy-estetik jihatlariga asosiy e’tibor qaratilgan.

ISBN 978-9943-4418-2-8
© Sano-standart, 2017

SO‘Z BOSHI

“Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” va adabiyot tarixiga munosabat. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, hamma sohalar qatori, ma’naviy jarayonga ham alohida e’tibor qaratila boshlandi. Ma’naviy jarayon ma’lum bir mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotida katta rol o‘ynab kelgan va shunday bo‘lib qoladi. Mamlakatning ruhan barqaror, sog‘lom fikrli avlodlari ma’naviy jarayon tufayligina o‘z g‘oyalarini, aqidalarini yaratib, avloddan-avlodga o‘tkazib kelgan.

Sharq azaldan ma’naviy jarayon beshigi edi. Qadimgi Shumer, Misr, Xitoy, Hindiston, Turon xalqlari yaratgan moddiy-ma’naviy yodgorliklarni eslab o‘tishning o‘zi kifoya. Ayniqsa, Turonzaminning osoriatiqalari, yozuv madaniyati, arixitektura inshootlari hamon jahon ahlini hayratga solib kelmoqda.

Zotan “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”da shunday deyiladi: “... sifatli o‘quv-uslubiy va ilmiy adabiyot hamda didaktik materiallarning kamligi, ta’lim tizimi, fan va ishlab chiqarish o‘rtasidagi puxta o‘zaro hamkorlik va o‘zaro foydali integratsiyaning yo‘qligi kadrlar tayyorlashning mavjud tizimidagi jiddiy kamchiliklar sirasiga kiradi”.[1] Dasturda aytilgan bu kamchiliklar o‘zbek mumtoz adabiyotini oliy ta’lim tizimida o‘qitishga ham bevosita va bilvosita aloqadordir. Ayniqsa, dasturda “Xalqning boy ma’naviy va intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida ta’limning insonparvarlik yo‘nalishini ta’minlash”[2]ga qaratilgani o‘zbek mumtoz adabiyotini oliy ta’lim tizimida o‘qitishga alohida e’tibor berish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Chunki Dasturda ta’kidlangan “xalqning boy va ma’naviy merosi”ning katta qismini o‘zbek mumtoz adabiyoti namunalari tashkil qiladi. Ikki ming yillik tarixga ega mumtoz adabiyotni izchil o‘rgatadigan qo‘llanmaning yo‘qligi ham “Kadrlar tayyorlash Millik dasturi”da qo‘yilgan vaziflarni amalga oshirishni bir oz qiyinlashtirmoqda.

O‘zbek adabiyoti tarixi, umuman, o‘zbek tili va adabiyoti fanlariga hukumatimiz tomonidan alohida e’tibor berilayotgani ham bu fanning oliy ta’lim tizimida, qolaversa, jamiyatimizda katta mavqega ega ekanini ko‘rsatadi. Xususan, 2016-yilning 13 may kuni O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan chiqarilgan “Alisher

[1] Oliy ta’lim. Me’yoriy-huquqiy va uslubiy hujjatlar to‘plami. – “Istiqlol” nashriyoti sho‘ba korxonasi Bosh tahririyati. Toshkent- 2004, 10-b.

[2] Yuqoridagi to‘plam. 17-b.

Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tashkil etish to'g'risida" Farmoni muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Farmonda ta'kidlanishicha, "Har qaysi xalqning ona tili va adabiyoti uning milliy ruhi va o'zligining, madaniy-ma'rifiy olami, milliy g'oyasining asosi hisoblanadi. Ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniyning "Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurgan oyinai hayoti til va adabiyotidur. Milliy tilni yo'qotmak – millatning ruhini yo'qotmakdur" degan hikmatli so'zlari ham bu fikrni yaqqol tasdiqlaydi". Shuningdek, Farmonda o'zbek tilining qadimiy ildizga va boy tarixga ega ekani, uzoq tarixiy taraqqiyot bosqichini bosib o'tgani to'g'risida ham aytilgan. Qo'llanmada, mazkur farmondan kelib chiqilgan holda, har bir davrda adabiy tilning adabiy manbalarni shakllantirishdagi roliga ham alohida e'tibor qaratilgan.

"O'zbek adabiyoti tarixi" kursini o'qitish muntazam ravishda adabiyotshunoslik va metodika fanlariga doir so'nggi yutuqlar bilan boyitib borilishi talab etiladi. Aks holda, talabalarning mumtoz adabiyot tarixi haqidagi tasavvurlari adabiyotshunoslik fani taraqqiyotidan ortda qolib ketadi. Shuningdek, bo'lajak filologlar egallagan bilimlarini yosh avlodga o'rgatishning samarali didaktik usullaridan bexabar qolishlari mumkin. Yosh filologlar ertangi kunga yaroqsiz eski adabiy qarashlar tizimi bilan qurollanib qolmasliklari uchun ko'p asrlik tarixga ega o'zbek adabiyotiga tamomila yangicha nuqtai nazardan yondashish zaruriyati paydo bo'ldi. Chunki bizda, shu vaqtga qadar, umuman, adabiyot tarixini, xususan, mumtoz adabiyot tarixini sog'lom ilmiy asoslarda o'rganish tamoyillari ishlab chiqilmagan edi.

Ko'p asrlik o'zbek adabiyoti tarixi o'tmishda alohida mustaqil fan va yaxlit tizimli badiiy-estetik hodisa sifatida emas, balki eng yetuk adabiy siymolarning alohida asarlari ko'proq badiiy mahorat nuqtai nazaridan lokal yo'sinda o'rganib kelingan bo'lsa, Sho'ro davrida adabiyotga sinfiy-partiyaviy nuqtai nazar bilan qarash oqibatida bir millatning yagona adabiyotiga bir-biriga zid bo'lgan ikkita adabiyot sifatida qaraldi.

O'zbek adabiyotini davrlashtirish tamoyillari. Sho'ro davrida milliy adabiyotni davrlashtirish muammosiga ham sog'lom tafakkur pozitsiyasidan yondashilmay, adabiyotning san'at va estetik hodisa ekanligi hisobga olinmadi. Shuning uchun ham adabiyotning taraqqiyoti to'lig'icha jamiyat tarixidagi davrlarga mos keladigan bosqichlardan iborat deb qaraldi. Adabiy shaxsiyatlarga munosabat, badiiy matnlar tahlili va talqini bobida ham sinfiy-partiyaviy yondashuv ustuvor bo'ldi. Bu

ong'lom va g'ayriilmiy yondashuvlarni bartaraf etish, bo'lajak filologlarning adabiyotshunoslikdagi eng so'nggi va sog'lom ilmiy qarashlardan xabardorligini ta'minlash uchun ham «O'zbek adabiyot tarixi» ni tamomila yangicha ilmiy qarashlar tizimiga tayanilgan, adabiyot tarixiga oldingilarga o'xshamaydigan nuqtai nazardan yondashilgan holda o'rganish va o'rgatish ehtiyoji paydo bo'ldi.

Nazarimizda, o'zbek adabiyoti tarixini davrlashtirish uchun mezon sifatida ma'lum bir adabiy- tarixiy jarayonni asos qilib olish maqsadga muvofiq. Masalan, islomgacha bo'lgan davrdagi adabiy jarayon islom davridagi adabiyotdan ham mazmunan, ham paydo bo'lish jihatidan farq qiladi. Islomgacha bo'lgan davrdagi adabiyot shomonlik, buddaviylik, moniylik diniy oqimlarisiz rivojlanishi mumkin emas edi. Qolaversa, islomdan oldingi adabiy yodgorliklarga tom ma'nodagi yozma adabiyot sifatida qaralmadi. Bu davrdagi adabiy yodgorliklarning o'ziga xos mezonlari borligi va ana shu mezonlar davrlashtirishning asosi bo'lishi kerakligi bugungi kunda ma'lum. Islomgacha bo'lgan bir necha diniy oqimlar bir hududda faoliyat ko'rsataverdi. Markaziy Osiyoda birin-ketin zardushtiylik, shomonlik, moniylik, buddaviylik oqimlari o'ziga xos yozma adabiyotni yuzaga keltirdi. Buddaviylik oqimi "Oltun yorug'"ni, "Maytri smit"ni va buddaviylik she'rlarini, moniylik oqimi "Xuastuanift"ni (Moniylarning tavbanomasi)ni va moniylik she'rlarini, shomonlik qadimgi turkiy afsonalarni yuzaga keltirdi, bu oqim turkiyzum yozma yodgorliklarida ham ta'sir etdi.

Ana shu fikr-qarashlardan kelib chiqqan holda islomgacha bo'lgan turkiy adabiyotni quyidagicha davrlashtirish maqsadga muvofiqdir:

Shomonlik oqimidagi qadimgi turkiy adabiyot.

Monlylik oqimidagi qadimgi turkiy adabiyot;

Buddaviylik oqimidagi qadimgi turkiy adabiyot.

Biz ikki jilddan iborat "O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari"ni[3] tuzganimizda, o'zbek adabiyotini davrlashtirish tamoyillarining o'ziga xos jihatlari, mezonlari, tamoyillari haqida qisqacha so'z yuritib, o'zimizning davrlashtirishimizni taqdim qilgan edik. Keyingi izlanishlar natijasida o'zbek adabiyotini davrlashtirish uchun faqat badiiy asarlarni emas, balki tarixiy-adabiy asarlarni, sof tarixiy asarlar va ularning tar-

[3] Qarang: O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari, 1 jild (eng qadimgi davrlardan XIII asr oxirigacha). Tuzuvchi, izoh va sharhlar muallifi filologiya fanlari doktori, professor N. Rahmonov, Toshkent, «Fan», 2005; O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari, II jild (XIV-XV asr boshlari), Tuzuvchi, izoh va sharhlar muallifi filologiya fanlari doktori, professor N. Rahmon, Toshkent, «Fan», 2007.

kibida istifoda etilgan ma'lum adabiy janrlarni ham jalb etish lozimligi ma'lum bo'ldi.

Ammo o'zbek adabiyotini davrlashtirish uchun faqat turkiy yoki o'zbek tilidagi asarlarning o'zi ham kifoya emas. O'rta Osiyodagi, xususan, Turonzamindagi arab tilidagi adabiyot ham o'zbek adabiyoti tarixida alohida davrni tashkil qilishi haqida biz o'z qarashlarimizni ilgari surgan edik.[4] Bu davr adabiyotini biz «G'aznaviylar davri adabiyoti» degan nom bilan atash maqsadga muvofiqligini va buning sabablarini ham tahlil qildik. G'aznaviylar davlatining o'z qo'li ostidagi davlatlarda olib borgan siyosati ilmiy va madaniy muhitga keskin ta'sir o'tkazdi. G'aznaviylar davlatining ilmiy, madaniy va adabiy muhiti X1 asrning buyuk qomusiy olimi Abu Rayhon Beruniy merosida namoyon bo'ladi. Aytish mumkinki, G'aznaviylar davlatining butun yutuqlari, ilmdagi, adabiyotdagi muvaffaqiyatlarini belgilovchi omil – Beruniyning asarlaridir. Eng muhimi, G'aznaviylar davlati adabiyotini alohida davr sifatida o'rganishda Beruniyga tayanish mumkin. Soddaroq qilib aytganda, ***"G'aznaviylar davri adabiyoti"*** degan nom ostida alohida davrni Beruniyning badiiy adabiyotga, adabiy janrlarga bo'lgan munosabati, uning qarashlari belgilaydi. Biz uchun muhimi shu - uning ilmiy faoliyati, G'aznaviylar sulolasida yaratgan adabiyot va adabiyoshunoslikka oid qarashlari alohida adabiy davr haqida so'z yuritish imkonini berganidir. Shu bois, birinchi navbatda, "G'aznaviylar davri adabiyoti"ni alohida adabiy davr sifatida baholar ekanmiz, Beruniyning "Osor ul boqiya" ("Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar") asaridagi adabiy janrlar, adabiyotshunoslikka oid kuzatishlariga, qolaversa, "Hindiston" asarida afsona va rivoyatlarga tayanamiz. Shuningdek, Ibn Sinoning "Tayr", "Solomon va Ibsol" qissalari ham G'aznaviylar davri adabiyotining bir qismidir.

Savol tug'ilishi mumkin: Beruniy bironta asarini o'zbek tilida yozmagan bo'lsa, qanday qilib uning tarixiy-etnografik asarlarida keltirilgan adabiy janrlar o'zbek adabiyotining mulki deb ayta olamiz? Jahon adabiyotida shu qoida ma'lumki, til muammosi har doim ham masalani hal qilavermagan. Masalan, Bibliyaning Yangi Ahd qismini yahudiy xalqi o'zining mulki, o'zining badiiy asarlari, madaniy merosi sifatida qadrlaydi. Lekin Yangi Ahd asosan yunon tilida yetib kelgan. Ammo yunonlar hech qachon Yangi Ahd muallifligiga da'vo qilgan emaslar. Bunga o'xshash misollarni boshqa xalqlarning qadimgi adabiyotidan namuna sifatida keltirish mumkin. Biz esa faqat bir misol bilan cheklanamiz.

[4] Некоторые вопросы периодизации узбекской литературы. «Алтаистика и тюркология» ж., Астана, 2013, №4.

O‘rta Osiyoda arab xalifaligi hukmronligi davrida turkiy yoki o‘zbek adabiyoti tanazzulga yuz tutdi. O‘rta Osiyoda arab xalifaligi hukmronligi davriga oid turkiy tildagi yozma manbalar yo‘q. Darvoqe, Beruniy O‘rta Osiyoga, xususan, Moavarounnahrda arablar istilosigt va uning oqibatlarini shunday tasvirlaydi: “Qutayba Ibn Muslim al- Bohiliy xorazmliklarning kotiblarini halok etib, bilimdonlarini o‘ldirib, kitob va daftarlarini kuydirgani sababli, ular savodsiz qolib, o‘z ehtiyojlarida yodlash quvvatiga suyanadigan bo‘ldilar”.[5]

Mana shu dalilning o‘zi ham arab xalifaligi davrida Movarounnahrning madaniy ahvolidan darak beradi. Ammo adabiy jarayon to‘xtab qolmadi. Yaqin uch asr davomida turkiy adabiyotning markazi Movarounnahrdan tashqarida Sharqiy Turkistonda, Sibir o‘lkalarida yashadi. Bu o‘lkalar islom madaniyatidan xoli bo‘lgani uchun og‘zaki va yozma adabiyot qadimgi turkiy adabiyotning davomi sifatida yashayverdi.

Arab xalifaligidan keyin paydo bo‘lgan Somoniylar, G‘aznaviylar, Saljuqiylar sulolalarida vaziyat tamomila boshqacha tarzda namoyon bo‘ldi. Somoniylar sulolasida fors-tojik adabiyoti gullab-yashnadi, Qoraxoniylar davrida turkiy til, turkiy madaniyatga alohida e’tibor qaratildi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, “G‘aznaviylar davri adabiyoti” ham o‘zbek adabiyotining bir bo‘lagi sifatida o‘qitilishi lozim, deb bilamiz. Ammo shuni hisobga olish kerakki, Ilk uyg‘onish davri vakillari — Xorazmiy, Ahmad Farg‘oniy, Rudakiy kabi olim va shoirlar ham “G‘aznaviylar davri adabiyoti” qismida berildi.

Xullas, sulolalar tarixi davrlashtirishning bir mezoni bo‘lishi mumkin ekan. Bunday holda albatta adabiy jarayonda jiddiy o‘zgarishlar bo‘lishi, yangi, takrorlanmas adabiy muhit yuzaga kelishi shart. Mashhur adabiyotshunos N.Mallayev o‘z davrida o‘zbek adabiyotini davrlashtirish haqida so‘z yuritganda, sovet mafkurasi nuqtai nazaridan adabiyot bilan xonlar, sulolalar tarixi va nomi o‘rtasiga qat’iy chegara qo‘ygan edi. U o‘zbek adabiyoti tarixini davrlashtirish tamoyillari va omillari sifatida quyidagilarni ko‘rsatdi: “...adabiyot tarixi xalq tarixining uzviy bir qismi bo‘lib, uni davrlashtirishda, bir tomondan, jamiyatning umumiy taraqqiyot qonuniyatlariga, ikkinchi tomondan, adabiyot taraqqiyotining o‘ziga xos xususiyatlariga asoslanish lozim”.[6] N.Mallayevning davrlashtirish tamoyillari bu o‘rinda aniq belgilangan. Darslik muallifi adabiyotshunoslikda erishilgan yutuqlar, xususan, adabiyotni davrlashtirish

[5] Abu Rayhon Beruniy. O‘tmish xalqlardan qolgan yodgorliklar, Toshkent, Fan, 1968, 84-b.

[6] Mallayev N.M. O‘zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob (XVII asrgacha) “O‘qituvchi” nashriyoti, Toshkent, 1976. 7-b.

tamoyillarining eskicha usullari bilan o‘zining davrlashtirish tamoyi
ri o‘rtasida tamomila farq borligini dalillashga harakat qiladi: “...so
adabiyotshunosligi o‘zbek adabiyoti tarixini o‘rganish sohasida y
qo‘yilgan xatolarga, jumladan, adabiyot tarixi taraqqiyotini sulolalar y
podsholarning, xonlarning kelib-ketishlari tarixiga qarab davrlashti
mayllariga uzil-kesil barham berdi”.[7] N.Mallayev ma’lum darajada h
u sulolalar hukmdorlari bilan adabiy jarayon taqdirini belgilash tarafd
emas va adabiyotni davrlashtirishda ham tamomila bu tamoyildan So
davrida voz kechilganini ta’kidladi. Ammo masala boshqa yoqda – a
biy jarayonning ma’lum bir xonlik davridagi o‘ziga xos, takrorlan
xususiyatlari – adabiy jarayonning yuksalishi yoki tanazzuli, adabiyo
yangicha yondashuv davrlashtirish uchun tamoyil bo‘lishi kerakmi y
yo‘qmi? Shubhasiz, ma’lum bir sulolalar va xonliklarning adabiy ja
yonni yangi o‘zanga burib yuborgani aniq va bunga misollar ham ko‘
Bu holatni Qoraxoniylar sulolasida ham, Oltin O‘rda adabiyotida ha
Temuriylar davri adabiyotida ham ko‘rish mumkin. Shu bois biz o‘zb
adabiyotida ma’lum sulolalar davrida o‘ziga xos mezon, tamoyillar, us
shakllangani uchun, adabiyotni davrlashtirishda sulolalar tarixiga tay
namiz va shu nom bilan ataymiz.

O‘zbek adabiyotining ilk mumtoz va o‘rta asrlar davridagi bosqich
lariga nazar tashlasak, yana bir hodisaning guvohi bo‘lamiz. Bu adab
jarayonning uzluksizligi masalasidir. Adabiy jarayonning uzluksizligini
ta’minlaydigan omillar va vositalar ma’lum syujetlar, yoki badiiy tasvi
vositalaridir. Aytaylik, qadimgi turkiy adabiyotdan ilk klassik davrg
o‘tish jarayonida shunday hodisani kuzatish mumkin. Jumladan, qadim
gi turkiy-run yozma yodgorliklarini yozma adabiyotning namunasi si
fatida tahlil va talqinlar ilk mumtoz adabiyotidan uzilmasdan, obrazlar,
badiiy tasviriy vositalarida davom etdi. Masalan, “Qutadg‘u bilig” bilan
turkiy- run yozuvlari o‘rtasidagi aloqalar shundan dalolat beradi. Ikki
davr adabiyotining – islomgacha va islomdan keyingi davr adabiyotining
o‘rtasidagi uzluksizlik davrlashtirishga asło halaqit bermaydi. Bu holat
esa qadimgi turkiy adabiyotni ikki davrga - islomgacha va islom davri-
dagi adabiyot sifatida chegaralab o‘rganishga imkon berdi.

Qoraxoniylar sulolasi davridagi turkiy adabiyot islomgacha bo‘lgan
turkiy adabiyotdan farq qiladi. Garchi bu davrdagi adabiyot qadimgi tur-
kiy tilda davom etgan bo‘lsa ham, adabiyotning mazmun-mohiyati, ada-
biy ta’sir, janrlar, vazn, xullas, adabiy jarayon nuqtai nazaridan alohida
davr sifatida ajratilishini taqozo etadi.

---

[7] Mallayev N.M. Yuqoridagi asar, 8-b.

Mo'g'ullar istilosi Markaziy Osiyoning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy hayotiga jiddiy salbiy ta'sir etdi. Bu haqda aytib o'tirishga hojat yo'q deb o'ylaymiz. Ammo mo'g'ul istilosining, birinchi navbatda, mo'g'ullarning o'zlari uchun, ikkinchidan, O'rta Osiyo turkiy qavmlari uchun ijobiy tomonlari ham bo'ldi. Mo'g'ullar uchun ijobiy tomoni shunda bo'ldiki, na davlat tizimiga, na davlat boshqaruvi tizimiga, na turmush madaniyatiga ega bo'lgan xalq O'rta Osiyoga kelib, hamma narsani – davlat tuzilishini ham, davlat boshqaruvini ham, turmush madaniyatini, ma'naviy madaniyatni, jumladan, yozuv madaniyatini ham o'rgandi. Ikkinchidan, adabiy jarayon tamomila boshqa o'zanga tushdi. Yangi sulolaning ehtiyojlarini birinchi navbatda e'tiborda tutgan mo'g'ul hukmdorlari turkiy tildagi adabiyotga e'tibor berdilar. Ayniqsa, Oltin O'rda davlati turkiy tildagi, aniqrog'i, yevropaliklar "chig'atoycha" deb atayotgan eski o'zbek tilidagi adabiyot taraqqiyotiga e'tibor qaratdilar. Oltin O'rda davlatining poytaxti Saroy shahrida eski o'zbek tilidagi adabiy muhit yuzaga keldi. Qul Ali, Mahmud Ali ibn as-Saroyi, Xorazmiy, Kalig'oziy, Qutb va boshqa qator ijodkorlar Oltin O'rda adabiy muhitini shakllantirdilar. Misr mamluklar davlatidagi (XIII-XVI asrlar) turkiy adabiyot ham bevosita Oltin O'rda adabiyotining davomidir.

Oltin O'rda qulagandan so'ng, ijtimoiy-siyosiy hayot bilan birga, adabiy, madaniy va ilmiy hayot ham o'zgardi. Adabiy hayotdagi o'zgarishlar Temuriylar davri adabiyotiga zamin bo'ldi.

Temuriylar davri adabiyotiga oid mazkur qo'llanmada tahlil qilingan asarlarni biz yuqorida keltirilgan majmuamizning 2-jildida manbashunoslik nuqtai nazaridan qaytadan ko'rib chiqdik. Xususan, munozarali jihatga oid asarlarning nashrini fotonusxalariga solishtirib, matn tayyorlash jarayonida yo'l qo'yilgan ko'plab saktaliklarni bartaraf qilishga urindik. Talabalar matnni o'qish jarayonida lug'atga ehtiyoj sezmasin deb, matnlarni imkon qadar lug'at bilan ta'minlashga harakat qildik; zamon talablari tufayli tushirib qoldirilgan aksariyat mumtoz asarlarning debochalarini, masalan, nomalarning hamd, na't qismlarini turli manbalardan topib tiklab, tahlil ob'ekti qilib oldik va talaba asarni to'liq tasavvur qilishiga harakat etdik.

Yuqoridagi qisqacha sharhlardan shu narsa ayon bo'ladiki, adabiy jarayonning o'zgarishi va taraqqiyoti bevosita va bilvosita sulolalar tarixiga ham, sulolalar o'zgarishi bilan yuzaga kelgan adabiy va madaniy muhitga ham bog'liq ekan. Qolaversa, o'zbek adabiyoti har bir davrda o'ziga xos kategoriyalarga – muallif pozitsiyasiga, mavzuga, g'oyaga,

mazmunga, uslubga va h.larga ega bo‘lib, sulolalar tarixi bu kategor
larning paydo bo‘lishi va shakllanishida muhim rol o‘ynadi. Adabiy
rayondagi ana shu kategoriyalarni inobatga olgan holda, XV asrga
bo‘lgan o‘zbek adabiyoti tarixini quyidagicha davrlashtirib o‘rgan
maqsadga muvofiq, deb qaraymiz:

1.Islomgacha bo‘lgan turkiy adabiyot:

a) Buddaviylik oqimidagi turkiy adabiyot.

b) Moniylik oqimidagi turkiy adabiyot.

v) Shomonlik oqimidagi turkiy adabiyot.

2. G‘aznaviylar davri adabiyoti.

3. Qoraxoniylar davri turkiy adabiyoti.

4. Oltin O‘rda davri o‘zbek adabiyoti.

5. Temuriylar davri o‘zbek adabiyoti.

Umuman, adabiy jarayonni davrlashtirishda asar yozilgan davrda
lisoniy muhit bosh o‘rin tutib qolmasligi lozim. Ijodkor yashagan ij
moiy muhit, adabiy kategoriyalarning har bir davrda o‘ziga xosliklari
badiiylik tamoyillari asosiy mezon bo‘lishi kerak. Zotan, yuqorida ayt
o‘tganimizdek, sulolalar tarixi ayni ana shu mezonlarga zamin yasadi

Biz o‘zbek adabiyoti tarixini XV asrgacha qaysi omillarga ko‘
davrlashtirish lozim degan savolga javob tariqasida yuqoridagi fikrla
ni o‘rtaga tashladik. Abdurauf Fitrat, Ko‘prulizoda, Miyon Buzruk kab
ulug‘ olimlarning o‘zbek adabiyotini davrlashtirish haqidagi qarashlar
ga to‘xtalmadik. Ularning o‘zbek adabiyotini davrlashtirishiga munos
batimiz boshqa ishimizda o‘z aksini topgan.[8]

* * *

Qadimgi turkiy adabiyotdan boshlab adabiy janrlarda va adabiy
shakllarda o‘zgarishlar yuz berdi. Shu bois bular haqida ham qisq
nazariy bilimlar berish nazarda tutildi va qo‘llanmaga “Ilova” berildi
“Ilova”ni Guliston davlat universitetining dotsenti, filologiya fanlar
nomzodi **Muzaffar Mamatqulov** yozdi. Bu qismning mas’ul muharrir
filologiya fanlari nomzodi, dotsent **Vahob Rahmonov**.

---

[8] Raxmanov N. O‘zbek adabiyotini davrlashtirish masalalari. –Toshkent: MUMTOZ SO’Z,.2016

DAVLATCHILIK BO'LGAN DAVRDAGI QADIMGI TURKIY ADABIYOT

Qadimgi mif va afsonalar
Reja:

1. Mif nima?
2. Mif og'zaki adabiyotning shakli sifatida.
3. Mif – ibtidoiy insonning fikrlash darajasini ko'rsatuvchi omil.
4. Kosmogonik mifning qadimgi turkiy yodgorliklarda ko'rinishi.
5. Tug'ilish haqidagi mif va uning qadimgi turkiy yodgorliklarda ifodalanishi.
6. Tengri kulti va uning mifologik mazmuni.
7. "Oltun yorug'"da Umay kulti.

Tayanch so'z va iboralar: *ko'hna badiiy tafakkur, mif, afsona, mifologik jarayon, muqaddas afsonalar, etiologik mif, kosmogonik mif, antropogonik mif, orxon-yenisey yodgorliklari.*

Qadimgi davrdagi adabiy yodgorliklar sifatida qadimgi mif va afsonalarni ham nazarda tutish mumkin.

Mif nima? Bu savol har doim ko'ndalang bo'lib turadi. Mif, sodda qilib aytganda, olamning yaratilishi, insoniyatning kelib chiqishi, shuningdek, xudolarning, qahramonlarning paydo bo'lishi, ularning faoliyati haqidagi badiiy, sodda va ko'pincha g'alati ko'hna badiiy tafakkur mahsuli bo'lgan adabiy parchadir. *Mif* yunoncha so'z bo'lib, "afsona", "rivoyat" ma'nolarini bildiradi. Ammo mifni afsona bilan bir deb qarab bo'lmaydi. Mif badiiy tafakkurning eng kichik, sodda, epik syujetga ega bo'lmagan ilk badiiy shaklidir. Mif adabiy jarayonning birinchi bosqichida. Yoki quyidagi ta'rif mif bilan afsonani yanada aniqroq farqlash, ular o'rtasidagi ayirmani yanada tushunarli qilib ko'rsatishga xizmat qiladi: "Miflar – biz hozirda afsona deb ataydigan muqaddas rivoyatlar xarakterini qabul qiladi. Mif bilan afsona o'rtasidagi farq tushunarli: mif ibtidoiylikning beixtiyor shaklidir, afsona – ongli ijodning mahsulidir".[9] Insoniyat azalda mif yaratishni maqsad qilib qo'ymagan, balki ma'lum hodisalar, tushunchalar, urf-odatlarni bayon qilish va amalda qo'llash natijasida

[9] Брагинский И.С. Мифы из литературы древности. М.:Главная редакция восточной литературы, 1978, с.019.

miflarning turlari kelib chiqqan. Bular ko‘proq totemistik miflarga, k
mogonik miflarga va boshqa qator mif turlariga tegishli.

Mif og‘zaki adabiyotning shakli sifatida. Badiiy adabiyotning
ko‘rinishi – og‘zaki shakli mifdan boshlangan. Mif qaysidir xalqla
yozma shaklda saqlanib qolgan bo‘lishi ham mumkin. Masalan, Sha
dagi aksariyat yozma manbalar – shumer, misr, bobil, xet kabi qator
dimiy xalqlarning yozma yodgorliklaridan bir qator miflar bizgacha
tib kelgan. Jumladan, yaratilish (ismlarning, udumlarning, buyumlarn
paydo bo‘lishi haqidagi *etiologik miflar*, yoki olamning paydo bo‘l
haqidagi *kosmogonik miflar*; insonning paydo bo‘lishi haqidagi *antrop
gonik miflar* - bu har uchala mif turi arxaik miflarning asosiy mazmun
tashkil qiladi) haqidagi miflar yuqorida aytib o‘tilgan xalqlarning dey
hammasida bor. Zotan, miflarni qiyosiy-tarixiy o‘rganish asosida olim
shunday xulosaga keldilarki, dunyodagi ko‘pchilik xalqlarning miflar
da bir qator mavzular va motivlar takrorlanavergan. Masalan, yuqor
aytilgan uchala mif turini madaniy rivojlangan xalqlarning hammas
uchratish mumkin.

Ibtidoiy jamiyatda mif olamni tushunish va anglashning asos
usuli bo‘lgan edi. Shuning uchun mif ijod qilish insoniyatning madan
taraqqiyotida muhim hodisa hisoblangan. Bu jarayon hamma mif tu
ga aloqador. Ayni paytda mif shunchaki qisqa matndan iborat adab
parcha bo‘lib qolmay, u yaratilgan davrdagi olamni his qilish va olam
anglashni ifodalaydi. Inson ilk yaratilgan davrdan boshlab atrofga mu
nosabatini bildirib qolmasdan, “idrokli inson” sifatida olamni angla
yetishiga zarurat tug‘ilgan. Demak, mif idrokli insonning aqliy faoliya
mahsuli. Mif orqali inson ibtidoiy holda bo‘lsa ham, olamni ilmiy bilish
ga harakat qilgan.

Mif - ibtidoiy insonning fikrlash darajasini ko‘rsatuvchi omil. Ibtidoiy inson o‘zini tabiiy olamdan aniq ajrata bilmagan, shu bois ta
biiy ob’ektlarga o‘z insoniy xususiyatlarini ko‘chiravergan – tabiiy ob’ektlar inson kabi hayot kechiradi, ularning insoniy his-tuyg‘ula
bor, ongli, ma’lum maqsadga yo‘naltirilgan xo‘jalik faoliyatini yurita
di, deb bilgan. Shuningdek, inson ibtidoiy bosqichda mavhum fikrlashni
bilmagan. Mifning barcha turlari manbai ana shu fikrlashda. Fetishizm,
animizm va totemizm kabi inonch-e’tiqodlar ham aslida atrof muhitni
“insonlashtirish”dan kelib chiqqan. Turkiy miflar ham ayni shu xususi
yatlar va jarayonlarni bosib o‘tgan.

Kosmogonik mifning qadimgi turkiy yodgorliklarda ko‘rinishi. Qadimgi turkiy miflarning manbai urxun-yenisey yozma yodgorliklari va qadimgi xitoy yilnomalarida, ayrim arab, fors va boshqa manbalarda. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklardan Kultigin bitikoshining birinchi qismida olamning va insoniyatning paydo bo‘lishi haqidagi mif mavjud: *Ular ikki tengri asra yag‘iz yer qilintuqta akin ara kisi o‘g‘li qilintuqta il o‘g‘lüntä üzä achum apam Bo‘min qag‘an, Istami qag‘an il tutmïš türk bo‘dunïn alïn to‘rusïn tuta birmis, ita birmis* Yuqorida ko‘k osmon, ostda qora yer qilinganda, ikkovining orasida inson bolasi yaratilgan. Inson bolasi ustidan ota-bobom Bo‘min xoqon, Istami xoqon o‘tirganlar, o‘tirib, turk xalqining davlatini, qonun-qoidasini ushlab turgan, rioya qilib turgan[10].

Parchani mif deb qarashimizga quyidagi omillar sabab bo‘ladi: qadimgi turkiylar yerni – ona, osmonni – ona deb tasavvur qilganlar. Inson bolasi (qadimgi turkiylar) osmon va yerning nikohidan paydo bo‘lgan. Kul tigin bitiktoshidan olingan bu parcha kosmogonik mifning namunasidir. Bilga xoqon bitiktoshining boshlanmasida ham shu mif aynan takrorlanadi.

Kul tigin bitikoshining boshlanmasidagi mifga hamohanglik ko‘pchilik turkiy eposlarning boshlanmasida, jumladan, xakaslarning “Alïn arig”, yoqut xalqining “Er Sogotox” eposlarida ham uchraydi. Jumladan, “Er Sogotox”da “ona yer” iborasi aynan Kul tigin bitikoshidagi yerni ifoda etadi. Darvoqe, Kultigin bitiktoshi boshlanmasi qadimgi turkiy qavmlarning tarixiy voqealardan oldingi mifologik tasavvurlari va dunyo to‘g‘risidagilarining manzarasini yaratadi.

Moyun chur bitiktoshining boshlanmasi Kul tigin va Bilga xoqon bitiktoshlarinikiga singari mif bilan boshlanadi: *Tangrida bo‘lmish, il itmish bilga qag‘an* (1) – Tangridan bo‘lgan, davlatni barpo qilgan dono xoqon.

Kul tigin, Bilga xoqon va Moyun chur bitiktoshlarining boshlanmasida afsonaviy epik ruhning borligiga sabab shuki, epik zamonning asosini mif tashkil qiladi. Mualliflarning maqsadi ilk davrdagi turkiy qavmlarning tarixini hikoya qilish edi. Tarixiy voqealar va mif bir-birini to‘ldiradi.[11] Mifning tarixiy voqealarni tasdiqlash uchun kiritilishi ayni

[10] Bu haqda yana qarang: Журакузиев Н. Представления древних тюрков о мироздании. - Евразийская периферия. №1(6) 2012. РКТ при ОИФН РАН. – Москва-Казань. С. 91-96.

[11] Журакузиев Н. Некоторые особенности зачинов орхонских памятников. -“Ko‘hna turkiy yozma yodgorliklar: yozuv madaniyatining ibtidosi” xalqaro konferensiya materiallari “Информ

ana shu o‘rinda o‘z ifodasini topadi. Mazkur mif kosmogonik miflarning namunasidir.

Qadimgi turkiylarning kosmogonik mifologiyasida quyosh va o timsoli ham alohida ahamiyatga ega. Xususan, tongda chiqayotgan qu yosh muqaddas sanalgan. Xoqon qarorgohining darvozasi sharqqa – qu yosh chiqadigan tomonga qaratib qurilgan. Xitoy yilnomalarida qadimgi turkiylardagi boshqa muqaddas sanalgan samoviy jismlar qatorida "yet sayyora" ham eslanadi. Urxun bitiktoshlarida makon sifatidagi yer to‘rt tomondan iborat bo‘lib, to‘rt burchak bilan chegaralangan. Bu holatda yer yuqoridagiday mifologik mazmundan xolidir : *To‘rt bulung qo‘p yag‘i armis* (Ktu 2) – To‘rt tomon butunlay dushman ekan. Yoki to monlar aniqlashtirilganda ham yerning to‘rt tomoni geografik chegaralanish ma’nosini iqoda etadi: *O‘ngra qitaniyda, bariya tabg‘achda, quriya qurdanta, yiraya og‘uzda, aki uch bing sumuz, kaltachimiz bar mu na?* (To‘n., 14) – Sharqda qitaniyga, janubda tabg‘achga, g‘arbda qurdanga, shimolda o‘g‘uzga ikki uch ming lashkarimiz (bilan) boraylikmi?

To‘fon haqidagi mif va uning qadimgi turkiy yodgorliklaridagi ko‘rinishlari. Urxun bitiktoshlarida Sharqdagi ko‘p xalqlarda tarqalgan To‘fon haqidagi mif motiviga ham duch kelamiz. "To‘fon haqidagi mif"ning motivi insoniyatni to‘fon orqali qirib tashlash haqida xudolarning qaroridir. Xudolarning bu qaroriga sabab – insoniyatning gunohkorligidir. Shumerlarda, bobil xalqida To‘fon haqidagi mif deyarli bir. Musoning "Ibtido" kitobida To‘fon voqeasi ma’lum. Insoniyatni yer yuzidan qirib tashlash uchun vosita faqat suv emas, boshqa vositalar ham bo‘lishi mumkin. Masalan, "Avesto"da qahraton qish Sharq mifologiyasidagi to‘fon singari vazifani bajaradi – Xo‘rmuzd yaqinlashib kelayotgan qattiq sovuq yer yuzida jamiki tirik jonzotni qirib tashlashi haqida Yimani ogohlantiradi. Haqiqatan, Yima bir uy qurib saqlab qolgan nabotot va hayvonot namunalaridan boshqa jamiki jnzotlarni va o‘simliklarni sovuq qirib tashlaydi. "Avesto"da bu qirg‘inning sababi nima? Zardusht aytadiki, Yimaning gunohkorligi tufayli insoniyat abadiy yashash huquqidan mahrum bo‘ldi, Odam ato va Momo Havoning gunohkorligi tufayli insoniyat abadiy yashash huquqidan mahrum bo‘lganiday.

Xuddi shu singari mifning motivini Kul tigin bitikoshida ko‘rish mumkin. Bilga xoqon turkiy qavmlarga nasihat qilar ekan, davlatning yo‘q bo‘lib ketishiga ularning o‘zlarini sababchi qilib ko‘rsatadi,

---

А", Алмати, 2005, 44-48-бетлар.

shu bilan birga, Tangri (xudo va osmon) ularning qilgan gunohlari – beboshliklik, xoqonlarning yo'l-yo'riqlariga itoat qilmaganlari va o'zboshimchaliklari uchun jazolaganiga ham ishora qiladi: *Turk o'g'uz beglari bunu aviding! Uza tangri basmasar, asra yir talinmasar, turk bilgä, illägin, to'rüngin kim artati?* (Ktu 22) – Ey turk o'g'uz beklari, eshiting! Yuqorida osmon bosmagan bo'lsa, pastda yer yorilmagan bo'lsa, ey turk xalqi, davlatingni, qonun-qoidalaringni kim yo'q qildi?

Mazkur mif ham, turkiy qavmlar qilgan gunohlari evaziga xudolar (Tangri, yer) tomonidan jazolangan degan, xulosaga olib keladi. Sharq xalqlaridagi umumiy motiv – insoniyat qilgang gunohlari uchun xudolar tomonidan jazolanishi voqeasi o'zaro ta'sir orqali yuz bergan bo'lishi mumkin.

Eq bitigida kosmogonik mifning bu turdagi ko'rinishi yaxshi saqlangan: *"Yuqoriga tuman tushdi, pastda chang ko'tarildi. Qush bolasi yerib yo'ldan adashdi, kiyik bolasi yugurib yo'ldan adashdi. Odam bolasi yerib yo'ldan adashdi. Yana Tangri sharofati bilan uchinchi yilda bularlar eson-omon ko'rishdilar, juda xursand bo'lar, sevinar bo'. Shundan bilinglar: yaxshidir bu"* (Ib.15). Qush bolasining yo'ldan adashuviga, kiyik bolasining yo'ldan adashuviga va insonning yo'lidan adashuviga sabab gunohkorligidir. Bu mif bo'lgani uchun tafsilotlar bayon qilinmagan. Albatta, Tangri tomonidan jazolanishi aniq. Gunohdan qaytganlari uchun Tangri ularga marhamat qilgan.

Tangri kulti va uning mifologik mazmuni. Tangri (xudo) – turkiy mifologiyada keng tarqalgan timsol. U himoyachi, insoniyatni dushmandan, yovuz kuchlardan saqlovchi timsol. Ko'proq ruhiy ma'noga ega bo'lib, yuqori olamni ifodalaydi. Quyidagi parcha shu ma'no va vazifani aniq tavsiflaydi: *"...Tabg'ach qag'anqa yag'i bo'lmis, yag'i bo'lip, illig ratinu umaduq, yana ichikmis. Buncha isig kuchig birtukgaru tagimmili. "Turk bo'dun o'lurayin, urug'siratayin", tip armis, yo'qadu turu armis. Uza turk tangrisi, turk iduq subi yiri ancha timis: "turk bo'dun yo'q bo'lmazun", tiyin, "bo'dun bo'lchun, tiyin", qangim Ilteriš qaganig', o'gim Ilbilga qatunig' Tangri to'pasinta tutup yo'garu kutarmis arinch. Qangim qag'an yiti yigirmi arin tashiqmis, tashra yorimis, tiyin, ku asidip baliqdaqi tag'iqmis, tag'daqi inmis, tirilip yatmis ol bo'lmis. Tangri kuch bartuk uchun qangim qag'an susi bo'ri tag armis, yag'isi qo'ny tag armis, ilgaru, qurig'aru sulap tirmish..."* (Ktu 9-11) – ...Tabg'ach xoqoniga dushman bo'ldi, dushman bo'lib, quvilib,

o‘zini tiklashga umid qilib, yana taslim bo‘libdi. Shuncha mehnati kuchini sarf etganini andisha qilmay, Tabg‘ach xoqoni “turk xalqi o‘ldirayin, urug‘ini qoldirmayin”, der ekan, uni yo‘qotib borayotga ekan. Yuqorida turk tangrisi, turkning muqaddas suvi yeri shunday dega ekan: “Turk xalqi yo‘q bo‘lmasin”, deb “xalq bo‘lsin”, deb otam Elti rish xoqonni, onam Ilbilga xotunni Tangri tepada tutib, yuqori ko‘targa ekan. Otam xoqon o‘n yetti yigiti bilan toqqa chiqib ketgan, tashqarid yuribdi, degan xabarni eshitib, shahardagi toqqa chiqibdi, tog‘dagila pastga tushibdi, yig‘ilib, yetmish jangchi bo‘libdi. Tangri kuch bergan uchun, otam xoqonning qo‘shini bo‘riday ekan, dushmani qo‘yday ekan sharqqa, g‘arbga qo‘shin tortgan ekan...

Mazkur parchadagi Tangri so‘zi “xudo” ma’nosida qo‘llangani bor turk xalqining asirlikdan qutulishi, muvaffaqiyatlari, dushman ustida g‘olib kelgani Tangriga, ya’ni xudoga bog‘liq qilib qo‘yilgan. Turk xal qini Tangri, shuningdek, yer-suv o‘limdan – yer ostidan qutqarib, yuqo riga – uchinchi qavat olamga ko‘tardi, Eltarish xoqon o‘n yetti yigitni butun boshli lashkarga aylantirgan ekan, bu ham Tangrining himoyasi ostida bo‘ldi. Eltarishning qo‘shinini bo‘riday va dushmanning lashkari ni qo‘yday qilgan ham Tangridir. “Xudo” ma’nosida qo‘llangan Tangri bilan “osmon” ma’nosida qo‘llangan tangrini bitikoshlar mualliflari juda yaxshi farqlaganlar – “ko‘k” so‘zi faqat osmon ma’nosidagi “tangri” so‘ziga nisbatan qo‘llangan; “xudo” ma’nosidagi Tangri so‘zi oldidan “ko‘k” so‘zi ishlatilmaydi. “Osmon” ma’nosidagi tangrigina qadimgi turkiy mifologiyada ota deb tasavvur qilingan. Muallif Yo‘llig‘ tigin, qo laversa, jamiki turkiy qavmlar “xudo“ va ”osmon” ma’nosidagi tangri larni yaxshi farqlaganlar, balki Tangrining xudoga aylangani haqida mif bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Zotan, bu bitiktoshlarda “xudo” ma’nosidagi Tangri ruhiy ma’no ifodalab, u haqdagi mifologik tasavvur saqlangan, xolos. Tangri haqida mifga ishora qiladigan bir dalil bor. Bu – Irq bitigi ning birinchi hikoyasidagi Tinsi timsolidir. Tinsi – xitoy podshohining unvonidir. Qadimgi turkiy qavmlarning tasavvuriga ko‘ra, odam tushida Tinsini ko‘rsa, hayotda muvaffaqiyatga erishar ekan.

Tangri (xudo)ning qadimgi turkiy mifologiyada, himoyachi vazi fasidan tashqari, yana jazolovchi vazifasi ham bor: *Tangri ancha timis irinch: “qan birtim”. (Qaningin) qo‘dip ichikding, ichikduk uchun tang ri “ol” timis, arinch, turk bodun olti, alqinti, yo‘q bo‘lti* (To‘n., 2-3) –

Tangri shunday degan, shekilli: "xon berdim". (Xoningni) qo'yib, taslim bo'lding, taslim bo'lganing uchun Tangri "o'l" degan, shekilli, turk xalqi o'lib, zaiflashdi, yo'q bo'ldi.

O'z xonidan yuz o'girgan turkiy qavmlarni Tangri qattiq jazoga giriftor qildi – o'limga, yo'qolib ketishga mahkum qildi, ularni shu yo'l bilan jazoladi.

Turkiy mifologiyada Umay kulti. Bitiktoshlarning mifologik tizimida Umay kulti ham bor. Bu kult onalarni va bolalarni himoya qiluvchi kult. Qadimgi turkiylarda Tangri (xudo)ning umr yo'ldoshi deb tasavvur qilingan. *Tangri, Umay, iduq yir sub basa barti arinch* (To'n., 38) – Tangri, Umay, muqaddas yer-suv mag'lub qilib bergan, shekilli.

Mahmud Kashg'ariy "Devonu lug'atit-turk" asarida Umay haqida to'xtalib, quyidagicha izohlaydi: "umay – yo'ldosh; (tuqqan xotinlar yonidan chiqadigan narsa). Uni bolaning qornidagi hamrohi – yo'ldoshi deyiladi. Shunday maqol ham bor: Umayqa tabinsa, o'g'ul bo'lur – kim Umayga sig'insa, u o'g'il ko'radi, demakdir. Xotinlar yaxshilik so'raydilar". Mahmud Koshg'ariyning Umay haqida bergan ma'lumoti asosida ilmiy Qadimgi davrlardan tortib XX asrning boshlariga qadar Umay bolalarni asrovchi iloh sifatida turkiy xalqlar orasida yashab kelgan. Ayrim turkiy xalqlar mifologiyasida, masalan, xakas, shor, tatar xalqlarida *Imay* tarzida ham qo'llanadi. Mahmud Koshg'ariyning ko'rsatishicha, tuburlar onani *uma* deb aytar ekanlar, shuningdek, uyga kelgan mehmonni ham uma der ekanlar (*Devonu lug'atit-turk, 1 jild, 114 bet*). *Umay/Imay* kultining ma'no va vazifalari ko'p. Shu bois ayrim olimlarning, Umay eron mifologiyasida Xumoydan kelib chiqqan, degan fikrlari o'rinli deb o'ylamaydi. Xumoy qushi soyasini insonga solganda, inson baxtli bo'lar ekan. Umay kulti Sibir turkiy xalqlarida keng ma'noda ishlatiladi. Umay bu xalqlarda faqat bolalarni himoya qiluvchigina emas, balki bolalarning jonini oluvchi sifatida ham talqin qilingan.[12]

Turk budda mifologiyasida Umay kultining turkiy yozma yodgorliklardan va odamlaridan keskin farq qiladigan jihatlari bor. "Oltin yorug'" da buning namunasini ko'ramiz. Buddaviylik aqidasiga ko'ra, "qayta tug'ilgan" jonzotlar, shu jumladan, insonlar ham, bo'disatvga aylanadilar, ya'ni komil bo'ladilar. Jonzotlarning hammasi bu jarayonni bosib o'tishlari kerak. Zervan jonzot bolalariga quyidagicha uqtira-

[12] Иванов В.П. Умай – божество древних тюрков // Тюркологический сборник. 1972. Главная редакция восточной литературы. М.: 1972, 275-[illegible]

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

di: "(Ey)olamni, yeru suvni muhofaza etuvchilar! Sizlar shuni bilingl
foyda, manfaat keltirgani jamiki jonzotlar bolalariga, el-ulusga bosh
lik qilish qonuni bilan so'ragan bo'lsangizlar, ijozat bering, uni endi
(sizlarga) aytayin. Diqqat bilan eshitinglar: (jonzotlar) ilgari qilgan ya
hi ishlar tufayli Tangri zaminida tug'ilganda Tangri xoni bo'ladilar. Q
honki qayta tug'ilib, insonlar orasiga tushganda, insonlar xoni bo'ladi
Hukmronlik qiluvchi o'z qudrati, irodasi bilan jamiki jonzotlar(ni) bi
likda muhofaza qiladilar. Shundan keyin xavf-xatarsiz ona qorniga k
dilar. Qachon kirsalar ona qorniga, Umay onaday u yerda ham tangri
muhofaza qiladilar. Tug'ilsa, ham insonlar (orasi)da –insoniyat ye
ko'p izzat-hurmatli bo'lmoqdan uni Tangri deb aytadilar" (V111 28a/
28b/21).

"Oltin yorug'"dan keltirilgan bu parchada Umay ona kulti diqq
ga sazovor. Garchi "Oltin yorug'" sanskritchadan xitoychaga va xitoy
hadan qadimgi turkiyga tarjima qilingan bo'lsa ham (1X asr oxirid
Umay kulti tarjima jarayonida kiritilganini ta'kidlash darkor. Parchad
Umay ona kulti buddaviylikning aynan "qayta tug'ilish" aqidasiga mo
lashtirilgani uchun uning yana bir xususiyati namoyon bo'lgan. Um
ona "Oltin yorug'"da "qayta tug'iladigan"larni muhofaza qiluvchi il
deb talqin qilingan.

Umuman olganda, qadimgi turkiy miflarning ildizlari juda ko'h
ishonchli manbalarda saqlangani bilan diqqatga sazovor. Qolaversa, tu
kiy miflar o'zlikni anglashning bitta omili, shu bois bu miflar ajdodla
mizning ma'naviy hayotida muhim rol o'ynagani shubhasiz.

Savol va topshiriqlar

1. Mif deb nimaga aytiladi?
2. Miflarning kelib chiqishiga sabab bo'lgan omillarni ayting.
3. Afsonaning mifdan farqli jihatlarini ayting.
4. Ibtidoiy jamiyatda mifning xususiyatlari nimadan iborat?
5. Tangri timsolining qadimgi turkiy yodgoriklaridagi vazifasi
aytib bering.
6. Turk-budda mifologiyasi haqida qisqacha so'zlab bering.
7. Umay kulti haqida ayting.
8. Mahmud Koshg'ariy Umay kultini qanday tahlil qilgan?

Avesto

Reja:

Avesto"ning paydo bo'lishi. Avesto yozuvi.
Avesto"ning tiklangan nusxasi.
Zardushti shaxsi va zardushtiylik ta'limoti.
Sharqqa zardushtiylikning kirib borishi.
Zardushtiylikning mohiyati.
Avesto" va "Oltun yorug'"da Xo'rmuzd va Zervon obrazlarining
Rigveda" va "Avesto"ning qarindoshligi masalasi.
Avesto" qismlari. Gohlar.
Oltun yorug'" va "Avesto"da Abadiy zamon tushunchasi.
Yasna.
Jamshid haqidagi afsona.
Vandidod. Jamshid haqidagi afsona davomi.
Yashtlar. Asura Muzda qasidasi.
Khurdad.
Kichik Avesto".

Tayanch so'z va iboralar: *Zardusht, zardushtiylik, "Avesto", falsafalar, sosoniylar sulolasi, "Avesto"ning parokanda qismlari, gorushlar, qasida, madhiya.*

Avesto"ning paydo bo'lishi. "Avesto" yozuvi. "Avesto" O'rta Osiyodagina emas, balki dunyo madaniyati tarixida muhim ahamiyatga ega. "Avesto" to'g'risida so'z ketganda, albatta, Zardusht shaxsiga ham so'z yuritiladi. Zardushtning ta'limoti "Avesto"ni yuzaga

Zardusht "Avesto"ni qanday yaratgani to'g'risida turli rivoyatlar mavjud. Bu rivoyatlardan ma'lum bo'lishicha, "Avesto" dunyo tarixida mashhur kitob hisoblanadi. Beruniy bu asar to'g'risida shunday yozadi: "Zardushti majusiylar "Abisto" (Avesto –N.R.) deb ataydigan kitob yuzaga keldi. Bu kitob barcha xalqlar tillariga muxolif bir tilda yozilgan va hamma bilishi uchun u tildagi harflar soni hamma tillar

Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar, Toshkent. 216-217-b.

harflaridan ortiq edi" (*Beruniy. Yuqoridagi asar, 237-bet*). Beruniy o‘rinda "Avesto" tilidagi undoshlarni anglatish uchun qo‘shimcha gilarni, shuningdek, qisqa unlilarni bildiruvchi belgilarni ham na tutgan.

Beruniy Zardushtning Sharqda mashhur bo‘lganiga oid dalil keltiradi. U yozadiki, ibroniylar Zardushtni Ilyos payg‘ambarning girdlaridan biri bo‘lganiga da’vo qiladilar. Yana rumliklar, yunon ham Zardushtni o‘zlariga yaqinlashtirib, turli dalillarni keltirganini yozadi.

Beruniy "Avesto"ga oid dalillarni o‘rganib, bu asarning asliyati uning tuzilishi haqida ham dalillarni bayon qiladi. "Podsho Doro Doro xazinasida "Abisto"ning o‘n ikki ming qoramol terisiga tillo bi bitilgan bir nusxasi bor edi. Iskandar otashxonalarni vayron qilib, ular xizmat etuvchilarni o‘ldirgan vaqtda uni kuydirib yubordi. Shuning hun o‘sha vaqtda beri "Abisto"ning beshdan uchi yo‘qolib ketdi. "Abi to" o‘ttiz *nask* edi, majusiylar qo‘lida o‘n ikki *nask* chamasi qoldi. Qur’on bo‘laklarini haftiyak deganimizday, nask "Abisto" bo‘laklarid har bir bo‘lakning nomidir" (*Beruniy. Yuqoridagi asar, 237-bet*).

Diqqatga sazovor tomoni shundaki, Zardusht qaysi o‘lkadan ek va "Avesto"ni qayerda yozgani haqidagi bahslarga barham bermoq hi bo‘ldi. Zotan, Beruniygacha ham Zardusht shaxsi, zardushtiylik "Avesto"ning yaratilishi haqida turli xalqlar orasida zid fikrlar bo‘lga Jumladan, ibroniylar, Zardusht Xarrondan bo‘lgan, Ilyosdan ta’lim o gan, u o‘zining "Tug‘ilish kitobi"da bu haqda aytgan, deb da’vo qilga edilar. Rumliklarning da’vosicha, Zardusht Mosuldan bo‘lgan. Yunon liklar esa Zardushtni Siblon (Seylon) dan bo‘lgan, "Avesto"ni o‘sha ye da yozgan, deb aytadilar.

Beruniy esa "To‘g‘risi shuki, Zardusht Ozarbayjondan bo‘lgan deya o‘z fikrini quyidagicha davom ettiradi: "Ehtimol, uning tug‘ilis haqidagi kitobida zikr qilishicha, u o‘z otasi bilan Xarronga borib, hik matshunos Ilyosga uchragan va undan ilm istifoda etgan..." (*Beruniy Yuqoridagi asar, 237-238-betlar*).

"Avesto" Zardusht nomi bilan bog‘lansa-da, bu noyob asar bir dav ning mahsuli emasligini ham ta’kidlamoq darkor. "Avesto" bir nech asrlar davomida shakllanib, yaxlit asar holiga kelgan. Bu jarayon dunyo madaniyati tarixida sinovlardan o‘tgan tajriba bo‘lib, "Avesto" ana shu tajribaning mahsullaridan biridir. Sharqda bu jarayonning namunalar

[illegible] Xitoydagi falsafiy risolalar, Bibliya ham shakllan[illegible] asrlar yo'lini bosib o'tgan.

[illegible]ning tiklangan nusxasi. "Avesto"ni Iskandar kuydirib [illegible] bugungi kundagi mavjud nusxa qanday paydo bo'lgan [illegible] Bu tiklangan nusxa Sosoniylar sulolasi hukmron[illegible] paydo bo'lgan.

[illegible] sulolasining ilk hukmdori Ardasher Bobakon o'z saroyi[illegible] donishmandga "Avesto"ni qayta tiklash vazifasini [illegible] bir qancha zardushtiy ulamolari bilan birga asarni [illegible] tartib beradi. Shunday qilib, hozirgi mavjud [illegible] sulolasi davrida shakllantirilgan. Shopur II davrida [illegible] "Avesto"ning parokanda qismlarini to'plab, asardagi [illegible] atamalarni sharhlab, "Zand Avesto" nomli kitob yarata[illegible] "Zand Avesto"ni bu ulkan asarning sharhi va "Kichik Avesto" deb [illegible] Bugungi mavjud nusxa 1278-yili ko'chirilgan.

"Avesto"ning eng qadimiy qatlamiga ko'ra, shunday xulosa chi[illegible] mumkin, zardushtiylik urug'chilik jamiyatida – tabaqalashish [illegible] va hukmron tabaqa o'z hukmini o'tkaza boshlaganda ya[illegible]

"Avesto" faqat zardushtiylik oqimining muqaddas yodgorligi bo'lib [illegible] Markaziy Osiyo xalqlarining ijodiy qobiliyati, og'zaki ijodi, [illegible] va dunyoqarashining mahsuli hamdir.

Zardusht shaxsi va zardushtiylik ta'limoti. Ayrim yevropa[illegible] olimlarning aytishlaricha, Zardusht o'z davrida ta'qibga uchragan. [illegible] buyuk payg'ambar, insoniyat najotkori deb e'tirof etilgan. [illegible] Zardushtning tug'ilgan yilini aniq ko'satish imkoniya[illegible] Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, Zardusht bronza davridan [illegible] davriga o'tilayotgan paytda yashagan, bu davr miloddan oldingi [illegible] yillarga to'g'ri keladi[15]. Zardushtning o'z davridagi siyosiy [illegible] muhim rol o'ynagani uni najotkor sifatida talqin qilishga sabab [illegible] bo'lishi mumkin. Kohinlar xalqqa qarshi yaylovlarni tortib olib, [illegible] bo'lib ishlaydigan ibodatxonalarni vayron qilib, o'zlarining

[illegible] II "Avesto" loyiha. Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti. Toshkent, [illegible]

[illegible] Vendidad. Vvedeniya i obyachai. –"Sentr Peterburgskogo Vostokovedeniya", 1994, [illegible]

[illegible] II Yasht. Perevodi i obyachai. –"Sentr Peterburgskogo Vostokovedeniya", [illegible]

siyosatini yurgizar edilar. Buning ustiga, eski kultlarga sig'inish oqi
ham kohinlar va zodagonlarning manfaati uchun mos edi. Mana sh
day tarang vaziyatda Zardusht keng ommaning manfaatlarini himo
qilib, o'troq chorvador qabilalarning vakili sifatida maydonga chiqdi
payg'ambar deb e'tirof etildi. Zardusht ta'qibga uchragani uchun h
ongli ravishda unutilgani aniqroq. Yangilik va yangi g'oyalarning taq
har doim oson kechavermagan.

Sharqqa zardushtiylikning kirib borishi. Zardushtiylik milodd
oldingi VI asrdan milodiy VII asrgacha uzluksiz ravishda Yaqin va O'r
Sharqning katta qismida faoliyat ko'rsatdi. Fors davlati Sharqdagi bu h
dudlarni egallab olishi natijasida zardushtiylik ham o'sha o'lkalarga ki
bordi. Iudaizm, masihiylik, buddaviylik kabi diniy oqimlar zardusht
likning muhim aqidalarini, jumladan, nur va zulmat haqidagi aqidal
ni o'zlashtirdi. Ayrim misollarni keltiraylik. Zardushtiylik rivoyatlar
ko'ra, Zardusht o'ttiz yoshga kirganda, vahiy oldi (Iso Masih o'ttiz yo
hida yer yuzida xizmatini boshlagan); Mana shu buyuk hodisa Gohla
dan (Yasna 43) eslanadi va pahlaviy tilida yozilgan "Zadspram" asari
qisqacha tavsiflanadi. Bu asarda hikoya qilinishicha, bir kuni Zardus
olomon bilar birga bahor bayramini nishonlashda ishtirok etadi. U ton
da xaomi tayyorlash uchun suvga boradi. Zardusht daryoga tushib, dary
oqimining o'rtasidan suv olishga harakat qiladi. U qirg'oqqa qaytgand
(udumga ko'ra, u shu lahzada pok bo'ldi) unga vahiy keldi. Qirg'oqda
yaltirab turgan mavjudotni ko'rdi, bu mavjudot Zardushtga "Yaxshi fikr"
sifatida zohir bo'ldi (Yangi Ahdning to'rtala Xushxabarida Iso Masih
ning Yahyo payg'ambar tomonidan Iordan daryosi suvida suvda imong
kiritilishi hikoya qilinadi. Shu lahzada Iso Masihning ustiga kaptar shak
lida Muqaddas Ruh Xudo tomonidan yuboriladi). Xo'rmuzd (adabiyot
larda Xo'rmuzd va Axura mazda baravar iishlatilaveradi) o'z ta'limotini
yoyish uchun Zardushtni xizmatga da'vat etgani singari, Xudo Iso Ma
sihni xizmatga da'vat etadi. Har ikkalasi – Zardusht va Iso Masih haq
qatni insoniyatga yetkazish va yoyish uchun xizmat qiladi. Har ikkalasi
shuningdek, Budda ham, insoniyatning Najotkori sifatida talqin qilina
di. Mana shu analogiyaning o'zi ham zardushtiylikning Yaqin va O'rta
Sharq mamlakatlari hayotida mustahkam o'rin olganini dalillaydi.

Zardushtiylikning mohiyati. Xo'sh, Zardusht yaratgan ta'limotning
mohiyati nimadan iborat? U qanday shakl va mazmundagi ta'limot edi?
Uning ta'limoti – ezgulik va yovuzlik ruhlari o'rtasidagi kurashdan ibo

muvozanatdagi mutanosiblikni buzadigan nomutanosiblikka qarshi [illegible] ta'limoti dastlab yaratilgan paytda diniy emas, [illegible] majmui sifatida xalq orasiga kirib bordi.

[illegible] yaratgan ilohot shundan iboratki, u yakka xudolilik va dualizm qoidalarining original birikuvini yaratib, dinda o'ziga xos tizimni [illegible]. Zardushtiylikda eng qiziqarlisi – xohish-iroda erkinligi konsepsiyasi mohiyat sifatida tasavvur qilinadi.

Ahura Mazda (yoki Xo'rmuzd) oliy Xudo sifatida hamma qaralayotgan [illegible] yaratuvchisi hisoblanadi. Ammo uning egizak [illegible] Spentaman (muqaddaslik Ruhi) va Axriman (yovuzlik Ruhi) [illegible] va yolg'on (*do'st* yoki *durudj*) o'rtasida tanlov qilishlariga [illegible]. Ular yaxshi yoki yomon fikrlari, so'zlari va ishlarida [illegible] va yolg'onni namoyon qiladilar.[16]

Ahura Mazdada mujassamlashgan ezgulik va yovuzlikni Zardusht [illegible] sifatidagina ilgari surib qolmadi, balki bu muammo [illegible] jarayondan diniy-falsafiy jarayonga aylandi va ilohiy tus [illegible]

"Avesto" va "Oltin yorug'"da Xo'rmuzd va Zervon obrazlarining umumiyligi. "Avesto"dagi obrazlar – Xo'rmuzd obrazi "Oltin [illegible]da Budda timsolidan keyin turadigan timsoldir. Bu obraz "Oltin yorug'"da ham bor. Xo'rmuzdning "Oltin yorug'"dagi yana bir [illegible] kuzatiladi. Xo'rmuzd - to'rt maxaranch tangrilarning rahnamosi. To'rt maxaranch tangrilar esa olamning to'rt tomoni qo'riqchilaridir. Xo'rmuzd solihlik, poklik, jamiki jonzotlarning homiysi ramzi sifatida [illegible] bo'ladi.

"Avesto"ning Gohlar qismida Xo'rmuzd insoniyatni bu olamning [illegible]dan poklaydigan kurashchi sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois Zardusht Xo'rmuzdga tavallo qilib, uning sifatlarini birma-bir bayon qiladi. Xo'rmuzd – bu olamning tanho adolatpeshasi, ilk donishmand, Ezgu [illegible], Haqiqatning chinakam yaratuvchisi va h.: "Qachonki [illegible] oshkor yoki pinhon nimanidir so'rasa, kichik gunohlardan xalos [illegible] bilan gunohlardan parhyez qilmoqchi bo'lsa, sen uni o'zingning [illegible] nigohlaring bilan nazorat qil va barchani Ashah – Haqiqat nurlari [illegible] hidoyatga boshla".

Xo'rmuzd "Avesto"da qanday vazifa bajarsa, "Oltin yorug'"da [illegible] o'sha vazifani bajaradi. Har ikkala asarda ham Xo'rmuzd obrazi

[16] [illegible] Мифы. Словарь религий, обрядов и верований. Москва-Санкт-Петербург, 1997, [illegible]

kelib chiqishi jihatidan birdir. Yoki Zervonning vazifasi ham "O yorug'"da (Azrua deb nomlanadi) "Avesto"dagi Zervon bilan ayn Masalan, "Oltun yorug'"da Azrua tangrining maskanida jonzotlar q tug'ilishi uchun gunohlaridan pushaymon bo'lib, iltijo qilib, va tavb zarru qilib, pok so'zlar bilan yomon qilmishlarini, kirlarini, ifloslikl yuvib, tozalashi kerak (III 9a). Zervon "son –sanoqsiz olamning (III 19a), Zervon tangri podshohlar, xonlar rioya qiladigan Rachash degan qonun bitigini so'zlagan va bitig holiga keltirgan (VIII 26a) Buddadan, no'm g'ildiragini aylantiray, maxayana mazhabini jonzot ga beray, deb iltimos qiladi. Shu xatti-harakatlari orqali Zervon yer zida solihlikni barpo qilishni, jamiki jonzot bolalarini tinch-omon, xurram qilishni ko'zlaydi. Umuman, Zervon tangri "Oltun yorug' komil jonzotlarni yaratadi va ko'paytiradi.

Mazkur qiyoslardan ma'lum bo'ladiki, "Avesto" va "Oltun yorug o'rtasidagi muvofiqlik O'rta Osiyo bilan "Oltun yorug'"ning ilk v ni Hindiston o'rtasidagi tarixiy aloqalarga ishora qiladi. Ko'p tarqal nuqtai nazarga ko'ra, II ming yillikdan oldin O'rta Osiyodan, xusus Amudaryo va Sirdaryo oqimi bo'ylab joylashgan o'lkadan tortib, O va Kaspiy dengizlarigacha cho'zilgan yurtga Hindistonga ariylar qabil si bostirib kirgan (M. Mayrxofer, I.Dyakonov, T. Borrau va boshqa k sharqshunoslar shu fikrda). Ana shu davrdan boshlab ariylarning alo da qabilalari Sharqqa tomon ko'cha boshlaganlar. Bu ko'chish mil dan oldingi II ming yillik o'rtalariga to'g'ri keladi. Ular O'rta Osiyo Afg'onistonga, u yerdan Hindikush tog'lari orqali Hindistonga – hozir Panjob viloyatiga o'tganlar. Ariy degan nomni Hindistondagi qabila qo'ygan emas, balki O'rta Osiyodan borgan qavmlar o'zlari bilan bir olib borganlar. Ariylar "nafaqat harbiy iste'dodi bilan, balki badiiy so' sohasidagi iqtidori bilan ham ajralib turganlar. Bu qabilalarning eng as siy xazinasi madhiyalar bo'lib, kelgusida jamlangan Rigvedalarning as sida ana shu madhiyalar yotgan edi".[17] Ariylarning boshqa o'lkalardan Hindistonga kirgani to'g'risida boshqa fikrlar ham bor, ammo ko'pchilik rus va yevropa sharqshunoslari ariylar dunyoning ko'p tomonlariga O'rta Osiyodan tarqalganini tasdiqlaydilar.

"Avesto" va "Oltun yorug'"da Xo'rmuzd hamda Zervon obrazla rining birligi ularning ijodkorlari bir xalq ekanini ko'rsatuvchi bitta da lil bo'lsa, ikkinchisi – Axura Mazda bilan Buddaning, Zardusht bilan

[17]Елизаренкова Т.Я. "Ригведа" – великое начало индийской литературы и культуры "Ригведа" китобида. Москва."Наука", 1989, 496-б..

faoliyatidagi o‘xshashliklardir. “Avesto”da [illegible] qonunlar so‘rab, Axura Mazdaga murojaat etadi, Axura Mazda esa yuziga Zardusht orqali qonunlar beradi. “Oltun [illegible] misol keltirish bilan cheklanamiz: Xo‘rmuzd, ma[illegible] yo‘riqlari bo‘yicha yashamaydigan insonlar o‘zlarining [illegible] bo‘lishga loyiqmi, deb so‘raganda, tang[illegible] shunday yo‘l-yo‘riq ko‘rsatadi: “Qaysi bir jonzot [illegible] maxsuna no‘midagi yo‘l-yo‘riq bo‘yicha yurishga qodir [illegible] maxsuna no‘midagi yo‘l-yo‘riq bo‘yicha [illegible] bo‘lmasinlar), qodir bo‘lganlar (va qodir bo‘lmagan) [illegible] oilalar o‘g‘li, oilalar qizi kechayu kunduz olti zamonda [illegible] o‘ng yelkalaridagi to‘nlarini ochib, o‘ng tizzalari bilan [illegible] kaftlarini (bir-biriga) qovushtirib, ko‘p hurmat-ehtirom (bi[illegible] pok niyat bilan, bir maqsad, idrok va his-tuyg‘ular [illegible] zamondagi olamlarning jonzotlari qilgan himmatli, ezgu ish[illegible] harakatlariga muvofiq xursand bo‘lib, sevinsa, keyin [illegible] oilalar o‘g‘li, oilalar qizi hisobsiz, tengi yo‘q himmatli, [illegible] qiladi” (III 12b–13a).

“Rigveda” va “Avesto”ning qarindoshligi masalasi. Faqat “Ol[illegible]” bilan “Avesto” o‘rtasida qarindoshlik aloqalari bor bo‘lib [illegible] “Rigveda” bilan “Avesto” o‘rtasida ham qarindoshlik [illegible]. Bu masalani dalillashda olimlar, tarixiy aloqalardan [illegible] omillarga ham tayanadilar. Mutaxassislarning fik[illegible] “Rigveda” bilan “Avesto” tilining bir-biriga yaqinligi (ayniqsa, [illegible] dagi mantal va “Avesto”dagi gohlar) shu darajadaki, ba’zan [illegible] matnlarning bir manbadagi matn bir arxaik matnning ikki variantiga [illegible] bo‘lmasin, faqat tovushlar mosligi qoidalarida farq bor, xolos. [illegible] yaqinlik tufayli ham ayrim olimlar o‘tgan asrning boshlarida [illegible] ayrim she’riy parchalarni “Rigveda” tiliga tarjima qildilar. [illegible] bo‘ldiki, “Avesto” tili bilan vedalar tili o‘rtasida qatta [illegible] (*Zelenenkova T.Ya. Yuqoridagi asar, 437-bet*). Vedalar [illegible] hind eposlari va mumtoz sanskrit she’riyati tilidan ko‘ra, [illegible] tilga yaqinligi bilan sharqshunoslarni hayratga soldi.

[illegible] manbaning matnlari o‘rtasidagi yana bir yaqinlik poetik [illegible] ikkalasidagi mifologik meros ham birdir – ikkalasi ham ariylar [illegible] oziqlangan. Diniy tizim esa “Avesto” va “Rigveda”da [illegible] bo‘lgani uchun har ikkalasida ham bu tizim o‘z yo‘lidan ketib,

rivojlandi. Til va mifologik merosning har ikkala manbada birligi
rim so‘zlarning ma’no va vazifa jihatidan birligida ma’lum bo‘l
“Rigveda”da – *deva* – “Avesto” da *daeva* sifatida talaffuz qilinib,
rinchisida “xudolar”ma’nosini, “Avesto”da “iblislar”ma’nosini bildi
di. “Avesto”da *ahura* so‘zi “Rigveda” va “Oltun yorug‘”da *asura* a
deb aytiladi va birinchisida xudolar (masalan, Mitra, Varuna kabi)ni
epiteti vazifasida, “Rigveda” va ”Oltun yorug‘”da iblislar ma’nosida i
latiladi.

“Rigveda” bilan “Avesto”ning mifologik qahramonlari o‘rtasida
umumiylik shuni ko‘rsatadiki, ismlarning lingvistik jihatdan birligi, q
laversa, har ikkalasida vazifa syujet jihatidan birligi ular o‘rtasidagi q
rindoshlik aloqalarini yana bir marta tasdiqlaydi.

“Rigveda”, “Oltun yorug‘” va “Avesto” turli diniy tizimga mansu
bo‘lsa ham, ular uchun umumiy bo‘lgan kultlar bor. Jumladan, *olov* kul
“Rigveda” bilan “Avesto”da zaminda qurbonlik kuydirishni, osmonda
quyosh va boshqa samoviy ilohlarga oid hamma xususiyatlarni o‘z ich
ga oladi; yoki *muqaddas o‘simliklar* kulti to‘g‘risida ma’lumot berilgan
da, har ikkala manbada ham bu o‘simliklardan boqiy umr ato qiladiga
ichimlik tayyorlanishi to‘g‘risida so‘z ketadi. Shuningdek, har ikkal
manbada madhiya–ibodatlar ham umumiy mazmunga ega.

Har uchala manba – “Rigveda”, “Oltun yorug‘” va “Avesto”nin
obrazlar tizimidagi birlik shuni ko‘rsatadiki, ular bir ildizdan paydo
bo‘lgan. Yuqorida ta’kidlanganiday, miloddan oldingi II ming yillikdan
avval Amudaryo va Sirdaryo oralig‘idan ko‘chib borgan ariy qabilalari
ning og‘zaki ijodi har uchala adabiy yodgorlik yaratilishiga asos bo‘lgan
edi.

“Avesto” qismlari. **Gohlar**. “Gohlar” (yoki “Gotlar” deb ham yu-
ritiladi) daftari, yuqorida aytganimizday, “Avesto”ning birinchi qismi
bo‘lib, beshta qo‘shiqdan iborat. Qo‘shiqlarda, asosan, Zardusht Axura
Mazdani (ya’ni Xo‘rmuzdni) sharaflab, unga hamdlar aytadi, uning sifat-
larini bayon etadi. Zardusht Axura Mazdani Ashah, ya’ni Haqiqat degan
nom bilan ataydi[18]. Gohlarda Axura Mazdaga murojaat etish va uni sha-
raflash barobarida, Axura Mazda hamma narsani bilguvchidir, o‘tmishda

[18] *Axura* – qadimgi sanskrit tilidagi *asura* so‘zidan bo‘lib, devlar nomini ifodalagan. “Oltun
yorug‘”da ham shu ma’noda ifodalagan. *Asura* Sharq mifologiyasiga o‘tgach, *Yaratuvchi, Xudo*
ma’nolarini ifodalaydigan bo‘ldi. “Avesto”da *Ahura* buyuk, sarvar ma’nolarini ifodalaydi. Sharq
xalqlari keyinchalik *Axura* ismiga Mazda so‘zini qo‘shib aytadigan bo‘ldilar. Ma’nosi – “hushyor”,
“dono”, “ogoh” demakdir.

...lar qanday qabih ishlar qilganini va kelajakda insonlar nimalar qi-...larini Axura Mazda bilib turadi. Shuningdek, Zardusht Axura Maz-...ni oxirgi adolatpesha hakam deb talqin qiladi.

Axura Mazdaning kalomi muqaddas. Shu bois u "hushyorlar"ga - ...ga niyatli insonlarga qarata shunday murojaat qiladi: "Quloqlaringiz ...ga yaxshi eshitingiz eng ezgu kalomlarni va yorug' niyat bilan – xoh er, ...ayol – har biringiz nazar tashlangiz, to buyuk hodisa ro'y bermasdan ...amlarimiz so'nggi manzilga yetmasdan ikki yo'ldan birini o'zingizga ...tayin etingiz-da, bu kalomlarni o'zgalarga ham yetkazingiz!" (*"Aves-...dagi Mahkam tarjimasi, 2000. 13-b; bundan keyingi misollar ham ...shbudan olinib, kitobning sahifasi ko'rsatiladi, xolos.)* Muqaddas ...alomlarni boshqalarga yetkazuvchilar – bu ham toza ko'ngilli insonlar-...dir deb aytiladi "Avesto"da.

Gohlarda bayon qilinishicha, Axura Mazdadan oldin ham insoni-...yat nonogadir e'tiqod qilgan. Ammo bu e'tiqodning oqibati insoniyatni ...ezgulikka emas, balki yovuzlikka undagan, insoniyat o'sha e'tiqoddan ...ayot hazzob va xudbinlikni orttirdi, insoniyat "qabih niyatga qarindosh" ...bo'ldi. Insonning bu holatga tushishini Axura Mazda yomon tarbiyachi-...ga bog'laydi: "Yomon tarbiyachi o'z ta'limi bilan ilohiy so'zlarni teskari ...qiladi va tiriklik idrokini xarob aylaydi" (*14-b*).

Mazda haqiqatan hushyor, donishmand, insoniyatga bergan o'giti ...va ta'limoti bilan jamiyatni o'zgartirishga undadi. Zardusht uning maq-...sadlarini amalga oshirishda vositachi. "O'zgalarni yaxshilikka olib bor-...gan kimsalargagina yaxshilik nasib etadi" (14-bet), deb Axura Mazda ...o'zining a'molini e'lon qildi.

"Oltun yorug'" va "Avesto"da Abadiy zamon tushunchasi. Aba-...diy zamon tushunchasi Sharq xalqlarining qadimgi yozma diniy- falsafiy ...manbalarida tizimli holda mavjud. Bu diniy-falsafiy tizimga ko'ra, hamma ...narsa yaratilgan narsalar, shuningdek, jonzotlar, hayot, xullas, ruhiy, ...ma'naviy mavjudotlar ham abadiy borliq sifatida toabad mavjud. Shu-...nga asoslanib "Gilgamish" dostonida Enkidu insonni o'lmaydigan, abadiy ...hayot bag'ishlaydigan ichimlik suvini izlagani ma'lum. "Oltun yorug'" ...dostonida ham uch zamon – o'tgan, hozirgi va kelasi zamon hamda ...bo'lgan, bo'layotgan va bo'lajak yaxshi-yomon ishlar haqida so'z ke-...tadi (III 7b va boshqa qismlar). "Avesto"ning Gohlar qismidagi abadiy ...zamon tushunchasi ham ayni yuqoridagi manbalarda istifoda etilgan i-...day manoda qo'llangan. Zardusht Axura Mazdaga: "Sendan o'zga hech

kim baxsh etolmaydigan boqiy tiriklikni nasib ayla. Bu armonli tirik haqida Olam Shahriyoridan bashorat bo'lgandi" (19-bet), deya iltijo ganda, Axura Mazdaning tanho Xudo kabi qudratini e'tirof ham etya Zardusht buyuk faylasuf sifatida olamning yaratilishi haqida bilim rish, olam haqidagi tasavvur-tushunchalarini kengaytirish uchun Ax Mazdadan madad so'raydi. Borliqning paydo bo'lishi, uni kim yarat ni, Koinotning tuzilishi, shaklu shamoyili ham Zardushtning e'tibor chetda emas. Borliqning Yaratuvchisi va Haqiqatning otasi kimligi zaminni kim yaratganini, tabiat hodisalariga, yomg'iru qorlarning yuziga shiddat bilan yog'ilishini, xullas, yaratilish va harakatning pay bo'lishini Zardusht bilishni istaydi. Bu – Zardushtning ibtidoiy qarash ridan paydo bo'lgan tasavvurlari emas, balki olamni ilmiy bilishga int lishining mahsuli sifatida qarashni talab etadi.

Gohlarning diqqatga sazovor tomoni shuki, Axura Mazdani ta'limoti, yo'l-yo'riqlari, o'gitlari orqali Zardusht insoniyatning kom bo'lishlarini istaydi. Mazdu unga, bir-biriga hamqadam bo'lgan ins bolalariga "ilohiy ta'limot gavhari"ni - Axura Mazdaning ta'limot yetkazishga jahd aylagin, deya topshiriq beradi.

Gohlarda ruh olami ham bor, moddiy olam ham bor. Bu olamni yo'llarida Kavayga (*Kavay yoki Kay – Kayoniy podshohlarining unvoni* ishonganlar – aqldan ozgan toifadir. Unday zotlar Zardushtni xushnud qila olmaydi, chunki ular bu olamda yashashdan maqsadlarini ruh olami dan, ya'ni ma'naviy olamdan emas, balki moddiy olamning chuqurlikla ri, so'qmoq va puchmoqlaridan izlaydilar.

Gohlarning nihoyasida Zardusht erkagu ayollarni hushyorlikka, olamning soxtaliklariga uchmaslikka, to'g'ri yashashga chaqiradi. Uning aytishicha, duruj – dev firibgar, aldamchidir. Erkagu ayol devning olg'a yurishiga, ularning ichiga kirib olishlariga yo'l qo'ymasliklari lozim. Dev rostlikni va to'g'rilikni tubanlikka uloqtiradi, insonlarni ham tubanlikka boshlaydi va tiriklik olamini oyoqi osti qiladi. Zardusht inson tabiatiga xos mehr-muhabbatni ulug'laydi, insonlar doimo bir-birlarini qaynoq muhabbat bilan sevisinlar, deya o'git beradi. Devlarning yo'rig'iga yuradiganlar qabihlik, qalloblikka mubtalo bo'ladilar, shikast topadilar, deb ogohlantiradi Zardusht. Yolg'onchilik – rostlikning bo'ynidagi o'lim zanjiri chil-chil sinib bitishini istaydi.

Yasna. "Yasna" daftari Ashah – Haqiqatga hamdu sano, unga olqishlar bildirish, duolar, olovni qo'riqlaydigan iloh Ozarni, din peshvolarini

borliqni ulug‘lash bilan boshlanadi. “Avesto”ning *ezgu fikr, ezgu so‘z* va *ezgu amal* ham aynan Yasna qismida keltiriladi. Zardusht ezguliklarning bu uch turini olqishlab: “Barcha yomon fikr, yomon so‘z va yomon amaldan yuz buraman” (34-bet) deb ta’limotini bayon qilar ekan, o‘zining mazdoparast, zardushtiy, devlar dushmani va aburaviy ekanini o‘rni-o‘rni bilan ta’kidlaydi.

Yasnada zardushtiylar ilohlarni ulug‘lab, ularga olqishlar aytadilar, insonning kundalik hayoti uchun zarur bo‘lgan yegulik, ichgulik va boshqa narsalarni ham ulug‘laydilar, jumladan, suvlar, giyohlar, yaylovlarni, tog‘-cho‘qqilar, tog‘larga, shuningdek, adolatga, Zardushtning odilligiga ham alohida urg‘u berib olqish aytadilar. Ular Spiytamon Zardushtga alohida izzat-ehtirom bilan keltirib, Yasnaning bir necha o‘rnida “Ashavan Spiytamon Zardushti havasholigini olqishlaymiz” (*46-bet*), deb madh qilish bilan birga, unga xushnudlik bo‘lsin deya tilak ham bildiradilar. Bu olqishlar orqali zardushtiylar kundalik farovon hayotni, mehnatni va o‘zlarining ustozlarini Zardushtni ulug‘laganlar, degan fikrga kelish mumkin. Zotan, Zardusht o‘z ta’limotini yaratib, ijtimoiy-siyosiy hayotda ilk bor chorvador dehqonlarning, hunarmandlarning manfaatini himoya qildi. Qolaversa, zardushtiylik diniy-falsafiy oqim sifatida hayotga yaqin bo‘lib, mavjudotga faqat pand-nasihat qilish bilan cheklanib qolmasdan, kundalik turmushning farovon bo‘lishiga ham yo‘l ko‘rsatdi. Shu bois ham bu diniy-falsafiy oqimlarni targ‘ib qiladigan yozma asarlar uzoq asrlar davomida paydo bo‘ldi, xalqning qarashlari, udumlari, aqidalari bu matnlarning yozma asar sifatida paydo bo‘lishida tayanch vazifani bajardi.

Jamshid haqidagi afsona. Yasnada olqish va hamdu sanolardan so‘ng Jamshid haqidagi afsona keladi. Astumand olamida yashovchi odamlar orasidan Yima (Jamshid)ning otasi Vayvanghon havm degan o‘simlikni siqib, undan suvini oladi. Buning evaziga farzandi Yima dunyoga keladi. Yima Jam, Jamshid deb ham yuritiladi. Afsonada aytilishicha, Jamshid yaxshi suruvlar egasi, odamlar orasida eng e’tiborlisi, nihoyatda go‘zal bo‘lib yetiladi. Jamshid hukmronligi davrida odamzod ham, boshqa jonzotlar ham abadiy yashaydigan, o‘t-o‘lanlar, daraxtlar ham qurimaydigan bo‘ldi, inson va hayvonlar uchun yemish mo‘l-ko‘l edi. Jamshid hukmronligi paytida na qish, na jazirama issiq, na keksalik, na o‘lim, na devlar bor edi. Ota va o‘g‘il bir-biriga o‘n besh yashar yigitchaday ko‘rinardi.

Shundan keyin Vayvanghon havm o‘simligi suvidan Otbiyn degan odam ichdi va Faridun o‘sha odamdan tug‘ildi. Faridun Aji dahoka mag‘lub qilgan qahramondir. Uchinchi bo‘lib o‘sha o‘simlik suvini Sa xonadonidan Atrat degan odam ichgan edi, undan Gershasp tug‘il Gershasp esa shoxli ajdahoni o‘ldiradi. Gershasp choshgoh payti te o‘choqda ajdahoning ko‘ragida ovqat pishirayotgan edi. Issiqlik ta’sir ajdaho qattiq qalqib ketadi va o‘choqdagi qaynoq suv to‘kiladi. Garsha epchillik bilan o‘zini chetga oladi va ajdahoni o‘ldiradi. To‘rtinchi bo‘l esa bu o‘simlik suvidan Purushaspa degan odam ichdi va undan mazd parastlik dinining asoschisi Zardusht tug‘ildi.

O‘simlik kulti afsonaviy epik ruhni paydo qildi. Bu shunchaki a sona emas, balki “Avesto”ning badiiy asar sifatida paydo bo‘lishi uchu istifoda etilgan detallardan biridir. Vayvanghon o‘simligi suvi mifolo gik mazmunga ega bo‘lgani uchun muqaddas tushunchalarni va qarashl ifodalaydi. O‘simlik suvi onalik urug‘ining ibtidosi vazifasini bajaradi

Yasnaning diqqatni jalb qiladigan jihatlaridan yana biri shuki, du peshvolari Zardusht singari timsolga ega bo‘lib, alqov va hamdu sano ay tadilar. Jumladan, Yasnada buyuk din arboblaridan Zavt timsoli bor. U havm o‘simligini ta’rif-tavsif qilar ekan, u ham “Avesto”ning butun ma hiyatini tashkil qilgan beshta xususiyat haqida so‘zlaydi: “Besh narsag bog‘langanman. Beshnarsadan chekinganman. *Ezgufikrga bog‘langanman*. Yovuz fikrdan chekinganman. *Ezgu kalomga bog‘langanman*. Yovuz ka lomdan chekinganman. *Ezgu amalga bog‘langanman*. Yovuz fikrdan che kinganman. *Bo‘yinsunguvchiga bog‘langanman*. Bo‘yin toblaguvchidan chekinganman. *Ashah – Haqiqatga bog‘langanman*. Durujdan chekingan man” (*54-bet*). Zavt obrazidan tashqari, Rospiy timsoli ham din peshvolari obrazlaridan biri bo‘lib, xuddi Zavt singari vazifa bajaradi – o‘limni uzoq lashtiradigan havm o‘simligini “ildizlaring, tanang va shoxlaring bilan xush bo‘l”, deya duo qiladi.

Havm o‘simligi olqovi va hamdu sanosi Yasna qismida ko‘p o‘rin egallaydi. Birgina havm o‘simligi timsolida “Avesto” inson va tabiat o‘rtasidagi qadimiy tasavvurlarni gavdalantiradi. Zardusht havmni ol qishlab, uning haqqoniyligini, darmonbaxshligini madh qilish barobari da, badkirdorlarni yo‘q qilish uchun undan madad so‘raydi.

Zardusht havmdan quyidagilarni muruvvat bilan ato qilishni so‘raydi: birinchisi – havm insoniyatga munavvar jannat ato qilsin, ik kinchisi – Zardushtga salomatlik baxsh etsin, uchinchisi – Zardushtga

to'rtinchisi – Zardushtning murodi hosil bo'lib, ... shod-xurramlik bilan oyoq qo'ysin, beshinchisi – ... jadallarga, g'avo, fitnalarga barham bersin, oltinchisi – ... qaroqchilar va bo'rilar tajovuzidan har doim ogoh ...

... komil insonga xos alomatlarni, yer yuziga faqat ... va farovonlik olib keladigan zotni ko'ramiz. Zavt bunday ... oshirishda mazdoparastlikka tayanadi va uni asosiy ... Uning shiori – mazdoparast, zardushtiy bo'lishni istay- ... fikr qilmoqni, ezgu so'z bilan so'zlamoqni, ezgu amal ... qilmoqqa rozi. U jang–jadallarni, urush aslahalarini bartaraf qi- ... o'rtasida qarindoshlik rishtalarini payvand qilmoqqa farmon ... mazdoparastlik diniga ishonadi va h. Xullas, "Avesto"ning ... shiori bo'lgan fikrda, so'zda va ishda ezgulik ayon bo'lib turadi.

... bir necha boblarida suvga madhiya aytiladi. Bir ... Zardushti tomonidan suvga madhiya aytilsa, boshqa o'rinlarda ... din arboblari tomonidan olqishlanadi. Jumladan, din arboblaridan ... suvlarga hamdu sano aytar ekan (*68–hot*), suvga nafaqat mod- ... ayni paytda ruhiy ma'no yuklaydi: "Ey suvlar! Sizlar yaxshilik bi- ... sirmassiz, silqatni yuvib, pok etasiz va ikki jahon saodatiga sazo- ... Biz sizlarni e'zozlaymiz. Sizlarni, ey yaxshi suvlar, xushnudlik ... bilguvchi Axura Mazda in'om aylagan ismlar bilan olqish etamiz. ... ... nomlar vositasida sizlarni madh etamiz. O'sha ismlar vositasida ... do'stlik orzusidamiz" (*98–bet*). Bu parchadan ko'rinib turib- ... suv poklik timsoli sifatida yaratilgan jamiki narsalarni poklovchi ... va shu bois ham har qancha olqishlarga sazovordir.

Vandidod. "Vandidod" daftari "Devlarni uzoqlashtiruvchi qonun" yoki "Devlarga qarshi nizom" ma'nosini ifodalaydi. "Vandidod" ibtido- ... Zardushti Axura Mazdadan, mendan boshqa yana kimlardan hol– ... so'rading, Ahura va Zardusht dinini kimga oshkor qilding, deb ... Axura Mazda Zardushtning savoliga javob berar ekan, quyosh ... go'zal qiyofali Jamdan hol–ahvol so'rab, Zardusht dinini unga ... qilganini aytadi.

Jam (Jamshid) – Zardushtdan keyin turadigan ikkinchi shaxs. Zar- ... yer yuzida mazdakiylikni yoyuvchi birinchi zot bo'lsa, Jam zamin- ... farovonlik olib kelgan ilk podshoh, yer yuzidagi jamiki insoniyat va ... homiysidir.

Axura Mazda bilan Jam o‘rtasidagi suhbat “Yasna”dagi Jam h
dagi afsonaning davomidir. Jam – zardushtiylikni targ‘ib qiluvchi
balki Axura Mazdaning amriga ko‘ra, yer yuzining podshohi bo‘l
afzal biladi. U Axura Mazdaga shunday va’da beradi: “Men sening
honingga kenglik baxsh etaman. Men sening jahoningni ardoqlayn
Jahon ahliga peshvo va asraguvchi bo‘laman. Mening saltanatimda
sovuq bod, na issiq bod, na kasallik va na o‘lim bo‘ladi” (*109–bet*).

“Yasna”dagi Jam afsonasi bayoni “Vendidod”da uzluksiz,
davom etadi. Voqealar davomida yer yuziga hayvonot va parrandal
insonlar sig‘may qolganidan Axura Mazda Jamni ogoh etganda, Jam
minning janub tomoniga havo purkab, yer yuzini qamchi bilan savala
U Axura Mazdadan “shafqat nurlarini zamin uzra yog‘dir, kengliklar
ayla”, deya iltijo qiladi. Zamin kengayib, hayvonlar va insonlar mask
qiladigan joylar paydo bo‘ladi. Ammo “o‘shanda Jam saltanatiga o
yuz zimiston bostirib keldi. yer yuzi suruvlar, tevalar uyuri, odaml
itlar, parrandayu darrandalar va kuydirguvchi qizil olovlarga to‘lib ket
Suruvlar, tevalar uyuri va odamlar yer yuziga sig‘may qolishdi” (*10*
bet). Yana yer yuzi torlik qilib qolgach, Axura Mazdaning amri bil
Jam, yana ilgarigiday, zaminni kengaytiraveradi va bu bir necha mar
davom etdi.

Ammo yer yuziga o‘lat singari qahraton qish kelishi haqida Axur
Mazda Jamni ogohlantiradi va yer ostiga bino qurib, qo‘ylar, tuyala
odamlar, itlar, parrandalar va kuydiruvchi qizil olov urug‘larini u yer
olib borishni amr etadi. Axura Mazda insonlar, hayvonlar, o‘simliklar,
mevali daraxtlar yo‘q bo‘lib ketmasligi uchun juft–juft qilib, o‘sha ye
osti binosiga olib kirishni buyuradi. Zotan, Axura Mazda – ezgulik, faro-
vonlik, yaxshilik xudosi, yer yuziga ezgulik Axura Mazda orqali kelgan.

Shuningdek, Axura Mazda yaratuvchi iloh sifatida mehnatni, obo-
donchilikni kashf qildi. Insonlar quruq tuproqni yumshatganlaridek,
Axura Mazda Jamga yerni tovoni bilan ezg‘ilab, qo‘llari bilan shudgor
qilishni o‘rgatadi. Axura Mazda nimaiki amr etgan bo‘lsa, Jam hamma-
sini bajarib, yer yuzidagi hayotni yer ostida ham barpo qilgan binolarda
davom ettiradi.

Shu o‘rinda “Avesto”dagi qahraton qish afsonasi Shumer mix-
xatlarida saqlanib qolgan To‘fon voqeasini, Musoning “Ibtido” va
Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” kitoblaridagi To‘fon afsonasini yod-
ga solishini ta’kidlashimiz lozim. Nuh payg‘ambar ham, To‘fon bosh-

[illegible] hamma o‘simliklar, hayvonlar va [illegible] olib kiradi va To‘fondan so‘ng yer yuzida [illegible] sababchi bo‘ladi. Zotan, To‘fon afsonasini ilk [illegible] Bibliyaning Eski va Yangi Ahd kitob- [illegible] Markaziy Osiyoning turli hududlariga yoyilgan

[illegible] insoniyat faqat farovon yashashi uchun yaratilgan zot [illegible] yaratilgan hamma narsalar insoniyatning farog‘ati uchun [illegible] xabar beradi. Inson baxtiyor yashaydigan baxtiyor [illegible] haqida Axura Mazda Zardushtga aytadi. Bu [illegible] birinchisi – “qo‘lda pokiza o‘tin, havoncha, yangi sog‘ilgan [illegible] ikkinchisi – shunday o‘lkada “sigir galasi yaxshi [illegible] turli tevalar farovon, yaxshi itlarning rizqi serob, uy [illegible] farzand shodmon. Hamisha olov gurillab turadi” (*112-*[illegible] Shu tariqa insonning baxtiyor yashashi uchun asos sifatida yana uch [illegible] zamin haqida aytiladi. *Birinchisi*, bug‘doy ekilgan, suv chiqarilgan [illegible] ko‘karib turgan, sug‘oriladigan va shudgor qilingan zamin; *ik-*[illegible] qo‘ylar va tuyalar ko‘p parvarish qilinadigan zamin; *uchinchisi*, [illegible] qo‘ylar va tevalar yashaydigan zamindir.

Markaziy Osiyo chorvachiligida transport vositasida foydalaniladi- [illegible] boyachilikka alohida e’tibor berilayotgani o‘sha davrda hududning [illegible] hayotini rivojlantirgan omillarni ham ko‘rsatadi. Ana shu besh- [illegible] faollarning aksi – g‘am-g‘ussaga giriftor bo‘lgan besh maskan haqida [illegible] alohida bayon qilinadi. Insoniyatga tamomila befoyda, shu bilan [illegible] zarbshaytlar e’tiqodiga tamomila zid bo‘lgan maskanlar quyida- [illegible] *birinchisi*, mifologik tog‘ Arzivar - do‘zaxdan chiqqan devlar [illegible] maskan; *ikkinchisi*, odamlar va itlarning jasadlari tuproq- [illegible] bo‘miladigan joylar; *uchinchisi*, odamlarning jasadlari qalashtirib [illegible] bo‘miladigan daxmalar; *to‘rtinchisi*, Axrimandan yaralgan maxluqlar in [illegible] makon; *beshinchisi*, g‘uborli ko‘chada o‘ldirilgan to‘g‘ri odam [illegible] sotini va farzandlari ohu fig‘on chekib borayotgan joydir. Za- [illegible] bulg‘agani uchun insonga beriladigan jazo, turmush tarzi haqidagi [illegible] qoidalar “Vendidod”ning muhim qismlaridandir.

Axura Mazdaning yaxshi va yomon maskanlarga bergan bu bahosi [illegible] faqat real hayot hodisalarini ko‘ramiz. Ayrim timsollar mifologik [illegible] kasb etsa ham, real voqyelikka va real borliqqa bog‘langan.

O‘z navbatida zaminning baxtiyorligi ma’lum bir insonga
himi, ongli hayot kechiradigan insonga bog‘liq. Zaminni ham
ham baxtiyor qila olmaydi. Mehnatkash, yerga mehr qo‘ygan
na baxtiyor qila oladi. Zardusht “Zaminni hammadan ko‘p kim
qila oladi?” degan savolga Axura Mazda shunday javob beradi

“U hammadan ko‘p bug‘doy, giyoh va mevali daraxtlar
dir. U quruq yerlarga suv chiqargan va suvli yerlarni shudgor
zotdir. Uzoq zamon ekilmagan va omoch tegmagan zamin
U omochni orzu qiladi. Bunday zamin balog‘at pallasiga
hibjamol qizdir. Bu qiz farzand ko‘rish va yaxshi yostiqdosh
dir. Kimda-kim zaminni chap qo‘li bilan, o‘ng qo‘li va chap
shudgor qilsa, zamin unga farovonlik baxsh etadi. U go‘zal va
qizga o‘xshaydi. Bu qiz er xonadoniga kirib borib, o‘z to‘shag
yostqdoshiga farzandlar tug‘ib beradi. Zamin ham mo‘l-ko‘l
in’om etadi. Kimda-kim zaminni chap va o‘ng qo‘li bilan, o‘ng
qo‘li bilan shudgor qilsa, zamin unga shunday deydi: - Ey mard!
chap va o‘ng qo‘li bilan shudgor qilgan zot! Odamlar hamisha
keladilar va non so‘raydilar. Men bu yerda hosilga kiraman,
har turli xo‘rak va mo‘l-ko‘l bug‘doy yetishtiraman”(*114-115-b.*)

Nafaqat farovonlik va iqtisodiy rivojlanish, balki eng qadim
rotexnika qoidalari ham bu parchada o‘z ifodasini topgan. Bu
ni qadimgi xalq og‘zaki ijodidagi mehnat qo‘shiqlarining bir
si deb aytish mumkin. Mehnatga ezgu munosabatning mahsuli
qo‘shiqlari namunasini yuzaga keltirdi.

Insonning ezgu va yovuz tabiati albatta mehnatga
ko‘rinadi. Insonning yovuz tabiati, shubhasiz, uni halol mehnatdan
lashtiradi, yerni qarovsiz qoldirishga olib keladi. Shunday kim
qarata zamin shunday deydi: “Sen begonalar eshigi oldida non
hilar bilan birga bo‘lursen. Ko‘zlaring yo‘l ko‘radi. Ular seni
tonasidan haydab yuboradilar” (*115-bet*). Insonning chinakam
hayotiy hodisalar, real voqealar tasviri yuqoridagi har ikki parcha
ifodasini topgan.

Yashtlar. Axura Mazda qasidasi. “Yashtlar” to‘rtinchi
tashkil etadi. Bu daftar Axura Mazda qasidasi bilan boshlanadi
dusht va Axura Mazda o‘rtasidagi savol-javobdan ayon bo‘lish
Axura Mazdaning ko‘p ismlari bor. Bu ismlar albatta, uning

va uning faoliyatiga mos tarzda tanlangan: Haqiqat, Ezgulik, Aql, Ta'limot, Muallim, Qudratli, va h. Axura Mazdaning yana boshqa ismlariga izoh tarishi maqsadida Zardusht yoyishiga da'vat qiladi. Zotan, Axura Mazkorligini, uning najotkor ekanini, g'animlarni va ekanini Zardusht biladi. Axura Mazdaning ibodat kalomlaridan ham qudratli va huismi har qancha hamdu sanoga loyiq. Mazdani quyidagicha madh qiladi:

sanoga,
ibodat haqqi,
qudratga,
(168-bet).

Axura Mazdaga aytilgan jamiki ol-

Anahita qasidasi ham o'ziga xos bo'lib, suv va hosil-Ardvisura (''qudratli'') va Anahita (''g'uborsiz, pokiza'') Qasida Axura Mazdaning Zardushtga, Ardsharaflagin, deb qilgan murojaatidan, uning qudrati keltirilgan qurbonliklar bayonidan, Axura Mazdaning bergan ta'rifidan iborat. Bu qasidada Ardvisura go'zalligi tasviri diqqatga sazovor:

Anahita,
pok bir kiyimdir u,
pok bir mahbuba.

Ming quli, yaylovlar sohibi Mitra qasidasida adolat va rahbarlik va siyonat, e'tiqod va e'tiqodsizlikning bu hayotda Mitra bu hayotdagi har qanday illatlarga qarshi ayovtasvirlanadi. "Uni hech kim aldayolmaydi, hech kim mumkin emas", deyiladi daftarda. Mitraning tamoyili shunsiz, hatto, hatsizlarni, siyonatkorlarni kechirmaydi. Uning uc-

Ul so‘zida sobitlarni,
Lafzi halol kimslarni
Falokatdan saqlagaydir,
Halokatdan saqlagaydir (*186-bet).*

Mitra – jasoratliligi, o‘z ahdiga sodiqligi bilan ajralib turadi. U [illegible] larning kallasini majaqlashga, e’tiqodsiz, ahdida turmaydiganlarni [illegible] zolashga qodir, yolg‘onchi, subutsizlarga shafqatsiz, afsungarlarni [illegible] qilib tashlaydi. Mitraga sig‘inganlarning mamlakati darvozalarini [illegible] tahkam qiladi, odamlarning hayoti farovon bo‘lishini ta’minlaydi, [illegible] ga suruvlar in’om qiladi, u yaxshilarga – yaxshi, yomonlarga – yo[illegible] Kazzoblarni bor narsasidan mahrum qiladi. Uni tan olmaganlarga [illegible] day g‘azabini sochadiki, ularning yaylovlari g‘azabga to‘lib-tosh[illegible] Uni tan olganlarga esa zarracha zarar yetkazmaydi. Mitra yetib bo[illegible] mamlakatlarning vodiylari va yaylovlari podaga to‘ladi, odamlaru [illegible] vorlar o‘sha mamlakatda emin-erkin yashaydi. U cheksiz qudrat soh[illegible] ulug‘vor ilohdir. Shu bois:

Biz Mitrani e’zozlaymiz,
Biz Mitrani e’zozlaymiz,
Qachon borar esa ellar, yurtlar sariga,
Qachon qoim bo‘lsa mulku mamolik aro,
Biz Mitrani e’zozlaymiz.

Urush va G‘oliblik ilohi Vartragnaga bag‘ishlangan qasida ham bo[illegible] Vartragna Zardusht qoshida o‘n marta paydo bo‘ladi va har safar payd[illegible] bo‘lganda, boshqa-boshqa qiyofada zohir bo‘ladi: shamol qiyofasid[illegible] oltin shoxli novvos, oppoq uchqur tulpor, bo‘ron singari nortuya, q[illegible] bon, o‘n besh yoshli yigitcha, mifologik Varagni qush, tog‘ qo‘chq[illegible] qiyofasida, yovvoyi echki va nihoyat, ajoyib er yigit qiyofasida. Har bi[illegible] qiyofaga kirganda, u qudratli bo‘ladi, uni hech kim o‘ldirolmaydi.

Bu daftarda yana saxovatli taqdir va baxt ma’budasi Asha qasidasi[illegible] baxt va qudrat sohibi Huvarnoga bag‘ishlangan qasida ham bor.

Visparad. Vispirad – beshinchi daftar, 24 bobdan iborat. Asosan[illegible] jamiki olam peshvolarini madh qiladi. Ayrim o‘rinlarda Zavt va Raspiy[illegible] birgalikda olqish aytsalar, ayrim o‘rinlarda yo Zavt yoki Raspiy olam[illegible] peshvolariga olqish aytadilar. Bu daftarning umumiy mohiyati, butun olam Xudoniki degan ta’limotni ilgari surishdan iborat.

“Kichik Avesto” yoki “Xurda Avesto” oltinchi daftar deb yuritila[illegible] di. Bu daftar “Avesto”ning umumiy mundarijasini ifodalaydi va bugungi[illegible]

…lmlaridan biri. "Kichik Avesto" asosan, zardushtiylar…
…ilatlari, duo va alqovlaridan tashkil topgan. Jumla…
…ch ahqov Axura Mazdaning Ashah – Haqiqat ekani, olam
…ekani, Haqiqat nurlari ostida eng go'zal amallarni bajaruvc…
…ekani haqida bo'lib, darvishlarni asrash uchun Zardushtni
…ladi. "Helbog' bog'lamoq duosi" qismida Pozand degan din
…biridan biri Mazdaga hamdu sano aytadi va gunohlari uchun tav…
…Axura Mazdaga shod-xurramlik va Axrimanga mag'lubiyat
…hamma xohishi bajo bo'lishini istaydi. "Avesto"ning
…ishonishini bayon etadi. Bu shior quyidagilardir:
…andisha bilan andisha yuritganga ishonaman. Men ezgu
…ganga ishonaman. Men ezgu amallining amaliga ishonaman.
…lik diniga ishonaman, zero u qurol ushlaganga chang
…biryoqlik qiladi; u qon-qardoshlik robitalarini mustahkam…
…dir. U olam qadar pok dindirki, hozirgi va keyingi keladigan dinlar ora…
…ng ulug'i va eng yaxshisidir. Axuraviy, Zardushtiy din" (*298-bet*).
"Surush boj" duosi har kuni bomdod mahali, uyqudan turgach
…adigan mashhur mazdoparastlik duolaridandir. Duoning mazmuni–
…gunohlari uchun tavba qiladi, mazdoparast, zardushtiy va devlar
…ekanini ta'kidlaydi, ilohlarga hamdu sano aytadi, Surushni ol…
…aydi, g'animlar adovatidan asrashni Mazda va Zardushtdan so'raydi
…b.

Umuman, "Avesto" kitobi Markaziy Osiyo xalqlari hayotining ham…
…larini qamrab olgan.

Savol va topshiriqlar

1. "Avesto"ning paydo bo'lishiga oid omillar haqida so'zlang.
2. "Avesto" haqida Beruniy qanday ma'lumotlarni bergan?
3. Zardushtiylik ta'limotining mohiyati haqida so'zlab bering.
4. "Oltun yorug'"dagi va "Avesto"dagi Xo'rmuzd timsolini qis…
…ha qiyoslab so'zlab bering.
5. "Rigveda" va "Avesto" o'rtasidagi qarindoshlik aloqalari haqida
…so'zlang.
6. Gohlarning mohiyati nimalardan iborat?
7. Yasnaning mohiyati haqida so'zlab bering.
8. Vendidodning mohiyati nimalardan iborat?
9. Yashtlarning mohiyati va mazmuni nimalardan iborat?

Urxun–Yenisey yozuvi yodgorliklari Turk xoqonligining tashkil topishi. Turk xoqonligidagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat

Reja:

1. Turk xoqonligining tashkil topishi haqida qisqacha ma'lumot
2. Turk xoqonligi va Eron o'rtasidagi munosabatlar.
3. Turk xoqonligi bilan Sharqiy Rum davlati o'rtasidagi munosabatlar.
4. Urxun-yenisey yodgorliklari – qadimgi turkiy adabiyotning ... munasi.
5. Kul tigin bitiktoshi.
6. Kul tigin bitiktoshida xoqonlar obrazi.
7. Bilga xoqon bitiktoshi.
8. To'nyuquq bitiktoshi.
9. Moyun chur va Kuli chur bitikoshlari.
10. Yenisey yozma yodgorliklari.

Tayanch so'z va iboralar: *yodgorliklar, turk xoqonligi, jujanlar, oq xunlar, sosoniylar sulolasi, urxun va yenisey yozuvi, Kul tigin bitiktoshi, Bilga xoqon bitiktoshi, To'nyuquq bitiktoshi, janrlar.*

Urxun-yenisey yozma yodgorliklarining topilish tarixi, bu yodgorliklar yuzasidan XV111-X1X asrlarda bo'lib o'tgan munozaralar, bu yodgorliklarning o'qilish tarixi to'g'risida jahon turkiyshunoslari, jumladan, o'zbek olimlari ham qator ishlarni amalga oshirganlar. Biz bu o'rinda qadimgi turkiy yodgorliklarning yaratilishiga sabab bo'lgan tarixiy sharoit va madaniy muhit to'g'risida qisqacha to'xtalamiz.

Ma'lumki, turk xoqonligi barpo bo'lmasdan oldingi Markaziy Osiyoning ijtimoiy-siyosiy tarixi jujanlar (manqurtlar) tarixi bilan ham bog'liq. Lekin ungacha ham turkiy qavmlar Markaziy Osiyoning turli hududlarida xonliklarga uyushgan, siyosiy jihatdan esa tarqoq holda yashardilar. Bu qavmlarni jujanlar temir qurollar yasashga, turmushda kerak bo'ladigan ashyolar yasashga majbur qilardilar. Jujan xonlari turkiy qavmlarni "temirchi qullarim" deb haqoratlardilar. Jujanlar asoratidan qutulish uchun 535-yili boshlangan harakat 545-yilga kelib kuchaydi. Turkiy qavmlar g'arbiy To'ba sulolasi bilan hamkorlikda jujanlarga

otlandilar. Lekin jujanlar bilan urush boshlash uchun kerak edi. Ashin urug'ining yo'lboshchisi Bo'min jujanlar ...ining qiziga sovchi jo'natdi. Bo'minning xatti-harakati ... bopor bo'lib tuyuldi va Bo'minning elchilari orqali unga ... javob berdi. Bo'minga aynan shu javob kerak edi. Bo'min ... bilan boy bermay, jangga otlandi. Tez orada Bo'min Aynag'ay- ... qildi. Bu voqea 551-yilda yuz bergan edi.

... jujanlar asoratidan qutulgandan keyin, u Turk xoqonligiga ... Turk xoqonligi juda katta hududni – Shimoliy Mo'g'ulistondan ... Amudaryogacha bo'lgan joylarni o'z ichiga olgan edi. Shuncha ... davlatni markazdan turib boshqarish qiyin edi. Shu boisdan Bo'min ... *yabg'u* unvoni bilan Turk xoqonligining g'arbiy qismini ... Oltoy qismini boshqarish uchun jo'natdi. (*Yabg'u* so'zi harbiy ... bildiradi, bu unvon Kushon imperiyasidan davom etib kelgan ... boshliqlar oq xunlar sulolasidan o'zlashtirganlar. *Yabg'u* – g'arbiy ... xoqonligida oliy unvonning nomi bo'lib, ko'pincha *yabg'u qag'an* ... ham qo'llanadi. Bundan ma'lum bo'ladiki, *yabg'u* – xoqonga ... so'zi esa xoqonlikning sharqiy qismini boshqarish uchun Qora- ... shahrida maskan topdi.

"Turk" degan nom Turk xoqonligi tashkil bo'lmasdan ilgari ham ... hisoblanadigan, irqiy va urf-odat jihatidan bir-biriga o'xshash ... yaqin turkiy hamda turkylashgan (masalan, qitaniylar) qavmlarning ... birlashmasini bildirgan. Turk xoqonligi davrida bu jarayon o'z ... maqomiga ega bo'ldi. Shuningdek, qadimgi turk davrida turkiy ... yagona nom bilan *ko'k turklar* deb yuritiladigan bo'ldi. Ko'k ... – ilohiy turk deganidir. Turkiy qavmlar yaratgan mifga ko'ra, ular ... – ota, yerni ona deb tasavvur qilganlar. Shu bois o'zlarini har ... bolalari deb aytardilar va ko'k turk degan mifologik nom ular- ... rasmiy nomiga aylanib qoldi. Garchi turk yoki turkiy degan nom ... V asrlardan qo'llana boshlagan bo'lsa ham, hamma qavmlar va ... ularning kelib chiqishi kabi, etnik jarayonning shu davrdan boshlan- ... ko'rsatmaydi, balki turkiy qavmlar qadim zamonlardan beri bor ... ularning qavm sifatida mavjudligini ashyoviy dalillar – arxeologik ... tadqiqotlar tasdiqlaydi. O'rta Osiyo, Oltoy, Qozog'iston kabi tarixi qa- ... o'lkalardan topilgan inson suyaklari, turmushga oid ashyolar, yozuv ... shunday dalillardandir.

Bo'min xoqon 552-yili olamdan o'tdi. Ota vafotidan keyin, qadim- ... turk xoqonligi qonunlariga binoan, to'ng'ich o'g'il Qoraxon taxtga

o‘tirdi. Lekin oradan bir yo‘l o‘tar-o‘tmas, Qoraxon ham olamdan o‘t
Uning vafotidan keyin o‘rtancha o‘g‘il Mug‘an Turk xoqonligi taxti
o‘tirdi.

Mug‘an xoqon o‘tgan barcha turk xoqonlari orasida o‘zini
g‘ayratli, aqlli, hushyor va harbiy sohada ham, diplomatiya sohasid
ham tadbirli xoqon ekani bilan alohida ajralib turardi. Shu sababli u dun
yoga mashhur xoqon bo‘lib dong taratdi. Mug‘an xoqon taxtda o‘tirg
yillar (554-574) Ko‘k turk xoqonligi qudratli bir pallaga kirdi.

Turk xoqonligi va Eron o‘rtasidagi munosabatlar. Mug‘an xo
qon sharqdagi manchjur, mo‘g‘ul qavmlarini, quriyalik (koreys) lar
bo‘ysundirgandan keyin, g‘arbdagi oq xunlarni itoat ettirish harakatig
tushdi. U 554-yili Eron Sosoniylar sulolasi shahanshohi Xusrav Anu
hirvonga elchi jo‘natdi. Borgan elchilar Eron bilan Turk xoqonligining
oq xunlarga qarshi ittifoqini tuzish to‘g‘risidagi bitimni imzoladilar.
Bu ittifoqni kafolatlash uchun Istami yabg‘u qizi Asna bekani Xusrav
Anushirvonga (531-579) nikohlab berdi. Bu paytda Eron Sosoniylar
sulolasi oq xunlarga qaram edi. Eron shohi bu qaramlikdan qutulish
uchun ham Turk xoqonligi bilan ittifoq tuzishga darrov rozi bo‘la qol
di. Ko‘k Turk xoqonligidek qudratli ittifoqchiga ega bo‘lgan Eron mi
lodning 554-yilidan boshlab har yili oq xunlarga berishi lozim bo‘lgan
o‘lponni to‘lashdan bosh tordi. Shu yili Eron oq xunlarga hujum qilib,
Afg‘onistonni bosib oldi. Shu yili Istami yabg‘u ham Mug‘an xoqonning
ko‘rsatmasiga binoan oq xunlarga hujum qilib, ularni Tarim vodiysidan
quvib chiqardi. 557-yildan boshlab oq xunlarga qarshi rasman urush
boshlandi. Turk qo‘shinlari bilan oq xunlar o‘rtasidagi urush asosan,
hozirgi Afg‘oniston hududida yuz berdi. Mug‘an xoqon besh yil ichida
(557-562) oq xunlar sulolasini yo‘q qildi. Mug‘an xoqon milodiy 565-
yili oq xunlarning qolgan-qutganini uzil-kesil yo‘qotish va xoqonlikning
g‘arbiy chegaralarini yanada mustahkamlash ishlarini Istam yabg‘uga
topshirib, o‘zi Qoraqurumga qaytib ketdi. Istami yabg‘u 565-yilgacha
oq xunlarning qolgan kuchlarini yo‘qotdi va sulolaning hududini Ko‘k
Turk xoqonligiga qo‘shib oldi. Eron ham oq xunlar hududining bir qis-
mini bo‘lib oldi. Istami shu uch yil davomida yana oq xunlar hududiga
oid masalani Eron bilan bir yoqli qilishga harakat etdi. U Balxash ko‘li
bilan Orol dengizi bo‘ylaridan tortib Qora dengiz bo‘ylarigacha bo‘lgan
juda katta hududda yashab kelayotgan qavmlarni birlashtirishdek tarixiy
vazifani ham bajardi.

Oq xunlar hududi Eron bilan Ko‘k Turk xoqonligining do‘stona munosabatlari buzilishiga sabab bo‘ldi. Oxir-oqibat ikki do‘st mamlakat bir-biriga sahoddiy dushmanga aylandi. Oq xunlar tor-mor qilingandan keyin ularning hududiga qarashli bo‘lgan Shimoliy Hindiston, Tarim vodiysi, O‘rta Osiyo Ko‘k Turklarning qo‘liga o‘tgan bo‘lsa, Xuroson Eronga qoldi. Istami yabg‘u bunday taqsimotga rozi bo‘lmadi. Buning ustiga Eron Sosoniylar sulolasi Xurosonni egallab olish bilan qanoatlanmasdan, oq xunlarning hududidan yana ko‘proq joylarni bosib olishga intildi. Boshqa tarafdan esa turklar O‘rta yer dengizi bo‘ylaridagi davlatlardan O‘rta Osiyoga, Hindistonga va Xitoyga boradigan muhim halqaro savdo yo‘lini, Sharqiy Rum bilan kelishgan holda egallab olgan edi. Eron bu masalada ozgina bo‘lsa-da, yon berishni istamadi. Bu savdo yo‘lining eng muhim nuqtalari Eron hududida edi. Eron bu savdo yo‘lidan ko‘p foyda olardi. Shuning uchun Eron Turk xoqonligi barpo bo‘lishidan oldin G‘arb va Sharq orasidagi halqaro savdo yo‘lida hukmronlikni egallab, Sharqiy Rum bilan doimo urishib kelgan edi. Albatta, bu turklarning savdo yo‘liga egalik qilishlariga Eron hech ham rozi bo‘lib olmas edi. Eron ham cheksiz daromaddan ayrilishni, ham xalqaro miqyosdagi obro‘yiga putur yetishni aslo istamasdi. Turk xoqonligi bilan Eron o‘rtasidagi kelishmovchilik bora-bora jiddiylashib, urush xavfini keltirib chiqardi.

Istami Turk xoqonligi bilan Eron o‘rtasidagi sovuq munosabatlarga barham berish, oldingiday hamkorlikni va yaxshi qo‘shnichilik munosabatlarini davom ettirish umidida Eronga Maniax boshchiligida yaqin o‘rtoqlarini elchilar qilib jo‘natdi. Elchilar Xusrav Anushirvon huzuriga ko‘p sovg‘a-salomlar – qimmatbaho ipak matolar olib kelishdi. Anushirvon avval vazirlari bilan maslahatlashdi. Vazirlar esa Anushirvonni Turk xoqonligiga qarshi gijgijladilar, Turk xoqoni bilan iliq munosabat o‘rnatish xavfli deb, aloqalarni uzishga da’vat qildilar. Anushirvon vazirlarining maslahatlariga quloq solib, Turk xoqonligi elchilari keltirgan sovg‘alarni saroy ahli ko‘zi oldida o‘tga tashlab yondirib yubordi.

Eron hukmdorining qo‘pol muomalasidan ranjigan elchilar Istami xoqon huzuriga umidsizlanib qaytib keldilar. Istami yabg‘u baribir vazminlik bilan Eronga ikkinchi marta elchilar jo‘natdi. Sharqiy Rum tarixchisi Menandrning xabar berishicha, ikkinchi marta Eronga borgan xoqonlik elchilari og‘ir baxtsizlikka uchradilar. Xusrav Anushirvon elchilarga ziyofat berdi, oldindan uyushtirilgan suiqasd bo‘yicha ularning ovqatla-

riga zahar soldirib o‘ldirdi. Elchilardan uch-to‘rt kishigina omon xolos. Xusrav Anushirvon suiqasdning oshkor bo‘lib qolishidan “Turk xoqonligi elchilari sovuq yurtda tug‘ilib o‘sganlar, Eronni rama issiq havosiga ko‘nika olmay, nobud bo‘ldilar”, deb gap to

Turk xoqonligi bilan Sharqiy Rum davlati o‘rtasidagi batlar. Ko‘k turk xoqonligi elchilari Eronga ikki marta borg keyin ham, natija bo‘lmagach, Istami ibg‘u 568-yili Maniax bo da Sharqiy Rum imperatori Yustin II (565-578)ning huzuriga tinopolga elchilar jo‘natdi. Turk xoqonligi elchilari Yustin II bilan suhbatlarida zimmalariga yuklatilgan vazifani bajardilar – ular qonligi bilan Sharqiy Rum o‘rtasida savdo munosabatlari o‘rnat fasini ko‘ngildagiday amalga oshirdilar. Turk xoqonligi elchilari Rumdan qaytayotganlarida, Yustin II Zemarx boshchiligida ja larini xoqonlik elchilari bilan birga Turk xoqonligiga jo‘natdi.

Istami yabg‘u Sharqiy Rum elchilarini qabul qilib, jiddiy lar ustida suhbatlashdilar. Bular – Turk xoqonligi bilan Sharq o‘rtasidagi ipak savdosi, Eronga qarshi birgalikda kurash olib bo janlarning Qora dengiz bo‘ylariga qochib ketgan to‘dalarini yo kabi masalalar edi. Darvoqe, jujanlar Boyonxon boshchiligida ve da xoqonlik barpo qilib, Sharqiy Rum imperiyasiga goh-goh hujum turardi. Sharqiy Rum elchilari Istami bilan qilgan suhbatlarida masalasini ko‘targanlarida, Istami yabg‘u Sharqiy Rum bilan bir jujanlarga qarshi hujumga tayyorligini bildirib: “Agar ular qu osmonga uchib chiqsa ham, baliq bo‘lib dengiz tubiga yashirin mening qilichimdan qutulolmaydi”, deb va’da berdi.

Shunday qilib, bu masalalar yuzasidan bitimnoma tuzildi. Eronga qarshi harbiy ittifoq asosiy, kechiktirib bo‘lmaydigan vazif belgilandi. Shundan boshlab uzoqqa cho‘zilgan urushlar boshlanib Turk xoqonligi Sharqiy Rum bilan ittifoqlashib olgandan keyin ga hujum qildi. Istami yabg‘u 569-yili Xurosonga bostirib kirib, qo‘shinlarini tor-mor qildi. Eron oq xunlardan bosib olgan joyl hammasini Istami Erondan tortib oldi. Eron turk xoqonligi bilan tuzishga majbur bo‘ldi. Sulh shartlariga binoan turklar har yili qirq ming Rum oltini miqdorida boj olib turdi.

571-yildan boshlab esa Eron bilan Sharqiy Rum orasida cho‘zilgan urush boshlanib ketdi. Eron Sosoniylar sulolasi zaifla di. Turk xoqonligi bu davrda harbiy va iqtisodiy tomondan kuchaydi.

vafot etdilar. Ulardan ke-
(572-582), Ishbara xoqon (582-587)
Turk xoqonligi bilan Eron orasida bir marta
Bahrom chubin uch yuz ming kishilik turk
bag'a xoqon qo'mondonligidagi lashkarni Hirot bi-
qildi. O'sha urushda Chur bag'a xoqon halok
yonidagi Paykent shahriga bostirib ke-
Barmudo tiginni asir qilib oldi. Pay-
boyliklarni bir necha ming tuyaga yuklab,
Istami yabg'uning qizidan tug'ilgan)ga
Eron g'arb tarafdan hujum qilgan Sharqiy
atrofida tor-mor qildi. Turk xoqonligi
lashkari mag'lub bo'lgan esa-da, Eron
hukmronlikni qaytadan qo'lga kiritolmadi.
Turk xoqonligining g'arbiy (O'rta Osiyo) va shar-
bo'linish jarayoni nihoyasiga yetdi. Ana
xoqonlik o'rtasida muttasil urushlar bo'lib turdi.
Turk xoqonligining dunyo xaritasidagi o'rni, jahon
bilan chegaralanmaydi. Ayniqsa, Xitoy
Turk xoqonligi tarixida muhim iz qoldirdi.
yozma yodgorliklarda Xitoy va Turk xoqonligi
ma'lumotlar bor. Zotan, qadimgi turkiy yozma
qavmlarning ijtimoiy- siyosiy hayoti to'g'risida
bilan birga, bu qavmlarning dunyoqarashi, tafak-
manbaidir.

yodgorliklari – qadimgi turkiy adabiyotning na-

yozma yodgorliklari qadimgi turkiy adabiyot-
va yo'nalishi sifatida turkiyshunoslikda kam
yodgorliklarni tizimli ravishda o'rganishni rossiyalik
boshlab berdi.[19] Qadimgi turkiy yozma yodgorliklarni
[20], tadqiqot ishlari olib borishda[21] O'zbekistonda
amalga oshirilgan.

VI-VIII веков. М., Главная редакция восточной литературк,
-героической литературы и ее трансформация в раннеклассси-
восточной литературы, 1976.
. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot
памятники и тюркские эпосы, докт. диссертацияси,

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar bevosita eposlar zaminida o'
chiqqan adabiyot ekani bilan diqqatga sazovor. Shuningdek, tarixiy
qealarning xalq og'zaki ijodi ruhida bayon qilinishi yozma adabiyot
o'ziga xos turi yaratilishiga asos bo'lgan.

Kul tigin bitiktoshi. Kul tigin bitiktoshi qadimgi turkiy adabiy
hitni o'zida to'liq gavdalantiradigan, qadimgi turkiy adabiyotning o'
xosligini ko'rsatadigan yozma yodgorlikdir. Kul tigin bitikoshi (731
o'rnatilgan)dagi tarixiy voqealar va eposlarga xos syujetlar, badiiy
vositalari yagona tizimni hosil qilgan. Mazkur bitiktoshdagi ko'tarin
ruhni o'z vaqtida V.Tomson, P. Melioranskiy, P.Falyov kabi mashh
turkiyshunos olimlar payqagan edilar. Jumladan, P.Melioranskiy XI
asrning oxirida (1897-yili) yozgan Kul tigin bitiktoshiga bag'ishlan
magistrlik dissertatsiyasida mazkur yodnomadagi ko'tarinki ruh epo
larning mahsulidir[22] degan fikrni aytgan edi va bu fikr o'z isbotini top
Shuningdek, yodnomaning o'ziga xos bayon qilish texnikasi ham ay
turkiy eposlar xususiyatini gavdalantiradi. Bayonning uch qismi – bosh
lanma, mazmun taraqqiyoti va tugallanma bu yodnomadagi hikoyanin
izchilligini ta'minlaydi. Bayonning bu qismlari turkiy xalqlar og'zaki v
yozma adabiyotining eng qadimiy ko'rinishiga xosdir. Har uch qismnin
mazkur yodgorlikdagi amal qilish jarayoni haqida aniqroq tasavvur ho
sil qilish uchun Kul tigin yodnomasining dastlabki satrlariga murojaa
qilaylik: *Uza kok tangri asra yag'iz yar qilintuqta akin ara kisi og'l
qilinmis. Kisi og'linta uza achum apam Bomin qag'an, Istami qag'a
olurmis. Oluripan turk bodunin alin torusin tuta birmis, itu birmis* – Yu
qorida ko'k osmon, pastda qora yer yaratilganda, ikkovining o'rtasid
inson bolalari yaratilgan. Inson bolalari ustidan Bo'min xoqon, Istam
xoqon o'tirganlar, o'tirib, turk xalqining davlatini, qonun-qoidalarin
ushlab turgan, rioya qilib turgan.

Shu parchaning o'zida boshlanma, mazmun taraqqiyoti va tugallan-
ma ham bor. yeru osmonning hamda insoniyatning yaratilishi – *bosh-
lanma*, Bo'min va Istami xoqonlarning faoliyati – *mazmun taraqqiyoti*,
qonun-qoidalarga rioya qilishlari esa *tugallanma*dir. Bitiktosh matnining
boshidan oxirigacha bu uch qismdan iborat parchalar davom etaveradi.

Kul tigin bitiktoshi yaxshi saqlangan yodgorlik sifatida qadimgi tur-
kiy yozma adabiyotning o'ziga xos namunasini ifoda etar ekan, bitiktosh
muallifi Yo'llig' tiginning ijodkor sifatida qahramonlarga, ma'lum vo-

[22] Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-тегина. –СПб., 1897. 56-б..

[illegible] munosabati to'g'risida ham aytib o'tish maqsadga muvofiqdir. [illegible] turk xalqiga qarata aytgan so'zlari Turk xoqonligidagi [illegible] vaziyatni to'laqonli baholaydi. Bilga xoqon kichik bitig [illegible] o'zining taxtga o'tirishidan boshlaydi va jamiki qarindosh-[illegible] farzandlariga, beku amaldorlarga, to'quz o'g'uz beklariga [illegible] o'zining hukmdorlik faoliyatidan, mamlakat va el-yurt [illegible] qilgan fidokorligidan ularni xabardor qilib qolmaydi, balki xalq-[illegible] beklarning xiyonatidan aziyat chekadi. Mamlakatni [illegible] Bilga xoqon qudratli Turk xoqonligini barpo qi-[illegible] o'zining xizmatlarini bayon qilar ekan: "Shuncha xalqni yig'dim, [illegible] Turk xoqoni O'tukan yishda tursa, elda tashvish [illegible] deb o'git beradi. Bu o'gitning ostida xalqning osoyishtaligi, g'am-[illegible] yashashining omili O'tukanda – poytaxtda xoqon mustah-[illegible] va xalq uning atrofiga birlashuvini ifoda etadi. Xalvnig [illegible] beklarning xiyonati xoqonga ishonchsizlik paydo qildi, [illegible] xalqning o'zi jabr ko'rdi.

[illegible] o'gin bitiktoshi ikki qismdan – kichik bitig va ulug' bitigdan [illegible] Kichik bitigni ulug' bitigning debochasi deb aytish mumkin. [illegible] ulug' o'gin bitiktoshda Bilga xoqon tilidan hikoya qilar ekan, turkiy [illegible] ikki yuz yillik tarixini badiiy yo'sinda ifoda qiladi, turkiy [illegible] ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy jihatdan goh yuksalishini, goh [illegible] dardli lavhalarda bayon qiladi. Tabg'ach (xitoy) xalqi turkiy [illegible] hayotiga, turmushiga doim rahna solib keldi. Birinchi Turk [illegible] davrida (551-630) mamlakatning parokanda ahvolga tushib [illegible] sababchi, turkiy qabilalarni yo'ldan ozdirgan ham tabg'ach [illegible] edi. Bilga xoqon tilidan voqealarni hikoya qilayotgan Yo'llig' ti-[illegible] tabg'achlar bilan Turk xoqonligi o'rnatgan munosabatni quyidagicha [illegible] "Bu yerda (O'tukanda – N.R.) o'rnashib, tabg'ach xalqi bi-lan murosaga keldim". Tabg'ach xalqi makkor, ayyor: "Tabg'ach xalqi so'zi shirin, ipak kiyimi nafis ekan. Shirin so'zi, ipak kiyimi bilan aldab, yiroq xalqni shu xilda yaqinlashtirar ekan. Yaxshi qo'shni bo'lgandan keyin yovuz ilmni u yerda o'rganar ekan". Makkorlikning keng tarqal-gan, ommalashgan usuli shu – avaliga shirin so'zlar bilan yaqinlashtira-dilar, keyin qullik, xo'rlash, erkni bo'g'ish boshlanadi. Insoniyat bu ah-volni boshidan ko'p kechirgan. Turkiy qavmlarni tabg'achlar o'zlariga yaqinlashtirib, ko'z ko'rib, quloq eshitmagan yovuzliklarni qildi. Tabg'achlarning yovuz ilmi (*anyig' bilig*)ga mukkasidan ketgan turkiy

qavmlarning ahvoli fojiali bo‘ldi: “Ey turk xalqi, o‘lding. Ey turk xalqi ayriming janubga – Chug‘ay yishga, To‘g‘, Eltan cho‘liga manzil qila desang, turk xalqining ayrimini u yerda yovuz kishi shunday pishiqla ekan: yiroq bo‘lsa, yomon ipak beradi, yaqin bo‘lsa, yaxshi ipak berad deb shu xilda pishiqlar ekan. ilmsiz kishi uning (tabg‘achlarning – N.R so‘ziga ishonib, unga yaqinlashib, ko‘p kishi o‘ldi”.

Turk xoqonligining yagona orzusi – tabg‘ach davlati asoratidan xa los bo‘lib, tinchlik va osoyishtalikka erishish, barqaror va poydor dav lat barpo qilish edi. Bu singari davlatni barpo qilish uchun esa, birinc hi navbatda, xalqning tafakkurini ozod qilish, sog‘lom fikr egasi qilish lozim edi. Buning uchun tabg‘achlarning makkorligidan zaharlangan, ma’naviy tubanlashgan turk xalqining ongini, dunyoqarashini tamomila o‘zgartirish, o‘zligini anglashi uchun to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatish kerak edi Bu vazifani Bilga xoqon bajardi. U turk xoqonligining ijtimoiy, siyo siy, iqtisodiy va ma’naviy hayotini izga soldi, “har yerda qolgan-qutgani o‘lib-tirilib yurgan edi”, ularni yakdil qildi. Bilga xoqonni “tangri yorla qagani uchun, iste’dodi, baxti bor uchun ” turkiy qavmlar xoqoni bo‘ldi. Bilga xoqonning eng katta xizmati qashshoq xalqni yaxshilab oyoqqa turg‘azdi, qashshoq xalqni boy qildi, oz xalqni ko‘paytirdi. Bilga xoqon turkiy qavmlar oldidagi xizmatlarini, mamlakatni oyoqqa turg‘azganini aytar ekan, beklarning xiyonatini, manfaatparastligini, xalqning o‘zboshimchaligini yana bir marta ta’kidlaydi: “Turk beklari, xalqi, buni eshiting! Turk xalqini to‘plab davlat tutishingizni bu yerda toshga o‘yib yozdim. Adashib ayrilganing(iz)ni ham bu yerda yozdim. Nimaiki so‘zim bo‘lsa mangu toshga o‘yib yozdim. Unga qarab biling, turkning endigi xalqi, beklari, uy, dunyogagina qaraydigan beklar, sizlar gumrohsizlar. Men mangu toshga hammasini o‘yib yozdim”. Manfaat bor joyda amaldorlar tuban ketadi, boylikka ruju qo‘ygan amaldor o‘zidan boshqa hech kimni o‘ylamaydi, uning tanlagan yo‘li bitta – fojiadan foydalanib boylik orttirish. Unga mamlakat va xalq taqdiri tamomila begona – Bilga xoqonning aytmoqchi bo‘lgan gaplari shulardan iboratdir.

Kul tigin ulug‘ bitigi mifologik syujet bilan boshlanadi. Osmon hamda yerning yaratilishi va ikkovining o‘rtasida inson bolalarining paydo bo‘lishi mazkur mifologik syujetning asosidir. So‘ngra mifologik syujet zaminida tarixiy shaxslar va tarixiy voqealar singdiriladi - Bo‘min va Istami xoqonlarning taxtga o‘tirishi va davlat boshqaruvi hikoya qilinadi. Bo‘min va Istami xoqonlarning katta xizmatlari shuki, ular atrof-

[illegible] qabilalarni va xalqlarni tobe qildilar. Har ikkala xoqon [illegible] va qahramonlik namunalarini ko‘rsatib, “boshi borning boshini [illegible] ta’zim qildirdilar, tizzasi borni cho‘kkalatdilar...Qadirqan yish bilan [illegible] darvozaning orasida xo‘jayinsiz, urug‘ hokomiyatisiz, cheklan[illegible] yerga ega bo‘lib, asl turk shu tarzda yashayverdi”. Bilga va Is[illegible] imonlarning siyosati va mamlakat mustaqilligi uchun olib borgan [illegible] turkiy qavmlar hududini shu qadar kengayishiga sabab bo‘ldi. [illegible] Qadirqan yish – Sibirda, Temir darvoza esa hozirgi O‘zbekiston hududi[illegible] bo‘lib, Tizzax bilan Samarqand o‘rtasida joylashgan.

Yo‘llig‘ tigin Bilga xoqon tilidan bu voqealarni hikoya qilar ekan, [illegible] voqealarni ko‘chirib qolmaydi, balki bu voqealar zaminida xuddi [illegible] boshlanmasidagi “Bor ekanda, yo‘q ekan, och ekanda to‘q [illegible] bir podshoh bor ekan” tarzidagi bayon usulini qo‘llayotganday [illegible]. Yuqorida Kul tigin bitikoshidan keltirilgan parchadagi “asl turk [illegible] yashar ekan” jumlasi ayni ertak usulini gavdalantiradi.

Kul tigin bitiktoshida xoqonlar obrazi. Kul tigin bitiktoshining [illegible] nazorat tomonlaridan biri – xoqonlarning ideallashgan obraziga [illegible] solishdir. Epos qahramonlari odatda, mard, jasur, dono, qahramon [illegible] ishqa ijobiy sifatlarga ega bo‘ladi. Masalan, Xorazm dostonlari tur[illegible] kiruvchi “Go‘ro‘g‘lining dunyoga kelishi” dostonida bosh qah[illegible] dostonchi ta’rif bermasa ham, har bir harakatida mardlik va ba[illegible] (Abdulla qalandarning gunohidan o‘tishi, yigitlarini Go‘ro‘g‘li [illegible] qilishdan qaytargani va yigitlari arazlab ketib qolgani), qahra[illegible] (otasi Odilbekning yigitlaridan Safar mahramning yigitlarini va [illegible] yengishi) namoyon bo‘lib turadi, dostonchi ta’rif bilan emas, balki [illegible] orqali bu kabi lavhalarda qahramonning qiyofasini chizib beradi.

Kul tigin bitiktoshida Bo‘min va Istami xoqon quyidagicha [illegible] ta’riflanadi: *Bilga qag‘an armis, alp qag‘ar armis, buyruqi yama bilga armis arinch, alp armis arinch, baglari yama, boduni yama tuz armis. Ani uchun ilig ancha tutmis arinch, ilig tutup torug itmis (Ktu 3)* – Dono xoqon ekan, bahodir hoqon ekan, vazirlari ham dono va botir bo‘lgan bo‘lishi kerak, beklari ham, xalqi ham to‘g‘ri ekan. Shuning uchun davlatni shu xilda tutib turgan ekanlar, davlatni tutib, qonun-qoidalarini ya[illegible]

Kul tigin bitiktoshidan olingan bu parchadan epos qahramonlariga [illegible] ta’rifning paydo bo‘lishiga asosiy omil shu ediki, qadimgi turkiy[illegible] o‘tmishidagi og‘zaki ijod manzarasini yaratish va o‘z davri bilan

bog‘lash, shu asosda Bo‘min va Istami xoqonning yozma adabiyo
gi qiyofasini yaratish asosiy maqsad bo‘lgan edi. Shuning uchun
Yo‘llig‘ tigin va Bilga xoqon Turk xoqonligini barpo qilgan ota-bo
lari hayotidagi real voqealarni yaratishga intilmadilar, balki ideal q
ramon obrazini yaratmoqchi bo‘ldilar. Zotan, Bo‘min va Istami xoq
ning – har ikkalasining obrazi bir xilda ta’riflanishiga sabab ham shu
Mazkur ta’rif bir xoqondan ikkinchisiga, bir bitiktoshdan boshqa
ko‘chib yuraveradi. Masalan, yuqoridagiday xoqonlarning ta’rifini
rish xoqonga ham, xoqonlikni poydor qilish uchun xizmat qilgan bo
qa xoqonga ham tatbiq qilish mumkin. Albatta, bu ta’rifni xalq og‘z
ijodidagi afsonaviy xoqonlarga berilgan ta’riflar bilan teng deb qa
bo‘lmaydi. Turk xoqonligi tarixidan ma’lumki, Bo‘min xoqon vafoti
keyin taxtga o‘tirgan Mug‘an xoqon (553-572), Taspar xoqon (572-58
davrida xoqonlikning harbiy qudrati mustahkamlandi, xitoy yilnoma
rida yozilishicha, “Mug‘an xoqon chegara (Buyuk Xitoy devori – N.R
ortidagi, Sharqdagi Koreys qo‘ltig‘idan g‘arbdagi G‘arbiy dengiz (Ka
piy – N.R.)gacha o‘n ming li masofadagi, janubdagi Qumli sahro (Ola
han va Gobi – N.R.)dan shimoldagi Shimoliy dengiz (Baykal – N.R
gacha besh mingdan olt ming li masofagacha bo‘lgan joydagi davlatlarn
vahimaga soldi”.[23] Mug‘an xon shimoliy Xitoydagi ikkita qudratli dav
latni – Shimoliy Si va Shimoliy Chjouni o‘lpon to‘lashga majbur qilga
edi. Taspar xoqon hukmronligi davrida ham har ikkala Xitoy davlatinin
tobeligi davom etdi.

Bilga xoqon ham, Yo‘llig‘ tigin ham Turk xoqonligining o‘tmishin
yaxshi bilgan edilar, xoqonlar tarixiga alohida e’tibor qaratdilar. Shung
binoan, xoqonlikning parokandaligiga sabab bo‘lgan noshud xoqonlar
ning ham qiyofasini bir xilda chizib berdilar. Quyidagi parchaga e’tibor
beraylik: Undan so‘ng inisi og‘asiday ish tutmagan ekan, o‘g‘li otasi-
day ish tutmagan ekan. Taxtga johil xoqon o‘tirgan ekan, badfe’l xoqon
o‘tirgan ekan. Vaziri ham bilimsiz ekan, qo‘rqoq ekan (Ktu 6).

Bu parchaning ostida ham Turk xoqonligidagi iqtisodiy, siyosiy va-
ziyat yotadi. Yuqorida aytganimizday, Turk xoqonligi 582-603-yillarda
Sharqiy (Markaziy Osiyo) va G‘arbiy (O‘rta Osiyo) davlatlarga bo‘linib
ketdi. Har kkala xoqonlikda bu davrda ichki urush davom etdi. Shibi
xoqon hukmronligi davrida (609-619) qisqa muddatda xoqonlik buh-

[23] Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.: -Л.: 1950, том 1, 229-б..

chiqdi, xoqonlikning siyosiy mavqei oshdi. Xitoydagi fuqarolar (613-618). Suy sulolasi o'rniga Tan sulolasi (618 -907)ning kelishi xoqon va uning ukasi El xoqonga (620-630) janubiy chegaralarda urush olib borishga imkon yaratib berdi. Ammo bu davrga kelib Xitoyda siyosiy vaziyat tamomila o'zgardi. 620-629-yillarda El xoqon va uning lashkarboshilari chegaralarga 67 marta hujum qildi. Mutaxassislar katta lashkarni boqish, otlarni urushga doimo shay qilish uchun ko'plab xarajatlarni talab qilardi. Oqibatda El xoqon o'lja va boshqalar bilan qanoatlanmay, o'z xalqiga og'ir soliqlar soldi. Buning ustiga 627-629-yillari qahatchilik yuz berdi.El xoqon o'zidan oldin o'tgan hukmdorlar yo'lida ketib, davlat boshqaruvida rivojlangan jamiyatga xos boshqaruv shakllari va usullariga o'tdi. Qabilachilik an'analari bilan ma'lum darajada bog'langan eski boshqaruv tizimidan voz kechdi, amaldorlarga xitoy va so'g'dlarni tayinladi. Xalq ko'zi oldida hokimiyat begonalar qo'liga o'tdi, oqibatda ijtimoiy va mulkiy tengsizlik kelib chiqdi, vaziyat taranglashdi. Xoqonlikda ichki ziddiyat kuchayib borayotganini chegaradagi Xitoy amaldorlari doim kuzatib turardilar. Turklarning odatlari oddiy va o'zlari ham samimiydirlar. El xoqonning saroyida Chjao De degan bir xitoy olimi yashar edi, El xoqon uni iste'dodini inobatga olib hurmat qilar, unga to'liq ishonardi. Natijada Chjao De yana ham ko'p davlat ishlariga aralasha boshladi. Bundan tashqari, Eli xoqon qo'shinlarni boshqarishni unga ishonib topshirdi, safdoshlarini o'zidan uzoqlashtirdi, ularni xizmatga qo'ymadi. U har yili jangga lashkar yuborardi... oqibatda xalq og'irliklarni ko'tara olmay qoldi...Yildan-yilga qahatchilik kuchayib bordi. Soliqlar va boj chidab bo'lmaydigan darajada og'irlashdi, qabilalarning El xoqonga nafrati kuchayib boraverdi".[24]

Buning oqibati shu bo'ldiki, 629-yili El xoqon Shansida mag'lubiyatga uchradi. O'g'uz qabilasi unga qarshi isyon ko'targan edi. Xitoy lashkari vaziyatdan foydalanib, xoqonlik hududiga bostirib kirdi. El xoqondan hamma yuz o'girdi, u 630-yili asirga tushdi. Birinchi turk xoqonligi shu tariqa barham topdi.

Turk xoqonligini El xoqon jar yoqasiga olib keldi. Xalq jaholat va nodonlik qurboni bo'ldi. Fitna, adovat, makkorlik, firib kabi illatlar nafaqat insonni, balki butun boshli xalqlarni, mamlakatlarni halokatga olib kelgani El xoqon misolida yaqqol namoyon bo'ldi. Kultigin bitikoshidagi johil, badfe'l xoqonlar El xoqon singari qudratli davlatning paro-

[24] Bichurin N.Ya. (Iaknif). Yuqoridagi asar, 1 jild, 194-b.

kanda bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Bitiktoshda o‘git sifatida johil xoqon
berilayotgan ta’rif ana shu tarixiy voqealarga asoslangan. Oqibat
bo‘ldiki, turk xalqi “tabg‘ach xalqiga bek bo‘ladigan o‘g‘il bolasi
qul bo‘ldi, suluv qiz bolasi bilan cho‘ri bo‘ldi. Turk beklari turkcha
tashladi. Tabg‘ach beklarining tabg‘achcha otini qabul qilib, Tabg
xoqoniga qaram bo‘ldi”(Ktu 7).

Turkiy qavmlar ellik yil Tabg‘ach xoqonligiga qaram bo‘lib
hadi. Bu qaramlik bo‘libgina qolmay, balki o‘zlgini unutish ham
Ammo tabg‘achlarning zulmidan xalqning sabr kosasi to‘ldi: “Dav
xalq edim, davlatim endi qani? Kimga davlatni egallab beryapman?
ekan. – Xoqonli xalq edim, xoqonim qani? Qaysi xoqonga mehnati
kuchimni sarf qilyapman? – der ekan. Shunday deb tabg‘ach xoqon
qarshi bo‘libdi” (Ktu 9). Ammo bu qarshilik bir necha marta Tabg
xoqonligi tomonidan shafqatsizlarcha bostirilgani haqida bitikoshda
bar beriladi.

Qadimgi turkiy qavmlarning inonch-e’tiqodida Tangri (osmon)
yer kultlari muhim rol o‘ynagani haqida yuqorida aytib o‘tgan edik.
tigin bitikoshida aytilishicha, o‘z xoqonligini Tabg‘ach xoqonligiga
bergan turkiy qavmlarga Tangri va yer panoh bo‘ldi. Tangri “Turk
yo‘q bo‘lmasin”, deb, “xalq bo‘lsin”, deb Kul tigin va Bilga xoqon
otasi Eltarish xoqon bilan onasi Elbilga xotunni yubordi. Eltarish xo
Tabg‘ach xoqonligiga qarshi o‘n yetti yigiti bilan isyon ko‘tardi, an
butun boshli tabg‘ach xoqonligi lashkariga o‘n yetti yigit bas kela oln
ligi tabiiy edi. Eltarishning tabg‘achlarga qarshi qo‘zg‘alganini eshit
jamiki turkiy qavmlarning fidoyi farzandlaridan uning atrofiga yetti y
tasi jam bo‘ldi. Nihoyat, 679-yilda Tabg‘ach xoqonligiga qarshi Eltar
xoqon boshchiligida boshlangan mustaqillik uchun kurash 689-yili El
rishning g‘alabasi bilan tugadi. Shunday qilib, Ikkinchi turk xoqonlig
Eltarish asos soldi. Eltarish – uning unvoni bo‘lib, ismi Qutlug‘dir.

Kul titin bitiktoshida Eltarish xoqonning faoliyati alohida sahifa
tashkil qiladi. Eltarish xoqon turkiy qabilalarni oyoqqa turg‘azib,
rofdagi dushman xalqlarni bo‘ysundirdi. Mana, Bilga xoqon otasi El
rishning jasorati haqida nima deydi: “Otam xoqon...tangri yorlaqag
uchun davlati borni davlatsizlantirgan, xoqoni borni xoqonsizlantirg
dushmanni el qilgan, tizzasi borni cho‘kkalatgan, boshi borni egib ta’z
qildirgan”(Ktu 15).

Eltarish xoqon Ikkinchi turk xoqonligini barpo qilgandan keyin uzoq
692-yili u vafot etdi. Uning o‘rniga Qaapag‘an taxtga o‘tirdi.
xoqon davrida (691-716-yillarda hukmronlik qilgan) Ikkinchi
xoqonligining harbiy-siyosiy qudrati nihoyatda yuksaldi. Qapag‘an
layoqatini, davlat boshqaruvidagi mahoratini, Markaziy Osi-
siyosiy mavqeini Bilga xoqon quyidagicha tasvirlaydi: “Amakim
xalqni yaxshilab tuzatdi, tarbiyat qildi. Kambag‘alni boy qildi.
bo‘lib turganda o‘zim tardush xalqi ustidan shad edim”.
Markaziy Osiyoning harbiy va siyosiy maydondagi o‘rni
ham, katta bo‘ldi. Bilga xoqon bu davrda amakisi bilan bir qa-
o‘zining xoqonlik hayotidagi roliga ham baho berib boradi. Bilga
bu davrdagi mamlakat va davlat hayotida o‘zining roliga alohi-
o‘g‘u bermaydi, aksincha, xoqonlikning mavqeini mustahkamlashda
Qapag‘an bilan birga o‘zining olib borgan xizmatlarini bayon
Bu ham Kul tigin bitikoshidagi voqealarning haqqoniyligini, tari-
dalillarning xolisligini ko‘rsatadi. Turk xoqonligining iqtisodiy tur-
yaxshilanishiga Qapag‘an xoqon bilan birga, Bilga xoqon ham
kurashdi. Natijada Qapag‘an xoqon hukmronligi davrida “qul
ega bo‘lgan edi, cho‘ri cho‘riga ega bo‘lgan edi” (Ktu 21).

Bu iqtisodiy yuksalish ham vaqtincha edi. Xalqning beboshligi yana
mamlakat parokandaligiga, davlatning tanazzuliga sabab bo‘ldi. Yuqo-
ridagiday turkiylarning samimiyligidan foydalangan dushman xalqlar
xoqonlikni yemirish payiga tushdilar. Xoqonlikning tanazzuliga
sabab aytadilar, Qapag‘an xoqonning qilgan yaxshiligini xalq bilmagani uc-
hun, amakim xoqon o‘lib ketdi, deydi Bilga xoqon. Endi turk xalqining
taqdiri nihoyatda achinarli, hatto aytish mumkinki, fojiali ahvolga tus-
hib qoldi. Xalqning fojiasi mana bunday oqibatlarga olib keldi: “Qoning
suyagi tog‘day uyulib yotdi, bek bo‘ladigan o‘g‘il bolang
qul bo‘ldi, suluv qiz bolang cho‘ri bo‘ldi”(Ktu 24).

Kul tigin bitiktoshining hikoyachisi Bilga Qapag‘an vafotidan ke-
yin (716-yili) qonuniy ravishda taxtga o‘tirdi. Bilga xoqonning ismi
Mo‘g‘uliyon, Bilga uning unvonidir. Bilga xoqon taxtga o‘tirganda,
mamlakatning iqtisodiy ahvoli nochor edi. Bu vaziyatni Bilga xoqon
shunday ta’riflaydi: “Mol, yilqilik xalqqa xoqon bo‘lib o‘rnashmadim.
Ishi oshsiz, tashi kiyimsiz och-yalang‘och, yovuz, yomon xalq uza
o‘rnashdim. Inim Kul tigin bilan so‘zlashdik: otamiz, amakimiz qozon-
gan xalqning oti, dong‘i yo‘q bo‘lmasin deb, turk xalqi uchun tun uxla-

madim, kunduz o‘tirmadim” (Ktu 26-27). Bilga xoqon ilgari tardush
qining shadi (hokimi) bo‘lib turganda ham, Qapag‘an xoqon bilan
xoqonlikning ravnaqi uchun kurashdi, u elparvar xoqon sifatida tan
Bilga xoqonning taxtga o‘tirganini eshitgan “har yerga ketgan xalq o‘
tirilib yayov, yalang‘och”(Ktu 28) qaytib keldi.

Bilga xoqonning faoliyati Kul tiginning jasoratlari, ta’rif-tavsif
lan birga tasvirlanadi. Har ikkalasi bitta maqsad uchun – Turk xoqonl
ni mustahkamlash va kengaytirish uchun kurashdilar.

Kul tiginning jasorati bitikoshda alohida e’tibor va mehr bilan t
virlanadi. Kul tiginning qisqa tarjima holi: yetti yoshda ekanida (6
yili) otasi Eltarish xoqon vafot etdi, o‘n yoshida qahramonlik ko‘rs
elda shuhrat topdi, o‘n olti yoshida Qapag‘an xoqon hokimiyatini mu
tahkamlash uchun janglar olib bordi...

Bitiktoshda Kul tiginning qahramonligi va u olib borgan jang
ko‘proq o‘rinni egallaydi. Ayniqsa, u minib jangga kirgan ot tasvir
alohida e’tibor qaratilgan. “Kul tigin...yigirma bir yoshida Chacha S
gunga urush qildik. Eng avval Tadqan Churning bo‘z otini minib huju
qildi, u ot o‘shanda o‘ldi. Ikkinchi bor Ishbara Yamtarning bo‘z ot
minib hujum qildi, u ot o‘shanda o‘ldi. Uchinchi bor Yigan silik bo
ning to‘riq otini minib hujum qildi, u ot o‘shanda o‘ldi...Kul tigin B
yirquning oq otini minib hujum qildi. Bir erni o‘q bilan urdi, ikki er
ketma-ket qilib sanchdi..” (Ktu 32-33, 36). Bu tasvir bevosita va bi
vosita xalq og‘zaki ijodining ta’siridir, bitiktoshlarning yozma adabiy
sifatida shakllanishida xalq og‘zaki ijodi asos bo‘lganini ko‘rsatuvchi bi
dalildir. Turkiy xalqlar ertak va eposlarida oq ot har doim muvaffaqiy
ramzi sifatida qo‘llangan va g‘alaba keltirgan. Kul tigin oq otni mini
kirgandagina ot o‘lmadi. Kul tigin epos qahramonlariga xos ko‘tarink
ruhda tasvirlanadi, ya’ni u birdaniga ikki odamga nayza sanchdi. Bosh
bir o‘rinda Yo‘llig‘ tigin Kul tiginning jasoratini yana bir bor ulug‘las
uchun jang tasviriga e’tibor qaratadi: u yana oq otni minib jangga kirgan
da, qahramonlik namunalarini ko‘rsatadi va bir necha dushman askarini
birdaniga yer tishlatadi: “Kul tigin...Alp Shalchining oq otini minib oti
lib hujum qildi. Dushmanning ikki jangchisini birin-ketin qilib sanchdi”
(Ktu 42); “Kul tigin Azmanning oq otini minib hujum qildi. Olti jang
chisini o‘ldirdi. Qo‘shin hujum qilganda, yettinchi jangchini qilich bila
chopdi” (Ktu45); “Kul tigin O‘gsizning oq otini minib, to‘qqiz jangchini
o‘ldirdi” (Ktu 49).

Kul tiginning halokati butun Turk xoqonligi uchun katta yo‘qotish bo‘ldi. Bilga xoqon Kul tigin o‘limidan chekkan aziyatini shunchalik ta’sirli qilib tasvirlaganki, go‘yo butun Turk xoqonligi emas, balki u dushman mamlakatlar uchun ham katta yo‘qotish bo‘lgan. Vatanning taqdiri, tirikligi faqat Kul tiginga bog‘liq qilib qo‘yiladiki, bu bejiz emas. Kul tiginning jasorati haqida boshqa tarixiy manbalarda ham yozib o‘tilgan. Jumladan, u to‘rt yil (711-715) davomida qorluqlar bilan urush qilib, mag‘lub qildi va qarluqlar Turk xoqonligiga bo‘ysunadigan bo‘ldi. Qapag‘an xoqon Kul tiginning jasoratiga va xalq orasidagi obro‘siga hasad qilib, qo‘shinga o‘zi bosh bo‘lib, to‘quz o‘g‘uzlarga qarshi yurish boshladi. Qarorgohda ayollar va bolalar qoldi. Qapag‘an xoqon Kul tigin ayollar va bolalarni qo‘riqlashni topshirib ketdi. Bundan xabar topgan qarluqlar, Kul tigindan qasos oladigan payt keldi, deb qarorgohga hujum qildilar. Qarluqlar, xoqonlik qo‘shinlari ikki frontda urush olib bora olmaydilar, deb o‘ylagan edilar. Asosiy kuchlarning urushga ketganidan foydalanmoqchi bo‘lgan qarluqlarning rejasini Kul tigin barbod qildi — u qarorgohni bir o‘zi himoya qildi. Bu voqea Kul tigin bitiktoshida shunday tasvirlanadi: “Onam xotun, keyingi onalarim, opalarim, singlilarim, xonzodalarim, tirigingiz cho‘ri bo‘lar edi, o‘ligingiz cho‘lu biyobonda, yo‘lda yotib qolar edingiz!” (Ktu 49). Kul tiginning jasorat haqida xitoy yilnomalarida ham bayon qilingan.[25]

Kul tiginning halokati Bilga xoqon uchun og‘ir yo‘qotish bo‘ldi. Bilga xoqon uning halokatidan qattiq qayg‘uradi, “Kul tigin bo‘lmasa, bilmaydigan o‘lar edingiz. Inim Kul tigin vafot etdi, vujudim alam chekdi. Ko‘zim ko‘rmayotganday, bilar aqlim bilmayotganday bo‘ldi, joyida qotib qoldi” (Ktu 50). Bitiktosh so‘ngida Kul tiginning azasiga Sharqiy O‘rxbdagi ko‘p mamlakatlardan – Tabg‘ach xoqonligidan, Tibetdan, So‘g‘d davlatidan, Buxorodan odamlar kelgani to‘g‘risida bayon qilinadiki, bu dalillar ham, birinchidan, Turk xoqonligining Bilga xoqon hukmronligi davrida dunyo xaritasida katta mavqe egallaganini, ikkinchidan, Kul tiginning shaxs sifatida ham atrof mamlakatlarda obro‘-e’tibor qozonganini yana bir marta ko‘rsatadi.

Bilga xoqon bitiktoshi. Bilga xoqon bitiktoshi mazmunan Kul tigin bitiktoshiga yaqin. Bilga xoqon kichik bitigining birinchi-yettinchi satrlari Kul tigin kichik bitigining birinchi va ikkinchi satrlarining aynan

[25] Қаранг: Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Изд. “Наука”, Главная редакция восточной литературы. Москва, 1967, 313-314-б.

takrori. Bilga xoqon ulug‘ bitigining 3-23 satrlari Kul tigin ulug‘ bi
ning 1-30 satrlarining aynan takroridir. Bilga xoqon bitikoshning m
lifi ham Yo‘lig‘ tigindir. Chamasi, Kul tigin bitiktoshining hikoya
Bilga xoqon va voqealarning asosiy qahramoni ham uning o‘zi bo‘l
sababli matn aynan takrorlangan. Zotan, Kul tigin bitgtoshida 30 satr
ha asosiy voqealar oqimida Bilga xoqon obrazi bor. Kul tigin obrazi
misradan davom etadi.

Bilga xoqon bitiktoshi asrlar davomida qulab, ko‘p zararlangan
hun voqealar izchilligi yo‘qolgan. Bitikoshda, asosan, Bilga xoqon
taxtga o‘tirishi, dushman qabilalarga lashkar tortib, ularni itoat ettir
hikoya qilinadi. Jumladan, basmil, idiqut xalqi turkiy qavmlardan bo‘
avval Turk xoqonligi tasarrufida bo‘lgan, ammo Turk xoqonligiga "
von yubormagani" uchun, Bilga xoqon bu qabilalarga hujum qilib, ul
yana itoat ettirgan.

Voqealarni aniqlik bilan bayon qilish Bilga xoqon bitikoshi
diqqatga sazovor tomonidir. Voqealar ishtirokchisi ham, hikoyachi h
Bilga xoqon. Shu bois bu bitiktosh Kul tigin bitiktoshidan farqli ravi
tarixiy-qahramonlik dostoniga emas, balki memuar janriga mansub,
qarash lozim.

Bilga xoqon necha yoshida qaysi xalqni bo‘ysundirish uchun hu
qilganini birma-bir bayon etadi:

22 yoshida Tabg‘achga hujum qildi, Chacha sangunning sakkiz
manlik (sakson ming) lashkarini mag‘lub qildi;

26 yoshida qirg‘iz xalqiga hujum qilib, ularni tor-mor qildi, shu
az xalqini ham taslim qildi;

27 yoshida yana Qirg‘iz xoqoniga lashkar tortdi, Ko‘gman (Say
yishni oshib o‘tib, qirg‘iz xalqiga kechasi ular uxlab yotganda bost
bordi, qirg‘iz xoqonini o‘ldirib, davlatini Turk xoqonligiga qo‘shib ol

O‘sha yili - 27 yoshida turgash xalqiga hujum qilib, Bo‘luchu de
joyda jang qildi va xoqonini, shadini o‘ldirdi, davlatini oldi.

30 yoshida Beshbaliqqa hujum qilib, ko‘p lashkarini o‘ldirdi, Be
baliqni qo‘lga kiritish qiyin kechdi – olti marta hujum qildi. Beshbal
ning zodagonlari Bilga xoqon huzuriga keldilar. Bilga xoqon Beshba
shahri aholisining gunohida o‘tib, shaharni omon qoldirdi.

31 yoshida qarluq xalqiga hujum qildi, chunki qarluqlar Turk x
qonligiga itoat etmay, uzoqlashib ketgan edi. Tamg‘iduq bash degan jo
da jang qilib, qarluqlarni mag‘lub qildi.

qochib borib, tabg'ach xoqonligiga qo'shildi
tuzib, tvbg'achlarni mag'lub qildi.
19 yil shod bo'lib turdi, 19 yil xoqon bo'ldi.
haqdagi xronologiya shundan iborat. Bu sanalar
hayotidagi eng muhimlaridir. Uning mamlakat bosh-
asosiy o'rin tutadi. Tabiiyki, qahramonning xizmat
qahramonlariga xos ta'rif-tavsiflarni ko'rmaymiz va
badiiy asar sifatidagi qonuniyatidir. Bitiktoshda faqat
parchalar borki, xalq og'zaki ijodiga xos mubolag'a, voqealarni
va ularga badiiy ruh berish uchun keltirilgan parchalar borki,
Yo'llig' tiginning mahoratidan yana bir bor darak
Yo'llig' tigin Bilga xoqonning jasoratini dalillash, qahramonli-
ko'rsatish maqsadida jang manzarasini bir necha so'zda ifoda etadi
Bilga xoqonning qahramonona xatti-harakati kitobxon ko'z o'ngida
bo'ladi. Sahnani to'liq tasavvur qilish uchun qadimgi turkiyda-
parchaga va o'zbekcha tabdiliga e'tibor beraylik: *(Anta) so'ngushtim,*
tokhtim, ichikigma ichikdi, bo'dun bo'lti, o'lugma o'lti. Salanga
qarag'in qisdilata abin barqin anta buzdim (Bx 37) –
jang qildim, lashkarini tor-mor qildim, taslim bo'ladigani
(mening) xalq(im) bo'ldi, o'ladigani o'ldi. Selenga (daryosi)
yoqalab yurib, ularni qattiq qisuvga olib, uyini, bor narsasini o'sha yerda
qilib tashladim.
xoqon o'zining xoqon sifatidagi faoliyatiga bitiktoshda baho
Bu baho tarixiy asarlarda Bilga xoqon bilan bog'liq voqealarga
Avval Bilga xoqon bitiktoshidagi tasvirga e'tibor beraylik:
yorlaqagani uchun, men muvaffaqiyat qozonganim uchun Turk
qozondi. Men tomondan davlat bunday boshqarilmasa,
xalqi o'lajak edi, yo'q bo'lajak edi.
Bilga xoqonga oid Xitoy yilnomalaridagi voqealarga
Qapag'an xoqon vafotidan oldin, o'g'li Kuchuk xonni
ravishda taxt vorisi qilib e'lon qilgan edi. Aslida qadimgi
qonuniga ko'ra, Qapag'andan so'ng akasi Eltarishning o'g'li
o'tirishi kerak edi. Qapag'an xoqon davrida Bilga
xalqi ustidan shad, ya'ni bek edi.
xatti-harakatga qarshi Kul tigin vaziyatni qo'lga oldi
Qapag'anning safdoshlarini qilichdan o'tkazib, akasi Mo'g'uliyonni
xoqonligi taxtiga o'tqazdi. Mo'g'uliyon Bilga (dono) xoqon unvoni

bilan taxtga o‘tirdi. Qapag‘an xoqonning safdoshlaridan faqat To‘ny
qoldi, xolos. Bilga xoqon tashqi siyosatda ham, mamlakat ichk
ham vaziyatni tamomila o‘zgartirdi. Xitoy bilan tinchlik shartnom
zishni taklif qildi, ammo Xitoyning Tan sulolasi nafaqat shartn
rozi bo‘ldi, aksincha harbiy harakatlarni yanada kuchaytirdi. Xoq
ning Xitoy imperiyasi bilan chegaradosh hududida turkiy qabilala
voyi hayvonlarni ovlashni Xitoy imperatori ta’qiqlab qo‘ydi. Bu
g‘azablangan xalq isyon ko‘tarib, imperatorning chegaradosh hudu
noibi Chjan Chji-yunni asirga oldilar. Xitoyliklar uni arang qutqar
dilar. Mana shu voqea ham Turk xoqonligining takliflarini o‘ylab ko
uchun xitoylarga turtki bo‘ldi.

Bilga xoqon boshchiligidagi davlat boshidanoq xalqning man
larini himoya qildi. Qapag‘an xoqon ayrim qabilalarga, jumladan,
xalqiga nihoyatda qattiq zulm o‘tkazgan edi. Oqibatda bu xalq Qapa
bilan bo‘lgan jangda mag‘lub bo‘ldi va to‘lis xalqining ko‘pchiligi
imperiyasidan panoh izlab, o‘sha yoqqa qochdi. Ular Turk xoqonli
to‘ntarish va yangilanish bo‘lganini eshitgach, yana o‘zlarining yu
qaytib keldilar. Bu voqea xitoy yilnomalarida To‘nyuquqning ta’siri
baholanadi.[26] Ammo Bilga xoqonning siyosati ham to‘lis xalqini o‘z y
tiga qaytib kelishiga sabablardan biri bo‘lgan edi. To‘lis xalqining qa
kelishi xoqonlikning harbiy qudratini mustahkamladi. Xitoy imperi
o‘chayotgan urush alangasini yana alanglatmoqchi bo‘ldi. Ammo bu
muvaffaq bo‘la olmadi. Xitoy imperiyasiga qarshi Tibet boshlagan ur
imperiyani holdan toydirdi. Bilga xoqon vaqtni qo‘ldan boy berm
Tabg‘ach xoqoni “yo‘ldan ozdirgan va yer-suvini tashlab, tabg‘ach
qaram bo‘lgan” to‘quz o‘g‘uzlarga amakisi Qapag‘anning o‘chini
maslikka (Qapag‘anni to‘quz o‘g‘uzlar o‘ldirgan edilar) va’da ber
ularni Turk xoqonligiga yana qaytardi. Bu xalq ham katta kuch edi.

Xullas, Bilga xoqon insonparvar, uzoqni ko‘ra biladigan, shunin
dek, mohir siyosatchi sifatida xoqonlikni buhrondan olib chiqdi, iqt
diy va harbiy jihatdan mustahkamladi.

To‘nyuquq bitikoshi. Bitikosh Turk xoqonligining mashhur sark
dasi, Ikkinchi Turk xoqonligini barpo qilgan Eltarishning, Qapag‘an
To‘nyuquqning maslahatchisi To‘nyuquqqa atab o‘rnatilgan. Bitikos
ning muallifi - To‘nyuquqning o‘zidir. Bu bitikosh ham, Bilga xoq

[26] Грумм-Гржимайло. Западная Монголия. С. 321-322.

memuar janriga mansubdir. Bitikosh yaratilgan paytda ... hayot ya'ni ancha yoshga borib qolgan edi.

... ibtidosi To'nyuquqning tarixi bilan boshlanadi: "... men o'zim Tabg'ach davlatida tarbiyalandim, turk ... davlatiga bo'ysunar edi". To'nyuquq hikoya qilayotgan ... Birinchi Turk xoqonligi barpo bo'lmasdan oldingi davrga alo... paytda To'nyuquq Xitoy imperatori saroyida garov sifatida ... sifatida tarbiyalangan edi.

... To'nyuquq Birinchi Turk xoqonligining barbod bo'lishi va turkiy ... parokanda bo'lishi voqealarini bayon qiladi. Voqealar siqiq ... bilan butun davrning manzarasi yoki ma'lum bir voqea... ko'z o'ngida gavdalantiriladi. Masalan, To'nyuquq ... Bilga xoqon bitikoshlarida Turk xoqonligining Xitoyga qa... va Birinchi Turk xoqonligining tugashi haqida hikoya ... dard-alam bilan: "Tangri shunday degan shekilli: Xon ber... qo'yib taslim bo'lding. Tabg'achga taslim bo'lgani uchun ... degan shekilli, turk xalqi o'ldi, yo'q bo'ldi, tugadi. Turk xal... ham urug' qolmadi" (To'n., 2-4). Turk xoqonligining ... To'nyuquqning shaxsiy fojiasiday taassurot qoldiradi. Xalqning ... o'zining taqdiri deb, xalqning muvaffaqiyatlarini o'zining mu... deb bilgan To'nyuquq doimo harakatda, doim xalqning, ... tashvishida. Dushmanlar xoqonlikka hujum qilishni rejalashti... To'nyuquq eshitib, Eltarish bilan birga jangga otlanar ekan: ... yashaguvchi erk ahli"deya o'ziga hurliknii shior qilib ... qiladi. To'nyuquq xoqonning lashkarboshisi va masla... sifatida mamlakatning mustaqilligini saqlash uchun jonbozlik ... kurashadi. Xoqonlikning fojiasini yuqoridagiday ta'sirchan qi... tasvirlash faqat To'nyuquq bitiktoshiga xos bo'lib, bu tasvirdan maq... xalqni ogohlantirish, doimo hushyorlikka chorlash edi.

Bitikoshning boshlanishidanoq To'nyuquq ko'pni ko'rgan, tajri... haqiqiy maslahatchiga xos aqlli ekani ko'zga tashlanadi. U ayni ... ta'sirchan lashkarboshi hamdir. Ikkinchi Turk xoqonligini qay... barpo qilishda To'nyuquq Eltarish bilan birga o'zining ishtiroki... hikoya qilganda, voqealar bayonida bir usulni qo'llaydi – xoqonlik ... o'tkazayotgan voqealarni dushman tomonning tilidan hikoya ... "O'shanda o'g'uzdan kuzatuvchi keldi. Kuzatuvchining gaplari ... to'quz o'g'uz xalqi ustiga bir xoqon hukmron bo'ldi, deydi.

Tabg‘achga Kuni sangunni yuboribdi, Xitoyga To‘ngra Semni yu
ribdi. Ularga shunday gap yuboribdi: ozgina turk xalqi yurgan emi
Xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi alloma ekan. O‘sha ikki kishi
bo‘lsa, seni – tabg‘achni o‘ldirajak deyman” (To‘n., 8-10). Bu voqe
Eltarish xoqonning Ikkinchi turk xoqonligini barpo qilish uchun ku
olib borayotgan davr voqealarini o‘zida aks ettiradi. Dushman tomonn
Eltarish xoqon va uning maslahatchisi To‘nyuquqqa bergan bahosi
ikkalasiga berilgan real baho edi. Bu usul shuni ko‘rsatadiki, To‘nyuq
yuz berayotgan voqea-hodisalarning aniqligini dallilaydi, dushman
monni yaxshi, sinchiklab kuzatganiga ishora qiladi.

To‘nyuquq bitiktoshidagi yoki boshqa bitikoshlardagi voqealar ul
ga badiiy asar sifatida yondashishni talab qiladimi, degan savol tug‘il
mumkin. Buning uchun badiiy asarning muhim elementlaridan syujet
motivning To‘nyuquq bitiktoshida kelib chiqishini tahlil qilamiz.

Syujetning uch elementi – *voqea, vaziyat va kolliziya*ning mavju
ligi To‘nyuquq bitiktoshini badiiy asar sifatida o‘rganishga imkon be
di. *Voqea* – Turk xoqonligini markazlashgan davlatga aylantirish uch
olib borilgan sa’y-harakatlar, *vaziyat* – xoqonlik ichidagi va xoqonli
ning tashqarisidagi ijtimoiy-siyosiy harakatlar, *kolliziya* – xoqonlikni
dushman qabilalar va sulolalar bilan to‘qnashuvi, Turk xoqonligini
Tan sulolasi va boshqa qabilalar bilan olib borgan jangu jadallari
To‘nyuquq o‘sha voqealarning markazida turadi, barcha voqealar, v
ziyat To‘nyuquqqa bog‘liq ravishda yuz beradi. Kolliziya esa to‘q
o‘g‘uz xalqi bilan o‘g‘uz, tabg‘ach, xitoy xalqlari o‘rtasidagi dushma
lashuv va kurashdir. Syujetning har uchala elementi To‘nyuquq bitikt
hida ham, boshqa bitikoshlarda ham takrorlanadi. Zotan, bitikoshlarni
asosiy mavzui ham vatanni himoya qilish, jang lavhalari, qahramonla
sharaflashdan iborat.

Albatta, To‘nyuquq bitiktoshining badiiy asarga xos yana bir xu
siyati – xalq maqollari va matallarining keltirilganidir. To‘nyuquq bi
voqea yoki vaziyatni baholaydi, unga munosabatini bildiradi. Masal
Turk xoqonligi tang vaziyatda qolganda, To‘nyuquq Eltarish xoqo
shunday maslahat beradi: “Tabg‘ach, o‘g‘uz, Xitoy – bu uchovi qa
qilsa, qamalda qolajakmiz. Unda vujudning ichi-toshini – molu jo
topshirganday bo‘lamiz. Yupqa yig‘in tor-mor qilishga oson emish,
gichka yig‘in uzishga oson emish. Yupqa qalin bo‘lsa, tor-mor qilad
bahodir emish. Ingichka yo‘g‘on bo‘lsa, uzadigan bahodir emish” (To‘

Vaziyatni baholashda To‘nyuquq mazkur hikmatlardan unumli foydalanish orqali bevosita Turk xoqonligining imkoniyatini ko‘rsatadi va bu imkoniyatdan o‘z vaqtida foydalanishga xoqonni da’vat qiladi.

To‘nyuquq – mashhur lashkarboshi bo‘lish bilan birga, xoqonlikning davlatini mustahkamlashda fidoyi inson ekanligini ham ko‘rsatadi. To‘nyuquq – xoqonning ishonchli lashkarboshisi, u mohirligi tufayli oz sonli lashkari bilan Xitoy, o‘g‘uz va tabg‘achning ko‘p sonli lashkarini tor-mor qiladi. Xonini tashlab, Xitoyga qo‘shilib ketgan o‘g‘uzlar yana vatanlariga qaytib keldilar.

To‘nyuquq bitiktoshi, birinchi navbatda, To‘nyuquqning ijodi bo‘lib, uning bir asarni sifatida uqilishi lozim. Bitiktoshning maqsadi To‘nyuquq olib borgan janglarni yoki uning xoqonlikdagi xizmatlarini kronologik tarzda bayon qilishdan iborat emas, balki uning hayoti va faoliyatidagi eng muhim voqealarni bayon qilishdan iborat edi. To‘nyuquq bitiktosini nihoyatda to‘g‘ri fahmlaydigan, zukko, dushman tomonning niyatlaridan yaxshi xabardor, tajribali ko‘rug (razvedkachi). U xoqonlik kengashidagi mayda tafsilotlarga berilmaydi. Jumladan, yuqoridagi uch xoqonning mag‘lubiyati haqidagi voqealardan keyin To‘nyuquq Turk xoqonligiga yana dushmanlashgan tabg‘ach, o‘n o‘q, qirg‘iz xoqonliklari haqida so‘z yuritib, ularning rejalaridan o‘quvchini xabardor qiladi:

Tabg‘ach xoqoni dushmanimiz edi, o‘n o‘q xoqoni ham dushmanimiz edi. Undan boshqa qirg‘izning qudratli xoqoni dushmanimiz bo‘ldi. Uch-uch xoqon maslahatlashib, Oltin yish ustiga talon solaylik, depti, shunday maslahat qilishibdi. Sharqqa – Turk xoqoniga lashkar tortaylik, depti, unga qarshi lashkar tortmasa, qachon g‘azablansa, u bizni yo‘q qiladi, depti. Xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi alloma ekan, qachon g‘azablansa, o‘ldiradigan ko‘rinadi. Uchovimiz yopirilib hujum qilaylik, bir yo‘qotaylik, depti. Turgash xoqoni shunday depti: mening xalqim u yerda bo‘ladi, turk xalqi yana hayajonda depti, o‘g‘uz xalqi yana parokanda depti. O‘sha gapni eshitib, tunlari uyqum kelmas edi, kunduzlari o‘ylagim kelmas edi. Shunday o‘yladim: tabg‘ach, o‘n o‘q, qirg‘iz xoqonligi bo‘lmagan tog‘idan oshib o‘tib hujum qilamiz. Shuning uchun avval bu lashkar tortaylik, dedim” (To‘n., 19-23).

To‘nyuquqning fidoyiligi (tunlari uyqum kelmas edi, kunduzlari o‘ylagim kelmas edi), dushmanga kutilmagan tomondan zarba berish

rejasi (Ko‘gman tog‘idan oshib o‘tib hujum qilish haqidagi rejasi) [illegible] voqealar oqimining bir ko‘rinishidir.

To‘nyuquq bitikoshidagi ma’lum bir voqealar munosabati bilan [illegible] tallar tafsilotiga alohida urg‘u berish holatlari, tabiat manzarasi tasv[illegible] uchraydi. Muallif To‘nyuquq voqealarning aniqligini xalqaa, qolaver[illegible] avlodlarga yetkazish va tarixiylik tamoyilini saqlash uchun ham bu[illegible] day tafsilotlarga ko‘p o‘rin bergan. Quyidagi parchaga e’tibor beraylik: “Ko‘gman yo‘li bitta ekan. Bu yo‘l bilan yursa yaramaydi, dedim. yet[illegible] hi (yer biladigan kishi – N.R.) surishtirdim. Cho‘llik az qabilasidan b[illegible] yigitni topdim. Az yerini u yaxshi bilar ekan, bir manzili bor ekan. A[illegible] daryosi bilan borilar ekan, o‘sha yerda yotib, bir otlig‘ yo‘l yurib bo[illegible] ladi, dedi. O‘sha yo‘l bilan yursa imkoni bor, deb o‘yladim. Xoqonim[illegible] buni aytib, qo‘shinni yo‘lga soldim. “Otlantir!” deb buyruq berdim. [illegible] tarmal (hozirgi Xua Kem – N.R.) daryosini kechib o‘tdik, dam oldik. K[illegible] yin qo‘shinga otlanishga buyruq berdim. Qorni yorib, yuqoriga otni y[illegible] taklab, o‘zimiz yayov yurib, daraxtlarga tayanib qo‘shinni chiqardim[illegible] (To‘n., 23-25). Bundan keyingi voqealar lashkarni To‘nyuquq qayerl[illegible] dan qanday qilib olib o‘tgani, yerchi (ya’ni yo‘l boshlovchi) yanglishti[illegible] o‘ldirilgani to‘g‘risidagi voqealarni hikoya qiladi.

Bitiktoshda To‘nyuquqning harbiy mahoratiga ko‘proq o‘rin beril[illegible] gan. Janglarda To‘nyuquqning zafar qozonishiga sabab “tun uxlamay[illegible] kunduz o‘tirmay” Eltarish xoqonga, Bo‘gu xoqonga va Bilga xoqon[illegible] xizmat qilgani bo‘ldi.

To‘nyuquq bitikoshida diqqatga sazovor jihatlardan biri – qadimg[illegible] turk mifologiyasiga oid an’anaviy timsollardan istifoda etilganidir. Bu[illegible] lar – *Tinsi o‘g‘li yotadigan Bangligak tog‘i, Tangri, Umay, muqaddas yer- suv* va h. Bu mifologik obrazlar boshqa bitikoshlardagi kabi ma’n[illegible] va vazifasini bu yodgorlikda ham saqlagan.

To‘nyuquq xoqonlik oldidagi o‘zining xizmatlarini bayon qila[illegible] ekan, davlatning va xalqning erkin nafas olishiga, dushman ustidan za[illegible] farlarga erishuviga Eltarish xoqon bilan birga, o‘zining xizmatlari mu[illegible] him omil bo‘lganini alohida ta’kidlaydi.

Bitiktosh yozilgan paytda To‘nyuquq ancha keksayib qolga[illegible] ko‘rinadi, zotan, bitikosh so‘ngida To‘nyuquq buni alohida ta’kidlayd[illegible] va Bilga xoqon hukmronligi davom etayotganini ham eslatadi. Bundan[illegible] ma’lum bo‘ladiki, mazkur bitiktosh yozilgan paytda Turk xoqonligi an[illegible] ha kuchaygan, atrofdagi dushmanlarni mag‘lub qilgan edi. To‘nyuquq[illegible] shuningdek, Eltarishning ikkala o‘g‘li Mo‘g‘uliyon (bo‘lg‘usi Bilg[illegible]

Kul tigin Turgash xoqonligining Chabish chur boshchiligi- qatgan lashkarini ta'qib qilib, Sirdaryoning ortiga o'tdilar. bu paytda g'arbiy Turk xoqonligiga yordam berish uchun edi. Bu paytga kelib Turgash xoqonligini Qapag'an mag'lub bu xoqonlik alohida davlat sifatida tanazzulga yuz tutib bo'lgan Eltarishning ikkala o'g'li Sharqiy Turk xoqonligi paydo bo'lib qoldilar va So'g'd shohi Gurak tomonida turib, jang qildilar. To'nyuquq bitikoshida bu voqea eslana- xoqonga arab va tuxor (arablarning ittifoqdoshi) hujum qildi. ajraladigan choki bor dubulg'a kiygan so'g'doq xalqi hamma- (To'n., 45). Bu voqea 712-713-yillardan keyin bo'lib o'tgan. Qutayba ibn Muslim tomonidan yengilganlaridan so'ng, 714-yili Shoydagi isyon ko'targan qabilalarni bostirib, O'tukanga bordilar." Bu voqealardan ayon bo'ladiki, To'nyuquq bitiktoshi, ba'zi olimlar ko'rsatganlariday, 712 yoki 716-yili emas, balki 725-yili yozilgan bo'lib chiqadi. Yuqoridagi tarixiy voqealarda To'nyuquqning ishtiroki shundan dalolat beradi.

Bitiktosh so'ngida To'nyuquq Ikkinchi Turk xoqonligi tashkil topishidan boshlab keyingi barcha xoqonlarning xizmatlarini ta'kidlab o'tadi. Bitikoshning so'nggi misrasi xuddi ertaklarning tugallanmasini eslatadi — go'yo podshoh mamlakatni obod qildi yoki yovuz dushman mag'lub bo'ldi, qahramonning o'zi "murod-maqsadi"ga yetdi: "Men bilga Qapag'an va Eltarish xoqon muvaffaqiyat qozonmasa edi, u bo'lmasa edim. Men o'zim dono To'nyuquq muvaffaqiyat qozonmasam edi, men bo'lmasam edi. Qapag'an xoqon boshliq turk sir xalqi yerida urug' ham, kishi ham, turk xalqi yeriga xo'jayin ham bo'lmas edi" (To'n., 43-44).

Umuman, To'nyuquq bitiktoshi qadimgi turkiy adabiyotda alohida, o'ziga xos memuar janri namunasidir.

Kuli chur bitikoshi. Bu yodgorlikni 1912-yili Mo'g'ulistonning Boshbaliq degan manzilidan V.L.Kotvich topgan. U mazkur yodgor- tarixiy ahamiyatini batafsil bayon qilgan. Bitikoshda to'rtta jangda kurash olib bordi. Bilga xoqon yodgorligida ham Kuli chur tardush beklarini boshlab Bilga xoqonga 716-yili taslim bo'lib (to'rtinchi satrda).

Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи Древней Евразии. Санкт-Петербург, Восточный факультет Санкт-Петербургского университета,103-б.

Kuli chur bitikoshni hajman katta emas: bitiktoshning g‘arb tom
12 satrdan, sharq tomoni 13 satrdan va janub tomoni to‘rt satrdan ibo
Bitiktosh ko‘p zararlangan, shu bois voqealarning mantiqiy izchilligi
zatilmaydi.

Bitiktoshning boshidanoq To‘nyuquq ismi uchraydi. Kuli chur
rish xoqon davrida anchagina mashhur bo‘lgan ko‘rinadi. Bitikosh
g‘arb tomoni uchinchi satrida “(Kuli chur) Eltarish xoqon davlatida
sayib, yaxshi mangulik ko‘rdi, ulug‘ Kuli chur sakson yil yashab
etdi” degan jumladan shu mazmun anglashiladi.

Kuli chur bitikoshining uzuq-yuluq saqlangan jumlalaridan
narsa ayon bo‘ladiki, u mohir jangchi va lashkarboshi bo‘lgan. U
jangga kirgan ot, jang kiyimlariga alohida urg‘u berilgan. Janglarda
ramonlik ko‘rsatib, shuhrat taratgan, inson sifatida yaxshi do‘st, fazi
larga boy inson bo‘lgan. U tardush xalqining hukmdori bo‘lgan. Qo
xalqi bilan jang qilgan, xuddi Kul tigin minib kirgan otlar qanday ta
langan bo‘lsa, Kuli churning jangovar otlari ham shu tarzda tasvirla
Bitiktosh muallifi noma’lum.

Moyun chur bitiktoshi. Bu bitikoshni 1909-yili G.I.Ramstedt
gan. Moyun chur - uyg‘ur xoni,?45 yili oxirgi Turk xoqonligi huku
O‘zmish teginni mag‘lub qildi. Bitiktosh shunisi bilan diqqatga sazo
ki, uyg‘ur xoniga uyg‘ur-turk yozuvida emas, balki turkiy-run yozuv
gi bitiktosh o‘rnatilgan.

Moyun chur bitiktoshi hajm jihatidan Kuli chur bitiktoshidan ka
roq bo‘lib, bitiktoshning shimol tomoni 12 satrdan, sharq tomoni ham
satrdan, janub tomoni 15 satrdan, garb tomoni 10 satrdan iborat. Bi
tosh ko‘p zararlangan.

Moyun chur bitikoshni, xuddi To‘nyuquq bitiktoshi kabi, Mo
chur tomonidan hikoya qilinadi. Bitikosh Turk xoqonligining hud
mavqei va qudratli davlat bo‘lganini hikoya qilish bilan boshlan
Qipchoq qavmining ellik yil hukmronlik qilgani haqida shu bitikto
ilk bor so‘z yuritiladi: “turk qipchoq (qavmi) ellik yil o‘tirdi turk x
ustidan, yigirma olti yoshimda (xoqon otamga shad unvonini) berdi”

Moyun chur otasi Kul dono xoqon bilan birga turk xoqon
qo‘shinini itoat ettirganini hikoya qiladi. Qo‘y yili (745-yili) O‘zm
tiginni asir olgani va uning xotinini o‘ziga olganini hikoya qilar ek
uch qarluq xalqi baribir, Moyun churga itoat etmasdan, g‘arbiy turk
qonligiga qo‘shilib ketgani haqida xabar beradi.

Mojut chur bitiktoshining qimmati shundaki, unda Turk xoqonligi [illegible] keyingi turkiy qavmlarning uyg'ur xoqonligiga qo'shilishi, [illegible] qabilalarning isyoni, 757-yilgacha bo'lgan turkiy qabilalar bilan Mojut chur lashkari o'rtasidagi kurash voqealari bayon qilinadi. Bitik-[illegible] to'p zararlangani uchun izchillik yo'qolgan.

Yenisey yozma yodgorliklari. yenisey bitiktoshlari miqdor jihatdan [illegible]. Bu bitiktoshlarda voqealar qisqa bo'lsa ham, marhumning hayoti-[illegible] muhim voqealar – kimligi, oila a'zolari, jangda ko'rsatgan qah-[illegible]lari to'nda bayon qilinadi. Bu yodgorliklarda voqealarni epik-[illegible] (mifologik obrazlarning olib kirilishi, folklorga xos uslubning [illegible] o'rin tutgani va b.) xususiyatlari bor. yenisey yodgorliklari yig'i [illegible] hammasidir.

Yenisey bitiktoshlarining hammasida voqealar marhum tilidan hiko-[illegible] qilinadi. Bu yodgorliklar yig'i janriga mansubdir. Voqealar birinchi [illegible] tilidan hikoya qilinishiga sabab shuki, marhum jismonan o'lgan [illegible] ham, uning hayoti, huddi bu olamdagi singari, narigi dunyoda [illegible] davom etadi degan animistik tasavvurlar mavjud edi.

Savol va topshiriqlar

1. Turk xoqonligidagi siyosiy vaziyatda qaysi davlatlar jiddiy rol [illegible]?
2. Xoqonlikning tashkil topishida qaysi tarixiy shaxslar asosiy rol [illegible]?
3. Turk xoqonligi va Eron Sosoniylar sulolasi munosabatlari haqi-[illegible] so'zlab bering.
4. Qadimgi turkiy yodgorliklarning paydo bo'lishiga oid omillar [illegible] so'zlang.
5. Kul tigin bitiktoshidan *boshlanma*, *mazmun taraqqiyoti* va *tu-[illegible]ma* misol keltiring.
6. Kul tigin bitikoshidagi mifologik syujet qaysi o'rinda ko'rinadi?
7. Kul tigin bitikoshidan eposlarga xos parchalardan misol ayting.
8. Kul tigin bitiktoshida qaysi tarixiy shaxsga bag'ishlangan yig'i [illegible] oid parcha bor?
9. Nima uchun To'nyuquq bitiktoshini memuar janriga mansub [illegible] qaraymiz?
10. yenisey yozma yodgorliklari qaysi janrga mansub?

Moniylik oqimidagi qadimgi turkiy adabiyot

Reja:

1. Moniylik oqimi haqida qisqacha ma'lumot.
2. Beruniy Moniy haqida.
3. Moniylik adabiyoti
4. "Xuastuanift" haqida.
5. "Xuastuanift"ning tuzilishi.
6. "Xuastuanift"ning g'oyaviy mazmuni.
7. Moniylik she'rlari.

Kalit so'z va terminlar: *moniylik oqimi, g'oya, tizim, ta'lim, sinkretik tizim, moniylik adabiyoti, madhiya, to'rtlik, yozuv, timsol.*

Moniylik haqida qisqacha ma'lumot. Moniylik oqimi qadimgi turkiy muhitdagi alohida, o'ziga xos bo'lgan ma'naviy va falsafiy jarayonning mahsulidir. Moniylik oqimining asoschisi – Moniy ibn Fatak dir. Moniy yoshligida ko'p sayohat qildi: O'rta Osiyoda, Hindistonda uzoq vaqt yashab, bu o'lkalardagi mahalliy dinlar, jumladan, braxmanizm, buddaviylik va nasroniylik oqimlarini chuqur o'rgandi. Ayniqsa, O'rta Osiyo va Eron hududida mustahkam ildiz otgan zardushtiylik Moniyning e'tiborini ko'proq jalb qildi. Shu sababdan o'zi yaratishni maqsad qilib qo'ygan ta'limot uchun zardushtiylikka tayandi. Jumladan, zardushtiylikda ham, moniylikda ham olamning paydo bo'lishi va tuzilishi haqidagi ta'limot bir asosga tayanadi. Bu – Xurmuzdda mujassamlashgan Ezgulik va Nurga, Axriman (moniylikda Shmnu)da mujassamlashgan Zulmat va Yovuzlikdir.

Zardushtiylikda sinovdan o'tgan va insoniyat hayotining asosiy mazmuniga aylangan ikki qarama-qarshi ruhiy kuchlar o'rtasidagi kurash moniylik oqimida yanada ochiqroq namoyon bo'ldi. Moniy tarixda birinchi bo'lib, Markaziy Osiyoda o'zigacha yaratilgan boshqa diniy oqimlardan farqli o'laroq, hayotga yaqin g'oyalarni o'zida mujassamlashtirgan, keng qamrovli diniy tizimni yaratishga harakat qildi. Moniyning ta'limoti uning "Barhayot Injil", Shopur ibn Ardashirga bag'ishlab yozgan "Shopuroqon" asarlarida o'z ta'limotini ilgari suradi.

Beruniy Moniy haqida. Beruniy Moniy va uning ta'limotini tahlil qilar ekan, Budosaf, Zardusht va Budda qatorida uni ham "payg'ambarla-

[illegible] qatoriga qo‘shadi. Moniy majusiylar, xristianlar [illegible] (ikkilanuvchilar) mazhablarini yaxshi o‘rgangan. Zotan, [illegible] asarida Moniy shunday deydi: “Hikmat va yaxshi amal- [illegible] (xudoning) elchilari vaqti-vaqti bilan keltirib turganlarining [illegible] bir zamon u (hikmat va yaxshi amallar) Bud (Budda demoqchi [illegible] orqali Hindiston mamlakatiga, bir zamon Zardusht [illegible] zaminiga va bir zamon Iso orqali Mag‘rib zaminiga yubo- [illegible] bu oxirgi asrda men Moniyga – haqiqiy xudoning elc- [illegible] shu vahiy tushirilib va shu payg‘ambar keltirilib, (men orqali) [illegible] zaminiga yuborildi”.[28] Moniy haqiqatan ham payg‘ambarlik da’vo [illegible] ushbu iborasi ham borki, Budda ham, undan keyin o‘tgan Moniy [illegible] hikmat va yaxshi amallar” haqida gapirmoqda. Bu hikmat va amal- [illegible] aniq nimani anglatadi? Chamasi, Moniy yuqoridagi uchta mazhab zami- [illegible] shakllantirgan o‘zining hayotda bajarish mumkin bo‘lgan amallari, [illegible] to‘g‘risida aytmoqda.

Moniy abjad harflari tartibida yigirma ikki harfni joriy qilgan va [illegible] tartibida o‘zining Injilini yaratgan. Ana shu Injilida Mo- [illegible] Iso Masih “Furoqlit” asarida men to‘g‘rimda xabar bergan”, deb [illegible] payg‘ambarlar muhri ekanini dalolat qilgan.

Moniyning olam borligi va ko‘rinishi haqidagi dalillari Beruniyni [illegible] qoniqtirmadi va ularni xato deb hisobladi. Moniyning nur odamlariga, [illegible] ilohiy insonlar va “hayot ruhi”ga ishonishga da’vat etganini Beruniy [illegible] yoqlaydi. Moniy zardushtiylik ta’limotidan olgan nur va zulmat kurash- [illegible] abadiyligini u ishonchsiz deb qaradi. Moniyning ta’limotidagi [illegible] qismlarini Beruniy quyidagicha bayon qiladi: “Hayvon so‘yishni [illegible] olam yetkazishni, olov, suv va o‘simliklarga ziyon yetkazishni [illegible] ochiq so‘z bilan – harom qildi. Siddiqlar, ya’ni Moniy mazhabida- [illegible] taqvodorlari va zohidlari o‘zlariga farz qilgan qonunlar tuzdi. [illegible] qonunlar) bechorachilikni ixtiyor etish, hirs va shahvatni qo‘porib [illegible] tarki dunyo qilish va undan yuz o‘girish, uzluksiz ro‘za tutish, [illegible] boricha sadaqa berish, bir kunlik ovqat va bir yillik kiyimdan [illegible] qo‘r-qutni o‘ziga harom qilish, jinsiy aloqani tark etish, xalq- [illegible] da’vat qilib yo‘lga solish uchun doimo dunyoni kezishdan iboratdir” *(Beruniy. Yuqoridagi asar, 242-b.)*.

Moniy ishlab chiqqan va amalga tatbiq etgan yuqoridagi qonunlar Beruniyni befarq qoldirmagan. Bu qonunlarning ba’zilari – faqirlikni o‘z

[28] Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. 1 jild. T.: “Fan” nashriyoti, 1968, 241-b.

ixtiyori bilan qabul etish, tarki dunyo qilish, mol-mulkka ruju qo'yma va ortig'ini muhtojlarga berish kabi aqidalar islomiy tasavvufda k keng yoyilganidan Beruniy yaxshi xabardor. U "Mineralogiya" kitob keltirgan muruvvat va futuvvat qoidalari bunga dalildir. Faqat "xal da'vat qilib yo'lga solish uchun doimo dunyoni kezish" haqidagi Mo o'giti Iso Masihning havoriylariga bergan o'gitidan olingani uchun runiyni tashvishga solgan.

Beruniy Moniyning axloqsizligi haqidagi har xil mish-mish asossizligini ta'kidlaydi, uning "o'zim voqif bo'lgan kitoblarda bun so'zni uchratmadim, aksincha, uning tutgan yo'li u haqda hikoya qil ganning teskarisidan dalolat beradi", deb xabar qiladi (*Beruniy. Yuqo dagi asar, 242-b.).*

Moniy ta'limoti va u yaratgan aqidalar yuzaga chiqib, yoyilib bor vergach, uning izdoshlari ko'paydi. U o'zining "Injil"ini, "Tiriklar xa nasi", "Jabborlar haqida kitob", "Sirlar kitobi" kabi asarlarini yaratdi. U asarlarida Iso Masihning ramzlarini ochib berganini aytdi.

Moniyning ta'limoti Ardasher, uning o'g'li Shopur, Shopurnin o'g'li Xurmuzd hukmronligi davrlarida katta mavqe egalladi. Moniyni payg'ambarlik da'volari rost yoki soxta ekanligi to'g'risida ham Beruni Shopur hukmronligi davridagi ayrim xabarlarni keltiradi. Beruniyning ta'kidlashicha, islom mamlakatidan tashqarida sharq turklarining, Xitoy, Tibet aholisining aksari, hindlarning ba'zilari Moniy dini va mazhabida dirlar. Bular Moniy to'g'risida ikki xil so'zlaydilar: bir guruhi "Moniyda mo'jiza bo'lmagan", deydilar va u to'g'rida yana "Iso Masih va uning suhbatdoshlari olamdan o'tganda, u (yerdan) oyatlar ko'tariladi", deb xa bar qilgan, deydilar. Boshqa bir guruh aytadiki, Moniyda payg'ambarlik alomatlari bo'lgan, u mo'jizalar ko'rsatgan. U shoh Shopurni o'zi bilan osmonga olib chiqqan, ikkovi osmon bilan yer orasida muallaq qolgan lar. Shunda Shopur Moniyning bu mo'jizasiga ishonib, unga imon kel tirgan. Yana bu toifaning ta'kidlashicha, Moniy suhbatdoshlari orasidan ko'tarilib, bir necha kun osmonda turar, keyin ular oldiga qaytib tushar ekan (*Beruniy. Yuqoridagi asar, 243-b.*).

Beruniy Moniy tarafdorlarining mazkur xabarlarini sharhlamay di, munosabat ham bildirmaydi, ulardan eshitganlarini bayon qiladi va hukm chiqarishni kitobxon hukmiga qoldiradi.

Moniy ta'limotining Beruniy tanqidiga uchrashiga birinchi sabab dualistik qarash (Beruniy ta'biri bilan aytganda, sanaviya, ya'ni ikkila-

mazhabiga asoslanganidir; ikkinchi sabab – Moniy yaratgan ta'limot mustaqil bo'lmay, bir necha diniy oqimlar va mazhablarning, jumladan, xristianlik, zardushtiylik va buddaviylikning qorishiq holatidan paydo bo'lganidir.

Moniyning hayoti ayanchli bo'ldi. Bahrom uni o'ldirtirib, terisini shilduri va terisiga somon tiqdirib, Junjishopur shahrining darvozasiga osdirdi.

Moniy ibn Fatakning ta'limoti va hayoti yana darvesh Avgustin, avliyo Nasiym, avliyo yepifaniyoning asarlarida (1V asr), nasroniy-suryoniy manbalarida, qator arab va fors manbalarida ham bor. Uning ismi atrofi to'g'risida har xil talqinlar yuradi: "telba", "odamxo'r", "qimmatbaho tosh". Moniy izdoshlari esa uning ismini suryoniycha "Moniy hayot" so'zidan deb talqin qilgan edilar.

Moniy yaratgan ta'limot teosofik sinkretizm (narigi dunyo bilan bevosita muloqot qilish va xudoni bilish haqidagi qarashlarning yaxlitligi) deyiladi. Uning ta'limoti o'z davrida hayotga yaqin bo'ldi, shuning uchun ham ming yilcha yashadi va nafaqat O'rta Osiyo va Eronda, balki Yevropadan Xitoygacha bo'lgan hududda yoyildi. VIII asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan uyg'ur-turk xoqonligida moniylik oqimi yaqin yuz yilcha rasmiy din sifatida faoliyat ko'rsatgan edi.

Moniy yaratgan sinkretik tizim shundan iboratki, atrofimizdagi olam ikki qarama-qarshi ruhiy kuch – ezgulik bilan yovuzlik, nur bilan zulmat doimiy kurashadigan maydondir. Bu kurashning oqibati, shubhasiz, ijobiy natija bilan tugaydi.

Xo'rmuzd moniylik oqimida olamdagi jamiki mavjudotlarning yaratuvchisi, koinotdagi jismlarga shakl bergan bosh xudodir. Moniylikda ham, zardushtiylikdagi singari, inson tanasi emas, ruhi bosh o'ringa qo'yiladi.

Moniylik adabiyoti. Qadimgi turkiy adabiyot ko'p qatlamli, turli mazmundagi manbalarga tayanishi bilan diqqatga sazovordir. Qolaversa, turkiy xalqlar yashagan zamindagi keng ommaga to'liq ma'lum bo'lmagan, yetib bormagan shunday yozma manbalar borki, bu yozma manbalarning turkiy xalqlar adabiyoti tarixida tutgan o'rnini belgilamasdan turib, qadimgi turkiy xalqlarning ma'lum tarixiy bosqichdagi madaniy, ijtimoiy-siyosiy mavqeini to'g'ri belgilab bo'lmaydi. Milodning boshlaridagi davr mafkurasi, jamiyatdagi ma'naviy bo'shliq aynan shu asarlar orqali to'ldirildi. Jamiyatga komil insonni yetkazib berishday

mas'uliyatli vazifani moniylik oqimi va bu oqimdagi adabiyot bu
Shu boisdan moniylik oqimining va uning ta'sirida yozma adabiyo
paydo bo'lishi tasodif emas, balki zarurat bo'lgan edi. Moniylik o
dagi adabiy yodgorlikning bizga yetib kelgan namunasi "Xuastu
(Moniylarning tavbanomasi) va bir qator moniylik she'rlaridir.

"Xuastuanift" haqida. "Xuastuanift"ning qadimgi turkiyda
ta nusxasi bor. London va Berlin nusxasi – moniy yozuvida, S
Peterburg nusxasi – eski uyg'ur yozuvida bitilgan. To'lig'i – Lo
nusxasi, noto'lig'i – Berlin nusxasidir. Asar yaratilgan davr to'g'r
V.V.Radlov fikr bildirib, milodiy V asr deb aytgan edi, S.ye.Malov
VII asr deb qaraydi. Moniylik oqimining mavqei hamda til xususiy
riga asoslanib xulosa chiqariladigan bo'lsa, V.V.Radlovning fikri h
qatga yaqin bo'lib chiqadi. Sankt-Peterburglik L. Dmitrieva har u
nusxa asosida 1963-yilda "Xuastuanift"ning yig'ma matnini yaratdi

"Xuastuanift"ning tuzilishi."Xuastuanift" Moniy jam
a'zolarining madhiyasi sifatida yangragan. Ayni paytda bu asar ja
at a'zolarining nizomi hamdir. Bu asarning diqqatga sazovor to
shundaki, asar moniylik oqimini targ'ib qilishdangina iborat emas,
ki bu oqimning kelib chiqishi, tub mohiyati, moniylik qonunlarini
lil qilish va keng ommaga yetkazishdan iborat bo'lgan. Moniylik pa
bo'lmasdan oldin, moniy jamoasiga mansub bo'lgandan keyin gunoh
rini anglagan insonning tavba-tazarrulari bu oqimning manzarasini to'
namoyon qiladi. Asarning L.Dmitrieva tiklagan to'liq varianti o'n b
bo'limdan iborat.

Birinchi bo'lim – Xo'rmuzdning yovuzlik olamiga qarshi otla
ni, nur bilan zulmatning qo'shiluvi yomon oqibatlarga olib kelgani
insoniyat Xudoni unutib, og'ir gunoh ichida qolganlari bayonidan ib
rat. "Kimdir birovni tiriltirsa. Xudoni tiriltirgan bo'ladi, kimdir biro
o'ldirsa, xudoni o'ldirgan bo'ladi" degan aqidani insoniyat bilmagani u
shu eng og'ir gunohlardan bittasidir. Mazkur bo'lim oxirida Raymast d
gan shoh barcha Moniy jamoasi a'zolari nomidan tavba qiladi. Bu bo'l
moniylik tarixini umumlashtirgan, shu bois qolgan bo'limlarning deb
hasi deb aytish mumkin.

Ikkinchi bo'lim – Kun va Oy xudolarining faoliyati - nur soch
ikkalasi ikkita Nur saroyi ichida o'tiradilar, boshqa xudolar ularning s
roylari ichida, ammo odamlar Kun va Oy xudolarini ilgari tanimaganl
ri, ularga ishonmaganlari, ularga uyatli, yomon so'zlar aytganlari uch

qiladilar, chinakam xudolar ekanini e'tirof etishga da'vat

bo'lim – Xo'rmuzning yordamchi xudolari – yengil sha-
xudosi, shamol xudosi, nur xudosi, suv xudosi, olov xudosi hamda
ularning faoliyati, mazkur beshta xudoga tobe bo'lgan moddiy va
olam, bu beshta xudoni tanimaslik og'ir gunoh ekani to'g'risida

bo'lim – Buddaning timsoli – burxonlarga, xabarchi-
larga, lashkarlar – Xo'rmuzdning beshta yordamchi xudolari
so'z ketadi. Bu bo'limda turli diniy tizimdan kirib kelgan xu-
ruhlarning moniylikda yaxlit holga keltirilgani ko'rinadi. Bu
olingan yaxshi xulqli pok ruhoniylar, qaysi tiniy tizimdan
kelganidan qat'iy nazar, Xudoning elchilaridir. Ammo ular orqa-
noqaddas bitiklarni yuborganda, insoniyat qarshilik ko'rsatdi,
bitiklarni tan olmadi. Shu bois ular gunohkorlardir.

bo'lim – insoniyat ikki oyoqli odamlarga, to'rt oyoq-
jonivorlarga, qanotli jonzotlarga, suvda suzuvchi jonivorlarga, yerda
bilan sudralib yuruvchi jonzotlarga qarshi gunoh qilgan: ularni
o'ldirilgan, urgan, qo'rqitgan, hurkitgan, azob bergan, o'ldirgan. Endi
qilgan gunohlari uchun tavba qiladi.

bo'lim – inson doim gunoh bilan yurgan, fikrlari, so'zlari
gunoh qilgan, qasam ichgan, gunohkor odamlarga guvohlik ber-
gunohlarni ta'qib qilgan, insonlarga ruhan azob bergan, inson-
jonzotlarni urgan, o'ldirgan, aldagan, yo'ldan ozdirgan. Kun, Oy
ma'qul kelmagan ishlarni ko'p qilgan. O'n turli gunohdan
qilgan, deb Xo'rmuzdga iltijo qiladi.

bo'lim – soxta qonunlarga, shaytonu arvohlarga sajda
ularni xudoyim deb gunoh qilgan. Xudoning qonunini va'z qil-
ishonmasdan, "Men xudoman, men ruhoniyman" deganlarning
ishondilar. Iblis va arvohlarga jonivorlarni qurbonlik qildilar,
ta'zim etdilar. Soxta yozuvlarga amal qilib, sig'indilar. O'sha yo-
Iblis va arvohlardan baxt so'radilar. Ana shu qilgan gunohlari uchun
qiladilar.

bo'lim – inson haqiqiy Xudoni, pok muqaddas yozuvni,
(ezgulik va yovuzlikni), uch zamonni inson bilmasdan oldin,
nurli tamg'ani qalbiga muhrlamagan edi. Bular: *sevgi* – Az-
Xudoning tamg'asi; *imon, ishonch* – Kun, Oy xudolarining tamg'asi;

qo'rquv – beshta xudoning tamg'asi; *donishmandlik* – burxanlar tamg'asi. Ana shu tamg'alarni inson bilgandan keyin, yorug' ildizi Xudoning yerini, qop-qorong'u ildizni, do'zax yerini bilib oldi, yer monni kim yaratganini bildi.

To'qqizinchi bo'lim –moniylar o'nta nazrni ado qilar edilar. o'nta nazrdan uchtasi – og'izniki, uchtasi – yurakniki, uchtasi – qo'l bittasi – hamma jonzotniki. Ularni tana sevgisi yo'ldan ozdirgan bo' chorvaga, mol-mulkka ruju qo'yib, o'zlarining g'am-tashvishla o'ralashib, o'nta nazrni ado eta olmagan edilar.

O'ninchi bo'lim – har kun Azrua xudoga, Kun va Oy xudolar burxonlarga aql bilan aytiladigan madhiya bor edi. Ammo insonlar xudolar oldidagi qo'rquvni unutib, hissiyotlarini, hamdu sanolarini dolarga bag'ishlamadilar.

O'n birinchi bo'lim – beshta xudoga va pok, muqaddas yozuv ga nazr berish qonuni bor edi. Ammo insonlar bu ruhiy mavjudotlar emas, balki yomon xulqli insonga, yirtqich jonzotlarga, moddiy narsa ga nazr berdilar, nazrlarni isrof qildilar. Osmon nurlarini – Quyosh va nurlarini insonlarga emas, zaminga uloqtirib gunoh qildilar.

O'n ikkinchi bo'lim – moniylik qonun-qoidalari bo'yicha bir yil ellik kun ro'za tutish lozim. Bu Xudo yo'lida tutiladigan ro'za bo' muqaddas va Xudo yo'lida xizmat qilishning bir ko'rinishi edi. Ammo insonlar, avval uy-ro'zg'orimizni ta'minlaylik, deb chorva, mol-mu yig'aylik, deb ro'zani unutib qo'ydilar va gunoh qildilar, o'zlariga ma tun bo'ldilar, oqibatda ro'zani buzdilar yoki qonunda ko'rsatilganda ro'za tuta olmasdan katta gunoh qildilar.

O'n uchinchi bo'lim – insonning gunohlariyu ayblari uchun Ka tangrisi har kun xudolardan, muqaddas yozuvlardan, pok ruhoniylarda afv so'rar edi. Ammo erinchoq inson mehnatga, tashvishga o'ralash gunohdan forig' bo'lishga intilmadi.

O'n to'rtinchi bo'lim – yiliga yetti marta qurbonlik marosi o'tkazilsin, bir oy davomida nazrlar qilinsin, degan qonun bor edi. Bu dan tashqari, qurbonlik marosimi paytida ibodatxonada o'tirib, ro'za tu tib, Xudoning elchilariga ishonib, ulardan gunohlari uchun so'rashla kerak edi. Ammo insonlar bularni ado etmaganlari uchun gunohga ba dilar.

O'n beshinchi bo'lim – inson hamma gunohlari uchun tavba qil di. Ularning gunohlari avvalgi boblarda aytilgan gunohlarini – iblisn

beshta xudo nurini sarson qilganlari, ularning nuriga itoat besh turli tanani, besh turli maysani, daraxtni tashvishga moniylik qonunlariga itoat etmay, nazrlarni ado etmaganlari ham kamaytirib tashlaganlarini, qonun voizi bo'lgan ruhoniy- muqaddas yozuvlarga ishonmasdan, ko'p gunoh qilganlarini yana takrorlashdan iboratdir.

"Xuastuanift"ning g'oyaviy mazmuni. "Xuastuanift"da Xo'r- olamning ibtidosidir. U ezgulik uchun kurashga boshchilik qiladi. Xudo beshta xudo bilan birga hamma xudolarning pokli- iblislarga qarshi kurashga otlanib, osmondan tushdi". Asarni mazmuni faoliyati bilan boshlashdan maqsad – olamning ibtidosi ezgulikdan iborat edi, olam ezgulik uchun yaratilgan edi, jonzot- ruhiyatida ezgulik va oliyjanoblik hukmron edi, degan o'gitni bosh qo'yishdir.

Shmnu – "Xuastunift"da yovuzlik timsoli, bu xususiyati bilan dagi Axrimanni eslatadi. "Xuastuanift"da olamning ibtido- Xo'rmuzd va Shmnu bir-biriga qarama-qarshi kuch ekani Shmnu paydo bo'lgach, nur bilan zulmat qo'shilib ketdi va ajratib bo'lmay qolgandan keyin, Shmnu va yana beshta iblis bilan qilish uchun Xurmuzd osmondan tushdi. Ammo Shmnu o'z ishi- insoniyatning ongini, niyatini iblisning qilmishi tomon burib, ruhsiz qilib qo'ydi. Ruhsizlik – Xudodan uzoqlashishga, faqat tana bilan yashashga olib keladi, degan xulosa "Xuastuanift"da bosh

Moniylik qonunlarida ruhiy olam bosh o'ringa qo'yilgani be- Moddiy olam esa yovuzlik va zulmatni uyg'unlashtiradi. "Xuastuanift"ning maqsadi ham bitta – odamzodning ruhiyatidagi nurni, ezgulikni moddiy olamdagi zulmatdan qutqarish lozim. Moniy - bu najotkor, uning qonunlari ham ezgulik yo'lini ko'rsatuvchi vosi- Faqat tavba-tazarru va gunohlarni e'tirof etish insoniyatni to'g'ri solishi mumkin. Shuning uchun ham "Xuastuanift"ning har bir so'ngida Moniy jamoasi a'zolari ilgari qilgan gunohlari uchun qilib, Xo'rmuzddan gunohlarini kechirishini so'raydilar.

Moddiy boyliklarga ruju qo'yish jamiyatda tabaqalanishni yuzaga keltirishi tabiiy edi. Yer yuzida moddiy boyliklarni cheklash va ularni lazzati uchun bag'ishlamasdan, Xudoga bag'ishlash, nazr qilish, ehtiyojdan ortig'ini istamasdan, muhtojlarga in'om qilishi kerak, degan

o‘git Moniy jamoatining o‘zak aqidalaridan edi. Bu aqida esa, masih
lik (xristianlik)dagi zaminiy boyliklarga berilmasdan, Osmon shohli
dagi xazinaning payidan bo‘lish kerakligi haqidagi o‘gitga borib taqal
(Mark 10-bob, 21-23-oyatlar; Luka 18-bob, 23-25-oyatlar). Ayni sh
g‘oya moniylik oqimining muhim jihatlaridandir: “Osmonga (olib) b
radigan, (yovuzlikdan) xalos qiladigan beshta xudo nurini uyga, boshq
naga bog‘lab qo‘yib, yomon xulqli insonga, yirtqich jonzotlarga, modd
narsalarga berdik, to‘kib-sochib tashladik” (Xuastuanift 11-bo‘lim). M
sihiylikda kamol topgan bu umuminsoniy aqida Sharq mamlakatlari
keng tarqalgan edi. Bu aqidaning yorqin ko‘rinishi yana Yangi Ahd
uchraydi.

Yangi Ahdning “Matto bayon etgan Xushxabar” kitobida Iso Ma
havoriylariga shunday o‘git beradi: “Hech kim ikki xo‘jayinga xizm
qilolmaydi. U yo birini yomon ko‘rib, boshqasini yaxshi ko‘radi, yo
biriga bag‘ishlanib, boshqasini mensimaydi. Sizlar ham Xudoga, ha
boylikka birdek xizmat qila olmaysizlar” (Matto 6-bob, 24-oyat). I
Masihning boylikka, tana lazzatiga ruju qo‘ymaslik haqidagi o‘git
Yangi Ahdning boshqa kitoblarida ham ko‘p marta takrorlanadi.

“Xuastuanift”da ilgari surilgan aqidalardan yana biri – insoniy
aql-idrok bilan kimga nazr berishi lozim, ammo ularni yo‘ldan ozdir
boylik qanday oqibatlarga olib keldi – ana shular to‘g‘risida bo‘lib,
ham ilk bor masihiylik ta’limotida shakllangan edi.

Yangi g‘oyalar hamma davrda osonlikcha qabul qilinavermag
Ayniqsa, zodagonlar Moniyning boyliklarni teng taqsimlash haqid
yuqoridagiday aqidalarini qabul qila olmaganlar, bu aqidalar ular uch
nihoyatda xavfli bo‘lib tuyulgan. Moniy jamoasi a’zolarining quvg‘in
uchrashiga, Moniyga nisbatan bo‘htonlar yog‘dirib, oxir qatl qilinish
sabab shudir.

“Xuastuanift”dagi nur va zulmat o‘rtasidagi kurash ruhiy va mod
diy boyliklar o‘rtasidagi kurashning timsolidir. Inson o‘z ruhida mavju
bo‘lgan nur zarralarini moddiy narsalar tashvishidan xalos qilish kerak

Ruhan poklanish, ruhiy uyg‘oqlik, tanaga lazzat bag‘ishlaydig
ko‘ngulxushliklardan o‘zni tiyib, Xudoga xizmat qilish “Xuastuanift” d
bosh o‘rin tutgan aqidalardandir. “Xuastuanift” o‘z davrining yozm
adabiyoti sifatida bu g‘oyalarni yoyish va targ‘ib qilishda katta xizm
qildi.

Moniylik she’rlari. Moniylik oqimi bir qator she’rlarni ham yuz
ga keltirdi. Bu she’rlarda Moniyning shaxsiyati va u yaratgan oqimni

qahramonlari madh qilinadi. Moniy shaxsi esa deyarli hamma she'rlarda bor. Moniyga buyuk ilohi sifatida hamdu sanolar aytiladi.

Moniylik she'rlarining sanasi aniq emas, lekin bir necha yuz yillar davomida bu she'rlar yaratilganini taxmin qilish mumkin. Turk xoqonligi davrida, bu xoqonlik tugab, uning o'rniga turkiy qavmlarning eng katta qabilalaridan uyg'urlar hokimiyat tepasiga kelgan davrda ham moniylik she'rlari yaratildi. Bu tarixiy jarayon VII-IX asrlar boshlariga to'g'ri keladi. Barcha moniylik she'rlarining g'oyasi va maqsadi bir-biriga yaqin bo'lgani uchun u yoki bu timsol she'rdan – she'rga ko'chaveradi. "Xudodan shafqat tilash" yoki "narigi dunyoda huzur-halovatga erishish"ning tashviqiga emas, balki moniylik oqimini barcha ta'sirchan vositalar orqali targ'ib va tashviqi qilish muhim rol o'ynadi.

Insonni gunohlardan qaytarish, to'g'ri yo'lga solish uchun do'zax azoblari bilan qo'rqitish bur turkumdagi she'rlarning asosiy mavzuidir. Moniy jamoasi a'zolarining tasavvuri bo'yicha, olamning tuzilishi uch qismdan iborat. Moniylikdagi bu tasavvur shomonlik oqimidagi olamning tuzilishi to'g'risidagi tasavvurlarga o'xshaydi. "O'lim tasviri" va "Do'zax tasviri" nomli she'rlar bu jihatdan diqqatga sazovor.

"O'lim tasviri" she'rini pandnoma janriga mansub deb qarash mumkin. She'rning asosiy mavzui – to'rtta dono tangrini inkor etish qanday yomon oqibatlarga olib kelgani to'g'risida bo'lib, voqealar bayoni orqali ifoda beriladi. She'rda aytilishicha, chinakam inson tangrilarning kalomiga itoat etmog'i lozim. To'rtta dono tangriga itoat etsalar, to'rtta azobdan qutuladilar. Darvoqe, to'rtta dono tangri kimlar? Ular yer, suv, quyosh va olov xudolaridir. To'rtta og'ir azob ham o'sha xudolarga qarshi qilingan gunohlardan keladigan azoblardir. Bu o'rinda to'rtta azob tushunchasi quyidagilar bo'lib, jismoniy azobga emas, ruhiy azobga ishora qiladi: *to'rtta dono tangrini inkor etish, Tangrining kalomini qadrlamaslik, jahannam shaytonlariga topinish, juda ko'p gunoh qilish.*

O'lim haq, deb e'tirof etiladi she'rda. Shu boisdan narigi dunyoda kutiladigan azoblarni unutmaslik lozim. Agarda inson tangrilarning kalomiga itoat etmasa, unday insonning joyi do'zaxdir, degan qat'iy hukm she'rning mohiyatini tashkil etadi. She'r quruq pand-nasihatdan iborat emas, balki do'zaxda insonning shaytonlardan ko'radigan azob-uqubatlarining cheksizligidan afsus-nadomatlar ham bor. Shuning uchun she'rda do'zaxda yuz beradigan fojialarning manzarasi beriladi:

Oxiri insonning o‘lmog‘i ham bor,
Qorong‘u do‘zaxga tushmog‘i ham bor.
O‘n minglarcha shayton keladi, derlar,
O‘n minglarcha shayton ish ko‘rar, derlar.

Shaytonning tavsifi va tasviriga bu she’rda alohida urg‘u b
Ana shu tavsifning o‘zi ham she’rning originalligini ta’minlaydi. Sh
odamzod singari emas, balki odamzodga teskari yaratilgan. O‘zbek
og‘zaki ijodidagi yovuz kuchlarning tavsifiga oid mubolag‘aviy d
xalqning tasavvur-tushunchalari shaytonning tavsifi uchun asos b
deb qarash mumkin. Qari shaytonning butun tanasi yung bilan q
gan, qoshlari xuddi do‘l yog‘ayotgan paytdagi bulutga, ko‘zlari
to‘la tuvakka o‘xshaydi. Ko‘kraklari qoziqqa o‘xshagan beo‘xshov
nidan qora bulut osmonga o‘rlab turadi, bo‘g‘zidan qop-qora tum
saladi, bag‘ri ilon bilan to‘la, barmoqlari ham katta.

Shaytonning bunday qiyofasi xalq tasavvuridagi timsollarga a
gan. Odatda, aksariyat o‘zbek xalq ertak va dostonlarida yalmog‘iz
li moniylik she’rlaridagi shaytonning tavsifiga hamohangdir. Yalmo
bilan shaytonga insonlarning bir xil munosabati shunday hamohang
sabab bo‘lgan. Maqsad – do‘zax azoblari bilan qo‘rqitishgina emas,
ki moniylik oqimining mohiyatini, uning afzalligini ko‘rsatish, gu
lardan qaytarish, faqat ezgu ishlar bilan mashg‘ul bo‘lishga undash
Shuning uchun ham bu she’rda “dono inson”ga – Moniyga alohida u
beriladi. Darvoqe, donolik – insonning o‘ta bilimdon bo‘lishidan ib
emas, balki Moniy ko‘rsatgan yo‘l-yo‘riqlarni butun vujudiga singdi
Azrua (Zervan)ni tanib-bilishdan iborat. Azoblardan qutulishning s
lariyu yo‘llari ham aslida shudir.

She’rda *Tardich* timsoli bor (*Tardichday vujudin tark etar d
lar, molu mulk orqada qoladi derlar*). Tardich inson tanasidagi ruh
Ruh tanani tark etsa, tana jonsizdir. U asl mohiyatini yo‘qotadi. Xu
di shuningdek, mol-mulk aslida dunyoparastlar uchun ruh, ya’ni jon
She’rda shu ikki narsa tenglashtirilmoqda. Dunyoparastlik va moniy
aslo kelisha olmasligini, ikkalasi ikki qutb ekanini “Xuastuanift” ha
tasdiqlaydi. Umuman, moniylikdagi bu g‘oya umumbashariydir. Yas
viyning

dunyo yig'ganlarni valloh ko'rdum,
[illegible] kularsan deb holin ko'rdum,
aydi, imoningg'a changal urdum,
[illegible] yig'lay, yig'lay ketar, do'stlar

[illegible]lariga hamohang. Moniy jamoasi a'zolarining tutgan [illegible] munosaviflarni eslatadi.

[illegible]dagi hayot, umr inson taqdirida qanchalik muhim rol [illegible], ruhiy olamda ezgulikning qiymati va mavqei muhimdir. Bir [illegible] ertganda, she'rda inson ruhiyatiga alohida diqqat qaratiladi. [illegible] — insonni ezgulikka yetaklovchi omil, u insonni shaytoniy [illegible]lardan xalos qiladi, Tangri kalomiga itoat etishga, undan yuz [illegible]likka da'vat qiladi. Ruhiyatning da'vatkor kuchi uni tashviqu [illegible] turli ifodalar orqali tasvirlash orqali emas, balki aksincha [illegible] orqali — shaytonning qiyofasi, ya'ni bunga moddiy olamga xos yo[illegible]larni ko'rsatish orqali erishiladi.

[illegible] tasviri" she'rining boshlanishi va oxiri nuqsonli, ayni [illegible] mazmunan "O'lim tasviri" she'riga o'xshaydi, ikkala she'r bir[illegible] ko'rinadi. Insonning qilmishlari qanday oqibatlarga olib kelishi, [illegible] yangi olamdagi gunohlari evaziga narigi dunyoda oladigan jazosi [illegible]'yinladir. Bir qarashda bu she'r, "O'lim tasviri" she'ri kabi, voiz[illegible] nuqtidan iborat bo'lgan she'rday taassurot qoldiradi. She'rning [illegible]ga xazovor tomoni shundaki, unda gunohkor inson faqat do'zax [illegible]lari bilan qo'rqitilmaydi, balki do'zaxning manzarasi o'quvchi [illegible]'z ko'zi oldida chizib beriladi. She'r zaminida qadimiy insonning olam [illegible]g haqidagi tasavvurlari yotadi, u narigi olamni qanday idrok qilganini [illegible]gilab olishimiz mumkin.

Insonning qilgan gunohlari to'g'risida so'z yuritilar ekan, do'zaxda [illegible]larni ishlar sarhisob qilinadi, deyiladi she'rda. Insonning hamma gu[illegible]lari do'zaxda ochiq-oydin namoyon bo'ladi: oddiy haqiqatning man[illegible]si yana bir karra uqtiriladi:

Inson qilmishlari aytilar, derlar,
O'zi qilgan ishlar ko'rilar, derlar,
Yer-suv quti qochadi, derlar,
O't-suv quti zorlanar, derlar.

Gunohkorlar qilmishlari uchun oladigan jazo butun tafsilotl
beriladi. Shaytonlarning gunohkorlarni jazolash manzarasi she'rda
tiqan izchil tasvirlanadi. Gunohkorlarni shaytonlar qamchilab jaz
lar, o'ldirmoqchi bo'ladilaru lekin "o'limni topa olmaydilar". "O'
topa olmaslik" aqidasi "Oltun yorug'" asaridagi Ku tay afsonasida

Moniylik she'rlari orasida madhiyalar alohida o'rin tutadi. M
yalarning tarjimasi hamda asl namunalari bizgacha yetib kelgan. M
yalar she'riyatning ham shaklan, ham mazmunan olg'a siljiganini
laydi. Qadimgi turk davridan bizgacha bir necha madhiya yetib k

Tong tangrisiga bag'ishlangan madhiya alohida o'rin tutadi. M
yaning tuzilishidan shu narsa anglashiladiki, u maxsus kuy uchun
tilgan. She'rning birinchi bandi naqorotdir.

Kun va Oy tangrilariga murojaat va madhiyaning asosiy
ni bu tangrilarni madh qilishdan iborat. She'rning dastlabki band
tangrisining timsolini gavdalantiradi. Tong tangrisi timsoli mifol
mazmun kasb etib, xuddi jonli mavjudotlar xususiyatlariga ega.
tangrisini jonli mavjudot sifatida tasavvur qilganlarining o'zi ongli
nosabatning mahsulidir. Mifologik fikrlashning eng qadimiy bosq
xudo va tabiat uyg'un holda tasavvur qilingan. She'rning dastlabki
ralaridanoq shu xususiyat ko'zga tashlanadi:

Tong tangrisi keldi,
Tong tangrisi o'zi keldi,
Tong tangrisi keldi,
Tong tangrisi o'zi keldi.

Kun va Oy tangrilari esa tong tangrisining bo'lagi, shu bo
she'rning davomida Kun va Oy tangrilari tong tangrisining yordam
xudolari sifatida kuylanadi. Umuman, dunyo xalqlarining aksariya
Kun to'g'risidagi ko'hna tasavvurlar bir-biriga yaqin: yaratuvchi,
rat, erkaklik urug'i, Bosh xudoning o'g'li.[29] Oy – farovonlik,
urug'ining boshlanishi (ammo shumerlarda Oy erkaklik urug'iga
sub bo'lib, taqvim va inson taqdiri hukmdori deb tasavvur qilingan
nishmandlik ramzi sifatida tasavvur qilingan.[30] Tong tangrisini
xalqlar qanday madh qilsalar, qadimgi turkiylar Kun va Oy tangri
ham shunday madh qiladilar:

[29] Qarang: Джек Трессидер. Словарь символов. Москва, 1999, 348-351-б.
[30] Джек Трессидер. Словарь символов.., 203-207-б.

...ngan Kun tangri,
...larni qo'riqlang.
...ngan Oy tangri,
...larni qutqaring.

...tangrisi Moniy jamoasi a'zolari orasida, xuddi Xo'rmuzd sin-...ndo, Kun va Oy tangrilari esa uning yordamchilari bo'lib, ...lardir. Tong tangrisi Nur xudosi Xo'rmuzdning ramzidir. ...lar, bizning shaxsiy hayotimiz, tabiat tong tangrisining irodasi ...boshqariladi, deb tushunganlar. Bunday tasavvur qadimgi turkiy ...da panteistik[1] fikrlashning izlari mavjudligini tasdiqlaydi. ...tangrisini ham ruhan, ham jisman anglash, his qilish ayniqsa ...bu she'rda ochiqroq ayon bo'ladi:

...tangrim!
...al hidli, mushk hidli
...ingan, Nur sochib turgan
...tangrim!
...tangrim!

...bu she'rda Tangrining o'zgacha sifati kuylanadi. Tangri ...nurga yo'g'rilgan, qudratli, eng donishmand mavjudotdir. Bu ...Tangri Xo'rmuzd ekani yaqqolroq anglashiladi:

...armiz Tangri – porloq, kuchli donoga,
...armiz Kun, Oy tangriga.

...tangrilarga e'tiqod qilish – yuksak ma'naviy olamning, axloqiy mu-...larning natijasi edi. Agar bu she'rda Kun va Oy tangrilari faqat ...parlardir va Moniy jamoasi a'zolari fazoviy jismlarga e'tiqod ...lar, deb talqin qilinsa, bir yoqlama, tor tushunish bo'lardi. To'g'ri, ...diniy tasavvurlar shunday bo'lgan edi. Bu she'rda esa Kun va ...ni ruhiy kuch-qudrat, "nur sochuvchi, yorug'lik baxsh etuvc-..." deb e'tiqod qilganlari she'rning asl maqsadini yuzaga chiqa-

[1] ...xudoni tabiat bilan bir, tabiatni xudoning tajassumi deb qarovchi diniy-falsafiy

radi. Jamiyatdagi muqaddaslik va qabihlik, ezgulik va yovuzlik
va adolatsizlik o‘rtasidagi kurashni anglab, inson o‘ziga hamroh
Natijada Kun va Oy timsolini topdi. She’rning davom shunday
ritishga undaydi:

Qut baxsh eting, ey Tangrim,
Vujudimizni asrang!
Ruhimizni ozod qiling!
Qut iltijo etarmiz nurli tangrilardan,
Qo‘rquvsiz turaylik,
Sevinch-la yashaylik.

Tangrilar odamning tasavvurida ruhan ozod qiladigan kuch
Ruhan ozod bo‘lish – Moniy jamoasining tasavvurida muqaddaslik
tengdir. Ruhan ozodlik qo‘rquvni yengadi.

Moniylik muhitida yaratilgan mazkur madhiyadan tashqari
riga bag‘ishlangan yana bir madhiya bor. Madhiyaning mazmuni
bu madhiya ham Xo‘rmuzd tangri ekani anglashiladi. Bu madhiy
ning muhim jihatlaridan biri shuki, madhiyaning muallifi qayd etil
Uning ismi – Aprinchur tigin. Aprinchur tigin to‘g‘risida biron ma
ma’lumot yo‘q. Mahmud Koshg‘ariy qadimgi turkiyda ijod qilgan
sifatida Chuchuning nomini qayd etgan edi, xolos. Aprinchur tigin
hon, qayerda yashagan – bunisi bizga noma’lum.

Aprinchur tigin qalamiga mansub madhiya to‘rtliklar shaklida
zilgan va 12 misradan iborat. Har uchala banddagi birinchi va ikki
misralar takrorlanadi. Bu takror madhiyaning naqorotidir. Tangrini
raflash, uning sifatlarini ko‘klarga ko‘tarish madhiyaning asosiy maz
di bo‘lgan edi:

Bizim Tangrimizning xo‘bligi javhardir, derlar,
Bizim Tangrimizning xo‘bligi javhardir, derlar,
Javhardan-da ustun mening a’lo tangrim, alpim, pahlavonim,
Javhardan-da ustun mening a’lo tangrim, alpim, pahlavonim.

She’rda parallelizm vositasida Tangrining boshqa yana bir sifa
madh qilinadi:

[illegible] qaytalgan chun keskir derlar,
[illegible] qaytalgan chun keskir derlar.
[illegible] ham keskir mening donishmandim, aslzodam, nurim,
[illegible] ham keskir mening donishmandim, bilimdonim, pahla-

[illegible] maqsad – tangrining qudratini har tomonlama [illegible] keng qamrovli qilib Moniy jamoasi a'zolari, qo[illegible] o'rtasida namoyon qilishdir. Tabiatning eng no[illegible] olmos bilan Tangrining qudrati o'rtasida tenglik bor. [illegible] nomi o'z sifatlaridan ajralmaganini, nom va [illegible] tasavvur qilinganini e'tiborga olsak, olmos bilan tangrini [illegible] tasdiq emasligini ko'ramiz. Quyidagi misralarda ham [illegible] shu xususiyatlari madh qilinadi:

[illegible] ham keskir mening bilimdonim, donishmandim, pahlavonim,
[illegible] qiyosh tangri nuri kabi faxrim, donishmandim,
[illegible] qiyosh tangri nuri kabi faxrim aqlligim.
[illegible] Tangrim shuhratim, najotkorim,
[illegible] Tangrim, burxonim, noyobim.

[illegible] ilginning bundan boshqa yana bir she'ri bor. Bu she'r [illegible] ishq, hijron azoblari, yorning ta'rif-tavsifi to'g'risida. She'r [illegible] misradan iborat bo'lib, uchliklar shaklida yozilgan. Bunday [illegible] qadimgi turkiy adabiyotda noyob hodisa. She'rning dastlab[illegible] o'chib ketgan joylari bor. Oshiq sevikli yoriga dard[illegible] so'ylar ekan, yorini dunyoda tengsiz sevikli deb murojaat [illegible] sevikli yor uzoqda, bu ahvoldan yorning dardu iztiroblari [illegible] Shunday bo'lsa-da, oshiq umidsizlanmaydi, yorning visoliga [illegible] umid qiladi:

[illegible]ligingni bilib hasrat chekaman,
[illegible] chekkanimcha, qoshi go'zalim,
[illegible]shmoq istayman.

[illegible]'rning davomida qahramonning o'z istagiga zid o'laroq harakati [illegible] ta'sirchanligini kuchaytirgan, qahramonning jismoniy holati-

dan ko'ra, ruhiy holati yorqinroq yuzaga chiqqan. Yorning oshiq u ridagi eng go'zal tasviri ham oshiqning istagi va o'z istagiga qarshi harakatlarining natijasi sifatida yuzaga chiqadi:

Borayin desam, go'zal sevgilim,
Bora olmasman.
Mehribon jonim.
Kirayin desam, jajjiginam,
Kira olmasman,
Anbar mushkli kokilligim.

Oshiqning bu dardlari umidsizlik kayfiyatlari emas, balki har q day oshiq boshidan o'tkazadigan kechinmalardir. Oshiqning istak bajo bo'lishi uchun omil yana Kun, Oy tangrilaridir. Oshiq tangrilard madad so'raydi. Oshiq o'z tilaklarini bajo qiladigan kuch tangrilar ek ga ishonadi. Garchi oshiq hali iztirobda, yor visoliga yetishmagan bo' ham, orzusining amalga oshuvi shubhasizdir:

Mayin fe'lligim ila
Qovushib, bir muddat ayrilmaylik.
Qudratli malaklar quvvat bersin,
Ko'z qarashlari ila
Kulishib o'tiraylik.

Qadimgi turkiy she'riyat, xususan, moniylik she'riyati rang- bara ekani keltirilgan namunalardan ko'rinib turibdi. Islomgacha yaratilga she'riyat mavzu jihatdan turlicha. Yuqoridagilardan tashqari, Moniy m hitida yozilgan "Buyuk iloh" nomli besh yuz misraga yaqin she'r ha bor bo'lib, Moniyga atalgan qasida deb atash mumkin. Bu qasidada bud daviylik terminlari ko'p uchraydi. Moniylik va buddaviylik bir hudud da bir paytning o'zida amal qilgani va har ikkalasidagi ezgulik, solihl to'g'risidagi aqidalar bir-birini to'ldirib kelgani uchun ham bu qasid ning mazmun va mohiyati ifodasida o'ziga xoslik bor.

...l va topshiriqlar

...niylik oqimining mohiyati nimalarni o‘z ichiga oladi?

...Moniyning Moniy shaxsi va ta’limoti haqidagi qarashlari haqi...ab bering.

...Moniy yaratgan sinkretik tizim nima?

...niylik oqimidagi adabiyotning o‘zak masalalari haqida

...Xanstuanift” necha bo‘limdan iborat? Dastlabki besh ...ning mazmunini so‘zlab bering.

...Xanstuanift”ning oltinchi-o‘ninchi bo‘limlari mazmunini ...bering.

...Xanstuanift”ning o‘n birinchi-o‘n beshinchi bo‘limlari mazmu...lab bering.

...Xanstuanift”dagi ruhan poklanish aqidasi nimalarni o‘z ichiga

...niylik she’rlarida ko‘tarilgan masalalar nimalardan iborat?

Buddaviylik oqimidagi qadimgi turkiy adabiyot

Reja:

1. Buddaviylik haqida qisqacha ma'lumot.
2. Buddaviylikda "to'rt oliy haqiqat".
3. Buddaning va'dalari va ularning hayotiy ahamiyati.
4. "Oltun yorug'"ning yaratilishi. Asarda falsafiy ta'limot.
5. "Oltun yorug'"ning yaratilishida turkiy qavmlarning ishtiroki
6. Maxayana mazhabi haqida.
7. "Oltun yorug'"da no'm tushunchasi.
8. "Oltun yorug'"da zamon tushunchasi. Darma.
9. "Oltun yorug'"dagi afsonalar. Ku tau afsonasi.
10. "Shahzoda va bars" afsonasi.
11. "Udaqatati tabib va uning o'g'li" afsonasi.
12. "Oltun yorug'" o'gitlari.

Tayanch so'z va iboralar: *maxayana, masihiylik, sanskritcha, moniylik, maxayana, masihiylik, Uchta Yo'l, darma, o'nta va'da, nat, "Xustuanift", ixtiyoriy faqirlik, "Oltun yorug'", chadik.*

Buddaviylik haqida qisqacha ma'lumot. Buddaviylik dunyoda yirik, keng tarqalgan dinlar – islom va masihiylik (xristianlik)dan ha qadimiydir. "Budda" degan nom sanskritcha bo'lib, "ong tiniqlashgan ma'nosini bildiradi. Buddaning hayotini tasvirlaydigan hikoyalar "t dik" deb ataladi va mifologik mazmunga yo'g'rilgan bo'lib, "xudoni odami" timsolini gavdalantiradi.

Budda tarixiy shaxs sifatida talqin qilinadi. Tirik mavjudotla azob-uqubatlardan qutqarish Buddaning asosiy maqsadi bo'lgan.

Budda - haqiqat najotkori demakdir. Uning asl nomi – Siddxart Siddxartxaning onasi – shakiylar hukmdori Mayyaning xotini bir k tushida yoniga oq filning kirib yotganini ko'rdi. Ma'lum vaqtdan so u o'g'il tug'di. U boshqa ayollar singari tug'may, qo'ltig'idan tug Ayolning ovozini koinotdagi hamma xudolar eshitdi. Borliqdagi ba batlarning oldini oladigan Zot keldi, deb xursand bo'ldilar. Dono Ar chaqaloqning buyuk qahramonliklar ko'rsatishi haqida karomat qi Chaqaloqqa Siddxartxa deb ism qo'ydilar. Bu – "topshiriqni bajaruv deganidir.

Siddxartxaning tug‘ilgan yili mil.ol. 642-448-yillar oralig‘ida deb qilinadi. Onasi Siddxartxani tuqqandan keyin bir necha kun o‘tib vafot etdi. Onaga vafotidan oldin, siz g‘ayritabiiy narsani dunyoga keltirdingiz, deb xabar berishga ulgurdilar. Buddaning tug‘ilishi haqidagi rivoyatlarga ko‘ra, u nuqsonsiz homila bo‘lgan va homiladorlik davri ham nuqsonsiz bo‘lib o‘tdi, shu bois Buddani onasi dunyoga kelganidan keyin ham, u bokira qizligicha qolgan. Buddaning tanasida shohning bo‘lg‘usi hukmdori alomatlari ko‘ringan.

Siddxartxaning otasi o‘g‘li diniy tarbiya olishini istamadi. Ota hayotning salbiy tomonlarini o‘g‘lidan yashirib, dabdabali hayotni muhayyo qildi. O‘g‘liga haqiqiy dunyoviy tarbiya berdi.

Siddxartxa o‘n olti yoshida ikkita malikaga uylanib, otasining saroyida hashamli hayot kechiraverdi. U saroydan uch marta tashqariga chiqib, muqarrar yovuzlikni bilib oldi: bular – *keksalik, azob-uqubat* va *o‘lim* edi. To‘rtinchi marta saroydan tashqari chiqib, qashshoq darvesh keldi. Rohibning xotirjam va shod ekanini ko‘rib, zaminiy muammolarga qarshi dori-darmonni topdi. Yarim tundan uyg‘onib, yonida uxlab yotgan malikalarning horg‘in tanasiga nazar tashladi va yana butun zaminning og‘ir yukini anglab yetdi. O‘sha zohoti Siddaxartxa saroyni tark etdi, saroydan butunlay chiqib ketdi va zohidona hayot kechira boshladi, ismini Gautama deb o‘zgartirdi. Ikki muallim rahbarligida falsafani va meditatsiyani o‘rgandi, beshta shogirdi bilan o‘z tanasini azoblashni boshlab yubordi, yetti yil davomida u azob-uqubat bilan ter to‘kib, kohin Brahmanlarning muqaddas kitoblarini o‘qidi. Ammo maqsadga erishlolmay va bu singari riyozat chekishning behudaligini tushunib yetdi. Endi yangicha bilan oziqlana boshladi. Siddxartxaning zaiflashib borayotganini ko‘rgan sobiq shogirdlari uni tark etdilar. Shundan keyin Shakyamuni (Shakya shohligidan kelgan zohid) anjir daraxti ostiga o‘rnashib oldi va “Buddha “ong tiniqlashuvi” yuz bermaguncha joyimdan qimirlamayman”, deb qaror qildi. U O‘lim va Yovuzlik ilohi Maraning siquvlariga va vasvasalariga bardosh berdi. Ertasiga tong payti Mara ustidan g‘alaba qozonib, Buddaga aylandi va “to‘rt oliyjanob haqiqat”ni anglab yetdi. Shu tariqa u “to‘rt oliy haqiqat”ning sohibi bo‘ldi. Ilgari uni tark etib ketgan besh shogirdiga Banoras shahrida ana shu haqiqatni va’z qila boshladi.

Buddaviylikda “to‘rt oliy haqiqat”. Birinchi oliy haqiqat shundan iborat, hamma narsa Azobdir: tug‘ilish – azob, o‘lim – azob, xastalik azob, jamiki beqaror narsalar – azob. Ikkinchi haqiqat shuki, azob-

ning sababi shahvatdir. Uchinchisi – shahvatdan xalos bo'lish azob dan xalos bo'lishga olib boradi. To'rtinchisi – haqiqat azoblardan los bo'lishga olib boradigan sakkizta yo'l yoki O'rta Yo'lni ko'rsat Bular – Fikrlash, Tafakkur, Kalom, Faoliyat, Hayot tarzi, Tirishqoq Diqqat-E'tibor, Mushohada. To'rtala haqiqat Buddaning insoniy yo'llagan chinakam maktubini aks ettiradi.

Budda Banoras shahrida birinchi marta va'z aytgandan keyin, y gi imonga yuz burgan jamoat braxmanlar, shohlar va zohidlar hiso to'lib boraverdi. Ongi tiniqlashganning – Buddaning fikricha, ular ko'pchiligi ortiqcha edi, shuning uchun ibodatxonaga ayollar kirish ham ijozat berdi. Shu tariqa Buddaning jamoati mukammallashib b verdi. E'tiqodi chinakam bo'lmaganlarni nazarda tutib, Qonunning rozga yuz tutishi haqida bashorat qildi. Bu *darma* deyiladi.

Budda sakson yoshida vafot etgan. U o'limi oldidan odam shunday degan ekan: "Ey odamlar! Hamma yaratilgan narsalar buzil ga mahkum qilingan. Kuchingiz boricha o'sha narsalarni qutqaris intiling". Buddaning bu o'gitidan shu narsa anglashiladiki, buzilish yoki aynishga mahkum bo'lgan jonzotlar qayta tug'ilganlaridan ke buzilish yoki aynish ularning avvalgi olamida qolib ketadi.

Buddaning yo'li – "Men"ning hech narsaga aylanishi yo'lidir, a olam hodisalarining hech narsaga aylanishidir. Budda qilgan va'zla shunday degan ekan: "Olam abadiy va olam abadiy emas, olamning hoyasi bor va olamning nihoyasi yo'q, ruh va tana birdir, ruh va tana emasdir, arxat (valiy) o'limdan keyin yashaydi va arxat o'limdan ke yashamaydi, u mavjud va mavjud emas..." Rohiblardan biri buni t huntirib berishni Buddadan so'raganda, u shunday javob olgan: "Bu yidagi hodisaga o'xshaydi: zaharlangan o'qdan yarador bo'lgan od ga do'stlari va qarindosh-urug'lari tabibni olib kelishga shoshilgan yarador odam shunday deyayotganday bo'ladi: "Meni kim yaradi *jangchimi*, *braxmanmi*, *dehqonmi* yoki *qarolmi*, uning ismi kim, q si urug'dan...baland bo'ylimi yoki o'rta bo'ylimi yo pakanami... uni sochlari qorami yoki sariqmi va h. – shularni bilmagunimcha, tanamd o'qni chiqarib tashlashiga ijozat bermayman". Tasdiq va inkor Bud falsafasining asosi bo'lgan. Bu falsafaga ko'ra, har bir hodisaning yo narsalarning tub mohiyatini bilish asosiy shart edi.

Budda oddiy mantiq qonunlariga ko'ra fikr yuritayotgan (agar yolg'on bo'lsa, demak, **A-emas** haqiqiydir) rohibning parishon bo'lgan

...so'radi: "Sen shu savolimga javob bera olasanmi: so'ngan ...ketdimi, g'arbga ketdimi, janubga ketdimi, shimolga ketdimi arxant (valiy)ni so'ngan olovga qiyoslashiga suhbatdosh ...berib, o'z johilligini tan oldi: arxantning mavjudligiga alo... bir tasdiqning noto'g'riligini isbotlash mumkin edi.

...ning va'dalari va ularning hayotiy ahamiyati. Budda ja...jonzotlariga, xususan, insoniyatga o'nta va'dasini e'lon qil... bu va'dalarini yomon qilmishlarga barham berish maqsa...ruhiy kuch sifatida yaratgan. Bu va'dalar quyidagilardir: 1. ...jonzotlarga hech qanday zarar yetkazmaslikka va'da beraman. ...o'z sohibi bilan bermasa, hech kimdan hech narsa olmayman. ...o'rtasidagi vafodorlikka rahna solmayman. 4. Yolg'on ga... o'zimni tiyaman. 5. O'z ustimdan nazoratni yo'qotmaslik uc...qiluvchi ichimliklardan va giyohvandlikdan saqlanaman. 6. ...likdan voz kechaman va garchi mumkin bo'lsa ham ko'p taom ...man. 7. Raqsga tushishdan, musiqa tinglashdan, qo'shiq aytish...o'zimni ko'rsatishdan voz kechaman. 8. Gulchambarlardan ...dan, atir va turli taqinchoqlarni ishlatishdan voz kechaman. ...o'rindiqlarda o'tirishdan, qalin to'shakda yotishdan voz kec... 10. Oltin va kumushdan foydalanmayman.

...daviylik hamma davrda, sharoit taqozosiga ko'ra vazifa bajar... ...daviylikning ma'lum bir hududdagi maqsad va vazifalari, ...ning ijtimoiy hayotiga muayyan ta'siri bilan belgilanadi. Ay...sharoitlarda milliy-ozodlik harakatiga buddaviylik katta ta'sir ...Ammo qanday sharoitda va qayerda bo'lmasin, buddaviylik ...ni – insoniyatga najot berish maqsadini saqlab qoldi. Zo... shunday degan edi: "Okeanning suvi bitta ta'mga – sho'r ...bo'lganiday, mening ta'limotim ham bir yo'singa – qutqa... mo'ljallangan. Odam bajarishi kerak bo'lgan eng muhim vazifa ...muhitni itoatdan qutqarishga erishishdir, qo'rquvning yo'qolishi ...ni ozod qiladi. U ozod bo'lgandagina o'z ozodligini biladi, ...dan qutulganini tushunadi, muqaddaslikka to'la erishilgan ...hech bajarilgan bo'ladi, odam bu dunyoga qaytib kelmaydi". ...jasad tirilib qaytib kelmaydi, bordi-yu, tirilib qaytib keladigan ...itoatdan qutula olmaydi. Buddaviylikning asosiy maqsadi faqat ...ozod bo'lishiga yo'l-yo'riq ko'rsatishdan iborat bo'lib ..., balki butun mavjudotni qutqarishga mo'ljallangan. Irodaga ega

bo‘lish va irodani birdan-bir maqsadga bo‘ysundirish buddaviylik tub maqsadidir.

“Oltun yorug‘”ning yaratilishi. Asarda falsafiy ta’limot. Inson yatni solihlikka yetaklashda dunyoning turli joylarida mushtarak yo‘l mavjud bo‘lib, bu yo‘llar bir manzilga olib boradi. Manzil – inson, son ko‘ngli. Hindistonda – buddaviylik, Eronda – moniylik, Yaqin Sharq mamlakatlarida – islom. Aqidalaru e’tiqodlar turlicha bo‘lsa–da, ma bir. Ana shu mushtarak yo‘llar bir manzilda – komillik manzilida hadilar. Bugun biz ko‘p gapirayotgan ma’naviyatning pirovard ma ham jamiyatga komil insonni tarbiyalab yetishtirishdan iborat bo edi va shunday bo‘lib qoladi.

Komillikka erishgan jonzotlar orasida eng oliysi insondir. Kom pandu nasihatlarga quloq tutishnigina emas, amaldagi xatti– harak mushohadani talab etadi. Komillikning da’vatkor qudrati adabiyotda Qadimdan shunday bo‘lib kelgan va bugungacha davom etib kelm Tarixga nazar tashlasak, Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan turkiy xalqlarning islomiyatgacha bo‘lgan adabiyoti bu jihatdan namu Gap V-1X asrlarda zaminimizda yaratilgan moniylik va buddav oqimidagi adabiyot to‘g‘risida ketyapti. Bu davr turkiy tilli adabiyo aniq maqsadga – komil insonlarni tarbiyalashga yo‘naltirilgan al da’vatu aqidalarni ko‘ramiz. Gap jamiyatning bunga muhtoj bo‘lib ganida emas, balki sog‘lom jamiyat barpo qilish, ruhan sobit va uy nasl yaratishga intilishda bu davrning alohida o‘ziga xosligidadir.

Islomgacha yaratilgan yozma obidalar orasida moniylik oqimi she’rlar, “Xuastuanift” (yoki “Moniylarning tavbanomasi”), budda lik oqimiga mansub “Maytri smit” dramasi, “Oltun yorug‘” (ya’ni singari nur) sudurlari, moniylik she’rlari hamda ko‘plab buddaviylik moniylik matnlari parchalari hamma davrda ham Markaziy Osiyo kiy xalqlarining ijodiy mahsuli bo‘lib keldi. Mazkur adabiy yodgo lar orasida “Oltun yorug‘” sudurlari diqqatga sazovor bo‘lib, bir n asrlar davomida Turonzaminda ma’naviy muhitning barqarorlashuv katta xizmat qildi.

“Oltun yorug‘” sudurlardan tashkil topgan. Sudur sanskritcha bo‘lib, “rishta”, “qoida”, “qo‘llanma” ma’nolarini bildiradi. Sudur adabiyotining, jumladan, falsafiy adabiyotning alohida janri bo‘lib, ta’limotning asoslari bayon qilinadi. “Oltun yorug‘”da ma’lum yash

qilgan bir qancha sudur jamlanib, xuddi ipga tizilganday tasavvur qilinadi, ya'ni sudur janrining talablari bu asarda mujassamlashgan. Sudur janri afsonalarni, turli muloqot shakllarini, qoidalarni, pand-nasihatlarni o'z ichiga oladi.

Asar buddaviylikka mansub bo'lib, xalqning shuuriy izlanishlari, ijodiy birikligi orqali paydo bo'ldi. Asar turkiy tilli xalqlar orasida keng yoyilgan mashhur asar bo'lgani uchun ham X– XV111 asrlar davomida bir necha bor ko'chirilgan va sharqdagi ko'p tillarga tarjima qilingan. "Oltun yorug'"ning Radlov–Malov nusxasi 10 kitobdan (tägzïnç) iborat. Uning 1910 yili rus olimi S.ye. Malov Xitoyning Gansu viloyatiga qarashli Mingo'i qishlog'idagi buddaviylar ibodatxonasidan topgan. Asar qo'lyozmasi 710 sahifadan iborat bo'lib, 1687-yili ko'chirilgan. Hozirgi kunda u Sankt–Peterburgning Osiyo muzeyida saqlanadi. Bu asarni birinchi marta V.V.Radlov va S.ye. Malov eski uyg'ur–turk alifbosida nashr ettirganlar[1]. O'nta kitob 31 bo'limni o'z ichiga oladi.

"Oltun yorug'"ning yaratilishida turkiy qavmlarning ishtiroki. Birinchidan, O'rta Osiyoning qadimiy mifologiyasi va afsonalaridagi qahramonlar ismining mazkur yozma yodgorlikda uchrashi bilan izohlanadi. Jumladan, "Oltun yorug'"ning birinchi kitobida Erlik xon (Erklig deb ham aytiladi) timsoli bor. Erlik xon turk–mo'g'ul mifologiyasida keng tarqalgan. "Oltun yorug'"da bu timsol Ku tauni yovuz qilmishlari uchun hukm qilmoqchi bo'ladi, chunki Erlik xon marhumlar ustidan hukmdoridir (*Erklig*ning lug'aviy ma'nosi ham qadimgi turkiy "qudratli hukmdor"dir). Afsonalarga ko'ra, Erlik qadimda ruhoniy darajasida, ya'ni avliyolikning eng yuqori darajasiga erishgan va g'ayritabiiy qudratga ega bo'lgan edi. Uning o'limi haqida ikki rivoyat bor: birinchisi – u haqida aytilib, tuhmatning qurboni bo'lgan, ikkinchisi – talonchilarning rivoyatlariga beixtiyor guvoh bo'lib qolgan. Oqibatda talonchilar tomonidan o'ldirilgan. Shunisi ajablanarliki, Erlikning boshi olingandan keyin ham, uning tanasi tirik qolgan. Erlik kallasi o'rniga ho'kizning kallasini o'rnatib olib, qo'rqinchli qiyofaga ega bo'lib qolgan. Xullas, Erlik xalqlar tasavvurida halokat keltiruvchi iblis sifatida qolgan. "O'lim xudosi" Yamandag Erlikni mag'lub qilib, yer osti dunyosiga jo'natib yuborgan. Shunday qilib, Erlik narigi dunyoning hukmdori va hakami bo'lib qolgan. Garchi Erlik bilan Yamandag o'zaro dushman bo'lsa–da,

[1] Радлов В.В., Малов С.Е., Суварнапрабхаса (Сутра Золотого блеска). – Текст уйгурской редакции. Санкт-Петербург, 1913–1917, XV + 723 с.

ikkovining ham qiyofasi bir–biriga o‘xshatilib butlar yasalavergan (
salan, Mo‘g‘ulistonda).

Inson faqat darma yordamida ibtidosiz sansaradan xalos bo‘lib,
vonga yetishadi. Nirvon - komillikning eng oliy bosqichi. Boshqa
judotlar, jumladan, xudolar va boshqa mifologik personajlar nirv
yetisha olmaydilar. Ular nirvonga yetishuvlari uchun inson bo‘lib
tadan tug‘ilishlari lozim. “Oltun yorug‘”ning ibtidosidagi Ku tau
nasida jonzotlarning nirvonga yetishuviga oid qoidalar hikoya qilin

“Oltun yorug‘” asari X-XVIII asrlar oralig‘ida buddaviylikka e’ti
qiluvchi qavmlar orasida keng tarqalgan. Bu asar ular e’tiqod qilad
buddaviylik qonun-qoidalaridan iboratdir. “Oltun yorug‘” mazmuni
mohiyatan buddaviylikning maxayana mazhabiga oiddir.

Maxayana ta’limoti O‘rta Osiyoda keng tarqalgan. Ayniqsa, K
hon davlatida shoh Kanishka hukmronligi (uning hukmronligi milo
78 yildan boshlangan) davrida maxayana keng tarqalib, rasmiy di
oqim darajasiga ko‘tarildi. Kanishka buddaviylik tarixida “ikkinchi
hok” (miloddan oldingi 274\268 – 236\234-yillarda hukmronlik qil
shoh, u Baqtriyaga, So‘g‘dga missionerlar yuborgan) nomi bilan shuh
qozondi. Kanishka davrida “Oltun yorug‘”dan boshqa, maxayana m
habining asosiy qoidalarini targ‘ib qiladigan ko‘plab asarlar yaratildi

“Oltun yorug‘” asarining qadimgi turkiydagi to‘liq *nomi “Alt
onglug, yaruq, yaltiriqligh, qopta kötülmsh nom ilïkï atligh nom bit
Oltin rangli, yorug‘, yaltiroq, hamma (narsa)dan ustun turadigan n
podshohi nomli no‘m bitigi”* deb nomlanib, hozirgacha “Oltun yorug
deb nomlanib keladi. Asarning sanskritcha nomi “Suvarnaprabxasa”d

“Oltin yorug‘”ning asl matni taxminan milodiy I asrda yaratilg
bo‘lib, sudur (sutra)lardan tashkil topgan. *Sudur* sanskritcha so‘z bo‘l
“hikmatli so‘z, qisqa yo‘llanma” ma’nosini bildiradi. Bu terminning
boshqa ma’nolari ham bor.[33] Har bir bo‘limda buddaviylikning muhim
jihatlari to‘g‘risida Tangrilar tangrisi burxon bilan Xo‘rmuzd hamda
boshqa tangrilar o‘rtasida savol–javob kechadi. Buddaga berilgan savol
bilan mavzu boshlanadi. Budda savolga javob berayotganda, orada hi
koyalar ham kiritiladi. Ayniqsa, asardagi ayrim obrazlarning mifologik
mazmun kasb etgani aslo bu savol-javoblarga halaqik bermaydi, aksin
ha, savol-javoblarda tabiiylik aks etadi[34].

[33] Richendub Budon. Shu asar, o‘sha bet.

[34] Журакузиев Н. Мифы в древнетюркской буддийской и манихейской литературе и их
чение. - Türkoloji Üzerine Araştırmalar. Тюркологические исследования. Journal of Turkol

Maxayana mazhabi haqida. Bu asar boshdan–oxir maxayana [illegible] targ'ib qilishga qaratilgan edi. Savol tug'iladi: nima uchun bu [illegible] maxayana mazhabi asosida yaratildi va Kanishka ham aynan [illegible] ta'limotni yoyish uchun xizmat qildi? Zotan, maxayana ta'limotida [illegible] ruhiy, ma'naviy sog'lomlik bosh o'rin tutadi. Maxaya- [illegible] bu mezonlarini o'ziga singdirib borayotgan buddaviylar jamiki [illegible] yaxshilik qilishni asosiy maqsad qilib olgan edilar. Qolaver- [illegible] Osiyodagi azaliy ma'naviy muhit ham maxayana mazhabi [illegible] unlashgan edi.

"Dilni yorug'"ning asl nusxasi yaratilish davri aynan Kushon impe- [illegible] kuchayib, Hindistonning katta qismini egallab olgan davrga [illegible] Bu imperiya davrida buddaviylik O'rta Osiyoda, xususan, [illegible] O'zbekiston hududida yoyilib borayotgan edi.

Maxayana "katta g'ildirak" yoki "najotning katta yo'li" degan [illegible] bildirib, buddaviylikda asosiy yo'nalishlardan biridir. Maxa- [illegible] mustaqil yo'nalish sifatida milodgacha 1 asrda ilk buddaviylik [illegible] *mavasangxiki* asosida tashkil topdi. Maxayananing to'liq shakl- [illegible] milodning boshlariga – sutralar alohida guruh sifatida paydo [illegible] davrga to'g'ri keladi. Maxayana yo'nalishini buddaviylik bilan [illegible] ollangan Nagarjuna, Ashvagxosha, Shantarakshita, Chandrakirti [illegible] buyuk faylasuflar rivojlantirdilar.

Maxayananing boshqa buddaviylik yo'nalishlaridan farqi nimada? [illegible] uchun uni "katta g'ildirak" deb ataydilar? Gap shundaki, maxa- [illegible] tarafdorlarining qarashicha, ongning tiniqlashuvi faqat rohiblarga- [illegible] emas, balki jamiki mavjudotlar uchun joizdir. Maxayananing aso- [illegible] xususiyati shundan iborat. Maxayanada, hamma najot topishi [illegible] bu yo'lda insonga buddalar va bo'disatvlar yordam beradilar, [illegible] Xinayana yo'nalishiga mansub *arxant* timsoli o'rniga, [illegible] timsoli shakllantirilgan. Bo'disatv oliy ruhiy yetuklikka eris- [illegible] nirvonga ketmaydi, balki hamma najot topishga erishishi uchun [illegible] berish maqsadida sansarada qoladi. Aytish mumkinki, xinayana [illegible] "Faqat yakka holatda, uzoq vaqt shaxsan o'zini o'zi komil [illegible] rohiblik orqali najot topa oladi", deb ta'lim bersa, maxayana qu- [illegible] o'git beradi: "Hamma uchun yo'l ochiq. Boringlar, sizlarga [illegible] va bo'disatvlar yordam beradilar. Agar bu yo'lga kirishga zaif [illegible] oddiy odam bo'lib qolinglar, ammo Buddaning qoidalari va

[illegible] Incelemeleri Dergisi. Türkiye. Sayı 5. Nisan 2013. P. 15-21.

amrlariga rioya qilinglar, nirvonga yetishish uchun katta qadam

Buning ma'nosi shuki, maxayana yo'liga kirgan
yo'nalishning barcha aqidalarini bajaradilar. Qolaversa,
bo'disatvlar xuddi boshqa odamlarning *karma* (inson
ta tug'ilish jarayonida yuz beradigan jamiki yaxshi va
yig'indisi)sini o'z zimmasiga olayotganday bo'ladi. Ular
bilan oliyjanob karmani yaratadilar va azob–uqubatlar orqali
ga o'tkazadilar. Shuning uchun maxayanadagi azob–uqubat
mandlikka tenglashtiriladi.

Maxayana mazhabining falsafiy asoslariga ko'ra, moddiy
to'rt ilk elementi yoki "to'rt maxabutli ilonlar" – yuqoriga
va shamol, pastga intiladigan yer va suvning harakatlari
ganda, ko'p xastaliklar paydo bo'ladi. Ko'ngil bilimiga
faqat o'zligiga ishonish xastaliklarning boshidir.

Buddaviylik diniy tizimini axloq fani bilan bir doirada
mumkin. Yoki najot topish haqidagi aqida ham bir necha
bilan maqsad va mohiyat jihatdan bir, faqat ish-amallari,
lan farq qiladi, xolos. Ammo najot topish, shuningdek,
ham ta'limot bo'lishi bilan birga, diniy tizim hamdir.
yorug'"dagi har bir sudur insoniyatga najot berish va
qilishga qaratilgan.

"Oltun yorug'"da bayon etilishicha, Buddaning
ko'rsatadigan cheksiz inoyati va marhamati ta'rifi yer
bo'lgan ta'rifu tavsiflarning hammasini qamrab oladi.
lihlikka yetaklashda insonga imkonsiz narsa Budda
Qolaversa, Buddaning o'nta va'dasi va buddaviylikning
– insoniyatni komilikka yetaklash uchun ularni illatlardan
amaliy natijaga olib keladi. Asarda insonlarni nuqsonlardan
xoli, pok, ma'naviy jihatdan barkamol qilib tarbiyalash
Buddaning sifatlariga mos o'gitlarining amaliy natijasidir.
insonlar, yoki umuman jonzotlar ("Oltun yorug'"da *tınlıghlar*)
jihatdan ham o'ziga xos tarzda shakllanadilar. Agar o'sha
da xonga (ya'ni burxonga), bo'disatv (buddaga aylanmoqchi
jonzotlar yoki insonlar)larga ta'zim qilib, ularga hamdu sano
natijaga erishadilar. Har uch zamondagi – o'tgan, hozirgi va
mondagi burxonlarga hamdu sano aytgan va ta'zim bajo
zodalar o'g'illari va aslzodalar qizlari (ular jamiyatdagi

buddaviylikka e'tiqod qiluvchi, Buddaning aqidalaridan aslo ... insonlar)ning hayotda erishadiganlari nihoyatda ulkan, ... to'nu kiyimli, mol-dunyoli, bilimli, fazilatli, qut... bo'ladi), xastalikka, kulfatga, qarshilikka uchramaydilar, ... bo'ladi, qancha-qancha orzulari bo'lsa, unday orzu yo'qki, ... bo'yicha qonmaydigan, amalga oshmaydigan (bo'lsin)" ...

...Oltun yorug'"da no'm tushunchasi. "Oltun yorug'"dagi muhim, ... boshidan oxirigacha davom etadigan termin - no'm va uning ... uning buddaviylar hayoti va e'tiqodidagi mavqei, ruhiy ... qarataylik.

... uning inson hayoti tarzini o'zgartiruvchi boshqa jihatlari ham ... ruhiy ma'naviy jarayonga tayanadi. Jumladan, insonlar sehr-... uning duolarini o'qiganlarida, ularning hayotida quyidagicha ... yuz beradi: sehr-jodu no'mi insonlarni yirtqich hayvonlar ... o't-suv balosidan, shaytonu arvohlar balosidan, inson va in... bo'lmagan jonzotlar balosidan, xavf-xatardan xalos qiladi. Sehr-... no'mi uch zamonga oid burxonlarning aqli, tafakkuridir. Sehr-jodu ... bo'p so'zlash bilan burxonlarga izzat-hurmat ko'rsatiladi. ... paytda aslzodalar – buddaviylikka e'tiqod qiluvchilar no'm udum-... qilgach, aslzodaning "baxti, kuch-qudrati ko'payadi, oshib ke-... orzusi bo'lsa, amalga oshadi" (V 9b). Shuningdek. insonlar ... topishlari uchun keltirilgan sanskritcha duolar muhim ... bo'lib xizmat qiladi.

... yorug'"da "quruq" yoki "bo'shliq" no'm ham borki, tayana-... narsasi yo'q. No'mning bu turi asarda "moddiyat"ga tayan-... "egasiz, bo'm-bo'sh mahallaga o'xshaydi". Bunday holatda ... – ko'rish, eshitish, hid bilish, til, tana va tafakkur o'z vazi-... qilishib, o'ziga aloqasi yo'q ishlar bilan mashg'ul bo'lganda, ... bilim paydo bo'ladi. yoki "o'g'ri") Ko'rinadiki, har bir ... inson va uning ma'naviy olamiga xizmat qildirishga qaratil-...

...Oltun yorug'"da zamon tushunchasi. Darma. "Oltun yorug'"da ... tizimiga mansub zamon, xususan, uch zamon muhim kate-...dan biridir. Uch zamon abadiylik demakdir. Buddaning qiyo-... burxonlar ham uch zamonda talqin etiladi. Shuningdek, uch ... tegishli darma (sanskr. *dharma*) ham uch zamonga mansub

bo‘lib, “Oltun yorug‘”da ma’no va vazifa jihatdan o‘ziga xos maq
ega. Darma muhim maqom sifatida “Oltun yorug‘”ning o‘nta bo‘l
boshlanmasida “*Buddaga ta’zim, Darmaga ta’zim. Sangaga ta’
tarzida qo‘llanadi. Bu o‘rinda *darma*ning maqomi belgilab berilg
uning maqomi Buddaning maqomi bilan baravar. Mazkur termin, bi
hi navbatda, buddaviylik ta’limoti ma’nosini va bu yo‘lga kirganlar
ma’naviy hayotiga oid hamma tomonlarni qamrab oladi.

Buddaviylik tarixida maxayana mazhabi darmaga tayandi, da
insoniyat hayotining hamma tomonlariga kirib bordi. Darma, inson
hayotining mazmuni komillikka erishuvdan, bo‘disatvlarga aylanish
iborat, deb uqtirdi. Jonzotlar bo‘disatvlarga aylanishlari uchun dar
o‘zida mujassamlantirgan o‘nta ma’no va sifatlarga ega bo‘lishlari
etiladi. Bu ma’no va sifatlar – mavjudlik elementi, yo‘l, nirvonga yo
huv, his qilinmaydigan element, fazilatli hayot, ta’limot, doimiy bu
rorlik sifatlari, diniy va’da, dunyoviy qonunlardir. Bir so‘z bilan ayt
da, darma – e’tiqod qiluvchilarning butun ongli faoliyatidir deb ay
ham mumkin. Buddaviylar “men darmada panoh topganman”, deb a
ekanlar. Darma ayni paytda, bilish asosi bo‘lib, shaxs qobiliyatini
yuksak darajada shakllantiradi. Buddaviylar shunday deb aytar ekan
“Qirolning oliyjanob xonimlari va yosh shahzodalar! Bir-biringizga
maga muvofiq munosabatda bo‘linglar!”

Hamma zamonlarda ham zodagonlarda axloq va tarbiya oliy dar
da bo‘lgani va darma ana shu axloq hamda tarbiyaning tajassumi e
ma’lum.

Darma – hayot va uning mazmuni ham demakdir. Buddaviylar
yana “dunyoviy odamlar dunyoviy darmaga bog‘lanib qolganlar” d
gaplari aynan shu ma’noda istifoda etilgan. Budda darmaga ta’rif b
“Darma sudur va boshqalardir”, deb aytganda, ta’limotni nazarda tut
edi.

“Oltun yorug‘”dagi afsonalar. Ku tau afsonasi. Afsonalar “O
yorug‘”ning badiiyatidan dalolat berib, Sharqdagi barcha diniy-fal
asarlar singari, keng omma tomonidan badiiy asar sifatida ham q
qilingan. Asardagi “Ku tau” va “Shahzoda va Bars”, “Udaqatati tabi
uning o‘g‘li” haqidagi bir qator afsonalar, asarning hikoya qilinish u
muloqot shakllarining o‘ziga xosligi “Oltun yorug‘”ni badiiy asar si
da e’tirof etishga imkon beradi. Bu afsonalar komillik yo‘l-yo‘riq
ko‘rsatadi, shu yo‘lga da’vat etadi. Zotan, asarning boshidan-oxir

masalalar, aqidalar, g‘oyalar komillikka da’vat etadigan
Har uchala afsonada ham buddaviylikning ilk bosqichidagi
erishish yo‘l-yo‘riqlari bayon etilgan. “Ku tau afsonasi”da
orqali jamiki insoniyatga manfaat keltiradigan ezgu ish –
yorug‘” asarini ko‘chirtirish hatto jismoniy o‘lim va xastaliklar-
oldini oladigan bir omil sifatida talqin qilinadi.

hikoya qilinishicha, no‘m keng tarqalmagan vaqtda Inc-
shaharda chang qabilasidan Ku tau degan bir odam shahar
shahar begi bo‘lib turganda, ko‘p jonzotlarni qurbon qildi.
qizining to‘y bo‘lganda, sigir, qo‘y, to‘ng‘iz, g‘oz, o‘rdak,
ko‘plab jonzotlarni so‘yib, katta ziyofat berdi. Oradan o‘n
o‘sha bek og‘ir xastalikka yo‘liqib, gap–so‘zdan qolib,
yo‘liqdi va olamdan o‘tdi. O‘lgandan keyin butun
qolib, faqat yolg‘iz yuragi sirtida bir parcha eti sovimay qol-
bo‘lib, xonadonidagi odamlar qattiq yig‘i–sig‘i qilib murdani
olib bormasdan, uch kunni o‘tkazdilar. To‘rtinchi kun tong
ular kuyib–yonib turganlarida, o‘sha bek tirilib, o‘rnidan turib
o‘tirib, ovqat, ichimlik so‘radi. Bu ahvoldan bekning qa-
bir qancha odamlar vahimaga tushib, nariroq qoch-
qochib borayotganini bek ko‘rib, ovoz berdi va shunday
yaxshilarim, men tirilganimga sizlar nima uchun
qochib ketyapsizlar? Qo‘rqmanglar, men endi sizlarga tirilishim
aytib beray in, burxanlar no‘mining turlichaligini endi eshiting-
shunday deya so‘zlab berdi: “Kasal bo‘lganimda, eng avval men-
chayon yaqin keldi. Bittasi yo‘g‘on qamchi tutgan, ikkinchisi
uchinchisi qop tutgan, to‘rtinchisi ko‘k to‘nli, ot mingan
to‘rt iblis meni bir uy darvozasiga olib borganlaridan keyin,
to‘nli bek otdan tushib, meni chaqirdi. Men u bekning oldiga
qo‘ynidan bir bitigni chiqarib, menga o‘qitdi. O‘qisam,
o‘sha kungi bizning ziyofatda o‘ldirilgan sigir, qo‘y, to‘ng‘iz
jonivorlarning so‘zi bitilgan ekan. Ularning so‘zlari quyidagicha
hamma hayvonlar, oldin insoniyat dunyosida qilgan yomon
sababidan hayvonot olamida tug‘ilgan edik. Qarzimizni
to‘laydigan, barchimizni o‘taydigan yil, oy vaqt miqdorini tugatsak edi,
o‘zgartirib, insoniyat dunyosida tug‘iladigan bo‘lar
qilib, hayvonot olamidan ayrilib, qutiladigan vaqtimiz,
o‘tmasdan, Inchyu shahridagi chang qabilalik Ku tau degan

bek bizni o‘ldirdi. Shuning uchun hammamiz qaytadan yana hayv
dunyosida tug‘iladigan burchdan, azob–uqubatdan shikastlandik.
day azob–uqubatdan shikastlangan zamonda bizning bu qayg‘ular
azob–uqubatlarimizni ochiqchasiga tushuntirib so‘zlab beradigan
rajada madorimiz yo‘q edi. Qanday qilib yana qarshilik qilishga
dosh berishga kuchimiz bo‘lsin?! Bu qayg‘umizni endi yaratgan
o‘ngarsin”, deb iltijo qildilar. Shuning uchun biz seni olib ketgani k
Bu xabar bitigda bor”. Bu so‘zlarni bitigdan men oxirigacha o‘qib
dim. Keyin o‘sha ko‘k to‘nli bek: “Ushlanglar uni!” deb baqirgan
uchala iblis menga yaqin keldi, bittasi arqon bilan bo‘ynimni bo‘
bittasi qopga meni soldi, bittasi yo‘g‘on qamchi bilan boshimga
ikkala qo‘limni qayirib, Bopso‘qa tog‘i tomonga olib bordilar.
o‘rtasiga borganda, o‘sha meni olib borayotgan iblislar menga shu
dedilar: “Ey inson, sen shuncha–shuncha hayvonlarni o‘ldirding.
sen umrlariga zomin bo‘lganlar maktubi sababidan seni olib ketgani
dik. Sen buni bilishing kerak”, deb aytdilar. Bu so‘zni eshitib, men u
shunday dedim: “Ey yaxshilarim, tangrilarim! Agar men u paytda
larning bu dunyolik ko‘zi o‘ngida yomon ish qilganimni ko‘rib–bi
bo‘lsam, bular Yamaning[35]-boyligidir. O‘sha yomon ishlarning ho
day og‘ir natija va oqibatlarini bilmagan edim. Mendan boshqa
ha–qancha odamlar son–sanoqsiz jonzotlarni o‘ldirganlarini ko‘r
Ammo o‘sha kishilarning ochiq–oydin tushiga kirgan narsalarga
e’tibor bermagan edim. Shuning uchun ikki orada yana hozirgiday
bog‘lanib, o‘lim azobiga duchor bo‘ldim. Qanday amal–chorasini
sam, qaytadan tirik jon bo‘la olaman? Bilmasdan yanglishib, xato
yovuz qilmishim uchun o‘zim pushaymon bo‘lyapman, qattiq azob
yapman. Endi nima qilayin?” deb so‘radim. Shu gaplarni aytganim
keyin o‘sha iblislar menga shunday dedilar: “Ey inson! Sen issiq
olganlardan o‘ttizdan ortig‘i – bog‘langan, ushlangan jonzotlar qu
Erklig xonning-qarshisida dushmanlarcha ko‘zini chaqchaytirib,
ko‘zlarini tikib, seni kutib turibdilar. U yerga borganingda, Erklig
juda qattiq qiynab o‘ldirilganlarning qattiq qonuni bo‘yicha hukm q

---

[35] Yama *sanskr.* – murdalar shohligining hukmdori, Yama dastlab o‘ladigan deb tasavvur q
bo‘lishi mumkin. “Rigveda”dagi Yama va uning egizak singlisi Yamiga bag‘ishlangan madh
ko‘ra, Yama “o‘lganlardan birinchisi”dir. Shu tariqa u boshqalarning o‘lishi uchun yo‘l
bergan. Buddaviylikdagi diniy–mifologik tasavvurlarga ko‘ra, jonzotlar o‘lgandan keyin Yam
oldida hozir bo‘lishlari lozim, o‘lgan mavjudotlarning jannatga loyiq yoki noloyiqligini Yam
qiladi.

[illegible] og'ir azoblardan qutulmagaysan", deya so'zladilar. Bu so'zni [illegible]dan keyin men yanada qattiq qo'rqdim, azoblarim ortdi. Ular [illegible]ga olanglab, meni pastga tushirib, oldinga tortib, keyinga tortib, [illegible]b, yana bekning huzuriga qattiq shoshiltirdilar. Shundan ke[illegible] yana ularga yolvorib, shunday dedim: "Ey yaxshilarim, o'ylab [illegible], azoblarimdan aslo qutulmoqlik yo'q. Endi sizlardan o'tinib [illegible], yolvoraman: o'zim o'ldirganlarning qo'liga tushgach, ular [illegible] son oldiga so'roqqa olib borganlarida, men nima qilay? [illegible] menga aytinglar", deb so'ragan edim, ular menga shunday dedi[illegible] Ey inson! Agar o'sha o'zing o'ldirgan jonzotlar uchun ko'nglingda [illegible] paydo bo'lsa, qanday bo'lmasin, ko'nglingni pok qilgin. Dunyo[illegible] komil ishonchi komil, dono Tangri tangrisi burxon qonun qilib ber[illegible] "Oltin rangli, yorug', yaltiroq, hamma narsadan ustun bo'lgan no'm [illegible]" nomli no'm bitigini tugal, to'liq bitishga xohish uyg'otishni [illegible] dildan istasang, bu azoblaringdan xalos bo'lar eding", dedilar. Bu [illegible] eshitishim bilanoq, men birinchilarning birinchisi bo'lib yetti toza [illegible]ngim bilan o'sha jonzotlarni o'ldirgan yovuz qilmishim uchun tavba [illegible], dadillanib, yovuzlikni tashladim, toza sodiq ko'ngil bilan turib, [illegible] "Oltin rangli, yorug', yaltiroq, hamma narsadan ustun bo'lgan [illegible] podshohi" nomli no'm xazinani to'liq, tugal bitishga ko'nglimni [illegible]'ladim.

Buddaviylik paydo bo'lmasdan ilgarigi braxmanizm e'tiqodi va [illegible]larga ko'ra, xudolarga jonzotlar qurbonlik qilinavergan, bu davr[illegible] hali buddaviylik aqidalari yaratilmagan va hayotga tatbiq qilinmagan [illegible] Ku tay hali buddaviylik aqidalaridan bexabar, braxmanizm aqidalari [illegible] yirik hayvonlar va parrandalarni qurbon qilgani uchun, ular braxma[illegible]dan nirvonga yetisha olmagan. Shundan keyin Erlik xonga shiko[illegible]t qilganlar. Ku tay maxayana mazhabiga asoslangan "Oltun yorug'"ni [illegible]chirtirishga va targ'ib qilishga va'da berishi bilanoq "o'likdan tiril[illegible]" Bu degani – Ku tay nirvonga yetishib, "qayta tug'ildi" demakdir.

"Shahzoda va bars" afsonasi. "Oltun yorug'"ning oxirgi – X [illegible]imida "Shahzoda va bars" afsonasi bor. Afsonada dalaga sayrga chiq[illegible]gan uch shahzodadan eng kichigi endigina yetti bola tuqqan va ochdan [illegible]layozgan ona yo'lbarsga va uning bolalariga o'zini qurbon qilgani hi[illegible]ya qilinadi. Ona yo'lbars va uning yetti bolasi shahzoda Mag'astvining [illegible]sini yeb tirik qoldi. Dunyoviylik nuqtai nazaridan shahzodaning bu [illegible] tolbalikdan boshqa narsa emas, ammo buddaviylik, xususan, "qay-

ta tug‘ilish” aqidasi bo‘yicha shahzoda Mag‘astvi “qayta tug‘
Quyidagi parchada Mag‘astvi tanasini qurbon qilgach, qayta tug‘
bo‘disatvga aylangan bo‘disatvlar quyidagilardir: “o‘sha urug‘
Maxatprasati bo‘ldi, yettita bolasidan beshtasi besh *panchiki* bo‘
Bitta bolasi endi bo‘ldi *Mxamodalyatiri* tanasi. (Yana) birisi endi
Sariputiriya avliyoning tanasi. Men sizlarga – rohiblarga ko‘rsatib
dirib va’z qildim o‘tgan zamonda u boshqalarga foyda keltirmoq
sababini. Bunga shu tariqa astoydil harakat qilib bo‘disatvlar hayot
bo‘yicha, burxon baxt-saodati tufayli ish tutdim....O‘sha zamonda
o‘z ko‘nglimda qo‘zg‘atgan edim nihoyatda ulug‘ baxtga erishg
Bu tanam suyagi qolsa bu yerda, kelajak zamonlarga foyda berar
zotlarga deb” (X 22b\23-23a\1-16).

“Shahzoda va bars” afsonasida kenja shahzoda Mag‘astvi och
gan yo‘lbars va uning yetti bolasiga o‘zini qurbon qilish orqali kom
ning ajoyib namunasini ko‘rsatdi. Buddaning “Jonli mavjudotlarga
qanday zarar yetkazmaslikka va’da beraman”degan birinchi va’
mana shu afsonada o‘z ifodasini topgan. Mag‘astvi agarda och qo
yo‘lbarsga o‘zini qurbon qilmaganda edi, Buddaning mana shu va’da
xilof ish tutgan bo‘lardi. U “qayta tug‘ilmagan” bo‘lardi.

“Udaqatati tabib va uning o‘g‘li” afsonasi (1X 22a-1X 31b)
afsona yuqoridagi ikkala afsonadan farqli ravishda, hayotiy masala
dan saboq beradi. Udaqatati tabibning o‘g‘li Udaqani ishantining fal
ligi, o‘z yurtining xalqiga rahm-shafqatli ekani hikoya qilinadi.

Yurtga og‘ir xastalik tarqalganda, Udaqani ishanti xalqning ahv
dan qattiq qayg‘uradi. U otasi Udaqatatidan xastalikka oid dor-larmon
kitobini o‘rganib, xalqqa yordam berishga qaror qiladi. U otasining
zuriga borib, maqsadini bayon qiladi. To‘rt faslga oid xastaliklar va q
si faslda qaysi xastaliklarning paydo bo‘lishi, qaysi xastalikka cha
ganda qaysi taomlarni iste’mol qilish kerak va qaysi taomlardan tiyil
kerakligini, umuman, ovqatlanish tartibi, xastaliklarni davolash usul
to‘g‘risida otasidan ta’lim oladi. Mana, aslzoda Udaqatati yil fasllari
yilning oylarga taqsimlanishi, fasllarda paydo bo‘ladigan xastaliklar h
qida o‘g‘liga bergan ta’limi:

Uch oy bahor mavsumi deb (ataladi), uch oy yoz mavsumi deb (a
ladi), uch oy ataladi kuz mavsumi deb. Uch oy ataladi qishki mavsu
deb. Shu tariqa farqlaganda, bir yil miqdori oylarni uch (oy)dan ajrati
orqali fasl ajratilib, shakllanadi. Ikki oydan juftlashtirish orqali ke

Shundan so‘ng hosil bo‘ladi bir yilda olti kesin. Birinchi oy nilufar gul (ochilgan) fasldir. Uchinchi oy va to‘rtinchi payt paytidir. Beshinchi va oltinchi oy yomg‘irli payt deyila- va sakkizinchi oy kuz faslidir, to‘qqizinchi va o‘ninchi oy deb ataladi. Keyingi ikki oy birgalikda qorli, muzli fasl bo‘ladi. farqlab, mavsumlarning ajralishini bilish kerak. Fasllar- tartibi bilan bu fasllarga mos holda rioya qilib yemak, ayniqsa tanovul qilish kerak qoringa singdirib, yetiltirib, vaq- dan keyin jamiki xastalik paydo bo‘la olmaydi. Mavsumlar- o‘zgarishidan mavsumda to‘rtta katta o‘zgarish, almashuv bo‘ladi. Bu fasllarning o‘zgarishiga ergashib, faslga muvofiq dori- iste’mol qilmasa, shubhasiz, kasallik paydo bo‘ladi... Bu (xas- ning to‘rt turini farqlash kerak, deydilar. (Bular) quyidagilar- sariq, balg‘am kabi xastalik (va) dardlar, sanipat degan aralash xastalik bo‘ladi to‘rtta. (Shuni) bilish kerak: bu(xastalik)lar paydo bo‘lgan, tarqaladigan fasllar (qaysi ekani)ni. Yoz faslida shamollash dan xastalik kelib chiqadi, kuz faslida qo‘zg‘aladi isitma-bezgak kelib chiqaradigan sariq (xastaligi). Qish faslida paydo bo‘ladi degan og‘ir xastalik. Bahor faslida ko‘plab yumshoq pishirilgan ovqat yeyish kerak. Yozda sho‘r, achchiq, issiq yog‘li ovqat yeyish kerak. Kuz faslida ko‘plab sovuq, yog‘li, chuchuk taomni (tanovul qilish kerak). Qishda tanovul qilish kerak nordon, chuchuk, yog‘li taomni... ga loyiq tanovul qilsa, unday holda kasal bo‘lmaydi... tabib o‘sha larga qarab dori berib emlasin, yegulik, ichimlikni, dori-darmonni to‘g‘ri qilib berishi kerak”.

Aslzoda Udaqatati tabib o‘g‘liga xastaliklarni aniqlash va davolash usullarini o‘rgatgandan keyin, o‘g‘li Udaqani ishanti xalqni xastaliklar- dan halos qildi.

Shu voqeadan keyin Udaqani ishanti ikki o‘g‘li bilan shaharu qish- loqlarni kezib yurganda, suvi qurib qolgan ko‘lda baliqlarning nobud bo‘lish arafasida turganini ko‘rdi. Shunda u ikkala o‘g‘lini o‘zlari yas- haydigan shahardagi Divaindarapi degan elik bekning huzuriga zudlik bilan yuborib, yigirmata fil so‘radi. Divaindarapi elik bek fillarni berdi. Udaqani ishanti ikkala o‘g‘li bilan daryodan suv tashib, ko‘lga quya- verdi. Nihoyat, baliqlar qirilib ketishidan saqlab qoldi. Keyin u ikkala o‘g‘liga: “Bobolaringizga – mening otamga aytinglar, bugun cho‘rilarga, xizmatkorlarga beradigan oziq-ovqatni bersin, olib kelinglar”, deb bu-

yurdi. Ikkala o‘g‘il borib, otalarining aytganlarini bobolariga yet dilar. Cho‘rilar va xizmatkorlar iste’mol qiladigan bir kunlik ov olib kelib berdilar. Udaqani ishanti hamma yeguliklarni ko‘lga tash Shu tariqa o‘n mingdan ortiq baliqdan birontasi ham nobud bo‘lma omon qoldi.

Bu voqealar maxayana mazhabining aqidalarini, xususan, ma ma’naviy sog‘lomlik va jonzotlarga ezgulik tilashni targ‘ib qilishga tilgan edi.

“Oltun yorug‘” o‘gitlari. “Oltun yorug‘”da burxonning e etishicha, Xo‘rmuzd jamiki insonlarni qilmishlari, gunohlari uchun haymon qildirib, tavbaga olib keladi. U, insonlarni yovuz qilmishlar poklagin, deb burxondan iltimos qiladi (III 2b). Xo‘rmuzdning bu is Tangrilar tangrisi ma’qullaydi va jamiki insoniyat gunohlaridan po nishi uchun qanday amallarni bajarishi lozimligi to‘g‘risida Xo‘rmuz yo‘l–yo‘riq ko‘rsatadi. Bu amallar – hamma burxonlarga ta’zim qil ya’ni ularni izzat–hurmat qilish, zehni ochilganlarga ta’zim qilish, xayana ta’limotini targ‘ib qiluvchilarga ta’zim qilish va hokazolar iborat. Ammo amallar faqat shulardan iborat emas, balki insonlar qilg gunohlarini e’tirof etib tavba qilishlari ham lozim. Zotan, insonlar bu daviylik qonunlari paydo bo‘lmasdan ilgari, yovuz, yomon qonunla ergashib, hatto do‘zaxga ham tazyiq o‘tkazgan, g‘azabnok bo‘lib, na va nodonligi tufayli jonzotlarga zulm qilgan, yaxshi–yomon ishlarni rata olmay, tana xohishi bilan ish qilib jonzotlarga jabr qilgan, tiliga berib, ko‘nglida yomon ishlarni o‘ylab, gunoh qilgan, yomon niyat bil burxonning tanasidan qon chiqargan, to‘g‘ri, haqiqiy no‘mdan naf langan, no‘mdan nafratlanib, undan yuz o‘girgan, sof niyatli ruhoniy orasida ig‘vo qo‘zg‘ab, janjal chiqargan, hatto ota–onasini yo‘q qild gan, gunohu ayblarni faqat o‘zi qilib qolmay, boshqalarni ham shund yaramas ishlarga undagan va o‘zi bu qilmishlaridan xursand bo‘lg pok odamlarga illatu gunohlarni to‘nkagan, yomonni yaxshi deb maqt yaxshini yomon deb qo‘llab–quvvatlab, u nuqsonlidir, u shaytondir, hukm chiqargan.

Xullas, dunyoda nimaiki illatlar bo‘lsa, insoniyat shularning ha masi ijrochisi. Shunchalik qabohatga botgan insoniyatning gunohlari hun afv so‘rab, Xo‘rmuzd burxon oldida vositachi bo‘ladi (go‘yo Mu payg‘ambar barcha Isroil xalqining gunohlari uchun afv so‘rab Xud ga iltijo qilganday). Xo‘rmuzd katta ijtimoiy vazifa bajaradi – burx

...yat uchun baxt so‘raydi, insoniyatni to‘g‘ri yo‘lga solishdan, ...lizini mustahkam qilishdan iborat vazifani amalga oshirishni ...iladi va jamiyatda sog‘lom muhit yaratish uchun ku-

...ning bergan o‘gitlari, yo‘l–yo‘riqlari hamma bo‘disatvlarning ...un mezon, ular bu yo‘lni kundalik vazifa singari qabul qilish- ...kerak. Inson bo‘disatvga aylangandan keyin, u komillikning eng ...maqsadiga erishadi. Endi u o‘zini emas, boshqalarning rohat- fa- ...ini o‘ylashi, boshqalarning tashvishi bilan yashashi lozim:

...sh olamdagi jonzotlar uchun o‘z tanasining shu tariqa shodligi- ...hiligini, oziq–ovqatini, qurol–yarog‘ini (ko‘zda) tutmaydi- ...larini, boshlarini fido qilib, hayotini berib, sabr qilib, chidaydilar. ...bo‘distavlar bu singari (voqealar) bo‘lishini biladilar, o‘zlari ...sabab bo‘ladigan sabablar orqali ham eng (qattiq) azoblarni tus- ...vadilar: jonzot bezovtalansa, azoblansa, u tinchlikni, xursand- ...ni tilamaydi. (Ular) o‘zlarining tanalarini fido qilib, boshqalar ...dan) ezgulik, xursandchilik topadigan bo‘lsa, tanalarini, hayot- ...ni ayamaydilar. Shunday qilib, bu taxlitda bo‘disatvlar o‘zlarining ...ligini, shodligini tilamaydilar, tanalarini, hayotlarini ayamaydilar, ...dan o‘zidan yuqori turadiganlarning qo‘rquv, azoblarini, o‘zidan ...larning xo‘rliklarini, yomon niyatli dushmanlarning azob–uqu- ...ini (va shunga o‘xshash) ko‘p (azoblarning) turlariga sabr ...bardosh beradilar. Shudir o‘zlarining tinchligini, xursandchi- ...tilamasdan, tanalarini, jonlarini ayamaslikka ishonib, sabr qilmoq ...erishmoq (degani)" (IV 14a).

...rvan, Xo‘rmuzd, ularning atrofiga yig‘ilgan barcha tangrilar in- ...ning xaloskori, muhofaza etuvchisi bo‘lish bilan birga, "oltun ... — buddaviylik aqidalarini yoyuvchilardir. Bu nurga itoat etib, ...yo‘l– yo‘rig‘idan yuradigan yurtning xalqi, podshohi katta manfaat ...Ular faqat ruhiy madad olib qolmay, bu olamda insoniyat xotir- ...uchun zarur bo‘lgan ko‘p narsalarga erishadilar: "birinchidan, ... salomat, xavf–xatarsiz bo‘ladi, ikkinchidan, umri uzun bo‘ladi, ...chidan, lashkarining kuch–qudrati oshib ko‘payadi, dushmanla- ...ko‘maydi, to‘rtinchidan, el–ulus shod–xurram, to‘g‘ri, qonun–qoida ...yicha yashaydi" (III, 33 a,b).

Bu – va'da emas, balki amalga oshishi mumkin bo'lgan h
dir. Qolaversa, haqiqat faqat shundan iborat emas. Burxonning o'
Zervanga, Xo'rmuzdga va tangrilar orqali bergan o'giti yurtni,
larni ma'naviy tomondan sog'lom qiladi, molparastlik illatidan
qiladi, illatlardan xalos bo'lishning mahsuli sifatida insonlar bir
ga mehr–oqibatli bo'ladilar. Hukmdorga o'zining xalqi, atrofdagi
manlar ham sovg'a–salom keltirib, do'st tutinadigan bo'ladilar, b
natijasi o'laroq shon–shuhratga erishadilar, o'zligini namoyon qil
hammaning izzat–hurmatiga sazovor bo'ladilar. Podshohdan tort
qigacha uzoq umr ko'radilar, tinch–omon yashaydilar (111 35 a,b
a,b).

Zervan, Xo'rmuzd va to'rt maxaranch tangrilari, xuddi ertak
qahramonlari singari, insoniyatni baxt–saodatga eltuvchi qudratli
bo'lishlari bilan birga, ularning dushmanlarini, ezgulikka qarshi ku
ni tumtaraqay qochiradilar. Zotan, azaldan – yaratilish davridan ber
van bilan Xo'rmuzdning vazifasi shunday bo'lgan edi. "Xuastuanift
boshlanishidagi Xo'rmuzd bilan Zervanga oid voqealar ham buning
lilidir. Ayni paytda ular insoniyat qalbidan joy olib, "bahodirlik,
ganlik, fazilat, mahorat, bilimni ularning ko'ngillariga jo qilish" o
burxonga va'da beradilar. Bu fazilatlar faqat ruhiy ma'noda emas, i
jisman inson qalbida jo bo'lishi lozim. Ellarning hukmdorlaridan t
xalqigacha jismonan sog'–salomat yashashining asosiy sharti – bu
bergan to'g'ri qonun–qoidalar, qonunlar tarkibidagi yorliqlardir. In
yat yo'lidagi azob–uqubatlarni bartaraf qilish, shuningdek, axloqni
yatning sog'lomligi uchun asosiy shart qilib qo'yish, donolik, mush
da orqali ruhiy yetuklikka olib borishning pirovard maqsadi – nok
bu olamni komillikka yetkalashdir. Inson hech qachon azob–uqubat
keksayishdan, xastalik va o'limdan xoli bo'la olmagan. Buning imk
ham yo'q, zotan, hayot shunday qurilgan. "Oltun yorug'"ning yana
maqsadi – insoniyat azobni tushunsin, uni bartaraf etish yo'lni angla

"Oltin yorug'"da buddaviylik falsafasi, yuqorida ko'
o'tganimizday, axloqiy–ta'limiy qarashlar asosiga qurilgan. Umum
olganda, bu falsafa insoniyatni kamtarlikka, xokisorlikka undaydi,
sonlar mol–dunyoning o'tkinchi, arzimas ekanini his qilishlariga
daydi, jonzotlarga, insonlarga bo'lgan sevgisi bo'yicha mol–dunyos
issiq jonini azobga duchor qilishga da'vat qiladi. Ayniqsa, ustozla
ulug'larga, ota–onaga hurmat asarda alohida o'rin egallaydi. Bu ax

...Oltin yorug'"da alohida e'tibor berilishi bejiz emas. ...har doim gunoh qilishga moyil, "nopok insonlar ...ularning qilmishlari ko'p.

...qimmatbaho xazina tushunchasiga alohida e'tibor qara... ...xazina quyidagilardan iborat: *Yovuzlik qilmaslik. Yaxshilik ...bilish.* Buddaviylikda uch xazina nihoyatda qadrlangan, ...ham har doim buddaviylikka e'tiqod qiluvchilar bu uch ...bo'z qilib emas, balki o'z zimmalariga majburiyat sifatida ...ning asosiy tayanchi sifati deb bilganlar.

...xazina "uch zahar" yoki uch turli yomon qilmish deb atala... ...odat va ko'nikmalarga – ochko'zlik yoki shahvoniy istak, ...ozish yoki nodonlikka qarshi qo'yiladi.

...uch xazina"ga bog'lanib, "uch zahar"dan qochishga in... ...qilib olishi lozim (1V 9b –10a). Darvoqe, odamzodning ...dunyoviy lazzatga moyil bo'lib kelgan. Dunyoviy lazzat ...hashpana, maskan. Faqat tashqi olam insonning tana is... ...oladi. Kimdir pul va boylikdan lazzat topib, uni o'ziga ...biladi, kimdir giyohvand moddalardan, kimdir lazzatli ov... ...dengiz bo'yida dam olishdan lazzat topib, tashqi olam... ...hayotini hayotning asosiy mazmuni deb biladi, o'zini bax... ...orzuga erishgan deb hisoblaydi. Ammo inson umr bo'yi ...izlaydi – botiniy maskanni izlaydi.

...yorug'"da ruhiy kamolotga intilish jamiyatning hamma to... ...qatlamini qamrab olgan. Hammasining ostida insonga ...yotadi. Insonning kamoloti uchun, birinchi navbatda, mamla... ...barqaror bo'lmog'i, qonun–qoidalar amal qilmog'i lozimligi ...muhim aqidalardandir. Qonun–qoidalarga amal qilish – bud... ...qoidalariga rioya qilishni anglatadi, ya'ni solihlik, poklik har ...shiori bo'lishi kerak. Jumladan, asarning uchinchi bobida ...shunday deyiladi: "Qaysi bir yurtdagi podshoh, bek, amaldor ...qonun-qoida bo'yicha yursa, bu kitobdagi farmonlar bo'yicha ...ham shu kitobdagi qonun bo'yicha yuradi".

...yorug'"ning shu bobida yana aytilishicha, insonning shon– ...uning mulkidan iborat emas. ya'ni inson boyligiga tayanib shon... ...erishmaydi. "Boylik, – deyiladi bu asarda, – qonunni oyoq osti ...qilib boradi. Inson boylikdan nafratlansagina, qonun–qoidani ...qiladigan bo'ladi. Inson bu olamdan manfaat izlamagandagina,

shon–shuhratga erishib, ta'magirlikka, faoliyatsizlikka, ruh
qo'yadi". O'zlikni namoyon qilish, ko'pchilikning izzat-hu
zovor bo'lish ham manfaat izlamaganda paydo bo'ladi. "Oltun
asaridagi "haqiqiy bilim"ni – aqidalar, o'gitlarni yuragiga joy
dagina, inson fazilatlilar qatoriga o'tadi. Haqiqiy bilimni egall
bu dunyoda solih hayot kechirib, jamiki jonzotlarning azob-uqu
sherik bo'ladi. Jonzotlarga najot bag'ishlash, ularning azobla
bo'lish, jon fido qilib bo'lsa ham yordam berish – "Oltun yo
yana bir muhim aqidadir. Ana shu aqidaga amal qilgan odam
ni, tirik jonlarni o'ldirmaydi, birovning mol–dunyosini tortib
o'g'irlik qilmaydi, boshqalarning xotiniga bog'lanmaydi, yolg'
maydi, tuhmat qilmaydi, qo'pol, yoqimsiz so'z so'zlamaydi,
malik qilmaydi, hasad qilmaydi, boshqalarga g'azabini
(1V). Bir so'z bilan aytganda, oddiy hayotiy haqiqatni anglab,
qilish shudir.

Ochko'zlikka olib keladigan oqibatlardan ham tanani, ham
tiyish yana bir fazilatdir. G'azabni tiyish, ko'ngilni kirlardan
ruhan poklanish, bilimlilik va aqllilikni paydo qilish kabi qator
ham insoniyatning bezagidir, deb uqtiriladi asarda.

Botinan va zohiran komil, ruhan sobit insonni tarbiyalash
lasi islomiyatdan oldin ham jiddiy masala bo'lib ko'tarilgan.
yorug'"dagi bu singari aqidalar ma'naviy barkamol insonni tarbiy
da bugun ham katta ahamiyatga ega.

Turkiy budda she'rlarining asosiy mazmuni budda g'oyalarini
qilishdan iborat bo'lsa-da, bu she'rlarning orasida tabiatning go'zal
ri madh qilingan, tabiat bilan inson ruhiyati o'rtasidagi botiniy bog'
ko'rsatilgan misralarni ham ko'ramiz. Turk budda she'rlarining
mazmuni ham buddaviylik aqidalarini targ'ib qilishdan iborat.

Savol va topshiriqlar

1. Buddaviylik tarixi haqida qisqacha ma'lumot bering.
2. "Oltun yorug'" asarining tuzilishi, yuzaga kelish tarixi
qisqacha so'zlab bering.
3. Maxayana mazhabining ta'limoti nimalarni o'z ichiga oladi
4. "Oltun yorug'"da no'mning qanday turlari bor?
5. "Oltun yorug'"da "Ku tau" afsonasida qanday ma
ko'tarilgan?

...lab va uning o‘g‘li” afsonasida-chi?
...va bura” afsonasida ilgari surilgan aqidani sharhlab

...g‘” o‘gitlari insoniyatni nimalarga da’vat qiladi?
...g‘”da “uch qimmatbaho xazina” qaysi ta’limotni

...g‘”da “uch zahar” qanday ta’limotni o‘z ichiga ola-

...g‘”da qanday axloqiy-ta’limiy masalalar ilgari su-

...g‘”da komil insonga xos sifatlarga ta’rif bering.

Maytri smit (Moyto‘ra bilan uchrashuv)

Reja:

1. “Maytri smit” asari haqida umumiy ma’lumot.
2. Maytri smit”ning bag‘ishlov mundarijasi.
3. “Maytri smit”ning nusxalari va tarijmasi haqidagi bahslar.
4. “Maytri smit”ning tarjimoni haqida.
5. “Maytri smit” va xtinayana mazhabi.
6. “Maytri smit”ning “Yukunch” bo‘limi.
7. Bitrinchi pardaning mazmuni.
8. Ikkinchi pardaning mazmuni.
9. Uchinchi pardaning mazmuni.

Tayanch so‘z va iboralar: *turkiy qavmlar, buddaviylik, pesa [illegible] ma, adabiy tur, uyg‘ur-turk yozuvi, an’anaviy obraz, turkiy afsona[illegible] bag‘ishlov.*

1. “Maytri smit” asari haqida umumiy ma’lumot. Buddaviyl[illegible] turkiy qavmlar orasida targ‘ib qilish, buddaviylik adabiyotini rivoj[illegible] rishning samarali yo‘llaridan biri turli janrdagi asarlarni qadimgi [illegible] chaga tarjima qilish edi. Shu maqsadda “Maytri smit” (“Moyto‘ra bi[illegible] uchrashuv”) dramatik dostoni o‘z davrida tarjima qilindi. Bu asar[illegible] eski uyg‘ur-turk yozuvidagi qo‘lyozmasi 27 pardadan iborat bo‘lib, [illegible] nada ijro qilish uchun mo‘ljallangan asardir. Dramaning bosh qahra[illegible] Tangri burxon va uning sodiq hamrohi hamda shogirdi Maytridir.

Maytri obrazi qadimgi turkiy afsonalarda bor. Jumladan, “Olam[illegible] paydo bo‘lishi” haqidagi afsonada Moyto‘ra eng faol obrazlardan bi[illegible] dir[36]. “Maytri smit” 37 pardadan tashkil topgan katta hajmli sahna a[illegible] dir. Buddaviylik yozma yodgorliklari orasida bu asar turkiy tildagi [illegible] qadimgi yozma yodgorlik deb e’tirof etiladi. Bu dramatik doston shakl[illegible] mukammal, badiiy yetuk, obrazlari jonli, tili ravon. Dramada buddavi[illegible] lik oqimining najoktor shohi – kelajakdagi burxon Maytrining hayot [illegible] zi, faoliyati asosiy o‘rin egallaydi. Umuman, Maytri turkiy qavmla[illegible] begona emasligi, an’anaviy obraz sifatida turkiy afsonalarda yashab k[illegible] gani ma’lum bo‘ladi. Shu boisdan bu asarning qadimgi turkchaga tarji[illegible]

[36] Qarang: O‘zbek mumtoz adabiyoti namunalari. Tuzuvchilar filol.f.d. N.Rahm[illegible] H.Boltaboev. 1-jild, Toshkent, «Fan» nashriyoti, 2003, 13-14-betlar.

ham tabiiy holatdir.

"Maytri smit" qo'lyozmasining topilishi tarixi qiziq tasodif bilan bog'liq. Asarning mazkur qo'lyozmasi Qumul nusxasi deb yuritiladi. 1959-yili Xitoy Xalq Respublikasining Uyg'ur avtonom respublikasi Qumul tumanidan Qorg'ayliq adiridan topilgan. Qo'lyozmani bir chorvador mol boqib yurib topib olgan. Asarning qo'lyozmasi kigizga o'ralib, toshlar orasiga bostirib berkitib qo'yilgan ekan.

1959-yili Qumul tumani mas'ullari uyg'ur avtonom tumanidagi Shinjon tarix muzeyiga bu qimmatli yozma manbani topshirdilar. Hozirda saqlanayotgan mazkur qo'lyozma jami 293 varaqdan iborat. Varaqlar katta 47,5x21,7 santimetr hajmida. Qog'ozi qoramtir sariq rangli, qalin. Har bir sahifaning ustida va ostida bo'sh joylar qoldirilgan va ingichka chiziqlar ustiga qora siyoh bilan chipdan o'nga qarata tik shaklda eski uyg'urcha xat chiroyli qilib yozilgan. Har bir sahifada 30-31- qator mavjud bor. Ba'zi bo'limlarning boshiga voqyelik o'rnini ko'rsatuvchi jadvallar qizil siyohda berilgan. Har bir varaqning old beti chap tarafiga kichikroq qilib qaysi bo'limning nechanchi varag'i ekanligi ham alohida belgilangan. Bundan tashqari, har bir sahifaning 7-qatoridan 10-qatorigacha bo'lgan oraliq o'rtasiga diametri 4-6 santimetr keladigan ingichka doira chizilgan va doiraning ichiga kitob haqidagi qisqa ma'lumot berilgan.

"Maytri smit"ning mazkur nusxasining 193 varag'i ichida 110 varag'i yaxshi saqlangan, qolgan varaqlari zararlangan. Buning ustiga, ba'zi bo'limlarning boshi va oxiridagi varaqlari, shuningdek, bir qancha bo'limlarning oraliqdagi varaqlari yo'q. Yana 26, 27-bo'limlarning (yoki pardalarning) o'rni ham yo'q. Ba'zi bo'limlarning bir necha varaqlari qolgan. Shunga qaraganda, bu nusxa tosh ostida uzoq yillar yotib, ayrim varaqlari chirib ketmasidan avvalroq, ba'zi varaqlari yo'qolganga o'xshaydi.

"Maytri smit"ning Qumul nusxasi Kuchu uyg'ur xonligi (milodiy 10-asrlar)ning yuqori lavozimdagi amaldori Chu Tash Yigan tomonidan xonlikning dastlabki yillarida ko'chirtirilgan.

"Maytri smit"ning bag'ishlov mundarijasi. Asar ***"Yukunch bo'lim"*** (Topinish bo'limi) bilan boshlanib, 14-varaqdan oldingi sahifada quyidagicha mundarija beriladi:

Yükünç tört yigirmi patar

Bo'lim, o'n to'rtinchi varaq

1. Yana madhiya (kuylayman) aytishga loyiq Oyga, o'zi
Kunga.
2. Tanlangan yaxshi paytga, qutli-xayrli vaqtga.
3. Qutlug' qo'y yili run (kabisa) uchinchi oyining
4. yigirma ikkinchi kunida men uch fazilatli insonlarga –
5. Qatchanning ukasi Chu Tash Yigan
6, tutuq(qa), ayolim Tuzun va keyin keladigan
7. Maytri burxon bilan uchrashaylik degan (niyatda)
8. bir Maytri haykalini yasatdik.
9. Maytri smit no'mini ham
10. tamomladik.....
21. Eng avval savobni bag'ishlaymiz
22. Tangri(ga), Bo'gu el bilga Arslon tangri
23. uyg'ur tarxonimiz (ya'ni xonimiz – N.R.) (janobi) oliy
(U) madhiyaga loyiq
24. o'n uyg'ur eli, o'ttiz shahzoda o'g'loni, to'qqiz
25. elchi(ning) donosi, mingta sajdago'ylar(ga), tuman
26. (o'rdasi) ichidagilarga (va) ming tuman yilga
27. qadar elni idora qilib, gullatib-yashnatsinlar.

Bu debocha-bag'ishlovdan mazkur asarning kimga bag'ishl
oydinlashadi. Bu debochada kitobni ko'chirgan kotib "savob"
to'xtalgan. Buddizm aqidasi bo'yicha, Budda no'mlarini ko'chir
haykallarni bezatish, burxon suratlarini chizdirish, Budda ibod
nalarini yasatish kabi ishlar savob ish hisoblangan edi. Bunday
ish buddaviylikka e'tiqod qiluvchilarning e'tiqodi, dunyoqarashi
bog'liqdir.

"Maytri smit"ning 1, 3, 10, 12, 16, 20, 23, 25-sahnalarining saq
qolgan oxirgi varaqlaridagi xotimalarda eski uyg'ur-turk yozuvid
asarning qaysi tillardan va kimlar tomonidan tarjima qilingani aniq
nadi.Jumladan, 3-sahna xotimasini misol qilib keltiramiz:

19. *Borliq kitoblarni (ya'ni bilimlarni –N.R.) puxta o'rgangan*
tadqiq qilgan, 20. Voybosh kitoblarni o'rgangan Ochyochantri bo'
21. Ustoz Anatkak (sanskrit) tilidan tuxri tilida 22 yaratgan, Partar
hit Qirmovorshiq tuxri 23. tilidan turk tiliga tarjima qilgan Maytri
24 no'm bitigida...Aniriti arxantning 25. timsoli nomli uchinchi bo'
tugadi.

...dan shunday fikr paydo bo'ladiki, sankskrit nusxasi ...Dehyochantri bu asarning sankrit tilidagi nusxasiga asosan, ...tarjimasini yaratgan. Partarakshit esa tuxri tilidagi nuxsasi-...turkchaga tarjima qilgan.

...ytri smit"ning nusxalari tarjimasi haqidagi bahslar. "Mayt-... eski uyg'ur-turk yozuvidagi boshqa nusxalari ham bor. Ger-... turkolog A. Fon Gabenning ma'lumotlariga qaraganda, yana ... uyg'ur-turk yozuvidagi olti nusxa bor. Bu olti nusxadan ikkitasi ...Turfonning Sangim degan qishlog'idan, ikkitasi Murtuq de-...g'idan topilgan. Ikkitasining qayerdan topilgan ma'lum emas. ...Gaben 1957-yili Maynz Fanlar akademiyasida saqlanayot-...ga varaqlarining (114 varaq) Futu nusxasini, 1961-yili u yana ...Fanlar akademiyasida saqlanayotgan parchalar va varaqlarning ...Futu nusxasini e'lon qildi. Gaben "Maytri smit"ni Kuchu ...ning ilk davrida tarjima qilingan deb qaraydi. Olmon olimi Le ...ning Sangim nusxasiga asoslangan holda, VIII-IX asrlarda qa-...turkchaga tarjima qilingan deb qaraydi. Gaben bu nusxa IX asrda ...qilingan, tarjima qilingan davri oldinroq, deb aytadi. Fransuz olimi ...Germaniyada saqlanayotgan nusxaning (Gaben nashr qilgan ...ni paleografik xususiyatlariga asoslanib, Dunxuandan topilgan ...uyg'ur-turk yozuvi yodgorliklarining xat uslubini o'zida ifoda etis-...aydi va "Maytri smit" tarjimasi X asrga oid, deb qaraydi. Xitoy ...Ling Shyo Shing esa Kumul nusxasiga tayangan holda, bu asar ...da tarjima qilingan, degan fikrni o'rtaga tashlaydi. Turk olimi ...Tekin Qumul nusxasining 219-sahifasidagi nomi tilga olingan ...(sanskritcha so'z bo'lib, "Oq ko'ngilli avliyo" yoki "Oliyja-...shmund" ma'nosida) ismining qo'llanganini dalil qilib ko'rsatar ...bu ism Turfondagi ibodatxona peshtoqiga yozilgan sadaqachi bi-...bir odamdir, deb qaraydi. U Qumul nusxasining xati alohidaligini ...VIII-IX asrlarda tarjima qilingan, degan fikrni aytadi. Yana bir ...olimi Geng Shiminning bu asar tarjimasi haqidagi qarashi Shinosi ...bilan bir. Xullas, hanuzgacha bu asarning qachon yaratilgani ...jahon turkologiyasida yakdil fikr yo'q[37].

...tiqiq etilayotgan mazkur Qumul nusxasining xat uslubi bir qadar ...roqdir. Bu nusxa Mayli Partonrakshit tarjima qilgan eski uyg'ur-...yozuvidagi Tunji nusxasidan ko'chirtirilgan. Tarjima nusxaga qara-

[37] Bu haqda qarang: Uyg'urcha «Maytri smit». Shinjong xalq nashriyoti. 1986. 4-b.

ganda Qumul nusxasining vaqt jihatidan keyin ko'chirilgani tushuniladi. Shunga ko'ra, Qumul nusxasi VIII asr o'rtalarida tarjima qilingan deb qarash o'rinli.

"Maytri smit"ning tarjimoni haqida. "Maytri smit"ni qadimgi turk tiliga tarjima qilgan Partonrakshit o'z ona tili – qadimgi turk tilini mukammal bilishi bilan bir qatorda, tuxri tilini ham nihoyatda yaxshi bilgan ladi. Asarning tili ravon, go'zal, badiiy tasvir vositalari xilma-xil, kitobxonni zeriktirmaydi. Tarjimon asarni tarjima qilishda har doim kitobxonni ko'z oldida tutgani ayon bo'ladi. Asarni o'qish jarayonida kitobxon shunga amin bo'ladiki, tarjimon Partonrakshit qadimgi turkiy tilni yaxshi bilishi bilan birga, ijodkor ekanini ham namoyon qila olgan. Chamasi u tarjimonlikdan tashqari, badiiy ijod bilan ham shug'ullangan. Ijod jarayonda muvaffaqiyat qozongan Partonrakshit tarjimada ham o'z iqtidorini ko'rsatgan. U "Oltun yorug'"ning tarjimoni Seni Seli singari yirik turk til ustasi bo'lgan. Tarjimonning Partonrakshit Qirmorovshiq deganidan taxallusidan shuni anglash mumkinki, u buddaviylikka qattiq e'tibor qo'ygan va buddaviylik bo'yicha katta olim bo'lgan, shu bois o'zi turkiy qavmdan bo'lgani holda, sanskritcha taxallusni olgan.

"Maytri smit" va xinayana mazhabi. "Maytri smit" buddaviylikning *xinayana* mazhabiga mansub asardir. Xinayana – "kichik g'ildirak" ma'nosini bildiradi. Buning ma'nosi - "kichik yoki quyi yo'l, zarar yetgan yo'l" yoki "tor yo'l" deganidir. Maxayana va xinayana - bir-biridan tamomila farq qiladigan mazhablardir. Xinayana mazhabining asosi mavjudlikning ikki holati – zohiriylik va botiniylik haqidagi g'oya, shuningdek, zohiriylikning *darma* bilan o'xshashligi haqidagi g'oyadir. Xinayanada "Men" va olam – darmaning tezlik bilan o'tib ketadigan kombinatsiyasi ekaniga urg'u qaratadi. Xinayananing diqqatga sazovor xususiyati shuki, u ruhni mustaqil ruhiy mohiyat sifatida inkor qiladi.

Xinayanada shaxsning kamolotga erishgan ideali – arxat bo'lib, boshqalarning kamolotga erishuviga unchalik e'tibor qaratilmaydi, balki komillikka hamma mustaqil ravishda erishadi, deb qaraladi. Xinayanada Budda – komillik orzusi va ustozi, taqlid va e'zozlash ob'ektidir. Garchi xinayanada Buddani ilohiylashtirish bor bo'lsa ham, unda biron murakkab kult aslo yo'q, kultlar monaxlik jamoasidagi hayot bilan almashtirilgan.

Xinayana ta'limotiga muvofiq, nirvonga faqat budda monaxlari erishadilar. Dunyoviy odamlar, bu ta'limotga ko'ra, oliyjanob ishlari

yaxshi tomonga o‘zgartirishlari lozim. Bu mazhab ...ga muvofiq, dunyoviy odamlar o‘z hayotlari davomida monax ...lishi mumkin.

...ncha nusxalardan birida asarning nomi "Diraxmanataka" ...Maytri smit no‘m bitigi") deb ko‘rsatilgan. Asar muloqot (dialog) aso... qurilgan. Zotan, badiiy asarning bir turi bo‘lgan drama janri qo... ...lari sanskrit adabiyotshunosligida ishlab chiqilgani shundan ham ... bo‘ladi. Shuningdek, asarning adabiy turlardan dramaga mansub ...i "Yukunch" (ko‘rinish) so‘zining bir necha marta uchrashi ham ...adi. "No‘m bitigi" termini keng ma’noda qo‘llangan bo‘lib, ... so‘zlash" deganidir.

"Maytri smit"ning "Yukunch" bo‘limi. Endi "Maytri smit"ning "Yukunch" bo‘limi (ta’zim, topishi) va 1-2 sahnalari qisqa mazmuni bi... tanishamiz.

"Yukunch" bo‘limi asarning kirish qismi bo‘lib, 14 varaqdan ibo... Garchi bu bo‘limda ayrim sahifalar zararlangan bo‘lsa ham, obraz... ...rcha timsollar orqali Tangri burxon (Shakyamuni)ning ilohiy ...atlari mahorat bilan ifodalangan, xinayana mazhabiga oid termin... ...tafsiloti bilan sharhlangan. "Yukunch"ning mazmuni sinchkov... ...bilan bayon qilingan. Ko‘hna Hindistondagi, Ko‘chudagi va Sulmu ...Nagarjunakonda)dagi mashhur buddaviylik ustozlari hurmat bilan ta’rif ...ta’rif qilingan. Shuningdek, ko‘chiruvchi kotib bu nusxani xon va ...ning jamoatiga, o‘zining ota-onasiga, urug‘-aymog‘iga, farzandlariga ...g‘ishlaganini va hammaga yaxshi tilaklarini bayon qilgan.

Birinchi pardaning mazmuni. ***Birinchi parda*** 32 sahifadan iborat. ...ayrim varaqlar yo‘qolgan. Saqlangan sahifalarga qarab, mazkur parda... ...gi voqealarni ikki qismga ajratish mumkin. Pardaning birinchi varag‘i ...shday jumla bilan boshlanadi: "Endi bu no‘mliq so‘zni Rachagri sha... ...davlatida o‘qish kerak" degan voqea yuz beradigan joy bayon qilina... Shundan so‘ng uchta sarkardaning muloqoti orqali *birinchi ko‘rinish* ...shlanadi. Ular osmondagi yo‘ldan uchib kelayotib, Shakyamuni bur... ...baxtini topishga muyassar bo‘ladilar, ya’ni buddaviylikka yetishadi... Ular Posang tog‘ida no‘m va’z qiladilar, o‘zlarining yaqinlarini tash... ...budda rohibi bo‘lganlarini, Maytri ham xursand holda, o‘z ustozi ...dari braxmon bilan Posang tog‘iga Tangri burxon yoniga borib, uning ...ogirdi bo‘lganini, ko‘p odamlar Maytri ruhoniy martabasiga erishga... ...ishib, bu marosimni ko‘rishga ketayotgani haqida suhbat qiladilar.

Uchala sarkarda ham shu marosimga ketayotganlari to‘g‘risida
suhbatlashadilar. Shu bilan birinchi ko‘rinish nihoyasiga yetadi.

Ikkinchi ko‘rinish yettinchi sahifadan boshlanadi. Varaq
gan. Voqea o‘rni quyidagicha bayon qilinadi: “Endi bu no‘mliq
Dogsanapot...Badari dono braxmon...o‘lkasida o‘qish kerak”.
braxmon besh yuz shogirdi qurshovida Maytrining qo‘lini ushlag
da so‘zlash bilan bu parda boshlanadi. Bu sahnada, asosan, Tangri
xon Shakyamunini ko‘rish uchun tangrining elchisidan Badari
ga vahiy kelgani bayon qilinadi. Kunlarning birida kechqurun
elchisi Purnabatri tangri, egnidagi zeb-ziynat buyumlaridan nur
yotgan holda, Badariga zohir bo‘ladi. U Shakyamuni buddaga
ga oid ajoyib ishlar to‘g‘risida so‘zlaydi va Badariga, Shakyamuni
oldiga bor, deb da’vat qiladi. Badari Shakyamuni huzuriga
uni ko‘rishni istasa ham, xasta bo‘lib qolgani sababli Tangri
ko‘rishga borolmaganidan hasrat chekadi. Purnabatri unga, sog‘lig‘
asra, umidsiz bo‘lma, Tangri burxon qutqaradigan jonzotlar,
bo‘lishidan qat’iy nazar, sening orzuingni qondiradi, deya unga
beradi va ko‘zdan g‘oyib bo‘ladi. Bu paytda asta-sekin tong ota
di. Shu bilan ikkinchi parda oxiriga yetadi. Parda oxirida “Maytri
no‘m bitigida Badari pratmani nazr qilish” nomli birinchi bo‘lim
di”, degan jumla bilan pardaning oxirlagani uqtiriladi.

Ikkinchi pardaning mazmuni. ***Ikkinchi parda*** 17 varaqdan
Bu parda ham zararlangan va bir necha varaq yo‘q. Bu parda
hi pardaga tabiiy ravishda bog‘langan bo‘lib, pardaning boshlan
“Endi bu no‘mluq so‘zni Badari braxmonning uyidan o‘qish kerak”
voqyelik o‘rni ko‘rsatiladi. Bu parda to‘rt ko‘rinishga ajraladi.
ko‘rinishda Maytri o‘n olti shogirdini boshlab Badarining uyiga
harda keladi. Ular ustozidan hol-ahvol so‘raganlaridan keyin, Tangri
xon Shakyamunining huzuriga borib, budda dini rohibi bo‘lmoqchi
deb Badaridan ijozat so‘raydilar. Badari ularga, kechasi Tangri
sidan menga vahiy keldi, ammo uzoq yo‘l bosib Tangri burxon
riga borishga sog‘lig‘im imkon bermaydi, deb uzrini aytadi.
shogirdlariga Tangri burxonning o‘ttiz ikki xil baxt-saodatli
birma-bir aytib beradi va ularga quyidagicha uqtiradi: “Shakyamuni
huzuriga borganingizda, birinchi navbatda, uning o‘ttiz ikki xil
ga diqqat bilan qarasangiz, keyin undan murakkab masalalar to‘g‘ri
so‘rasangiz bo‘ladi. Agar uning o‘ttiz ikki alomati mukammal bo‘lsa

savollaringizga to‘liq va to‘g‘ri javob bersa, uning shogirdi [illegible]. Shundan so‘ng ular ustozi Maytridan uzr so‘rab, xayr-[illegible] ketadilar. *Ikkinchi ko‘rinishda* Maytri ustozi Badarini qol-[illegible]. Tangri burxon yoniga borishga otlanmoqchi bo‘lgan xalqlar [illegible]dan yig‘ilib kelib, sizdan ayrilishga ko‘zimiz qiymayapti, deb [illegible] hurmatlarini bajo qiladilar. Xalqlar Maytriga shunday deya [illegible] qiladilar: "Ey qut Tangri, pok braxmon, Azrua tangri! Ey jamiki [illegible]ning umid-ishonchi! Ey butkul Doksonpot elining iftixori! Siz [illegible]ni tashlab ketmoqchisiz?" Maytri ularga: "Bu olamning qonuni [illegible]day, uzoq zamonlardan beri jonzotlar shodlikka to‘lib kelgan [illegible] ham, bir kun kelib hamma suyuklilar bir-biridan ayriladilar", [illegible]ibon ota singari ularga nasihat qiladi, xalqlarga tasalli beradi [illegible] chekmasdan umidvor bo‘linglar", deb da’vat qiladi. Xalqlar [illegible]ning so‘zlaridan qattiq ta’sirlanadilar. Ming-minglab odamlar [illegible] qilib, ota-onalarini, mol-mulkini tashlab, Maytriga ergas-

Ikkinchi ko‘rinishda safar manzarasi tasvirlanadi. Maytriga ergash-[illegible] safar paytida katta shaharlardan o‘tadilar va shaharlar aholisining [illegible]ini qo‘zonadilar. Maytrining muxlislari o‘rmonlardan va dalalar-[illegible]o‘zanlarida, arslon, yo‘lbars, fil singari jonzotlar ham xuddi qo‘lga [illegible]gandday yuvosh bo‘lib qoladilar. Fillar xartumlarida nilufar gul-[illegible] Maytriga olib kelib, unga hurmat bajo qiladilar. Arslon, yo‘lbarslar [illegible] bo‘lib yotib, Maytrining tovonini yalaydilar va gunohlari uchun [illegible] qiladilar. Oxirida Maytri singari odamlar birin-ketin qiyinchiliklar-[illegible] sinovlarni yengib, uzoq yo‘l bosib, nihoyat, Posang tog‘iga yetib [illegible]. Qisqasi, bu ko‘rinishda Maytri kelajakdagi burxon bo‘lishiga [illegible] tabiiy karomat beriladi.

Uchinchi ko‘rinish Tangrilar tangrisi burxon Posang tog‘ida Tangri [illegible]lari orasida arslon shaklidagi taxt ustida o‘tirib, no‘m va’z qilayot-[illegible] bilan boshlanadi. Maytri va uning muxlislari, shogirdlari bu yerga [illegible] kelganlaridan keyin, burxonning o‘ttiz ikki xil alomatiga diqqat [illegible]. Maytrining atrofidagilar burxonga hamdu sano o‘qiydilar. [illegible]ning har biri ko‘ngliga ma’qul kelgan qiyin masalalar to‘g‘risida [illegible]. Tangri burxon ularning savollariga to‘liq va to‘g‘ri javob [illegible]. Maytri ham burxonga tahsinlar o‘qib, unga ta’zim bajo qiladi va [illegible]ini bildiradilar. Shu paytda olam olti xil tebranadi. Butun ko‘k yu-[illegible] tangrilar qoplaydi. Posang tog‘idan kelgan "Tangri burxon no‘mida

oliyjanob Maytri ruhoniy bo‘ldi!” degan sadolar hamma yoqda yo
di. Jamiki jonzotlar shod bo‘ladilar. Bu ko‘rinish oxirida Maytri
chiligidagi qirq tuman yangi ruhoniylarga yorliq keladi va “Ana,
dil bilan yaxshi ish qilinglar, savob ish qilinglar, burxon yorlig‘ini
rishga harakat qilinglar”, deb topshiriqlar beradi. Shundan keyin
“Men endi boshqa jonzotlarni qutqargani boraman”, deb e’lon qil

Ikkinchi parda “Maytri smit no‘m bitigida Maytri bo‘disatvning
honiy bo‘lishi nomli ikkinchi bo‘lim tugadi” degan jumla bilan
yetadi.

Uchinchi pardaning mazmuni. Uchinchi pardaning 13
saqlanib qolgan. Dastlabki besh varaq yaxshi saqlangan. Bu par
asosan, Shakyamuni va uning in’ikosi Mohpirchoponi Govtomi
ning burxon Shakyamuniga oltin rangli bo‘z mato to‘qishi voqeas
yon qilingan. Bu pardani mazmunan ikkiga bo‘lish mumkin. Pard
boshlanishida voqealar o‘rni quyidagicha ko‘rsatiladi: “Endi bu no
so‘zni Koplovastu shahridagi Nigudoram nomli sangram (ibodat
dn o‘qish kerak”.

Birinchi ko‘rinish Tangri burxon Koplovosti shahriga qachon
tib kelishini so‘rash uchun Potni qizi Nigudoram sangramiga kel
ni Govtomi xotun hikoya qilishi bilan boshlanadi. Sangramdan bir
chiqib, undan, nima ish bilan keldingiz, deb so‘raydi. U, Govtomi
meni xabar olib kel, deb yubordi, u yana shularni aytdi: “Govtomi
tun suyukli o‘g‘ilga to‘n tikib kiydiraman, deb o‘z quli bilan birga
sochdi, o‘t terib, paxta titdi, bulardan ip yigirib, oltin rangli bo‘z to‘q
Shakyamuni bu yerga kelganda, unga shu bo‘zdan to‘qilgan to‘nni
ya qilaman deb aytdi”. Ikkalasining suhbatidan yana shular ma’
bo‘ladiki, Tangri burxonning no‘mini anglashga muyassar bo‘lolma
shaki urug‘idagi erlar, xotinlarimizning besh xil ayb bor deb kamsit
yotgan ekan. Ammo Tangri burxon ayollarga ham no‘m va’z qilib:
ayollarning besh xil fazilati bor”, deb maqtagani pesa matnidan ma’
bo‘ladi. Ikkala ayol qizg‘in suhbat qilayotganlarida, Borsudaro xo
kirib keladi va “Yosudaro xotun ham bo‘z to‘qib, Tangri burxonni
kelishini kutyapti”, deb xabar beradi. Shaki urug‘i beklari bu xabarla
eshitib xursand bo‘ladilar. Birinchi ko‘rinish shu voqea bilan tugaydi

Ikkinchi ko‘rinish Govtami xotun shaki urug‘idan besh yuz ayol
atrofiga yig‘ib, oltin rangli bo‘z to‘nni qo‘lida ushlab, Yosudaro xotun
so‘zlab turgani haqidagi voqea bilan boshlanadi. Ular, hademay Tangri

...bilan ko'rishamiz, unga o'zimizning sovg'alarimizni hadya qi... deb bayram bilan gapiradilar. Ular xursandlik bilan o'tgan ish... ...gaqiladilar. Shu paytda ular Tangri burxon xuddi quyoshday nur ... shahri atrofidagi beklar davrasida to'rda o'tirganini ko'radilar. ... o'zi tikkan to'nini Tangri burxonga tutadi. U nihoyatda ... so'zlar bilan, qo'limni qaytarmang, deb iltimos qiladi. Tangri ... Govtami xotunga, bu to'nni boshqa rohib jamoasiga sadaqa ... to'n Maytrining qo'liga yetib boradi, Maytri esa menga in'om ... deb sovg'ani olmaydi. Govtami xotun, sovg'amni oling, deb qat... qiladi. Tangri burxon shirin so'zlar bilan uning sovg'asini ... ...ishmasligini tushuntiradi va boshqalarga sadaqa qilib bersangiz, ... bo'ladi, deb buddaviylik aqidalari bo'yicha savobning mo... ...harhlab tushuntirib beradi. Atrofda turganlar Tangri burxonning ... ...dalillaridan qattiq ta'sirlanib, nihoyatda mamnun bo'ladilar. Ikkinchi ... shu bilan tugaydi.

...Xullas, "Maytri smit" pesasi sanskrit adabiyotida buddaviylik aqi... ...yoyish va shu orqali insoniyatni komillikka yetaklashda katta ... qilgan asardir. Asarning ikki sahnasidagi voqealar tahlilidan ... ...turibdiki, butun bir davrlarni va avlodlarni to'g'rilik, sobit ... ...holda tarbiyalash katta muammolar sifatida qo'yilgan. Turkiy ... orasida "Maytri smit", xuddi "Oltun yorug'" singari, keng tar... ...hamda badiiy adabiyotning noyob namunasi sifatida shuhrat qo... ...ni ma'lum bo'ladi. Shuningdek, sanskrit adabiyotshunosligining, ... adabiy turlar va janrlarning qadimgi turkiy adabiyotshunosligi... ...o'g'risida ham so'z yuritishga mazkur pesa turtki beradi.

Savol va topshiriqlar

1. "Maytri smit"ning qadimgi turkiy adabiyotdagi o'rni haqida qis... ...so'zlab bering.
2. "Maytri smit"ning bag'ishlovi mazmuni.
3. Pesaning tarjimalari tarixi haqida qisqacha so'zlang.
4. Nechanchi asrda tarjima qilingani haqiqatga yaqinroq?
5. Xinayana mazhabining asosiy qoidalari nimalardan iborat?
6. Birinchi pardada qanday voqealar haqida so'z ketadi?
7. Ikkinchi pardada-chi?
8. Uchinchi pardaning mazmunini so'zlab bering.

“O‘g‘uznoma” dostoni

Reja:

1. “O‘g‘uznoma”ning o‘rganilishi.
2. “O‘g‘uznoma”da mifologiya.
3. “O‘g‘uznoma”da uch qavatli olam modeli.
4. “O‘g‘uznoma”da tush motivi.
5. “O‘g‘uznoma”da rang va inonch e’tiqodlar.
6. O‘g‘uz xoqon haqidagi dostonlarning qiyosiy tahlili.

Tayanch so‘z va iboralar: *kitobiy epos, eski uyg‘ur-turk [illegible] doston, shomonlik mifologiyasi, syujet, kosmogonik mifologiya, [illegible] vatli olam modeli, obraz, qadimgi turkiy yodgorliklar.*

“O‘g‘uznoma”ning o‘rganilishi. “O‘g‘uznoma” dostoni [illegible] turkiy adabiyotning, xususan, kitobiy eposning bir namunasi bo‘lib [illegible] kiy xalqlarning mushtarak merosidir. Bu doston “O‘g‘uz xoqon [illegible] da doston” degan nom bilan ham yuritiladi. “O‘g‘uznoma” dostoni [illegible] uyg‘ur-turk yozuvida ko‘chirib qoldirilgan va hozirda Parij milliy [illegible] xonasida saqlanadi.

Dostonni o‘rganishni 1815-yili nemis olimi Dits boshlab bergan [illegible] U asarni nemis tiliga tarjima qilib, chop ettirdi. Dostonni o‘rganishda [illegible] turli tillarga tarjima qilishda olmon olimi V.V.Radlov, turk olimi [illegible] Nur, fransuz olimi V.Bang, rus olimi A.M.Shcherbak, X. Ko‘ng[illegible] o‘zbek olimi N. Rahmonov, qozoq olimi Q. O‘miraliev va boshqa[illegible] ning xizmatlari katta. “O‘g‘uznoma” dostoni bo‘yicha ish olib borgan olimlarning aksariyati bu obrazning tarixiga e’tibor qaratadilar. O‘g‘uz xoqon timsoli ostida tarixiy shaxs yotadi, degan olimlarning fikrlari ham bir xil emas: N.Ya.Bichurin - xun hukmdori Mode bilan, V.V.Radlov va Rizo Nur - Buqaxon bilan, I.Markvart, D. Sinor - Chingizxon bilan bog‘laydilar. “O‘g‘uznoma” dastlab og‘zaki aytilgan, XV asrda eski uyg‘ur-turk yozuvida bitilib qoldirilgan. U xalq og‘zaki ijodi mahsuli, ammo tarixiy shaxslar epos qahramonlari sifatida paydo bo‘lishiga ming sollar ko‘p. Shuningdek, O‘g‘uz xon ham mil.ol. III asrda Xun tangri qutligini qudratli davlatga aylantirgan Botir tangriqutning prototipi deb qaraymiz.

…da mifologiya. “O‘g‘uznoma” dostonining asosini … bilan bog‘liq motivlar, obrazlar tashkil qiladi. … sinkretik xususiyatga ega bo‘lib, ibtidoiy insonning … ham diniy va ayni paytda, ham badiiy qarashlarini mujas… Dostonda O‘g‘uzxonning tug‘ilishi shunday tasvirlanadi: … bo‘lsin dedilar. Uning qiyofasi shundaydir (Shu joyda buqa … ning surati berilgan). Shundan so‘ng sevindilar. Kunlar… … Oy xoqonning ko‘zi yorib bolaladi, o‘g‘il tug‘di”. Mazkur … bo‘linib turibdiki, O‘g‘uzning tug‘ilishida va uni dunyoga … Oy xoqon timsolida mifologik mazmun mujassamlashgan. Oy … da akkad va shumerlar tangrilarining onasi Ishtarni ko‘rish … Ko‘kteng timsolida onalik urug‘idan otalik urug‘iga o‘tish dav… … ni ta’kidlash lozim. Qadimgi turkiylar tasavvuriga ko‘ra, … onalik ibtidosi, Oy – ayollik ibtidosidir. Yoqut tilida “Oy … *yaratmoq, borliqqa keltirmoq* ma’nolarini bildiradi. Shunga … Oy xoqonni “yaratuvchi” sifatida talqin qilish ham mumkin.

… diqqatga sazovor yana bir mifologik motiv O‘g‘uzning … bahaybat yirtqich bilan kurashuvidir. Bu kurash motivining … Markaziy Osiyodagi qavmlar epik ijodidagi ezgu va yovuz ruh… … dagi kurashga borib taqaladi. Jumladan, “Avesto”dagi yovuz… … timsoli bo‘lgan Axriman bilan ezgulik timsoli Xurmuzdning kurashi … misol bo‘la oladi. Zardushtiylikdagi ayni shu aqida moniylik ada… … ham bor. “Xuastuanift”ning boshlanmasidagi Xo‘rmuzd bilan … kurashi buning bir namunasidir.

“O‘g‘uznoma”dagi O‘g‘uzning yirtqich bilan kurashi ertaklardagi … motivini yodga soladi. O‘g‘uz yirtqichni qo‘lga tushirish uchun … bi kuni, bug‘uni, ikkinchi kuni ayiqni daraxtga bog‘lab ketadi. Uc… … kuni esa O‘g‘uz o‘zi yolg‘iz daraxt tagiga borib o‘tiradi va yirt… … yengadi. yer yuziga yovuzlik urug‘ini sochgan yovuz timsol – ana … yirtqich, O‘g‘uz esa ezgulik timsolidir.

O‘g‘uzning tug‘ilishidan yirtqichni o‘ldirgunga qadar bo‘lgan … mifologik syujet asosiga qurilgan bo‘lib, bu birinchi qatlamni – … qaatlamni hosil qiladi. “Avesto”dagi ezgu va yovuz ruhlar … kurash g‘oyasi va ezgulikning g‘alabasini ham, zardushtiy… … ham, ertaklar sxemasini ham ana shu birinchi qatlamda … mumkin.

Ikkinchi qatlam epos xususiyatlariga xos syujetlardan tashkil
gan. O‘g‘uz xonning uylanishi bilan bog‘liq voqealar shundan
beradi. “Kunlardan bir kun O‘g‘uz xoqon bir yerda Tangriga yolvo
gan edi. Qorong‘u tushganda, ko‘kdan bir ko‘k nur tushdi. Quyo
yorug‘, oydan yorqinroq edi. O‘g‘uz xoqon u tomonga yurdi. Ko‘
o‘sha yorug‘likning orasida bir qiz bor edi. Boshida otashga o‘x
yorug‘ bir xoli bor edi. Xuddi oltin qoziq yulduziga o‘xshash
qiz shunday chiroyli ediki, kulsa ko‘m-ko‘k osmon kulardi, yi
ko‘m-ko‘k osmon yig‘lardi”. Qadimgi turkiy kosmogonik mifolo
siga binoan, Tangri (osmon) yaratuvchidir. Kosmogonik mifologiy
tidoiy inson olamning qurilishi, koinotning yaralishi, odamning
bo‘lishi haqida tasavvurlari samarasidir. Shubhasiz, hozir bizga
bo‘lgan va oddiy hol bo‘lib ko‘ringan hodisalar ular uchun g‘ayr
edi. Tangridan, ya’ni osmondan tushgan qizdan O‘g‘uz xon uch
ko‘rdi va ularning ismlarini ham kosmogoniyaga bog‘liq holda Kun
Yulduz deb qo‘ydi.

“O‘g‘uznoma”da uch qavatli olam modeli. O‘g‘uz xonning
kinchi ayolga uylanish lavhasi ham kosmogonik mifologiyani o‘
ifodalaydi. Shu bilan birga, bu lavhada uch qavatli olam modeli o‘z
dasini topgan. “Kunlardan bir kun O‘g‘uz xoqon ovga ketdi. Bir ko‘
o‘rtasida, o‘z qarshisida bir daraxt ko‘rdi. Bu daraxtning ostida bir
bor edi, yolg‘iz o‘tirar edi. Chiroyli bir qiz edi. Uning ko‘zlari ko‘k
uning tishi inju edi. Shunday chiroyli ediki, oh-oh, o‘laman, deb
qimizga aylantirardi». O‘g‘uz xoqon bu qizga uylanib, undan ham
farzand ko‘rdi va Ko‘k, Tog‘, Dengiz deya ism qo‘ydi.

Bu ismlarda uch qavatli olam modeli o‘z ifodasini topgan. Ko‘
yuqori olamni, Tog‘ – o‘rta olamni, Dengiz – quyi olamni ifodala
“O‘g‘uznoma”dagi uch qavatli olamning ibtidosi daraxt kultidadir.
hon mifologiyasida “olam daraxti” yoki uning bir varianti bo‘lgan
yot daraxti” *hosildorlik daraxti, markaz daraxti, samoviy daraxt,*
daraxti, shomonlik daraxti va h. nomlar bilan yuritiladi. Ma’no ha
vazifa jihatdan esa turlichadir: olam o‘qi, olam ustuni, dunyo tog‘i,
rinchi inson va b. Dunyo mifologiyasida daraxt kultining gorizontal
vertikal ma’noda o‘ziga xos ma’nolari ham bor[38].

[38] Древо мировое. – Мифы народов мира. М.: 1991, том 1, с. 399-400; Батафсил ма
олиш учун яна қаранг: Журкаузиев Н. *Мировое дерево* в литературе и фольклоре
народов. – “Тил ва адабиёт таълими. Преподавания языка и литературы” ж.,. 2015 йил
61-62-б.

O‘g‘uznoma”dagi daraxt kulti, xususan, O‘g‘uzxonning ikkinchi [illegible] daraxt bilan bog‘langani shundan dalolat beradiki, bu kult- [illegible] munosabatlarining umumiy modeliga aloqadorligini anglash [illegible]. Kengroq ma’noda olib qaralsa, avlodlarning vorisiylik aloqala- [illegible] yoki umuman olganda urug‘larning nasabnomasini ifoda etadi. Daraxt [illegible] kelib chiqqan qizdan tug‘ilgan farzandlar - Ko‘k, Tog‘, Dengiz [illegible] va ular anglatgan uch qavatli olam modeli nasabnomaning davo- [illegible] bilan birga, hayot daraxtining gorizontal va vertikal tuzilishini [illegible]. O‘g‘uz xonning har ikkala xotinidan tug‘ilgan o‘g‘illar ismi [illegible] tuzilish borligiga ishora qiladi. Aslida daraxt kultida uch qa- [illegible] olamning asosiy hududlari – yuqori (samoviy shohlik yoki Ko‘k), [illegible] (yer yoki Tog‘), quyi (yer osti shohligi yoki Dengiz) aks etgan deb, [illegible] maqsadga muvofiqdir. Qadimgi turkiy kosmogonik mifologiyasi- [illegible] mazkur ko‘rinishi qadimgi turkiylarda fazoviy olamni xaos, ya’ni [illegible] olamidan ajratadi. Bundan tashqari, “O‘g‘uznoma”dagi kosmo- [illegible] mifologiya sxemasi kosmik olamni tartibga keltiruvchi “mifopoe- [illegible] sondardan iborat. Bu xususiyat *uch* soni ifodasida aniqroq o‘z ifoda- [illegible] topgan. O‘g‘uzning *uch* kun davomida yirtqichni poylagani voqeasi, [illegible] xon o‘g‘illarining ismida aks etgan vertikal yo‘nalishdagi *uch* [illegible] olam, O‘g‘uz xon tushida *uch* kumush o‘qni ko‘rgani, o‘g‘illari [illegible] olgan oltin yoyni *uch*ga bo‘lib o‘g‘illariga bergani, Ko‘k, Tog‘, [illegible] yo‘ldn *uch*ta kumush o‘q topib olganlari va O‘g‘uz xon o‘qlarni [illegible] o‘g‘illariga bo‘lib bergani.

Mifopoetik davr uchun olam daraxti yana shunisi bilan diqqat- [illegible] sazovorki, u koinot (makrokosm) va inson (mikrokosm) o‘rtasida [illegible] bo‘g‘in sifatida yuzaga chiqqan bo‘lib, ularning kesishuv [illegible] hisoblanadi (*Drevo mirovoe. – Мифы narodov mira, tom 1,405-b.*). [illegible] g‘uznoma”da daraxt kultining qizni O‘g‘uz xon eliga keltirish lavhasi [illegible] shu davrni o‘zida ifoda etadi.

O‘g‘uznoma”da tush motivi. “O‘g‘uznoma”da tush motivi ham [illegible] tuzilishida alohida ahamiyatga ega. Qadimgi turkiylar tushni [illegible] kundalik turmush bilan bog‘laganlar. Tush - g‘ayribatiiy hodisa, [illegible] hisoblari buning dalilidir. “O‘g‘uznoma”da tush lavhasi quyidagicha [illegible]: “Ammo yoddan ko‘tarilmasinki, ma’lum bo‘lsinki, O‘g‘uz [illegible] yonida oq soqolli‘, och sochlik, uzun bo‘yli, epchil bir keksa [illegible] bor edi, uquvli, dono bir odam edi, afsungar edi. Uning oti Ulug‘ [illegible] edi. Kunlardan bir kun Ulug‘ Turk uyqusida bir oltin yoy ko‘rdi,

yana uch kumush o‘q ko‘rdi. Bu oltin yoy kun chiqishdan kun botishgacha tortilgan edi, yana bu uch kumush o‘q qorong‘ulik tomonga ketgan edi. Uyqudan so‘ng Ulug‘ Turk tushida ko‘rganini O‘g‘uz xoqonga [illegible] dirdi”. Ulug‘ Turk – shomon, tushni ta’birlash aynan shomonlarga xos. Ulug‘ Turk tushining ta’birini O‘g‘uz xoqonga shunday bayon qiladi: “Ey xoqonim, senga uzoq umr ato qilsin. Ey xoqonim, senga davlat buyursin, abadiy ko‘k tangri berdi menga tushimda ayon, ezgulik kelsin, qo‘lga kiritilgan yerlarni urug‘iga bo‘lib bersin, dedi. O‘g‘uz xoqon Ulug‘ Turkning so‘zini ma’qul ko‘rdi”.

Tush va uning ta’biri insoniyatning kundalik hayotni va kelajakni bilish haqidagi qarashlari ifodasidir. Ulug‘ Turkning tushi “O‘g‘uznoma” dostoni voqealarining yechimini hosil qiladi. O‘g‘uz xon Ulug‘ Turkning tushi ta’biriga amal qilgan holda, mamlakatni o‘g‘illariga bo‘lib beradi. Mamlakatni qonun-qoidalar va marosimlarga rioya qilgan holda bo‘lib berdi. Zotan, “O‘g‘uznoma”da mamlakatni o‘g‘illarga bo‘lib berish voqeasi, qadimgi davr an’analariga ko‘ra, ma’lum bir udumlarga, urf-odatlar va inonch–e’tiqodlarga tayangan holda amalga oshirildi. Chunki shomon Ulug‘ Turkning tushi aynan inonch–e’tiqodlarga ishora qiladi.

“O‘g‘uznoma”ning nihoyasida O‘g‘uz xoqon udumlar va an’analarga rioya qilgan holda mamlakatni o‘g‘illariga bo‘lib beradi. Yana aytdiki, “Ey mening o‘g‘illarim, ko‘nglim ov qilmoqni istaydi, keksayganim uchun shuhratim yo‘qdir. Kun, Oy, Yulduz, tong sariga sizlar boringlar. Ko‘k, Tog‘, Dengiz, tun sariga sizlar boringlar, dedi. Shundan keyin uchovi tong sariga ketdilar, yana uchovi tun sariga ketdilar. Kun, Oy, Yulduz ko‘p kiyiklar, ko‘p qushlar ovlaganlaridan keyin yo‘lda bir oltin yoyni topdilar, oldilar, otasiga berdilar. O‘g‘uz xoqon sevindi, kuldi, yana uni uchga bo‘ldi. Yana aytdiki, ey inilar, yoy bo‘lsin sizlarniki, yoydan o‘qlarni ko‘kka otinglar, dedi. Shundan keyin Ko‘k, Tog‘, Dengiz ko‘p kiyiklar ovlaganlaridan keyin, yo‘lda uch kumush o‘q topdilar. O‘qlarni olib, otasiga keltirib berdilar. O‘g‘uz xoqon sevinib kulib yana o‘qlarni uchoviga bo‘lib berdi. Yana aytdiki, ey inilar, o‘qlar bo‘lsin sizlarniki. Yoy o‘qni otdi. O‘qlarday sizlar bo‘ling, dedi...”

Oltin yoy – O‘g‘uz xoqon qo‘lga kiritgan davlatlar, uch kumush o‘q esa uning kichik xotinidan tug‘ilgan uch o‘g‘li – Ko‘k, Tog‘, Dengiz. Birinchi xotinidan tug‘ilgan o‘g‘illariga - Kun, Oy, Yulduzga yoyni - yer yuzini bo‘lib berdi, kichik xotinidan tug‘ilgan uch o‘g‘liga - Ko‘k, Tog‘, Dengizga ishora qilingan tun esa yer osti olamini ifoda etadi. Uchta o‘q

o'q turkiy mifologiyada buyruqlarni yetkazish uchun foyda-[illegible][1]. Bundan kelib chiqadiki, O'g'uz xoqon o'z o'g'illari Ko'k, [illegible] Dengizga kumush o'qlarni bo'lib bergan ekan, ularni buyruqchi [illegible] lavoziniga tayinlagan.

Dunyo mifologiyasida yoy va o'q timsoli keng tarqalgan. Ayniqsa, [illegible] mifologiyasida va shomonlik udumlarida yoy va o'qning mu-[illegible] bor. Masalan, Sibir shomonlari do'mbirasi hali paydo bo'lmasdan [illegible] marosimlarning asosiy quroli yoy bo'lgan edi. Shomonlar doira [illegible] o'ynaydigan marosimlar yoy va o'q vositasida o'tkazilgan. Shor, [illegible] tillarida shomon "o'qchi", "yoyandoz" ma'nolarini bildiradi.

Mazkur tush motivi dostondagi o'ziga xos mifologik mazmunni ya-[illegible] boyitgan. Ulug' Turuk – O'g'uz xon qavmining shomoni bo'lib, [illegible] alohida vazifasi bor edi. Shomonlar xalqning yoki hukmdorlar-[illegible] keyingi taqdiridan bashorat qilganlar, ularning maslahatisiz xoqon-[illegible] jiddiy ishlarga kirishmaganlar.

"O'g'uznoma"da rang va inonch-e'tiqodlar. Eposdagi dastlabki [illegible] aydigan rang O'g'uzning qiyofasiga tegishlidir. O'g'uz tug'ilganda [illegible] rangiga alohida e'tibor beriladi: "Bir kuni Oy xoqonning ko'zi [illegible] bo'laladi. O'sha o'g'ilning yuzi ko'k edi, og'zi otashdan qizil, [illegible] ayyorona, sochlari, qoshlari qora edi". Ko'k rang turkiy xalq-[illegible] qadimdan bor bo'lib, ma'lum maqsadni ifodalaydi. Dunyo xalqlari [illegible] mifologiyasida ko'k rang abadiylik, haqiqat, sadoqat, inonch, donish-[illegible] kabi ma'nolarni ifoda etadi. Ko'k rangning mazkur ma'nolari [illegible] O'g'uzning hamma faoliyatida namoyon bo'ladi: abadiylik – yirtqichni [illegible] bilib, insoniyatga omonlik berishida, haqiqat – yovuzlikni yo'q qilib [illegible] o'rnatishida, sadoqat – ota-bobolari o'rnatgan an'analarga sodiq-[illegible] (mamlakatni o'g'illariga bo'lib berishida), inonch – o'zi barpo [illegible] mamlakatni saqlash va mustahkamlash uchun o'z qudratiga is-[illegible] bo'lib boshqa mamlakatlarga hujum qilib bosib olishida, donishmandlik [illegible] boshqa mamlakatlar hukmdorlariga yuborgan maktubi mazmunida o'z [illegible] ifodasini topgan.

Ko'k rang qadimgi turklar tasavvurida *ilohiy* degan ma'noda [illegible] qo'llanadi. Ko'k rangning "ilohiy" ma'nosi ildizlari qadimgi turklarning [illegible] mifologik tasavvurlariga borib taqaladi. Kul tigin bitikoshidagi Tang-[illegible] *ko'k* rangi O'g'uzning hayotida ham muhim omil bo'lib xizmat

[1] Batafsil qarang: Рахмонов Н.А. Орхоно–енисейские памятники и тюркские эпосы. АДД, [illegible] 1991. 35-6.

qiladi. Voqealar bayonida shunday lavha bor: "Kunlardan bir kun O'g' xoqon bir yerda Tangriga yolvorayotgan edi. Qorong'u tushgan ko'kdan bir *ko'k nur* (ta'kid bizniki –N.R.) tushdi". Ko'k rang Tangri (osmon)ning rangi bilan bir. Bu o'rinda ko'k nur timsoli qadimgi turk lar tasavvuridagi ilohiy nur ma'nosini anglatadi. Ilohiy nur – yaratuvchi olamga keltiruvchi ma'nosidadir.

"O'g'uznoma"dagi muhim obrazlardan biri *ko'k yolli* erkak bo'ri obrazidir. Ko'k bo'ri timsoli qadimgi turkiy yodgorliklardagi ma'nosi va vazifasini saqlagan. Mazkur bo'ri ham Tangri (osmon)dan tushgan. Shuning uchun bo'rining rangi osmon rangi bilan bir xilda. Aslida bo'ri timsoli bu o'rinda ahamiyatlidir. Qadimgi xitoy yilnomalarida turkiy qavmlarning bo'ridan kelib chiqqani haqidagi afsona bor. "O'g'uznoma"dagi bo'ri obrazi Kul tigin bitiktoshidagi bo'ri timsolining aynan o'zi – bir ma'noda va bir vazifada.

Turkiy xalqlar folklorida bo'ri obrazi an'anaviy ravishda qadimgi turk davridagi bo'rini davom ettirgan. Jumladan, boshqird xalq eposlarida ham bo'ri obrazi qadimgi turk afsonalaridagi xususiyatlarga ega. Jumladan, qadimgi xitoy yilnomalarida qayd etilishicha, qadimgi turk va mo'g'ul xalqlari bayrog'ida bo'ri kallasi tasviri tushirilgan. Ona bo'ridan tug'ilgan Ashin urug'i katta iqtidor egasi bo'lib, davlatni boshqarganlar. Ular qayerga borib o'rnashsalar, o'sha joyda bo'rining tasviri tushirilgan bayroqni o'rnatganlar va bu bilan o'zlarining kelib chiqishlariga ishora qilganlar. Mo'g'ullar ham o'zlarining ajdodlarini hurmatlab, bayroqlarida bo'rining oltin kallasini tasvirlaganlar. Mo'g'ul afsonalariga ko'ra Chingizxon kul rang bo'ridan kelib chiqqan.[41]

"O'g'uznoma" so'ngida O'g'uz xoqon mamlakatni o'g'illariga bo'lib berish marosimini o'tkazadi. Bu marosim quyidagicha tasvirlanadi: "O'g'uz xoqon katta qurultoy chaqirdi, navkarlarini, xalqini chorladi. Hammalari kelib, kengashib o'tirdilar. O'g'uz xoqon katta o'rdada taxtga o'tirib, o'ng yoqda qirq quloch yog'ochni tikka qildirdi. Yog'ochning boshiga bir oltin tovuqni qo'ydi, ostiga bir oq qo'yni bog'ladi. Chap tarafiga ham qirq quloch yog'ochni tikka qildirdi. Yog'ochning uchiga bir kumush tovuqni qo'ydi. Ostiga bir qora qo'yni bog'ladi. O'ng tarafga buzuklar o'tirdi, chap tarafga uchuqlar o'tirdi".

[40] Qarang: N.Rabon. Turk xoqonligi. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti 1993, 31-b

[41] Рахмонов Н.А. Орхоно–енисейские памятники и тюркские эпосы. АДД, Ташкент, 1991 35–6.

...g'uz xoqonning yoyga egalik qilgan uch o'g'li Kun, ...dan kelib chiqqan qabilalar *buzuq* nomini va laqabini olgan. ...ng ma'nosi – qismlarga bo'lmoq deganidir. Bu so'zni shuning ...ning laqabi qilib berdiki, yoyni bo'lish imkoni bo'lsin, zarur ..., aniqlansin, dedi va lashkarning o'ng qanoti ana shu uchala ...ga va uning nasliga tegishli bo'lsin, deb tayinladi.

...*lar* – o'qlarni olgan uchala o'g'ildan kelib chiqqan avloddir. ...*h o'q* deganidir. O'g'uz shunday degan edi: "Endilikda ular-...li men bergan laqabga aloqador bo'lsin. U lashkarning qaysi ...ni ekanini hamma bilib qo'ysin. O'ng qo'l yo'li yuqoridir, shu-...lan men ularga yoyni berdim. Ular shoh darajasiga tengdir. Elchi ...da turadigan o'qlarni esa chap qanotda turadiganlarga berdim" ...*mumiy adabiyoti namunalari, 1 jild, 252–b.*).

...g'uz xoqon haqidagi dostonlarning qiyosiy tahlili. O'g'uzxon ...q adabiyotidagi tarixiy asarlarda ko'p uchraydigan, ko'p tilga ...gan shaxs. Jumladan, Rashididdin Fazlulloh Hamadoniyning ...ut-tavorix", Mirzo Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi", Hofiz Ta-...niyning "Abdullanoma", Abulg'ozi Bahodirxonning "Shajarai ...arlarida O'g'uz hoqon bilan bog'liq afsonalar o'z aksini topgan. ...asarlardagi O'g'uz xoqon afsonasi va "O'g'uznoma" dostoni ...da bir qancha umumiy va farqli jihatlar mavjud. Yuqorida kel-...asarlarning barchasida O'g'uz hoqon musulmon sifatida talqin ...di. Rashididdin ham, Abdulg'ozi Bahodirxon, Mirzo Ulug'beklar ...biy qavmlarning O'g'uzxondan tarqalganini aytib, O'g'uz hoqon ...sini Nuh payg'ambarga borib taqalishini ko'rsatadilar.

...O'g'uznoma" dostoni bilan sanab o'tilgan tarixiy asarlardagi ...z afsonasi o'rtasidagi umumiylik va farqlar O'g'uzxonning tur-...ga nom berishi bilan bog'liq voqealarda ham ko'zga tashlanadi. ...ut-tavorix"da ham, "To'rt ulus tarixi", "Abdullanoma", "Shajarai ...da ham *qipchoq, qorluq, qalach (xalaj), qang* kabi qabilalarning ...chiqishi haqida rivoyatlar mavjud. Faqat bu rivoyatlar keltiril-...tarixiy asarlarda turlicha bo'lib, syujetida o'zgarishlar yuz bergan. ...*qang* urug'ining kelib chiqishi haqidagi rivoyatlarni solishtirib ...amiz. Mazkur rivoyat "O'g'uznoma" dostonida quyidagicha beril-...: "... Jangdan so'ng O'g'uz xoqonning qo'shiniga, navkarlarigayu ...shunday katta o'lja keldiki, ularni olib ketishga ot, xachir, ho'kiz ...lib qildi. O'g'uz xoqonning qo'shinida chaqqon, gavdali bir yaxshi

odam bor edi. Uning oti Barmaqliq Jusun Bilik edi. Bu cho
bir qang'a chopti. Qang'a ustiga mol-mulklarni yukladi, qang'a
tirik boyliklarni yukladi, jo'nab ketdilar. Navkarlarning, xalq
masi buni ko'rdilar, shoshdilar. ... O'g'uz xoqon qang'alarni ko
di. Yana aytdiki, qang'a bilan boylikni ezgulik tortib borsin,
senga ot bo'lganligini «qang'a» so'zi bildirsin, deb o'z yo'
(*O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari, 1 jild, 252–b.)*

Aynan shu etnologik mif Mirzo Ulug'bekning "To'rt ulus
quyidagicha berilgan: "Ammo, qangli aqllilik, farosatlilik ma'
Chunonchi, bir jangda O'g'uzxon qo'liga juda ko'p boylik o'lja
edi. G'animdan hushyor o'lja olib, uning qulfini ocha olmaganl
karboshlarning to'g'ri fikr yurituvchi bir to'dasi urinib ko'rish
tartib qildilar ul o'ljani osonlikcha olib tashib oldilar. O'z aqli
bilan dunyo mushkullarini yecha olganliklari sababli ularga qo
nom qo'ydi."[42]

Qang urug'ining paydo bo'lishi, umuman, yuqorida ke
barcha xalqlarning paydo bo'lishi tarixiga oid ma'lumotlar Hofiz
Buxoriyning "Abdullanoma" asarida ham mavjud: «O'g'uz va
ammakivachchalari o'rtasida nizo kuchayib (ular bir-biri bilan
tili bilan so'zlashib yurgan vaqtlarida (qangli qavmi) ularning
xirojini, taxtu tojini talon-taroj qildi va had-hisobdan tashqari qim
ho toshlari, naqdinalari va turli mato va kiyimlari (qangli) qo'liga
Bu (narsalar)ni o'sha tomondan olib ketish mushkul va qiyin
(Shu vaqtda bu jamoa nazar va fikrning nozikligi bilan aravalar
lar; qo'laridagi yukning hammasini aravalarga ortirdilar. Va shu
bul ishlari tufayli «qangli» laqabini olganlar, (qangli) aravaning
bo'lgan. Qanglarning barchalari o'sha nomning qatralari va o'sha
ning tomchilaridir."[43]

Yuqoridagi parchalardan shu narsa ko'rinib turibdiki, "O'g'uzn
va tarixiy asarlarda berilgan etnologik miflarda u qadar katta
lar ko'zga tashlanmaydi. Faqatgina syujetida bir oz farqlar mavjud
ko'rinadi. Biz faqat bir urug' nomidagi farqlarni keltirish bilan
landik. Rashiddin Fazlulloh Hamadoniyning "Jome' ut-tavorix"
da bayon qilingan O'g'uz xon haqidagi afsona syujet jihatdan tanish
eski uyg'ur-turk yozuvidagi "O'g'uznoma"dan farq qiladi ("Jome'

[42] Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. T.; «Cho'lpon», 1994, 50-51- b.
[43] Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma. T.; 1 jild, 1966, 72-b

...son afsonasi haqida "Rashididdin Fazlulloh Hama-
...to'xtalamiz).

...topshiriqlar

...g'uznoma" dostoni qachon va qaysi yozuvda yozib qoldiril-

...g'uznoma"ning asosiy qatlamini qaysi turdagi mifologiya

...g'uznoma"da mifologik syujet qaysi o'rinda ko'rinadi?
...g'uznoma"da kosmogonik mifologiya qaysi lavhalarda bor?
...g'uznoma"dagi uch qavatli olam modeliga ta'rif bering.
...g'uznoma"dagi tush motivini sharhlab bering.
...k rang qanday ma'no anglatgan? Kengroq izohlang.
...g'uznoma" dagi ko'k yolli bo'ri timsolini sharhlab bering.
...g'uz xoqon haqidagi dostonlarning qaysi birida qadimiylik
...saqlangan?
...g'uznoma"dagi rang va inonch-e'tiqodlar qaysi timsollarda
...gan?
...Dostondagi qorluq qabilasining kelib chiqishiga oid rivoyatni

G‘AZNAVIYLAR DAVRI ADABIYOTI

Ilk uyg‘onish davridagi ijtimoiy hayot va madaniy m

Reja:

1. Xorazmiyning ilmiy faoliyati.
2. Ahmad al-Farg‘oniyning faoliyati.
3. Forobiyning fanga qo‘shgan hissasi.
4. Ibn Sinoning adabiyotga qo‘shgan hissasi.
5. “Hayy bin Yaqzon” qissasining qisqacha mazmuni.
6. “Hayy bin Yaqzon”ning jahonshumul ahamiyati.
7. “Qush” va “Salomon va Ibsol” qissalari.
8. “She’r san’ati” asari.
9. Rudakiyning O‘rta Osiyo adabiy muhitidagi o‘rni.
10. Ismoiliylar mazhabi
11. Firdavsiyning adabiyotga qo‘shgan hissasi.

Tayanch so‘z va iboralar: *fors-tojik adabiyoti, ma’navi muhit, tarix, falsafa, mantiq, aniq fanlar, astronomiya ilmi, zij, ma tika, geografiya.*

Ilk uyg‘onish davrida o‘zbek adabiyoti namunalari yo‘q.

Arablar istilosidan keyin O‘rta Osiyo, xususan, Movarounnahr madaniy, adabiy jarayonida keskin o‘zgarishlar yuz berdi. Birinchi batda, ijtimoiy, siyosiy vaziyat o‘zgardi, xalifalik yuzaga keldi. Da boshqaruvida yangicha tartib-va qoidalar joriy qilindi. Xuroson bo‘lib turgan Ma’mun otasi Xorun ar-Rashid vafotidan keyin tax hun kurashlar jarayonida 813-yili Xuroson va Movarounnahrdagi zamindorlar Tohir ibn Husayn va boshqalar yordami bilan Bag‘d xalifalik taxtini egalladi. Shundan so‘ng Tohir ibn Husayn xalifadan yingi ikkinchi shaxs bo‘lib qoldi. U o‘zining bu mavqeidan foyda Xuroson va Movarounnahrdagi hokimiyatni qo‘lga oldi va o‘zini bu da mustaqil hokim deb e’lon qildi. Shu yo‘sinda Tohiriylar sulolasi 873) paydo bo‘ldi.

Xuddi shu davrda Movarounnahrda Somon avlodlari hukm ligi ham kuchaydi. Mahalliy hukmdorlar yordamiga suyangan Ma’mun (813-833) Asad ibn Somonning o‘g‘illari Nuh ibn Asad

Yahyo ibn Asadni – Shoshga va Usrushonaga, Ilyosni esa hokim etib tayinladi.

Somoniylar Movarounnahrda Somoniylar hokimiyatini tan olgach, vassal sifatida taxt so'radi. 841-yili Nuh ibn Asad, ko'p o'tmay Yahyo ham vafot etib, Samarqand va Shosh Ahmad ibn Asad o'tga o'tdi. U taxtni Farg'onadan Samarqandga ko'chirib, bu shaharni davlatining poytaxti deb e'lon qildi. Ahmad ibn Asad vafotidan ke-yin taxtni uning katta o'g'li Nasr ibn Ahmad egalladi (864-892).[44]

Somoniylar davrida fors- tojik adabiyoti Movarounnahrning ada-biy-ma'naviy hayotida muhim o'rin egalladi. Adabiy jarayon ijtimoiy-siyosiy jarayondan ajralmagan holda rivojlana bordi. Ilm-fan rivoj topdi, Sharqning yirik madaniy, hunarmanchilik va savdo markaziga aylandi. Bu haqda as-Saolibiyning "Yatimat at-dahr" asarida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

X asr va XI asrning birinchi yarmida badiiy adabiyot rivoj topdi. Bu davr adabiy jarayoni haqida o'z o'rnida so'z yuritiladi. O'rta Osiyo madaniy hayotida arab va fors tillaridagi adabiyot muhim rol o'ynadi. Is-lomning yoyilishi va O'rta Osiyoda mustahkam qaror topishida arab tili katta rolni o'ynadi. "Tarixda favqulodda bo'lgan va biz Uyg'onish deb ataydigan davrni yaratgan kuchlar" (Konrad) xuddi shu davrda yuzaga keldi. Uyg'onish davrining buyuk namoyandalari o'zlarining amaliy fa-oliyati, tarix, falsafa, mantiq, shuningdek, aniq fanlar sohasidagi kashfi-yotlari bilan O'rta Osiyo tarixida chuqur iz qoldirdilar.

Somoniylar, G'aznaviylar va Qoraxoniylar davridagi madaniy, il-miy muhit, jamiyatning yangi bir o'zanga solinishi natijasida Uyg'onish davri paydo bo'ldi.

Dunyoviy bilimlarga intilish, tabiiy fanlarga diqqat qaratish, in-sonparvarlik, har tomonlama bilimga ega bo'lish va qomusiylik Sharq Uyg'onish davrining asosiy belgilaridir. Quyida Uyg'onish davriga asos solgan O'rta Osiyo olimlaridan ayrimlarining faoliyati haqida qisqacha to'xtalamiz.

Xorazmiy (taxminan 783- 850)ning ilmiy faoliyati. O'rta Osiyo-da aniq fanlarning, xususan, matematika ilmining paydo bo'lishi Xoraz-miy nomi bilan bog'liq. Uning jahonshumul olim ekanini butun olam e'tirof etadi. Xorazmiyning ilmiy faoliyati antik davr fanidan Uyg'onish

---

[44] Qarang: Abu Mansur as-Saolibiy. Yatimat-ad-dahr. Tadqiq qiluvchi, tarjimon, izoh va ko'rsatkichlarni tuzuvchi I. Abdullaev. T.: "Fan" nashriyoti, 1976, 3-b.

davridagi fanga ko‘prik bo‘lib xizmat qildi.[45] Xorazmiy haqidagi dastlabki ma’lumot X asrda Ibn an-Nadim degan olimning “al-Fihrist” (“Ro‘yxat”) nomli asarida uchraydi. Ma’lumot qisqa bo‘lib, quyidagicha: “*Al-Xorazmiy*. Uning ismi – Muhammad ibn Muso, Xorazmdan. al-Ma’mun davrida “Donolar xazinasi”ni boshqarish uchun tayinlangan astronomiya ilmining bilimdonlaridan. Odamlar observatoriya ishlari tuvlari boshlangunga qadar va keyin ham uning ikki zijiga (astronomik jadvaliga) tayanganlar. Bu zij “as-Sindxind” nomi bilan mashhur. Xorazmiyning quyidagi kitoblari bor: birinchi va ikkinchi tahrirdagi “Zij”, Quyosh soatlari haqidagi kitob”, “Usturloblar bilan ishlash haqidagi kitob”, “Usturlobning tuzilishi haqidagi kitob”, “Tarix kitobi” (*Bulgakov P.G. va b. Yuqoridagi asar, 8-b.).* Keyingi tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Xorazmiy 813 – 833-yillar orasida “Tenglama va qarshilantirish hisobi muxtasari”, “Qo‘shuv va ayiruv haqida kitob”, “Hind raqamlari haqida kitob”larini yozgan. Uning ”yerning shakli haqidagi kitob” geografiya ilmiga bag‘ishlangan.

Xorazmiy yozgan kitoblarini hayotiy zaruratga bog‘ladi. Xorazmning xo‘jaligi uchun astronomiya va matematika nihoyatda kerak edi. Xususan, kanallar qurish uchun ularning yo‘nalishini to‘g‘ri belgilash, sug‘oriladigan yerlarni o‘lchash va hisob-kitoblarini olish, qishloq xo‘jaligi taqvimini olib borish va boshqa qator ishlarga aynan astronomiya va matematika fanlarining xizmati kerak edi. Jumladan, algebraga oid risolasining debochasiga shunday yozadi: “Men tenglama va qarshilantirish hisobi haqida kitob yozdim. Bu kitob arifmetikaning oddiy va murakkab masalalarini o‘z ichiga oladi, chunki bu odamlarga meros bo‘lishuvda, vasiyatnoma tuzishda, mol-mulkni bo‘lishuvda va sud ishlarida, savdo ishlarida, har turli bitimlarda, shuningdek, yer o‘lchashda, kanallar o‘tkazishda, qurilish geometriyasida va boshqa shunga o‘xshash qator ishlarda kerakdir”.[46]

Al-Xorazmiyning “Tarix kitobi” diqqatga sazovordir. Bu kitobning saqlanib qolgan parchalaridan Abu Rayhon Beruniy ham “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida Muhammad s. a.s.ning tug‘ilgan yilini keltirganda foydalangan. Shuningdek, Bag‘dod shahrining qurilish tarixi to‘g‘risida ham juda aniqlik bilan bayon qiladi: “145-yilning pay-

[45] Qarang:Булгаков П.Г., Розенфельд Б.А., Ахмедов А.А. Мухаммад ал-Хорезми. Москва «Наука», 1983, 5-бет.

[46] Ал-Хорезми. Математические трактаты. Пер. Ю.Х.Копелевич, Б.А.Розенфельда. Ташкент Фан, 1964, 26-б.

...da greklarning 1073-yil 1-nison oyi [eramizning 762-yil 1-ap-...shlandi. Shu yili al-Mansur Bag'dodni qurishni boshladi. U bu ...ni Tinchlik shahri deb atadi...146-yili dushanba kuni greklarning ...yili, adar oyining 21chisi [763-yil 21 mart] boshlandi. Al-Mansur ...shahrini qurishni boshladi va o'z odamlari bilan u yerga ko'chib ... Shuningdek, al-Xorazmiy xazarlar tomonidan Tibilisining oli-... Ma'mun tarixiga oid qiziqarli voqealarni shu asarida batafsil ba-...ladi. Xullas, al-Xorazmiyning "Tarix kitobi"ning saqlanib qolgan ...lari tarixiy voqealarga, tabiiy fanlarga oid ma'lumotlarga boydir.

Al-Xorazmiy "yerning shakli haqidagi kitob"ida butun olamning ...ik joylashuvi va ularning o'rtacha uzunliklari, qaysi gradusda ...lgani, mamlakatlar shaharlari, daryolari va xalqlari haqida batafsil ...mot beradi. Ayni paytda al-Xorazmiy yunon olimi Ptolemeyning ...miz 100-yilda tug'ilib 170-yillarda vafot etgan) "Geografiya" asa-...va Sharqda yaratilgan boshqa geografiyaga oid asalardan foydalan-... Al-Xorazmiy ularga qaraganda ko'p aniqliklar kiritgan. Ayniqsa, ...a Osiyo geografiyasiga, jumladan, aholining etnik tarkibi va joy-...ga oid uning ma'lumotlari bugungi kunda diqqatga sazovordir. ...alan, Ptolemey "Geografiya" asarida Kaspiy va Orol dengizini bitta ...z deb qaraydi va O'rta Osiyodagi ikki yirik daryo – Oks (Amudar-...va Yaksart (Sirdaryo) bu dengizlarga quyiladi, deb ma'lumot bera-... Al-Xorazmiy bu ikkala dengizni alohida-alohida deb qaraydi va ayni ...da Orolni ko'l (batixa) deb talqin qiladi, ikkala daryoning bu ko'lga ...ishi haqida so'z yuritadi. Al-Xorazmiy Kaspiy dengizini "Xorazm ...ri, Jurjon, Tabariston va Daylam dengizi" deb atagan edi (*Bulga-... G. va b. Yuqoridagi asar, 204-b*). Olim bu dengizning qirg'og'i ...ularini ham aniqlik bilan hisoblab chiqdi.

Al-Xorazmiy Kaspiy dengizini "Xorazm dengizi" deb atagan ekan, ...i shunday tushunish kerak: qadimgi Xorazmning ta'siri va mavqei ...ayt Kaspiy dengizining sharqida va shimolida, balki bu dengizdan ...rda ham kuchli bo'lgan edi.

Shuningdek, al-Xorazmiy O'rta Osiyoning, xususan, Shosh (hozir-...shkent), Tarband, Isfijob (Sayram), Usrushona (O'ratepa yaqini-...hozirgi Istaravshan) kabi kichik turkiy davlatlari arablar istilosidan ...in ham mustaqilligini saqlab qolganini aytadi. Bu shaharlarning ho-...i qaysi hududlarga to'g'ri kelishi to'g'risida keyingi tarix asarlariga ...riladi. Jumladan, Tarband o'rta asrlardagi O'trordir. Al-Xorazmiy

davrida Shosh va Tarband hozirgi Toshkent viloyati, Janubiy Qo
tonni o‘z ichiga olgan. Xullas, al-Xorazmiyning geografiyaga oid
hozirgi O‘zbekiston hududidagi turkiy davlatlar, jumladan, Shosh h
ham kerakli va ishonchli ma’lumotlarni topish mumkin.

Ahmad al-Farg‘oniy (797-865) ning faoliyati. Abu-l-A
Ahmad ibn Muhammad ibn Qatir al-Farg‘oniy – O‘rta Osiyodan
shib chiqqan matematik va astronom. Farg‘ona vodiysi (hozirgi
shahri)da tug‘ilgani uchun “Farg‘oniy” taxallusini olgan. yevro
lotinchalashtirilgan Alfraganus degan nom bilan mashhur bo‘lgan
Xalifa al- Ma’mun asos solgan “Donishmandlar xonadoni” deb ata
olimlar safida bo‘lgan. Bu ulkan ilmiy markazning boshqa nomi
Ma’mun akademiyasi” dir. Bu akademiyaga Xorazmdan, Farg‘ona
So‘g‘diyonadan, Shoshdan, Forobdan, Xurosondan olimlar taklif q
gan.

Ahmad Farg‘oniyning tarjima holi haqida ma’lumotlar juda k
Farg‘oniyning ilmiy ishlari unga olam miqyosida shuhrat keltirdi. U
usturlobga oid “Al-Komil fi-l-usturlob” (“Hammasi usturlob haqid
kitobi bor. Shuningdek, Farg‘oniyning asosiy ishlaridan bo‘lgan a
nomiyaga oid “Fi san’at al usturlob” (“Usturlob tayyorlashga oid”) a
ham mashhurdir. Bu asarning yana bir necha nomlari bor: “Javami’ ‘i
an-nudjum va-l-xarakat as-samaviya” (“Yulduzlar va samoviy harakat
haqida bilimlar to‘plami»”), “Usul ‘ilm an-nudjum” (“Yulduzlar hag
dagi ilm asoslari”), “Al-Mudxal ila ‘ilm xa’it al-aflak” (“Osmon tark
haqidagi fanga kirish”), “Kitab al-fusul attalatin” (“O‘ttiz bo‘lim kit
bi”). Farg‘oniyning bu asari astronomiyaga bag‘ishlangan arab tilidag
dastlabki adabiyotdir.

Ma’mun akademiyasida ikkita observatoriya ochilgan va o‘sha
davrning eng yaxshi astronomik asbob-uskunalari bilan jihozlangan edi.
Ma’mun akademiyasining astronomlari yerning atrofini, yer meridiani
ning uzunlik darajasini o‘lchaganlar, yulduzlarni kuzatganlar, Zij (jad
val)lar tuzganlar, ilmiy tadqiqot ishlari olib borganlar. Farg‘oniyning bu
asari 12-asrda arab tilidan lotin tiliga, 13-asrda yevropaning boshqa til
lariga tarjima qilindi va mashhur bo‘ldi. 1493-yili chop etildi. Uning ast
ronomiyaga oid asarlari 700-yil davomida yevropada qomus va darslik
sifatida xizmat qildi. Farg‘oniy yerning dumaloq ekanini ilmiy jihatdan
asoslab berdi, yilning eng uzun kuni 22-iyun va eng qisqa kun 23-dekabr
ekanini aniqladi. Shuningdek, u Quyoshda dog‘ borligini kashf qildi va

...ishini ham oldindan aytib berdi. Tarixiy ma'lumotlarga qa-... o'zbek olimining qimmatli ilmiy merosi uning zamondosh ... uchun muhim qo'llanma bo'lib xizmat qildi. Bu fikrning dalili ... shuni aytish mumkin: X11 asrda Ahmad Farg'oniyning "Asto-... asoslari haqida kitob"i lotin va ibroniy tiliga tarjima qilingan. ... Farg'oniy geografiyaga oid asarlarning ham muallifidir.

Ahmad Farg'oniy umrining oxirgi yillarini Qohirada o'tkazdi. U ... asturlobni qurish bilan mashg'ul bo'ldi. Bu asbob yulduz-... joylashuvini aniqlashda va ular orasidagi masofani o'lchashda ... Shuningdek, Ahmad Farg'oniy Nilomer deb atalgan insho-... boshchilik qildi. Bu inshoot 861-yili Nil daryosi suvini ... uchun o'rnatildi. Bu asbob Misr xalqining iqtisodiy hayoti uc-... muhim bo'lgan edi. Nil suvi ayrim paytlarda ko'tarilib, botqoq ... va suv toshqini oqibatida hosilning nobud bo'lishiga olib ... Yunon muarrixi Gerodotning xabar berishicha, Nil toshganda ... daryo sohilini, balki atrof hududlarni ham suv bosardi. Buning ... Nil daryosini kechib o'tish uchun ikki kun vaqt ketardi. Ah-... Farg'oniy yaratgan Nilomer Rod orolida joylashgan bo'lib, toshqin ... ma'lumot olish uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu inshoot ... odamlarning e'tiborida bo'lib keladi. 2007-yili Qohirada Ah-... Farg'oniyning haykali o'rnatildi.

Forobiy (872-yili Forob shahrida tug'ilib, 951-yili Damashqda va-... **uning fanga qo'shgan hissasi**. Sharqda "muallim as-soniy" ... muallim) deb nom olgan Abu Nasr Forobiy tabiatshunoslik, ..., matematika, mantiq, astoronomiya, tibbiyot, axloq, musiqa ... fanlar bilan shug'ullanib, juda katta boy ilmiy meros qoldirdi. U ... ishlariga sharhlar yozdi va "ikkinchi muallim" degan unvon ... shu tufayli berilgan. Abu Nasrning g'oyalari ibn Sino, ibn Tufayl, ... Rushd kabi mashhur faylasuflarning hamda o'rta asr G'arbiy yevropa ... ta'sir ko'rsatdi. O'tror kutubxonasining tashkil topishi uning ... bilan bog'lanadi.

Forobiyning tarjima holini yaratish ishlari X1 asrdan boshlangan. ...dadan, shu asrda yashagan Abu Said ibn Ahmad o'zigacha, ya'ni X1 ...gacha yashagan buyuk donishmandlar haqida qomus tuzgan. Ana shu ...da Forobiyning tarjimai holi yaratilgani haqida boshqa muarrixlar ... biograflar Bayxaqiy, Kiftiy, ibn Abu Usaybiya, ibn Xolliqonlarning ...larida ma'lumotlar berilgan. Ammo Abu Said ibn Ahmadning qo-

musi topilmagan. Hamma manbalarda ham Forobiyning Forob (hozirgi O'tror) qishlog'ida tug'ilgani va Damashq shahriga borib madrasada muallimlik qilgani haqidagi ma'lumot berilgan. U Samarqandda, Misrda madrasalarda o'qigani va mudarrislik qilgani haqida ma'lumotlar bor. Buyuk faylasuf ta'lim olish uchun arab xalifaligining poytaxti Bog'dodga ketadi. Yo'l-yo'lakay u Eronning Isfaxon, Hamadon, Rey (Tehron) shaharlarida bo'ladi. Forobiy Bag'dodda xalifa al-Muqtadir (908-932) hukmronligi davrida yashadi. Bu yerda u fanning turli sohalarini va tillarni o'rgandi. Ayniqsa, tibbiyotni, mantiqni va yunon tilini puxta egalladi.

Bag'dod o'sha davr ilm ahli uchun go'yo Makka kabi edi. Aynan Bag'dodda tarjimonlar maktabi shakllangan edi. Ular Aflotunning, Arastotelning, Galen va Evklidning asarlarini sharhladilar. Bu bilan bevosita ravishda Hindistonning madaniy yutuqlarini o'zlashtirish jarayoni kechdi. Bunday ish mustaqil ijodiy faollikni oshirdi. Forobiyning tarjimonlik faoliyatiga Yuhanno ibn Xaylon va antik davr matnlarining yaxshi tiliga mohir tarjimoni Abu Bishr Matto ustozlik qildilar. Abu Bishr Matto mantiqdan Forobiyga ta'lim berdi.

Forobiy 941-yili Damashq shahriga ko'chib o'tdi va umrining qolgan qismini shu yerda o'tkazdi, ilmiy ish bilan mashg'ul bo'ldi. U ilgari boshlagan "Fozil odamlar shahri haqida risola" kitobini Damashqda yozib tugatdi. Dastlabki yillari Forobiyning Damashqdagi hayoti oson kechmagan. Adabiyotlarda hikoya qilinishicha, u tirikchilik o'tkazish uchun bog' bo'lib ishlagan, ilmiy faoliyat bilan esa tunda mashg'ul bo'ldi. Kundalik ishlagan mablag'iga sham sotib olardi. Oradan ma'lum vaqt o'tgach, Forobiyga Xalab hukmdori Sayfuddin ad –Davla Ali Hamadoniy (941-967) homiylik qila boshladi.

Abu Nasr Forobiyning "ikkinchi muallimi" degan nomiga munosib ishlari orasida "Shoirlar san'ati qonunlari haqida" ("Risola fi qavonin sinoat ash-shuaro") alohida o'rin egallaydi.

Aristotelning asarlari haqida fikr-mulohaza bildirish, unga sharhlar yoki undan ta'sirlangan holda asarlar yozish Sharqda katta burch sanalgan. Jumladan, Aristotelning "Poetika"siga Abu Is'hoq al-Kindiy (801-866) degan arab faylasufi ham kichkina bir kitob yozgan. Shu bois Kindiydan so'ng Forobiy, Ibn Sino va Ibn Rushd kabi mashhur allomalar ham Aristotelning "Poetika"siga o'zlarining munosabatlarini bildirganlar.

obiyning "She'r san'ati qonunlari haqida" nomli risolasi Aristo-
"Poetika"siga yozilgan sharhdir. Forobiyning yozishicha, Aris-
"Poetika" asari oxiriga yetmay qolgan. Forobiyning vazifasi
"Poetika"da aytilgan fikr-mulohazalarini isbotlab ko'rsatishdan
ma'nolariga ishora qilishdan iborat bo'lgan edi. U she'rdagi
vazifasi, mohiyati va maqsadi haqida fikr bildirib, birinchi nav-
'zning tuzilishi va ma'noli qismlarini, jumla takibidagi rolini,
poetik vazifasini quyidagicha ochib beradi: "...ma'noni bildira-
zlar sodda va murakkab bo'ladi. Murakkab bo'lgan so'zlar bi-
lohazani anglatadi, yo anglatmaydi. Mulohazani anglatadiganlari-
ig jazmliligi va jazmsizi bo'ladi. Qat'iylar yo to'g'ri, yo yolg'on
Yolg'onlarining ba'zilari eshituvchilar zehniga ma'nosi bilan
qoladi, boshqalari esa kishi ongida narsalarning o'xshashi –
o'rnashib qoladi. Mana shu narsa o'xshatish – she'riy mulo-
sanaladi".[47]

obiy bu asarida she'r vaznlari, adabiy turlar va janrlar, she'rdagi
– ko'chimlar orqali yuzaga keladigan fantaziya kabilarning
va xususiyatlari haqida ta'rif beradi. Ayniqsa, she'riyat va shoir
insonan ijod ahli, ularning iste'dodi haqidagi Forobiyning aytgan
bugungi adabiy jarayonda ham o'z dolzarbligini yo'qotgan emas.
she'riyatiga tayangan holda so'z yuritgan bo'lsa ham, uning
she'r qiladigan vositalar, she'riyatga qo'ygan talablari hamma
barcha xalqlar she'riyatiga tatbiq qilinishi mumkin bo'lgan qa-
Uningcha, shoir ahli uch toifaga bo'linadi.

chi toifasi shular: shoirlar chindan ham tug'ma qobiliyatli va
tayyor tabiatli kishilar bo'ladi, tashbih va tamsilga layoqatli
Bir xil shoirlar she'r san'atidan yetarli xabardor bo'lavermaydi,
qobiliyatining o'tkirligi bilan qanoat hosil qiladilar. Ular
iste'dod darajalariga ko'ra ish tutadilar. Ularda she'r san'atini
olish uchun kamolot yetishmaydi. Kim o'sha toifadagi
yozgan she'rini ko'rib, u qobiliyatli odam ekan, deb o'ylasa,
shunday tushunish kerakki, uning fe'l-atvorida shoirlarga xos turq-
mavjudligi uchun o'sha odam shunday xulosaga kelgan.

chi toifasi quyidagilar: bu xil odamlar chinakam shoirlik
egallagan bo'lishadi, hatto she'riy ijodga xos xususiyatlardan

Shoirlar san'ati qonunlari haqida. – "Aristotel. Poetika" kitobida. Toshkent, G'afur
dagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1980, 64-b.

birontasi - u qaysi she'r turiga aloqador bo'lmasin – baribir, bu qo
idalar undan qochib qutulmaydi. Ular she'riyat san'atida qo'llaniladi
tashbih va tamsillarni judayam mahorat bilan ishlatadilar. Bu toifa
lar chindan ham qobiliyatli shoirlar deb aytishga sazovordirlar.

Uchinchi toifasi quyidagilar: yuqorida aytib o'tilgan ikki toifa
larning fe'l-atvoriga taqlid qiluvchilar bo'ladi. Bu toifaga mansub
lar ikkala toifa shoirlar yo'lini – ijodini yod oladilar. O'zlarida to
qobiliyati bo'lmagan holda, she'riy san'at qonun-qoidalaridan xab
bo'ladilar, tashbih, tamsil (metafora)lar ortidan boradilar. Yo'ldan
hadigan shoirlarning ko'pchiligi ana shu tabaqa shoirlar ichidan chi
(Yuqoridagi asar, 70-71-b.).

Umuman, Forobiyning mazkur risolasi o'z davrigacha bo'lgan
biy jarayon qonuniyatlari va yo'l-yo'riqlari, shoirlik iste'dodi va
mas'uliyati haqida to'laqonli taassurot qoldiradi.

Forobiyning "Fozil odamlar shahri", "Baxtga erishish haqida ri
la", "Jamiyatni o'rganish haqida risola" kabi qator asarlari ijtimoiy h
yot qurilishiga bag'ishlangan. U Aristotel va Aflotunning, shuningde
boshqa yunon faylasuflarining siyosiy va axloqiy g'oyalariga va qadim
Sharqning ijtimoiy g'oyalariga tayanib, davlat va jamiyat qurilishining
nazariyasini ishlab chiqdi. Uning qarashicha, fazilatli shaharlar tepas
faylasuf hukmdorlar turadilar, ayni paytda ular diniy jamoa rahbarlari
hamdir. Fazilatli shaharlarda jamiki aholi uchun chinakam baxtga eri
hish yo'llari ko'rsatiladi, bu shaharlarda yaxshilik va adolat hukmron
bo'ladi, adolatsizlik, yovuzlik qoralanadi. Forobiy fazilatli shaharlarga
johil shaharlarni qarama-qarshi qo'yadi. Johil shaharlarning hukmdorlari
va aholisining chinakam baxt haqida tasavvurlari mutlaqo yo'q, bunday
baxtga ular intilmaydilar. Ular faqat tana sog'lig'iga, tana lazzati va boy
ligiga intiladilar.

Sog'lom va benuqson jamiyat hamda mamlakat, xalq va hukmdor
larning o'zaro muvofiqati mamlakatning iqtisodiy, ma'naviy va harbiy
qudrati oshib borishiga omil bo'lishi haqidagi qarashlar Sharqdagi ko'p
asarlarda aytib o'tilgan. Jumladan, "Oltin yorug'" asarida ham sog'lom
mamlakat qanday bo'lishi kerakligi haqidagi o'gitlar, jumladan, xalq
hukmdorning yo'l-yo'riqlaridan og'ishmasligi, jamiki jonzotlarga yaxshi
hilik qilish lozimligi kabi o'gitlar bor edi. Yoki "Qutadg'u bilig"dagi
ideal hukmdorlar, xalq va mamlakat haqidagi qarashlar bilan Forobiy
ning bu boradagi g'oyalari o'rtasida shubhasiz bog'lanishlar bor. Zotan

[illegible] asarlarida arab, yunon, fors, hind va turkiy madaniyatni bir-[illegible] integratsiyalashtirgan, omuxtalashtirgan olim edi.

[illegible]ydiy ayni paytda fanning ilohotchisi bo'lib ham maydonga [illegible]. U "Fanlar tasnifi haqida so'z" asarida pedagogika fanining is-[illegible]chisi sifatida ko'zga tashlanadi. U keng ommaga bilimni tarqa-[illegible] ma'rifatni rivojlantirish orqali odamlarda insoniy fazilatlarni rivoj [illegible]tirish g'oyasini ilgari surdi. U insonlarda axloqiy tarbiyaga alohida [illegible] berdi. Uningcha, jamiyatning yuksak axloqiy qiyofasi uning gul-[illegible]yashnashi uchun asosiy omildir. Shuningdek, uning mazkur asarida [illegible]ga qo'yilgan talablar ham e'tiborga molik. "Ustoz uchun, - deydi [illegible]robiy, - adolatparvarlik, talabchanlik, e'tiborlilik, iroda kuchi, sabr-[illegible]at xislatlari muhimdir". Muallimning xulq-atvori, Forobiyning fikri-[illegible] quyidagicha bo'lishi lozim: u ta'lim oluvchiga o'ta qattiqqo'l ham [illegible]masligi kerak, uni haddan ortiq erkalatib yubormasligi ham kerak, [illegible]ki qattiqqo'llik ta'lim oluvchida o'z ustoziga nisbatan ziddiyatni [illegible] qiladi, haddan ortiq erkalatish oqibatida esa ustozni hurmat qil-[illegible] qo'yadi.

Forobiy musiqaga, matematikaga va fanning boshqa sohalariga oid [illegible] meros qoldirdi. Fanning barcha sohalariga oid 150 dan ortiq asar-[illegible]i ma'lum.

Ibn Sinoning adabiyotga qo'shgan hissasi (to'liq nomi –Abu Ali Husayn ibn Abdulloh ibn al-Hasan ibn Ali ibn Sino; 980 Buxoro-1037 Hamadon). Ibn Sino o'rta asr Sharq olamida tibbiyot, kimyo, [illegible]ronomiya, mexanika, falsafa, psixologiya, adabiyot, musiqa kabi qa-[illegible] fanlarni puxta egallagan va bu fanlarga doim asarlar yaratgan ulkan [illegible]olimdir. U fanning 29 sohasiga oid 450 ta asar yozgan bo'lib, shundan [illegible]00 nasi bizgacha yetib kelgan. Uning asarlari, asosan, arab tilida. U [illegible]g'ilgan paytda Buxoroda Somoniylar hukmronlik qilardi. Qoraxoniylar [illegible]saltanati Somoniylar sulolasini yiqitgach, ibn Sino Urganchga Xorazm [illegible]hokimdorlari saroyiga (1002-yili) xizmatga bordi. Bu yerda u "tabiblar [illegible]eri" degan nomga musharraf bo'ldi. Mahmud G'aznaviy saroyida xiz-[illegible]mat qilishni rad etib, Hamadonga ketdi. 1015-1024-yillari Hamadonda [illegible]yashadi, amir Shamsiddin ad-Davlani shifolagandan keyin, vazir lavozi-[illegible]miga ko'tarildi. Ibn Sinoning atrofida unga nisbatan dushmanlik kayfi-[illegible]yatida bo'lganlar bor edi. Ularning chaquvi bilan Shamsiddin ad-Davla [illegible]Ibn Sinoni o'z hukmronligi hududidan chiqarib yubordi. U yana qattiq [illegible]betob bo'lib qolgach, ibn Sinoni toptirib keldi va yana vazir lavozimiga

tayinladi. Shamsiddin al-Davla vafot etgach, Isfahonda (1023 - 1
umrining oxirigacha amir Aloud –Davla saroyida yashadi.

Ibn Sino qomusiy olim, noyob xotirasi, fikrining teranligi bilan
hida ajralib turardi. U, birinchi navbatda, dunyo tabobat ilmiga
hissa qo‘shgan olimdir. Ibn Sino jahon tabobat ilmiga qanchalik
sa qo‘shgan bo‘lsa, badiiy ijod sohasida ham o‘z davrida katta
qoldirdi. U faylasuf olim sifatida tanqidlarga ham uchradi, ayni
uning qarashlarini qo‘llab-quvvatlovchi (masalan, Nosiruddin
mutafakkirlar ham bo‘ldi. Shuningdek, Umar Xayyom ibn Sinoni
sohasida o‘zining ustozi deb bilgan.

Ibn Sinoning butun ilmiy faoliyati quyidagi asarlarda jamlangan
“Al Qonun fi-t-tibb” (Tib qonunlari) – o‘z davridagi tibbiyot ilmi
nazariy va amaliy masalalarini bir tizimga solgan tibbiy qomus; 2
tob ash-shifo” (Shifolash kitobi) – falsafiy qomus bo‘lib, to‘rt qism
iborat: mantiq, tabiiy fanlar, matematikaga oid fanlar, metafizika (y
ilohiyot); 3. “Kitob an-najot” (Najot kitobi) – “Kitob ash-shifo”ning
qartirilgan shakli; 4. “Donishnoma” (Bilimlar kitobi) – fors tilidagi
safiy asarlari, asarda nazariy falsafaning, jumladan, mantiqning ko‘p
masalalarini o‘rtaga tashlaydi; 5. “Risola al-iksir” (Eliksir haqida risola
– kimyo faniga bag‘ishlangan bo‘lib, metallarni o‘zgartirishning am
liy usullarini tadqiq etgan; 6. “Al-adviyat al-qalbiya” (Yurak xastaliklari
shifosi) – yurak xastaliklariga shifo berishga oid falsafiy-tibbiy asar, shu
ningdek, muallif ruh haqidagi qarashlari va mulohazalarini ham bu k
tobda bayon qiladi; 7 “Solomon va Ibsol”, “Hayy binn Yaqzon” (Uyg‘o
o‘g‘li Tirik) – bu ikki asar adabiy-falsafiy qissalardir; 8. Ibn Sino va
Beruniyning fizika (ya’ni tabiatshunoslik) va falsafaga oid yozishmalari
- bu yozishmalarni olimlar “asr yozishmalari” deb ataganlar. Yozishma
larda ibn Sino Aristotel (mil.ol.384 – 322)ning tabiatshunoslikka oid
ayrim qarashlarini Beruniy bilan munozara qildi; bu masalalar – tana
va moddalarning tabiiy o‘rni, tananing markazdan qochuvchi kuchi, eng
mayda qismlarning bo‘linuvchanligi, olamlarning ko‘pligi, moddalar
ning o‘zidan o‘zi o‘zgarishi va boshqalar edi.

Ibn Sinoning tibbiyotga oid asari X11 asrda lotin tiliga tarjima qi
lingan va XV asrdan beri 40 marta chop etilgan. XV111 asrgacha Yevro
paning hamma universitetlarida uning “Tib qonunlari” asaridan tibbiyot
bo‘yicha darslik sifatida foydalanganlar.

Yevropaning buyuk faylasuf va madaniyat arboblari Rodjer Bekon (XIII asr), Dante (XIII-XIVasr), Leonardo da Vinchi (XV –XVI), Mikelanjelo (XV –XVI), Vezaliy (XVI), Gyote (XVIII –XIX) kabilarning falsafiy qarashlariga va nazariyalariga ibn Sinoning ta'siri juda kuchli bo'lgan. Ibn Sinoning falsafiy qarashlari asosan, uning "Tayr", "Solmon va Ibsol", "Hay bin Yaqzon" kabi badiiy asarlarida o'z ifodasini topgan. U ham Aristotelning qarashlariga ergashdi. Aristotel "Metafizika" asarida borliqni o'rganish haqida shunday g'oyani ilgari suradi: "Shakl buyumga nisbatan mavjudlikni ato qiladi, materiya esa o'zida buyumning mavjudlik imkoniyatini qamrab oladi. Masalan, haykal haqiqiy buyum, ammo haykal yasalgan materialga shakl berilmasdan oldin, u layoqatga, haykal bo'lish imkoniyatiga ega edi". Ibn Sino olamning Yaratuvchi bilan birga mavjudligini tasdiqlaydi. Ibn Sino bu qarashi bilan oliy muhabbat ob'ekti Yaratuvchi bilan ashyolar o'rtasidagi bog'liqlikni nazarda tutadi. Ibn Sinoning bu qarashi Aflotunning "Olam sevgi asosida vujudga keladi va shu qonuniyat bilan harakat qiladi" degan nazariyasiga hamohangdir.

Xullas, ibn Sino o'z falsafiy asarlarida qadimgi yunon falsafasini yangi g'oyalar bilan boyitib, rivojlantirdi. Uning badiiy asarlari ham, shubhasiz, O'rta Osiyo falsafiy tafakkurini rivojlantirishga, axloqiy va ijtimoiy g'oyalarni yoyishga katta xizmat qildi. Aytish mumkinki, ibn Sinoning barcha badiiy asarlari O'rta asr O'rta Osiyo adabiyotidagi ko'tarinkilikni to'ldirishga xizmat qiladi.

Ibn Sinoning o'z davridan beri ko'pchilikning e'tiborini tortib kelgan asari "Hayyi bin Yaqzon" qissasidir. Qissa Ibn Sino tilidan hikoya qilinadi.

"Hayy bin Yaqzon" qissasining qisqacha mazmuni. Bir kuni bir necha do'stlar o'zlari yashayotgan yurtning bir chetiga sayru sayohat qiladilar. Ular o'sha muzofot chetida istarasi issiq bir qariyani uchratadilar. Ko'p yillik mehnat va keksalik uning yuzlarida o'z muhrini qoldirganiga qaramay, qariyaning qiyofasida va vujudida yoshlik kuch-g'ayrati haq urib turardi: uning ulug'vor qad-qomatida keksalik alomatlari aslo ko'rinmas, sochlaridagi oq unga husn bag'ishlab turardi. Sayyoh do'stlar qariya bilan tanishadilar. Do'stlarning "Kimsiz, nima bilan mashg'ulsiz, qanday orzu-niyatlaringiz bor, qayerdansiz?" degan savollariga u shunday javob beradi: "Meni Uyg'oq o'g'li Tirik deb aytadilar, Men asli Qaddusdanman. Qiladigan ishim – olam mamlakatlari bo'ylab kezaman, shu bois hamma mamlakatlar menga ham bo'yiga, ham eniga tanish.

Men otamga yuz burganman, u tirik. Otam meni hamma
bilan qurollantirib, qadamlarimni olamning turli burchaklariga
digan so'qmoqlarga yo'naltirgan. Men sayohatlarim bilan
birlashtirmagunimcha yurishda davom etaveraman".

Biz unga fanlar haqida savollar berib, fanlarda yashiringan
qida izoh va tushuntirishlar olishga harakat qilardik. Nihoyat,
faniga yetib keldik. Bu fan sohasida men unda zakovatni
nihoyatda hayratlandim. Biz bu fan haqida endi so'rashga
ganimizda, u fikrlarini ayta boshladi: «Farosat – shunday
ridirki, undan keladigan foyda naqddir. Chunki bu fan inson
xususiyatlarini senga shunday yorqin qilib ko'rsatadiki,
larni har kim boshqalardan sir tutishga harakat qiladi.
ravishda sen insonlar bilan yo ochiq yoki pinhon munosabatda
Farosat ilmi sendagi o'chib ketay degan qirralarni, deyarli
tay degan, sal-palgina sezilib turadigan sifatlarni yorqinlashtiradi
senga farosatning tuzatadigan qo'l tegsa, seni komillikka
o'zingni charxlashni boshlagin, yo'ldan ozdiruvchi – sen
so'qmoqqa olib chiqadi. Mana, sen o'zingdan yuz o'girib
lar qurshovidasan. Axir, ular ahmoq hamrohlardir. Sen
olmaysan. Agar seni qandaydir saxiy homiy saqlamasa,
saga soladilar.

Sening oldingda turgan do'sting yolg'onchi va
qat safsata sotadi, bo'hton to'qiydi. U seni hech qachon
jomlari bo'lib xizmat qilmaydigan xabarlar bilan ta'minlaydi,
voqea safsata oqibatida loyqalanadi, yolg'on oqibatida haqiqat
qoladi. Ammo har qanday holatda ham oldingdagisi senga
nazoratchi bo'lib xizmat qiladi: senga ko'rinmaydigan, sen
dan yo'q qilingan narsalar haqidagi ma'lumotlar u orqali
keladi. Unda haqiqiyni nohaqiqiydan ajratamaan, uydirmadan
izlayman deysan, ammo senga hech narsa qolmaydi; bir to'da
haqiqatni topaman, deysan, ammo baribir, buning evini
ning qo'lingdan omad ushlab, sarsonlikdan olib chiqishi
simalik seni joyingda qotib turishing uchun majbur qilishi
timol, haqiqatga o'xshab ko'rinadigan qopqon seni uydirmaga
o'ziga tortishi mumkin.

Sening o'ng tomoningda turgan do'sting – battol: agar u
minsa, uni o'git-nasihatlar bilan bosa olmaysan, erkalash bilan

U quruq o'tin ustidagi olov, tik jarlik qayrilishidagi [illegible] ayrilgan ona sher kabidir. Chap tomoningda turgan [illegible], shahvatparast ayg'ir ot singaridir: uning qornini [illegible] faqat tuproq uning nafsini qondiradi. U yalab [illegible] yalaydigan, jig'ildoniga uradigan, makkor axta [illegible] o'ldirganlar va keyin go'ngtepaga olib chiqib tash-

[illegible] sen ularga tobesan, faqat o'zing tug'ilgan o'lkadan [illegible] birontasi qadami yetmagan yerga qochib ketib- [illegible] olasan. Ammo sen qochib ketishing uchun hali vaqt- [illegible] ulardan qutulishing uchun najot yo'q. Qo'llaring ularning [illegible] qilsin, hukmronliging ular ustidan tantana qilsin. [illegible] berib qo'yishdan yoki jilovingni bo'shashtirishdan [illegible] o'zingni yaxshi xo'jayin qilib ko'rsatib, ulardan [illegible] uzun qilib yurgin. Sening hukming ularning hukmidan [illegible] Agar sen ularga qattiq tursang, ular seni emas, balki sen [illegible] Ular seni emas, balki sen ularni bo'ysundirasan.

[illegible] nisbatan qo'llanadigan ta'sirchan vositalar shun- [illegible] o'sha mechkay esi pastni siltab tashlab, uning hirsini ti- [illegible] uchun, tiyiqsiz bu bevosh vositasida uni yengish uchun, [illegible] xushomadgo'y esi pastni tinchitasan, o'sha o'jar odamni [illegible] keltirib qo'yasan. Ana shu yolg'onchi mahmadonaga kel- [illegible] ishonchli kafolatni senga namoyon qilmaguncha, unga [illegible] urinma. Ollohdan kafolatni namoyon qilgandan keyin [illegible] u, garchi gapidan adashib ketsa ham, senga aytadigan [illegible] quloq solishdan bo'yin tovlamagin. Ana shunda tekshirishga [illegible] xabarlar orasidan asosli va ishonchlilarini nazardan chetda [illegible]".

Qisqadan olingan mazkur parcha ibn Sinoning falsafiy qarashlari- [illegible] asardagi obrazlar majoziy ma'noga tayanadi. Jumladan, [illegible] insonning ichki va tashqi sezgi a'zolari, *o'zlari yashayotgan* [illegible] insonning badani, ya'ni tiriklik payti, *qariya* – Aql, *Quddus* – [illegible] olami, *farosat ilmi* – mantiq ilmi, *ota* – komillik ramzi, *yo'ldan* [illegible] – hissiyotga berilish, *o'ng tomoningda turgan do'sting* – [illegible], *chap tomoningda turgan do'sting*- insondagi istakka beri- [illegible] kayfiyati va h..

Bu majoziy ma'nolar ibn Sinoning falsafiy ilmlarni chuqur egallaganini dalillash bilan birga, inson mantiq ilmini puxta egallashi lozimligini va buning natijasida hayotda hech qachon yo'ldan adashmasligini uqtiradi. Aqlning kamoloti mantiq ilmiga bog'liq. Zotan, ibn Sino "Hayy bin Yaqzon" qissasi so'ngida chiqargan quyidagi xulosasi asarning asosiy maqsadini ifoda etadi: "Seni uyg'otish maqsadida qilgan bu hikoyam meni unga (ya'ni aqlga – N.R.) yaqinlashtirmaganda edi, men bu hikoya bilan mashg'ul bo'lmasdim, senga bu so'zlarni gapirib o'tirmagan bo'lardim. Istasang, menga ergash, seni unga olib borayin".

Shu o'rinda mazkur asarning janr xususiyati haqida ham aytib o'tish kerak bo'ladi. Ibn Sino asarining so'ngidagi parchada "hikoya" so'zini qo'llaydi. Ammo bu adabiy janrni emas, balki "bayon qilish" ma'nosini ifoda etadi. Ibn Sinoning hamma nasriy asarlariga ("Qush", "Solomon va Ibsol", "Yusuf" qissalari) nisbatan "qissa" termini, she'riy asarlariga nisbatan "doston" termini to'g'ri keladi.

"Hayy bin Yaqzon"ning jahonshumul ahamiyati. Ibn Sinoning "Hayy bin Yaqzon" asari keyingi asrlarda Sharq olamiga keng yoyildi. Jumladan, X11 asrda yashagan arab olimi ibn Tufayl (1110 -1185)ning ilmiy va adabiy faoliyati bunga misoldir. Ibn Tufayl Almohidlar saroyida vazir, ayni paytda tabib lavozimlarida xizmat qilgan edi.

Ibn Tufaylning qiziqish doirasida falsafa asosiy o'rinni egallaydi. U insonning bilish faoliyati masalalariga e'tibor qaratdi. Sharq falsafasini, jumladan, ibn Sinoning falsafiy qarashlarini chuqur o'rgandi, uning ilmiy va adabiy faoliyati bilan yaxshi tanishdi. Ibn Tufayl o'zining "Hayy bin Yaqzon" qissasi bilan mashhur bo'ldi. Ibn Tufayli shu asarning muqaddimasida ibn Sinoni alohida hurmat bilan tilga oladi va o'z asarining quyidagicha nomlanganini bayon qiladi: "Faylasuflar rahnamosi, imomi Abu Ali ibn Sinoning va komil faylasuf, bilimdon Abu Bakr ibn Tufaylning so'zlari mohiyati mag'zidan olingan Sharq donishmandligining sirlariga oid "Hayy bin Yaqzon" risolasi".

Ibn Tufayl mazkur kitobida insonning tabiiy ravishda rivojlanishi va uning tafakkuri haqida hikoya qiladi. Asarda Sharqning buyuk mutasavvuflari Abdulhamid G'azzoliy, Boyazid Bistomiy, Mansur Xalloj, Ibn Rushd kabilarning asarlaridan iqtiboslar keltiradi, Haqqa yetishish va inson kamoloti to'g'risidagi qarashlarini ilgari suradi. Ibn Tufayl o'z asarida Ibsol va Solomon bilan bog'liq voqealar haqida ham bayon qiladi va har ikkalasini oliyjanob fazilatlar, ezgu maqsadlar egasi qilib tasvirlaydi.

bu asarda ibn Sinoniki singari Salomon va Ibsolning ertaknamo ...shtlari yo'q, asosan har ikkalasining komillik sari intilishlari fal... yo'sinda bayon qilingan.

"Qush" va "Salomon va Ibsol" qissalari. Har ikkala qissada ham, ...Hayy bin Yaqzon" asaridagi singari, ibn Sinoning falsafiy qa...lari majoziy obrazlar orqali tasvirlanganini ko'ramiz. Xususan, "Sa...n va Ibsol" shakliy tomondan qahramonlik va axloqiy ta'limiy maz...dagi qissa bo'lib ko'rinadi, qissada o'zbek xalq ertaklarining bayon ...yetakchilik qiladi. Aslida esa ibn Sinoning bu qissani yaratishdan ...asidi tamomila boshqa: Salomon – bir inson, Ibsol esa insonning ...ma'rifiy jihatini ko'rsatadigan timsol. Salomonning xotini – shah...oniy hislar timsoli[47].

Bu qissadagi majoziy ma'noni ibn Sino "Yusuf" qissasida davom ...radi: Ya'qub – Salomon obrazini, Yusuf – Ibsol obrazini, Yusufning ...yini xotini – Salomonning xotini obrazini takomillashtiradi. Har ik...asi ham sarguzasht qissa janrida yozilgan.

"Solomon va Ibsol" qissasi takrorlanmas asar sifatida mashhurdir. "Yusuf" qissasi esa Musoning "Ibtido" kitobidagi va Qur'oni Karimdagi Yusuf qissalari bilan mazmunan birdir, ya'ni mavzu an'anaviydir. Ibn ...ning qissasida bir o'rinda takrorlanmas, avvalgi qissalarda yo'q lav... bor: Yusufni akalari quduqqa tashlaganlaridan keyin, Misrga ketayot... karvon odamlari suv olgani quduqqa chelak tashlaganlarida, chelak... suv o'rniga chiroyli bola chiqadi.

"She'r san'ati" asari. Ibn Sinoning adabiyotshunoslik sohasidagi ...atlari ham diqqatga sazovor. Olim she'riyat haqida umumiy tus...cha berar ekan, she'r obrazli so'zlardan tashkil topishi, she'rda vazn, ...va qofiya haqida ma'lumot beradi. Xususan, she'r tuzilishida teng ...vaznli gaplarning vazifasiga izoh berib, she'rdagi har bir gap ritmli ...lardan tuzilgan[48], deb tushuntiradi.

Ibn Sinoning she'rda qofiya haqidagi qarashlari Sharq mumtoz po...sidagi, jumladan, o'zbek adabiyotshunosligidagi qofiya nazariya...ga mos keladi. Uningcha, har bir qofiyadosh so'zlarning oxiri bir xil ...a, ya'ni bir xil tovushlar bilan tugallanishi kerak. U qofiya elementlari ...ida batafsil to'xtalmaydi, chunki mantiqshunos she'rda diqqat qi...lishi kerak bo'lgan narsa qofiya, aruz yoki boshqa vositalar emas, bal...

[47] Abu Ali ibn Sino. Salomon va Ibsol. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at ...riyoti. 1980, 89-bet.

ki obrazlilikdir. Zotan; "obrazli qilib aytilgan so'z kishi ruhini [illegible] bo'ysundiradigan bir holat kasb etadi"(Yuqoridagi asar, 89-b.). Ha[illegible] day obrazlilik badiiylik va ijodiylik bilan uyg'unlashgandagina, [illegible] burch maqsadlarini o'zida tashiydi. She'rning bosh maqsadi ham [illegible]

Ibn Sino she'rdagi taajjub, sun'iylik kabi bir qator usullar she'[illegible] shakliy tomonlari va mazmuni ifodasi uchun qo'llanishini chuqur [illegible] lil qiladi, yunon she'r janrlari – tragediya, difiramba, komediya, [illegible] drama, diaqrama, efiqiy-ritoriqiy, satira, fiyumuta (poema), efijomeri[illegible] akustika kabilarni alohida-alohida tavsif qiladi, ularning janriy tab[illegible] yaqqol ifodalab beradi. Masalan, u yambning xususiyatlari haqida [illegible] yuritib: "jamiyatning har bir sohasida mashhur bo'lgan voqealar, [illegible] taniq bo'lgan masalalar zikr qilinadi. Bu nav she'rlar o'zida tortish[illegible] masalalarni ifodalaydi. Unda urush, janjal, g'azablanish, g'ijinish [illegible] kayfiyatlar tasvirlanadi", deya ta'rif beradi. Yoki bugungi adabiyotd[illegible] mustahkam o'rin olgan dramani shunday ta'riflaydi: "She'r navlari[illegible] yana biri drama deb ataladi. Bu nav ham xuddi yambning o'zi. [illegible] shunisi borki, bu nav – janr vositasida el aro tanilgan bir shaxs [illegible] ma'lum kishilar haqida hikoya qiladi". Bundan ma'lum bo'ladiki, [illegible] Sinoning nazaridagi drama bugungi adabiyotdagi badiha janriga to'[illegible] keladi. Yana bir diqqatni jalb qiladigan tomoni shuki, ibn Sino dram[illegible] adabiy turga emas, balki janrga taaaluqli deb biladi.

Umuman, ibn Sino she'riy janrlarning alohida, o'ziga xos xusu[illegible] yatlarini aniqlaganda, janrlarning shakliy tomoniga emas, faqat mazmu[illegible] tomoniga e'tibor qaratadi.

Ibn Sino tibbiyotga oid asarlarini doston janrida yozdi. Bular qu[illegible] dagilardir:

1. "Sog'liqni saqlash – gigienaga oid urjuza".
2. "To'rt fasl haqida urjuza".
3. "Anatomiyaga oid urjuza".
4. "Gippokrat vasiyatlari haqida urjuza".
5. "Tajribadan o'tgan tibbiy narsalar haqida urjuza".
6. "Tibbiy nasihatlar yozilgan urjuza".
7. "Mantiqqa oid urjuza".
8. "Aloqa haqida urjuza".
9. "Tabobat haqida urjuza" (*Yuqoridagi asar, 11-b.*)

Ibn Sino bu asarlarini aruzning rajaz bahrida yozgan. Shuning uchun ham uning she'riy yo'l bilan yozgan ilmiy asarlari *urjuza* deb atalgan.

Rudakiyning O‘rta Osiyo adabiy muhitidagi o‘rni (to‘liq ismi Abu Abdallah Ja’far Ibn Muhammad) - fors-tojik she’riyatining,umuman, fors-tojik adabiyotining asoschisidir. U fors she’riyatining she’riy shakl-turi, janrlarini, she’r o‘lchovlarini yaratdi. 858-860-yillar oralig‘ida Panjrud qishlog‘ida tug‘ildi. Yoshligidanoq she’riy iste’dodi, rud nomli musiqa asbobini mahorat bilan chalish, qo‘shiq aytish orqali dong tarat-di. Uni Somoniylar hukmdorlari saroyga taklif qildilar. Shoirning qirq yil umri saroyda o‘tdi va katta hurmat-e’tiborga sazovor bo‘ldi. Uning ham shoirlik, ham xonanda va cholg‘uchi sifatida iqtidori “Xuroson bul-bili” deb nom taratishiga sabab bo‘ldi.

Rudakiyning tug‘ma ko‘zi ojiz ekani to‘g‘risida bahslar bor. Rivo-yatlarga ko‘ra, Rudakiy ismoiliylar (ya’ni fotimiylar) mazhabiga mansub edi. Ayrim o‘rinlarda Rudakiy fotimiylar (bu xalifalik 909-1171-yillarda hukmronlik qilgan bo‘lib, Muhammad a.s.ning qizi Fotimaning ismidan olingan) tarafdori bo‘lgan deb aytiladi. Fotimiylar ham aslida Ismoiliylar mazhabiga e’tiqod qilganlar, ularning qarashlari, diniy-fasafiy aqidalari deyarli bir bo‘lgan. Shu bois Rudakiy bir she’rida fotimiylar (ya’ni is-moiliylar) bilan hammaslak ekanini, ularni qo‘llab-quvvatlagani haqida aytar ekan, xalqni ham Fotimiylar aqidalariga qo‘shilishga da’vat qiladi:

Faqat Fotimiylarning bo‘l tarafdori,
Chunki agar qo‘zg‘alsa sichqon chiyillab,
Ilon qo‘rqar, mushukning tugar madori

(*M.Muinzoda tarjimasi*)

Bu paytda Rudakiy Amir Nasr saroyida malik ush-shuaro bo‘lib xiz-mat qilardi. 940-yili ismoiliylarga qarshi qo‘zg‘olon bo‘ldi. Rudakiyga hasad qilib yurgan vazirning qutqusi bilan Amir Nasr shoirning ko‘zini o‘yib olishga va mol-mulkini musodara qilishga buyruq berdi. Shu voqe-alar keyin Rudakiy tug‘ilgan qishlog‘iga qaytib keldi va 941-yili vafot etdi.

Shu o‘rinda Ismoiliylar mazhabi haqida qisqacha ma’lumot berishni o‘rinli deb bilamiz.

Ismoiliylar mazhabi 765-yili shiachilik mazhabida bo‘linish na-tijasida yuz berdi. 760-yili shiachilikda oltinchi imom Jafar as-Sodiq o‘ng‘ich o‘g‘li Ismoilni imomatning qonuniy merosxo‘rligidan mahrum qildi va kichik o‘g‘lini valiahd deb e’lon qildi. Buning sababi shu edi, Ismoil sunniylarga ashaddiy dushmanlik kayfiyatida edi. Ismoilning hokimiyat tepasiga kelishidan aholining o‘rta va quyi qatlami shialar ja-

moatining ijtimoiy-siyosiy hayotida o‘zgarish bo‘lishiga umid qil
Ammo oradan ko‘p vaqt o‘tmay Ismoil vafot etdi. Ismoil vafot
bo‘lsa ham, uning tarafdorlari harakati yoyilib boraverdi. Avvalig
Ismoil o‘ldirilmagan, balki dushmanlardan yashirinib yuribdi, ya’ni
lohning xohishi bilan “g‘oyib” bo‘ldi, deb gap tarqatdilar. Ma’lum
o‘tgach, Ismoilni yettinchi, “yashiringan imom”, u kerak paytda
da Yog‘ surtilgan-mahdi sifatida paydo bo‘ladi, shuning uchun
imomlarning kelishiga hojat yo‘q, deb e’lon qildilar. Ismoiliylar
sekin kuchayib, X asrda Shimoliy Afrikada Fotimiylar xalifaligiga
soldilar. Aynan Fotimiylar xalifaligi davrida Ismoiliylar Yaqin va
Sharqda keng tarqaldilar. Fotimiylar xalifaligining markazi Qohira bo‘
qoldi. Musulmon olamining boshqa o‘lkalarida, shuningdek, ortodok
shialar yashaydigan o‘lkalarda ham Ismoiliylarni ashaddiy mazhab
hisobladilar va ularni shafqatsiz ta’qib qildilar.

Ismoiliylarning falsafiy-diniy aqidalaridan biri shu ediki, Olloh
vaqti-vaqti bilan yer yuziga yuborilgan payg‘ambarlar Odam Ato, Nu
Ibrohim, Muso, Iso va Muhammad a.s.larning tanalariga o‘zining il
hiy mohiyatini joylashtirgan. Ismoiliylar ularni “notiqlar”, ya’ni voiz
deb atagan edilar. Har bir yuborilgan payg‘ambar voizlarga hamroh q
lib “somitlar”, ya’ni sukut saqlovchilarni ham yuboradi. Somitlar
qachon o‘zlaridan gapirmaydilar, balki payg‘ambar voizning va’zlarini
talqin qiladilar. Muso davrida Horun, Iso davrida Butrus, Muhammad
a.s. davrida Ali bin Abu Tolib somit edilar. Olloh har bir payg‘ambar
voizni yuborganda, ular odamlar oldida fazoviy idrokni va ilohiy haq
qatni ochib berardilar. Ismoiliylarning yana bir aqidasiga ko‘ra, olamga
yettita payg‘ambar voiz kelishi kerak. Ularning biridan keyin ikkinchisi
paydo bo‘lishi oralig‘ida olamni yetti imom izchil ravishda boshqaradi-
lar, Olloh ular orqali payg‘ambarlarning ta’limotini talqin qilib beradilar.
Oxirgi – yettinchi payg‘ambar voiz Ismoil o‘g‘li Muhammad qaytib kel-
ganda, u so‘nggi ilohiy timsolni o‘zida zohir etadi. Shundan keyin olam-
da ilohiy idrok hukmron bo‘ladi. Ilohiy idrok e’tiqodli musulmonlarga
adolatni va rohat-farog‘atni olib keladi.

Rudakiyning hayoti va ijodi haqida ishonchli ma’lumotlar as-
Somoniyning “Kitob ul-ansob” (Nasabnoma kitobi), Muhammad Av-
fiyning “Lubob ul-albob” (Mag‘izlarning mag‘izi, 1222-yil) va Davlat-

Samarqandiyning "Tazkiratush-shuaro" tazkiralarida bor. Hamma tazkiralarda Rudakiy haqidagi ma'lumotlar bir-birini to'ldiradi: arab va forsda unga teng keladigan shoir yo'qligi, xalq uni doimo tantana bilan kutib olgani, Amir Nasr davrida benihoya boyigani, uning she'rlari ko'p jildlan (daftardan) iborat bo'lgani haqida mazkur tazkiranavislar yozib qoldirganlar. Davlatshoh Samarqandiyning yozishicha, "ustod Rudakiy advor (musiqa sohasining bir turi – N.R.) va musiqiy fanida tamom quvvatga ega edi... uning ilmlar va ko'p fanlardan voqifligi bordir. She'riyat turlaridan qasida va masnaviyni (ham) yaxshi aytar edi. Ustod Rudakiy xosu avom oldida baland martabaga erishgan". X asr adabiyotida Firdavsiy va Hofiz ijodida, bayozlarda, lug'atlarda Rudakiy nomi tez-tez eslanadi.

Rudakiyning ijodiy merosi 130 ming baytdan iborat. Ba'zi ma'lumotlarga qaraganda, bir million uch yuz ming baytdan ham ko'p ekan.

Jumladan, X1 asrda yashagan shoir Rashidiy Samarqandiy Rudakiyning adabiy merosi haqida quyidagicha ma'lumot beradi:

Jahon she'riyatiga boshliq kerak bo'lsa gar,
Shoirlarga bosh bo'lmoq Rudakiyga yarashar.
She'rini sanab chiqdim o'n uch martaba yuz ming,
Yaxshiroq sanaganda, ehtimol, ko'proq chiqar.

(*M.Muinzoda tarjimasi*)

Bizgacha uning ming baytdan ortiqroq ijodiy merosi yetib kelgan. Bu meros turli lug'atlardan, bayozlardan va tazkiralardan yig'ib jamlangan.

Rudakiy fors-tojik adabiyotida birinchi bo'lib devon qoldirgan shoirdir. Uning devoni qasida, g'azal, qit'a, ruboiy va boshqa janrlardan iborat bo'lgan. Rudakiyning bizgacha yetib kelgan adabiy merosi orasida "May onasi" (933-yil), "Qarilikdan shikoyat" avtobiografik qasidasi va 40 ta ruboiysi to'liq saqlangan. Qolgan ijodiy merosi – madhiya, ishqiy, falsafiy didaktik mazmundagi asarlar parchalaridan iborat. Rudakiy hind xalqining mashhur dostoni "Kalila va Dimna"ning arab tilidagi nasriy nusxasidan fors- tojik tiliga masnaviyda tarjima qilgan (932-yili).

Shoirning bizga yetib kelgan she'rlaridan ma'lum bo'ladiki, u hayotdan zavq olishni, tabiat go'zalliklaridan bahramand bo'lishni kuy-

laydi, yaratilgan jamiki narsalar, jumladan, tabiatning go'zalligi ham insoniyat uchun ekanini alohida ta'kidlaydi. Shoir qo'llagan tashbeh, tasvir usuli takrorlanmasdir. Bu vositalar faqat tabiat manzarasi ifodasi bo'lib qolmay, balki inson qalbi, ruhiy kechinmalarining ifodasi hamdir.

Bahor oyi yetib kelib qish oyini etdi yag'mo,
Fazo yuzini qopladi chang, qonga to'ldi dashtu sahro.
Ilk bahorning ko'z yoshidan shoxlar oldi yuziga rang,
Hamal oyin xush hididan bo'ldi tuproq anbaroso.

(M.Muinzoda tarjimasi)

Quyidagi ruboiy ham, yuqoridagi singari, dunyoviy ishqning mohiyasi bo'lib jaranglaydi. Shoir psixologik parallelizmdan va o'xshatish san'atidan foydalanib, chin oshiqning va ma'shuqaning obrazini yaratadi.

Laylo yuzi kabi lola sahro bo'ylab kulib turar,
Majnun ko'zi kabi bulut qon yoshini qilur daryo.
Oqar suvdan kelmoqdalar har soatda gulob hidi,
Mening yorim ariq ichra gul yuzini yuvmish go'yo

(M.Muinzoda tarjimasi)

Rudakiyning qit'alari chuqur falsafiy-didaktik mazmunga egaligi bilan ajralib turadi. Uning qit'alaridagi inson bu olamda tom ma'noda mardona harakat qiladigan, boshqalarga kerak bo'lganda tirgak bo'ladigan, yordamini ayamaydigan zotdir. Uning qahramoni insonlarga yordam berishni o'zining burchi deb biladi. Quyidagi qit'aga murojaat etaylik.

O'z nafsini mag'lub etolgan marddir,
G'iybatdan uzoq-uzoq ketolgan marddir,
Nomard tepib o'tar yiqilganlarni
Ojiz kishilar qo'lin tutolgan marddir.

(Ergash Ochil tarjimasi)

Qit'a mohiyatan Pahlavon Mahmud ruboyilaridagi javonmardlarning faoliyatini eslatadi. Zotan, javonmardlar garchi filday kuchli bo'lsalar ham, o'zlarini chumoliday ojiz qilib ko'rsatardilar. Demak, Rudakiyning ijodida javonmardlikning ilk kurtaklari bor deb aytish uchun asoslar bor.

Quyidagi qit'a ham, yuqoridagisi kabi, didaktik mazmun ifodalab, bu hayotda inson umr kechirar ekan, har bir odamning hayotda o'z o'rni bor, odam bu olamga kelib, hayot maktabidan samarali saboq olishi kerak, degan o'gitni ilgari suradi. Ayni paytda bu qit'a "hayot - muallimdir" degan oddiy haqiqatni odamlarga yana bir bor eslatadi:

Zamon menga juda qimmat nasihat etdi,
Agar bilsang, zamon to'la nasihat erur.
Undi o'zdan balandroqni ko'rib g'am yema,
Ko'p kishi bor, sen bo'lishni orzu qilur.

(*M.Muinzoda tarjimasi*)

Qarilikdan shikoyat" qasidasida shoirning yoshlikda hayotda topgan quvonchu shodliklari, yoshlik davrining go'zalliklari va madhi, hagi go'zalliklaridan quvonish kuylanadi. Shu bilar barobar, qasidaning ...ga binoan, shoir keksaygan chog'larida duchor bo'lgan azob-uqubatlari, dardu alamlari o'z ifodasini topgan. Aytish mumkinki, mazkur qasida Rudakiyning tarijmai holidir. "Durri g'alton" (dumaloq dur), "...g'i tobon" (yop-yopug' chiroq), "durri marjon" (marjon duri), "...dagi cho'lpon" bo'lgan tishning to'kilishi shoirning hayotda zavqli, badastir yashaganining alomatini ifoda etsa, quyidagi baytlar ...ning nafaqat jismonan qarilik azoblariga giriftor bo'lganini, balki ...naviy tomondan ham parokanda bo'lgan hayotini ifoda etadi:

Yuzim tekisligi atlas kabi zamon o'tdi,
Mening sochim u zamonda qaroyu qatron edi.
Chunonchi shuncha go'zallik aziz mehmon ekan,
Qaytmagay yana, besh-olti kunga mehmon edi.

(*G'afur G'ulom tarjimasi*)

Rudakiyning she'rlari hatto hukmdorlarga ham katta ta'sir o'tkaza ...ani to'g'risida rivoyatlar bor. Amir Nasr Hirotga borib, ancha vaqt qo... ketadi. Saroy ahllari, shoh a'yonlari Buxoroga – o'z oilalari bag'riga ...qtishni istaydilaru lekin hech kim shohga bu haqda aytishga botina ...maydilar. Ular bu qiyin ishni yetkazishni Rudakiydan iltimos qiladilar. ...otan, Rudakiyning o'zi ham ona shahri Buxoroni sog'ingandi. Bir kun ...ir ertalab ziyofatda o'tirgan paytda Rudakiy o'z o'rniga o'tiradi-da, ...o'liga sozini olib, quyidagi g'azalni kuylay boshlaydi:

Muliyonning hidi bu yon keladir,
Mehribon yor yodi shu on keladir.
Amuning qum toshi oyoq ostida
Par misoli rohatijon keladir.
Qanchalik toshsa-da Amu suvlari
Otimiz qornidan tubon keladir.
Ey Buxoro, shod bo'l, ham shod kul,
Sen taraf shoh shodu shodmon keladir.

Shoh oydir ham Buxoro osmon,
Osmonga oy nurafshon keladir.
Shoh sarvdir ham Buxoro bo‘ston,
Bo‘stonga sarvi ravon keladir.

Ona yurt manzarasiga, vatan sog‘inchiga yo‘g‘rilgan bu g
eshitgan amir Nasr irg‘ib o‘rnidan turadi-da, etik kiyiishni ham
uyda yuradigan kafshi bilan otga minganicha, Buxoroga yo‘l oladi.

Sharq adabiyotida Umar Xayyom, Nizomiy, Firdavsiy, Jomiy
Rumiy kabi buyuk ijodkorlar Rudakiyni she’riyatdagi ustozlari
ladilar.

Firdavsiyning adabiyotga qo‘shgan hissasi (to‘liq ismi
Abulqosim Mansur Hasan Firdavsiy- Tusiy 935, Tus (Eron)
mashhur fors shoiri, “Shohnoma” dostonining muallifi. «Yusuf va
layho» dostonini yozgan. Firdavsiy shoirning taxallusi bo‘lib,
demakdir. “Hakim” unvoni bilim doirasi nihoyatda kengligi uchun
gan bo‘lib, «donishmand», «olim» ma’nosini bildiradi.

Firdavsiy taxminan 932-936-yillar oralig‘ida Xurosonning
shahrida shia mazhabining Ismoiliylar oqimiga mansub oilada tug‘il

Firdavsiyning yoshligi haqida deyarli ma’lumot yo‘q. U o‘z davri
Eronning asosiy adabiy tillarini - arab va fors tillarini puxta o‘rgan
Eronda fors tiligacha asosiy til bo‘lgan pahlaviy tilini ham juda yax
o‘zlashtirgan degan ma’lumotlar bor. U uzoq vaqt G‘azna shahrida ya
shadi, Mahmud G‘aznaviy xizmatida bo‘ldi («Shohnoma»ni ham M
mud G‘aznaviyga bag‘ishlagan). Ammo dostonda ilgari surilgan «Sh
ning merosxo‘r avlodlarigina hukmronlikka da›vo qilish huquqiga
degan g‘oya Mahmud G‘aznaviyga ma’qul kelmadi. Afsonalarga ko‘
sulton Mahmud mazkur doston uchun Firdavsiyga va’da qilingan muk
fot to‘lashni rad qilgan. Shoir bundan qattiq ranjidi va bir satira yozib
sulton Mahmudning qul naslidan ekaniga ta’na qildi. Oqibatda sulton
Mahmud g‘azablanib, shoirni filning oyog‘i ostiga tashlashga amr berdi
Firdavsiy esa mamlakatdan qochib chiqib ketdi va umrining oxirigacha
kambag‘allikda darbadar kezib yurishga majbur bo‘ldi. Mana, o‘sha hay
viyadan bir necha misra:

Kishvarlar fotihi Mahmud podisho,
Mendan qo‘rqmas ersang, Xudo bor, Xudo.
O‘ttiz yil mehnatu zahmatda qoldim,
Forsiyda Ajamni tiriltiroldim...

Hamamga biror bor tashlamay nigoh,
Ta'vogarga quloq soldingmi, gumroh?...
Shundaymidi va'da,shundaymidi did,
Shundaymidi jahon shohidan umid?
Mamlakat boshiga xasis chiqmasin,
Mardlarga xasislik aslo yuqmasin...
Ajdodlari tojdor bo'lmagan podsho
Tojdorlar ishini qilolmas aslo...
Shohlardan bo'lsaydi bu shohga padar,
Kiygizgan bo'lardi menga toju zar...

(*Sh.Shomuhamedov tarjimasi*)

«Shohnoma» oltmish ming baytga yaqin ulkan asar. Bu dostonda 50 podsholikdan iborat to'rt sulolaning – Peshdodiylar, Kayoniylar, Ashkoniylar, Sosoniylar sulolalarining to'rt ming yillik tarixi berilgan.

Peshdodiylar sulolasining hukmronligi Qayumarsdan boshlanadi va so'nggi Hushang, Tahmuras, Jamshid, Zahhok, Faridun, Manuchehr, Zol kabi o'n bir hukmdor davom ettiradi. Kayoniylar sulolasi Kaykovus hukmronligidan boshlanadi va Iskandar hukmronligi bilan tugaydi. Bu sulolani o'nta hukmdor boshqargan (ba'zi manbalarda Iskandar Kayoniylarga emas, Ashkoniylar sulolasiga mansub deb qaraladi). Ashkoniylar sulolasi esa Doro hukmronligidan boshlanib, Arduvon binni Yalosh hukmronligigacha davom etadi va, Navoiyning aytishicha, «tarix ahli orasida bu tabaqa dag'i salotin tartibida bag'oyat muxolifat ko'ptur (Tarixchi olimlar orasida bu sulola sultonlari tartibida qarama-qarshi fikrlar ko'p)». Navoiyning tadqiq etishiga qaraganda, Ashkoniylar sulolasi Ashk binni Dorodan boshlangan va davlatni jami o'n beshta hukmdor bir-birlaridan ketin boshqargan. So'nggi – Sosoniylar sulolasi hukmdorligi Ardashir hukmronligidan boshlanib, Yazdigird hukmronligigacha davom etdi.

Doston muqaddimasi Ollohga hamd bilan boshlanib, «Aql vasfida bir necha so'z» bobiga o'tadi. Bu bobda Firdavsiy inson aql-zakovatini ulug'laydi, Olloh ato etgan oliy idrok – bu aql ekani, kishiga aqli rahnamo bo'lishi lozimligi, aks holda inson umrini afsus-nadomat bilan o'tkazishi haqida o'git beradi. Shu bilan birga, insoniyatni aql bilan ish tutishga, donolardan ibrat olishga da'vat etadi:

Hamisha aqlingni rahnamo etgil,
Noloyiq ishlardan olisroq ketgil.

Yo‘l izla donolar suxani tomon,
Dono so‘zin takror etib, kez jahon

(*Sh.Shomuhamedov tarjimasi*)

Muqaddimadan so‘ng dostonni uch qismga bo‘lish mumkin. Dostonning afsonaviy qism, qahramonlik eposi va tarixiy bo‘limlardan iborat bo‘lib, qadim zamonlardan to arablar istilosiga qadar bo‘lgan Eron tarixini qamrab oladi. «Shohnoma»ning asosiy g‘oyasi ona Vatanni jondan sevishga da’vat, bosqinchilarga qarshi kurashish uchun mamlakatda birlik va yakdillikni targ‘ib qilishdan iboratdir. Bu asar, asosan, Eron va Turon xalqlari o‘rtasidagi kurash voqealariga bag‘ishlangani bilan emas, balki Qayumars, Hushang, Jamshid, Kovai ohangar, Zahhok kabi bir qator afsonaviy va tarixiy obrazlar orqali yer yuzida yaratilgan barcha narsalar insoniyat uchun ekanini, hukmdorlar o‘z qo‘l ostidagi insonlarning manfaati uchun mas’ulligini aytmoqchi bo‘lgan edi. Shuningdek, hukmdorlarning takabburligi, xalqqa o‘tkazgan zulmi oxir-oqibat mamlakat vayronagarchiligiga va toj-taxtning qulashiga sabab bo‘lishiga ishora qiladi. Jumladan, Qayumars afsonasiga e’tibor beraylik. Qayumars yer yuzidagi birinchi podshoh, u o‘ziga hashamatli saroy qurmadi, balki manzilini tog‘ ichiga o‘rnashtirdi; serhasham, qimmatli liboslar kiymadi, balki yo‘lbars terisini chopon qilib kiyardi. Ayni zamonda:

U boshlab insonni qildi parvarish,
Yangilandi kiyim-kechak va yemish...
Ne turli jondor bor olamda, bari
Orom istab kelar Qayumars sari.
Odamlar egilib o‘par taxtini,
Barchasi shu taxtdan topar baxtini...

Keyingi voqealar Qayumarsning o‘g‘li Siyomak va nabirasi Hushang bilan bog‘liq kechadi. Qayumars jamiki insoniyatga orom bergan bo‘lsa ham, yer yuzida hali yovuzlik bor edi. Yovuzlik timsoli dev Axriman Siyomakni o‘ldiradi. Endi Qayumarsning qo‘shini lashakrboshisini qoldi. O‘g‘lining o‘limidan dunyo ko‘ziga tor ko‘ringan Qayumars bir yil aza tutdi. Bir yildan so‘ng Ollohdan shunday payg‘om keladi: «Endi sen dev Axraman to‘dasining kulini ko‘kka sovur, kimning dilida o‘ch olovi bo‘lsa, sen suv sepib o‘chir». Qayumars ham, yomonlarning boshiga yomonlik yog‘ilsin, deb ont ichdi. Qayumars nabirasiga – Siyomakning o‘g‘li Xushangga lashkarga bosh bo‘lib dev Axrimanga qarshi yurish qilishni maslahat berdi. Xushang va bobosi Qayumars jangga lashkarni

...tirib, birga jo'nadilar. Xushang Axrimanni tutib, «tuproqqa uning ...ini qordi». Shu voqeadan keyin Qayumarsning umri ham nihoyasiga ... U o'ttiz yil podshoh bo'lgan edi.

Abu Rayhon Beruniy Qayumars afsonasini quyidagicha bayon qi-...

Tangri Axramanning ishi xususida hayron bo'lib, peshanasi terladi. ...ni sidirib tashlagan edi, undan Qayumars paydo bo'ldi. Tangri uni ...amanga qarshi yubordi, u Axramanni yengib minib oldi va uning ...da olamni aylantirishga tushdi. Nihoyat, Axraman Qayumarsdan ...g yomon ko'radigan va eng qo'rqinchli narsasini so'radi. Qayumars ...ga jahannam darvozasiga yetganda qattiq qo'rqishini aytdi. Axraman ...annam darvozasiga yetgach, hiyla qilib o'ynoqlay boshladi, oxiriyo ...umars uning ustidan yiqilib tushdi. Axraman uning ustiga chiqib oldi ...Qayumarsdan: «Qaysi tomoningdan yeyishga boshlay?» deb so'radi. ...umars o'zining aytganiga Axramanning muxolif bo'lishini bilib: «Oyoq tomonimdan yeyishga boshlagin! Olam husnini bir muddat ko'rib ...», - dedi. Axraman uni bosh tomonidan yeyishga boshlab, moyagiga ...erlik urug'i idishi turadigan joyga yetganda, undan ikki tomchi erlik ...yerda tomdi-da, yerdan ikki tup rovoch ko'karib chiqdi. Rovochlar ...tasidan Misho va Mishona tug'ildi. Bu ikkisi eronliklar nazdida Odam ...Havo o'rnida bo'lib, ularni Malhiy va Malhiyona ham deydilar. Xo...m otashparastlari ularni Mard va Mardona deb ataydilar[49].

Ko'rinib turibdiki, Qayumars haqidagi ikki afsona tamomila bir-...dan farq qiladi. Zotan, afsonalar turli joylarda har xil mazmun ...garishlariga uchrashi tabiiy. Ammo har ikki afsonada ham Qayumars ...yuziga ezgulikni olib kelgan afsonaviy obrazdir.

«Shohnoma»dagi yorqin obrazlardan biri Jamshiddir. Jamshid yetti ...yil hukmronlik qildi. Firdavsiy Jamshid qilgan xayrli ishlarni mufas...l bayon qilib, barcha yaxshilik amalga oshib, davlat barqaror, xalq bax...yor, hamma shod-xurram yashar edi, deb tasvirlaydi. Bir kuni Jamshid ...miki odamlarni yig'ib, ularga shunday dedi:

Jahonda hunar mendan boshlanadi,
Shohlik taxti mendan nomdorni ko'rmagan,
Jahonni men yaxshilik bilan bezadim,

[49] Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. –Toshkent, Fan: 1968, 127-...b.

Men qanday xohlagan bo‘lsam, shunday boylik paydo bo‘ldi.
Hamma narsani men yaratganman, bilingiz,
Meni dunyoni yaratuvchi deb tanish kerak.

Bu xitobga odamlar bir so‘z deya olmadi. Xalq g‘ala-g‘ovur qilib, har tomonga tarqalib ketdi. Shohning atrofidagi kishilar turli tomonga yoyilib ketdilar. O‘zini Xudo deb faraz qilgan podshoh yo‘qlikka yuz tutdi. Jamshidning o‘zini Xudo deb e’lon qilgani uni manmanligi, o‘ziga behad bino qo‘yib yuborganligi tufayli kelib chiqqani ko‘rsatiladi.[50]

Jamshid haqidagi afsona «Avesto»da ham bor. Tabariy, Beruniy, Navoiylar ham Jamshid to‘g‘risida mufassal ma’lumot berganlar.

Savol va topshiriqlar

1. “Ilk uyg‘onish davri” tushunchasi nimani anglatadi?
2. Xorazmiy tabiiy fanlarga oid qanday asarlar yaratdi?
3. Ahmad Farg‘oniyning yaratgan ilmiy asarlari haqida so‘zlab be-ring.
4. Forobiyning musiqa va she’r san’atiga oid asarlari haqida so‘zlab bering.
5. Ibn Sinoning badiiy adabiyotga oid qanday asarlari bor?
6. Rudakiy O‘rta Osiyo adabiyotida qaysi janrlarda ko‘p ijod qildi?
7. Rudakiyning ruboyilaridan birini tahlil qiling.
8. Firdavsiy yaratgan adabiy muhit haqida so‘zlang.
9. “Shohnoma” asarining mundarijasi haqida qisqacha aytib bering.

[50] O‘zbek adabiyoti tarixi. Besh jildlik. 1 jild. 30-31-b.

Abu Rayhon Beruniy va uning ilmiy, adabiy faoliyati

Reja:

1. Beruniy ijodiga umumiy tavsif.
2. Beruniyning hikoyatlari.
3. Beruniyning afsona va rivoyatlari.
4. Beruniy foydalangan tamoyillar va manbalar.
5. Qayumars afsonasi va uning variantlari.

Tayanch so'z va iboralar: *ilmiy va madaniy muhit, badiiy asar, hikoyat, rivoyat, afsona, G'aznaviylar davri adabiyoti, an'anaviy madaniyat, etnograf, tarixchi, adabiyotshunos olim, ishonchli manba, tarixiy tamoyili.*

Beruniy ijodiga umumiy tavsif. G'aznaviylar davlatining olib borgan siyosati ilmiy va madaniy muhitga keskin ta'sir o'tkazdi. G'aznaviylar davlatining ilmiy, madaniy va adabiy muhiti XI asrning buyuk qomusiy olimi Abu Rayhon Beruniy merosida namoyon bo'ladi. Aytish mumkinki, G'aznaviylar davlatining butun yutuqlari, ilmdagi, adabiyotdagi muvaffaqiyatlarini belgilovchi omil – Beruniyning asarlaridir. G'aznaviylar sulolasida yaratilgan adabiyot alohida adabiy davrni hosil qilgani biz uchun muhim.

Abu Rayhon Beruniy, garchi biron badiiy asar yozmagan bo'lsa ham, u ko'plab tabiiy fanlar qatori, ijtimoiy-gumnitar fanlar, hususan, tarix, etnografiya, falsafa va filologiya sohalarini chuqur egalladi. Uning "Mineralogiya" kitobidagi ko'plab hikoyatlar, "Geodeziya" asarida keltirgan she'rlari bu davr adabiy jarayonining xususiyatlarini belgilash bilan birga, Beruniyning shoirlik iqtidorini, adabiyotni nozik did bilan tushunganini ham ko'rsatadi.

Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" ("Osor ul-boqiya") asari G'aznaviylar davri adabiyotiga katta hissa bo'lib qo'shildi. Mazkur asar tarixiy-etnografik asar bo'lgani holda, qadimgi rivoyatlar, afsonalardan ham Beruniy mahorat bilan foydalandi. Asarning yana bir qimmatli tomoni shuki, O'rta Osiyoning arablar istilosidan keyingi madaniy muhiti, ilmiy tafakkuri, ijtimoiy, siyosiy tarixi haqida ham ma'lum darajada ma'lumot beradi. Jumladan, Beruniy arablar kelgunga qadar Xorazmning o'ziga xos ilmiy maktabi, yuksak madaniyati borligi-

ni ta'kidlaydi, Arablar istilosi esa Xorazmning an'anaviy madaniy[illegible] yo'q qildi. Beruniy bu asarida mazkur voqeaga quyidagicha sharh[illegible] radi: "Qutayba Ibn Muslim al- Bohiliy xorazmliklarning kotiblarini [illegible] lok etib, bilimdonlarini o'ldirib, kitob va daftarlarini kuydirgani [illegible] ular savodsiz qolib, o'z ehtiyojlarida yodlash quvvatiga suyanadigan bo'ldilar" (*Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar, 84-b.*)

Umuman, tarixiy asarlar tarkibiga adabiy parchalarni kiritish bilan Beruniy o'zining adabiyotga munosabatini ko'rsatib qolmadi, balki [illegible] asrgacha Movarounnahrdagi adabiy muhitning uzluksizligini dalillash o'z she'rlari bilan Movarounnahr adabiyotiga katta hissa qo'shdi. Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asari yevropalik "Xronologiya" degan nom bilan ham yuritiladi.

Beruniyning hikoyatlari. Beruniy "Mineralogiya" kitobida Xorun ar-Rashid haqidagi hikoyalarni keltirsa, "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar"da rivoyat va afsonalarni ma'lum bir dalil sifatida keltiradi. "Mineralogiya" kitobidagi hikoyalar qimmatbaho mineral toshlar munosabati bilan keltiriladi, ayni paytda Abbosiylar sulolasi hukmdorlaridan Xorun ar-Rashidning fe'l-atvoriga xos ayrim jihatlar, uning saxiy, mard insonlar dodiga yetadigan adolatli hukmdor ekani ochib beriladi. Misol tariqasida bir hikoyatni keltiramiz:

Ma'mun Xurosondan qaytib kelib, Bag'dodga kirganda, Fadl ibn ar-Rabi uzuk uchun zumrad toshni sovg'a qilibdi. Bunaqa toshni haligacha biron odam ko'rmagan ekan. Ma'mun o'sha uzmrad toshni u qo'lidan bu qo'liga aylantiribdi-da, atrofidagilarga aytibdi: "Bu toshdan chiroyli sini ko'rmagan edim". Keyin u shunday hikoya qilib beribdi: Abu Muslim Ziyod ibn Solihni Xitoyga jo'natibdi, u esa Abu Muslimga uzuk uchun qimmatbaho toshni jo'natibdi. Tosh Abu Muslimdan Abul Abbos as-Saffohning qo'liga o'tibdi. As-Saffoh toshni Abdulloh ibn Aliga hadya qilibdi. Undan esa al-Mahdiga, keyin ar-Rashidga hadya qilinibdi. Ar-Rashid qo'ndoqli kamondan o'q otganda, tosh uzukdan tushib qolgan ekan. Bu joyni va butun atrofni titib, qidirib chiqishibdi, ammo toshni topa olmabdilar. Ar-Rashid qattiq xafa bo'libdi. Xazinabon yigirma ming dinorga oldingidan ham qimmatliroq toshni sotib olib, ar-Rashidga jo'natibdi va shu yo'l bilan unga tasalli bermoqchi bo'libdi. Ar-Rashid toshga qarab, shunday debdi: "Mening toshim bilan uning nima ishi bor ekan!"

Shunda Ma'mun aytibdi: "Menga bu toshning hech qanday qimmati yo'q, uni qadrlashimdan hech qanday ma'no yo'q". Ma'mun zumrad tosh al-Fadlga qaytarib yuborar ekan, uning chopariga shunday debdi: "Ey Abul Abbos, hokimiyating nihoyasiga yetdi", deb ayt", deya buyurdi. Zumrad tosh al-Fadlning qo'liga yetib kelgach, toshga tikilib qarab tutibdi-da, a'yonlaridan biriga aytibdi: "Bugundan e'tiboran, Ma'mun bir yil ham yashamaydi", debdi. Kech kirmasdanoq, bu gap Ma'munning qulog'iga yetib kelibdi, ammo u bu gapni sir saqlabdi va o'limgacha hech kimga bu haqda og'iz ochmabdi.

Abbos ibn Musabiyyani oxirgi yo'lga kuzatib, otida kelayotgan chog'i, Suriya darvozasida al-Fadlning o'g'illaridan biri uning qarshisidan chiqib qolibdi. Ma'mun al-Fadlning o'g'li bilan salomlashibdi va "Yaqinroq kel", deb iltimos qilibdi. Ma'mun egilib, uning qulg'iga shivirlab "Abul Abbosga, muddat o'tib ketibdi, deb ayt".

Olloh nomi bilan qasam ichamanki, Umar ibn Abdulaziz, butun dunyoni egallagan bo'lsa ham, bu toshlarni va shunga o'xshash buyumlarni, asosan, bu dunyoning narsalarini qimmatli deb qaramas ekan. Uning o'g'li Abdulla uzuk olibdi va uzuk uchun ming dirhamga tosh sotib olibdi. Umar ibn Abdulaziz gapni eshitgan zohoti, o'g'liga shunday deb maktub yozibdi: "Sen uzuk sotib olganing va uzuging uchun ming dirhamga tosh sotib olganing haqidagi gaplar menga yetib keldi. Mening qarorim shuki, sen uzukni sot va puliga mingta och odamni to'ydir; o'zingga kumushdan uzuk va muhr yasattir. Uzukka shunday deb yozdir: "Ollohning qudratini biladigan odamni Uning O'zi kechirsin!" Abdulla xalifa buyurganiday qilibdi.

"Minerologiya" kitobida Horun ar-Rashidning ayrim qirralariga oid keltirilgan boshqa hikoyatlar Abbosiylar saltanatiga ham berilgan baho bilan (*O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari, 108-113-b.).*

Tarixiylik tamoyili "Mineralogiya"dagi hikoyatlarning asosida yotadi. Hikoyalarning qahramonlari – ma'lum bir tarixiy shaxslar. Jumladan, yuqorida keltirilgan hikoyalarning qahramonlari – Xorun ar-Rashid. Beruniy o'zi yaxshi o'rgangan, bilgan dalillarni keltiradi.

Beruniyning afsona va rivoyatlari. Abu Rayhon Beruniyning "Osor ul-boqiya" asari tarkibidagi afsonalar va rivoyatlar ma'lum bir tarixiy voqeani dalillash yoki rad qilish uchun keltiriladi. Zotan, u bu asarining yozilish sabablarini ko'rsatadi, ammo amalga oshirish niho-

yatda murakkab bo‘lganini yozadi. Ayniqsa, qadimgi xalqlar va ularning yil hisoblari haqidagi rivoyatlar chalkashib ketgani, yolg‘on afsonalar va asossiz ma’lumotlarga to‘lib-toshib ketganini ta’kidlaydi. Ayni paytda, Beruniy rivoyat va afsonalarning haqiqiylarini ajratib, saralab olish uchun imkoni boricha harakat qiladi. Beruniyning bu tamoyili ham to‘g‘rixiylik va haqqoniylikka asoslanganini sezish qiyin emas. Yolg‘on va soxta rivoyatlar qadimgi Sharq xalqlarining hisoblari haqidagi aniq ilmiy xulosalarga xalaqit bergani, ayniqsa, yolg‘on xulosalarga olib kelgani haqida alohida ta’kidlaydi. Beruniyning asosiy maqsadi turli xalqlardagi yil hisobiga aniqlik kiritish, ularda ilgari tadqiqotchilar yo‘l qo‘yган kamchiliklarni tuzatish edi. Beruniy yil hisobi uchun rivoyat va afsonalarni nihoyatda muhim dalil ekaniga ishonadi, ularga suyanadi, ishonchli, shubhali rivoyatlar va afsonalarni rad qiladi. U rivoyat va afsonalarni ilmiy lashda o‘zi tayangan asoslangan usul haqida shunday yozadi: “Men [ishlagan yo‘l va belgilagan usul oson emas, balki uzoq va qiyin yo‘ldir. Xalqlar va rivoyatlarga ko‘plab kirib qolgan yolg‘on so‘zlarning hammasi ham ravshan emas. Boshqa dalillar bo‘lmaganda ba’zilarining yolg‘onligini bilib bo‘lmasdi. Odamlar hozir ham, o‘tgan zamonlarda ham shunday tabiiy hodisalarga duch kelgan, agar o‘shanday hodisalar uzoq zamonlarda [yuz bergan deb hikoya] qilinsa, albatta biz unga ishonmas edik. Xalqlardan biriga [tegishli] xabarlar[ning hammasi]ni aniqlab bilishga inson umri kifoya qilmaydi-yu, hamma millatlar [haqidagi] xabarlarni bilishga qanday kofoya etsin?! Bu mumkin emas!” (*Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar, 41-b.*)

Beruniyning rivoyat va afsonalarga bunday yondashuvi orqali o‘zining pozitsiyasini aniqlashtiradi: u mazkur asarida nafaqat etnograf tarixchi, balki adabiyotshunos olim sifatida namoyon bo‘ladi. U dunyo xalqlari adabiy jarayonidan yaxshi xabardor, o‘z davridagi va o‘zidan oldingi adabiy jarayonning qonuniyatlarini biladi. Rivoyat va afsonalar xalqqa yaqin adabiy janr bo‘lgani uchun ham Beruniyning diqqatini ko‘proq tortgan. U o‘z davriga yaqin bo‘lgan rivoyatlarga murojaat etish tarafdori. Nima uchun u shunday fikrda? Chunki rivoyatlar zamondan uzoqlashgan sari asliyatdan, haqiqiyligidan ham uzoqlashadi. Beruniy bu hodisaning qonuniyat ekanini adabiyotshunos sifatida yaxshi biladi. Beruniyning afsonalarni saralab olish tamoyilini quyidagicha bayon qiladi: “Ish shu yo‘ldan boradigan bo‘lgach, u rivoyatlarning davrimizga eng yaqin va eng mashhurini, so‘ngra yaqinroq va mashhurrog‘ini [birin-ke-

...lishimiz lozim. Ularning [ba'zilarini] o'z arboblaridan qabul qilib, ...ish mumkin bo'lganini tuzatamiz, boshqalarini o'z holicha qoldira... Shunda biz keltirgan rivoyatlar haqiqatni qidiruvchi va hikmatni se...hining boshqa rivoyatlar ustida ish yurgizishiga yordamchi va bizga ...assar bo'lmagan narsalarga erishish uchun yo'lovchi bo'ladi. Biz ...ning xohishi va yordami bilan shunday qildik" (*Beruniy. Qadimgi ...dan qolgan yodgorliklar, 41-b.*). Ko'ryapmizki, Beruniy rivoyat ...afsonalarni tanlash metodlarini ishlab chiqib bizga taqdim qilmoqda.

Abu Rayhon Beruniy rivoyatni haqiqatni qidiruvchi deb ataydi. Be...niy bu gapi bilan rivoyatlarning asardagi o'rniga bahor beradi. Beruniy ...an tarixiylik tamoyili bilan haqiqatni qidiruvchi rivoyat bitta vosita, ...rivoyatlar ma'lum bir voqyelikni yoki detalni isbotlash uchun keltiril... yagona dalil. Rivoyatlar boshqalar uchun yo'l ko'rsatuvchi ekanini ...miy ta'kidlar ekan, bundan rivoyatlarning tarbiyaviy ahamiyatiga ...n ishora qilganini anglash mumkin. Ayni paytda rivoyatlar ilmiy ta...kkur, fikr-qarashlar va xulosalar uchun muhim zamindir. Ammo bunda ...n Beruniy tarixiylik tamoyilidan chekinmaydi. Beruniy asarining bos...layoq adabiy jarayonning, xususan, rivoyatlarning ijtimoiy, ma'naviy ...yot uchun nihoyatda ishonchli omil ekanini ham dalillaydi.

Beruniy foydalangan tamoyillar va manbalar. Beruniy bir vo...qadan ikkinchisiga, bir dalildan birdaniga boshqasiga o'tib turadi, ba...zida bir xillikdan qochadi. Hatto "Geodeziya", "Qonuni Ma'sudiy", "Mineralogiya" singari ilmiy asarlarida ham shu yo'lni tanlaydi: o'rni...ni bilan qiziqarli voqealardan, hikoyatlardan, o'zining she'rlaridan ...ltiradi. Shuningdek, "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar"da ri...yat va afsonalar ishlatishda ham shunday yo'l tutadi. Beruniy ilmiy ...arlar tamoyilidan chekinayotganini biladi. Ammo bu usul kitobxonni ...arga olib kirishda, asar mazmuniga va mohiyatiga jalb qilishda muhim ...sita ekanini biladi. Bu haqda Beruniyning o'zi shunday deydi: "Garc...hi biz [bu kitobning] ba'zi joylarida turli fanlarga o'tib, bayonimizga ...oqasi uzoq [masalalarga] kirishib ketsak ham, bu gapni cho'zish va ...o'paytirish maqsadida emas, balki o'quvchini zeriktirmaslik uchundir. ...hunki doimo bir xil narsaga qaray berish malollik va sabrsizlikka olib ...ladi. [O'quvchi] fandan fanga o'tib tursa, turli bog'larda yurganga ...shaydi, birini ko'rib ulgurmay, boshqasi boshlanadi va u kishi «har ...r yangi narsada lazzat bor» deyilganidek, ularni [ko'rishga] qiziqadi va ...'zdan kechirishni istaydi" (Beruniy. Yuqoridagi asar, 105-b.)

Beruniy shundan so‘ng Odam, uning o‘g‘illari va shajarasi [illegible] rivoyatlarni jadval shaklida keltiradi. Beruniy uchun ishonchli manba yahudiylar Tavroti. U Tavrotning uch nusxasini qiyoslab, ular o‘rtasidagi ixtiloflarni aniqlaydi. Bular: 1) mualliflar bayonidagi ixtiloflar, 2) [illegible] kitoblardagi ixtiloflar.

Birinchi inson haqidagi afsonalar dunyo xalqlarining ko‘pida [illegible] tilgan. Odam va Havo, Mard va Mardona, Malhiy va Malhiyona, Mi[illegible] va Mishona haqidagi afsonalarni Beruniy hikoya qiladi. Birinchi [illegible] inkor qiluvchilar ham bo‘lgan. Beruniy, shomonlarning qarashi shunday bo‘lgan edi, deb yozadi.

Beruniy rivoyatlarni asariga kiritganda, albatta, *saralash* tamoyiliga ham rioya qiladi. Shu bois rivoyatlarga tanqidiy nuqtai nazardan yondashadi. O‘zi tanlagan tamoyillar asosida o‘zidan oldin o‘tgan olimlarning tarixiy asarlarini qo‘rqmasdan tanqid qiladi. Uning saralash tamoyili shundan iborat ediki, manbalarni tahlil qilganda, rostday ko‘ringan [illegible] kin isbotsiz rivoyatlarni o‘zi tekshirib ko‘rmaguncha ularga ishonmaydi.

Darvoqe, “isbotsiz rivoyatlar” Beruniyning qarashicha qanday [illegible] susiyatlarga ega? Beruniyning zukko va sinchkov adabiyotshunos sifatidagi xizmatlari ana shu o‘rinlarda ayon bo‘ladi. Buning ustiga, Beruniy har bir manbaga, dalilga xolis qaraydi. Uning uchun diniy aqidalar to‘siq emas, uning uchun aqlning va bilimdonlikning o‘zi kifoya qiladi. Beruniyning o‘z oldiga qo‘ygan vazifasi va amal qilgan tamoyili shuki, u dalillarni *saralab olish* va *qiyoslash* yo‘lidan ketadi va buni quyidagicha izohlaydi: “...mendan so‘ralgan narsaga yetkazuvchi vositalarning eng muhimi - *qadimgi millatlar haqidagi rivoyatlar, o‘tmish avlodlar to‘g‘risidagi xabarlarni bilishdir (ta’kid bizniki* – N.R.*)*, chunki bularning ko‘pchiligi u millatlar avlodidan va ularning rasmu rusum va [illegible] idalaridan iboratdir. Aqliy [narsalardan] dalil keltirish, kuzatilgan [narsalarga] qiyos qilish yo‘li bilan u xabarlarni bilib bo‘lmaydi. Buni faqat “kitob ahllari” (iudaizmga va xristianlikka, zardushtiylikka e’tiqod qiluvchilar – N.R.) va turli din arboblariga, shu [e’tiqodlarga] amal qiluvchi har bir maslak va ishonch egalariga ergashish, ularning tushunchalarini hamisha asos tutish bilan bilinadi. So‘ngra buni ko‘pchilik kishilarning tabiatini pastkashlashtiradigan yomon axloqdan, haqiqatni ko‘rishga imkon bermaydigan omillardan o‘zni tozalagandan keyin, ularning ishlari uchun keltirgan so‘z va e’tiqodlarini bir–biriga solishtirish bilan bilinadi. Ana shu aytib o‘tganim haqiqiy maqsadga yetkazuvchi eng yaxshi

...ga dog‘ tushiruvchi shak–shubhani yuvib tashlash uchun eng ...ordamchidir. Garchi qattiq urinib zo‘r mashaqqat cheksak ham, ...dan boshqa yo‘l bilan maqsadga erisholmaymiz” (Beruniy. Yuqo... asar, 40-b.).

Darvoqe, Beruniy aytgan “yomon axloq”, “haqiqatni ko‘rishga im... bermaydigan” narsalar nimalardan iborat? Bular, shubhasiz, inson... o‘jar xulqi, kaltabinligi, faqat o‘z bilganlariga suyanib qolish, bosh... fikr-qarashlari, ayniqsa, ishonchli manbalar7 mensimaslikdir.

Beruniy suyangan tamoyillardan biri manbadir. Beruniy bu o‘rinda ...manbalari bilan birga, “kitob ahllari”ning, turli din arboblarining ...lari, ular keltirgan rivoyatlarning ishonchliligini ta’kidlamoqda. ...yozma manbalarda saqlangan rivoyatlar, qaysi diniy oqimga ...bo‘lishidan qat’iy nazar, ishonchli. Jumladan, Beruniy yana ...kitob ahllari” – zardushtiylar davridan davom etib kelgan Mehrjon ...Navro‘z bayramlari to‘g‘risida so‘z yuritganda, bu bayramlar bilan ...liq rivoyatlarning O‘rta Osiyodan tashqarida – arablarda joriy eti...ga oid qiziq rivoyatlarni bayon qiladi. Har ikkala bayramni tarixda ...hohlar tomonidan o‘zgartirishga bo‘lgan urinishlarni Beruniy hiko...qilar ekan, bu tamoyilni hukmdorlar o‘zgartirishga jur’at qilmaganlari ...ga dalillar keltiradi. Beruniy hukmdorlar tilidan, azaldan davom ...kelgan odatlarni o‘zgartirish - xalqlarning o‘tmishdagi udumlariga ...borishdir, deydi. Bu haqdagi rivoyatlar orqali Beruniy hamma ...lar yaratgan udumlar, inonchlar muqaddas va ularni hurmat qilish ...ekanini uqtiradi. Beruniy bu haqdagi rivoyatlarni ishonchli manba...dan keltiradi. Mana, bir misol:

Abu Bakr as-Suliy[51] “Varaqlar kitobi”da bayon etishicha va Ham... ibn al-Hasan al-Isfahoniyning[52] Navro‘z va Mehrgonga (Mehrjon ...moqchi – N.R.) tegishli she’rlar haqidagi risolasida tavsif etilishicha, ...tarixning barpo etilish sababi mana bunday bo‘lgan: Al-Mutavakkil[53] ...ning saydgohlaridan birini aylanib yurganda, hali yetilmagan va ...olinmagan ekinzorga ko‘zi tushdi va “Ubaydulloh ibn Yahyo[54] ...dan xiroj yig‘ishni boshlash uchun mendan ruxsat so‘rayapti; ko‘rib ...manki, [hali] ekinlar ko‘karib yotibdi. Odamlar xirojni qayoqdan

[51] Abu Bakr Muhammad as-Suliy (946-yili vafot etgan) – mashhur arab tarixchisi.
[52] Hamza al-Isfaxoniy – tarixchi va filolog (961 yoki 976-yili vafot etgan).
[53] Al-Mutavakkil – Abbosiylar xalifasi (847-861-yillar).
[54] Ubaydulloh ibn Yahyo ibn Xoqon - al-Mutavakkilning vaziri.

olib beradi?" dedi. Unga: "Bu odamlarga zarar keltirdi, ular [xirojni vaq
tidan oldin to'lash uchun] qarz olmoqdalar, vatanlarini tashlab ketyapt
tilar, shikoyat va dodu faryodlari ko'payib ketdi", deb javob berishdi
Al-Mutavakkil: "Bu narsa mening davrimda paydo bo'ldimi yoki ilgari
dan shunday bo'lganmi?" deb so'ragandi: "Yo'q, balki Eron podshohlar
Navro'z vaqtida xiroj talab qilishni joriy etib, arab podshohlariga yo'l
ko'rsatdilar. Ana shunga asoslanib bizda ham talab qilinadi", deb jav
berishdi. Al-Mutavakkil mubadni[55] chaqirib, unga: "Bu to'g'rida gap
ko'paydi, men eronliklar rasmu rusumidan nariga o'tolmayman. Ular
ehsonli, xalqparvar bo'la turib, qanday qilib fuqarodan [bevaqt] xiroj
olishga boshladilar? Nima uchun g'alla va ekinlar yetilmagan shunday
vaqtda xiroj talab etishga ruxsat berganlar?" dedi. Shunda mubad: "Ular
talabni Navro'z vaqtida boshlasalar ham, xiroj g'allalar yetilgan vaqt
da kelar edi", deb javob berdi. Al-Mutavakkil: "Bu qanday bo'lar edi"
deb so'radi. Shu vaqt mubad unga eron yillarining holini, miqdorini va
qo'shimchaga ehtiyojini bayon etdi. Keyin voqeani tushuntirib, eronlikla
yillariga qo'shimcha qo'shar edilar, islom [dini kirib] kelgach, bu bekor
qilindi va bu xalqqa zarar keltirdi. Dehqonlar Hishom ibn Abdulmalik
zamonida Xolid al-Qasriy[56] huzuriga yig'ilib, bu voqeani bayon etdilar
va undan Navro'zni bir oy keyinga surishni so'radilar. Xolid qabul etma
di va bu haqda Hishomga xat yozib, xatida: "Bu ish Xudoyi Taoloning
"Nasiy - [keyinga surish] kofirlikni orttirishdir", degan so'zidan sanal
masa deb qo'rqaman", deb xabar berdi. Ar-Rashid davri kelgach, odam
lar Yahyo ibn Xolid ibn Barmaq[57] huzuriga yig'ilishib, undan Navro'zni
ikki oy keyinga surishni so'radilar. Yahyo shunday qilmoqchi bo'ldi,
lekin dushmanlari bu haqda gap ko'tarib: "U majusiylikka yopishyapti",
dedilar. Yahyo o'z qaroridan qaytdi va ish [eski holicha qoldi (Beruniy.
Yuqoridagi asar, 67-68-b.).

Keltirilgan rivoyat islom dinining O'rta Osiyoda ilk yoyila boshla
gan davriga va hukmdorlar bu o'lkadagi azaliy bayramlarning mohiya
tini anglab olishga intilgan davrlarni aks ettiradi. Bu rivoyatni Beruniy

[55] Mubad – otashparastlar hukmroni, kohin, faylasuf va donishmandi.

[56] Xolid ibn Abdulloh al-Qasriy – ummaviylar xalifasi Hishom (724-743) davrida xalifaning ko'zga ko'ringan kishilaridan biri.

[57] Yah'yo ibn Xolid ibn Barmaq – abbosiy xonadoni vazirlaridan biri. Abu Ja'far al-Mansurning xalifalik davri va o'z otasining hayotligida Ozarbayjon hokimi bo'lib, xalifa al-Mahdiy zamonida vazir bo'lgan. 187\802-803-yili qamoqxonada vafot etgan.

birlamchi manbadan – milodiy IX asrga oid tarixiy asardan olgan (asar muallifi Abu Bakr as-Suliy 946-yili vafot etgan). Xo'sh, bu rivoyatni qaysi davrga oid deb qaraymiz? X1 asrga oid rivoyat deb qarash kerak. Chunki Beruniy birlamchi manbadan olgan bo'lsa ham, X1 asrdagi G'aznaviylar davridagi tarixiy voqealarga aniqlik kiritish uchun qadim zamonlarda paydo bo'lgan rivoyatdan foydalangan.

Beruniy bu kabi tarixiy rivoyatlarni keltirar ekan, hujjatlilik, tarixiy voqealarga urg'u berish asosiy o'rin egallaydi. Agar diqqat bilan e'tibor berilsa, yil hisobi munosabati bilan keltirilgan bu rivoyatlarda ma'lum bir izchillik ko'zga tashlanadi. Beruniy rivoyatlarni asariga olib kirishda, ulardan hujjat sifatida foydalanishda shunday yo'l tutadiki, rivoyatlarning hududi, davri o'z-o'zidan guruhlarga bo'linib qoladi.

Qayumars afsonasi va uning variantlari. Beruniy arab, eron, xorazm va boshqa sharq xalqlarining yil hisobini tadqiq etadi. U eronliklarning yil hisobi qanchalik aniqligini dalillash uchun ilk insonning paydo bo'lishiga oid afsonalarni keltiradi. Jumladan, Qayumars haqidagi afsona bunga misoldir.

Beruniyning yozishicha, eronliklarning yil hisoblari Qayumarsdan boshlab uch qismga bo'linadi. Qayumarsdan to Iskandar Doroni o'ldirib, Eron podshohligini egallashi va ularning ilm-fan xazinalarini o'z mamlakatiga olib ketgungacha bo'lgan davr birinchi qismga kiradi (*qolgan ikki qismning Qayumars afsonasiga aloqasi yo'qligi uchun to'xtalmaymiz*). Garchi Beruniy Qayumars haqidagi afsonani eronliklarga nisbat bersa ham, O'rta Osiyo xalqlarining hammasiga, jumladan, turkiy qavmlarga ham tegishlidir. Zotan, Qayurmas haqidagi afsona "Avesto"ga borib taqaladi.

Beruniy Qayumars afsonasining mazmunini bayon qilganda, uning vazifasi Qayumarsdan boshlab islom dini paydo bo'lgunga qadar bo'lgan yil hisobini aniqlashdan iborat edi (Bu afsona "Firdavsiyning adabiyotga qo'shgan hissasi" mavzuida berilgan).

Beruniy afsonani bayon qilib bo'lgach, geometriya olimi Abul Hasan Ozarxurdan eshitganini aytadi va *qiyosiy usul*dan foydalanadi. Beruniy Qayumars afsonasining boshqa variantlarini ham keltiradi. Beruniy shoir Muhammad al-Balxiyning "Shohnoma" asariga to'xtalib, bu asarda Qayumars afsonasining bir qancha variantlari solishtirilgani to'g'risida xabar beradi. Muhammad al-Balxiy keltirgan Qayumars afsonasi yuqoridagi variantdan kengroq bayon qilingan. Uning hikoya qi-

lishicha, Qayumars jannatda uch ming yil turgan. Keyin yerga tushib, Axraman tufayli yomonliklar yuz berguncha, uch ming yil omon va tinch turgan...Qayumarsining Girshoh deb atalishiga sabab shuki, "gir" pahlaviycha "tog'" demakdir. Qayumars tog'larda istiqomat qilgan va ko'pchilik tushgan hayvonlar hayron qolib, o'zidan ketar darajada husnli bo'lgan. Axramanning Hazura ismli o'g'li bor edi. U Qayumarsga yomon qarab qilganda, Qayumars uni o'ldirgan. Bu vaqtda Axraman Xudoga Qayumarsdan shikoyat qilgan va Xudo o'zi bilan Axraman o'rtasidagi ahdlashni saqlash maqsadida Qayumarsdan qasos olib bermoqchi bo'lgan. Xudo Qayumarsga avvalo bu dunyo hamda qiyomat oqibatlarini ko'rsatgan. Nihoyat, u o'limni orzu qilgan, so'ng Xudo uni o'ldirgan. Bu vaqtda uning pushtidan Istaxrdagi Domdod tog'iga ikki tomchi urug' tomgan va ulardan ikkita rovoch daraxti ko'karib chiqqan. To'qqizinchi oyning avvalida ikkovida a'zolar ko'ringanda, oyning oxirida tugal bo'lib, ikkovi insonga aylangan, ular Misha va Mishonadirlar. Ular yeb-ichishmagan va hech narsadan aziyat tortmay, farovonchilikda ellik yil yashaganlar. Nihoyat ularga Axraman keksa kishi suratida ko'rinib, daraxtlardan mevalar yeyishni taklif etgan va [o'zi] yeyishni boshlab bergan, Axramanga yoshligi qaytib kelgan. Shunda ular ham mevalardan yeyishgan va o'sha zohoti ikkovi yomon holatga tushib qolgan. Ularda shahvat uyg'ongan va bir-biri bilan qo'shilgan, ulardan bola tug'ilgan, qo'rqib bolani yeb qo'yishgan. So'ngra Xudo ularning dillariga mehribonlik solgan. Shundan keyin ulardan olti [marta] bola tug'ilgan, ularning ismlari "Avisto" kitobida ko'rsatilgan. yettinchisida Siyomaka va Farovak tug'ilib, bir-biri bilan qo'shilishgan va ulardan Ushanj tug'ilgan (*Beruniy. Yuqoridagi asar, 129-b.).*

Mazkur afsona yuqoridagisidan ayrim jihatlari bilan farq qiladi. *birinchidan*, diniy aqidalar singdirilgan, jumladan, Musoning "Ibtido" kitobidagi Odam Ato va Momo Havoning gunoh qilishi haqidagi rivoyat bu afsonaga ham o'tgan; *ikkinchidan*, ishqiy-romantik dostonlar xususiyatlari singdirilgan (Musoning "Ibtido" kitobidagi "Yusuf" va Sharq adabiyotidagi boshqa "Yusuf" yoki "Yusuf va Zulayho" qissalaridagi go'zal Yusuf obrazi singari), *uchinchidan*, tarixiylik tamoyili mavjud (qadimiy Istaxr shahri), *to'rtinchidan* totemistik mif hususiyatlari saqlangan (ikkita rovoch daraxti ko'karib chiqqan va ulardan Mesha i Mesha hona), *beshinchidan*, adabiy manbalardan foydalanilgan («Avesto»dan foydalanilgan, Axrimanning tug'ilishi shundan dalolat beradi) va h.

Umuman, Abu Rayhon Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Mineralogiya" asarlarida keltirilgan afsonalar, rivoyat-hikoyatlar XI asrdagi adabiy janrlar va adabiyotshunoslik haqida to'laqonli tasavvur beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Beruniy qaysi sulola hukmronligi davrida yashadi?
2. Beruniyning qaysi asari yer o'lchash haqidagi fanga oid?
3. "Mineralogiya" asari fanning qaysi sohasiga tegishli?
4. Xorun ar-Rashid haqida hikoyatlar Beruniyning qaysi asarida bor?
5. Beruniy "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida rivoyat va afsonalarni nima maqsadda keltirgan?
6. Beruniyning afsonalarni saralab olish tamoyillari haqida so'zlang.
7. Beruniy rivoyatga qanday ta'rif beradi?
8. Beruniy eng ishonchli manbalar sifatida qaysi yozma yodgorliklarga tayanadi?

QORAXONIYLAR DAVRI ADABIYOTI

Reja:

1. Qoraxoniylar sulolasining paydo bo‘lishi. Bu davlatdagi madaniy muhit.
2. “Qutadg‘u bilig” yaratilgan davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat.
3. “Qutadg‘u bilig”ning manbalari. Asarning tarqalishi.
4. Asarning nusxalari, o‘rganilishi.
5. “Qutadg‘u bilig”ning tuzilishi, janr xususiyatlari.
6. Asarda O‘zg‘urmish obrazi.

Tayanch so‘z va iboralar: *Qoraxoniylar sulolasi, elikxon, madaniy muhit, ijtimoiy obazlar, adolat, davlat, aql, qanoat, nizomnoma, hikmat, qasida, qo‘lyozma, uyg‘ur-turk yozuvi, arab yozuvi, Qohira nusxasi, Vena nusxasi, Namangan nusxasi, janr, nasriy muqaddima, she’riy muqaddima, hamd, sano, na’t, qo‘shiq, kantilen.*

Qoraxoniylar sulolasining paydo bo‘lishi. Bu davlatda madaniy muhit. Qoraxoniylar sulolasining nomi haqida XX asr tarixchilari keng tarqalgan ikki unvon – qora xoqon va elik xon unvonlaridan deb biladilar. Sulolaning paydo bo‘lish tarixi bor. Milodiy 840-yili Uyg‘ur xoqonligi (davlatning etnik tarkibi chigil qabilasidan edi) qorluqlar yabg‘usi Isfijob hukmdori Bilga kul tomonidan tor mor etilgandan keyin, o‘zini hukmdor deb e’lon qildi va xoqon unvonini oldi. Bilga Kulning Qora degan laqabi bor edi. Qoraxoniylar degan sulola nomi shu odamning laqabi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Yusuf xos Hojib “Qutadg‘u bilig”ni yozib tugatgandan keyin, uni Koshg‘ar hukmdori Bug‘roxonga olib boradi (Bug‘roxonning to‘liq ismi *Tabg‘ach Bug‘ro Qora xoqon Abu Ali Hasan ibn Sulaymon Arslon Qora xoqon*). Shunday qilib, Qoraxoniylar sulolasining birinchi hukmdori Bilga Kuldir.

Qoraxoniylar sulolasini boshlab bergan va to sulola tarqalib ketguniga qadar boshqargan hukmdorlar va ularning nasl-nasabi quyidagicha:

840-893 – Bilga Kul “Qora” xon, uning o‘g‘illari Qodir Arslon xon (Arslon – chigil qabilasining totemi);

893-920 – Bazir Arslon xon;

893-940 – O‘g‘ulcha Arslon xon; u hukmronlik qilgan davrda Movarounnahrga bosqinchilikni yana avj oldiradi. Bu davrda Movarounn

...da Somoniylar sulolasi mustahkamlana boshlaydi.

892-907 - Amir Ismoil ibn Ahmad Somoniy amirlikni mustahkam...ga kirishadi. Shu munosabat bilan yettisuvga yurish boshlaydi va ...job hamda Taroz shaharlarini bosib oladi. Har ikkala shahar uzoq qa...dan so'ng, taslim bo'ladi va aholi majburiy ravishda islomni qabul ...di. Chigillar shimolga – Issiq ko'lga tomon, xoqonning poytaxti esa ...asog'un shahriga ko'chishga majbur bo'ladi. Shu paytda yana qor...lar qabilasining birlashmasi – yag'mo qabilasi shu hududda joylashib ...di. Yag'mo qabilasini tibetlar o'z hududidan siqib chiqargan edi. Shu ...dan boshlab har ikkala qabilaning o'zaro yaqinlashuvi boshlanadi. ...birlashuv natijasida har ikki qabila Qoraxoniylar sulolasining asosi ...lib qoldi. Qoraxoniylarning to'liq hukmronligi X asrning 40-yillarida ...or topdi.

920-955 – Qoraxoniylar sulolasida islomning qabul qilinishida So... Bug'roxonning (Bug'ro – tuya degan ma'noni bildirib, yag'mo qabi...ning totemi edi) xizmati katta. U yag'mo qabilasining yabg'usi edi. ...yili u islomni qabul qiladi va ismini musulmoncha Abdulkarim deb ...artiradi. Usmonli muarrixlaridan Munajjim boshining xabar beris...cha, Sotuq islomni qabul qilgan birinchi turkiy edi. (940- yildan so'ng ...uq o'z otasini o'ldirish uchun fatvo oladi. Chamasi, otasi islomni qa...l qilishni istamagan.) Otasi o'limidan so'ng Sotuq Koshg'arda taxtga ...radi va "xoqon" unvonini oladi, hukmdor sifatida o'z huquqlarini ...maga e'lon qiladi.

956-958 – Sotuq (Abdulkarim) Bug'ro xonning o'g'li hamda vo... Muso ibn Abdulkarim Bug'roxon hukmronligi davrida hoqonlikda ...lomlashtirish boshlandi. Hukmdorga *sulton ul-salotin* unvoni berildi. ...mmo bu unvon bilan birga *elik* va *tigin* unvonlari ham ishlatilaverdi.

958-970 – Musodan keyin ukasi Sulaymon ibn Abdulkarim taxt...a o'tirdi. U Arslonxon unvonini oldi. Sulaymon hukmronligi davri...da xoqonlikdagi hamma xalq islomga yuz burdi. Arab tarixchilari ibn ...skavayxu va ibn al-Asirning bergan ma'lumotlariga ko'ra, 960-yili ...000 000 majusiy islomni qabul qildi". Bu muarrixlar ishlatgan majusiy ...klar so'zi ostida Qoraxoniylar tushunilgan bo'lishi mumkin.

970-998 va 970-992 – Sulaymonning o'g'illar Ali va Hasan hukm...ronligi davrida sulolada ikki hokimiyatchilik hukm surdi. Ali ibn Su...laymon "Arslon xon" unvoni bilan Koshg'arda, uning ukasi Hasan ibn ...ulaymon "Bug'roxon" unvoni bilan Bolasog'unda hukmronlik qilardi.

992-yili aka-ukalar qo‘shni viloyatlarni, jumladan, Movarounnahr qo‘shib olishga qaror qildilar. Bu davrda Somoniylar hukmdori Abu Qosim Nuh II ibn Mansur (976-977) edi. Somoniylar sulolasi nihoyasida zaiflashgan, tashqaridan bo‘ladigan hujumlarga bardosh bera olmas edi. Bu vaziyatdan foydalangan Hasan ibn Sulaymon Bug‘roxon 992-yil Somoniylar sulolasiga hujum qildi. Nuh II ni o‘zining lashkarboshilari ham, Xuroson noibi Abu Ali Simjuriy ham qo‘llab-quvvatlamadilar. Bug‘roxonga qarshi yuborilgan turkiylar qo‘shini lashkarboshisi Fo... Nuh II ga xiyonat qildi. Somoniylar sulolasi mag‘lubiyatga uchradi, Nuh II Omulga qochib ketdi.

Kutilmaganda Hasan ibn Sulaymon Bug‘roxon 992-yil vafot etdi. Qoraxoniylar lashkari katta o‘lja bilan Farg‘onaga qaytdilar.

Nuh II Buxoroga qaytib keldi. U endi o‘zining kuchiga ishonmas edi. Shu bois G‘azna hukmdori, kelib chiqishi turk bo‘lgan Sabuk tegin ga yordam so‘rab murojaat qildi. Sabuk tegin Nuh II ning iltimosini qabul qilib, yigirma ming askarini boshlab Movarounnahrga tomon yo‘lga chiqdi. U Amudaryoni kechib o‘tdi va avval Keshga, so‘n Naxshobga hujum qildi. U yerdan esa Nuh bilan birga Abu Aliga va Foiqqa qarshi otlandilar. Bir necha hujumlardan so‘ng isyonchilar qo‘shini tor-mor qilindi, Abu Ali va Foiq Jurjonga qochdilar.

997-yili Nuh II va Sabuk tegin vafot etdilar. Nuh II ning o‘g‘li amir Mansur II (997-999) G‘aznaviylar hukmdori Abul Qosim Mahmud ibn Sabuk teginning kuchli ta’siri ostida qoldi. (Bu shaxs tarixda Mahmud G‘aznaviy nomi bilan mashhurdir.) Ali bilan Hasan Nishopur hukmdori Bektuzun va ilgari Qoraxoniylarga qo‘shilgan Foiq Mansur II ga yaqin lashishga qo‘rqdilar. Fitna bilan Mansur II ning ko‘zlarini ko‘r qildirdilar. Tez orada (999-yili) Mansur II ham olamdan o‘tdi.

Xullas, 999-yili Qoraxoniylar lashkari Somoniylarni yiqitdi. Ali Arslon hayotligida kichik o‘g‘li Nasrni taxt vorisi qilib e’lon qilgan edi. Nasr ibn Ali Arslon xoqon (998-1017) Buxoroni egalladi. U Somoniylar sulolasining oxirgi hukmdori Abdulmalik II ni oilasi bilan zindonband qildi.

Shunday qilib, Qoraxoniylar sulolasi tarkibiga Sharqiy Turkiston, Janubiy Qozog‘iston, shuningdek, O‘rta Osiyoning Amudaryo sharqiy qirg‘oqlarigacha bo‘lgan hamma yerlari kirdi.

Qoraxoniylar sulolasida boshlangan siyosiy tarqoqlik o‘z oqibatlarini ko‘rsata boshladi. Amakivachchalar - Musoning o‘g‘li Ali Arslon so...

dan Sulaymonning o‘g‘li Hasan ibn Bug‘roxon o‘rtasidagi ziddiyatlar kuchli xonliklarning Qoraxoniylarga ta’sir o‘tkazishiga yo‘l ochib berdi. Bu paytda Markaziy Osiyoni asosan qitaniylar (turk-mo‘g‘ul urug‘laridan bo‘lib, 907 – 1125-yillarda Qitaniy davlati hukm surdi) egallab olgan edi. 1017-yili qitaniylar yettisuvga bostirib kirib, Bolasog‘ungacha yetib bordi. Ammo Qoraxoniylar hukmdori Tug‘on xon lashkari qitaniylar qo‘shinini tor-mor qildi, qitaniylar sharqqa chekinishga majbur bo‘ldilar.

1040-yilga kelganda, Qoraxoniylar sulolasi ikkiga - g‘arbiy va sharqiy xonliklarga bo‘linib ketdi. Oradan bir yil o‘tiboq sharqiy xonlik qoraxitoylarga qaram bo‘lib qoldi. Har ikkala xonlik o‘rtasidagi ziddiyatlar, kelishmovchiliklar oxir-oqibat taxminan qirq yillardan keyin g‘arbiy Qoraxoniylarni ichdan yemirdi va ular Saljuqiylarga qaram bo‘lib qoldi. 1210-yilda esa g‘arbiy Qoraxoniylar Muhammad Xorazmshoh II ning vassaliga aylandi. Nihoyat, oradan ikki yil o‘tgach – 1212-yili Nayman xoni Kuchluk xon O‘zgan va Koshg‘arda sharqiy Qoraxoniylarni yo‘q qildi. O‘sha yiliyoq Samarqandda G‘arbiy xoqonlikka ham barham berildi.

Qoraxoniylar davridan madaniy yodgorliklar kam saqlanib qolgan. Yozma adabiy yodgorliklar “Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘atit-turk”, “Hibatul -haqoyiq”dan tashqari, arxitektura va amaliy san’at namunalari – Buxorodagi Minorai Kalon, Navoiy shahri yaqinidagi Raboti Malik karvonsaroyi, O‘zgan shahridagi ayrim maqbaralar Qoraxoniylar davridan yetib kelgan.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari

Asar yaratilgan davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Qoraxoniylar sulolasidagi ijtimoiy, siyosiy hayot davrning ilg‘or ziyolilarini parokandalikning oldini olishga, mamlakatda adolatni barqaror o‘rnatishga, xalq va hukmdorlar o‘rtasida yakdillikni mustahkamlashga, mamlakatni poydor, mustahkam qilishga undadi. Albatta, siyosiy shiorlar yoki hukmdorlarning qattiq siyosati bilan bularni amalga oshirish mumkin emas edi. Shu bois ijodkorlar tarixga murojaat etdilar, tarixdan saboq olishga hukmdorlarni va xalqni da’vat etdilar. Badiiy asarning davlat va mamlakat hayotida qudratli omil ekanini ko‘rsata bildilar. “Qutadg‘u bilig”

Qoraxoniylar davlatida aynan shu vazifani bajardi.

Asar Qoraxoniylar sulolasi ikki qismga – g'arbiy va sharqiy xonliklarga bo'linib ketgan va ular o'rtasida halokatga olib boruvchi kurashlar borayotgan paytda yozilgan. Zotan, "Qutadg'u bilig"da Yusuf foydalangan ramziy obrazlar ayni ana shu kurashlarga barham berish va mamlakatda adolat, tinchlik o'rnatishga ishora qiladi. Bu obrazlar bir-biriga bog'liq, biri ikkinchisini talab qiladi. Adolatni Kuntug'di, davlatni Oyto'ldi, aqlni O'gdulmish, qanoatni O'zg'urmish deb ataydi. Yusuf bu obrazlarni keltirar ekan, quyidagi maqsadlarni ko'zda tutadi: mamlakatning tayanchi – adolat. Adolat barqaror bo'lgan davlatda farovonlik, yakdillik bo'ladi; mamlakat aql bilan boshqariladi, aql bilan boshqarilgan mamlakatda adolat ham, farovonlik ham, yakdillik ham bo'ladi; qanoat esa mol-dunyoga ko'ngil bog'lamaslikka, nafsga erk bermaslikka, faqat mol-dunyo yig'ish bilan band bo'lib qolmaslikka, bu dunyo ishlarini ham unutmaslikka da'vat qiladi. Aytish mumkinki, "Qutadg'u bilig" asari mohiyatan o'z davrining nizomnomasi vazifasini bajargan.

Kitob muallifi Yusufning hayoti, ijodi haqida deyarli ma'lumot yo'q. U mazkur asarini hijriy 462 – milodiy 1069-1070-yillarda yozib tugatadi. Muallif asarini o'n sakkiz oyda yozib tugatgani haqida ma'lumot beradi. Asarni tugatgan paytda muallif Yusuf 50 yoshlar atrofida bo'lganligi va uning hijriy 410 (milodiy 1019) yillar atrofida tug'ilgani haqida so'z yuritiladi.[58] Zotan, Yusuf asarda o'z yoshiga qilgan ishora u tug'ilgan sananing aynan 1019-yili degan xulosaga kelishni anglatmaydi. Bu taxmin muallifning tug'ilgan yili 1019 dan oldinroq yoki keyinroq ham bo'lishi mumkinligini bildiradi. Mana, Yusuf o'z asarini tugatgan payt haqida nima deydi:

Tegurdi manga ilgi ellik yashim,
O'qir altmish emdi manga kel teyu
(Ellik yoshim menga qo'lini tekizdi, endi oltmish menga, kel, deb chorlayotir).

"Qutadg'u bilig"ning manbalari. Asarning tarqalishi. "Qutadg'u bilig"ni yozishda Yusuf Chin mamlakati donishmandlarining hikmatlaridan, asarlaridan, Mochin donishmandlarining ash'orlaridan foydalandi. Asarda bunga ko'p ishoralar bor.

[58] Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. Toshkent, "Fan"nashriyoti, 1972. Nashrga tayyorlovchi filologiya fanlari kandidati Qayum Karimov, 2-nashri, 8-bet (bundan keyingi misollar shu nashrda olindi; nasriy parchalar olinganda, kitob sahifasi, she'riy misollar olinganda, bayt raqamlari berildi).

Arabça tajikça kıtablar öküş
Bizing tilimizça bu yumğı uquş (59-b.)
(Arabcha, tojikcha bunday kitoblar talaydir, bizning tilimizda esa bu jamlangan zakovatdir).

Yusufning bu bayti qadimgi turkiy adabiyotdagi pandnoma asarlar ko'p yaratilganiga bir ishoradir. Bir misol: O'gdulmish eligga kotib qanday bo'lishi kerakligi haqida o'git berar ekan, qadim turk donishmandlarining o'gitlaridan iqtibos keltiradi. Mana, O'tukan begi o'gitlarining birinchi bayti:

Idı jaqşı ajmış Ötükan begi
Tilin tutsu bermış sanga söz beki (2642-beyt).
(O'tukan begi (bu borada) juda yaxshi aytgan. Senga sir saqlash uchun so'z bergan (kishi) tilini tiysin).

O'tukan begining o'giti Yusufga bir dalil sifatida xizmat qilishi bilan birga, "Qutadg'u bilig" yaratilmasdan oldin bu singari didaktik asarlar qadimgi turkiy tilda ko'p bo'lganini ham anglatadi.

Kitob debochasidan ma'lum bo'lishicha, bu asar o'z davridayoq Sharq mamlakatlariga keng tarqalgan va katta shuhrat tutgan. Yusuf asar debochasida "Mochin olimlari, donishmandlari Mashriq viloyatida, Turkiston ellarida Bug'roxon tilida biror kimsa hargiz bu kitobdan yaxshiroq kitob yozmagan"ini ta'kidlaydi. Bu asar qaysi iqlimga yetib borgan bo'lsa, o'sha iqlim olimlari, donishmandlari har xil nom berdilar: chinliklar "Odobul-mulk" deb, Mochin podshohining nadimlari (hamsuhbatlari) "Oyinul-mamlakat" deb atadilar, mashriqliklar "Ziynatul-umaro" deb, eronliklar "Shohnomai turkiy" deb, ba'zilar "Pandnomai muluk" deb, turonliklar "Qutadg'u bilig" deb aytdilar (49-b.).

Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" avvalida Tavg'och ulug' Bug'ro Qoraxon abo Ali Hasan binni Arslonxon sha'niga qasida bitadi va asarni shu humdorga bag'ishlaydi. Bu davrda Qoraxoniylar Saljuqiylar bilan to'qnashayotgan davr edi.

Abu Rayhon Beruniy Somoniylar sulolasida davlat boshliqlariga nisbatan qo'llangan laqablarga Bug'roxon ham taqlid qilganini yozadi. Bug'roxon Somoniylar davlatiga bostirib kelgandan keyin o'ziga o'zi "Shihob ad- davla" (Davlat osmonining yoritqichi) laqabini olganini ay-

tib o‘tadi (*Beruniy. Yuqoridagi asar. 179-b.*).

Asarning nusxalari, o‘rganilishi. “Qutadg‘u bilig” qo‘lyozmasining uchta nusxasi bo‘lib, fanga birinchi bor eski uyg‘ur-turk yozuvidagi nusxasi ma’lum bo‘lgan. Bizga ma’lumki, eski uyg‘ur-turk yozuvi arab yozuvi bilan baravar ravishdaVII asrdan boshlab XVIII asrgacha qo‘llangan. Qoraxoniylar davlatida ham, undan keyingi turkiy davlatlar tarixida ham bu yozuvning mavqei katta edi. “Qutadg‘u bilig”ning hijriy 843 (milodiy 1439) yili Hirotda eski uyg‘ur-turk yozuvida Hasan Qora Sayil Shams tomonidan ko‘chirilgan nusxa Turkiyaning Tugot shahriga keltirildi. Bu yerdan esa hijriy 879 (milodiy 1474) yili Fanari o‘g‘li Kadi Ali Istambulga Abdurazzoq Shayxzoda baxshiga olib keldi. Bu nusxani mashhur tarixchi va sharqshunos Xammer Purgshtall Istambulda sotib olib, Vena saroy kutubxonasiga keltirdi. Shundan so‘ng bu asar haqidagi dastlabki ma’lumot va undan ba’zi namunalar 1823-yili fransuz sharqshunosi Jaubert Amedee tomonidan “Journal Asiatique”da nashr etildi. 1870-yili venger olimi Vamberi “Qutadg‘u bilig”ning eng muhim qismlarini “Uyg‘ur tili obidalari” va “Qutadg‘u bilig” nomi bilan nashr qildi va nemis tiliga tarjimasini berdi.

1896-yili “Qutadg‘u bilig”ning arab yozuvida ko‘chirilgan ikkinchi nusxasini Qohirada V.V.Radlov topdi. V.V, Radlov eski uyg‘ur-turk yozuvidagi nusxa bilan Qohira nusxasini qiyosiy o‘rganib, 1910-yili “Qutadg‘u bilig”ning mukammal transkripsiyasi va nemis tiliga tarjimasini nashr ettirdi.

“Qutadg‘u bilig”ning uchinchi nusxasi arab yozuvida ko‘chirilgan bo‘lib, bu nusxa haqida ilk bor 1914-yili Zaki Validiy xabar berdi. U asarning arab yozuvidagi bir nusxasi namanganlik Muhammadhoji Eshon Lolaresh ismli odamning shaxsiy kutubxonasida borligi haqida yozgan edi. Abdurauf Fitrat 1924-yili Muhammadhoji Eshon Loleshdan bu nusxani olishga muvaffaq bo‘ldi. Oradan bir yil o‘tgach, “Maorif va o‘qitg‘uvchi” jurnalida “Qutadg‘u bilig”ning Namangan nusxasi haqida Fitratning maqolasi bosilib chiqdi. 1928-yili esa bu asarning ayrim parchalarini izohlar bilan nashr qildi (11-b.).

“Qutadg‘u bilig”ning tuzilishi, janr xususiyatlari. Qo‘shiq janri. Asarning har uchala nusxasini qiyoslash orqali uning tuzilish tartibi quyidagicha ekanligi ma’lum bo‘ladi:

Unvon (basmala)dan so‘ng qisqa nasriy muqaddima kelib, bunda Tangriga hamd, yalavoch (payg‘ambar)ga va as’hobi nabi (chahor yor-

ga na't aytiladi. So'ngra kitobning qimmati, uning nomi (yuqorida turli mamlakatlarda turlicha nomlari keltirildi), xonga tortiq qilingani, muallifga Xos Hojib unvoni berilgani, asarda to'rt ramziy qahramonga turkcha nom qo'yilgani, kitobda shu to'rt qahramon o'rtasida savol-javob va munozaralar bo'lib o'tgani haqida qisqacha bayon beriladi.

Nasriy muqaddima tugagach, 77 baytdan iborat she'riy muqaddima keladi. So'ngra 73 fasl nomining mundarijasi (fihristi) berilib, undan keyin yana unvonga va mavzuga o'tiladi. 73 ta faslning dastlabki o'n bittasi muqaddimadan iborat bo'lib, an'anaviy hamd, sano, na't, Qoraxonga madh, yetti kavokib va o'n ikki burj, tilning foydasi, kitob egasining uzri, ezgulik, bilim va uquvning foydasi, kitob qahramonlariga nom berilishi va qarilikka o'kinishdan iborat. O'n ikkinchi fasldan bevosita voqealar bayoniga o'tiladi.

"Qutadg'u bilig"ning tuzilishi o'ziga xos, takrorlanmas. Yusuf Xos Hojib har bir faslda bir masalani qo'yadi. Masala batafsil bayon qilinadi. Bayon tugagach, yakunlovchi bir bayt keltiriladi. Yakunlovchi baytdan so'ng Yusuf shoirning, ya'ni o'zining donishmandona bir to'rtligini keltiradi. Shu tariqa fikr yakuniga yetadi. Shundan keyin yana bir faslda navbatdagi masala qo'yiladi va yuqoridagiday tartibda davom etadi. Yusuf bu asarining tuzilishini she'riy muqaddima so'ngida shunday ifodalaydi:

Bu turkcha qoshuqlar tuzattim sanga,
O'qirda unutma dua qil manga.
(Senga bu turkcha qo'shiqlarni tartib berdim,
O'qiganingda meni unutmasdan (haqimga) duo qilgin.)

Qo'shiq terminini Yusuf "ashula" ma'nosida emas, balki qadimgi turkiy yozma va og'zaki adabiyotning tuzilishida asosiy qismlar bo'lgan kantilen ma'nosidagi adabiy termin sifatida qo'llagan. Bu terminda, yuqorida aytganimizday, "Qutadg'u bilig"ning tuzilishi o'z aksini topgan. Har bir fasl va bu fasllarda qo'yilgan masala yakuniga yetib, har bir faslga nisbatan Yusuf *qo'shiq* terminini ishlatgan. Asardagi har bir qo'shiqning tuzilishi va tarkibini aniq tasavvur qilish uchun "Elig xoqon O'gdulmishga pand berishini aytadi" bobiga murojaat qilaylik.

Mazkur fasl, ya'ni *qo'shiq*ning boshlanmasi elig va O'gdulmishning ilk bor suhbatidan hamda eligning O'gdulmishga tasallisidan boshlana-

di. Bu bobning boshlanmasidan – eligning O‘gdulmishga bergan nasihatidan keyin voqealar rivoji boshlanadi. Bobdagi voqealar rivoji – ota-si Oyto‘ldi vafotidan oldin eligga yozgan nomasini O‘gdulmish eligga bergandan keyin, elig Oyto‘ldini eslaydi, undan minnatdorligini izhor qiladi, uning haqiga duo qiladi, O‘gdulmish elig xizmatiga kiradi, u ota-sining pand-nasihatlariga rioya qilib, baxtiyor bo‘lib, eligning ishonchi va hurmatini qozona boradi, elig turli savollar bilan O‘gdulmishning bil-mini sinab ko‘radi, elig O‘gdulmishga pand berib, odamgarchilik yuk-sak fazilat va shu fazilatga qat’iy rioya qil, deb o‘git beradi, beklar o‘zlariga yaqin tutadigan odamning iqboli haqida so‘z ketadi, elig O‘gdulmishga ishonch bildirib, o‘ziga vazir qilib oladi, O‘gdulmish aql-zakovati bilan eligga xizmatga kirishadi va h.

Bu singari pand-nasihatlar bitta *qo‘shiq*da mujassamlashgan. Bu faslda keltirilgan to‘rtlik Yusufning ijodidan bo‘lib, elig va O‘gdulmish o‘rtasidagi suhbatga yakun yasayotganday bo‘ladi. O‘gdulmishni elig o‘z xizmatiga olar ekan, uning otasi Oyto‘ldi va O‘gdulmishning o‘zi kabi zakovatli odamlar nihoyatda kam ekanidan Yusuf afsus chekadi va quyidagi to‘rtligini keltiradi:

Yurig’li körurmän yarag’lisi yoq,
Yarag’li bulunsa yurig’lisi yoq.
Qalin bod qarabash yumitti öküsh,
Tälimdä tiläsä tosulg’usi yoq.
(Yuruvchilarni (ko‘plab) ko‘raman, yaraydigan yo‘q,
Yaroqlisi topilsa-chi, u yurmaydi (umri qisqa bo‘ladi).
Talay xizmatkor va qullar ko‘plab yig‘ildi,
Shu ko‘pchilik ichidan axtarsang, foydalisi yo‘q.)

Fasl so‘ngida O‘gdulmishning aql-zakovati, kechayu kunduz qilgan xizmatlari tufayli elig ko‘p tashvishlardan xoli bo‘lgani, mashaqqatlari arigani, eligning yuklari yengillashib, xalqqa ko‘p manfaat yetkazadigan bo‘lgani bayon qilinadit.

Yusuf *qo‘shiq* janri qoidalariga rioya qilgan holda, o‘zidan oldin o‘tgan donishmandlarning yoki shoirlarning o‘gitlaridan istifoda etadi va faslning umumiy mazmuniga singdirib yuboradi. *Qo‘shiq* janrining ta-lablari ham shunday – shoir faqat bosh qahramonlar elig va O‘gdulmish haqida emas, balki o‘tmishdagi salaflarini, tarixiy yoki afsonaviy qahra-monlar haqidagi voqealardan ham biron yo‘sinda foydalanadi. Qo‘shiqni

qilish uchun bu singari voqealar muhim vazifa bajaradi.

Mana shu voqealardan so‘ng *qo‘shiq* bir mustaqil asar singari yaratiladi. Qo‘shiq janriga xos bu xususiyat qolgan hamma qo‘shiqlarda ham o‘z ifodasini topadi.

"Qutadg‘u bilig" yo‘nalishi va maqsadiga ko‘ra, didaktik asar. O‘z davrining, turli toifa odamlarning komil, sog‘lom va illatlardan xoli jamiyat bo‘lishi uchun yo‘l-yo‘riq ko‘rsatadigan pandnoma. Har bir toifaga mansub odam – hukmdordan tortib oddiy fuqarogacha go‘zal xulqli, ezgu-y bo‘lishi lozim.

Yusuf hamma toifaga bir xil andazada yondashmaydi. Uning turli toifaga qo‘ygan talablari bir-birini takrorlamaydi. U quyidagi toifalarga ta’rif berar ekan, har bir toifaning qiyofasini ham, ichki olamini ham kitobxon ko‘z o‘ngida gavdalantiradi:

Bek (yoki umuman hukmdor). Bek davlat va hokimiyatning tayanchi, yurt ravnaqining garovi, adolat rahnamosi, aql-zakovat egasi. Bek-lik, Yusufning ta’biricha, ilohiy hodisa bo‘lib, onadan tug‘ilgandayoq beklik uchun tug‘iladilar. Xudo beklik lavozimini beribgina qolmaydi, balki Xudo birontasini bek qilib yaratishni istagan ekan, avvalo, unga qobiliyat, yo‘riq, uquv beradi. Ayni paytda:

Bu beglikka ashnu tub aslы kerak,
Atam alp qatыg‘ qurch yana ton kerak.
(Beklik ishi uchun hammadan avval tagi asl odam bo‘lishi lozim,
Mergan, botir, qattiq, chiniqqan hamda qo‘rqmas yurakli bo‘lishi lozim.)

Beklarga faqat mana shunday jismoniy kuch-qudratning o‘zi yetarli emas. Bek davlatni bilim, aql, zakovat bilan boshqaradi. Saxovatpeshalik uning burchi bo‘lishi lozim. Beklar xalqqa bilim bilan boshchilik qiladi. Ammo, deydi Yusuf, bilimli kishining dushmani ko‘p bo‘ladi. Bilimning beklikda ahamiyatini Yusuf ko‘p marta takrorlaydi. Bek xalqni bilim bilan tutib turadi, Bilimi bo‘lmasa ko‘p ishlarga aqli yetmaydi. Buning oqibatida bek yanglishadi, begligi zaiflashadi, uni davolash lozim bo‘ladi. Bu beklik dardining davosi aql va bilimdir, uni zakovat bilan davolamoq lozim.

Yusuf bekka xos sifat va burchlarni birma-bir sanab ko‘rsatar ekan, shunakam komil inson qiyofasini kitobxon ko‘z o‘ngida gavdalantira-

di. Yuqoridagi fazilat va burchga qo‘shimcha ravishda, bek hunarmand ham bo‘lishi lozim. Halol, sof, ko‘ngli va tili to‘g‘ri, fe’l-atvori yaxshi, xush xulq, ko‘zi to‘q, andishali bekning nomi taraladi, undan ezgu urug‘ avlod taraladi.

Xalqning taqdiri bekning qo‘lida. Shu bois bekning so‘zi bilan ishi bir, tabiatan muloyim, ochiq chehra bo‘lishi darkor. Bekning odamlarni o‘z ortidan ergashtira olish layoqati – uning saxovatpeshaligidandir deb biladi Yusuf va qadimdan qolgan quyidagi baytni dalil sifatida keltiradi:

Kur arslan bolu bersa ытqa bashы,
Bu ыt barcha arslan bolur oz tushi.

Qalы bolsa arslanqa ыt bashchыsы
Bu arslan bolur barcha ыt saqыshы.
(Ko‘rgin, agar arslon itlarga bosh bo‘lsa,
Bu itlar barchasi uning tengida arslon bo‘ladi.
Agar arslonlarga it boshchi bo‘lsa,
Bu arslonlar barchasi itga teng bo‘ladi.) (2013-2014)

Yusuf bek uchun noma’qul beshta illatni sanab, bek ana shu illatlardan tamomila uzoq bo‘lishi kerakligini alohida ta’kidlaydi: birinchisi – shoshqaloqlik, ikkinchisi – ochko‘zlik, uchinchisi – jaholat, to‘rtinchisi – buzuq fe’llik, beshinchisi – yolg‘onchilik. Bekni baxtsizlikka, xalqning undan yuz o‘girishiga sababchi illatlar mana shulardir.

Yusufning ta’biricha, beklikka loyiq odamning tashqi qiyofasi ham muhimdir. Uning bergan o‘gitiga ko‘ra, bek bo‘ladigan odamning yuz ko‘rkli, silliq, bo‘yi o‘rtacha bo‘lsin; ovozasi ketgan bo‘lsa yana ham yaxshi.

Ilgari o‘tgan maishatparast hukmdorlarning taqdiri haqida donishmandlarning aytganlaridan Yusuf kitobxonni xabardor etib, bekni mayparastlik illatidan ogoh etadi. Ichkilik – bu yov, deydi Yusuf va buning oqibatlarini, el-yurtga, davlat ishlariga yetkazadigan zararini ko‘rsatib beradi.

Vazir. Yusuf vazir haqida so‘z yuritib, bekka madadkor, beklar yukini ko‘taradigan, beklikdagi beboshliklarni tartibga soladigan odamdir, deydi. Vazirdan talab etilgan sifatlar ham nihoyatda yuksak. Zehni o‘tkir, bilimi dengiz singari, ziyrak, tadbirkor, to‘g‘ri, ishonchli, fe’l-

atvori a'lo, zakovatli, bilimli bo'lishi lozim. Vazir ham, xuddi bek singari, ideal shaxs. Vazir lavozimiga tanlanadigan odam yana mulohazali, uyat-andishali, ko'zi to'q, halol, yuzi ko'rkli, tutgan ishlari to'g'rilik, hisob-kitobga usta, ilmli, har turli yozuvlardan xabardor bo'lishi lozim.

Vazirning ichki va tashqi sifatlariga Yusufning bergan bahosi shuni ko'rsatadiki, Qoraxoniylar sulolasidagi aka-ukalarning farzandlari taxt talashuvlarni, nizolarni, bir-biriga xusumatni bas qilishlari lozimligini bek va vazir obrazlari orqali ko'rsatmoqchi bo'ladi. Bek bilan vazirni Yusuf bir-biriga yaqin sifatlarga, aytish mumkinki, birday sifatlarga ega qilib tasvirlar ekan, Qoraxoniylar sulolasidagi yakdillikka, hamjihatlikka ishora qilgan bo'lishi aniqroq. Zotan, vazirning maqsadi ham yomonlarni o'zidan uzoqlashtirib, bekini rohatga yetkazish, fuqarosini osoyishtalikka erishtirishdir:

Bu yanglыg' bulunsa ey elig vazir,
Begin inchka tegrur qarasы udыr.

Bulur beg tilaki anыndыn tugal,
Ishi barcha etlur qayu ersa hal.

Bayur otru budnы ham etlur eli,
Xazina kopadur qutadur yылы.

Bolur atы mangu qarыmas bolub,
Bolur ornы edgu qarыsa ulub.
(Ey elig, shu sifatli vazir topilsa,
Begini rohatga yetkazadi, fuqarosi osoyishta uxlaydi.

Bek undan tilaklarini tugal topadi,
Qanday ahvolda bo'lmasin ishining barchasi bajariladi.

Binobarin, xalqi boyiydi, eli yashnaydi,
Xazinasi ko'payadi, yillari qutli bo'ladi.

Oti bir umr qarimas bo'lib mangulashadi,
Qarib chiriganda esa o'rni yaxshi bo'ladi.) (2224-2227)

Lashkarboshi. Bu lavozimga tayinlanadigan odam - bekning chap qo'li.

Bekning va elning xotirjamligi shu lashkarboshiga bog'liq. Tabiiyki, lashkarboshi chidamli, pishik, ko'pni ko'rgan, botir yurakli bo'lishi lozim. Ziyraklik va hushyorlik, ochiq qo'l va jasur, mergan va muloyim ko'ngilli, dasturxoni ochiq – lashkarboshiga xos sifatlardandir. Lashkarboshining yana bir xislati – ochiq qo'lligi, saxiyligidir. U bola-chaqam, xotinim deb mol-dunyo to'plamasin. O'ziga kerakli qurol-aslaha, ot-ulov, kiyim, egar-jabduq bilan kifoyalansa bo'ldi. Ochiq qo'lligi va saxiyligidan uning atrofiga sara odamlar jam bo'ladi. Bahodirlar uning atrofiga yig'iladi, ular lashkarboshining saxiyligidan bahramand bo'lib, tog'u toshlarda yotadi, hatto jonlarini fido qiladi.

Or-nomus lashkarboshi uchun hayot-mamot masalasidir. U kerakli paytda qat'iyat bilan qaror qabul qiladigan, jang san'atini yaxshi egallagan, abjir, har bir jangchining oilaviy sharoitigacha xabardor, lozim bo'lganda yordam qo'lini cho'zadigan odam bo'lishi kerak.

Bulardan tashqari, Yusuf lashkarboshiga bir qancha xislatlar lozimligini aytadi:

Yag'ida kur arslan yuraki kerak
Qarishtuqta asri bilaki yoriq.

Tonguz tag tetimlig boriteg kuchi
Adig'layu irg'ar qotuz teg ochi.

Yema alchi bolsa qizil tulki teg
Tetir bug'rasi teg kor och sursa keg.

Saqizg'anda saqrak kerak tutsa oz
Qayu quzg'uni teg yiraq tutsa koz.

Ulug' tutsa himmat kor arslanlayu
Ogi teg usuz bolsa tunla sayu.

(Urushda botir, arslon yurakli bo'lish kerak,
Jangga kirganda qoplon bilakli bo'lishi kerak.

To‘ng‘izdek chovut qiluvchi, bo‘ridek kuchli,
Ayiqdek hiylakor, qo‘tosdek qasoskor bo‘lishi kerak.

Yana qizil tulki kabi hiylachi bo‘lsa,
Tuya erkadidek uzoq kek saqlasa, ko‘r.

O‘zini zag‘izg‘ondan hushyorroq tutishi kerak,
Qoya quzg‘uni kabi uzoq-uzoqlarga ko‘z yugurtirishi kerak.

Botir arslon kabi himmatini ulug‘ tutsa,
Tunlari xayolchan bedor ona kabi bo‘lsa.) (2274-2278)

Ulug‘ hojib. Bekning huzuriga har qanday toifadagi va lavozimdagi odamlar hojib orqali kirgan. Bekning siyosatini, qonun-qoidalarini, tartiblarini, nizomlarini hojib bajarardi. Shuningdek, qashshoq, tul, yetimlar arz bilan bek huzuriga kelganda, ularni tinglab, talablarini va ehtiyojlarini bekka bexato yetkazish ham hojibning vazifasi edi. Shu bois Yusuf bunday lavozimga birinchi navbatda, ko‘zi to‘q, uyat-andishali, ko‘p bilimlardan xabardor, zehnli odam tayinlanishi lozimligini va tashqi qiyofasi chiroyli, soqolini doim qirib yurgan bo‘lishi, mard, ovozasi ketgan, andishali, diyonatli bo‘lishi darkorligini maslahat beradi. Mana, Yusufning hojiblik unvoniga qo‘ygan talabi:

Hajibliqqa ashnu bu on nang kerak,
Yeti ko‘z qulaq saq ko‘ngul keng kerak.

Yuzi korki bod til uqush og bilig
Qilinchi bularqa tugal teng kerak.

Uzun kech yashasuni elig ozi
Ulug‘ hajib ul begka korgu kerak.

Toru ham toqu ondi yinchka tapug‘
Ulug‘ hajib etsa achar yol qapug‘.

(Hojibliqqa eng avval ushbu o‘n narsa lozim:
O‘tkir ko‘z, soq quloq, keng ko‘ngil kerak.

Yuz chiroyi, qomati, tili, zehni, aqli va bilimi tugal,
Qilmishlari bularga to'la teng bo'lishi kerak.

Elig o'zi uzun va uzoq yillar yashasin,
Ulug' hojib bekning ko'rar ko'zidir.

Qonun (siyosat) hamda rasm-qoida va nizom ishlari nozik xizmat,
Ularni ulug' hojib bajarsa, mushkul yo'l va eshiklar ochiladi. (2449-2452)

Darvozabonlar boshi. Yusufning ta'rifi bo'yicha shuni anglash mumkinki, darvozabonlar boshi ham ideal shaxs obrazi. Inson zotiga xos mehribonlik, tantilik, odamlarning dardiga malham bo'lish kabi fazilatlarni o'zida mujassam etgan odam darvozabonlar boshlig'i lavozimligiga munosibligini Yusuf alohida aytib o'tadi. Ayni paytda Yusuf bu lavozimdagi odamning xizmat majburiyatlarini ham ko'rsatib, har doim qo'l ostidagi soqchilarning vazifasini nazorat qilib borishiga oid ko'rsatmalar beradi. Qo'l ostidagi odamlarga mehribonlik ko'rsatishi, tanglikda qolgan soqchilariga yordam qo'lini cho'zishi lozim. Shu bilan bir qatorda

Koru alsa yat baz keligli kishig
Ag'ir tutsa qoldash qilinmish eshig
(Yot- begona, musofir kishilarni yaxsh kutib olsa,
Yaqinlik qilgan eshlarni qadrli tutsa.) (2509)

Yusuf hojibning va darvozabonlar boshlig'ining mas'uliyatini mamlakat, beklikning farovonligi, gullab-yashnashi, bekning nomi ulug'lanishi kafolati sifatida qaraydi.

Yalavoch (elchi). Qanday odamni elchi qilib yuborish mumkin? Odamlarning sarasi, bilimli va zakovatli, har tomonlama yetuk, tadbirli, so'zning ma'nosini teran uqadigan, sadoqatli, ishonchli, qiliqlari to'g'ri odamni. Elchilikka munosib ko'rilgan odamning ichki dunyosini Yusuf chizar ekan, bu lavozimga munosib ko'riladigan odam bahonasida jamiyatning eng yomon, davlatni ichidan yemiradigan illatni qistirib o'tadi. Illatlar biri ikkinchisini keltirib chiqaradi. Ko'zi suq kishi, deydi Yusuf, - irodasiz bo'ladi. Bu suq odamlar elchilikka noloyiq bo'ladi.

Suq er umduchi-ul yavuz umduchi
Kishi umduchisi ati qulg‘uchi...

Qayu beg suq ersa chig‘ay ul chig‘ay
Qayu qul kozi toq beg ul kongli bay.
(Suq kishi ta’magir bo‘ladi, ta’ma esa yovuzdir,
Ta’magir kishining oti gadoydir....

Qaysi bek suq bo‘lsa, u qashshoqdir, qashshoq,
Qaysi qul ko‘zi to‘q bo‘lsa, u bek, ko‘ngli boydir.)(2574, 2581)

Yusuf elchilikka munosib odamlar tanlashda ularning intellektual qobiliyatiga alohida e’tibor qaratadi. Elchining intellektual qobiliyati mamlakatning qiyofasini boshqa bir mamlakatda namoyish qiladigan mulkdir. Yusufning turli fanlarning mukammal egasi bo‘lgani ana shu o‘rinda yana bir marta namoyon bo‘ladi. Elchi

Tetiglig bilan bilsa turlug bitig
Bitig bilsa otru bolur er tetig

Bitisa o‘qisa eshitsa sozug
Anin otru bilga qilur oz ozug

Qamug‘ turlug ardam bu bilsa tugal
Bu ardam bila er mengiz al

Kitablar oqir ham bilir ersa soz
Uqar ersa she’r ham qoshar ersa oz

Nujum bilsa tibb ham yora bilsa tush
Anin yormishi teg sozi kelsa tush

Bilir esar saqish yema handasa
‘adad jadri qilsa masahat basa

Yana nardu shatranj bilir ersa kad
Hariflari andin olir ersa kad

Choganga kad ersa atar ersa o‘q
Yema qushchi avchi ajunda ozuq

Qamug‘ til bilir ersa achsa tilig
Qamug‘ xatni bilsa bitisa alig
(Tetiklik bilan turli yozuvlarni (kitoblarni) bilsa, o‘rgansa,
Yozuv (kitob) o‘rgansa, so‘ng kishi tetik bo‘ladi.

Yozsa, o‘qisa, so‘zlarni eshitsa,
Shular tufayli o‘zini o‘zi dono qiladi.

Turli xil san’at, hunarlarni tugal bilsa,
Shu san’at hunarlar bilan kishi yuzini yorug‘ qilsa.

Kitoblar o‘qisa hamda so‘zlarni biladigan bo‘lsa,
She’rlarni uqadigan bo‘lsa ham o‘zi yozadigan bo‘lsa.

Nujum va tibni bilsa hamda tush ta’bir qila bilsa,
U ta’bir qilganidek so‘zlari to‘g‘ri kelsa.

Saqish hamda handasani bilsa,
Sondan ildiz chiqarsa, yana chegaralarni aniqlashni bilsa.

Yana nard va shatranjni yaxshi biladigan bo‘lsa,
Raqiblari undan juda bukilsa (mot qolsa).

Chavgonga mohir bo‘lsa, o‘q otadigan mergan bo‘lsa,
Yana dunyoda ilg‘or lochindor, ovchi bo‘lsa.

Barcha tillarni bilsa, tilini so‘zga ochadigan bo‘lsa,
Turli xatlarni bilsa, qo‘li bilan yozsa (ya’ni qo‘li xatga ravon yursa).) (2589-2597)

Bir odam – elchi uchun shuncha bilimu hunarlar nima uchun kerak? Yusuf garchi elchi bo‘lib boradigan odamning san’at, hunarlarni bilishi bekning nomini ulug‘lashini ta’kidlaydi. Lekin faqat shugina emas. El-

chi o‘z mamlakatining boshqa bir mamlakatdagi qiyofasi, xalqning, el-yurtning kimligini ko‘rsatadigan vosita. Elchiga qarab o‘zga mamlakat odamlari shu mamlakat xalqining ma’naviyatini, axloqini, zakovatini, aql-farosatini, vaziyatni yaxshi tushunishini va murakkab vaziyatlardan chiqish yo‘llarini bilishini, xullas, butun ichqi va tashqi olamini anglaydi, elchiga qarab xulosa chiqaradi. Yusuf elchilikka munosib odamga talablar qo‘yganda, o‘tmishdan saboq oldi, umumlashtirdi. Zotan, bu jiddiy lavozim bekninggina emas, balki mamlakat va davlatning taqdiriga hal qiluvchi ijobiy yoki salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Kotib. Bek sirini qo‘l ostidagi ikki odamga – kotibga va vazirga ochiladi. Bek ichki sirlarini kotibga aytganda, kotib sirlarni saqlay bilishi lozim. U bekning ishonchi. Agar kotib so‘zni qattiq sir tutmasa, og‘zi o‘ra kabidir, og‘zidan chiqqan so‘z urug‘ donachalariday har yoqqa sochiladi, uni terib bo‘lmaydi. Bek kotib tanlashda quyidagi sifatlariga e’tibor berishi lozimligini Yusuf uqtiradi:

Bitigchi biliglig uqushlug‘ kerak
Xati uz balag‘at taqi edgurak

Bitigda xat uz bolsa achlur kongul
Oqig‘u kelir baqsa avnur ko‘ngul

Balag‘at bila xat tengashsa qali
Edi edgu til bu bitig soz tili

(Kotib bilimli, zakovatli bo‘lishi kerak,
Xati chiroyli, so‘zga usta, ezgu fol bo‘lishi kerak.

Maktubda xat chiroyli bo‘lsa, ko‘ngil ochiladi,
Boqsa o‘qigisi keladi, ko‘ngil quvonadi.

Agar fasohat bilan xush xat tenglashsa,
Bu yozma nutq tili juda ezgu til bo‘ladi.) (2653-2655)

Ammo kotib tamagir bo‘lsa-chi? Bunday kotib, - deydi Yusuf, - tilni buzadi, chunki u tama niyatida yozadi, oqibatda yozuvni buzadi. Kotib uchun yana bir fazilat – ichkilik ichmasligi, xulq-atvori chiroyli bo‘lishi lozim. Agar kotib ichkilik ichsa, bilimdan yanglishadi va yozuvda xato

qiladi. Buning oqibati – kotib yo o‘z boshini yoki xo‘jayinining boshini yeydi.

Xazinachi. Yusuf xazinachiga talab qo‘yganda, birinchi navbatda, uning ma’naviy-axloqiy tomoniga e’tibor qaratadi. Xazinachi – ko‘zi to‘q, halol va haromning farqiga boradigan bo‘lsa, Xudodan qo‘rqsa, ko‘p mol-dunyo ko‘rib ko‘zi to‘ygan bo‘lsa, shunday odamning xazinachi lavozimiga tayinlasa bo‘ladi. Xazinachining hushyorligi – beklik ishning baroridan kelganidir.

Yusuf asarda yana boshqa tabaqalar – osh boshchi (bosh oshpaz), sharobdorlar boshlig‘i kabi mansablarga munosib nomzodlar tanlash haqida ham bir qator o‘gitlar beradi.

Yusuf nihoyatda kuzatuvchan. Jamiyatdagi hamma tabaqalarning fe’l-atvorini, lavozim majburiyatlarini puxta o‘rgangan. Qaysi lavozimdagi odamlarga bilim, zukkolik, halollik kabi sifatlar zaruru qaysi biriga jismoniy baquvvatlik, qaysi biriga mehribonlik, xushmuomalalik kabi xislatlar kerakligi to‘g‘risida aytganda, bu toifalarning va mansabu unvonlarning majburiyatlarini sinchkovlik bilan bayon qiladi.

Asarda O‘zg‘urmish obrazi. “Qutadg‘u bilig”da qanoat timsoli bo‘lgan O‘zg‘urmish obrazi asar voqealarida muhim rol o‘ynaydi. Yuqorida davlat tizimida asosiy tayanch bo‘lgan turli tabaqalar – bek, vazir, lashkarboshi, xazinachi kabi bir qator obrazlar orqali Yusuf axloqiy-ta’limiy va ijtimoiy-siyosiy masalalarni ilgari surgan edi. Yusuf axloqiy-ta’limiy g‘oyalari bilan birga, falsafiy qarashlarini asardagi O‘g‘zurmish timsoli orqali yetkazadi. Kuntug‘di eligning O‘zg‘urmishga uch marta maktub yozgani va O‘zg‘urmishning javoblarida, O‘gdulmish bilan O‘zg‘urmish o‘rtasidagi suhbat va munozarada, Yusuf o‘rtaga chiqargan bu dunyoning afzalliklari va aybiari, taxt, boylik, odamiylik kabi axloqiy-ta’limiy masalalar, ayniqsa, falsafiy aqidalar jamiyatning, davlatning barqaror yashashi uchun muhim omil ekanini u biron o‘rinda ham e’tibordan chetda qoldirmaydi. Jamiyatning turli tabaqalariga bo‘lgan munosabat, o‘sha tabaqalarning jamiyatda tutgan o‘rni kabi moddiy, maishiy va ma’naviy masalalar to‘g‘risida o‘git beradi. Jumladan, beklarga xizmat qilmoq, saroydagi sipohlar bilan suhbat, qora avom bilan aralashib yurish zarurligi, alaviylar, olimlar, tabiblar, azayimxonlar, tush ta’bir qiluvchilar, yulduzchilar, shoirlar, dehqonlar, savdogarlar, chorvadorlar, hunarmandlar singari toifalar bilan qanday munosabatda bo‘lish, uylanish, bola tarbiyasi, xizmatkorlarga ezgu munosabat, mehmonga borish

va mehmon kutish qoidalari to‘g‘risidagi o‘gitlarni yetkazishni Yusuf zarurat deb biladi. Bu suhbatlarda falsafiy masalalar bilan axloqiy-ta’limiy, ijtimoiy-siyosiy masalalar uyg‘unlashtiriladi.

O‘zg‘urmish – zohid, bu dunyodan yuz o‘girgan. U zohidlik davri so‘fiylariga mansub (xuddi Ibrohim Adham, Hasan Basriy singari). O‘zg‘urmish “ko‘ngil sevgan” a’moli bilan yashaydi. U O‘gdulmishga, dunyo senga o‘zini sevdirib qo‘yibdi, hamma ayblari senga fazilat bo‘lib ko‘rinibdi, deya ta’na qilib, dunyoning va bu dunyoda boylikka mukkasidan ketgan odamlarning quyidagi ayblarini birma-bir ko‘rsatadi:

– dunyo quti Xudodan uzoqlashtiradi, qut - din ofatidir;

– bu bevafo olam - o‘tkinchi, boylik kibr-havo orttirishiga olib keladi, bu dunyo nima bergan bo‘lsa, tezda yana qaytib oladi;

– dunyo– ko‘lanka, izidan borsang, qochadi, sen qochsang, izingdan boradi;

– bu dunyoning qiliqlari –jafo, qilmishlari – bevafolik, begi bilan uch oy ham turmaydi;

– bu dunyoning quyidagi uchta narsadan boshqa narsasi yo‘q: biri – halol, ikkinchisi – shubha, uchinchisi – haromdir;

– bu dunyoda odam – g‘ofildir;

– xotin, o‘g‘il-qiz tashvishini tortmoq mashaqqat bo‘ladi, kishi kuchini uzadi;

– bu dunyoning yovi uch narsadir: halovat bilmaslik, nafsga qul bo‘lish, diyonatga xiyonat qilish;

– bu dunyoning narsasi (ya’ni boyligi) sho‘r suvga o‘xshaydi, odam qancha ichsa ham qonmaydi, tili namlanmaydi;

– dunyo ishi sarobdir, kishi tutayin deb qo‘l uzatsa, yo‘qotadi.

O‘zg‘urmish O‘gdulmishga bergan bu o‘gitlarini tarixda o‘tgan avliyolar, zohidlarning ishlari bilan isbot etadi: “Avliyolar bu dunyoning narsa va molini badal qiladilar (ayirboshlaydilar), zohidlar boqib, bu dunyo asosini tark etadilar” (3514-bayt). Dunyoni, ya’ni mol-dunyoni rad qilish bilan Yusuf qashshoq yashash afzal demoqchi emas, balki dunyoga berilish, mukkasidan ketish insonni toat-ibodatdan uzoqlashtiradi, ko‘ngilni bo‘ladi, demoqchi. “Bu dunyo ishiga aralashgan kishi xizmat bilan band bo‘lib, oxirat ishlarini qila olmaydi” (3297-bayt). Uning aytmoqchi bo‘lgan gapi shudir. O‘zg‘urmish – zohidona so‘fiydir. Uning falsafiy qarashlari yo‘q, balki taqvoni va parhyezkorlikni bosh o‘ringa chiqaradi. Ilk bosqichdagi so‘fiylik aqidalari ham O‘zg‘urmishning a’moli singari edi.

Yusuf O‘zg‘urmish obrazi orqali ilgari surgan bu aqidalarda oddiy hayotiy detallar – hamma davrlarda insoniyatni haq yo‘ldan chalg‘itgan, faqat o‘zidan boshqani o‘ylamaydigan, xudbin qilib yaratilgan, o‘zining dunyoqarashi bilan yashaydigan insonlar toifasining qiyofasini chizib beradi. Yusufning O‘zg‘urmish tilidan aytgan quyidagi bayti hayotga ochiq ko‘z bilan boqishga, odamning hayotdagi tamoyili qanday bo‘lishi kerakligini anglashga undaydi:

Tirigka bu nangdin kechish yoq adash,
Egin buggu ton ham bog‘uzqa ham ash

Halal dunya bulsa yesa qazg‘anib,
Chig‘ayqa ulasa aningdin alib

Kishi ag‘ruqi bolmasa bu bog‘uz
Kishi unmazi ul bu ag‘ruq bog‘uz

(Tirikka bu narsalar (oziq-ovqat kiyim)dan kechish mumkin emas, ey do‘st, egnini butaguvchi kiyim ham, bo‘g‘izga ovqat ham zarur.
Halol dunyo topsa, qo‘lga kiritib bahramand bo‘lsa,
Undan bir ulush olib kambag‘allarga ulashsa.
Kishining mol va tomoq tashvishi bo‘lmasa (qanday yaxshi bo‘lardi),
Mol va tomoq tashvishi kishini ko‘kartirmaydi.) (3605-3607)

Bu singari o‘gitlar Yusufning asosiy aqidalaridan biri ekan, shu o‘rinda Ahmad Yassaviyning quyidagi baytlari Yusufning aqidalariga hamohangligini aytish o‘rinlidir:

Harom–xarish yig‘mish molg‘a quvonmangiz,
Mollarini qirshi otlig‘ yilon qilur...

Bu dunyoga bino qo‘ygan Qorun qani!?
Da’vo qilg‘on fir’avn bilan Homan qani?[59]

Dunyo mening degonlar, jahon molin olg‘onlar,
Karkas qushdek bo‘lubon ul haromg‘a botmishlar (Ahmad Yassaviy. Yuqordagi asar, 196-b.).

[59] Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. Toshkent. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. 1990, 161–b.

Yusuf so‘fiylarning bir toifasi bo‘lgan malomatiylik maslagini ham O‘zg‘urmish obrazi orqali ilgari suradi. “Kishilarning yukini ko‘tarsa, ularga yuk ko‘tartmasa, unga jafo qilsalar, u og‘iz ochmay vafo qilsa” (3382).

Yusuf O‘zg‘urmish obrazi orqali ilgari surgan tasavvufiy g‘oyalardan Ibn al-Arabiy, Boyazid Bistomiy, Mansur Xalloj kabi mutassaviflarning chuqur falsafiy ta’limotini qidirish o‘rinsiz. Yusuf komil inson sifatlari bilan Iloh sifatlarini tenglashtirayotgani yo‘q, qolaversa, uning maqsadi bu emas edi. Uning aqidalarida hayotning maishiy tomonlariga qattiq e’tibor qaratishdan tiyilish kerakligi haqidagi o‘git bor.

O‘zg‘urmish Kuntug‘di elig va O‘gdulmish bilan qilgan suhbatlarida faqirlikni ulug‘laydi. Faqirlik – tariqatda o‘nta maqomotning biri. So‘fiylar nazdida faqirlik ulug‘vor ilohiy mohiyat kasb etish bo‘lib, Xudoga bandalikni sidqidildan oliy darajada bajo keltirish, bandalikdan sharaf topish, niyozmandlik va talabgorlikda yo‘ldagi tuproq misol nomu nishonsiz bo‘lish, Iloh nazdida o‘zini zarra, balki zarradan ham kam deb hisoblash va shu martabada komillik rutbasini qozonish ham. Barcha narsalar, olamu odam Allohga tegishli, insonning vujudi ham o‘ziniki emas, chunki u ham Yaratganning mulkidir. Faqrni ana shunday mazmunda anglagan odam tasavvuf mohiyatiga ham yetib boradi.[60]

Xullas, O‘zg‘urmish timsolida Yusuf nafsga erk bermaslik, buning o‘rniga toat-ibodat bilan band bo‘lish, halollik, birovning haqini yemaslik, boriga qanoat qilib kun ko‘rish, haromdan hazar qilish kabi kundalik amallarni bajarishni ommaga da’vat qilishni ilgari suradi.

“Qutadg‘u bilig” da bir yuz saksonga yaqin to‘rtlik bor bo‘lib, Sharq epik she’riyati uchun qulay va keyinchalik keng tarqalgan masnaviyda yozilgan. 71, 72, 73-boblar qasidadan iboratdir.

“Qutadg‘u bilig” aruzning mutaqoribi musammani solim va undan fa’riy (hosila) bo‘lgan mutaqoribi musammani mahzuf, mutaqoribi musammani maqsur bahrida yozilgan. Misollar:

Solim bahr
Fa-u-lun fa-u-lun fa - u - lun fa- u- lun

Mahzuf bahr
Fa-u-lun fa-u-lun fa - u - lun fa- ul

[60] Qarang: Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent. “Movarounnahr” – “O‘zbekiston”, 2009,26–27–betlar,

Maqsur bahr

Fa-u-lun fa-u-lun fa - u - lun fa- ul

Asarning 71 va 72- fasllari (ikki qasida) va bir to'rtlik mutaqoribi musammani solim bahrida yozilgan:

E –si - zim, yi- git - lik, e – si – zim, yi- git - lik,

Tu – ta – bil, - ma – dim – man, se – ni – tark, qa – chit – tim,

Qolgan hamma qismlari *mutaqoribi musammani mahzuf* va *mutaqoribi musammani maqsur* bahrida yozilgan:

Ku – rars – lan, qa – o'x – shar, bu – beg – lar, o'zi,
U – ga – teg, sa – yum –shar, bu – tur – qu, ju – zi.

"Qutadg'u bilig" turkiy xalqlar adabiyoti, umuman, madaniyati tarixida alohida bosqich bo'lib qoladi.

Savol va topshiriqlar

1. Qoraxoniylar sulolasi qachon tashkil topgan?
2. Qoraxoniylar sulolasi qachon va nima uchun ikkiga bo'linib ketdi?
3. "Qutadg'u bilig"ning paydo bo'lish sabablarini so'zlab bering.
4. "Qutadg'u bilig"ning qo'lyozma nusxalari haqida so'zlab bering.
5. "Qutadg'u bilig"da bek qanday sifatlarga ega bo'lishi kerak?
6. "Qutadg'u bilig"da vazir qanday sifatlarga ega bo'lishi lozim?
7. "Qutadg'u bilig"da lashkarboshi qanday sifatlarga ega bo'lishi kerak?
8. "Qutadg'u bilig"da ulug' hojib qanday sifatlarga ega bo'lishi kerak?
9. Darvozabonlar boshlig'i va elchi qanday sifatlarga ega bo'lishi kerak?
10. Kotib va xazinachi qanday sifatlarga ega bo'lishi kerak?
11. "Qutadg'u bilig"da falsafiy masalalarni Yusuf qaysi obraz orqali o'rtaga tashlaydi?

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit-turk” asari

Reja:

1. “Devonu lug‘atit-turk”ning yaratilishi.
2. “Devonu lug‘atit-turk”dagi she’riy parchalar.
3. “Devonu lug‘atit-turk” va “Qutadg‘u bilig” uyg‘unligi.
4. Alliteratsiyali she’r xususida.
5. “Devonu lug‘atit-turk”da xalq maqollari.
6. “Devonu lug‘atit-turk”da afsonalar.

Tayanch so‘z va iboralar: *urug‘, qabila, turkyshunoslik, qomusiy asar, she’riy parchalar, lirik va epik janrlar, to‘rtlik, qadimgi folklor, individual she’riyat, adabiy muhit, turkiy she’riyat, alliteratsiya, moniylik she’rlari, qofiya, fors she’riyati.*

“Devonu lug‘atit-turk”ning yaratilishi. Koshg‘ariyning tug‘ilgan yili aniq emas. U «Devonu lug‘atit-turk» asarini 1068-yili yozib tugatgan. Bu davrda Koshg‘ar aholisi turkiy tilning eng “go‘zal lahjasi bo‘lgan xokoniya turkchasida so‘zlashar edilar” (V.V.Bartold); ukrainalik turkiyshunos olim Omelyan Pritsakning aytishicha, Mahmud Koshg‘ariy Qoraxoniylar sulolasiga mansub odam bo‘lgan. U siyosiy ta’qiblardan qochib, o‘n yilcha turkiy qavmlar yashaydigan o‘lkalarda u yerdan-bu yerga ko‘chib yurgan. Ana shu davrda u turkiy qavmlarning tili, geografiyasi, musulmonlikdan oldingi urf-odatlari va diniy tasavvurlari, adabiyoti haqida ko‘p material to‘plagan. Oxiri Bag‘dodda to‘xtagan. Bu davrda Bag‘dodni Saljuqiylar egallagan edi. Saljuqiylar ham turkiyzabon bo‘lgani uchun, Mahmud Koshg‘ariy o‘zi to‘plagan materiallar saljuqiylarda qiziqish uyg‘otishini bilib, «Devonu lug‘atit-turk» asariga tartib bergan.

Koshg‘ariy bu asari ustida uzoq yillar ishladi. Yuqori Chindan tortib butun Movarounnahr, Xorazm, Farg‘ona va Buxoroga qadar cho‘zilgan keng hududni kezib chiqdi. Bu hududda yashagan urug‘lar, qabilalarning turmush tarzini, kasb korini, turar joylarini aniqladi, tillarini sinchiklab o‘rgandi. Koshg‘ariyning o‘zi bu haqda “Devon”ning muqaddimasida quyidagicha tushuntirish beradi: “Men turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chigillar, yag‘molar, qirg‘izlarning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini ko‘p yillar kezib chiqdim, lug‘atlarini to‘pladim, turli xil so‘z xususi-

yatlarini o‘rganib, aniqlab chiqdim. Men bu ishlarni til bilmaganim uchun emas, balki bu tillardagi har bir kichik farqlarni ham aniqlash uchun qildim. Bo‘lmasa, men tilda ularning yeng yetuklaridan, eng katta mutaxassislaridan, xushfahmlaridan, eski qabilalaridan, jang ishlarida usta nayzadorlaridan edim. Ularga (tillarga – N.R.) shuncha diqqat qildimki, turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chigillar, yag‘molar va qirg‘iz qabilalarining tillari butunlay dilimga jo bo‘ldi. Ularni har tomonlama puxta bir asosda tartibga soldim”[61]. Koshg‘ariy bergan bu izohdan ma’lum bo‘ladiki, u tilshunoslik bo‘yicha maxsus ta’lim olgan

Koshg‘ariyning asosiy maqsadi lug‘at tuzish, turkiy qabilalarning lahjalaridagi farqlarni ko‘rsatish barobarida bu davr adabiy tilining go‘zalliklarini, turkiy qabilalar orasida barqaror va asrlar davomida qo‘llanib kelgan til ekanini namoyish qilish bo‘lgan edi. Buning isboti sifatida turkiy tilning ijtimoiy hayotdagi o‘rniga u bergan quyidagi gap asos bo‘la oladi. Koshg‘ariy yozadi: “Xudo davlat quyoshini turklar burjida yaratdi. Falakni ham shular mulkiga moslab aylantirdi. Ularni turk deb atadi, mulkka ega qildi, ularni zamonamizning xoqonlari qilib ko‘tardi... Ularning [turklarning] o‘qlaridan saqlanmoq uchun ularning xatti-harakatlarini mahkam tutmoq har bir aqlli kishiga loyiq va munosibdir. Bularga yaqin bo‘lish uchun eng asosiy yo‘l – ularning tillarida so‘zlashishdir, chunki ular bu tilda so‘zlashuvchilarga yaxshi quloq soladilar, o‘zlarini yaqin tutadilar, ularga zarar bermaydilar. Hatto ular o‘z panohida turgan boshqalarning gunohini ham kechib yuboradilar...” (1 jild, 21-b.).

Mahmud Koshg‘ariy bu asari orqali ilk bor turkiyshunoslikka asos soldi.

«Devonu lug‘atit-turk» - qomusiy asar. Bu asar faqat tilga yoki adabiyotga oid materiallar va dalillargina emas, balki Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan qabilalar tarixi to‘g‘risidagi manba hamdir. Har bir qabilaning o‘sha davrdagi mavqei, tarixi to‘g‘risida ham yetarli ma›lumotlar beradi. Jumladan, o‘g‘uzlar, qarluqlar kabi yirik qabilalar to‘g‘risida o‘rni-o‘rni bilan aytilgan ma›lumotlar bunga dalildir.

“Devonu lug‘atit-turk”dagi she’riy parchalar. «Devonu lug‘atit-turk» adabiy manba sifatida ham qimmatli yodgorlikdir. Asardagi she’riy parchalar X1 asrgacha bo‘lgan adabiy hayot to‘g‘risida to‘laqonli so‘z

[61] Koshg‘ariy Mahmud. Devonu lug‘atit turk. – uch jildlik. 1- jild, Tarjimon filologiya fanlari kandidati S.Mutallibov. Nashrga tayyorlovchilar O‘zRFA akademigi A.Rustamov, filol.f.d. H.Boltaboev “MUMTOZ SO”Z”nashriyoti, Toshkent, 1960, 21-b.

yuritishga imkon beradi. Bu she'riy parchalar ma'lum bir so'zning izohi uchun keltirilgan bo'lsa-da, bu parchalar qadimgi turkiy adabiyotda lirik va epik janrning rivoj topganidan dalolat beradi. Koshg'ariy keltirgan mazkur she'riy parchalar turli mavzuda – mehnat, yorning ta'rif-tavsifi, turk bahodirlarining qahramonliklari, ezgulikka da'vat, vatanparvarlik va h. She'riy parchalarni Mahmud Koshg'ariy xalq og'zidan yozib olgan.

«Devon»dagi she›riy parchalar ko'p turkologlar o'rtasida munozaraga sabab bo'lib kelgan. Ko'pchilik yevropalik turkologlar «Devon»da keltirilgan to'rtliklarni dastlab turkiy xalqlarning qadimgi folkloriga mansub deb qaragan edilar. Jumladan, nemis turkolog olimi K. Brokkelman shunday fikrni aytgan edi. Ammo u «Devon»dagi ikkilik va to'rtliklar unutilib ketgan ma›lum bir shoirlar ijodiga mansubligini ham e›tibordan chetda qoldirmaydi. Uningcha, bu to'rtlik va ikkiliklar asar yozilgan davrdan ilgari mavjud edi va islom davriga hech qanday aloqasi yo'q.

Ayni paytda «Devonu lug'atit-turk»dagi ba'zi she'riy parchalar ma'lum bir ijodkor qalamiga mansub ekanligini Koshg'ariyning ishorasidan bilish mumkin. Koshg'ariy ko'p o'rinlarda «shoir aytadi» iborasini ishlatadi va bir to'rtlik keltiradi:

Izimni o'karman,
Bilikni yugarman.
Ko'ngulni tugarman,
Erdam uza turgunur (II, 282)

(Shoir aytadi: Egamni maqtayman, uning madadi bilan ilmni yig'aman. Ko'ngilni shunga bog'layman, ilmu hunar to'plashga ko'nglim berilgandir).

Bundan tashqari, ilm manfaati haqidagi to'rtliklar yoki fardlar ham bevosita yozma adabiyotning mahsulidir, ya'ni ma'lum bir shoir ijodiga mansubdir. Zotan, ilm manfaati haqidagi o'gitlar Qoraxoniylar davri adabiyotining muhim xususiyatlaridandir:

O'gran aning biligin,
Kunda angar baru.
Qutqilig'in taping'il
Qo'zg'il kuvaz naru (II, 161-162)

(Agar bilimdon odamga yo‘liqsang, har kun unga bor, yaxshi muomala bilan uning ilmu hikmatlarini o‘rgan, takabburlikni tashla).

O‘sha shoirlar xalq orasida mashhur bo‘lganlari uchun ham Koshg‘ariy ularning ismini aytib o‘tirmagan. Ba’zi shoirlarning (masalan, Cho‘chu) ismini aytib o‘tgan, xolos.

Quyidagi fard ham “Devonu lug‘atit-turk”ka Qoraxoniylar davridan oldingi va o‘sha davrdagi didaktik adabiyotning ta’sirini ko‘rsatadigan dalillardan biridir:

Qo‘ldash bilan yarashg‘il, qarshib adin urdurma,
Bek tut yavash taqag‘u suvin yazin adirma (II jild, 18-b.)

(Qo‘ldosh (suhbatdosh)ingni hurmat qil, yaxshi muomalada bo‘l, qarshilik qilib, uni tashlab, boshqa bilan bo‘lma. Uydagi tovuqni boqolmay qochirib yuborib, durrojni boqaman deb ovora bo‘lma).

Quyidagi baytni ham, yuqoridagi fard singari, biron shoir ijodiga mansub deb qarash maqsadga muvofiqdir:

O‘g‘ulum, senga qo‘zurman ardam o‘gut xumaru,
Bilga erig bo‘lup sen baqqil aning tabaru (III, 445)

(O‘g‘lim, senga meros qilib ezgu xulq, odobni qoldiraman. Agar ilmli, aqlli odamlarga yo‘liqsang, ularga yaqinlash, ulardan foydalan).

Yoki quyidagi baytni ham fard janriga mansub deb qarash mumkin:

Kelsa kishi etma angar o‘rtar kula,
Baqqil angar ezgulugung ag‘sin qula (1, 149).
(Senga kular yuzli bir kishi kelsa, sen uning yuziga issiq kul sochma, yaxshilik qil, yoqimli qiliq bilan hurmatla.)

«Devon»dagi she›riy parchalar misralari teng bo‘g‘inli (yetti bo‘g‘indan o‘n to‘rt bo‘g‘inga) qofiyalangan she›rlar ekani yuqoridagi parchalardan ayon bo‘lib turadi.

V.V.Bartold «Devonu lug'atit-turk»dagi she'riy parchalarga nisbatan siyosiy tomondan yondashgan edi. Uningcha, «Devonu lug'atit-turk»dagi she'rlar orasida xuddi «Qutadg'u bilig» dagi singari, saroy adabiyotiga xos xususiyatga ega bo'lgan to'rtliklar ham bor. Buning isboti sifatida V.V.Bartold quyidagi to'rtlikni keltiradi:

Turkan qatun qutinga,
Tegur mendin qo'shug',
Ayg'il sizing tabug'chi
O'tnur yangi tabug' (1, 357).

(Malika (shoh) xotinga mendan maqtov, qasida (qo'shiq) yetkazgin, xodimingiz yangi xizmat bilan yo'llanadi, deb ayt.)

Mazkur to'rtlik, garchi shaklan xalq og'zaki ijodiga xos to'rtlikni gavdalantirsa ham, aniq bir obraz (Turkon malika)ning mavjudligi, didaktik mazmun ifodalangani bilan individual she'riyatga mansub deb qaralsa, maqsadga muvofiq bo'ladi va V.V.Bartoldning qarashlari o'rinli ekani o'z isbotini topadi.

"Devonu lug'atit-turk" va "Qutadg'u bilig" uyg'unligi. Ayni paytda "Devonu lug'atit-turk"da shakl jihatidangina emas, balki mazmun tomondan «Qutadg'u bilig»ga monand didaktik mazmundagi parchalar ham borki, bu parchalarda barqaror adabiy muhit, ma'lum izga tushgan ijtimoiy hayotning in'ikosini ko'ramiz. Qolaversa, "Qutadg'u bilig"da Yusuf uzoq o'tmishdagi donishmandlarning asarlariga tayanganini aytadi va ularning o'gitlaridan iqtiboslar keltiradi. Keltirilgan iqtiboslarning deyarli hammasi didaktik mazmunda. Yusuf keltirgan qadim donishmandlarning iqtiboslari xalq orasida maqol va matallar singari tarqalgani shubhasiz. Bunday jarayon adabiyot tarixida ko'p uchraydi.

Mana shu adabiy qonuniyatga tayanib, Yusuf asarida keltirgan donishmandlarning o'gitlari, hikmatlari "Qutadg'u bilig" uchun qanchalik xizmat qilgan bo'lsa, "Devonu lug'atit-turk" uchun ham shunchalik jiddiy va ishonchli manba bo'lgan. Namuna sifatida «Devonu lug'atit-turk»dagi va "Qutadg'u bilig"dagi mazmunan o'xshash bo'lgan ayrim fardlarni qiyoslaymiz:

"Devonu lug'atit-turk"da:

Ulug‘luq bo‘lsa sen ezgu qilin,
Bo‘lg‘il kishig beglar qatin yaxshi ulan (1,95).
(Daraja yoki martaba topsang, xulqingni chiroyli qil, amirlar oldida yaxshilik yetkazuvchi, xalqning ishlarini yaxshi qabul qiluvchi bo‘l.)

“Qutadg‘u bilig”da:

Qilinch et, yo‘ruq tuz, o‘zungni tutun,
Ko‘ngul til ko‘ni tut, bishirg‘il so‘zung.
(Xulqingni to‘g‘rila, yo‘riqni tuzat, o‘zingni tut,
Ko‘ngil, tilni to‘g‘ri tut, so‘zingni pishiq qil) [3957]

“Devonu lug‘atit-turk”da:

Bo‘lmish nangig sevarsan, aqrun angar sevingil,
Barmish nengig saqinma, azraq angar o‘kungil (III, 372)*

(Bor molingni sevasan, unga kamroq sevin, chunki u sendan (ya’ni qo‘lingdan) chiqib ketishi mumkin. Qo‘lingdan ketgan narsa uchun qayg‘urma, unga ozroq sevin. Chunki achinish senga (qo‘lingdan chiqib ketgan narsalarni) qaytarib bermaydi)
“Qutadg‘u bilig”da:

Kuvanma bu qutqa, kelip ham barir,
Inanma bu davlat berur ham alir [680]
(Bu mol-davlatga quvonib g‘ururlanma, u keladi va yana ketadi,
Bu davlatga ishonma, uni beradi va yana oladi)

*Mazkur she’riy parcha “Devonu lug‘atit-turk”da to‘rtlik shaklida berilgan, yuqoridagi fardga shaklan va qofiyalanish tizimi bo‘yicha o‘xshash bo‘lgani uchun, biz ikkilik shaklida berdik.

“Devonu lug‘atit-turk”dagi she’riy parchalar yuzasidan yevropalik olimlar bildirgan mulohazalar anchayin diqqatga sazovor. Asardagi to‘rtliklar turkiy she’riyatning qadimgi namunalaridir degan K.Brokkelmanning fikrlari P.Peloning qarashlarini shubha ostiga qo‘ydi. P.Pelo moniylik she’rlari yuzasidan olib borgan tadqiqotlarida, qadimgi

turkiy she'riyat qofiyali emas, balki alliteratsiyali she'r bo'lgan degan xulosaga kelgan edi. Alliteratsiya, uningcha, misralar boshida keladi va she'rni bir tizimga soladi. Pelo "Devonu lug'atit-turk"dagi to'rtliklarning qofiyalanishini fors she'riyati ta'siridir deb qaraydi. "Qutadg'u bilig"ning she'r tuzilishida fors she'riyatidagi qofiya o'z izini qoldirgan va bu haqda yetarli fikrlar aytilgan.[62]

Alliteratsiyali she'r xususida. Moniylik oqimidagi she'rlarga e'tibor berilsa, haqiqatan, alliteratsiyaning misralar boshida qo'llanganini kuzatish mumkin. Masalan, «Tong tangrisi» nomli madhiya alliteratsiya izchil qo'llangan she'rning yaqqol namunasidir. She'rni to'liq keltiramiz.

Tang tangri keldi,
Tang tangri o'zi keldi,
Tang tangri keldi,
Tang tangri o'zi keldi.

Turunglar qamug' baglar, qadashlar,
Tang tangrig ogalim.

Korugma kun tangri,
Siz bizni kuzating,
Korunugma ay tangri,
Siz bizni qurtgaring.

Tang tangri,
Yidlig', yiparlig',
Yarug'lug', yashuqlug'
Tang tangri
Tang tangri.

Tang tangri,
Yidlig', yiparlig',
Yarug'lug', yashuqlug'
Tang tangri
Tang tangri.[63]

---

[62] To'xliev B. Yusuf xos Hojib va turkiy qofiya taraqqiyoti.Toshkent, 1994.
[63] Resid Rahmati Arat. Eski turk siiri: 1991, 8-35-s.

Misralar boshidagi ***t, y, k, s*** undoshlarining takrori alliteratsiyali she'rni yuzaga keltirgan. Bu she'rda "Devonu lug'atit-turk"dagi singari qofiya qo'llanmagani uchun hijolar tengligi yo'q. Alliteratsiyali she'rda hijolar tengligi bo'lishi shart emas. Ritm va ohang alliteratsiya bilan birga takror orqali ham yuzaga kelaveradi.

Moniylik she'rlari kuzatilganda, alliteratsiya usuli she'riyatning muhim xususiyatlaridan biri bo'lgani ko'rinadi. "Bizing Tangrimiz adgusi radni tiyur", Aprinchur tiginning boshlanishi o'chib ketgan she'ri, "O'lim tasviri", "Moniyga atalgan madhiya" kabi she'rlarda alliteratsiyali she'r qadimgi turkiy she'riyatning tuzilishida asosiy omil ekanini ko'rsatadi.

Ammo moniylik mazmunidagi she'rlarning hammasi qofiyasiz bo'lgan ekan, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Qofiya moniylik she'rlarining tayanch nuqtalaridandir. Masalan, "Do'zax tasviri" she'ridagi quyidagi parchalarga e'tibor beraylik:

Tupinta olukma *olmaki* bar,
Tunarig tamuqa *tushmaki* bar.
Tumanlig yaklar *kelir* tiyur,
Tumanlig yaklar *ayar* tiyur
(Oxiri insonning o'lmog'i ham bor,
Qorong'u do'zaxga tushmog'i g'am bor.
O'n minglarcha shayton keladi derlar,
O'n minglarcha shayton ish ko'rar derlar.)

Bunday misollarni moniylik she'rlaridan ko'plab keltirish mumkin.

"Devon"dagi she'rlar haqida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:
1. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asaridagi she'rlar ham xalq og'zaki ijodiga, ham individual she'riyatga mansub.

2. Matnlar islomdan oldingi davrga aloqador.

Urxun yodnomalari bilan "Devonu lug'atit – turk" qiyoslanganda, badiiy fikrlashning eng umumiy tamoyillari urxun yodnomalarida ham, «Devon»da bir ekanligi ayonlashadi.[64]

"Devonu lug'atit-turk" va yenisey yodnomalaridagi jang lavhalari bir-biriga motiv va syujet jihatidan shunchalik uyg'un keladiki,

[64] Qarang: Rahmonov N. Ko'hna bitiktoshlar. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi.Toshkent, 1991, 14-bet.

"Devon"dagi to'rtliklar "islomdan oldingi O'rta Osiyo xalqlarining eposi"ga[65] aloqadorligi ma'lum bo'ladi. Fitratning ko'rsatishicha, "Devon"dagi to'rtliklar milodiy VII-VII asrlarga oid adabiy manbalardir. Qadimgi turkiy adabiyotdagi - urxun-yenisey yodnomalaridagi an'ana Qoraxoniylar davri adabiyotiga uzluksiz o'tgani haqidagi fikrlar shunday parchalarda o'z tasdig'ini topadi. Jumladan, A.Bombachi qadimgi turkiy adabiyot bilan "Qutadg'u bilig" o'rtasidagi aloqani tarixiy sharoit bilan bog'laydi: "Turkiylar uchun islomgacha bo'lgan davrdan islomga o'tish birdaniga bo'lmagan edi. An'ananing uzluksizligi Qoraxoniylar adabiyotida yaqqol kuzatiladi. Til ilgari qanday bo'lsa, shundayligicha qoldi".[66] Qadimgi turkiy adabiyotning chegarasini aniqlashda til nihoyatda muhim.

Bombachining yuqoridagi fikri uchta manba – urxun- yenisey yodnomalari, "Devonu lug'atit-turk" va "Qutadg'u bilig"ga tegishli. Turkologiyada "qadimgi turkiy adabiyot" va "qadimgi turkiy til" nomi ostida XI asrgacha bo'lgan turkiy tildagi yodgorliklar nazarda tutiladi va bu o'zini oqlaydi.

Gap "Devonu lug'atit-turk" va urxun- yenisey yodnomalarining tilidagi umumiylik va bu manbalardagi tasvirning uyg'unligi haqida ketar ekan, yana Fitratga murojaat etamiz. U yuqoridagi asarida "Devon"dagi bir necha epik asar parchalarini tiklaydi. Ular mazmun, ruh, poetik jihatlari, voqealar mazmuni jihatidan xalq eposlariga taalluqli ekanligi yaqqol sezilib turadi. Fitrat "Devon"dagi to'rtliklarni mazmuniga ko'ra o'n besh bo'limga guruhlaydi. Biz bu o'rinda VII (Tangut begining urushi, 53-58- betlar), VIII (Uyg'urlar bilan urush, 58-60-betlar), XII (Bir urush, 74-78-betlar), XIII (Uch urush, 72-74-betlar) bo'limlaridagi to'rtliklarning yodnomalardagi parchalarga nafaqat g'oya va mazmun tomondan, balki tarixiylik nuqtai nazaridan ham uyg'un kelishini ta'kidlamoqchimiz. Misol uchun "Tangut begining urushi" deb nomlangan bo'lim to'rtliklarida (8 to'rtlik) jang manzarasi tasvirlangan.

Qatun sini jig'iladi,
Tangut begin yag'iladi,
Qani ag'ib jag'iladi,
O'yin suvin qizil sag'di.

[65] O'zbek folklorining epik janrlari. Toshkent, Fan, 1981, 88-bet.

[66] Бомбачи А. Тюркские литературы. Введение в историю стиля. "Зарубежная тюркология" туплами. М.: 1986, 208-б.

(Qatun sini qabilasi qichqirishib, g‘ulg‘ula solib, tangut begiga dushman bo‘ldi, urush ochdi, (oqibatda) bo‘ynidan zil suv sog‘ilgan kabi bo‘lib, qoni vijillab oqdi.)

Bu to‘rtliklardagi tarixiy voqealar turk xoqonligi davrida yuz bergan. Qiyos uchun Bilga xoqon yodnomasidagi tangutlar bilan bo‘lgan jang lavhasiga to‘xtalaylik.

Yati yigirmi yashima tangut tapa suladim. Tangut bodunin buzdim, og‘lun, yutuzin, yilqisin, barimin anta altim (Bx, 24) – O‘n yetti yoshimda tangutga lashkar tortdim. Tangut xalqini yengdim, o‘g‘lini, xonumonini, yilqisini, molini o‘shanda oldim.

Bu voqea VIII asrning boshlarida – taxminan 702-yilga to‘g‘ri keladi. Ammo tarixiy voqealarning aynan nusxasini “Devon”dan qidirish o‘rinli emas. “Devon”dagi to‘rtliklar xalqning ijodi sifatida paydo bo‘lgan, ya’ni ular xalq qo‘shiqlaridir. Quyidagi parchada ham Bilga xoqon yodnomasidan keltirilgan parchadagi singari jang tasviri va tangutlarning mag‘lubiyati tasvirlangan:

Tangut susin ushuqladi,
Kishi ishin elikladi,
Aran atin balqiladi,
Bulun bolup bashni tig‘di.

(Tangut qo‘shinini sovuqda bosdi. Bu ish bilan erkaklar ishini masxara qildi. Bosqinda barcha er ham otlarni har kimga bo‘lakladi (ya’ni hadya qildi). Oxirida o‘zi asir bo‘lgach, boshi kesildi.)

Tangut xani yubildi,
O‘lum birla tubuldi,
Qazashlari tabladi,
O‘lum ko‘rub yuzi ag‘di.

(Tangut xoni uni boshdan aldadi-da, so‘ngra o‘lim bilan tepaladi, yengdi, qarindoshlari uning bu mag‘lubiyatidan orlandilar. Chunki o‘limni ko‘rgach, uning yuzi oqargan edi.)

Mazkur to‘rtliklarda jang tasviri, qahramonlarning xatti-harakatlari, holati batafsil tasvir etilgan. Chunki epik bayon bilan birga, naturalistik tasvir tamoyili folklor uchun, ayniqsa, doston uchun muhim xususiyatdir.

Yoki quyidagi to‘rtlik ham motiv va syujet jihatidan To‘nyuquq, Kul tigin yodnomalaridagi aksariyat jang lavhalarini gavdalantiradi.

Eran alpi o‘qushtilar,
Qing‘ir ko‘zun baqishtilar,
Qamug‘ tutup to‘qushtilar,
Qilich qing‘a kuchin siqti.

(Erlar, botirlar bir-birlarini kurashga undadilar. Bir-birlariga yov ko‘zi bilan yomon qaradilar. Butun yaroqlari bilan urushga kirishdilar. Qilichlarning qinga kirishi qiyinlashdi.)

“Devon”dagi to‘rtliklar qadimgi turk davrida shakllangan va ularga qadimgi turk davridagi tarixiy voqealar zamin bo‘lgan ekan, yuqoridagi parchalarni tarixiy qo‘shiq janriga mansub deb qarash kerak (N.Rahmonov. yuqoridagi asar, 16-17-b.).

“Devonu lug‘atit-turk”da xalq maqollari. Mahmud Koshg‘ariy nozik didli adabiyotshunos sifatida maqol va she’rni yaxshi farqlaydi va har bir baytni berishda aniqlik kiritadi. Qaysi o‘rinda maqol, qaysi o‘rinda she’r kelayotganini o‘quvchiga uqtirish uchun “maqolda shunday kelgan”, “she’rda shunday kelgan” iboralarini keltiradi.

Koshg‘ariy keltirgan maqollar mavzu jihatdan turlicha.

1. Mehnatsevarlik va dangasalik: *Erik erni yag‘lig‘, ermagu bashi qanlig‘* – tirishqoqning labi yog‘lig‘, erinchoqning boshi qonlig‘ (1, 100); *Ermaguga eshik art bo‘lur* – yalqovga eshik ostonasi ham tog‘ bo‘lib ko‘rinadi (1, 78).

2. Hamjihatlik va noittifoqlik: *Ingan ingrasa, bo‘tu bo‘zlar* – urg‘ochi tuya ingrasa, erkak tuya bo‘zlaydi (1, 142); *Bilmish yek bilmaguk kishida(n) yig* – Notanish kishidan tanish shayton yaxshi (111. 175); *ko‘zdan yirasa, ko‘nguldan yama yirar* – (do‘stlar) ko‘zdan uzoqlashsa, ko‘ngildan ham uzoq bo‘ladi (111, 377).

3. Donolik va nodonlik: *Qut belgusi bilik* – baxt belgisi ilmdir (1, 103); *Endik uma evlikni ag‘irlar* – befaham mehmon uy egasini hurmatlaydi (1. 130).

4. Mardlik va qo‘rqoqlik: *Alp cherikda, bilga tirikda* – Botir jang alangasida, dono majlisda sinaladi (1, 77); *Qo‘rqmish kishiga qo‘y bashi qo‘sh ko‘rinur* – qo‘rqqan odamga qo‘yning boshi qo‘shaloq ko‘rinadi (111, 139).

5. Ehtiyotkorlik va tadbirkorlik: *Alplar birla urushma, baglar bir la turushma* – Botirlar bilan urishma, amirlar bilan xusumatlashma (1, 192); *Avchi necha al bilsa, azig' ancha yo'l bilir* – ovcha qancha ov hiylalarini bilsa, ayiq ham shuncha qochish yo'llarini biladi (1, 91).

6. Vafodorlik: *Tilin tugmishni tishin yazmaz* – til bilan bog'langan (narsa) tish bilan yechilmas (11, 28).

7. Odoblilik va tarbiyalilik: *O'g'laq iliksiz, o'g'lan biliksiz* – ochki bolasida ilik yo'q, yosh bolada aql yo'q (1, 141).

8. Inson qadr-qimmati: *Evdagi buzag'u o'kuz bo'lmaz* – uyda o'sgan buzoq hech vaqt ho'kiz bo'lmaydi (1, 417); *Kizlanchu kelinda* – Yashirin narsa kelinda bo'ladi (111. 261).

9. Yaxshilik va yomonlik: *Suv ichurmasga sut ber* – suv bermaganga sut ber (1, 224); *Bir tilku terisin ikila so'ymas* – bir tulki terisi ikki martalab shilinmaydi (111, 262).

10. Halollik, rostgo'ylik va munofiqlik: *Kishi alasi ichtin, yilqi alasi tashtin* – Odamning olasi ichida, yilqiniki sirtida (1. 117); *Mush yaqriqa tegishmas, ayur kishi neni yarashmas* – Mushuk mixga osilgan charv yog'iga yetolmay, "birovning moli yarashmaydi", deydi (11, 117) va h.

"Devonu lug'atit-turk"da afsonalar. "Devon"da Mahmud Koshg'ariy afsonalardan namunalar ham keltirgan. Shu afsonalardan biri - "Oltin qon" afsonasi, ikkinchisi - yil hisobi to'g'risidagi afsona dir. Shuningdek, bulardan tashqari, Xudxur viloyatiga nom qo'yilishi (1, 135-b.), chigil qabilasiga Iskandar Zulqarnayn nom qo'ygani haqidagi kichik afsonalar (1, 374-b.) ham bor.

Yil hisobi to'g'risidagi afsona turkcha o'n ikki muchal yillarining paydo bo'lish tarixiga oiddir. Afsonaning mazmuni shunday:

Turk xoqonlaridan biri o'zidan bir necha yil oldin bo'lib o'tgan urushni o'rganmoqchi bo'lgan, shunda u urush bo'lib o'tgan yilni aniqlashda yanglishgan. Bu masala yuzasidan (xoqon) qavmi bilan kengashdi va aytdi: "Biz bu tarixni (aniqlashda) qanchalik yanglishgan bo'lsak, bizdan keyin ham shunday yanglishadilar. Shunday bo'lgach, biz endi o'n ikki oy va osmondagi o'n ikki burjga asoslanib, o'n ikki yilga ot qo'yishimiz kerak, toki bizdan keyin yil hisobi shu yillarning aylanishiga qarab olinsin va bu narsa abadiy bir yodgorlik bo'lib qolsin". Ular "aytganingizday bo'lsin", dedilar.

Xoqon ovga chiqdi va odamlarga vahshiy hayvonlarni Ili daryosi tomon quvishni buyurdi, bu juda katta suv. Odamlar ov qilib, hayvonlarni suv tomon hayday boshladilar. Shunda o'n ikki hayvon suvdan o'tdi. O'n ikki yilni ana shu o'n ikki hayvon ismi bilan atadilar. Eng oldin suvdan o'tgan hayvon *sichg'an* (sichqon) bo'ldi. Shuning uchun yil boshini uning nomi bilan ataldi, shu so'zga yil qo'shib, *sichg'an yili* – sichqon yili deb atadilar. Undan keyin o'tganlari quyidagi tartibda bo'ldi va ularning har biri bir yil uchun ism bo'lib qoldi: *ud yili* (sigir yili), *bars yili* (yo'lbars yili), *tavishg'an yili* (quyon yili), *nek yili* (timsoh yili), *yilan yili* (ilon yili), *yund yili* (ot yili), *qoy yili* (qo'y yili), *bichin yili* (maymun yili), *taqag'u yili* (tovuq yili), *it yili* (it yili), *tongiz yili* (to'ng'iz yili).

To'ng'izga yetgandan keyin hisob yana sichqondan boshlanadi.

Koshg'ariy afsonani hikoya qilib bo'lgach, qadimgi turkiylarda yil hisobi quyidagi tartib bilan yuritilishini ko'rsatadi: *sichqon yili, sigir yili, bars yili, quyon yili, timsoh yili, ilon yili, ot yili, qo'y yili, maymun yili, tovuq yili, it yili, to'ng'iz yili* (1, 234).

Bu afsonaning diqqatga sazovor tomoni shundaki, qadimgi Xitoy afsonalari tarkibida ham mazkur afsona o'rin olgan. Xitoy xalqida bu afsona Budda bilan bog'liq.

Xitoylarda rivoyat qilinishicha, Budda yer yuzini tark etishdan oldin huzuriga hamma hayvonlarni chaqiribdi. U bilan xayrlashgani o'n ikki hayvon kelibdi, xolos. Kelgan hayvonlarni mukofotlash uchun Budda, men chaqirganimda navbat bilan kelganingiz bo'yicha yillarga nom beraman, debdi. Hayvonlar birinchi bo'lib kim kelgani to'g'risida bahslasha boshlabdilar. Oxiri, bir to'xtamga kelish uchun musobaqa uyushtirishga qaror qilibdilar: daryoning narigi qirg'og'iga birinchi bo'lib o'tgan hayvonning nomi bilan birinchi yil ataladigan bo'libdi. Navbatdagi yillar esa daryoni birin-ketin kechib o'tgan hayvonlar nomi bilan atalishiga qaror qilishibdi. Nihoyat, o'n ikki jonzot qirg'oqqa tizilibdi va baravar suvga o'zlarini tashlabdilar. Kalamush darrov ho'kizning ustiga minib olibdi, ho'kiz esa hech narsani sezmabdi. Ho'kiz boshqa hamma hayvonlardan oldinga ketib, daryoning narigi qirg'og'iga chiqishga tayyorlanibdi. Shu lahzada *kalamush* uning ustidan sakrabdi-da, qirg'oqqa *ho'kizdan* bir necha soniya oldin chiqibdi. Shunday qilib, kalamush birinchi bo'lib chiqqan hisoblanibdi. Qolgan hayvonlar quyidagi tartibda

suzib o‘tibdilar: *yo‘lbars, quyon, ajdar, ilon, ot, qo‘y, maymun, xo‘roz, it. To‘ng‘iz* nihoyatda sustkash va dangasa ekan, shuning uchun eng oxirida qirg‘oqqa yetib kelibdi.[67]

Mazkur afsona bilan Mahmud Koshg‘ariy keltirgan afsonadagi yil hisobining nomlari va tartibida katta farq yo‘q. Ehtimol, Xitoyga buddaviylik kirib kelgandan keyin, qadimgi turklar afsonasini o‘zlashtirgan bo‘lishlari mumkin.

Shuningdek, “Devonu lug‘atit-turk”da munozara (Yoz va Qish munozarasi) janri, Alp Er To‘ngaga va yana bir noma’lum qahramonga bag‘ishlangan marsiya ham bor. Agar Abdurauf Fitrat “Devonu lug‘atit-turk”dagi to‘rtliklar asosida tiklagan dostonlar ham e’tiborga olinsa, qadimgi turkiy adabiyotda janrlar rang-barangligiga guvoh bo‘lish mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. “Devonu lug‘atit-turk” qachon va qayerda yaratilgan?
2. “Devonu lug‘atit-turk”ni yozish uchun material to‘plash maqsadida Mahmud Koshg‘ariy qaysi o‘lkalarni kezib chiqdi?
3. “Devonu lug‘atit-turk”da “shoir aytadi” iborasi nimani anglatadi?
4. “Devonu lug‘atit-turk”dagi didaktik she’riy parchalarga misol keltiring.
5. “Devonu lug‘atit-turk”dagi she’riy parchalar qaysi davrga tegishli?
6. “Devonu lug‘atit-turk”dagi she’riy parchalar bilan qaysi qadimgi yodgorliklar o‘rtasida uyg‘unlik bor?
7. “Devonu lug‘atit-turk”da qaysi adabiy janrlar uchraydi?
8. “Devonu lug‘atit-turk”dagi maqollar qaysi mavzularda?

[67] Тони Энтони. Укрощение тигра, Санкт-Петербург, 2008, 29-б.

Ahmad Yugnakiy va uning "Hibat ul-haqoyiq" asari

Reja:

1. **Adibning tarjima holiga oid kuzatuvlar.**
2. **Fitrat Ahmad Yugnakiy haqida.**
3. **Asarning qo'lyozma nusxalari.**
4. **"Hibatul-haqoyiq"ning o'rganilishi.**
5. **Asarning tuzilishi va boblar tahlili.**

Tayanch so'z va iboralar: *Alisher Navoiy, "Nasoyim ul-muhabbat", talaba, hikmatlar, bayt, naql, tolibi ilm, til, uslub, Dod Spohsolor bek, Sayfi Isfarangiy, Badiuzzamon, Husayn Boyqaro, "Munshaot", Adib Ahmad, maktub, qo'lyozma, xattot, bayt, sharq adabiyoti, na't, tazod san'ati.*

Adibning tarjima holiga oid kuzatuvlar. Ahmad Yugnakiyning tarjimai holi to'g'risida ma'lumot deyarli saqlanmagan. Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat" asarida Adib Ahmad haqida to'xtaladi va uning qaysi o'lkadan ekani, shaxsiyati va jismoniy holati haqida shunday deydi: "Adib Ahmad ham turk elidin ermish. Aning ishida g'arib nimalar manquldur (ya'ni g'aroyib voqealar ko'chirib qoldirilgan). Derlarki, ko'zlari butov (ya'ni butun) ermishki, aslo zohir ermas emish. Basir bo'lub, o'zga basirlardek andoq emas ermishki, ko'z bo'lg'ay va ko'rmas bo'lg'ay" (*Navoiy. MAT. 17-tom, 426-b.*) Chamasi, Navoiy ham Adib Ahmad haqidagi ma'lumotlarni biron tarixiy manabadan olgan. Aks holda, uning shaxsiy hayotiga va fazilatlariga oid quyidagi ma'lumotlarni keltirmagan bo'lardi: "Ammo bag'oyat ziyrak va zakiy va zohid va muttaqiy (ya'ni taqvodor, parhizkor) kishi ermish. Haq s.t. agarchi zohir ko'zni yopuq yaratqandur, ammo ko'ngli ko'zin bag'oyat yoruq qilg'ondur: lo'byog'a (ya'ni o'yinchoqqa) ilik surtubdur va debdurki, qo'y bukragiga o'xshaydur va naxudni barmog'i bila silab, debdurki, itolgu boshig'a o'xshar. Maskani Bag'doddin necha yig'och, ba'zi debdurlar, to'rt yig'och yo'l ekan".

Navoiy mazkur asarida Adib Ahmadning yoshligida – madrasa talabasi ekanligidayoq zukko, donishmand bo'lgani va el og'zida doston bo'lganiga ishora qiladi. Navoiy davom etib yozadi: "Bir kuni Imom A'zam q.r. darsig'a hozir bo'lur erkandur va bir mas'ala o'rganib, bu

yo‘lni yayog‘ borur erkandur. Darsda yeri saffi ni’ol (ya’ni poygak) erkandur. Naqledurki, Hazrat Imomdin so‘rubdurlarki, shogirdlaringiz arosida qaysidin andoqki ko‘nglunguz tilar, rozisiz? Bovujudi (shunday bo‘lsa ham) Imom Muhammad va Imom Abu Yusuf r. va alarning abnoyi jinsi (tengqurlar) va hamsabaqlari. Imom q.s. debdurki, bori yaxshidurlar. Ammo ul ko‘r turkki, saffi ni’olda o‘lturur va bir mas’alani mazbut qilib (xotirda saqlab), to‘rt yig‘och yo‘l yayog‘ kelib borur, andoqki kerak ul tahsil qilur.”

Shundan so‘ng Navoiy Adib Ahmadning chuqur ma’noli hikmatlari turkiy xalqlari orasida nihoyatda mashhur bo‘lgani to‘g‘risida dalillarini keltiradi va garchi “Hibatul-haqoyiq” asarining nomini tilga olmasa ham, ikki bayt keltiradi: ”Va aning tili turk alfozi bila mavoizi nasoyihqa (pandu nasihatlar, o‘gitlarga) go‘yo (gapiruvchi va biyron so‘zlovchi) ermish. Xeyli elning muqtadosi (ergashtiruvchisi, imomi) ermish. Balki aksar turk ulusida hikmatu nuktalari (nozik ma’noli so‘z, ma’nosi chuqur so‘z) shoe’dur (yoyilgan, tarqalgan, mashhurdir). Nazm tariqi bilan aytur ermish, aning favoididindur (foydaliligidandir):

Ulug‘lar ne bersa yemasman dema,
Ilik so‘n, og‘iz ur, yemasang yema!

Va ham aningdurkim:

So‘ngakka ilikdur, eranga bilik,
Biliksiz eran ul so‘ngaksiz ilik” (Navoiy. MAT, 17-tom, 426-427-b.).

Bu baytlar “Hibat ul-haqoyiq”ning bugungi nashrlarida yo‘q.

Fitrat Ahmad Yugnakiy haqida. Adib Ahmad haqida Navoiy keltirgan dalillar afsonaomuz mazmunni ifodalaydi. Navoiy keltirgan naqlda Adib Ahmad Imom A’zamning eng yaxshi shogirdlaridan biri, Imom A’zamdan tahsil olgan tolibi ilm sifatida talqin qilingan. Abdurauf Fitrat bunga aniqlik kiritgan. U Imom A’zamning hijriy 150-yili vafot etganini, “Hibat ul-haqoyiq” hijriy ikkinchi asrda (“Qutadg‘u bilig” va “Devonu lug‘atit-turk”dan uch asr burun) yozilganini qabul etishga imkon yo‘qligini ta’kidlagan edi. Fitrat uchun eng asosiy dalil – “Hibat ul-haqoyiq”ning til va uslub tomondan “Qutadg‘u bilig”ga yaqinligidir.

"Hibat ul-haqoyiq" til va uslubiga ko'ra, "Qutadg'u bilig"dan bir-ikki asr keyin yozilgan.[68]

Fitrat asosiy dalil sifatida "Hibat ul-haqoyiq" bag'ishlangan Dod Spohsolor bekning kimligi va u yashagan davrni asos qilib oladi. Dod Spohsolor bek haqida fors shoirlaridan Sayfi Isfarangiy (581\1185 -666\1268) devonida ma'lumot bor. Dod Spohsolor bek Sayfi Isfarangiy zamonida yashagan Farg'ona hokimidir (Fitrat. Yuqoridagi asar, 49-b.).

Navoiyning "Munshaot" asarida Mirzo Badiuzzamonga yozilgan bir maktub bor. Badiuzzamon otasi Husayn Boyqaroga qarshi isyon ko'taradi. Navoiy Badiuzzamonga nasihat tariqasida maktub yozar ekan, Adib Ahmadning quyidagi to'rtligini keltiradi:

Otadin xato kelsa, ko'rma xato,
Savob bil xato qilsa dag'i ota.
Seni yuz balodin qutqarg'ay Xudo,
Otaning xatosin bilgil savob
(*Fitrat. Yuqoridagi asar, 48-b.*).

Ammo mazkur ruboiy mavjud nashrlarda uchramaydi. Bundan ma'lum bo'ladiki, "Hibatul-haqoyiq"ning bizgacha yetib kelgan nusxalari bir oz chala bo'lgan ko'rinadi. Navoiy davrida esa bu asarning mukammal nusxasi bo'lgan va ulug' shoir ana o'sha mukammal nusxadan foydalangan.

Adib Ahmad "Hibat ul-haqoyiq"da ham o'zi haqida quyidagicha ma'lumot beradi:

Adib Ahmad otim, adab, pand so'zim,
So'zum munda qolur, borur bu o'zum.

Shuningdek, "Hibat ul-haqoyiq"ning muallifi haqidagi ayrim izohlar, tushuntirishlar bu asarni ko'chirgan kotiblar tomonidan ham kiritilgan. Jumladan, asarning bir qo'lyozmasida Adib Ahmad haqida quyidagicha ma'lumot berilgan:

Otasi oti Mahmudi Yugnakiy,
Adib Ahmad o'g'li, yo'q ul hech shaki.

[68] Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi filologiya fanlari doktori, professor H.Boltaboev, Ma'naviyat, 2000, 47-b.

Adibning yeri oti Yugnak erur,
Safoliq ajab yer, ko‘ngullar yorur.

Adiblar adibi fozillar boshi,
Go‘hartin so‘z aymish, adin so‘z boshi.

Shuningdek, asar qo‘lyozmasiga kotib tomonidan yozilgan izohda shunday misra bor:

Tug‘a ko‘rmas edi adibning ko‘zi.

Shoirning ko‘zi ojiz ekani to‘g‘risida Navoiy bergan ma’lumot, qolaversa, “Hibat ul-haqoyiq”ni ko‘chirgan kotiblar bergan ma’lumotlardan shu narsa anglashiladiki, asarni adib og‘zaki aytib turgan va biron kotib yozib olgan.

Asarning qo‘lyozma nusxalari. «Hibat ul-haqoyiq»ning besh nusxasi mavjud. Nusxalar bir-biridan juz’iy farqlarga ega. Ulardan eng eskisi Samarqandda Zaynul Obidin degan xattot tomonidan1444-yilda uyg‘ur yozuvida ko‘chirilgan bo‘lib, turli sabablar bilan Turkiyaga borib qolgan. 1480-yilda Turkistondan Turkiyaga ko‘chib borgan Abdurazzoq baxshi degan kishi ushbu kitobning arab yozuvi ustiga eski turk-uyg‘ur yozuvida ko‘chirgan. Har uch nusxa Istanbulda saqlanadi. So‘ngroq yana ikki nusxasi topilgan. Demak, hozirda kitob qo‘lyozmasining besh nusxasi mavjud.

Asarda kotib tomonidan kiritilgan misrada Adib Ahmadning tug‘ilgan yurti Yugnak degan joy ekani ko‘rsatiladi. Yugnakni ko‘pchilik olimlar – Samarqand atrofida deb ko‘rsatadilar.

“Hibatul-haqoyiq”ning o‘rganilishi. Turk olimi Najib Osim “Hibut ul-haqoyiq”ni ilk bor topgan va o‘rgangan olimdir. U 1906-yili bu asarning Abdurazzoq Baxshi ko‘chirgan nusxasidan parcha chop ettirgan edi. Rashid Rahmatiy Arat bu asarning Turkiyadagi nusxalarini o‘tgan asrning o‘rtalarida nashr qildirgan. U, asarning asliyat eski uyg‘ur-turk yozuvida bitilgan, deb aytgan edi.[69] O‘zbekistonda ilk bor Abdurauf Fitrat bu asar haqida maqola e’lon qilgan va turkiyalik olimlar asar nashrida yo‘l qo‘ygan bir qator kamchiliklarga o‘z munosabatini bildirgan edi. Marhum o‘zbek turkiyshunos olim Qozoqboy Mahmudov bu asarning tanqidiy matnini o‘tgan asrning 70-yillarida chop ettirdi va tadqiq etdi.

[69] Bu haqda qarang: Xo‘janova G. “Hibat ul-haqoyiq” haqiqatlari. Toshkent. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. 2001. 32-b.

Qozoq va uyg‘ur olimlarining bu asar yuzasidan olib borgan tadqiqotlari va nashri ham diqqatga sazovor[70].

Asarning tuzilishi va boblar tahlili. “Hibat ul-haqoyiq” 254 baytdan iborat. Adib Ahmad asarning tuzilishi haqida to‘xtalib: “Tuzattim bu o‘n to‘rt bob ichra so‘zum” deb yozadi. Ammo asarni ko‘chirish jarayonida kotiblar ayrim boblarning sarlavhalarini tushirib qoldirganlar. Shu bois asar boblari miqdori kamayib ketgan.

Adib Ahmad asarini yozishda Sharq adabiyoti an’analarini davom ettiradi. Birinchi bob hamd bilan boshlanadi: Yaratganga hamdu sano, Uning rahmatiga umidvorlik, asarni yozishdan Undan madad tilash, Yaratganning borligini jamiki yaratilgan narsalar ko‘rsatib turgani, o‘likdan tirikni, tirikdan o‘likni yaratishi, qudrat egasi yagona Tangridan boshqasi yo‘qligi haqida aytadi.

Ikkinchi bob na’tdan - Payg‘ambarning madhi, yaratilgan payg‘ambarlar orasida unga teng keladigan yo‘qligi, uni madh etishdan til lazzatlanishi, tilga shakar va asal bag‘ishlashi kabi ta’rif-tavsiflardan iborat. Shuningdek, to‘rt xalifa – Sodiq (Hazrati Abu Bakr), Foruq (Hazrati Umar), Zayn nurin (Hazrati Usmon), Ali ham madh qilinadi.

Uchinchi bobda Adib Ahmad Dod Spohsolor bekka hamdlar aytadi: podshoh, ya’ni Dod Spohsolor bek aql-hushga, yaxshi xislatlarga boy, bilimdon, jamiki fazilatlar unda mujassamlashgan. Bu podshoh Simak yulduzi – Baliq quyrug‘i deb ataluvchi yulduzlardan ham yuksak himmatli, saxvatli, raiyat dardiga darmon shohdir. U xalqqa shafqatli, ammo g‘azablanganda, arslonga o‘xshaydi. Quvvat bobida Umarday navqirondir, saxovat bobida Usmonday yuksak himmatlidir. U shu darajada tetikki, tetikligi fazodan ham baland, insof va adolatda No‘shirvondek odildir. Uning saxovatidan hatto osmondagi bulutlar ham uyaladi, dushmanlari ham uning xislatlariga amindir. Barcha xislat va fazilatlarni muruvvatli, saxovatli ulug‘ Tangri shohga ato qilgan.

Bu hamdu sanolardan so‘ng Adib Ahmad quyidagicha lutf qiladi:

Okush az teb aymas bezizlar tengiz,
Bulut hadya qilsa ushaq qatrani.
[Agar bulut bir zarracha tomchi suv hadya qilsa, dengiz oz demay to‘lqinlana beradi.]

[70] Hemit Tomur, Tursun Eyub/ Atebetu l-hekayik. Uygur kilasik adabiyati, Pekin, Milletler nasriyati – 1980; Ахмед Йугінеки. Акикат сыйы. – Алматы, 1985.

Tengiztin karimrak shahim ming qata,
Qabul qilsa tan yoq bu az hadyani
[Dengizdan ming qayta shohim ulug‘roq, bu ozgina arzimas hadyani qabul qilsa ajab emas, deb umid qilaman].

Asarning to‘rtinchi bobida Adib Ahmad Dod Spohsolor bekning nomi olamda mangu qolsin deb bu kitobni yozganini, bu kitobni o‘qiganlar shohning haqiga duo qilishlarini, o‘qimishli, savodli kishilar bu kitobdan foydalanishlarini umid va niyat qilib bayon etadi. Yuqorida aytilganiday, Dod Spohsolor bek Farg‘ona hokimi bo‘lgan edi. Bu bobda Adib Ahmad kitobini Dod Spohsolor bekka bag‘ishlab yozgani haqida xabar beradi va Dod Spohsolor bekni ideal hukmdor sifatida ta’riflaydi: u es-hush, yaxshi xislatlar makonidir, bilim manbaidir. Simak yulduzidan ham yuqori darajada himmatli, saxovatli. Raiyatga shafqatli, hammaga yaxshi muomala qiladi, ammo g‘azablanganda xuddi arslonga o‘xshaydi. Kuch-qudrat bobida Umardek pahlavon. Saxovat bobida Usmon bilan teng. Insof va adolatda esa No‘shirvondek. U shunchalik saxovatliki, hatto yomg‘irni ayamay, qizg‘anmay beradigan bulutlar ham uning oldida uyaladilar, dushmanlari ham uning fazilatlarini e’tirof etadilar.

Adib Ahmad Dod Spohsolor bekning sha’niga hamdu sano o‘qir ekan, Sharq adabiyotidagi hukmdorlarga bag‘ishlangan asarlardagi singari xususiyatni ko‘ramiz. Bu hamdu sanolarda, albatta, bir oz mubolag‘a bor. Bu bobni Dod Spohsolor bekka qasida deb ham atash mumkin. Zotan, bu bobning hajmi 14 baytdan iborat bo‘lib, qasidaning talablariga javob beradi.

“Hibatul-haqoyiq”ning maqsadi beshinchi bobdan boshlanadi. Adib Ahmadning maqsadi – pandnoma adabiyotlariga xos komil insonni tarbiyalashning muhim omili bo‘lgan ilmning manfaati, jaholatning zarariga e’tibor qaratish va kitobxonga yetkazishdir. Inson saodatining kaliti ilmdadir, deydi Adib Ahmad. Bu o‘gitni “Qutadg‘u bilig” da ham ko‘rib o‘tgan edik. Ilm nafaqat oddiy insonlarning hayotida, balki davlat va jamiyat boshqaruvida ham hukmdorlar uchun asosiy qurol.

Adib Ahmad bilimning ahamiyati haqida so‘zini davom ettirar ekan, shunday bir mantiqli o‘xshatish qiladi va bilimni nihoyatda qimmatbaho buyum kabi inson avaylashi va beqadr narsa inson uchun keraksiz ekanini ta’kidlaydi:

Bahaliq dinar ul biliklik kishi,
Bu jahil biliksiz bahasiz bishi.

(Bilimli kishi baholik dinordir, ilmsiz johil kishi qimmatsiz yemish kabidir).

Adib Ahmad ilmli odamning ma'nan yuksakligini, ilmsiz odamning esa tubanligini ta'riflab, bu ikki toifa hech qachon teng bo'la olmaydi, deya bu oddiy hayotiy haqiqatni shunday ta'riflaydi:

Biliklik, biliksiz qachan teng bolur,
Biliklik tishi – er, jahil er – tishi.

(Ilmli kishi bilan ilmsiz kishi qachon teng bo'ladi?! Bilimli xotin kishi – er kishidir. Bilimsiz erkak – xotin kishidir).

Adib Ahmad ilmning afzalliklari to'g'risidagi o'gitlarini davom ettirar ekan, suyakning mazmuni ilik bilan bo'lgani kabi, insonning ko'rki ham aql va tafakkur, ilm ekanini ta'kidlagani holda, ilmli va ilmsiz odamlarning taqdiriga oid hayotiy dalillar keltiradi: ilmli kishilarning oti mashhur bo'ldi, bilimsiz kishilar esa tiriklayin o'ldi, ularning ko'rguligi shu bo'ldi, deb quvonchlarini ham, afsus-nadomatlarini ham bayon etadi.

Adib Ahmad shu tariqa tazod san'atidan foydalangan holda ilmlilikning inson uchun katta fazilat, ilmsizlikning esa og'ir fojia ekani to'g'risidagi qarashlarini davom ettiradi, insonni bilimli bo'lishga da'vat qiladi. Ahmad Yugnakiy ilmlilik va ilmsizlikni faqat ma'lum shaxsiyatlarga xos fazilat va illat sifatida qaramaydi, balki bu ikki narsaning ostida jamiyatning manfaati va fojiasi borligiga ishora qiladi.

Adib Ahmad ilmli va ilmsiz odamlar to'g'risida so'z yuritganda, faqat fanning ma'lum bir sohasiga oid dunyoviy ilmlarnigina nazarda tutmagan. Ilm, ma'rifat tushunchalari hamma davrda ham keng ma'noni ifoda etgan. Ilmli odam – dunyoqarashi keng, mulohazali, diniy bilimlarni ham puxta egallagan va ularga rioya qiladigan, zukko, hayotiy tajribasi katta, jamiyatdagi, insonlar o'rtasidagi munosabatlarni noziklik bilan ilg'ab oladigan va shunga qarab fikr yuritadigan, inson ko'ngliga ozor bermaydigan va hokazo xislatlarga ega zotlardir.

Oltinchi bobda ilm o'rganish haqida alayhissalomning aytganlariga to'xtalar ekan, ilmsiz odamga to'g'ri so'z ham ma'nisiz bo'lib tuyuladi, unday toifaga o'git foydasizdir, deb hukm chiqaradi. Johil, nodon kim-

salar ma'rifatning qadrini aslo bilmasliklarini, ular har qancha yuvinsa ham pok bo'lmasligini afsus bilan qayd etadi.

Yettinchi bob oldingi bobning mantiqan davomi bo'lib, Adib Ahmad ilmlilar va ilmsizlarni qiyoslab, o'z xulosalarini bayon qilib qolmaydi. U endi ilm egallashga hammani, shu jumladan, ilmsizlarni ham da'vat qiladi. Ilm nafaqat insonni ko'klarga ko'tarishga xizmat qiladi, balki insonning hayotini tahlikadan saqlaydigan, insonni butun olamga mashhur olqishlarga sazovor qiladigan muhim quroldir. Hatto o'tmishda insonning ma'naviy tubanlashuviga ham ilmsizlik sabab bo'lganini (odamlar ilmsizlikdan qo'llarini but qilib: "bu Tangrimdir" dedilar) dalil qilib keltiradi.

Sakkizinchi bobda muhim hayotiy masalalar ko'tarilgan. Bular – tilni tiyish va odob-axloq haqida. Mazkur bob targ'ib-tashviq ma'nosida emas, balki insonni har turli balolardan ogoh etadi, insoniyatga to'g'ri yo'lni ko'rsatadi, mulohazali bo'lishga, har bir so'zni o'ylab gapirishga da'vat qiladi.

Tiling bekta tutg'il, tishing sinmasun,
Qali chiqsa bekta, tishingni siyur, -

(Tilingni tiy, tut, tishing sinmasin, agar so'zlab yuborsang, tiling chiqib qolsa, tishingni sindiradi) deb oddiy hayotiy haqiqatni anglashga o'rgatadi. Bu o'gitlar asrlar davomida hayot sinovidan o'tgan. O'ylab so'zlash ham aslida odob hisoblanadi. Mulohazakorlik, o'ylab so'zlash aqlli odamga munosib. "Ko'p vaysagan til ayamaydigan yovdir,.. achchiq, erk berilgan til bir kun boshingga yetadi" deb kitobxonni balo-ofat tildan kelishi haqida ogohlantiradi, o'tmishda ko'p odamlar tilining dastidan boshidan judo bo'lganini ta'kidlaydi.

To'qqizinchi bob – aqldan ozish, til jarohati va uni tiyish haqida. Bu bob ham oldingi bobda ko'tarilgan masalalarni davom ettiradi. Aqldan ozish degani - tabiatan telba bo'lib qolish degani emas, balki aqlsizlik, ahmoqlik tufayli tilga erk berib, nodonlarcha so'zlash va buning oqibati fojia deganidir. Adib, tili dastidan o'kinganlar ko'p, deb o'tmishga isho-ra qiladi, tilni tiyganlar orasida esa bunaqasi bo'lmagan, inson yaxshilikni ham, yomonlikni ham tilidan ko'radi, deb uqtiradi.

Bundan keyingi boblarda dunyoga muhabbat qo'yish eng katta xato ekani, sazovatning samarasiyu baxillikning oqibatlari, tavozelik manfaati, kibrlik va harislikning zarari to'g'risidagi o'gitlardan iborat. Dunyo

bir yolg‘onchi, sarobga o‘xshaydi, yuzini bir ko‘rsatib, keyin qochadigan narsa. Bu olamda insondan qoladigan narsa yaxshi nomdir, yaxshi nom qoldirish uchun takabburlikdan, manmanlikdan tamomila uzoq bo‘lish, tavozega amal qilish, dunyo moliga ruju qo‘ymaslik talab etiladi. Inson mol –dunyosiga ishonib o‘zini kiborli tutadi, ulug‘likka qo‘l cho‘zishining sababi ham mol –dunyosi tufaylidir - Adib Ahmad mana shu illatlardan xalos bo‘lishga da’vat qiladi. Mol –mulk, boylik hech kimga vafo qilmaganini, narigi dunyoga hech narsasiz yalang‘och ketishi haqidagi azaliy haqiqatni baytlariga singdiradi. Odam ato bilan Momo Havoni misol qilib keltiradi.

Adib Ahmad – kuzatuvchan, tom ma’noda hayotiy haqiqatni teran anglaydigan donishmand, uning o‘gitlari hamma zamonlarda ham jamiyatni sog‘lomlashtirishga xizmat qilib kelgan. U molparastlikni qoralaydi. Mol –dunyoga hirs qo‘yish, odamzodning nafsi va ehtiyoji cheksizligi, ikki vodiy to‘la oltini bo‘lsa ham, uchinchisini istashi haqida Adib Ahmadning dalillari “Qutadg‘u bilig”da O‘zg‘urmishning O‘gdulmishga bergan o‘gitlariga hamohangdir. Har ikkala asardagi didaktik ruh bilan bir qatorda, o‘z davridagi faqirlikni ixtiyor qilib yashash haqida keng tarqalgan aqida ikkala asarga birday ta’sir ko‘rsatgan. Qolaversa, hadislardagi (darvoqe, “Hibatul -haqoyiq”dagi har bir bob sarlavhalari hadislarga asoslangan) faqirlik haqidagi pandlar asarga mahorat bilan singdirilgan. Qolaversa, har ikkala asarda ham bu olamda mol –dunyo yig‘ishdan voz kechish hamma toifadagi insonlarga matlub ekanini ta’kidlaydi, mol – dunyo deb inson o‘zini o‘qqa–cho‘qqa urishini qoralaydi. Shu boisdan ham “Hibat ul-haqoyiq”ning keyingi boblarida Muhammad a.s. ning tavozelikni oshirish va kibrlikni tashlish to‘g‘risida; harislik haqida; insonlarning ikki “vodiy” to‘la oltini bo‘lsa ham uchinchisini istashi haqida; Tangrining buyrug‘i va shafqatiga itoat qilish haqida; g‘azabni yengish, Tangrining har narsaga qodirligi, imonga erishish yo‘llari, Uning Rasuliga sadoqat va Ollohning muhabbatiga yetishish to‘g‘risida; ibodat orqali sevinchni kutish haqida; ming do‘stdan bir dushman ko‘p ekani haqida o‘gitlari va pand-nasihatlari komil insonni shakllantirish yo‘lidagi katta qadamlar edi.

“Hibat ul-haqoyiq” asari to‘rtliklardan iborat bo‘lib, aruzning mutaqoribi musammani maqsur bahrida (*faulun faulun faulun faul*) yozilgan.

Savol va topshiriqlar

1. Navoiy Adib Ahmad haqida qaysi asarida qanday ma'lumot beradi?
2. Navoiy Adib Ahmad haqidagi ma'lumotlarni qayerdan olgan?
3. Navoiy Adib Ahmadni qanday ta'riflaydi?
4. Adib Ahmad tarjimai holiga qaysi o'zbek olimi aniqlik kiritgan?
5. "Hibat ul-haqoyiq"ning nechta qo'lyozmasi bor?
6. Asar necha bobdan iborat? 1-2-boblarga to'xtaling.
7. Asarning maqsadi nechanchi bobdan boshlanadi?
8. Adib Ahmad ilmli va ilmsiz odamlarga qanday ta'rif beradi?
9. Dunyoga muhabbat qo'yish xatodir degan o'git qaysi bobda? Shu bobni chuqurroq sharhlang.

Ahmad Yassaviy

(Mavzuni yoritishda turk olimi Fuod Ko'purilizodaning "Turk adabiyotida ilk mutasavvuflar" (Anqara. Diyonat ishlari mudirligi nashrlari.№ 118, turk tilida) kitobiga tayanildi.)

Reja:

1. Ahmad Yassaviyga qadar turkiy adabiyot.
2. Ahmad Yassaviyning manqabaviy hayoti.
3. Tasavvufda xurmo timsoli.
4. Yassaviyning "Devoni hikmat"i.
5. "Devoni hikmat"ning muallifligi masalasi..
6. Yassaviy ta'sirlari.
7. "Devoni hikmat"ning mavzu ko'lami.

Tayanch so'z va iboralar: *tasavvuf, mutasavvuf, madaniy yuksalish, ma'naviy hayot, murid, adabiy parcha, Elxoniylar sulolasi, tarjimai hol, darvesh, manqaba, shoir, tajalli, rivoyat, xurmo timsoli, sahoba, poklanish ramzi, ruhiy uyg'oqlik, aruz, barmoq.*

Ahmad Yassaviyga qadar turkiy adabiyot. Qadimiy Eron an'analarini saqlagan Xuroson davlati musulmonlikdan so'ngra tasavvuf jarayonining ilk markazlaridan bir bo'lib maydonga chiqdi. Shu sababdan islomiyatdan so'ngra bu jarayon islomiyat avval ta'qib etgan yo'llardan Turkistonga kirishi tabiiy hol edi. Movarounnahrda ilmiy, diniy va falsafiy tafakkur qadimdan chuqur ildiz otgani bois, tasavvufni qabul qilish ancha oson kechishi tabiiy edi.

Haqiqatan shunday bo'ldi. 1X asrda Hirot, Nishopur, Marv mutasavvuflar bilan qanchalik to'lib ketgan bo'lsa, X asrda Buxoroda, Farg'onada turkiy qavmlar orasida ham ko'plab mutasavvuflar yetishib chiqdilar. Ulug' mutasavvuf Abu Said Abul Xayrning hurmatiga sazovor bo'lgan mashhur mutasavvuflar Muhammad Ma'shuq Tusiy va amir Ali Abu turkiy qavmlardan edilar. Mana shunday turli omillar ta'sirida turkiy qavmlar orasida tasavvuf jarayoni asta-sekin kuchayib, mustahkam o'rin ola bordi. Buxoro, Samarqand kabi yirik markaziy shaharlarga tasavvuf yoyildi, bir qancha darveshlar ko'chmanchi turkiylar orasiga tasavvufiy aqidalarni olib kirdilar.

Qoraxoniylar sulolasida boshlangan tub madaniy yuksalish ham ma'naviy hayotning tamomila yangi o'zanga tushib olishiga sabab bo'ldi. Qoraxoniylar sulolasi hukmdorlarining olib borgan adolatli siyosati, sa'y-harakatlari natijasida ko'chmanchi turkiy qavmlar 960-yilgacha islomni qabul qilib bo'ldilar. Ma'naviy hayotdagi mana shu jiddiy o'zgarishlar O'rta Osiyo turkiy qavmlarining hayotini tubdan boshqa o'zanga solib yubordi. Bunga Qoraxoniylar sulolasining asoschilaridan biri Sotiq Bug'roxon – Abdulkarim islomni qabul qilgani ham katta turtki bo'ldi. Shu asnoda islom olamining turli o'lkalarida ko'zga ko'ringan hodisalardan biri – tasavvufning umumiy xususiyat kasb etib yoyila borgani va mutasavvuflarning ko'pligi edi. Tasavvuf, F. Ko'purulizodaning aytishicha, musulmonlik olamining ilk davrida mavjud bo'lib qolmay, Eron, hind, yunon afkorlarining va qisman isaviylikning ta'sirida tashkil topgan tasavvuf maslagi qisqa fursatda butun musulmon olamiga yoyildi[71]. Ilgari sufiy nomini olgan va Suriyada ilk bor hujrani qurgan kufalik Abu Hoshimdan keyin, Sufiyoni Sarviy (vafoti mil. 784\85), Zunnun Misriy (vafoti 859\860), xurosonlik Boyazid Bistomiy (vafoti 874\875) to'g'risida turli-tuman turli fikrlar yuritgan Xalloji Mansur (921\22), Junayd Bag'dodiy singari bir qator buyuk mutasavvuflar o'z maslaklarini yoydilar. Abul Karim Abdul –Kushayriy (X1 asr) «Risola fi ilm at-tasavvuf» nomli mashhur risolasi orqali tasavvuf maslagining Ahli sunnat mazhabiga mansubligini isbotladi. Undan keyin G'azzoliy (1058-1112) bir qator asarlari bilan bu borada ancha ilgari ketdi. So'ngra "Hikmatul-ishroq" asari muallifi Suhravardi Maqtul, "Avoriful-ma'ruf" asarining muallifi Shahobiddin Suxarvardiy, Abdulqodir Giloniy (X1-X11) va "Tabaqatul-so'fiyo" asarlarini to'ldirib borgan bir qator mutasavvuflar asta-sekin o'z maslaklarini xalq orasida yoyib, minglarcha murid hamda xalq orasida buyuk ma'naviy nufuz orttirdilar. Bu mutasavvuf voizlar xalq orasida o'lkama-o'lka yurib, xalqni islomga da'vat qilganlari va ularning bu harakatlari ko'p samaralar bergani haqida ma'lumotlar ko'p[72]

Jumladan, Kushayriy ortodoksal tasavvuf bilan islomni yaqinlashtirishga harakat qilgan, Abdulqodir Giloniy Bog'dodda omma orasida qil-

[71] Qarang: Ko'purilizoda Fuod. Turk adabiyotida ilk mutasavvuflar. Qojatepa-Anqara, oltinchi nashri, 16-bet (keyingi sahifalarda matnda kitobning sahifasi ko'rsatiladi). Ko'purilizodaning bu fikrlariga raddiya shu sahifadagi izohda berilgan.

[72] Qarang: Бартольд В.В. Сочинения. Том V, М.: Главная редакция Восточной литературы, 1968. С. 68.

gan va'zlari natijasida esa juda ko'plab odamlar islomni qabul qildilar, gunohkorlar noma'qul yo'llaridan qaytdilar. Mana shu tariqa musulmon mamlakatlarida tasavvuf yoyila bordi.

Ahmad Yassaviyga qadar bo'lgan turkiy adabiyotning ayrim qirralari haqida biz qo'llanmamizning avvalgi sahifalarida aytib o'tgan edik. Islomgacha bo'lgan turkiy adabiyot musulmonlik davrida tamomila izsiz yo'qolib ketmadi. Ma'lum bir timsollar, g'oyalar musulmonlik kirib kelgan davrdagi adabiyotga o'tdi, musulmonlik davridagi adabiyotga kirib kelgan turli adabiy parchalarda ko'hna aqidalar, timsollar saqlanib qolaverdi, mazmunan va mohiyatan esa musulmonlik aqidalari bilan uyg'unlashdi. Birgina Rashididdin Fazlulloh Hamadoniyning "Jome'ut-tavorix" asarida O'g'uzxon obrazining musulmon aqidalari va udumlariga moslashtirilishini eslashimiz kifoya. Eronda hukm surgan mo'g'ul Elxoniylar sulolasida yaratilgan bu asar, albatta, islomiyatning mo'g'ul xalqi hayotidan mustahkam o'rin olganidan dalolatdir. Zotan, bu davrdan oldinroq – Movarounnahr va uning atrofidagi mamlakatlarda har xil mazhablar, maslaklarnig paydo bo'lgani, ma'naviy hayotda o'z o'rnini topgani ham mo'g'ullarning Markaziy Osiyo hududlarida barpo qilgan davlatlari barqarorlashganidan bir dalolat edi.

Gap Ahmad Yassaviy haqida ketar ekan, u haqdagi dastlabki ma'lumotni Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" asaridan topamiz. Navoiyning bu asari buyuk mutasavvuflar haqida lo'nda, aniq ma'lumot beradigan asardir. Navoiy mazkur asarida Ahmad Yassaviy haqida to'xtalib, u haqda quyidagicha ta'rif-tavsiflarni beradi: "Xoja Ahmad Yassaviy q. t. s. – Turkiston mulkining shayx ul-mashoyixidur. Maqomoti (daraja, bosqich) oliy va mashhur, karomoti mutavoli (cho'zilgan) va nomahsur (chegarasiz) ermish. Muridu as'hobi g'oyatsiz (cheksiz) va shohu gadoning irodat va ixlosi ostonida nihoyatsiz ermish. Imom Yusuf Hamadoniy q.s.ning as'hobidindur. Xoja Abluxoliq G'ijduvoniy bila q.s. suhbat tutubtur va Xoja Abdulloh Barraqiy va Xoja Hasan Andoqiy q.r.bilaki, ham Imom Yusuf Hamadoniy r.t. muridlaridurlar. Imom qaysi biyik (ulug', buyuk) marotibga yetibdurlar, musohib (hamsuhbat) bo'lubdur va ro'zgor (davr, zamon) mashoyixidin ko'p buzurgvorlar (ulug'vor, hurmatli) aning tarbiyatin topibdurlar va Shayx Raziyuddin Ali Lolo q.s. Shayxi buzurgvor Shayx Najmiddun Kubro r. xizmatig'a yetardin burun Xoja Ahmad Yassaviy q.r. xizmatida bo'lub erdi va aning xonaqohida aning irshodi (to'g'ri yo'l ko'rsatish) bila suluk (yo'l tutish)

qilibdur va aning mazori Turkistonda, Yassi degan yerdaki, aning mavlid (tug'ilgan joy) va manshaidur (kelib chiqish joyi) voqye bo'lubdur va Turkiston ahlining qiblai duosidur" (*Navoiy. MAT. 17-jild, 419-b.*).

Alisher Navoiy keltirgan bu ma'lumot Ahmad Yassaviyning tarjimai holini yaratishda eng ishonchli manba hamdir. Yusuf Hamadoniy, Abdulxoliq G'ijduvoniy kabi ulug' mutsavvuflar uning ustozi bo'lganiga ishonchli dalillardir.

Ahmad Yassaviy tug'ilgan zamonda turkiy olam anchagina uzoq vaqtdan – X asrdan boshlab tasavvufiy aqidalarga yuz burgan edi, mutasavvuflarning manqaba va karomatlari faqat shaharlarda emas, ko'chmanchi turklar orasida ham ozmi-ko'pmi yoyilgandi. Mutasavvuflar diniy madhiyalar, she'rlar o'qirdilar, xalqqa ezguliklar haqida so'zlardilar. Xalq, bu darveshlar bizga saodat yo'llarini ko'rsatyaptilar, ular azaldan biz – turkiy qavmlarni diniy baxt-saodatdan bahramand qilib kelayotgan shoirlarga o'xshaydilar, deb ularga e'tiqod qo'yib, ularning o'gitlarini bajonidil qabul qilardilar. Shu taxlitda avvalgi shoirlarning o'rnini *ota* yoki *bob* unvonli bir qator shoirlar egalladilar: Hazrati Payg'ambar sahobalaridan bo'lgan Arslon bob, manqabaga (*manqaba – mashhur kishilarning hayotiga oid hikoyalar, qissalar; qarang: Usmonlicha-turkcha ensiklopedik buyuk lug'at (turk tilida), Istanbul, 1986 617-b.*) ko'ra, islom dinini anglamoq maqsadi bilan Turkistondan Jazira-tul-Arabga kelgan va Hazrati Abu Bakrga zohir bo'lib, islomni qabul qilgan shoirlar piri mashhur Qo'rqut ota, Cho'pon ota kabilar o'shalardan davom etib kelgan xotiralarni tiklaydi. Zotan, Alisher Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat" asarida Qo'rqut atoni buyuk karomatgo'y mutasavvuflardan biri sifatida e'tirof etib, uni quyidagicha ta'riflaydi: "Turk ulusi arosida shuhrati andin ortug'roqdurkim, shuhratqa ehtiyoji bo'lg'ay. Mashhur mundoqdurki, necha yil o'zidin burunqini, necha yil o'zidin so'nggi kelurni debdurlar. Ko'p mav'izaomuz (nasihatomuz) so'zlari aroda bor" (*Navoiy. MAT. 17-jild, 421-b*).

Xullas, Ahmad Yassaviygacha bo'lgan ma'naviy hayot mana shu tariqa gurkiradi. Albatta, bu tarzdagi hayot Yassaviyning va yassaviylikning yuzaga kelishiga zamin yasadi.

Ahmad Yassaviyning manqabaviy hayoti. Turkistonda Sayram shahrida Hazrati Ali avlodidan shayx Ibrohim degan bir zot yashagan edi. Shayx vafot etganda, Javhar Shahnoz ismli qizi va Ahmad ismli yetti

yoshli o‘g‘li qoldi. Ahmadga kichik yoshidan boshlaboq turli tajallilar[73] zohir bo‘lib turar, yoshiga mos bo‘lmagan va hammani hayratga soladigan favqulodda hodisalar ko‘rsatardi. Ahmad Yassaviyga nisbat beriladigan “Devoni hikmat” asarida zohir bo‘lgan bu fayzlar (huzur-halovat) ni mutasavvuflarga munosib til bilan, ko‘p narsani anglatadi, deb baholash mumkin. Yassaviyning birinchi hikmatidan bir bandni keltiramiz:

Yetti yoshda Arslonbobga qildim salom,
“Haq Mustafo omonatin qiling in’om”.
O‘shal holda ming bir zikrni qildim tamom,
Lomakonning maqomig‘a oshtim mano[74].

“Lomakonning maqomig‘a osh”moq – faqat Olloh tajallisini o‘zida mujassam etgan ilohiy zotlarga tegishli. Bu misralar yetti yoshli Ahmadda tajalli zohir bo‘lib turgani haqida ishonchli dalildir.

Yetti yoshda otasidan yetim qolgan Ahmad ma’naviy padari Arslon bobodan tarbiya oldi. Shayx Arslon bobo Sayramga kelib, Ahmadni Haq yo‘liga yo‘naltirdi.

Arslon bobo, rivoyatlarga ko‘ra, mashhur zotlardan edi. Yassaviy yana yuqoridagi hikmatida bu haqda shunday aytadi:

Yetti yoshda Arslon bobom izlab topdi,
Xurmo berib, parda birlan sirrim[75] yopdi.
Bihamdilloh, ko‘rdum, teyu yuzum o‘bti,
Ul sababdin oltmish uchda yerga kirdim (14-b.).

Bu to‘rtlik Ahmad Yassaviy haqidagi manqabaviy rivoyatlarni tasdiqlovchi muhim dalil sifatida ham qimmatlidir.

Yana o‘z davrida keng tarqalgan rivoyatlarga ko‘ra, yosh Ahmadning ma’naviy padari Arslon bobo to‘rt yuz yil, boshqa bir rivoyatga ko‘ra, yetti yuz yil yashagan. U Turkistonga kelib, Xoja Ahmadni haq yo‘lga amr qilishini va bu vazifani bajarishini bir ma’naviy alomatga

[73] Tajalli – ilohiy qudratning zohir bo‘lishi, Haq nurining ta’sir bilan qulning qalbida haqiqatning bilinishi (yuqoridagi turkcha lug‘at, 960-bet).

[74] Xoja Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. Nashrga tayyorlovchilar filologiya fanlari doktori I. Haqqul, filologiya fanlari nomzodi N. Hasan. “Movarounnahr” nashriyoti, Toshkent, 2006, 10-bet (bundan keyingi misollar shu nashrdan olinib, parchadan keyin sahifasi ko‘rsatildi).

[75] Sirr – eng fazilatli, eng yaxshi

qilingan ishoraga tayanib, o‘z zimmasiga olgan edi: Bir kuni ahli kirom (muhtaram, aziz kishilar) och qolib, Payg‘ambarning huzuriga keldilar va bir oz yegulik iltimos qildilar. Payg‘ambarning duosi bilan Jabroil jannatdan bir tovoq hurmo keltirdi. Xurmolardan bir donasi yerga tushdi. Jabroil dediki: “Bu xurmo sizning ummatingizdan Ahmad Yassaviy otlig‘ birining nasibasidir”. Payg‘ambar sahobalariga, orangizdan birontangiz bu vazifani (ya’ni Ahmad Yassaviyga xurmoni saqlash va unga yetkazishni – N.R.) o‘z zimmangizga oling, deb taklif qildi. Sahobalardan hech kim javob bermadi. Faqat Arslon bobo bu vazifani o‘z zimmasiga olajagini so‘yladi.

Mana shu o‘rinda hikmatlar faqat badiiyat namunalari bo‘libgina qolmay, balki tarixiy voqealarni ham o‘z qamroviga singdirgan janr ekaniga guvoh bo‘lamiz. Yuqorida hikmatdan keltirilgan voqealar bayoniga ko‘ra, Arslon bobo xurmoni Ahmadga yetkazish vazifasini o‘z zimmasiga olgandan keyin, Hazrati payg‘ambar o‘sha bir dona xurmoni qo‘li bilan Arslon boboning og‘ziga otdi va muborak tupiklaridan ham ehson etdi. U Arslon boboga sulton Ahmad Yassaviyni qanday topishini ta’rif-tavsif qilib va o‘git berib, uning tarbiyasi bilan mashg‘ul bo‘lishini amr qildi. Shundan keyin Arslon bobo Sayramga – Yassiga keldi va o‘z zimmasidagi vazifani bajargandan keyin bir yil o‘tgach vafot etdi. Bu voqeani yana Ahmad Yassaviyning birinchi hikmatidan topamiz:

Xurmo berib, boshim silab nazr qildi,
Bir fursatda uqbo sari safar qildi.
“Alvido!” deb bu dunyodin guzar qildi,
Maktab borib, qaynab, to‘lib-toshdim mano.

Tasavvufda xurmo timsoli. Darvoqe, mazkur manqabaviy rivoyatdagi xurmo detaliga to‘xtalaylik. Bu detal – muhim bo‘lgani va sirli mazmun kasb etgani uchun ham talqin hamda tahlilga muhtoj.

Yassaviyning hikmatidagi xurmo, shuningdek, hirqa ham, uning zakiyligi va karomatiga qaratilgan bir timsol bo‘lishi mumkin. Xurmo – Payg‘ambar alayhissalomdan meros qolgan ilm-ma’rifatni, din va tasavvuf haqiqatini Arslonbobo Ahmadga o‘rgatganiga bir ishoradir[76].

Xurmo dastlab O‘rta Osiyo yozma adabiyotida Beruniyning “Mineralogiya” kitobidan o‘rin olgan hikoyatlar tarkibida uchraydi. Hikoyatda

[76] Bu haqda qarang. Hasan Nodirxon. Yassaviylikka doir manbalar va “Devoni hikmat”. – Toshkent, “Akademnashr”, 2012, 131-bet.

aytilishicha, bir boy odamga boshqalar, sizni falonchi g'iybat qildi, deb o'sha odamning kimligini aytib, xabar yetkazganlarida, o'sha boy uni g'iybat qilgan odamga bir oltin tovoqda xurmo yuboradi. Beruniy bu hikoyatida xurmo timsoli orqali poklanish ramziga ishora qilgan. Farididdin Attor "Tazkirat ul-avliyo" asarida Hazrati shayx Husayn Mansur Xalloj bilan bog'liq bir rivoyatni keltirib, xurmo timsolidan foydalanadi:

Xalloj to'rt yuz so'fiy bilan Barriyaga kirdi och qoldilar.

– Yo Shayx! Bizga bitta pishgan kalla, issiq non bersang, - dedilar.

– O'tiringiz, - dedi. Qo'lini xirqasiga suqib, bitta pishgan kallani issiq nonga o'ralgan holdi olib, oldilariga qo'ydi.

Yangi xurmo so'radilar.

– Keling, meni daraxtdek siltang, - dedi. Siltadilar, yangi xurmolar to'kildi. To'ygunlaricha yedilar[77].

Mansur Xalloj hayotiga oid keltirilgan hikoyatdagi pishgan kalla, non ham majoziy ma'no ifodalashi bilan bir qatorda, xurmo Yassaviy hikmatidagi xurmoga mazmun va mohiyatan o'xshash, ya'ni so'fiylar Mansur Xallojni "siltaganlari" va xurmo to'kilgani – savolu muboxasalar orqali zakiy zotning betakror ta'limotini, tasavvuf ilmiga oid ma'ruzalarini so'fiylar ishtiyoq bilan tinglaganlarini bildiradi.

Ammo xurmo timsoli buyuk mutasavvuflarning hayoti va ta'limotida ramziy ma'nodagina emas, balki moddiy ma'nosida ham qo'llanganiga oid dalillar bor. Quyida ulug' mutasavvuflardan hazrati shayx Malik bin Dinorning hayotida yuz bergan quyidagi rivoyatga e'tibor beraylik:

"Qirq yil Basrada xurmo yemagan Malik nafsining istagidan bezor bo'ldi. Kechqurun tushida yangi xurmo yeyishi bildirildi. Malik nafsiga xitob qilib: - Ey nafs, yangi xurmo yesang oyoq bo'lursan; sabr qilsang, bosh bo'lursan", - dedi (*Attor. Yuqoridagi asar, 21-b.).*

Yassaviy hikmatlarida qo'llangan bu singari ramziy timsollar so'fiyona ma'rifatga yetishish yo'llariga ishora qiladi. Albatta, bu timsollar katta ijtimoiy hodisalardan ham darak beradi.

[77] Farididdin Attor. Tazkirat ul-avliyo (Avliyolar kitobi). Mirza Kenjabek tarjimasi. Toshkent, "O'zbekiston Milliy ensiklopedi yasi" davlat ilmiy nashriyoti. 1997, 134-bet.

Yassaviyning "Devoni hikmat"i. Yassaviyning hikmatidan keltirilgan yuqoridagi to'rtliklar Ahmadning ham, Arslon boboning ham tarjima holini ko'z o'ngimizda gavdalantiradi. Faqat shugina emas. Bu hikmat yana shunisi bilan diqqatga sazovorki, Arslon bobo singari ulug' zotlarga xizmat qilishday burchga ushbu hikmat da'vat qiladi:

Oqil ersang, eranlarga xizmat qilg'il,
Amri ma'ruf qilg'onlarni izzat qilg'il.
Nahy munkar[78] qilg'onlarni la'nat qilg'il,
Ul sababdin oltmish uchda yerga kirdim

To'rtlikning birinchi misrasi diqqatni jalb qiladi. Gap xizmat qilish haqida ketmoqda. Xizmat qilish – shunchaki birovning og'irini yengil qilish, moddiy ko'mak berish ma'nosida emas, balki "eranlar", ya'ni ma'naviy tomondan yetuk bo'lgan ulug' zotlarning, valiylarning irfoniy ilmlarini tinglash to'g'risida so'z ketmoqda. Yassaviy hikmatlarining mohiyati va maqsadi faqat shu bilan chegaralanib qolmaydi. Insoniyatni g'ofillikdan uyg'otish, ularda ruhiy uyg'oqlik va e'tiqodda sobitlikni botiniy tuyg'u bilan tarbiyalash va chin e'tiqodni singdirish Yassaviy hikmatlarining yana bir muhim jihatlaridandir. Quyidagi parchaga e'tibor beraylik:

Shavq sharobin ichgan oshiq nurga botar,
Nuri bilan yurgan oshiq shavqi ortar.
Kimki ko'rsa qo'lin ushlab so'zga tortar,
Donolarning so'zin izlab keldim mano (37-b.).

Shavq sharobi – muhabbat shavqi, ilohiy fayz, ideal go'zallik; oshiq – Ollohning jamoli va jaloliga mushtoq qalb. Zotan, bu to'rtlik ostidagi o'gitlar va nasihatlarga ergashgan va tobe bo'lgan odamzodning "insonsevar va ilohsevar qalb nidolari" (N. Komilov) ekaniga yorqin bir dalildir.

"Devoni hikmat" O'rta Osiyo, Volga bo'ylarida XVIII-X1X asrlarda keng tarqaldi. Ayniqsa, Yassaviy hikmatlari X1X asrning ikkinchi yarmida chop etilib, toshbosma kitoblar holida keng yoyildi. Yassaviy hikmatlari omma orasiga tobora kengroq kirib borishida darveshlar, qa-

[78] Nahy munkar – yomon ishlardan qaytarish.

landarlar katta rol o'ynadilar. Ko'purilizoda Yassaviyning buyuk mutasavvuf ekanini, uning hayotini va turkiy tasavvuf maslagining yuzaga kelishida katta xizmati borligini chuqur o'rgangan.

"Devoni hikmat"ning muallifligi masalasi. Yassaviydan saqlanib qolgan "Devoni hikmat" haqida har xil fikrlar bor. Obro'li olimlar Fuod Ko'purilizoda va Abdurauf Fitrat "Devon" muallifi xususida jiddiy fikrlarni o'rtaga tashlagan edilar. Ko'purilizoda Yassaviyning "Devoni hikmat"i haqida tamomila boshqa fikrda ekaniga, birinchi navbatda, hikmatlarning tili, ikkinchidan, asarning vazni sabab bo'lgan edi. Ko'purilizoda "Devoni hikmat"ning ayrim manzumalari aruzda, ayrimlar an'anaviy barmoq vaznida yozilganini ta'kidlab, shunday xulosa qiladi: "Yassaviy hikmatlarining barmoqda yozilganlarini VI asr (milodiy X11 asr – N.R.) mahsuli o'laroq qabul etmoq imkonsizdir... Qo'limizda "Devoni hikmat"ning hij. VI, VII yoki VIII asrlarda yozilgan qadimiy nusxasi topilmagani uchun, bu xususda qat'iy bir hukm chiqarmoq mumkin emas... "Devoni hikmat"dagi she'rlardan muhim bir qismini – aruzda yozilganlarini unga nisbat bermoqqa majburiyat sezamiz"(*Ko'purilizoda. Yuqoridagi asar, 123, 124-b.).* Ko'purilizoda "Devoni hikmat" bilan "Qutadg'u bilig"ni o'rni-o'rni bilan solishtirib boradi. Bu qiyoslashdan Ko'purilizodaning maqsadi – "Devoni hikmat" badiiy asar sifatida til tomondan "Qutadg'u bilig"ga o'xshash bo'lishi kerakligini talab qilar ekan, "Turkiy adabiyotni vujudga keltirgan asarlar orasida X11 asrdan so'ng "Devoni hikmat" "Qutadg'u bilig"dan keyin eng qadimiy asar sifatida numunadir" (*Ko'purilizoda. Yuqoridagi asar, 119-b.*) deya hukm chiqaradi. Abdurauf Fitrat Ko'purilizodaning fikrlarini ma'qullaydi. Bu – masalaning bir tomoni.

Masalaning ikkinchi tomoni shundan iboratki, "Devoni hikmat"ning nusxalari ham Ahmad Yassaviyga, ham XV yoki XVI asrlarda yashagan Ahmad ismli boshqa Yassaviy taxallusli darveshga mansub bo'lib, bora-bora murakkab qorishiq holatga kelgani ehtimoldan xoli emas. "Qul Xoja Ahmad, men daftari sone' ayttim", "Toza-toza daftarlarim sone' daftar" kabi misralar bilan tugagan hikmatlar shunday xulosaga olib keladi. Ko'purilizoda,Yu bu misralar mavjud bo'lgan hikmatlarni "Qul Xoja Ahmad ismli darveshga mansub hikmatlardir", deb hukm chiqarganda, haqlidir (*Ko'purilizoda. Yuqoridagi asar, 125-b.*). Zotan, "daftari sone'" bor ekan, bundan oldin "daftari avval" bo'lishi zaruratga aylanadi; "daf-

tari avval" – Yassaviyning hikmatlari, "daftari sone'" – Ko'purilizoda aytgan Ahmad ismli boshqa darvesh shoirga tegishli hikmatlardir.

O'zbek yassaviyshunos olimi Ibrohim Haqqul Yassaviy hikmatlarini nashrga tayyorlar ekan, Ko'purilizodaning ana shu shubhalarini asosli deb topadi va dalillashga harakat qiladi[79]. Qolaversa, Yassaviy hikmatlarining keyingi nashrlarida ham I.Haqqul nuqtai nazarini mahkam tutdi, olimlik pozitsiyasiga sodiq qoldi. Boshqa o'zbek olimlari Yassaviyning hikmatlarini nashrga tayyorlaganlarida ham, to'plamga so'z boshi yozgan I. Haqqul "To'plamdagi qator to'rtliklar Yassaviyniki ekanligi shaxsan menda ishtiboh uyg'otdi"[80], deya avvalgi qarashlarini ilgari surdi. Darvoqe, Abdurauf Fitrat ham Yassaviy hikmatlarining til xususiyatlari va bu asarning keyingi asrlarga tegishli qo'lyozma nusxalari haqida to'xtaladi: "Yassaviyning hayotiga yaqin zamonlarda yozilgan bir nusxa "Devoni hikmat" topilmaguncha, biz Yassaviy hikmatlarini til tarixi qarashidan tekshira olmaymiz"[81]. Bu jihatdan Ko'purulizoda, Fitrat va Ibrohim Haqqulning Yassaviy hikmatlari yaratilgan davrga oid qarashlari uyg'undir. She'riyat, umuman, badiiy asar tili davrga ham, ijodkor shaxsiyatiga ham mansublikni belgilashda muhim omildir.

Yassaviy ta'sirlari. O'zbek adabiyot tarixida uchta adabiy maktab hukm surgani e'tirof etilgan: Yassaviy maktabi, Navoiy maktabi, Amir Umarxon maktabi. Ana shu nuqtai nazardan qaralsa, Yassaviy adabiy maktabiga ergashgan ko'plab izdoshlar musulmon o'lkalarida tarqalgani tabiiy.

Yassaviy hikmatlarining ayrimlari uning ijodiga mansub bo'lmasa ham, shakl va ruh jihatidan Yassaviyga mansub bo'lgan hikmatlardan katta farq qilmaydi. Chunki Ahmad Yassaviy izdoshlari haqida so'z ketarkan, keyingi asrlarda uning hikmatlari kabi shaklda va ohangda, ayni yassaviyona ruhda hikmatlar yozilgani aniq ko'rinadi. Bunday hikmatlarga nisbatan Yassaviyning ta'siri haqida so'z yuritish bilan birga, xalqona shaklda va barmoqda yozilgan tasavvuf adabiyotida ayrim o'zgarishlar asrlar bo'yi davom etib kelganini ham ta'kidlash darkor. Yana bir sabab shuki, qisman "nazirachilik" an'analari ham ko'rinadi: ulug' pirga iz-

[79] Haqqul I. Ahmad Yassaviy. – «Ahmad Yassaviy. Hikmatlar» kitobiga so'z boshi. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1990, 40-bet.

[80] Haqqul I. Ehtiyoj va tajriba. – "Xoja Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat (yangi topilgan namunalar)". Nashrga tayyorlovchi Nodirxon Hasan. Toshkent, "Movarounnahr" nashriyoti, 2004, 7-bet.

[81] Fitrat Abdurauf. Tanlangan asarlar. I I jild. Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi: filologiya fanlari doktori, professor H. Boltaboev. Toshkent, "Ma'naviyat" nashriyoti, 2000, 28-bet.

doshlar hurmat-e'tibor va muqaddas mohiyat nuqtai nazaridan, Hikmatlardagi shakl va mazmunni saqladilar.

Xoja Ahmad Yasssaviydan keyin yassaviylik tariqatiga mansub darveshlar Hikmat yozdilar va bu an'ana uzoq asrlar davom etdi. Yassaviylik darveshlari muqaddas bir vazifani o'z zimmalariga oldilar: jumladan, Sulaymon Boqirg'oniy (X11), ya'ni Hakim atodan boshlab Hikmat yozish an'anasi davom etdi. Shakl va mavuz jihatidan har ikkalasining hikmatlari farq qilmagan. Boqirg'oniyning "Boqirg'on kitobi", "Oxir zamon kitobi", "Bibi Maryam kitobi" kabi asarlari Yassaviy hikmatlari ruhida yozilgan.

O'rta Osiyoda Iqoniy (X11), Sayid Imod Nasimiy (X1V), Qul Shamsiddin (XVI), Xudoydod (XVI), Qul Ubaydiy (XVI), Mashrab (XV11-XV111), Huvaydo (XV111), turk shoiri Yunus Emro (X111) ijodi aynan Yassaviy hikmatlari ta'sirida shakllanib, rivoj topgani ularning ijodida aniq namoyon bo'lib turadi.

"Devoni hikmat"ning mavzu ko'lami. "Devoni hikmat" mavzu e'tibori bilan oddiy, qolaversa, mavzu rang-barangligi unchalik ko'zga tashlanmaydi. Darveshlar va darveshlik fazilatlari haqida ko'plab hamdu sanolar, axloqiy, diniy-falsafiy o'gitlar, Muhammad s.a.s.ning hayoti va mo'jizalariga oid muhim parchalar, dunyo ahvolidan shikoyatlar va qiyomat kunlarining yaqinlashganini insonlarga eslatish maqsadi bilan yaratilgan zohidona shikoyatnomalar, jannat va jahannam, hur va g'ilmonlar va boshqalardan bahs etadigan jonli, hayotiy hikmatlardan iborat.

Yassaviyning hikmatlari molparastlikka, bu dunyoning hoyu havaslariga qarshi qaratilgan kuchli g'oya. "Jondin kechgan chin oshiqlar dunyo demas" (52-b.), deydi Yassaviy bir hikmatida. Chin oshiqlar – muttasil ravishda Haq diydorini talab qilganlar. Ular uchun dunyo moli hech narsadir. Dunyo moliga suqlik bilan ko'ngli bog'laganlar oshiq emas. Hatto shunday riyokorlar ham borki, ishq yo'liga qadam qo'yadilar, o'zlarini parvonaday o'qqa-cho'qqa uradilar, ammo yuz ming toat-ibodat qilsalar ham, buning asosi yo'q, riyokorlikdan boshqa narsa emas, hamma harakatlari soxta. Zotan, Junayd Bag'dodiy: "Biz tasavvufni ochlik, uyqusizlik, dunyodan uzilmoq va sevgan narsalarimizdan nari bo'lmoq bilan topdik" (*Attor. Yuqoridagi asar, 90-b.*), deb aytganda, aynan bu yo'lga kirganlarning hayot tarzi, a'moli, e'tiqodini ko'rsatib bergan edi.

"Devoni hikmat"ni o'qir ekanmiz, tasavvufning turli istilohlari, ramziy obrazlariga duch kelaveramiz. Shu bois Yassaviy hikmatlariga

jo‘n qarab, tasavvufiy istilohlarni bugungi zamonaviy tushunchalar va qarashlar asosida talqin qilish tamomila xatolikka olib kelgan bo‘lardi. Shu bilan birga, chuqur mazmunli diniy-falsafiy tizimlarni Yassaviydan qidirish ham sun’iy xulosa va qarashlarga sabab bo‘lishi tabiiydir. Yassaviy hikmatlarida soddalik, lo‘ndalik va tabiiylik yarq etib ko‘rinib turadi. Xalqona ruh, xalqona til – hikmatlarning keng omma tomonidan qabul qilinishiga birinchi kafolat; ayni paytda omma Hikmatlarning mazmun-mohiyatini, maqsadini qiyinchiliksiz anglay olishlari Yassaviy va uning izdoshlarining diqqat markazida turgan.

Yassaviy hikmatlarini tasavvuf ilmining o‘ziga xos manbai deb aytilsa ham bo‘ladi. Fikrimizning isboti uchun bu ulug‘ zotning quyidagi hikmatlaridan birini olib ko‘raylik:

Har kim qilsa tariqatning davosini,
Avval borib shariatni bilmak kerak.
Shariatning ishlarini ado qilib,
Andin so‘ngra bu da’voni qilmak kerak.

Shariatsiz dam urmaslar tariqatda,
Tariqatsiz dam urmaslar haqiqatda.
Ushbu so‘zlar ma’lum bo‘lar ma’rifatda,
Jumlasini shariatdin so‘rmoq kerak (224-b.).

Bu to‘rt ruknga – shariat, tariqat, ma’rifat, haqiqatga buyuk mutasavvuflar o‘z ta’limotlarida bergan ta’riflari tom ma’noda chuqur ma’nolidir. Jumladan, Ahmad Yassaviyga nisbat beriladigan “Faqrnoma” asarida har bir ruknning o‘ntadan maqomi – jami qirq maqom haqida bayon qilingan. Bu ruknlarni ko‘p mutasavvuflar talqin qilganlar. Talqinlar bir-biridan tubdan farq qilmaydi. Jumladan, Najmiddin Kubro... deylilarki: “Ba’zi kishilar “shariatda yuribman” desalar, ba’zilari “tariqatdaman”, yana ba’zilari esa “haqiqat yo‘lidaman”, deydilar. “Shariatda yuribman”, deya da’vo qiluvchilarni mo‘min va musulmon deyiladi. “Haqiqat yo‘lidaman”, deydiganlarni esa orif, oshiq va muhib kabi ismlar bilan ataladi”. Bu yo‘llarda yurganligini da’vo qilgan kishilarga ma’ni kerak, ya’ni ular ma’naviy hol egalari bo‘lishlari lozim...”[82] Shu

[82] So‘fiy Muhammad Donishmand. Mir’ot ul-qulub. (Qalb ko‘zgusi). – Nashrga tayyorlovchi Nodirxon Hasan. – Xoja Ahmad Yassaviyning “Devoni hikmat” (yangi topilgan namunalar) asariga

bois Yassaviy "Dunyo qo'ymay, hol ilmini bilsa bo'lmas", degan edi. Darvoqe, ma'naviy hol shuki, solik hol darajasiga yetgach, tasavvurida va xayolida ilohiy jamolni mushohada qila boshlaydi, qalbini zavqu shavq qamrab oladi[83].

Umuman, tasavvuf ruknlariga berilgan ta'rif va talqinlarni Boyazid Bistomiy, Hazrati Imom Ahmad Tanbal, Junayd Bag'dodiy kabi qator mashhur mutasavvuflar ta'limotida uchratamiz (*Farididdin Attorning yuqoridagi asaridan 33, 36-39, 55, 90, 94, 96-betlariga qarang*).

---

dova. T.: "Movarounnahr" nashriyoti, 2004, 150-b.

[83] Qarang: Komilov N. Tasvvuf. T.: "Movarounnahr – O'zbekiston" nashriyoti, 2009, 30-b.

OLTIN O‘RDA O‘ZBEK ADABIYOTI

Reja:

1. Oltin O‘rda davlatining tashkil topishi va bu davlatda madaniy hayot.

2 Oltin O‘rdada madaniy hayot.

Oltin O‘rdada turkiy til va turkiy adabiyotga zamin yaratilishi.

Oltin O‘rda adabiy muhitining o‘ziga xosligi.

Mamluklar davlatining qisqacha tarixi. Bu davlatdagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayot.

Tayanch so‘z va iboralar: *madaniy hayot, Oltin O‘rda, manba, "Jome'-ut-tavorix" kitobi, mo‘g‘ul elxonlari, turkiy qavmlar, o‘zbekiyon, arxitektura, Misr mamluklar davlati, lug‘atlar.*

Oltin O‘rda davlatining tashkil topishi va bu davlatda madaniy hayot. O‘zbek adabiyoti turli davrlarda ko‘p buhronlarni boshidan kechirdi. Ma'lum bir zamonda adabiyot tanazzulga yuz tutgan bo‘lsa, boshqa bir davrda taraqqiy etdi, yuksaldi. Markaziy Osiyodagi ijtimoiy-siyosiy hayot adabiyotga o‘z ta'sirini o‘tkazmay qolmadi. Chingizxon va uning avlodlari hukmronligi davri bunga yaqqol namuna bo‘la oladi. Binobarin, chingiziylar zamonida o‘zbek adabiyotining taqdirida kutilmaganda keskin o‘zgarishlar paydo bo‘ldi.

Chingizxon istilosidan keyin uning avlodlari Osiyo va yevropaning turli hududlarida o‘z hukmronliklarini o‘rnatdilar. Chingizxonning to‘ng‘ich o‘g‘li Jo‘ji – Sirdaryoning shimoliga cho‘zilib ketgan qora xitoylar davlatini mulk qilib olgan edi. Ikkinchi o‘g‘li Chig‘atoy esa O‘rta Osiyoda, O‘ktoy xon (Ugaday degan nom bilan ham yuritiladi) - Jung‘oriyada, Tuluy - Mo‘g‘ulistonda hukmronlik qildilar. Mazkur davlatlarning tarixdagi o‘rni to‘g‘risida o‘sha davr muarrixlarining asarlaridan ma'lumot olish mumkin.

Oltin O‘rda davlati o‘z mavqei va tarixda tutgan o‘rniga ko‘ra, Chingizxonning boshqa o‘g‘illari hukmronlik o‘rnatgan davlatlardan tamomila farq qiladi. Oltin O‘rda Chingizxonning to‘ng‘ich o‘g‘li Jo‘jining nomi bilan bog‘liq bo‘lsa ham, bu davlatning hududi kengayishida va rivojida uning o‘g‘illari xizmatlari katta bo‘ldi. Jo‘jining ikkinchi o‘g‘li Botu yevropani zabt etib, g‘arbga tomon o‘z davlati hududini kengaytir-

di. Jo'jining uchinchi o'g'li Tovka Temur Itil daryosining yuqori oqimini – Bulg'oristonni mulk qilib oldi. Jo'jining to'rtinchi o'g'li Shaybon keyinchalik qirg'iz deb nom olgan cho'l hududiga hukmronlik qildi. Beshinchi o'g'li Tuvol bajnoqlar (no'g'aylar nomi ostida mashhur bo'lgan xalq) ustidan hukmronlik qildi.

Oltin O'rda bu davlatlar orasida alohida iz qoldirdi. Oltin O'rdaning davlat tuzumidan ham ko'ra, mamlakatdagi madaniy muhit g'oyat muhimdir. Avvalo, "Oltin O'rda" degan nom va hududi to'g'risida.

"Oltin O'rda" nomi arab va Eron manbalarida deyarli uchramaydi. Rashididdinning "Jome'-ut-tavorix" kitobida shunlay voqea keltiriladi: "To'rtinchi yili – ot yilida Chingizxon o'zining o'rdasida bo'ldi, kuzda esa o'sha yerdan jangga otlanib, tangutlarning muhim shaharlaridan birini qo'lga oldi. Bu shaharni Irigay deb ataydilar"[84]. Chamasi, Irrigay Oltin O'rdaga asos bo'lgan bo'lishi mumkin. Zotan, Oltin O'rda tashkil topa boshlaganda, Chingizxon hayot edi.

"Oltin O'rda" degan nom rus tarixiy manbalarida uchraydi, xolos. Sharq manbalarida bu davlat Jo'ji ulusi yoki Ko'k O'rda deb yuritilgan. Rashididdinning uch jildlik yuqoridagi asarida Oltin O'rda to'g'risida umuman ma'lumot yo'q. Chamasi, Rashididdin Chig'atoy ulusida va Eronda hukm surgan mo'g'ul elxonlari tarixinigina yoritishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan.

Oltin O'rdada madaniy hayot. "Oltin O'rda" degan nom dastlab Chingizxon o'rdasiga nisbatan qo'llangan. Chingizxon vafotidan keyin esa "Oltin O'rda" Jo'ji ulusining nomi deb tushunilgan. Jo'ji otasi Chingizxondan oldinroq vafot etdi (Bu haqda "Mirzo Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi" asari"da ham ta'sirli rivoyat berilgan). Jo'ji vafotidan keyin uning to'ng'ich o'g'li O'rda taxtga o'tirdi. Bu hududlarni garchi Jo'jining o'g'illari mustaqil boshqarsalar ham, hammalar Botu xonadoniga itoat etar edilar. Botu aka-ukalariga qaraganda kuchli edi. Shu boisdan ham u otasidan qolgan hokimiyatni mustahkamlashga kirishdi. U o'z davlatining poytaxtini Itil daryosi bo'yida barpo qildi. Bu poytaxt shahar Saroy deb nomlandi. Botuning qo'l ostidagi hamma qavmlar Oltin O'rda nomi ostida birlashdi. "Oltin O'rda" nomi Sir O'rda, ya'ni "oltin qarorgoh" ma'nosidadir. Oltin O'rda davlatiga qarashli jamiki aholi asosan turkiy qavmlardan iborat bo'lib, deyarli hamma qabila vakillari istiqomat qilar-

[84] Рашидаддин. Собрание летописей. Том 1,Изд. Академии наук СССР, Москва-Ленинград, 1952. 144-б.

di. Oltin O‘rda barpo bo‘lgunga qadar Itil daryosining quyi oqimida va Itil bo‘ylarida bir necha qipchoq bekliklari bor edi; shimolda bulg‘orlar yashardi; yana Volganing quyirog‘ida va Shimoliy Xorazmda o‘g‘uzlar va qipchoqlar o‘troq hayot kechirardi.

Berka xon davrida islomning qabul qilinishi Oltin O‘rdaning mavqeini anchagina yuksaltirdi. Bu jarayonda albatta, Misr muhim rol o‘ynadi. Endi Urganchdan, Buxorodan, oldingi Bulg‘or davlatidan, Sirdaryo quyisidan hunarmandlar, musavvirlar, olimlar, shoirlar kela boshladilar. O‘zbekxon davrida katta qurilishlar – machitlar, madrasalar, maqbaralar, saroylar qurildi. Oltin O‘rda davlatining Misr bilan madaniy-iqtisodiy aloqalari aynan O‘zbekxon davrida yanada kuchaydi.

O‘zbekxonning hukmronligi yillarida **“o‘zbekiyon”** degan termin tarixiy asarlarda ilk bor uchraydi. XIV asrda yashagan fors tarixchisi va geografi Xamdulloh Qazviniy Ozarbayjonga yurish qilgan O‘zbek xonning askarlarini ana shu nom bilan ataydi. Bu voqea 1355-56 yillarda bo‘lgan edi. Qazviniy Oltin O‘rdani “mamlakati O‘zbek” deb ataydi. “O‘zbekiyon” degan nom jamiki Oltin O‘rda aholisining umumiy nomiga aylanib qoldi. Shuning uchun ham Abulg‘ozi Bahodirxon “mamlakati O‘zbek” nomini Oltin O‘rdaning hamma hududiga nisbatan ishlatgan edi[85].

Shu o‘rinda ta’kidlash kerakki, “o‘zbekiyon” termini bugungi o‘zbek xalqining etnik nomi emas. Bu nom Oltin O‘rdada O‘zbek xon hukmronlik qilgan qavmlarning hammasiga tegishli. Yuqorida biz o‘sha qavmlarning nomlarini aytib o‘tdik. “O‘zbekiyon” termini ostida qipchoqlar ham, o‘g‘uzlar ham, boshqird, qorachoy-bolqor, makedonlar, tatar va chuvashlar ham tushunilgan. “O‘zbekiyon” etnik nom emas, balki qabilalar uyushmasi nomini ifodalagan, aniqrog‘i, hududiy birlikning nomi. O‘zbek xalqining kelib chiqishi haqida taniqli rus olimi akademik A.Yu.Yakubovskiy to‘g‘ri va ishonchli dalilni aytgan. U 1941-yili “O‘zbek xalqining yuzaga kelishi masalasi haqida” nomli kitobchasida “Bironta xalqning vujudga kelishi sharoitini uning nomi tarixidan farq qilish zarur” degan nuqtai nazari o‘zbek xalqining etnik ildizlari “o‘zbekiyon”dan boshlab emas, balki ancha ilgari – xunlar, ulardan keyin qadimgi turkiylarga borib taqalishini isbotlaydi. Qolaversa, bugungi kunda ayrim olimlarning turkiy va so‘g‘diy qabilalar bugungi o‘zbek

[85] Наджип Э.Н. Культура и тюркоязычная литература Мамлюкского Египта XIV века. Туркистон, 2004, 44-б.

xalqiga zamin bo'lgani haqidagi qarashlar odamni ajablantiradi. Axir, hozirgi O'zbekistonning bir necha o'lkalaridan turkiy-run yozuvlarining topilgani o'zbek xalqining etnik jarayonida so'g'dlar emas, turkiy qavmlar asosiy zamin bo'lganini isbotlab turibdi.

Oltin O'rda juda katta hududni – shimoli-sharqda Bulg'or viloyatini, shimolda rus knyazliklari yerlarini o'z ichiga olgan; janubda Qrim va uning dengiz bo'yidagi shaharlarini, Darbandgacha cho'zilib ketgan Kavkaz, hatto Bokugacha bo'lgan joylarni, shuningdek, Shimoliy Xorazmni qamrab olgan. G'arbiy hududi Dnestrdan boshlangan dasht o'lkalar, sharqda – G'arbiy Sibir va Sirdaryo etaklarigacha shu davlatga qaragan.[86] Chingizxon saltanati yiqilgandan keyin Kaspiydan tortib Oltoygacha bo'lgan o'lkalarda Chig'atoy ulusi tashkil topdi. Agar Oltin O'rda davlatining etnik tarkibiga nazar tashlasak, bu davlat hududidagi asosiy aholi turkiy qavmlardan tashkil topganiga amin bo'lamiz. Shu sababdan "Oltin O'rda qandaydir bir xalqning normal rivojlanishi asosida tashkil topgan davlat emas, balki birovlarning yerini zo'ravonlik bilan bosib olish orqasida vujudga kelgan sun'iy bir davlat bo'lgan edi" (*Grekov B.D., Yakubovskiy A.Yu. Yuqoridagi asar, 11-b.*) degan qarashlarning asossiz ekanligi o'z-o'zidan ma'lum bo'ladi.

Oltin O'rda madaniy muhiti o'ziga xos tarzda rivojlanib bordi. Bu davlat hududidagi madaniy hayotda, xususan, yashash tarzida, diniy e'tiqodda, arxitekturada o'troqlashgan turkiy qavmlarning ta'siri katta bo'ldi. O'zbekxon davrida Oltin O'rda jamiyatining yuqori tabaqasi islom dinini rasmiy qabul qildi. Yuqori tabaqaning ko'zga ko'ringan vakillarini islom diniga jalb qilish ishlariga Oltin O'rda xonlaridan Berkaxon birinchi bo'lib asos soldi. Berkaxon tomonidan islom dinining qabul qilinishini XIV asrda yashagan mashhur arab tarixchisi ibn Xaldun quyidagicha tasvirlaydi: "U (Berka) islom dinini Shamsiddin Elbaxarziydan qabul qildi. Elbaxarziy esa Najmiddin Kubroning muxlislaridan bo'lgan shogird edi...Buxoroda istiqomat qilib turgan Elbaxarziy islom dinini qabul qilish to'g'risida Berkaga taklifnoma yubordi. U (Berka) islom dinini qabul qildi va: "Mening qo'l ostimdagi boshqa yerlarda ham diniy targ'ibot ishlarini bemalol olib borishingizga to'la huquq beraman", deb Elbaxarziy nomiga yorliq jo'natdi..."[87]

[86] Grekov B.D., Yakubovskiy A.Yu. Oltin O'rda va uning qulashi. – T.: 1956, 53-b.
[87] Grekov B.D., Yakubovskiy A.Yu. Yuqoridagi asar, 139-140-b.

Oltin O‘rdada turkiy til va turkiy adabiyotga zamin yaratilishi. Oltin O‘rdada diniy madaniyat bilan bir qatorda turkiy adabiyotga va turkiy adabiy tilga e’tibor kuchaydi. Garchi bu davrdagi adabiyot – turkiy adabiyot, til – turkiy til deb yuritilsa xam, turkiy tilli xalqlar orasida alohida mavqe tutgan har bir o‘zbek kitobxoniga Oltin O‘rda adabiy muhitida yaratilgan asarlar bugungi kunda ham juda yaqin. Oltin O‘rda madaniy muhitida eski o‘zbek adabiy tilining *z*-guruhi adabiy tili amalda ekani va *y*-guruhi adabiy tiliga o‘tish jarayoni davom etayotgani kuzatiladi. Bu til **o‘g‘uz-qipchoq turkiy adabiy tili** deb yuritiladi.

Shu o‘rinda o‘zbek mumtoz adabiyotini va o‘zbek adabiy tilini davrlashtirish masalasiga e’tibor qaratish zaruratini aytib o‘tmoqchimiz. “Oltin O‘rda adabiyoti” terminini o‘zbek adabiyotshunosligiga birinchi bo‘lib Miyon Buzruk olib kirgan[88]. Oltin O‘rda davlati o‘zbek adabiyoti rivojida alohida bosqichga zamin yasadi. Bu davr adabiyoti o‘zidan oldingi va keyingi davr adabiyotini aslo takrorlamagan, aksincha, o‘z qiyofasiga, mavqeiga ega bo‘lgan adabiyotdir. Oltin O‘rda davlatidagi ijtimoiy, siyosiy hayot madaniy hayotning tubdan yangilanishiga, o‘ziga xoslik kasb etishiga xizmat qildi. O‘rta Osiyodagi madaniy va adabiy hayot Oltin O‘rdaga ko‘chdi. Bu ko‘chish tarix oqimining tabiiy samarasi bo‘lgan edi. Shu bois “Oltin O‘rda o‘zbek adabiyoti” degan terminдan istifoda etish, Oltin O‘rdada va Misr Mamluklar davlatida yaratilgan adabiy jarayonga nisbatan shu terminni qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

Oltin O‘rda adabiy muhitining o‘ziga xosligi. Oltin O‘rda adabiy muhiti shunisi bilan diqqatga sazovorki, *birinchidan*, o‘zbek adabiyotiga musulmon madaniyatini va islom dinini yoyish uchun o‘zbek tilida birinchi marta *agiografik* (payg‘ambarlar tarixiga oid) asarlar yaratildi. Nosiruddin Burxoniddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” (710\1310-yil), Mahmud ibn Ali as-Saroyining “Nahjul - farodis” (“Jannatlarga ochiq yo‘l”, 761/1361-yil), Xisom Kotibning Jumjuma sulton” (1368\69 yillar; boshqa bir qo‘lyozmada 1375\76 yillar) asarlari buning yorqin namunasidir. “Qisasi Rabg‘uziy” singari “Qisas ul-anbiyo”larning o‘zbek tilidagi ko‘plab nusxalari bugungi kunda Turkiya muzeylarida, kutubxonalarida saqlanmoqda. Bu asarlarning ko‘p qismi Oltin O‘rda davlati hukm surgan davrda yaratilgan. Mazkur “Qisas ul-anbiyo”larning aksariyati forschadan qilingan tarjimalardir. Turk olimi Ismat Jamilo‘g‘li

[88] Miyon Buzruk. O‘rta Osiyo va o‘zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash. Toshkent, O‘znashr, 1930, 60-62-betlar.

"XIV asrga oid bir "Qisas ul-anbiyo" nusxasi ustida sintaktik tadqiqot" (Anqara, 1994) nomli asarida Turkiya kutubxonalarida saqlanayotgan "Qisas ul-anbiyo" qo'lyozma nusxalari to'g'risida ko'p ma'lumotlarni bergan.

Ikkinchidan, Oltin O'rda davlatidagi madaniy-adabiy hayotning takomili natijasida o'zbek adabiyotiga yangi janr – *noma janri* kirib keldi. Xorazmiyning birinchi marta o'zbek tilida yaratilgan "Muhabbatnoma" (1353) asari buning dalilidir.

Uchinchidan, Oltin O'rdadagi adabiy muhitning e'tiborga molik jihatlaridan yana biri tarjimachilikka alohida e'tibor berilganidir. Turli tillardan o'zbek tiliga nodir asarlarning tarjima qilingani bevosita va bilvosita Chingizxon hamda uning farzandlari olib borgan siyosat, yerli aholiga bo'lgan ehtirom samarasidir. Chingiziy hukmdorlar farmonlarini turkiy tilda e'lon qilganlari, eski uyg'ur-turkiy yozuv asosida mo'g'ul yozuvini yaratib, mo'g'ul davlatida yangicha madaniy taraqqiyotga asos solganlari buning yana bir dalilidir.

Chingizxon avlodlarining muruvvatpeshaligi va yerli aholiga xayrixoh munosabatlarini Oltin O'rda xonlari davom ettirdilar. Oltin O'rdada o'zbek tilida yaratilgan har bir asarning yuzaga kelishida biron hukmdorning ta'siri bor. Qutbning "Husrav va Shirin"i tarjimasi shahzoda Tinibekka bag'ishlangan. "Muhabbatnoma" aynan o'zbek tilida Muhammad Xo'jabekning homiyligi va taklifi bilan, "Qisasi Rabg'uziy" Xorazm beklaridan To'qbug'abekning iltimosi bilan yozilgan va h. Bulardan tashqari, til jihatdan "Qisasi Rabg'uziy"ga yaqin bo'lgan "Tafsir" va "Siroj ul-qulub" asarlari ham Oltin O'rdada yaratildi.

Shu o'rinda bir dalilni ta'kidlab o'tish o'rinlidir. Oltin O'rda xonlarining shaxsiy fazilatlari haqida tarixiy asarlarda ma'lumotlar bor. Jumladan, Rashididdin Fazlulloh Hamadoniyning "Jome'ut-tavorix", Mirzo Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi", Mirzo Muhammad Haydar Ayoziyning "Tarixi Rashidiy" (44-bet) asarlarida berilgan ma'lumotlar buning bir dalilidir. Jumladan, Mirzo Muhammad Haydar Ayoziyning "Tarixi Rashidiy" (1541-1546-yillarda fos tilida yozilgan; 1837-1838-yillarda Xoja Muhammad Sharif tomonidan turkiy tilga tarjima qilingan) asarida Jo'jining yettinchi avlodi Jonibek xon haqida to'xtalib: "Bisyor hamida xisol neku af'ol erdilar – ya'ni ko'p maqtovli xislatlari bor, go'zal fe'l-atvorli edilar"[89], deb ta'rif beradi.

[89] Mirzo Muhammad Haydar Ayoziy. Tarixi Rashidiy. – T.: "O'zbekiston" nashriyoti. 2011, 44-b.

Albatta, Oltin O‘rda abadiy davlat bo‘lib qola olmadi. Shahzodalar o‘rtasidagi mulkparastlik, hukmronlikka intilish Oltin O‘rdani ichdan yemira boshladi. Oltin O‘rda, Tovka Temur va Shaybon sulolalari o‘rtasidagi ixtiloflar XIV asrning 60-yillarida kuchaydi. Aslida tanazzul alomatlari Oltin O‘rda ikkiga – Ko‘k O‘rda va Oq O‘rdaga bo‘linib ketgan paytda boshlangan edi. Ayniqsa Jonibek davrida (1340-1357) tanazzul tezlashdi.

Oltin O‘rda davlatining tanazzuliga yana bir sabab – bu davlatdagi iqtisodiy buhronlar, ishlab chiqaruvchi kuchlar izdan chiqib borayotgani, hunarmandlarning va boshqa tabaqa aholining katta qismi qashshoqlashuvi, faqat mahalliy bozorlar bilan chegaralanib qolingani edi. Shubhasiz, iqtisodiy va siyosiy zaiflashuv Oltin O‘rdaning adabiy hayotiga ham ta’sir ko‘rsatdi. Oltin O‘rda adabiy hayoti iqtisodiy va siyosiy buhronlarga aralashib, tanazzulga yuz tutmasligi uchun vaziyatni ham, makonni ham o‘zgartirishiga to‘g‘ri keldi. Adabiy hayot tamomila o‘zga yurtga – Misrga ko‘chdi. Bu adabiyot ravnaqi uchun Misrda barpo etilgan turkiy qavmlar davlati asos bo‘ldi.

Mamluklar davlatining qisqacha tarixi. Bu davlatdagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayot. Tarixda Mamluklar davlati deb nom olgan bu davlat hukmdori Iziddin Oybeg nomi bilan bog‘liq bo‘lib, 1250-yili tashkil topgan.

Mamluk – qul deganidir. Bu davlatning tashkil topishida Misrga sotilgan sobiq qullardan qipchoqlar, cherkaslar, gruzinlar muhim rol o‘ynadi. Misr podshohi as-Solih Ayub vafot etgandan keyin, to uning o‘g‘li Turon shoh taxtga kelgunga qadar podshoh Ayubning askarlari Misrga salib yurishlari qilgan Lyudovik IXning askarlarini tor-mor qilib, uni asirga oldilar. Ayubning lashkarlari mamluklardan iborat edi. Shu tariqa mamluklar Misrda mavqeini mustahkamlar oldilar. Oradan to‘rt hafta o‘tgach, Ayubning o‘rniga taxtga o‘tirgan Turon shoh mamluklar tomonidan o‘ldirildi. Mamluklar davlatiga Ayubning bevasi Shojar ad-dur o‘tirdi. Oradan bir necha oy o‘tgach, Mamluklar davlati taxtini Iziddin Oybeg egalladi.

Mamluklar davlati 1250-yildan XVI asrning boshlarigacha – 1516-1517-yillargacha Misr va Suriyada hukmronlik qildi. Mamluklarning birinchi hukmdori Iziddin Oybeg ham asli qipchoq qavmidan edi. Qipchoqlarning mavqei Misrda baland bo‘lgani uchun hokimiyatni ular boshqardi. Taxminan 1260-yillargacha Mamluklar davlatida parokanda-

lik bo‘lib turdi. 1260-yili Rukniddin Boybars taxtga o‘tirib, o‘zini Misr sultoni deb e’lon qildi. U kelib chiqishi bo‘yicha Xorazmdan edi. U taxtga o‘tirgach, Misrning Oltin O‘rda bilan aloqalari jonlandi, tarixiy asarlar yaratish yo‘lga qo‘yildi. Turkiy sulolalar va xalqlari haqida tarixiy-geografik ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan qomuslar yaratildi. Misrda sulton Boybarsning tarjimai holiga bag‘ishlangan tarixiy asar yozildi. Bu asarni Boybarsning kotibi Abdu Zohir yaratda. Asarda Oltin O‘rda bilan munosabatlar to‘g‘risida ma’lumotlar keltirilgan, Qrimdan Volgaga qadar qisqacha yo‘l ko‘rsatkich berilgan, Qrim aholisi haqida etnografik, ma’rifiy ma’lumotlar keltirilgan. Bu paytda Dashti Qipchoqdan kelgan ko‘p aholi yashardi.

Boybars mamluklar davlatini mustahkamladi, har bir shaharda doimiy armiyasini tashkil qildi. Davlat ichida tartib-qoidani mustahkam qildi. Saroydagi o‘zaro nizolarga tamomila barham berdi. Mamluklar davlati shu qadar gullab-yashnadiki, Boybarsgacha ham, undan keyin ham bu darajada rivojlanmagan edi. Mamluklar davlatiga dunyoning hamma tomonidan savdogarlar keladigan bo‘ldi, daryolarga ko‘priklar, har bir shaharda masjidlar barpo qilindi. Boybars Sharqdagi hamma arab yerlarining, Saljuqlar va O‘rta Osiyoning, Armaniston o‘lkalarining hukmdori bo‘lib qoldi. Atrofdagi hamma davlatlar mamluklar bilan hisoblashadigan bo‘ldi.[90]

Boybars sulton bo‘lganda, qipchoq yerlari Oltin O‘rda davlatiga qarar, bu davlatni mo‘g‘ul xonlaridan Berka (1256-1266) boshqarardi. Boybars unga maktub yuborib, do‘stona aloqalar o‘rnatishni taklif qildi. 1262-yili har ikkala davlat o‘rtasida do‘stona aloqalar o‘rnatish maqsadida Boybars o‘z elchisini jo‘natdi. Shundan so‘ng Oltin O‘rda va Mamluklar davlati o‘rtasida harbiy, savdo, madaniy aloqalar mustahkamlandi.

1277-yili Boybarsni o‘zining vaziri, qipchoqlardan bo‘lgan Qolovun zaharlab o‘ldirdi. U Damashqda dafn etildi. Shunday qilib, Boybars sulton mamluklar davlatini qudratli saltanatga aylantirib, Misr va Suriyani salib yurishlaridan, mo‘g‘ullar hujumidan himoya qildi. [91]

Mamluklar davlati bilan Oltin O‘rda o‘rtasida Rukniddin Boybars o‘rnatgan aloqa keyinchalik har ikkala davlat taqdirida muhim rol o‘ynadi. Ayniqsa, Oltin O‘rda madaniy va adabiy muhitining yashab qolishi uchun zamin yaratildi. Boybars ilk bor Oltin O‘rda xoni Berkaga

[90] Gumilevica kulichki net/HE2/

[91] tarihi-tulgalar kz/ru/beibars-sultan.

maktub yuborgan paytda, Oltin O‘rda tanazzulga yuz tuta boshlagan edi. Adabiy muhit asta-sekin Misrga ko‘cha boshladi. Misr Maluklar davlatidagi adabiyot bilan Oltin O‘rdadagi adabiy jarayonni turkiy til birlashtirdi. Misr-turk davlatidagi badiiy asarlarning til xususiyatlari chig‘atoy tili yodgorliklari bilan qiyoslanganda, qipchoq tili elementlari asosiy o‘rin tutgani kuzatiladi. Zotan, Oltin O‘rdada qipchoq tili asosiy til edi. Shu bilan bir qatorda, o‘g‘uz tili elementlari ham ko‘p ekani kuzatiladi. Bu to‘g‘rida mashhur turkiyshunos Amir Najip alohida tadqiqot yaratgan.[92]

Oltin O‘rdada shakllangan turkiy adabiy va ilmiy muhitning Misrda mustahkam qaror topib borganini o‘sha davrda yaratilgan ilmiy asarlar ham tasdiqlaydi. Turkcha-arabcha lug‘atlar (muallifi noma’lum “Tarjumoni turkiy va ajamiy va mo‘g‘uliy va forsiy” lug‘ati, Abu Xayyonning “Kitob al-idrok li-Lison al-Atrok” nomli leksika va grammatikaga oid asari, muallifi noma’lum “At-Tuhfat az-Zakiya fil-lug‘atit-turkiya” nomli leksika va grammatikaga oid asar, Jamoliddin Turkiyning “Bulg‘ot” nomli qipchoq tili lug‘ati va h.) buning bir dalilidir.

Umuman, Oltin O‘rda va Misr mamluklar davlati turkiy xalqlar madaniy va adabiy hayotida katta iz qoldirdi.

[92] Наджип А.Н. Еультура и тюркоязычная литература Мамлюкского Египта XIV века. – Туркестан, 2004.

Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziy va uning “Qisasi Rabg‘uziy” asari

Reja:

1. Asarning yaratilishi, maqsadi va tuzilishi.
2. Rabg‘uziy – manbashunos va tanqidchi.
3. Qissa.
4. Hikoyat.
5. Rivoyat.
6. She’riy janrlar.
7. Latifa.
8. Hikmat.
9. Boshqa kichik (xabar, foyda, munojot) janrlari.

Tayanch so‘z va iboralar: *qasida, savol, javob, qissa, rivoyat, xabar, hikmat, ahsan ul-qasas, adabiyotshunos, tanqidchi, hadis, musulmon va yahudiy manbalari, tafsir, hikoyat, g‘azal, latifa, to‘rtlik, mutasavvuf.*

Asarning yaratilishi, maqsadi va tuzilishi. Yuqorida aytilganiday, islomni turkiy qavmlar orasiga keng yoyish, payg‘ambarlar hayoti bilan ommani tanishtirish va bu payg‘ambarlar tarixiga oid asarlar yaratish uchun Berkaxon hukmronligi davridan boshlab Oltin O‘rda hukmdorlari ustoydil harakat qildilar. “Qisasi Rabg‘uziy” shunday asarlardan biridir. Payg‘abarlarning. avliyolarning hayot yo‘li, faaoliyati, mo‘jizalari va b.qator xususiyatlari haqidagi asarlar agiografik asarlar deb yuritiladi.

Rabg‘uziyning hayoti, ijodi to‘g‘risida biron tarixiy yoki adabiy manbada ma’lumot saqlanib qolmagan. Bu ijodkor haqidagi qisqa ma’lumotni “Qisasi Rabg‘uziy”dan topish mumkin.

Asar inson zotini Olloh Taolo yaratgani, avvalo xotinni emas, erkak zotini yaratgani, insonni yovuz yo‘ldan qaytargani va pok yo‘lga solgani haqidagi hamdu sano bilan boshlaydi. Shundan so‘ng Muhammad Mustafo s.a.v.ga bag‘ishlangan bir g‘azalni keltiradi. Chamasi, Rabg‘uziy bu g‘azalni o‘zi yozgan.

Shundan keyin Burhoniddin o‘zining kimligi va “Qisasi Rabg‘uziy”ning yozilish sababini quyidagicha bayon qiladi: “...bu kitobni tuzgan, to’at yo‘linda tizgan, ma’siyat yobonin kezgan, oz ozuq-

lug‘, ko‘p yozuqlug‘ Rabot o‘g‘uzining qozisi Burhon o‘g‘li Nosiriddin urug‘i... andog‘ aytur...beklar urug‘i, yigitlar arig‘i, ulug‘ otlig‘, qutlug‘ zotlig‘, ezgu qilqlig‘, islom yorig‘lig‘, mo‘g‘ul sanilig‘, musulmon dinlig‘, odamiylar inonchi, mo‘minlar quvonchi, himmati adiz, aqli tegiz begimiz Nosiruddin To‘qbug‘a sabbatallohu alo dinil-islom va salomuhu”.[93] Bu ta’rifdan so‘ng To‘qbug‘abekka bag‘ishlangan o‘ttiz uch baytdan iborat qasida keltiriladi. Qasidaning talablari va qonun-qoidalariga ko‘ra, To‘qbug‘abekning shaxsiy fazilatlari madh etiladi: u islomga e’tiqod qo‘ygan, muttasil Qur’on o‘qiydi, himmati osmondan ham yuksak, islomga chin dildan e’tiqod qo‘ygan, xulq-atvori yaxshi, ko‘proq do‘st orttirishga harakat qiladi, ko‘rinishi arslon sifatliq, yoshi kichik bo‘lsa ham ulug‘sifat, zoti toza va h.

Rabg‘uziy asarning yaratilgan yili (hijriy 150) va To‘qbug‘aning unga qilgan iltimosi to‘g‘risida bayon qiladi. Rabg‘uziy keltirgan ma’lumotlardan shu narsa anglashiladiki, To‘qbug‘a payg‘mbarlar tarixiga bag‘ishlangan qissalardan yaxshi xabardor. Shuning uchun To‘qbug‘abek Rabg‘uziyga payg‘ambarlar to‘g‘risida asar yaratishga iltimos qilishdan oldin bu xildagi qissalarning mazmuni va shakli to‘g‘risida ma’lumot beradi. Payg‘ambarlar to‘g‘risidagi ba’zi asarlar to‘g‘ri, ba’zilari noto‘g‘ri, ayrimlari nuqsonli, ba’zilarida kamchiliqi borligini uqtiradi. Asarga “Qisasi ar-Rabg‘uziy” deb nom qo‘yganini muallifning o‘zi qayd etadi.

Rabg‘uziy asarni yozishda Qur’ondan, Abu Is’hoq Nishopuriyning forscha “Qisas ul-anbiyo”sidan, Vahb ibn Munabbihning arab tilidagi “Ka’b ul-axbor” (mil.728) asaridan foydalangan. Shuningdek, Sharqda yaratilgan va mashhur bo‘lgan “Qisas ul-anbiyo” faqat shulardan iborat emas. Saxi bin Abdulloh at-Tustariy (mil. 896), Muhammad bin Abdulmalik al-Musabbihiy al-Xoroniy (mil.1029) ham arab tilida “Qisas ul-anbiyo” yozganlar.

Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asari boshqa “Qisas ul-anbiyo”lardan faqat tuzilishi va til jihatidangina emas, balki muallifning biron dalilni tasdiqlash yoki rad qilish uchun sinchkov olim sifatida munosabat bildirgani bilan ham farq qiladi.

Rabg‘uziy – manbashunos va tanqidchi. Rabg‘uziy qissalarni hikoya qilar ekan, nozik didli, chuqur bilimli adabiyotshunos sifatida qissalarning mavjud variantlarini o‘rganadi, qaysi rivoyat haqiqat, qaysi

[93] Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziy. Qisasi Rabg‘uziy. 1 jild. Toshkent. “Yozuvchi” nashriyoti. 1990, 10-b. (Bundan keyingi misollar shu nashrdan olinib, faqat asar jildi va sahifasi ko‘rsatiladi.)

fikri uydirma ekanini tahlil qiladi. U qiyosiy usuldan foydalangan holda, o'z qarashlarini ilgari suradi. U manbashunos va tanqidchi sifatida qarashlarini tasdiqlash yoki noto'g'ri dalillarni rad qilish uchun rivoyat hamda xabar janrlaridan foydalanadi. Bu jihatdan Rabg'uziyning rivoyat janridan foydalanish usuli Beruniynikiga o'xshaydi. Rabg'uziy deyarli har bir qissa tarkibida "savol" va "javob" keltiradi. Bu "savol" va "javob"lar voqealarga aniqlik kiritish, ularga kitobxonni ishontirish maqsadida keltiriladi. Buning uchun dalillarning bir nechtasini kitobxon e'tiboriga havola qiladi. Bir misol keltiraylik:

Olloh Taolo o'tdan yaratgan Jonn ismli xalq to'g'risida uch dalilni Rabg'uziy bayon qiladi. Biri – Kalbiyning rivoyati, ikkinchisi – Abdulloh ibn Abbosning rivoyatidir. Uchinchi dalil sifatida boshqa bir xabarni keltiradi. Har uchalasida keltirilgan dalillar bir-biridan tamomila farqli, bir-birini to'ldirmaydi, aksincha, bir-biriga ziddir. Rabg'uziy aslo, mana bu dalil yoki rivoyat ishonchlidir, deb aytmaydi, balki ishonchli dalilni ortida keltirib, boshqa dalillarga nisbatan batafsil bayon qiladi. Uning ishonchli rivoyat yoki ishonchli xabar janriga qo'ygan talabi shudir. Yuqoridagi Kalbiy rivoyatida o'tdan yaratilgan Jonn ismli xalq dunyoni yetmish ming yil boshqardi. Abdulloh ibn Abbos rivoyatiga ko'ra esa, u'n sakkiz ming yil boshqardi, degan ma'lumotni keltiradi. Har ikkala rivoyat ham Rabg'uziyda to'laqonli ishonch hosil qilmaydi va uchinchi dalilni – xabarni keltiradi. Xabarning Rabg'uziy uchun ishonchliligi shundan iborat: Mavlo Taolo dunyoni yaratganda, yerni qushlarga mulk qilib berdi, yetti ming yil qushlar boshqardi. Undan so'ng Jin ibn al-Jonnga berdi, yetti ming yil uning xalqi boshqardi. U xalq ko'p gunoh ishlar qildi, qon to'kkanlari uchun, yerni ulardan olib, farishtalarga berdi. yetti ming yildan keyin farishtalardan olib, yer yuzida xalifa yaraturman, deb xitob qildi.

So'nggi xabarni Rabg'uziy ishonchli deb topgani uchun batafsil hikoya qiladi. Shu xabardan keyin keltirilgan "savol" va "javob" aynan xabarda keltirilgan voqealarni yana bir marta tasdiqlash uchun keltirilgan (14–15-bet).

Rabg'uziy qissa, rivoyat, xabar va boshqa janrlar tarkibiga olib kirgan "savol" va "javob" "Qisasi Rabg'uziy" tarkibida muhim qism ekaniga e'tibor qaratish lozim. Rabg'uziy barcha "savol"ga hikmat, ya'ni sir, sabab yuklaydi, "javob" ana shu sirlarni, sabablarni ochadi.

Ba'zan qissa tarkibidagi "savol" bitta bo'lgani holda, javoblarning

bir necha variantlari keltiriladi. Masalan, "Yusuf" qissasi boshlanishida "ahsan ul-qasas" – "qissalarning eng go'zali" deb ta'rif beriladi. So'ngra Rabg'uziy "Yusuf" qissasining mohiyatiga va qissaning haqiqatan go'zal qissa ekaniga e'tiborni qaratadi: "SAVOL: "Ahsan" demakda hikmat ne erdi?" Rabg'uziy bu savolga to'qqizta javob ilova qiladi. Javoblar so'ngida "Yusuf" surasi o'n turli qayg'udan xalos qiladigan sura ekanini ta'kidlaydi (100-b.) Umuman, savol va javoblar qissalarning asosiy mazmuniga urg'u qaratishga, qissalarni to'g'ri tushunishga xizmat qiladi.

Rabg'uziy o'z davrining yetuk adabiyotshunos olimidir. U dalillarning ishonchli ekanini tasdiqlash usullarini topadi. "Qissai Ismoil alayhissalom" va "Qissai zabihi Ismoil alayhissalom"da Rabg'uziy ishonchli manbaga tayanish uchun qiyosiy usuldan foydalanadi. Bu usul Rabg'uziyning nuktadon adabiyotshunos sifatidagi qirrasini ko'rsatadi. Jumladan, Ismoil Hojardan tug'ilgani voqeasini hikoya qilganda, ikki rivoyatni qiyoslaydi. Ba'zi rivoyatlarga ko'ra, deydi Rabg'uziy, Ismoil Hojardan shu yerda (ya'ni o'zlari yashab turgan Kan'on yurti – N.R.) tug'ildi, ayrim rivoyatlarga qaraganda, Hojarning oy-kuni yaqinlashganda, Sora sabr qilmay, Hojarni o'zlari yashab turgan joydan Ibrohim bilan birga jo'natib yubordi. Ikkinchi rivoyatni Rabg'uziy ishonchli deb topgani uchun, shu variantini hikoya qiladi.

Ba'zi rivoyatlarda kelmish, Ismoil Hojardin mundag'uq tug'di. Yana **azin rivoyatda** andog' kelurkim, qachon Hojarning oy-kuni yovushdi ersa, Sora azin sabr qilumadi. Ibrohimqa aydi: "Hojarni mundin ketargil, men ko'rmayin", tedi. Jabroil keldi. "Ketargil", tedi. Ibrohim ikki teva kelturdi. Biringa Hojarni mindurdi, birina o'zi mundi. Tebradilar. Sora Ibrohimg'a andog' aydi: "Maning kabinim ul turur, uch ish qilg'il. Bir ulkim, Hojarni el yo'q, kishi yo'q yerda qo'zg'il, ikkinchi, tevadin inmag'il. Uchunchi, kecha qo'nmag'il". Bu uchrishga ont berdi. Ibrohim ont ichdi. Muqaddasa yerindin chiqdi. Muqaddasadin Makkag'a tegi bir oylig' yer turur. Mavlo taolo yerning tamurin tortturdi. Bir kunda yetdilar. Kishisiz, o't, suvsiz yerda qo'zdi... (1-jild, 74. 75-b.)

Yoki "Qissai zabihi Ismoil alayhissalom" qissasi avvalida ulamolar orasida ixtilof borligini aytadi. Ixtilof shundan iboratki, "zabih (bo'g'izlanadigan, qurbonlik qilinadigan) Ismoilmu yo Is'hoqmu?" Rabg'uziy bu ixtilofni bayon qilar ekan, bu borada arablar - Ismoil, yahudiylar - Is'hoq, boshqa ayrim ulamolar esa har ikkisi ham zabih bo'lgani

to‘g‘risidagi munozaraga to‘xtaladi. Shundan so‘ng munozaralarga barham berish maqsadida ishonchli manbaga – Payg‘ambar a.s.ning quyidagi hadisiga murojaat etadi: “*Ikki bo‘g‘uzlanmishning o‘g‘liman*”. Rabg‘uziy ana shu hadisga tayanadi va voqeani shu hadisga bog‘lab davom ettiradi, hadisning qanchalik ishonchli ekanini ochish maqsadida hadisga oid voqeani bayon etadi.

Rabg‘uziy manbalarga tayanib, xulosa chiqaradi, kitobxonda savolga o‘rin qoldirmaslikka harakat qiladi. Kitobxonda savol tug‘ilishi mumkinligini doim nazarda tutadi. Masalan, Rabg‘uziy yuqoridagi hadisni ishonchli manba va dalil sifatida keltirar ekan, buning ortida yana bir savol tug‘ilishi mumkinligini e’tiborga oladi. Shu o‘rinda Rabg‘uziy tug‘ilishi muqarrar bo‘lgan savolni va savolga javobni tadqiq etadi:

“SAVOL: Mustafo alayhissalom Ismoildin turur, Is’hoqdin ermaz... Ikki bo‘g‘uzlanmishning o‘g‘liman demak ne bo‘lur?”

Mana, kitobxonni o‘ylantiradigan muammo. Rabg‘uziy bu muammoni etnograf sifatida hal qiladi:

“Arabning odati bor. Ammani ota deyurlar. Ulamolardan birisi aytur: agar Ismoil zabih erdi deb uch taloq ont ichsa, evlugi taloq bo‘lmag‘ay, aning uchunkim, Olloh Taolo Qur’on ichinda Ismoil qurbon qilinmish qissasin tamom qilinmishda xabar berur, yorliqar: *Va bashsharnahu bi Ishaka nabiyan min as-solihina*. Ammo durustrak qavl ul tururkim, *inni dhai zabihayn* (Iki bo‘g‘uzlanmishning o‘g‘liman) dan murod biri Ismoil turur, yana biri otasi Abdulloh turur”.

Demak, Ismoilning qatorida turguvchi Is’hoq, ya’ni Tavrotdagi Is’hoq emas. Shu javob ortidagi voqeani kitobxonga Rabg‘uziy sharhlaydi, voqeani islomning ilk shakllanish davridagi xabarlarga asoslangan holda batafsil keltiradi.

Xabarda keltirilishicha, Mustafo alayhissalomning katta otasi Abdul Muttallib davrida Zamzam qudug‘i qurib qoladi. Abdul Mutallib: “”Olloh Taolo suv bersa, bir o‘g‘limni qurbon qilaman”, deb ont ichadi. Abdul Muttallibning bir xotinidan to‘qqizta o‘g‘li bor edi. O‘sha kunlari boshqa xotini o‘g‘il tug‘di. Bu o‘g‘lini Abdul Mutallib boshqa o‘g‘illariga qaraganda ortiq sevar edi. Abdul Mutallib Ollohga bergan va’dasiga ko‘ra, qur’a tashlab, o‘g‘ilaridan birini qurbon qilmoqchi bo‘ldi. Qur’a Abdul-

lohga chiqdi. Abdul Mutallib pichoq olib, o‘g‘lini qurbon qilishga shaylandi. Makkada Abdullohning Temur maxzum degan onasi tomondan qarindoshi bor edi. U Makkada ancha obro‘li odam edi. Temur maxzum, Shom viloyatida mashhur folchiga bor, odam yuboringlar, folbin qanday hukm qilsa, bajaringlar, dedi. Borgan odamlar folbindan so‘ragan edilar, folbin shunday deb buyurdi: “Abdullohni va o‘nta tuyani yonma-yon qo‘yib, qur’a tashlanglar. Qur’a tuyaga chiqsa, tuyani qurbon qilinglar, Abdulloh qolsin. Abdulloh otiga chiqsa, yana o‘nta tuya qo‘shinglar va qur’a tashlanglar”. Qur’a tuyaga chiqquncha shunday qildilar. Tuyalar miqdori yuztaga yetganda, qur’a tuyaga tushdi deya tuyalarni qurbon qildilar. Abdulloh qoldi.

Bu voqeani Rabg‘uziy “Bu kun shariatda er bahosi yuz tuyadan qoldi”, deb izohlaydi va Payg‘ambar a.s.ning “Ikki bo‘g‘uzlanmishning o‘g‘liman”, deb aytgan hadisi ma’nosini shu tariqa to‘liq ochib beradi.

Rabg‘uziy asarni yozish jarayonida o‘zining zimmasida katta mas’uliyat yotganini har doim his qilib turadi. Shu bois ham manbalarni chuqur va diqqat bilan o‘rganishni maqsad qilib qo‘yadi. Uning uchun musulmon manbalari ham, yahudiy manbalari ham birdir. U uchun eng muhimi – manbalarning ishonchliligidir. Jumladan, Rabg‘uziy o‘zigacha yaratilgan tafsirlarni sinchiklab o‘rganib, boshqa tarixiy, adabiy manbalar bilan solishtirib chiqqan, ixtilof bor o‘rinlarda manbalarga aniq ishora qilgan. Masalan, Rabg‘uziy keltirgan rivoyatlarga ko‘ra, Yusufga zarar yetkazgan akalari payg‘ambar urug‘idan ekan. Ammo Imom Abulhasan Shofi’iyning “Usmat ul-anbiyo” asarida Yusufning qarindoshlari unga zarar yetkazgan paytda yalavoch emas edilar, degan ma’lumotni keltiradi (106-b.).

“Qisasi Rabg‘uziy” – badiiy asar. Asar 72 qissadan tashkil topgan. Har bir qissa tarkibida hikoyat, g‘azal, latifa, rivoyat, to‘rtlik (118-b.), savol va javob, hikmat, hadis kabi janrlar va shakllar bor. Ayniqsa, Yassaviy hikmatlariga mazmun va shakl tomondan hamohang hikmatlarning uchragani diqqatga sazovor. Bu hikmatlar har bir qissada har bir payg‘ambarga bag‘ishlab yozilgan.

“Qisasi Rabg‘uziy” turkiy tilda so‘zlashuvchi kitobxonlarga payg‘ambarlar haqida to‘laqonli, dalillarga asoslangan, ishonchli ma’lumotlarni yetkazish, shu bilan birga, Shayx Shibliy (23-b.), Umar Xattob raziyallohu (34-b.), Imom Shayx Jo‘yboriy (34-b.), Shayx Basriy

Ibn Kabi qator ulug‘ mutasavvuflar hayoti va ta’limotiga oid lavhalar bilan tanishtirishdan iborat. Quyida “Qisasi Rabg‘uziy”dagi har bir janrni ko‘rib chiqamiz.

Qissa. Rabg‘uziy qissa janrini bugungi singari adabiy termin ma’nosida – bir butun asar ma’nosida ishlatadi. Zotan, har bir qissa tarkibining tuzilishi, voqealar bayoni, kompozitsiyasi shundan dalolat beradi. Har bir qissa mustaqil badiiy asar singari tuzilgan. Namuna sifatida “Qisasi Odam safiy alayhissalom” qissasini olib ko‘raylik.

Qissa Odam alayhissalomning ta’rif-tavsifi bilan boshlanadi: uning loydan yaratilgani va Iblisning vasvasasiga ilinib, qorong‘u olamga tushgani, karomat tufayli yana mukarram bo‘lgani bayon qilingandan so‘ng, o‘n to‘rt misralik she’r keladi:

Haq yaratdi tangsuq Odamni tafiz yer ko‘rkidin,
O‘ziga surat tuzdi andog‘ ajun ichra ilkidin.
Tastini ko‘turub farishta ujmoh ichra kivurub,
Tezginurda chiqmadilar hargiz aning erkidin (1, 15-b.).

“Qisasi Rabg‘uziy” voqealari izchil xronologiyaga asoslangan, har bir qissa ma’lum maqsadga bo‘ysundirilgan. “Qisasi Rabg‘uziy” – inson qalbi va ko‘ngliga murojaat etib, uni ma’naviy kamolotga yo‘llovchi asardir. Qissalardan ibratli xulosa chiqarish, qissalarda ko‘tarilgan qo‘shimcha qoidalar, axloq-odob, o‘gitlarni kitobxonga singdirish ham qissalarning asosiy maqsadlaridandir.

Insonni nima yo‘ldan ozdiradi, nima tubanlashtiradi degan savol har bir qissada ko‘ndalang bo‘lib turadi. Rabg‘uziy insoniyatga o‘git bermaydi yoki nasihat qilmaydi, balki hikoyatlar, payg‘ambarlar hayotidan rivoyatlarni keltirib, kitobxonning hukmiga havola qiladi. Bu olamning hayotlariga ko‘ngil bog‘lash insoniyatni yo‘ldan ozdiradigan illat ekani asarning ko‘p o‘rinlarida ma’lum rivoyatlar vositasida bayon qilinadi. Bu e’tiqodning yorqin namunasi Odam alayhissalom qissasida bayon qilingan:

Ollohdan yer yuziga yorlig‘ kelib, jamiki insoniyatga qarata, dunyoni ko‘rib keling, dedi. Odamlar kelib, dunyoni ko‘rdilaru u yerda qoldilar, ozgina qismi qaytib keldi. “Xitob keldi: “o‘zgalaringiz qani?” deb. Aydilar: “Dunyoni ko‘rdilar, ko‘ngillari dunyoni tiladi, anda qol-

dilar". Yorlig‘ keldi: "Ujmoxg‘a boring, ujmox nima ko‘rung". Bor
lar, ujmoxni ko‘rdilar, ularningma ukushraki ujmoxta qoldilar. Yorli
keldi: "Azinlaringiz qani?" Aydilar: "Ilohiy, ularma ujmoxni tiladil
anda qoldilar". Aymishlar, dunyoda qolganlar kofirlar edilar, ujmox
qolg‘anlar mo‘minlarning omilari erdilar. Ujmoxni unamadin hazratg
kelganlari xos qullar erdi. Yorlig‘ keldi: "Dunyog‘a ko‘ngil bermadi
giz, ujmoxni unamadingiz, emdi ne tilayursiz?" Aydilar: Ilohiy, biz
dunyo kerakmaz, uqbo kerakmaz. Bizga sen keraksen". Yorlig‘ keld
"Kim meni tiladi ersa maning xazinam ichinda qayu balo ulug‘roq e
ul baloni anga berurman". Aydilar: "Ula balo bermishda san bizning bi
bo‘lg‘aymusen?" Aydi: "Bo‘lurmen". Aydilar: "Ilohiy, balo tegmish
sen bizning birla bo‘lsang, ul oncha baloni bizga havola qilsang, qab
qilg‘aymiz", tedilar (23- b.).

Mazkur rivoyatning mazmunidan ko‘rinib turibdiki, insonlar uchu
Olloh ravo ko‘radigan balo – malomatdir. Malomat ham jismoniy, ha
ruhiy azobu mashaqqatdir. Ollohning yo‘lida xizmat qilish uchun inso
larga bu dunyo ham, jannat ham kerak emas, balki Olloh ravo ko‘rg
mashaqqatlarni ular xursandchilik bilan qabul qiladilar. Malomatiyla
ning asosiy aqidalari shundan iboratdir. Aksariyat payg‘ambarlarning
hayoti va e’tiqodi ana shu maslakka asoslangan.

"Qisasi Rabg‘uziy"da bir qator payg‘ambarlar – Shis alayhissalom
Idris va Nuh, Hud va Solih, Ibrohim va Ismoil, Is’hoq va Lut, Yoqu
va Yusuf, Muso va Iso alayhissalomga oid voqealar hamda ularning
har biriga xos fazilatlar hikoya qilinadi. Bu qissalarda Rabg‘uziy asosiy
e’tibor qaratgan nuqtalar – mazkur payg‘ambarlarning hunari va a’moli,
payg‘ambarning hayoti, fe’l-atvori bilan bog‘liq diqqatga sazovor voqe
alardir. Jumladan, Shis alayhissalom qissasida hikoya qilinishicha, ung
bo‘zchilik hunari ato qilingan. Shundan so‘ng mutasavvuf Shaqiq Balxiy
bilan bir bo‘zchi hikoyasi berilgan bo‘lib, Shaqiq Balxiy bu bo‘zchini
tasavvuf yo‘lini davom ettirishga da’vat qiladi.

Yoki Idris alayhissalom qissasida voqealar bayoni quyidagicha:
uning ismi Axnux, ko‘p saboq olgani uchun Idris deb nom olgan. Dast
lab libos kiygan ham u, tanasiga igna sanchganlarida ham tasbih aytgan
ham u edi. Jamiki insoniyatning toat ibodati qancha bo‘lsa, Idrisning to
ati hamma insonlarniki bilan teng edi.

Idrisga oid bu ta’rifdan so‘ng farishtaning Idrisni sinoviga oid voqea

bo'lmiladi. Faqat Idrisga Mavlo abadiy yashash huquqini bergan.

Rabg'uziyning barcha payg'ambarlar to'g'risidagi qissalari hajman va tuzilish jihatidan bir xil emas. Aytaylik, Nuh payg'ambar qissasida hikoya qilingan voqealar yahudiy va islom manbalarida keng tarqalgan Somoviy To'fon afsonasidan keskin farq qilmaydi. Yoki Shis, Solih alayhissalom qissalari to'g'risida ham shu gapni aytish mumkin – voqealar qisqa, mazkur payg'ambarlarning hayotidan bir-ikki lavhani hikoya qilish bilan cheklanilgan. Ibrohim va Yusuf qissalari esa voqealar tasvirining kengligi bilan alohida ajralib turadi. Zotan, bu qissalarda Rabg'uziyning mahorati ham, mafkurasi ham, falsafiy qarashlari ham to'liq yuzaga chiqadi. Bu qissalar bir necha janrlar kesishuvida yaratilgan deb aytish mumkin. Jumladan, Ibrohim qissasi faqat Ibrohim va Soraga oid voqealardan iborat emas, balki ishonchli manbalardan tashqari, xalq orasidagi rivoyatlarni va afsonalarni, boshqa payg'ambarlar hayoti bilan bog'liq voqealarni ham bu qissaga olib kiradi. Qissaning eng diqqatga sazovor jihati – Ibrohimning tug'ilishi lavhasidir. Muso va Iso tug'ilganda, bashoratchilarning so'zlariga ishonib, mamlakatda chaqaloqlarni qirg'in qilgan edilar. Xuddi shu voqea "Qisasi Rabg'uziy"da Ibrohimning tug'ilish lavhasiga ko'chirilgan. Bu voqealar va majusiy Namrud va Ibrohim o'rtasidagi bahs-munozaralar, butparastlik oqibatida Namrudning halokati shuni ko'rsatadiki, Rabg'uziy qissa janriga falsafiy, axloqiy-ma'naviy qarashlarini singdirdi.

Qissaning syujeti ham o'ziga xos. Namrudning halokati bilan qissa syujeti nihoyasiga yetganday taassurot qoldiradi. Ammo qissaning keyingi voqealari rivoji Ibrohim obrazining to'laqonli chiqishiga imkon bergan. Zotan, Ismoil, Is'hoqning onasi Sora, Is'hoqning xotini Ruq'a va ularning farzandlari Iyaz va Yoqub, Ibrohim va Soraning vafoti voqealari bu qissani bir necha syujet chiziqlari orqali yaratishga asos bo'ldi.

"Qissai Yusuf Siddiq alayhissalom" (soddaroq shaklda Yusuf qissasi ham deyiladi) xuddi Ibrohim alayhissalom haqidagi qissa singari ko'p syujet chiziqlariga ega. Yuqorida Yusuf qissasi eng go'zal qissa ekani to'g'risida aytgan edik. Qissaning tuzilishida, voqealar rivojida ham o'ziga xoslik bor. Bu o'ziga xoslik, birinchi navbatda, mazkur qissaning hajman kattaligi bo'lsa, ikkinchidan, qissa tarkibida bir qator janrlar – g'azal, latifa, hikoyat va to'rtlik shakli bor. Har bir janr Yusufning biron qirrasini – odamiylik sifatlarini, e'tiqodini, tengsiz va takrorlanmas ishq egasi ekanini ochadi. Qolaversa, Rabg'uziy o'zining shoirlik mahoratini

ham shu qissa orqali namoyon qildi.

"Qisasi Rabg'uziy"dagi Yusuf qissasi – o'zbek adabiyotida alohida hodisa. Qissa janri talablarini to'liq ifoda etadi. Qissa tarkibida bir qator janrlardan istifoda etishdan Rabg'uziyning maqsadi bor. Maqsad shundan iboratki, Rabg'uziy epik asar qahramonining – Yusufning to'laqonli, mukammal obrazini yaratish va qissaning barcha janrlarida bayon qilingan voqealarni Yusuf obraziga bo'ysundirishdir. Shu bois Rabg'uziy Yusufning tarjimai holini xronologiya bo'yicha hikoya qilmaydi, qaysi voqea yoki detal Yusufning biron qirrasini ochadigan bo'lsa, o'sha voqeani keltiradi. Masalan, qissaning avvalida Yusufning keyingi hayotiga oid voqealar - uning go'zalligi, xushxulqligi, otasining suyukli farzand ekanini tushlarni ta'birlash qobiliyati borligi, o'gay akalari unga hasad qilib, sotib yuborganlari va nihoyat, Misr yurtida hokimi bo'lgani bayon qilingan she'r (g'azal) keltiriladi. Bu she'rni Yusuf qissasining epigrafi deb aytish mumkin. Ayni paytda Sharqdagi barcha "Yusuf" va "Yusuf va Zulayho" qissalarining asosi bo'lgan mana shu syujet "poetik o'zlashtirish"ning mahsulidir. Ana shu o'zak syujet orqali kitobxonda Yusuf qissasining an'anaviy syujeti haqida tasavvur hosil bo'ladi. Yusufning izchil hayoti bilan bog'liq voqealar shu she'rdan keyin boshlanadi.

O'zbek qissalarining, xususan, "Qisasi Rabg'uziy"dagi qissalarning yuzaga kelishida Sharqning diniy adabiyotidagi, xususan, Qur'on syujetlarining ta'sir etgani ayon haqiqat. Ayni paytda Sharq adabiyotiga boshqa manbalar – xalq og'zaki ijodi ham ta'sir etdi. Masalan, "Qisasi Rabg'uziy"dagi Yusuf qissasi va ko'plab "Yusuf va Zulayho" dostonlaridagi begunoh yigit va yomon xotin haqidagi syujetlarning ildizi Ramzes davrida shakllangan Misr adabiyotida bor edi. Bu ertak janriga mansub bo'lib, "To'g'rilik va egrilik haqida ertak" deb nomlanadi. Ertakda hikoya qilinishicha, yomon xotin yosh yigitni yo'ldan urmoqchi bo'ladi. Ammo adolat g'alaba qiladi va yigitning begunohligi o'z isbotini topadi.

Asardagi qissa janrining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shuki, biron voqea-hodisa haqidagi hikoya yoki rivoyatni ham Rabg'uziy "qissa" deb ataydi. Masalan, "Qissai binoi Ka'ba", "Chugurtka qissasi", "Tavrot qissasi" kabilar shular jumlasidandir. Bu qissalarda voqealarni bayon qilish usuli payg'ambarlar haqidagi qissalarga monanddir: voqealar keng qamrovli, eng muhim voqealar bayon qilinadi va ularga urg'u qaratiladi.

Hikoyat. Bu janr qissalarning tarkibida berilgan. Rabg'uziy qissa-

ning qahramoni – biron payg'ambar yoki boshqa shaxsning hayotidagi biron voqeani tasdiqlash, kitobxonning diqqatini jalb qilish uchun o'sha voqea mazmuniga hamohang hikoyat keltiradi.

"Qissasi Rabg'uziy"da qissalardan ko'ra hikoyatlar ko'p. Hikoyatlarning ba'zilari biron payg'ambarning sifati va mo'jizaviy qudratini tasdiqlash uchun keltirilgan. Masalan, Iso alayhissalom qissasida Isoning kasallarga shifo berish, o'liklarni tiriltirish qudratini tasdiqlash maqsadida Rabg'uziy bir hikoyat keltiradi.

Iso bir xumdan suv ichgan edi, suv achchiq ekan, to'kib tashladi. So'ng ariq suvidan ichgan edi, suv chuchuk ekan. Hayron bo'lib so'radi: "Ariq suvi chuchuk, xumning suvi achchiq. Buning hikmati nimada ekan?" Shu lahzada "Xumdan so'ra", degan nido keldi. Olloh Taolo xumga til ato qildi va Iso boyagi savolini berdi. Xum shunday javob berdi: "Men inson edim, o'ldim. Ko'p yillar o'tdi. Etim, tanam, suyaklarim chirib, tuproqqa aylandi. O'sha tuproqdan xum yasadilar. Suvning achchig'i jonning achchig'idir". Ayishlaricha, Isoga bir xilda turish ravo emas edi. U yurganda, xastalar manfaat topar edilar. Iso qachon harakatda bo'lib, yurganda, xaloyiq ozor topar edi.

Yoki Iso haqidagi boshqa bir hikoyatda uning faqirlikni ixtiyor qilgani bayon etiladi. Insonlar mol-dunyo tashvishida umrini behudaga o'tkazishlari aqldan emas degan o'gitni ilgari suradi, faqirlik ulug'lanadi.

Bir kuni Iso cho'lga chiqdi. Inidan chiqayotgan bir tulkini ko'rdi. Iso aytdi: "Tulkining uyi bor, Isoniki yo'q". Odamlar bu gapni eshitib: "Biz senga bir uy qurib beraylik", dedilar. "Molim yo'q", dedi Iso. Odamlar mol yig'dilar, so'radilar: "Qayerda quraylik?" Iso dengiz qirg'og'iga bordi va "Qumning ustiga quringlar", dedi. Odamlar aytdilar: "Qum ustida uy turadimi?" "Oqil odam bu dunyoda uy qiladimi?!" deb javob berdi Iso.

Rabg'uziy bu hikoyatni keltirish orqali uy qurishni emas, balki hashamatlilikni qoralaydi, inson hashamat bilan yashar ekan, buning oqibatida inson ko'p narsadan – e'tiqod, maqsad, ko'pchilikka manfaat keltirish, ruhiy sobitlik, ma'naviy uyg'oqlikdan mahrum bo'ladi, deb aytmoqda. Iso ana shu fazilatlarni o'zida mujassam etgan solih zot eka-

nini ta'kidlamoqda.

Ayrim hikoyatlarning tuzilishi, bayon usuli esa ertaklarnikiga o'xshaydi. "Qissai valodati Muhammad Rasulullohi Sallallohu alayhi va sallam"da Muhammad a.s.ning dunyoga kelishiga oid hikoyat bor. Bu hikoyatni uch qismga bo'lish mumkin. Hikoyatning birinchi qismi xuddi ertaklarning boshlanmasi singari makon tasviri bilan boshlanadi: "Shom viloyatindag'i malikning bir Fotima otlig' qizi bor erdi". Hikoyadagi bundan keyingi voqealar safar (Fotimaning qullari va xizmatkorlari bilan molu boyliklarini tuyalarga yuklab, Makkaga kelishi) motivini eslatadi. Voqealar rivojida g'ayritabiiy detal – Abdullohning qo'lidagi nur alohida tasvirlanadi, Fotima o'sha nur ilinjida Abdullohga, menga uylangin, deb taklif qiladi, ammo nur Abdullohdan o'z zavjasi Aminaga o'tib qoladi va Amina yukli bo'ladi. Shu orada Abdulloh vafot etadi. Abdulloh vafotidan keyin Amina o'g'il tug'adi. O'g'ilning tug'ilish lavhasi g'aroyib tarzda beriladi: jamiki farishtalar o'g'il tug'ilishi arafasida havoda yig'ilib turadilar. Farishtalar olamning faxri ana shu tug'ilajak chaqaloq ekanini bashorat qiladilar. Chaqaloq o'g'il tug'ilganda, bir parcha oq bulut tushib, uni osmonga olib chiqib ketadi.

Xuddi shu voqeadan so'ng Rabg'uziy voqeani tamomila boshqa tomonga buradi. Bu voqeani kiritma hikoya deb atasak to'g'riroq bo'ladi. Bir parcha oq bulut tushib kelib, chaqaloq Muhammadni osmonga olib chiqib ketgandan keyin Muhammadning sifatlari Tavrotda, Zaburda, Injilda bayon qilingani, oq bulut doimo Rasulga umri davomida hamroh bo'lgani, Rasulning onasi Amina ammasi Otikaga yuz bergan voqealarni – o'g'li bilan bog'liq mo'jizalarni hikoya qilib bergani va Rasulning keyingi hayotiga oid ko'p voqealar hikoya qilinadi (2-jild, 104-105). Gunohkor bandalar ming yil kofir bo'lganda ham, bir soat Muhammadga ergashsa, gunohlari yuvilib ketishi haqidagi voqea bilan Rabg'uziy kiritma hikoyani nihoyasiga yetkazadi.

Ana shu o'rinda Rabg'uziy hikoyachilikdagi mahoratini namoyon qiladi. U mazkur hikoyani qolgan joyidan – oq bulut chaqaloqni osmonga olib chiqib ketgan joyidan "*kelduk bayoqi so'zg'a*" deya davom ettirib ketadi: "Ul zamonkim, Muhammadni bulut kelturdi. Amina o'g'long'a emukin berayin tedi ersa, olmadi". Hikoyada bayon qilinishicha, chaqaloq onasini yigirma besh kun davomida emmagandan keyin, Amina qayg'urib olamdan o'tdi. O'g'ilni doyaga berdilar.

Ma'lum bo'ladiki, Rabg'uziy shu birgina hikoyaga bir necha voqe-

sharni ko'p detallarni olib kiradi. Barcha voqealar va detallar hikoyatni erlak janriga yaqinlashtiradi. Ertaklarda ko'p uchraydigan bayon usuli ("endi so'zni falon podshohdan eshiting" yoki "endi gapni falonchidan eshiting" kabi) orqali Rabg'uziy mazkur hikoyatni bir necha syujet chiziqli qilib yaratishga erishgan.

Rabg'uziy qissalar tarkibiga hikoyatlarni olib kirar ekan, hikoyalar mavzusiga afsonaviy ruh va mazmun singdiradi, hikoyalarning didaktik ahamiyatiga alohida urg'u qaratadi. Bu bilan Rabg'uziy o'z asaridagi hikoyalarning rang-barangligini ta'minlagan, badiiy asarning muhim adabiy kategoriyalarini – muallif pozitsiyasini, his-tuyg'ularni, mavzuni, ya'ni axloqiy, falsafiy muammolarni, g'oyani shakllantirgan. Ayniqsa, g'oyaviy va badiiy asar butunligini ta'minlashga erishgan. Nuh alayhissalom qissasida bayon qilingan quyidagi hikoyat ayni shu maqsadlarni gavdalantiradi:

Nuhning bir qizi bor edi. Biri qiziga sovchilikka keldi. Bersammikan, deb o'yladi. Yana bir keldi, bunga bersammikan, dedi. Xullas, to'rt sovchi keldi va hammasiga berishni ixtiyor qildi. Hammalar qizni olib ketgani keldilar. Nuh alayhissalom qayg'uga botdi. Uyiga kirdi. Uyida bir qiz iti va bir mocha eshagi bor edi. Xudoning qudrati bilan ikkalasi ham qiz edi. Xudo jannatdan bir hurni berdi. To'rtala qizni Nuh to'rtta kuyovga berdi. Qizlarning hammasi bir-biriga juda o'xshar edi. O'zining qizini taniy olmadi. Bir necha kundan keyin sovg'alar olib, qizlarini ko'rgani keldi. Bir kuyovidan so'radi: "Jufting bilan munosabating qanday?" "Yaxshiman, ammo u yemaydiyam, ichmaydiyam". Nuh bildiki, u hur ekan. Ikkinchi kuyovidan so'radi: "Jufting bilan munosabating qanday?" Kuyovi: "Qanjig' ekan", dedi. Nuh bildiki, it ekan. Uchinchi kuyovidan so'radi: "Jufting bilan munosabating qanday?" Kuyovi: "yeydi, ichadi. Eshakday yotaveradi". Nuh bildiki, u mocha eshak ekan. To'rtinchi kuyovidan so'radi: "Jufting bilan munosabating qanday?" Kuyovi dedi: "Men undan mamnunman, payg'ambarlar urug'idan ekan". Nuh alayhissalom bildiki, bunisi o'zining qizi ekan. Olib kelgan sovg'asini unga berdi.

Rivoyat. Qissalar tarkibida qo'llanadigan sermahsul janrlardandir. Rabg'uziy keltirgan rivoyatlar mavzu jihatidan turlicha bo'lib, asosan, hajm jihatidan hikoyatga nisbatan kattaroq, rivoyat qahramonining

mo‘jizalarini, uning hayotiga oid voqealarni bayon qiladi. Rivoyatda ma’lum darajada tarixiylik tamoyili bo‘ladi. Shuningdek, afsonaviy-epik ruh rivoyatlarning muhim tarkibiy qismi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Solih yalavoch qissasidagi rivoyat aynan shundan darak beradi. Rabg‘uziy Solih yalavochni va uning faoliyatini hikoya qilar ekan, u odamlarning qo‘ylarini va yilqilarini hurkitib, hadeb bezovta qilaveradigan tuyani kim o‘ldirishini bashorat qiladi. Qissaning tarkibidagi rivoyat ayni shundan boshlanadi. Rivoyatning boshlanishida Solih yalavoch bashorat qilgan “qizil yuzli, sariq sochli, chaqir ko‘zli” odam tuyani o‘ldiradi deb qilgan bashorati oqibatida odamlar shu rang va qiyofada tug‘ilgan bolani o‘ldiraveradilar. Oxiri Solih yalavoch bilan tuyani o‘ldirgan odamlar o‘rtasida ziddiyat kelib chiqadi va odamlar Solihni o‘ldirish payiga tushadilar. Rivoyat bayoni davomida Solihning mo‘jizalari, uning aziz mukarram yalavoch ekani dalillar bilan ko‘rsatiladi.

“Qisasi Rabg‘uziy”dagi rivoyatlarning bir turi borki, aqidalar va udumlar rivoyatga asos bo‘lgan. Rivoyatda voqealarning bayonidan ko‘ra, ma’lum udumlarning paydo bo‘lish sabablari va omillari asosiy o‘rin egallaydi. Masalan, Odam alayhissalom qissasida qurbonlik udumlarining paydo bo‘lish sabablariga oid rivoyat shundan dalolat beradi (1, 28-b.).

Rabg‘uziy ayrim rivoyatlarga aynan tarixiy dalillarni yuklaydi. Masalan, Nuh alayhissalom qissasida insoniyatning paydo bo‘lish tarixiga oid rivoyatni keltirar ekan, bu rivoyatni Rabg‘uziy Ka’bning asaridan olib keltiradi. Rivoyat epik syujetga ega bo‘lmay, faqat Ka’bning xulosalaridan iboratdir (1,46-b.). Rabg‘uziy Ka’bning asarida keltirilgan ma’lumotlar rivoyat xulosasi uchun kifoya deb bilgani sababli voqealarni bayon qilishni lozim deb bilmagan.

Rabg‘uziy rivoyat janriga alohida urg‘u berib, bu janrga didaktik mazmun yuklaydi. Ayni paytda rivoyatning ishonchli ekanini tasdiqlash maqsadida, bir tomondan, rivoyatni turli ishonchli manbalardan keltiradi, ikkinchi tomondan, qissada bayon qilinayotgan voqealarga aniqlik kiritish maqsadini rivoyat namoyon etadi. Yusuf qissasida keltirilgan rivoyat bunga yaqqol dalildir. Rivoyatni Rabg‘uziy ikki qismga bo‘lib bergan: rivoyatning birinchi qismini Abdulloh ibn Abbosdan keltiradi. Uning asaridan keltirilgan rivoyat Yusufning va Ibn Yaminning taqdiri haqida ko‘p asarlarda bayon etilgan an’anaviy syujetni to‘ldiradi, sharhlaydi: Yoqubning Yusuf va Ibn Yamin taqdiri haqida Azroilga

Azroilning Yoqubga Yusuf va Ibn Yamin begunoh va [illegible] ekanlari haqida bergan xabari, bir kun Yoqub ikkala o'g'li bilan [illegible] muqarrar ekani to'g'risidagi voqealardan iborat. Rivoyatning [illegible] qismi tugallanmasida Rabg'uziy quyidagi o'gitni beradi: "Odam bolalari nechaga kelishini biladilar, ammo qachon kelishini bilmaydilar, [illegible] shundandir" (153-b). Bu rivoyatdan keyingi – qissaning tarkibiga kirgan voqealar Yusufning Misrdagi mavqei, Yoqub o'g'illarini Misrga don olib kelish uchun yuborishi, Yusuf saroyining tasviri, Yoqub o'g'illari Ibn Yaminni qaytarib berishni so'rab Yusufga qilgan iltijolaridan iboratdir. Qissa voqealari bilan keyin keltirilgan rivoyat uzluksiz davom etgan.

Rabg'uziy "rivoyat" deb alohida ta'kidlashiga sabab shuki, bu rivoyatning manbai bor. Manba - Abdulloh Horis Ibn Navfal asaridan keltirilgan voqealardir. Rivoyatda bayon qilinishicha, Yusufning Ibn Yaminni so'rab qilgan iltijolari behuda ketdi. Akalar Yusufdan Ibn Yaminning [illegible] so'raganda, shunday javob berdi: "Uni sotdim, bitik oldim, [illegible] o'sha bitik, u ibroniy tilida, biz ibroniychani bilmaymiz, ibroniycha – sizlarning tilingiz, o'qinglar, biz ham eshitaylik". Aka-ukalar bitikni bir-birlariga uzatdilar, birontasi o'qimadi, "Biz o'qishni bilmaymiz", deb javob berdilar. Yusuf ularga: "Nega o'z tilingizni bilmaysizlar?" deb e'tiroz bildirdi. Oxiri Yahudo o'qigan edi, hamma sarguzashtlar ma'lum bo'ldi. Bitigda Yusufni molik Za'rga sotganlari haqida yozilgan edi. Yusuf "Hozirgacha bo'ri yegan der edingiz, u sizlarning tug'ishganingiz [illegible] qarindoshni sotmoq ravo bo'lurmi?" deb hammalarini tutishga amr berdi. Yusuf ularni azoblab o'ldiringlar, toki boshqalarga saboq bo'lsin, deya farmon qildi. Yusuf akalarining so'nggi iltimosini – bug'doy berayotgini va qolgan ishlarini ertaga amalga oshiruvini aytdi.

Bu voqea boshqa mualliflarning "Yusuf" qissalarida uchramaydi. Rabg'uziy mazkur rivoyatni keltirishidan maqsad – insonlarni to'g'ri yo'lga boshlashdir. Shu bois ham rivoyat so'ngida mazkur rivoyatning xulosasi sifatida quyidagi o'git keltiriladi: "Shu tariqa qiyomat kuni Mavlo Taolo hamma bandalarni do'zax o'ti bilan qo'rqitadi, bandalar azobni ko'radilar. Shundan keyin o'z fazilatlari bilan jannatga kiradilar" (I, 157-b.).

Keltirgan rivoyatlar, garchi afsonalar mazmuniga monand bo'lsa ham, deyarli hammasi biron manbadan olingani uchun Rabg'uziy rivoyat janriga mansub deb qaraydi va albatta, rivoyat terminini ishlatadi.

Ko‘proq rivoyatlarni u Vahb ibn Munabbihdan keltirgan. Buning
bi shuki, “Qisasi Rabg‘uziy”ning yaratilishida asosiy manbalardan
Vahb ibn Munabbihning asari bo‘ldi. Qolaversa, Vahb ibn Muna
ning “Ka’b ul-axbor” asari Sharq adabiyotidagi payg‘ambarlar tar
xususan, Bibliyaning Eski Ahd qismidagi payg‘ambarlar tarixini yo
bilgan, manbalardan yaxshi xabardor bo‘lgan.

She’riy janrlar. “Qisasi Rabg‘uziy”dagi bu janrlar har bir
sada bor. Qissalar, odatda, she’r bilan boshlangan. Asardagi ba
she’rlarning muallifi Rabg‘uziyning o‘zidir. Rabg‘uziy qissalar de
hasida payg‘ambarlarning hammasiga she’r bilan ta’rif beradi. Ha
payg‘ambarga xos fazilat, layoqat, Xudo in’om qilgan qobiliyat
bayon qiladi. So‘ngra ana shu she’rda payg‘ambarga berilgan ta
tavsiflarni qissa davomida sharhlaydi. Qissalarda biron payg‘amb
oid voqealar bilan she’rda keltirilgan voqealar, ta’rifu tavsiflar ha
hangdir. Jumladan, “Sulaymon ibn Dovud alayhissalom qissasi”
she’rga murojaat etaylik:

Dovud o‘g‘li ul Sulaymon Tengrimizning sovchisi,
Yer ulog‘liq shoh ediyu ham uchar qush elchisi.
Odamiy, uchqan, yugurgan, dev, pari, ham yel, bulut,
Og‘ulug‘ bo‘lsun ozig‘lig‘ barcha aning ishchisi.
Ko‘zi to‘rt yuz qangli erdi kunda qushlug‘ oshig‘a,
Borg‘usida kur arslon, bo‘ri, qoplon qo‘ychisi.
Tupuchoq otning urug‘i qoldi andin dunyoda,
Tilda hujjat, tanda xidmat, qo‘lda mulkat qamchisi.
O‘zi “nima’l abdu” atandi ham yalavoch ham malik,
Yo‘ldin ozg‘anlarg‘a erdi o‘zi ujmox yo‘lchisi.

Rabg‘uziy she’riy janrlarni farqlaydi va har birini o‘z nomi bi
ataydi. Keltirilgan she’r qofiyalanishiga ko‘ra g‘azalni eslatadi. Am
Rabg‘uziy mazkur she’rga nisbatan *g‘azal* terminidan istifoda etmay
balki *she’r* deb ataydi. Yoki “Qissai Nuh nabiy alayhissalom”da qi
ning butun mazmunini o‘zida mujassam etgan she’r bor. Bu she’r b
shaklan - qofiyalanishi jihatdan va mazmunan xuddi yuqoridagi she’rn
aynan o‘zi. Rabg‘uziy bu qissada ham *she’r* terminini ishlatadi. Shu t
kumdagi ayrim she’rlar maqtaida Rabg‘uziy taxallus keltiradi. Quyid
Rabg‘uziy Nosir tayanma tunla kunduz ingranib,

[illegible] tilingdin so'z chiqar so'zlar sog'i (2, 197-b.)

[illegible] maqtai bunga bir misoldir. Rabg'uziy nima uchun bu tur[illegible] aynan qissalar boshlanmasidagi she'rlarga g'azal terminini [illegible] yu aynan g'azal termini ostida berilgan baytlar uning[illegible] g'azal hisoblanadi? Rabg'uziyning she'riy janrlarga qarashi [illegible] an'anaviy usullardan kelib chiqqan. G'azal maqtaida taxallus [illegible] mazkur janr talablariga rioya qilingan she'rlar o'zbek ada[illegible]

Rabg'uziy g'azal terminini aynan mazkur janr talablariga javob be[illegible] she'rga nisbatan qo'llaydi. Yusuf qissasida *g'azal* termini ostida [illegible] janr bilan yorqin misolidir. Bu g'azalni Zulayho Yusufning [illegible] o'rtanganda aytgan.

G'azal

[illegible] birla oshnu chiqg'an ol yangoqlig' yoni qor,
[illegible] ari yulduz, yuzi kun, olini ko'kning oyidin.

[illegible] g'rayuman ko'rkingizni ko'rgu bo'lmas ko'zginam,
[illegible] o'rib zakotin berki vojib qilsa ko'rkning boyidin.

[illegible] otib ko'nglumni olg'an jon qo'larsiz berayin,
[illegible] netak oshiq bo'lurkim, qaytsa ma'shuq ra'yidin.

[illegible] bir qubla qo'lsam o'fqa birla hoyqirar,
[illegible] berib o'lgay telim ul jumla qilg'on hoyidin.

Rabg'uziy qul Nosiruddin ta'bi turluk so'z tuzar,
[illegible] birlab usruk o'lay ko'z boqsa quymoch qoshidin (1. 126-b.).

Mazkur g'azal maqtaida Rabg'uziy taxallusini keltiryapti. Ammo [illegible] bersak, g'azal janri qoidalariga xilof qoidani ko'ramiz. Bu – g'azalning matlai qofiyalanmaganidir, ya'ni g'azalning qofiyalanish ti[illegible] *a-a, b-a, v-a* shaklida bo'lishi lozim edi. Matlasi qofiyalanmagan [illegible] Idris alayhissalom qissasida ham uchratamiz. Ehtimol, g'azalning matlai qo'lyozmani ko'chirish jarayonida tushib qolgan bo'lishi ham [illegible]

Umuman, g'*azal* termini ostida Rabg'uziy mazkur janrga oid hamma

she'rlarni jamlamagan. Jumladan, yana Yusuf qissasida "she'r" ter
ostida mulamma' san'atining namunasi sifatida g'azal berilgan.
maqtai

Rabg'uziy Nosir ko'rsa yuz o'vurmas ishqdin,
Bek necha bushub so'karsa qul qachon ko'nglin kesar (1, 116-b.)
misrasi bilan tugaydi.

Rabg'uziy o'z asarida istifoda etgan she'rlarga turli terminlar
ishlatgan. Jumladan, u bayt termini ostida asosan to'rtliklarni keltir
Mazkur to'rtliklar to'rt yoki sakkiz misradan iborat, qofiyalanish tizi
a-a-b-a yoki *a-a-a-a* shaklida. "Qissai zabihi Ismoil alayhissalom"da k
tirilgan ikki to'rtlik (1,78,79-b.), "Qissai Yusuf Siddiq alayhissalom"
berilgan sakkiz misradan iborat to'rtlik (1,101-b.) shuni tasdiqlaydi.
rim hollarda ikki misraga nisbatan bayt terminini qo'llaydi (Alisher
voiy ham ikki misraga nisbatan bayt terminidan istifoda etgan o'rin
bor). Bu bayt fard mazmunini o'zida ifoda etadi. Masalan, "Qissai zab
Ismoil alayhissalom"da quyidagi bayt fard xususiyatiga ega bo'lib,
dirda bo'lmasa, biron o'zgarish bo'lmaydi degan ma'noni ifoda etadi

Suvda turg'an ot bolasi necha bo'lsa ul kichik,
Keng dengizning suvi ani eltu-mas (1, 78-b.).

Rabg'uziyning ijodida eng muhim o'rin egallagan she'riy janrla
dan biri – bahoriyotdir. Rabg'uziy "Qissai Yusuf siddiq alayhissalom"d
"bahoriyot" degan nom bilan Navro'z bayramiga bag'ishlangan g'azal
keltiradi. Rabg'uziyning bu g'azalida tabiat, butun yer yuzi uyg'ongan
va bezangan, dillarga xushnudlik baxsh etadigan fasl ekani, bahor fasl
ning jamiki ko'rk-tarovati tasvirlanadi. Shu boisdan ham Rabg'uziy "ba
horiyot" deb nom bergan.

Xullas, Rabg'uziy bu asarida keltirgan she'riy janrlarning ko'pchilig
g'azal janridan, so'ngra to'rtliklardan iborat.

Latifa. Bu janr asarda asosan, "Qissai Yusuf siddiq alayhissalom"d
keltirilgan. (1, 117,127-b.) "Latifa" termini ostida hikoya qilingan vo
qealarning hozirgi latifa, ya'ni yumorga yo'g'rilgan, kulgili voqealarga
aloqasi yo'q. Aksincha, latifalarda mo'jizaviy voqealar hikoya qilinadi
Buning ustiga, mo'jizaviy voqea muhim xulosalarga, o'git va hikmatlar
kelib chiqishiga omil bo'ladi. Mazkur janrning asosiy belgisi shulardan
iboratdir.

Birinchi latifa Yusufning duosi tufayli bir qator mo'jizalar yuz be

Hikoya qilinishicha, Molik Za'r Yusufga arz holini

...Molim ko'p, ammo amolim yo'q.
...yo'q. Sendan duo, haqdin umanchim bor".
...iltijosini eshitib, qo'llarini ko'tarib duo qildi: "Ey
...urug'li, ey mazallat javonin egnig'a kizukli, quzi
...ko'targanni yuqori ko'targan, ura qo'pg'anlarni yumurg'an, berga san,
...o'g'ullar karomat qilg'il".

...duosi ijobat bo'lib, Malik Za'r o'n ikki cho'risidan
...o'g'il – yigirma to'rt o'g'il ko'rdi. Latifa so'ngida
...Malik Za'rga qilgan iltifotlarini Rabg'uziy quyidagi hik-
...orqali yakunlaydi:

...to'nlar yigna birla tikilur, azinlarni o'rtar, ammo o'zi ya-
...qolur, ya'ni kendu chirog' mengizlik o'zi yonar, o'zgalarga yoruqluq
...(1, 119-b.).

Rabg'uziy bu hikmatni cho'rilar orqali Molik Za'rning iltijosi va
...ishalib farzandli bo'lgani, cho'rilarning o'zlari esa igna singari
...qolganiga yoki chiroq singari o'zlari yonib, Molik Za'rning ha-
...shod-xurram qilganiga ishora etmoqda.

Ikkinchi latifa Yusuf va Zulayho o'rtasidagi mojaro haqida hikoya
...Yusufning ishqida yongan Zulayho eri Azizi Misrga Yusuf usti-
...tuhmat qildi. Latifadagi voqealar bayonida kim haq va kim nohaqligini
...Zulayho cho'risining to'rt oylik beshikda yotgan o'g'li, "Zulayho –
...Yusuf esa haq"deya ishorat bilan guvohlik beradi. Latifa so'ngida
Rabg'uziy to'rt oylik chaqaloqning ishorat orqali guvohlik bergani niho-
...ning maqbul ish bo'lganini foydali maslahat sifatida keltiradi. So'ngra
...o'z gunohini boshqa birovga yuklamog'i bandalarga ham, Yarat-
...ham xush kelmasligini aytish bilan bir qatorda, gunohni boshqa-
...oldida oshkora aytmoq ham insoniylikning alomati emasligini,
...va begunohni ajrim qilishda aql bilan ish ko'rish lozimligini
Rabg'uziy shunday xulosalaydi:

"Ey mo'min, o'z yozuqingni o'zgalarga yuklamagil, yukla-

ding ersa Mavlo o‘g‘lontek aning arig‘liqin bilgurtgay, seni rasvo qilg‘ay...O‘ngingda kimarsaning aybini ochmag‘il. Yusufga zarar bo‘lmaguncha, “Sizlarning makr va hiylalaringiz ulug‘dir”, demadi. Yana o‘g‘lon tanuqluq berdi ersa, ravshan aytmadi, o‘rtukluk aydi. Aziz Misr o‘zi angladi” (1, 128-b.).

Har ikkala latifa o‘zbek adabiyotidagina emas, balki turkiy adabiyotda mazkur janrning mazmunan tamomila yangi namunasi bo‘lib, didaktik adabiyotning uzluksiz davom etganini ko‘rsatadigan dalildir.

Hikmat. “Qisasi Rabg‘uziy”da hikmat shakl tomondan rivoyat, hikoyat janrlaridan farq qilmaydi. “Qisasi Rabg‘uziy”dagi hikmat “bilimdonlik”, “donishmandlik” ma’nosidan tashqari, “sir” ma’nosida ham ishlatilgan, shu bois Rabg‘uziy hikmatlarida falsafiy mazmun yetakchilik qiladi.

Rabg‘uziy hikmatga o‘z asarida alohida urg‘u beradi va hikmatni qissa janrining kaliti sifatida talqin qiladi – qissadagi ma’lum bir voqeaning sabab va natijasini ochish, uning mohiyatini kitobxonga yetkazish uchun hikmat keltiradi. Asosiy gap – hikmatning maqsadida, “sir”ni o‘quvchiga yetkazishda. Bu hikmatlarda javonmardlik va faqirlikni ulug‘lash o‘z ifodasini topgan. Ilk hikmat “Qissai Odam safiy alayhissalom”da bor. Rabg‘uziy bu qissada Odam alayhissalomning jannatga kirish siri nimada edi, degan savolga javob berar ekan, “*mo‘minlarning tanini, molini sotg‘in olib, ujmox (jannat)bergusini, ko‘rulmagan narsani bay’ (savdo) qilmoq shariatda ravo bo‘lmaz teb ujmoxga kivur (kirit)*”ganlarini (1, 22-b.) asosiy sabab qilib ko‘rsatadi. Bu masalada ulamolar o‘rtasida ixtilof borligi haqida ham xabar berib o‘tadi.

Rabg‘uziy o‘z hikmatlari “sir”ini faqat savol va javoblarda kashf qiladi. Hikmatlarning janriy belgilari savol va javoblardadir (1; 24, 25-b.).

Ayrim hikmatlarda biron toifaning alomatlari bilan tarixiy voqea va tarixiy shaxslarning sifatlari uyg‘unlashtiriladi. Luqmoni hakim valiylarning alomati haqida so‘z yuritgan hikmatda ayni shuni ko‘rish mumkin. Luqmoni hakim quyidagi uchta alomatni valiylarga xos deb aytadi: birinchisi - javonmardlik, ikkinchisi - yomon xulqdan, hasad va kindan xalos ekani, uchinchisi - ulamo va fuzalolar bilan do‘stligi. Ayni paytda bu uch alomatni Muhammad a.s.hayotiga bog‘laydi:

Bilgilkim, Abu Bakr Siddiq va Umar ibn al-Xattob raziyallohu anhumo Rasul alayhissalomning qayin otalari erdilar. Oysha va Hafsa yo‘lindin. Yana Usmon va Ali raziyallohu anhumo kuyavlari erdilar.

Ruqayya sabab[illegible] Ruqayya sababidan. Ul vafot bo'ldi ersa yana Ummi Kulsumni berdi. Aning uchun Zunnurayn atandi. Yana Ali razi[illegible] Fotima yo'lindin kuyav erdi teb aymishlar.

Bu hikmat savol va javob asosiga qurilmagan. Garchi shunday bo'lsa-da, Muhammad a.s.ning sifatlari valiylarda bor ekaniga ishora qilgani hikmatlarni birlashtiradi.

Boshqa kitobiy janrlar. Xabar. Xabar janrini ko'zdan kechirish davom ettiriladi, unardagi biron payg'ambarga oid qissada aytilmagan kitobiy voqealar bayon qilinadi yoki xabar beriladi, shu tariqa qahramonlarning biron muhim qirrasi ochiladi. G'ayritabiiy voqealar, mo'jizalar ham ayrim xabarlarda bayon qilinadi va shu orqali qissa qahramonlari – payg'ambarlarning to'liq qiyofasi yaratiladi. Masalan, Nuh payg'ambar haqidagi qissada odamlar solih bo'lmaganlari uchun ularga qirq yil davomida yomg'ir ham berilmadi, farzandlar tug'ilmadi, odamlar, yilqilar qirilib ketdi. Rabg'uziy shu voqeadan so'ng "Xabarda andog' kelur" deya xabar keltiradi:

"Avj ibn Unuq to'fonda halok bo'lmadi. Ani uchunkim, dayyor janlasindin ermas erdi. Dayyor – evluk – barqilig' temak bo'lur. Avjning hargi yo'q erdi, tengizlar atog'inda turur erdi. To'fon suyi tizinga tohmadi".

Xabar janriga oid voqea shundan iborat. Hali to'fon voqeasini Rabg'uziy hikoya qilmagan bo'lsa ham, yuqoridagi voqeadan – jamiki insonlar, jonzotlar qirilib ketgandan so'ng Avj ibn Unuq to'fonda halok bo'lmagani va buning sababini uning xoksorligi – jamiki insoniyatdan farqi boshpanasi yo'qligidan deb izohlaydi. Bu o'rinda Rabg'uziy insoniyatni halokatga eltuvchi yo'l – molparastlik deb uqtirmoqchi bo'ladi. Yoki "Qissai Qorun alayhilla'na"da bayon qilingan voqealarning isbotchili, dalillarga asoslanganini ta'kidlash, qolaversa, Qorunning ochko'zligini, Musoning sabrliligini ko'rsatish maqsadida quyidagi xabarni keltiradi: Muso yalavoch har kuni bani Isroilni yig'ib, minbarga chiqib, majlis qilar, xalqqa nasihat qilar edi. Qorun esa qo'lida oltin piyola, Musoning ro'parasida cholg'uchilar hozir qilar, xizmatkorlari oldida sharobxo'rlik qilardi. Muso esa faqat sabr qilardi.

Bu xabar ham hajm jihatidan qisqa bo'lishiga qaramay, Qorun haqi-

dagi asosiy voqealar oqimiga – Qorunning badnafsligi va molparastligi ga, Musoning sabrli ekaniga aniqlik kiritish uchun muhim dalil bo'l (2, 12-b.).

Foyda. Bu janr "Qisasi Rabg'uziy"da, asosan, didaktik janrdagi bi hik hajmdagi voqealarni hikoya qilishdan iborat. Foyda o'z nomi bil insoniyatning zohiran va botinan solih, to'g'ri bo'lishga undashdir. Ma salan, "Qissai Yusuf Siddiq alayhissalom"da ikkita foyda janriga mans parcha bor (1, 128-b.). Birinchi foydada odam o'z gunohini boshqala yuklamasligi, aks holda Yaratuvchi ayblanuvchining gunohini bilishi v tuhmatchiga shunga yarasha jazo berishi haqida bo'lib, Azizi Misrni xotini Zulayho Yusufga tuhmat qilganda, to'rt oylik chaqaloq Yusufni pokligi haqida guvohlik beradi. Yusuf va Zulayho mojarosi hamda shu dan xulosa sifatida Rabg'uziy "foyda" termini ostida o'gitni beradi.

Bu – Rabg'uziyning odamlar bir-birlariga yomonlik qilmasliklari haqidagi o'gitidir. Azizi Misr Yusufning to'ni orqasidan yirtilganini ko'radi va bundan xulosa chiqarib, Zulayhoga qarata: "Bu – siz ayollar ning hiylasidir. O'zingizni pok deb, gunohingizni boshqalarga yuklay siz. Ayollarning hiyla-makri ko'pdir" deb aytadi. Mana shu hikmatomuz gap foydaning janriy belgisini tashkil qiladi (1, 128-b.).

Yana bir foyda "Qissai me'roj an-nabiy sallallohu alayhi va sallam" qissasida bo'lib, bunda ham hikmatomuz o'gitning mazmuni beriladi. Foydaning mazmuni shundan iborat: Tangri jannat hurlarini yaratgandan beri, hurlar o'zlariga oro berar ekanlar, hech bezanishdan tinmas ekanlar. Qiyomat kuni kelganda, ularning ko'rki-tarovati ham yo'q bo'lar ekan, ammo ularning xoli bo'lmagani uchun chiroydan hech asar qolmas ekan. Qiyomat kuni kelganda, Tangri Bilol habashiyning qora rangidan jamiki jannat hurlariga nuqta-nuqta ulashib berar ekan. Hammasiga bittan xol tegar ekan. Shu xol bilan hurlarning chiroyi nihoyasiga yetar ekan (2, 157-b.).

Bu voqeada ham ma'lum bir vaziyatga mos o'git, xulosa bor. Bu janr hikmatlarga yaqin turadi.

Munojot. Bu janr, asosan, islom payg'ambarlari va xalifalari bayonida bor bo'lib, Ollohning marhamatiga noil bo'lganlari, endi yo'ldan adashmasliklari uchun Undan marhamat so'raganlari bayon qilingan **(2; 112, 128. 136).**

Xullas, "Qisasi Rabg'uziy" o'zbek adabiyoti tarixidagina emas, bal-

...adabiyot tarixida ham o'ziga xos, takrorlanmas nasr namunasi... Asarda tilga olingan janrlar XIV asr o'zbek adabiyotining rivoji... ...ruk beradi.

Savol va topshiriqlar

1. "Qisasi Rabg'uziy"da Rabg'uziy o'zi haqida qanday ma'lumotlar ...gan?
2. Rabg'uziy o'z asarini yozishda qanday manbalardan foydalan...
3. Asarda Rabg'uziyning manbashunos va tanqidchi sifatidagi fao... ...ni so'zlang.
4. "Qisasi Rabg'uziy"da qissa janri qanday shaklda va mazmunda ...langan?
5. Asarda hikoyat janri qanday shaklda va mazmunda ifodalangan?
6. Asardagi rivoyat janri haqida so'zlang.
7. "Qisasi Rabg'uziy"da she'riy janrlarga xos belgilar to'g'risida ...ang.
8. Asardagi latifa janri haqida so'zlang.
9. Asardagi boshqa janrlar haqida so'zlang.
10. Sharq afsonalarida "Qisasi Rabg'uziy"dagi qissalarga hamo... ...syujetlar haqida so'zlang.

Mahmud ibn Ali as-Saroyi (XIV asr). "Nahju-l-farodis" ("Jannatlarning ochiq eshiklari") asari

Reja:

1. Asarning yozilishi va muallifi masalasiga doir.
2. "Nahjul-farodis"ning tuzilishi.
3. "Nahjul-farodis"ning janr xususiyati.
4. "Nahj ul-farodis"da xalifa Usmon bilan bog'liq hikoyatlar.
5. Abu Zar G'afforiyga oid hikoyat.
6. "Nahj ul-farodis"da xalifa Usmonga oid hikoyatlar.
7. "Nahj ul-farodis"da xalifa Aliga oid hikoyatlar.

Tayanch so'z va iboralar: *"Nahjul-farodis" asari, "Tazkirat ush-shuaro" asari, mulamma, qit'a, diniy-axloqiy asar, shoir. "Turk adabiyoti" kitobi, tazkira, agiografik asarlar, voqyeiy hikoya.*

Asarning yozilishi va muallifi masalasiga doir. Mazkur asarning muallifi masalasida ko'p bahslar bor. Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat ush-shuaro" ("Shoirlar bo'stoni") asarining Alisher Navoiyga bag'ishlangan qismida quyidagi "mulamma" (qit'a)ni keltiradi:

Turkiysin ko'rub qilurlar erdi tarku tavba ham,
Gar tirik bo'lsalar erdi Lutfiy birlan Kardariy,
Bovujudi forsi dar junbi she'ri komilash,
Chist ash'ori Zahiru kist bori Anvariy?[94]

Bu mulammadagi "Kardariy" taxallusli shoir hozirgacha bir qancha munozaralarga sabab bo'lib kelgan. Maqsud Shayxzoda "Tazkirachilik tarixidan" maqolasida quyidagicha fikrni aytgan edi: "Mazkur qit'ada zikr etilgan Kardariy Xorazm o'lkasining Kardar qishlog'ida hijriy 760 milodiy 1359-1360-yilda vafot etgan Mahmud ibn Ali degan shaxs. "Nahjul-farodis" nomli diniy-axloqiy asar muallifidir. Umrining bir qismini Oltin O'rda poytaxti Saroy shahrida o'tkazgan. Asarning bir necha nusxalari saqlanib qolgan. Bu asarning Kardariy tirik vaqtida xorazmlik

[94] Davlatshoh Samarqandiy. Shoirlar bo'stoni. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1981, 189-b.

...chiqan muxtasi Xorazm shevasi va adabiy lahjasining tarixini ...da juda katta ahamiyatga egadir. Har holda Davlatshoh turkiy ... deb ko'rsatgan Kardariy degan shoir ana shu Mahmud ibn ... Nemis olimi N.Xofman ham Kardariy shaxsi ... uning olti jildlik "Turk adabiyoti" kitobida ham ma'lumot ber... ...ishicha, "bu shoir ... mashhur turkigo'y shoir Mahmud ibn Ali ... Kardariydir. Kardar Xorazmdan bo'lgan. Davlats... ...Samarqandiy "Tazkirat ush-shuaro"sidagi qit'asida uni tilga olgan. ... Kardariy tasalluli shoirlar bir emas, bir necha bo'lgan. Lekin ... turkiy tilda yozilgan "Nahjul-farodis" asari bizga ma'lumdir".[96]

... ko'rsatilgan shulardan boshqa ma'lumotlar hozircha ma'lum ... Davlatshoh Samarqandiy bergan ma'lumot Kardariyning Lutfiy ... shoir ekanini ko'rsatadi. Ammo boshqa tazkiralarda Kar... ...g'risida hozircha ma'lumotlarni uchratmadik. Ehtimol, Oltin ... adabiy muhitida yashab ijod qilgan aksariyat shoirlar tazkiraga ... ular to'g'risidagi ma'lumotlar uzuq-yuluq, Temuriylar sulo... ...lan Ulug' O'zbekdagi ijtimoiy va siyosiy munosabatlar adabiy ja... ...ga, xususan, Kardariy singari mashhur shoirlarning tazkiralardan ... chetlashiga sabablik qilgan bo'lishi mumkin. "Nahjul – farodis"da ... biron boyi sho'ri ham uchramaydi.

"Nahjul-farodis" asari hijriy 761 (milodiy 1360) yili yozilgan. Bu ... ...ning nihoyasida aytilgan. Shuningdek, kitob muallifi ora... ...ni o'tgach, "drulfanodan dorulbaqoga rixlat qilgani"ni, bu ki... ...lar ko'p allomalar foydalangani bayon qilingan. Kitob kotibining bu ... ...asar anchagina mashhur bo'lgani ko'rinadi.

"Nahjul-farodis"ning tuzilishi. Asar to'rt bobdan va har bir bob ... ...jami qirq fasldan iborat. Bu asar "qirq hadis" (chihl hadis) ... ...va har bir hadisga oid hikoyatlar bilan bezalgan asardir. Bu ... "Qisas ul-anbiyo"lar turkumiga, ya'ni agiografik asarlar turkumiga ... ...lsa ham, payg'ambarlar tarixi bayonida afsonalar emas, balki ... ...voqealar, rivoyatlar asosiy o'rin egallaydi. Qolaversa, "Nahjul-... ...ni yozishda muallif turli ishonchli manbalarga tayangani uchun ... ...asarga ko'p allomalar murojaat etganlar.

"Nahjul-farodis"da eng diqqatga sazovor dalil – bu hadislar... ...Birinchi bobning birinchi faslidagi hadisga e'tibor qarataylik.

---

[96] Navoiy asrining g'oni. Toshkent, 1968, 37-b.
... adabiyoti. 1969, 103-109-b.

"Imom Bag'oviy rahmhi "Mashobih" otlig' kitobinda bu hadisn[illegible] tirmish: Payg'ambarimiz as. aydi: Tangri tvl. Ismoil payg'ambar[illegible] o'g'lanlarindin Quraysh qabilasini odurdi. Yana Quraysh qab[illegible] din Xoshim atlig' kishining o'g'lanlarini odurdi. Yana Xashim [illegible] kishining o'g'lanlarindin meni o'durdi, chiqardi. Bu ma'nidin [illegible] Payg'ambar a.s.qa Mustafa at berildi. Mustafa arab tilincha odrul[illegible] temak bolur ("Mazmuni: Imom Bag'oviy rahmatullohi "Mashobih[illegible] gan kitobida quyidagi hadisni keltirgan. Payg'ambarimiz *as.* shu[illegible] aytgan ekan: Tangri taolo Ismoil payg'ambar o'g'illaridan Quraysh [illegible] bilasini tanlab oldi. Yana Quraysh qabilasidan Hoshim degan odam[illegible] o'g'illarini tanlab oldi. Yana o'sha Hoshim degan odamning o'g'il[illegible] orasidan meni tanlab olib, o'rtaga chiqardi. Shu sababdan Payg'am[illegible] *a.s.*ga Mustafo ismi berildi. Mustafo - arab tilida tanlab olgan ma'no[illegible] bildiradi".)[97] Hadisning manbai (Bag'oviyning "Mashobih" asari[illegible] honchli ekani ko'rinib turibdi.

"Nahjul-farodis"ning birinchi bobida Muhammad alayhissalom[illegible] payg'ambarlik sifatlarining zohir bo'lishi va uning dini islom yo'li[illegible] faoliyati bayon qilingan. Bobda hadislardan, Bag'aviyning "Masholi[illegible] asaridan tashqari, shayx Imom Is'hoq Quloboziyning "Ta'rif" kitob[illegible] dan, Imom Sog'oniyning "Mashoriq ul-Anvor" asaridan, Imom Ab[illegible] Muhammad Ispijobiyning "Tafsir"idan, Imom Abul Alayh Ushiyn[illegible] "Nishobul-Axbor" kitobidan, Shayx Abu Yazid Bustomiy, Abdulloh ib[illegible] Ma'sud kabilarning so'zlaridan foydalangan. Barcha ulamo va fuzalol[illegible] ning Muhammad a.s.ga tug'ilgan paytidanoq payg'ambarlik sifatlari v[illegible] fazilatlari ato qilinganini bayon qiladilar.

"Nahjul-farodis"ning janr xususiyati. "Nahjul-farodis" tari[illegible] asar emas, payg'ambar va xalifalar tarixi boshdan-oxirigacha bay[illegible] qilinmagan. "Nahjul-farodis" - agiografik asar, muallif payg'ambar v[illegible] xalifalar hayotining eng muhim nuqtalariga e'tibor qaratgan. Jumla[illegible] dan, Olloh Taolo Muhammad a.s.ga payg'ambarlik sifatini topshirish[illegible] musulmonlikni ilk bor qabul qilgan Xadicha, Ali, Abu Bakr va Zayd[illegible] to'g'risidagi qiziqarli voqealar, payg'ambar a.s.ning Makkadan Madin[illegible] ga borishi, uning mo'jizalari va boshqa ko'p voqealar "Nahjul-farodis"[illegible] qiziqarli badiiy asar sifatida yaratishga asos bo'lgan. Jumladan, mazku[illegible] asarning birinchi bobi, to'rtinchi faslidan "Payg'ambar a.s.ning Mak[illegible]

[97] Nehcul-feradis, II, metin, Turk dil kurumi yayinlari: 518, s. 2 (Bundan keyingi misollar shu nashrdan olinadi. Shu bois asarning sahifasi matn ichida ko'rsatiladi, xolos).

...bayoni ichinda turur" nomli voqeaga e'tibor ... Bu voqea imom Abul Alayi Ushiyning "Nishob ul-axbor" ki... keltirish bilan boshlanadi. Hadis ma'nosi quyidagic... mo'min va muvahhid g'ariblikda o'lar bo'lsa, Haq Taolo ... shohidlar savobi ro'zi qilur, yana qabr azoblaridan saqlay... so'ng quyidagi voqea keltiriladi:

...ning birida Abu Jahl qurayshlarni yig'di. Bir uy bor edi. O'sha ... al-nadva (maslahat eshigi) der edilar. Qachon biron maslahat qi... g'ori kelib qolsa, o'sha uyga yig'ilishar edilar. Shu orada Iblis ... bir qari shayx suratiga o'xshatib, ularning orasiga kirdi. Qurayshlar ... "Ey shayx, sen kimsan?" Iblis javob berdi: "Men shayx Najdiy... Najd elidan bir cholman. Eshitdimki, sizlarning bir mashvartingiz ... dedi. Men ham ular orasida bo'layin, ularning so'zlarini eshitayin, ... deb keldim". Abu Jahl xursand bo'ldi. Shundan so'ng Abu Jahl ... boshladi: "Ey qurayish qabilasi, Muhammadning ishi kundan-kunga ... bir bo'lmoqda. Qo'rqamanki, buning natijasida ko'p odamlar ... bilib, bizlarga zaxmat yetkazadilar deb. Endi bundan so'ng ishni ... qilsak". Jumla xalq bu gapni ma'qul ko'rdi. Shundan so'ng Abu ... Xashshom degan kofirga aytdi: "Yo Xashshom, sening ra'ying qan... bu Muhammadni o'ldirsak?" Xashshom aytdi: "Mening ra'yim ... Muhammadni tutsak, bir quturgan tuyaga bog'lasak, sahroning ... boshigacha sahroda kezsak, o'shanda u halok bo'ladi". ... Najdiy aytdi: "Bu ra'y behuda". So'radilar: "Nega behuda?" ... Najdiy aytdi: "Uning do'stlari bor, qabilasi bor. Bu ishdan ular ... topadilar, borib, Muhammadni xalos qiladilar". Ma'qul ko'rdilar. ... kofir aytdi: "Mening ra'yim shuki, o'sha Muhammad... qamab, o'sha uyning tuynugini, eshigini berkitsak, Muham... o'sha uyda ochlikdan o'ladi". Shunda shayx Najdiy aytdi: "Bu ish ... qoimaydi, shuning uchunkim, do'stlari bilib qoladilar va eshikni ... chiqarib oladilar". Abu Jahl so'zladi: "Mening ra'yim shuki, har ... qabiladan bittadan yigit chiqsa, ular kechasi yotgan yerga borsalar, qi... bilan hammasini chopib tashlasalar..". Shayx Najdiy aytdi: "Valloh, ... ra'y nihoyatda to'g'ri". Har bir qabiladan bir yigitni oldilar. O'tkir ... bilan kelib, o'ldirmoqqa kelishib oldilar. Jabroil a.s. kelib, aytdi: ... Muhammad, kofirlar bu kecha kelib, seni o'ldirmoqchi bo'ldilar. ... ishorat shu bo'ladiki, bu kecha chiqsang, Madina tarafga borsang,

u yerda kofirlarni u yerda islomga da'vat qilsang". Payg'ambar a.s. ahvolni Abu Bakrga aytdi. Abu Bakr shunday javob berdi: "Yo Rasulalloh, nega siz yolg'iz borar ekansiz?! Men ham siz bilan birga boraman". Payg'ambar a.s. xursand bo'ldi.

O'sha kecha Payg'ambar a.s. va Abu Bakr tunda chiqib, ertalabgacha yo'l yurdilar. Tong otdi, kofirlar qarasalarki, Muhammad bilan Abu Bakr yo'q. Bildilarki, ular qochib ketibdilar. Abu Bakr nido qildi: "Kimki Muhammad bilan Abu Bakrni tutib keltirsa, yuzta tuyani suyunchi qilib beraman". Uch kungacha sahroni kezib chiqdilar, ammo topmadilar. O'sha kecha Abu Bakr bir soat Payg'ambar a.s.ning o'ng tomonida yurdi, keyin bir soat chap tomonida yurdi, bir soat oldida yurdi, bir soat orqasida yurdi. Payg'ambar a.s. aytdi: "Yo Abu Bakr, to'rt tomonimda da yuribsan. Nimaga bir tomonimda yurmaysan?" Abu Bakr aytdi: "Yo Rasulalloh, dushmanlardan qo'rqaman. Nogahon dushmanlar o'qi o'ng tomondan kelib qolsa, avval dushman o'qi menga tegsin, sizga tegmasin. Chap tomonga o'tib yuribman, buning ma'nisi shuki, agar dushmanning o'qi chap tomondan kelsa, menga tegsin, sizga tegmasin". Payg'ambar a.s. aytdi: "Yo Abu Bakr, hech qo'rqmaginki, Tangri Taolo biz bilan birgadir". Shu lahzada Tangri Taolo Abu Bakrning ko'nglida xotirjamlik paydo qildi. Shundan so'ng Payg'ambar a.s. ko'rsaki, bir otliq ko'rindi. Qachon o'sha otlik yaqin kelganda, ularga tomon kelayotganini bildilar. Payg'ambar a.s. aytdi: "Ey Rabbiy, uni ushla!" Shunday deb aytgan zohoti, otning to'rt oyog'i yerga botib ketdi. Otliq chaqirdi: "Ey Muhammad! Meni qo'yib yubor! Men ruju qilayin, senga zaxmat yetkazmayman!" Payg'ambar a.s. aytdi: "Yo Rabbiy! Agar rost aytayotgan bo'lsa, Sen ijozat bergin", degan edi, o'sha zohoti otning oyoqlari yerdan chiqdi, o'sha otliq qaytib ketdi. Shundan keyin ikkovi ancha yurdilar. Payg'ambar a.s.ning muborak oyoqlari xastalandi, yura olmay qoldi. Abu Bakr Payg'ambarni orqasiga ko'tardi. Ertalabgacha yurdilar. Tong otdi. Ko'rsalarki, Yuz degan tog' etagiga yetib kelibdilar. O'sha tog'ning etagida bir g'or bor edi. O'sha g'orga kirmoqchi bo'ldilar. Abu Bakr aytdi: "Yo Rasulalloh, men oldin kirayin, ko'rayin, odamzodga ozor beradigan jonivorlar bo'lmasin, tag'in". Abu Bakr kirdi, qaradi. Undan keyin Payg'ambar a.s. kirdi. Abu Bakr qarasaki, bir teshik bor ekan. Oyog'ini o'sha teshikka qo'ydi, toki o'sha teshikdan ilon kirib, Payg'ambar a.s.ga zaxmat yetkazmasin deb. Bir ilon keldi, o'sha teshikdan chiqmoqqa qasd qildi, Abu Bakrning oyog'iga kallasini tegizdi. Abu Bakr yo'l berma-

Abu Bakrning oyog'ini chaqdi. Zahri qattiq ta'sir qildi. Abu [illegible] oti olmadi, toki Payg'ambar a.s.ga zarar keltirmasin deb. [illegible] U ilon Payg'ambar a.s.ga salom bermoq uchun chiqayotgan [illegible] Abu Bakrning ko'zidan shashqator yosh oqardi. [illegible] a.s. aytdi: "Yo Abu Bakr, oyog'ingni ko'tar, ilondan yo cha[illegible] qo'rqmagin. Haq Taologa tavakkul qilgin, Haq Taolo biz bilan [illegible]

[illegible] keyin kofirlar Payg'ambar a.s.ning izidan ketdilar, g'or [illegible] yetib keldilar. Haq Taoloning amri bilan o'rgimchak g'or [illegible] to'qib bo'qdi. Kofirlar aytdilar: "Agar bu g'orga Muhammad [illegible], bu o'rgimchak uyi buzilgan bo'lardi. Bu yerda yo'q", deb [illegible] qaytayotganlarida, Abu Jahl aytdi: "Xotirimga shunday kelurki, [illegible] shu yaqin orada turibdi. Bizga sehr-jodu qilyapti, shu bois [illegible]" U bir kofirga aytdi: "Tush, bu g'orga kirgin". Umayya [illegible] aytdi: "Muhammad tug'ilmasdan oldin o'rgimchak bu inini [illegible] Muhammad bu yerga kirganda edi, bu o'rgimchak ini buzil[illegible]" shunday qilib, Abu Jahl va uning do'stlari qaytib ketdilar.

Payg'ambar a.s. va Abu Bakr o'sha g'orda uch kun turdilar. Uch [illegible] keyin chiqib, Madina tarafga yo'l oldilar. Oziqlar tugadi. Un[illegible] bir arab qabilasiga keldilar va aytdilarki: "Sizlarda sotgani [illegible] yoki surrim bormi? Sotib olardik". Chodirdan bir ayol chiqdi, oti [illegible] Muid edi. Aytdi: "Yaxshi mehmon ekansizlar. Sizlarni mehmon [illegible] edim, lekin qahatchilik yili bo'ldi, uyimda hech narsa yo'q. Erim [illegible] Muid qo'ylarni o'tlatgani olib ketgan. Qo'ylarimiz bu yerda bo'lsa [illegible] sizlarga sut bergan bo'lardim". Payg'ambar a.s. aytdi: "Yo Ummi [illegible] Chodir yonida yotgan qanday qo'y?" Ummi Muid aytdi: "Bu qo'y [illegible] qo'y, hech suti yo'q. Qo'ylar bilan bora olmasdan, bu yerda [illegible]". Payg'ambar a.s. aytdi: "Yo Ummi Muid, ijozat berarmisan [illegible] sog'moqqa?" Ummi Muid aytdi: "Ijozat beraman, agar sut chiqsa [illegible]" Payg'ambar a.s.: "Qo'yni menga olib kelinglar!" deb buyurgan [illegible], olib keldilar. Payg'ambar a.s. "Bismillahi-r-Rahmanir-Rahim" deb [illegible] qo'lini qo'yning yeliniga tegizdi. Darrov o'sha qo'yning yeli[illegible] kattalashib, qo'y semirdi. Shundan keyin Payg'ambar a.s. aytdi: "Yo Ummi Muid! Uyda karson bor bo'lsa, olib kel". Ummi Muid bir kar[illegible] keltirdi. Payg'ambar a.s. muborak qo'li bilan sog'di, karson to'ldi. Payg'ambar a.s. ikki qo'li bilan u karsonni ko'tardi va Ummi Muidga [illegible]. Ancha ichgach, to'ydi. Keyin Abu Bakrga ichirdi. Undan ke-

yin o‘zi ichdi. Payg‘ambar a.s. ikinchi marta sog‘di. Karsonni to‘l
Ummi Muid uyida qoldirdi, ketdilar.

Kechqurun Abu Muid keldi. Qarasa, uyda bir karson sut turibdi.
ajjublandi, aytdi: “Yo Ummi Muid! Bu qanday hodisa? Qo‘ylar u
edi, uyda sog‘iladigan qo‘y yo‘q edi. Bu sut qaydan keldi?” Ummi M
javob berdi: “Biznikiga bir mehmon keldi, nihoyatda muborak me
ko‘rkam yuzli, shirin so‘zli, o‘rta bo‘yli kishi ekan. Bu oriq qo‘yga
borak qo‘lini tekizgan edi, qo‘y shunchalik semirdiki, ko‘rsang, y
katta bo‘lib ketdi. O‘z qo‘li bilan sog‘di, bir karson to‘ldi. Uni hamm
o‘z qo‘li bilan ichirdi, keyin o‘zi ichdi. Ikkinchi marta sog‘di, bir ka
to‘ldi, unisini uyga qoldirib ketdi”. Abu Muid aytdi: “Men eshtdi
Makkada bir payg‘ambar chiqibdi deb, Muhammad der ekanlar. X
yiqni Haq yo‘liga undar deb ayturlar. Bu aytganing o‘sha bo‘lsa ke
Bunday mo‘jiza payg‘ambarlardan o‘zgasida bo‘lmas. Agar Tangri u
bersa, boraman”. Yana Ummi Muidga aytdi: “Menga u odamning
fatini yaxshilab aytib ber. Agar borsam, yanglishib qolmay. Yaxshil
bilib olayin. Yigit kishimi yoki qarimi? ” Ummi Muid aytdi: “Yigit k
hi. Mo‘ylovi qora, ochiq yuzli, qiyofasi haybatli, juda uzun bo‘yli ha
emas, kalta bo‘yli ham emas, o‘rta bo‘ylidir. Qoshlari ochiq, juda se
ham emas, oriq ham emas, o‘rtachadir. Vazmin odam, serharakat em
Tishlari tekis, yuzi to‘lin oyday porlagan. So‘zlaganda, ochiq, dona-don
gapiradi, pala-partish so‘zlamaydi. Kafti katta, ko‘zlari pastga ko‘p
boqadi, yerga qaraydi. Bir oz boshini orqaga tashlab, ko‘kka boqar. S
qoli o‘rtacha, uzun ham emas, ko‘sa ham emas. Qattiq yurmas ekan, yu
ganda, ohista yurar ekan”.

Payg‘ambar a.s. Makkadan chiqqanda Abu Bakrga, Madinag
qanday borish kerak. deb maslahat solgan edi. Abu Bakr aytdi: “Ikki
ta tuya sotib oldim. sakkiz yuz yarmoqqa. Biriga siz minasiz, bittasig
men minaman, ketaveramiz”. Payg‘ambar a.s.aytdi: “Bizga bir qulovu
(yo‘l boshlovchi) kerak”. Abu Bakr aytdi: “Abdulloh otlig‘ odam bor
u Madina yo‘llarini yaxshi biladi”. O‘sha Abdullohni darrov olib kel
lar. Yana Abu Bakrning bir ozodi bor edi, Amir degan. Abu Bakr ung
aytdi: “Sen ikki tuya bilan Abdullohni olib, Savr otli tog‘ etagida g‘o
bor, biz chiqqandan so‘ng uch kun o‘tgach, o‘sha yerga kelasan”. Ula
uch kundan keyin keldilar. Abu Bakr bilan Payg‘ambar a.s. bir tuyag
mindilar, ular ikkalasi bitta tuyaga mindilar. Ular ketib, Madinaga y
qinlashdilar. Bir yahudiy Payg‘ambarning yo‘lini to‘sdi. Keyin borib,

Madinada ko‘p sahobalar bor edi, ba’zisi Makkadan, Umar *razhu* Madinada edi. Hamma sahobalar Payg‘ambar a.s. Madinaga kelganidan bir-birlariga xa- Hammalari quvvatlandilar, urushga borayotganday kofirlarni Payg‘ambar a.s.ning istiqboliga chiqdilar. Payg‘ambar bir yig‘och narida manzil qilib turar edi. Madinadan chiq- Payg‘ambar a.s.ga duch keldilar, u bilan ko‘rishdilar. sahobalar ayrildilar. Shundan keyin Payg‘ambar a.s.ga Enshor Ya Rasulalloh, biznikiga manzil qilsangiz bo‘ladimi? joylarimiz keng”, dedilar. Payg‘ambar a.s. aytdi: “Ma- tuyaga minayin, hech kimsa zaxmat tortmasin. Qaysi uyga cho‘ksa, men o‘sha uyga tushaman”. Hamma saho-

Payg‘ambar a.s. Qashva otlig‘ tuyasiga mindi.Ham- sahobalar ergashdilar. Ko‘pchilik yayov chiqib turgan edilar. Madi- Payg‘ambar a.s.ning jamoliga mushtoq bo‘lganlar ko‘p edi. Payg‘ambar a.s.ni ko‘rmasdan, sahobalar oldida imon keltirib turar edi- Nihoyat sahoyiq Madinaga yuzlandilar. Qaysi qabiladan Payg‘ambar a.s. o‘sha qabilaning ulug‘i chiqib, Payg‘ambar a.s.dan ilti- Payg‘ambar a.s. ularga xayr va barakot bilan duo qilur edi va Mana shu Qashva otlig‘ tuyam qaysi eshikda cho‘ksa, o‘sha sohibda mehmon bo‘laman”. Madinaning jamiki ulug‘la- Payg‘ambar a.s.ning tuyasi bizning uyimizda cho‘karmikan, shunday bo‘larmikan, deb. Tuya hech kimni eli, o‘tib ketaverar edi. Anchaga qadar bordi, Ayyub An- uyiga cho‘kdi. Payg‘ambar a.s. ham tuyadan tushdi, masjid- Hamma sahobalar ham kirdilar, juma namozini ado etish uc- Payg‘ambar a.s. minbarga chiqib, xutba o‘qidi. Minbardan tushib, qildi. Hamma sahobalar iqtido qildilar. Namozdan chiqib, Payg‘ambar a.s. Ayyub Ansoriy uyiga kirdi. Ayyub Ansoriy shod bo‘ldi.

Hamma sahobalar uylariga borib, kuchlari yetgancha Payg‘ambar a.s.ga hadya tayyorladilar. Zayd ibn Sobit aytur: “Men olti yashar edim. Onam bir idishga non to‘g‘radi, non ustiga sarig‘ yog‘ qo‘shdi, yana oz- miqdor sut qo‘shdi, keyin idish ustini yopdi. Keyin menga aytdiki, o‘g‘lim, Ayyub Ansoriyning uyiga kirgin, Payg‘ambar a.s.ga salom ber, ayt- onam sizga taomni hadya qilib berdi, deb. Men onam aytganiday Payg‘ambar a.s. menga aytdi: Tangri Taolo senga barakot bersin, Hamma sahobalar yig‘ildilar, u hadyani tanovul qildilar”.

Ayyub Ansoriyning onasiga zaifalar kelib so‘rardilar: “Payg
a.s. qaysi taomni yoqtiradi? Biz o‘sha taomni tayyorlab olib k
Ayyub Ansoriyning volidasi shunday deb aytar edi: “Payg‘amb
bizga hech buyurmaganlarki, falon taomni pishiring, deb. Oldiga
taom kelsa, hech ayb topmasdi. Agar kerak bo‘lsa tanovul qilardi,
keraksiz bo‘lsa, totib ko‘rar va yoronlariga ayturkim: Sizlar tano
linglar, deb. Bir kun taom pishirdik, hech tatib ko‘rmadi. Men va
nihoyatda qayg‘urdik. Men aytdim: Yo Rasulullo, hamisha taom
hirsak, tanovul qilar edingiz, doim qolgan taomni sizning mu
qo‘lingiz tegdi, deb tabarruk qilib yeyar edik. Bu kun nima bo‘ldi
taomni yemadingiz, deb so‘ragan edim, menga shunday dedi: Ey A
ning onasi, bu taomda sarimsoq hidi burnimga keldi, men Haq T
munojot qilaman. Og‘zim sassig‘i bilan qanday qilib munojot qil
Bu taomni o‘g‘ling Ayyub bilan tanovul qilinglar, deb aytdi”.

Shundan keyin Madina ichida qancha musulmonlar, mo‘minl
bo‘lsa, hammasi Payg‘ambar a.s.ga kelib, salom qilib, bayot ber
Payg‘ambar a.s. qo‘li bilan o‘sha bayot berganning qo‘lidan u
aytar edi: “Haq Taolo farmonidan chiqmagaysan, Haq Taoloning
li Muhammad Rasulullo farmonidan chiqmagaysan. Qaysi ishga
etsa, qilgaysan, qaysi ishdan qaytarsa, qaytgaysan...”, deb aytsa, o
bayot berganlar “Qabul qildik”, deb aytar edilar. Shundan keyin
tinlar yig‘ildilar, oqshom Ayyubning onasi oldiga keldilar va ayt
“Payg‘ambar a.s.dan izn so‘ragin, bizlar ham Payg‘ambar a.s.ning
borak jamolini ko‘raylik, juftlarimiz bayot berganlari kabi, bizlar
bayot beraylik”, dedilar. Ayyub onasi Payg‘ambar a.s. hazratlari old
kirdi. Ijozat so‘ragan edi, Payg‘ambar a.s. ijozat berdi. Ayyubning
bu xotinlarni boshlab kirdi. Avval Ummi Sa’d otlig‘ ayol Payg‘am
a.s.ga salom berdi, Payg‘ambar a.s. alik oldi. Shundan keyin so‘r
“Ey zaifa, isming kim?” Ayol javob berdi: “Yo Rasulullo, ismim Um
Sa’d”. Payg‘ambar a.s. so‘radi: “Otangning ismi kim?” Ayol javob be
“Otamning ismi Ra’fdir”. Payg‘ambar a.s. so‘radi: “Menda qanday
jating bor?” Ummi Sa’d aytdi: “Yo Rasulullo, Tangri Taoloni Biru
deb imon keltirdik, sizni Haq Taoloning rasuli deb bildik.Endi juftla
miz sizga bayot berdilar, bizlar ham keldik sizga bayot bermoqqa”, de
Payg‘ambar a.s. aytdi: “Shukrkim o‘sha Tangrigakim, sizlarni Islom
ko‘ndirdi”. Shundan keyin aytdi: “Ey zaifalar, hammangiz kelinglar,
dimda o‘tiring”, degan edi, hammalari Payg‘ambar a.s. oldida o‘tirdil

piyola bilan suv qo‘ydi, muborak qo‘lini suv-
aytdi: “Erkaklardan bayot olsam, qo‘llarini tutib
zaifalarning qo‘llarini tutmoq bo‘lmas. Qac-
piyoladan chiqarsam, sizlar qo‘llaringizni botir-
keyin Payg‘ambar a.s. aytdi: “Ey zaifalar, Tangri
Tangriga o‘rtoq bo‘lib qo‘shilmagaysiz”degan
”, deb javob berdilar. Yana Payg‘ambar a.s. ayt-
ollaridan o‘g‘irlamagaysiz, zino qil-
bolalaringizni o‘ldirmaysiz, boshqadan tug‘ilgan o‘g‘lonni
Buni men tug‘dim”, deb aytmaysiz, o‘lim-yitimda far-
buyruqlarimga itoatsizlik qilmaysiz, to‘ningizni yirtmagaysiz, sochlaringizni yulma-
gaysiz, yuzlaringizni yulmagaysiz, begona erkaklar bilan xilvat yerda
”,deb aytgan edi, zaifalar: “Hammasini qabul qildik”,
Payg‘ambar a.s. piyoladan qo‘lini chiqardi. Bu zaifalar qo‘llarini
botirib, qo‘llarini yuzlariga surtar edilar. Shundan keyin
duosi berdi, zaifalar chiqdilar.
Shundan keyin Makkadan ko‘p sahobalar kela boshladilar.
Madina xalqiga aytdi: “Makkadan kelganlarni qadr-
yurtini tashlab, bizning suhbatimizda bo‘lmoq uchun
hijrat qilib keldilar. Ularni lutfu karam bilan qarshi olsa-
Madinada turganlarni Makkadan kelganlar bilan qarin-
Makkadan hijrat qilib kelganlarga muhojir deyilur, Madina
Makkadan kelganlarga yordam berdilar, qarshi oldilar, lutfu karam
ularga ansoriy deyilur.

Mazkur faslni to‘liq keltirishdan maqsad shuki, “Nahjul-farodis”da
hayotida yuz bergan voqealar, bir tomondan, voqye-
manbaligi ko‘rsatish, ikkinchi tomondan, axloqiy-ta’limiy
mo‘jizaviy voqealar bu asarni didaktik asar sifatida shakllan-
xizmat qilganini dalillash edi. Shuningdek, sarguzasht janri-
xususiyatlari ham mazkur hikoyatda o‘z aksini topgan. Hikoyatda
qisqa muddatda g‘or og‘iga to‘r to‘qishi, tuyaning hech
tiz cho‘kmay, Ayyub Ansoriy eshigi oldida tiz cho‘kkani va
a.s. uning uyida mehmon bo‘lgani kabi voqealar “Nahj ul-
” hikoyat va rivoyatlarida sarguzasht janrining ayrim qirralarini
qilgan.

Darvoqe, "Nahjul-farodis"ni janr nuqtai nazaridan belgilash [illegible] etilsa, bu asar bir necha janrlarni – tarixiy voqealar hikoyat, rivoyat zaminida berilganini inobatga olgan holda, didaktik janrga mansub [illegible] qarash maqsadga muvofiq. Zotan, hadislarni keng sharhlash [illegible] yuzaga kelgan hikoyat va rivoyatlarning har biri ma'lum bir g'oya [illegible] to'g'rilik, halollik, rahm-shafqat kabi fazilatlarni shaklantirishga xi[illegible] qiladi. Insoniyatni ma'rifatga chorlash, komillik sari da'vat qilish [illegible] fazilatlarni Mahmud Ali har bir bobda ilgari suradi.

Mahmud Ali bu bobda Muhammad a.s.ning vafotiga qadar bo'lg[illegible] voqealarni bayon qilar ekan, doimo ma'lum bir voqeani biron manbe[illegible] keltirilgan iqtibos yoki hadis orqali tasdiqlab boradi.

"Nahjul-farodis"ning ikkinchi bobida xalifa Abu Bakr, Umar, U[illegible] mon, Ali va to'rtala imom – Imomi A'zam, Imom Shofe', Imom Ma[illegible] imom Ahmad va "ahli bayt" Fotima, Hasan va Husaynga oid voqe[illegible] bayon qilingan. Bobning har bir fasli bir xalifaga – birinchi fasl A[illegible] Bakr (Siddiq)ga, ikkinchi fasl – xalifa Umarga, uchinchi fasl - xa[illegible] Usmonga, to'rtinchi fasl – xalifa Aliga bag'ishlangan. Qolgan fasllar F[illegible] tima, Hasan va Husayn, Imom A'zam, Abu Xanifa, Imom Shofe', Imo[illegible] Malik, Imom Ahmad Xanbalga oid voqealarni o'z ichiga oladi.

Asarda Abu Bakr Payg'ambarning eng yaqin do'sti, shijoatli sah[illegible] basi ekanligi Imom Sog'oniyning "Mashoriq ul-anvor" nomli kitobid[illegible] keltirilgan hadis orqali dalillanadi. Masjidga istagan darvozadan kir[illegible] uchun imtiyoz faqat Abu Bakrga berilgani to'g'risidagi hikoyat yo[illegible] Abu Bakr yettita zaif qulni sotib olib, ularning jonini saqlab qolish u[illegible] hun uyiga olib kelib, mehribonlik ko'rsatgani to'g'risidagi hikoya ibrat[illegible] asarda islom endigina hayotga kirib kelayotgan paytda islom fidoyila[illegible] ning jonbozliklarini hayotiy voqealar orqali dalillaydi.

"Nahj ul-farodis"da xalifa Usmon bilan bog'liq hikoyatla[illegible] Mahmud Ali xalifa Usmon to'g'risidagi bobda uning hayotiga oid yett[illegible] ta voqeani tanlab oladi. Har bir hikoya takrorlanmas, xalifa Usmonning [illegible] biron qiyofasini, ayni paytda uning atrofidagi boshqa tarixiy shaxslar[illegible] ning hamda o'z davridagi insoniyatning ichki olamini ochib berishga [illegible] xizmat qiladi. Ayni paytda hikoyatlar bir-birini to'ldirib boradi. Usmon Payg'ambar alayhissalomning hurmatiga benihoya sazovor bo'lgani, Payg'ambar hatto uni Abu Bakr va Umardan ham ortiq izzat qilgani to'g'risidagi hikoyatdan boshlanib, Usmonning qarg'ishi bir kechada bir nokasni qo'lsiz, oyoqsiz, ko'zsiz qilib qo'ygani to'g'risidagi hikoya bi[illegible] lan tugaydi.

turli manbalardan olgan, ammo voqealar xalifa Usmon – xalifa va amir Payg'ambarning eng yaqin, suyukli safdoshi ekani hurmat uyg'otadi, voqealar bir-biriga yaqinlik hosil qiladi. Xalifa Usmonning shijoati, adolati shu voqeada aniq ko'rinadi. Quyidagi voqeaga diqqat qilaylik: xalifalikdan keyin, Usmon xalifalik taxtiga o'tirdi. Xalifa Umar vaqtida vali bo'lib tayinlangan Muoviya oldingiday beklik qilgan Abu Zar G'afforiy degan ulug' yoshli, Payg'ambar sahobiga ko'p odamlar xizmat qilardi. U parhyezkorligi, Umardan ko'rsatma olib, shoyad shahidlik nasib bo'lmagach, Damashqda qoldi. Damashq hokimiga qarshi katta suroylar qurdirdi. Abu Zar kelib, Muoviyaga Payg'ambar *a.s.*ni ko'rgansan, uylarini ham ko'rgansan, Payg'ambardan o'rnak olmaysan. Payg'ambar *a.s.* qachon bunday uylarda o'tiribdiki, sen o'tiribsan?! " deb ta'na qildi. Muoviya mo'minin Usmonga maktub yozdi. Maktubida Abu Zardan shikoyat qildi, u meni hurmat qilmaydi, xizmatimni qilmaydi, yoningizga chaqiring, deb iltimos qiladi. Usmon Abu Zarni Damashqdan Madinaga olib keldi va unga nasihatlar qildi. Kunlarning birida Usmon huzurida Ka'bul-axbor o'tirgan ekan. Abu Zar G'afforiy amirul-mo'minin Usmonga, boylarga buyuring, darveshlar, miskinlar zakot berishligini uqtirsinlar, deb aytdi. Shunda Ka'b ul-axbor, zakot haqi zakotdan boshqa narsa berish farz emas, deb uqtiradi. Shunda Abu Zar: "Ey yahudiy bolasi! Sen nega amirul-mo'minin Usmon hazratlarining oldida menga shakkoklik qilib o'rgatyapsan?" deb qo'lidagi hassa bilan Ka'bul-axborning boshiga urib yordi. Amirul-mo'minin Usmon Abu Zarga, sen tilingni, qo'lingni musulmonlardan yig'ib tur, Ka'b ul-axborning bu so'zlari uchun urmoq yoki so'kmoq shariatda yo'q, bu qilganing yaxshi emas, deb tanbeh beradi. Shundan so'ng amirul-mo'minin Usmon Abu Zarga shunday maslahat berdi: "Ey Abu Zar, sen mana shu odamlardan uzoq tursang, odamlarning yomon ishlarini ko'rmasang, Haq taologa ibodat qilsang, tunu kun Haq bilan birga bo'lsang". Abu Zar rozi bo'ldi. Usmon undan, Zabda degan joyga borasanmi, deb so'ragan edi. Abu Zar o'sha joyga borishga rozi bo'ldi. Amirul-mo'minin Abu Zarni xotini bilan kimsasiz Zabdaga jo'natdi. Er-xotin u yerda uzoq yas-

hadilar. Bir kun Abu Zar kasal bo‘lib qoldi. Xotini, agar o‘lib qol
na yuvadigan bir odam, na kafan, na janoza o‘qiydigan odam bo
yig‘ladi. Shunda Abu Zar xotiniga, tepalikka chiqib, yo‘lga qara
kelyaptimikan, dedi. Xotini karvon kelayotgani haqida eriga aytdi
tin karvonni chaqirdi. Odamlar kelib, ahvolni bildi. Odamlar Abu
tanidilar. Abu Zar ularga Payg‘ambar *as.*ning bashoratini aytib
Payg‘ambar hayotligida sahobalariga shunday degan ekan: “Oram
bir odam bor, u sahroda vafot etadi. Uning oldida hech kim bo‘lm
Haq Taolo bir to‘da odamni yuboradi. O‘sha odamlar uni yuvadilar,
fanlaydilar, namoz o‘qiydilar va dafn qiladilar. Payg‘ambar as. bu
men haqimda aytgan ekan. Haq Taolo sizlarni yuboribdi. Endi me
kafanim yo‘q, menga kafan topsalaringiz. Ammo meni shunday o
kafanlashi kerakki, u umrida beklik qilmagan bo‘lsin, elchi bo‘lm
bo‘lsin, hatto mahallada ham bosh bo‘lmagan bo‘lsin.” Shu payt odam
orasidan bir yigit chiqib, o‘sha aytganingiz menman, deb javob b
U yigit yuklari orasidan kafanlik olib keldi. Abu Zar vafot etgach,
yuvdilar, namoz qildilar va dafn etdilar. Karvonboshi Ibn Mas’ud A
Zarning xotinini Madinaga olib keldi.

Mahmud Alining nasr ustasi ekani ana shunday o‘rinlarda yan
aniq ko‘rinadi. Voqealar nihoyatda ta’sirchan, dramatik lavhalarga b
Xalifa Usmonning ulug‘larga bo‘lgan izzat-ikromi, e’tiqod va insoniy
yo‘lida har qanday gunohlarni kechirishi, Abu Zarning ulug‘ mutas
vuf sifatida e’tirof etilishi voqealari, Abu Zarning o‘z e’tiqodi yo‘lid
qat’iyati bu lavhalarni tom ma’nodagi hikoyat deb qarashga imkon b
radi. Abu Zar e’tiqodiga mos ravishda kimsasiz sahroda yashash u
amirul-mo‘minin Usmonning taklifini bajonidil qabul qildi. Zotan, A
Zar uchun eng maqbul joy sahrodir. Bu yerda u gunohkor insonlarni
kirdikorlarini, munofiqliklarini ko‘rmaydi, ruhan azob chekmaydi. S
tariqa Mahmud Ali Muoviyaning ham, Abu Zarning ham, Usmon v
Ka’b ul-axborning ham fe’l-atvorini yaxshi ochib beradi, har birini
hayotidagi biron diqqatga sazovor voqeadan hikoya janrini shakllantir
adabiyotni boyitdi.

“Nahj ul-farodis”da xalifa Usmonga oid hikoyatlar. Asarda xal
fa Usmonning o‘limi lavhasi ham nihoyatda ta’sirli.

“Abu Qalaba aytur: Shomdin Madinaga keldim. Usmon raznu sh
hid bo‘lmishdin so‘ng Madina ichida yurar erkan, bir mahallada ko‘r

[illegible] tururlar. Bu xalayiq ichida bir kimarsa cha- [illegible] taqi keldim, baqar man bir kimarsa yotur, yekki ko‘zi, elgi [illegible] taqi yekki adag‘i tizidin yo‘q taqi ham qulaqi sag‘ir. Bu [illegible] qilur kim. Men dunyaning badbaxti bo‘ldum taqi axirat- [illegible] bo‘lmm taqi abadiy tamuqlug‘ bo‘ldum tep chaqirur. [illegible] kim bo‘lur sen?" tedim ersa, o‘l kimarsa aytdikim: Men [illegible] chiqmishdin so‘ng yevinga kirdim. Baqar men [illegible] yotur erdi, valekin hanuz jani bar erdi; taqi [illegible] tirnan tirnagiga baqip turur erdi. Ani bir urdum ersa, o‘l [illegible] taqi yig‘ladi taqi manga qarg‘adi taqi aydi: Haq Taala [illegible] alsun taqi ekki qulaqingni alsun taqi ekki elgingni alsun [illegible] alsun taqi seni abadiy tamug‘lug‘ qilsun tep qarg‘adi. [illegible] taqi bir kecha yattim. Tushumda bir kimarsa keldi taqi ekki [illegible] chiqardi taqi ekki qulaqimni chiqardi taqi ekki elgimni kesdi [illegible] ning imni kesti ersa qoptum, baqarman, ekki ko‘zum taqi ekki [illegible] yo‘q taqi ekki elgim yo‘q taqi ekki adaqim yo‘q. O‘smanning [illegible] manga jundasi yeti. Emdi tamug‘ o‘ti qalip turur, har ayna ol [illegible] turur, aning qarg‘ishi bo‘lg‘usi turur, tep chaqiru yatur. Men [illegible] Bilakallik bo‘lsun sanga mundin artuqraq kerak, aning teg xali- [illegible] Payg‘ambarning kudagusini o‘lturdung, tedim taqi aning qatindin [illegible] keldim, tedi" (96-bet).

Amir ul mo‘minin Usmondan so‘ng xalifalik taxtiga o‘tirgan Ali [illegible] bilan bog‘liq muhim voqealarga Mahmud Ali to‘xtalar ekan, [illegible] bog‘liq voqealarni Imom Muslim Nishoburiyning "Sahih" nomli [illegible] hadis keltirish bilan boshlaydi. Hadisda Muhammad a.s. o‘zini [illegible] payg‘ambar bilan, Alini Horun bilan qiyoslaydi, ya’ni Xorun Mu- [illegible] vaziri bo‘lgani kabi, Alini o‘zining vaziri deb e’tirof etadi. Bu [illegible] dalillash uchun Mahmud Ali Enas ibn Malikning quyidagi hi- [illegible] keltiradi.

Bir kuni Payg‘ambar a.s. xizmatida edim, Payg‘ambar alayhissa- [illegible] bir qush etini keltirdilar. Payg‘ambar a.s.aytdi: "Ey Bor Xudoyo, [illegible] ossida shunday bir zot borki, u Sening huzuringda to‘g‘ri, su- [illegible] bo‘lsa, o‘sha zotni mening huzurimda hozir qilginki, men mana shu [illegible] o‘sha zoti bilan birga tanovul qilayin". Payg‘ambar a.s.duosini [illegible] bilanoq bir zot eshikka kelib, kirish uchun izn so‘radi. Men

o‘rnimdan turib, eshikni ochdim. Ne ko‘z bilan ko‘rayinki, Ali ibn Abu Tolib eshik oldida turardi. U uyga kirib, qush etini Payg‘ambar a.s. bilan birga tanovul qildi.

Bu hikoyatda xalifa Ali, hadisda aytilganday, Payg‘ambarning eng yaxshi ko‘rgan hamrohi ekani bayon qilinsa, Suxayl ibn Saidning hikoyasida Ali qudratli pahlavonlar singari jasoratli, qo‘rqmas, bahodir lashkarboshi sifatida hech kim ololmagan Xaybar qal’asini bir hamla bilan olgani hikoya qilinadi, xalifa Alining xatti-harakatlari xuddi xalq og‘zaki ijodidagi yakka qahramonlik motivlarini eslatadi, Ali epos qahramonlari singari qahramon kitobxon ko‘zi oldida gavdalanadi: “Bir hamla qildi taqi quvvat qildi erdi, hisor qapug‘ini yiqti taqi jumla cherig hisor ichiga kirdilar taqi juhudlarni halok qildilar taqi Haybar elini oldilar” (98-bet). Alining yuqoridagiday eposlardagi yakka qahramonga xos sifatlari Abu Rafining hikoyasi orqali ham dalillanadi.

Xalifa Ali - jasoratli, dushmanlarga ayovsiz, farzandlariga esa mehribon ota. U hatto vafotidan keyin ham birinchi naavbatda, inson sifatida qolaversa, shijoatli va qahramon amirul-mo‘minin sifatida ulug‘lanadi. Alining vafotidan keyin ham ulug‘langaniga oid ikki rivoyatni Mahmud Ali keltirar ekan, o‘z davridan keyin ham xalq orasida ulug‘ bir zot sifatida e’tirof etilishga loyiq inson sifatida talqin qilinganini ko‘rsatadi.

Rivoyatlarga ko‘ra, Ali o‘g‘illari Hasan bilan Husaynga shunda vasiyat qiladi: “Mening dushmanlarim ko‘p. Men kofirlarning va dushmanlarimning o‘n ming bahodirini o‘ldirdim, ularning avlodlari hamma menga dushmandirlar. Agar meni oshkora dafn qilsangizlar, dushmanlar meni qidiradilar. Men vafot etganimdan keyin, tun yarmida hamma hali loyiq uyquga ketgandan so‘ng, bir tuyaga yuklab, Kufadan olib chiqinglar. Ikki yig‘och yo‘l yursangizlar, sahroda Izzi degan bir tepalik bor, o‘sha tepani qazisangizlar, u yerda bir tosh lavha chiqadi. Lavha yuzasiga bu yerda Odam alayhissalom va Nuh payg‘ambar yotgan yerlaridir deb yozilgan. Men o‘sha ikki payg‘ambar yoniga dafn qilsangizlar”, deb vasiyat qiladi. Hasan bilan Husayn otalari vasiyatini bajo qildilar, hech kimsaga o‘sha joyni aytmadilar. Oradan ancha vaqt o‘tgach, Ja’far Sodiq xizmatkori bilan u yerga borib ziyorat qilganda, xizmatkori so‘radi: “Ey payg‘ambarzoda, bu kimning ziyoratgohiki, siz uzoq joydan kelib bu joyni ziyorat qilgani keldingiz?” Jaf’ar Sodiq aytdi: “Ey xizmatkor! Bilgin, ogoh bo‘lginki, bu joy amr ul-mo‘minin Ali ibn Abu Tolibning

qabridir. Dushmanlardan qo'rqib, shu paytgacha hech kimga aytmagan edik. Endi dushmanlarning birontasi qolmadi. Endi istagimiz shuki, Haq Taoloning amri bilan bu qabrni ziyorat qilishni mo'minlar orasida oshkora qilsak".

Xalifa Ali obrazining bu tarzda talqin qilinishi shubhasiz, xalq orasida ham uning to'g'risida rivoyatlar keng tarqalganiga bir ishoradir. Odatda, inson o'zi bilmagan, ammo bilishga qiziqqan narsalar to'g'risida ko'p mulohazalar qiladi, rivoyatlar paydo bo'ladi va h. Xalifa Ali to'g'risida turli manbalarda qoldirilgan rivoyatlar shundan dalolat beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Mahmud Ali as-Saroyi haqida Davlatshoh Samarqandiy qanday ma'lumotlar bergan?
2. "Nahjul-farodis" qachon yozilgan? Asar necha bobdan iborat?
3. "Nahjul-farodis"ning birinchi bobi kimga bag'ishlangan? Shu bobdan biron hikoyatni ayting.
4. "Nahjul-farodis"ning ikkinchi bobi kimga bag'ishlangan? Shu bobdan biron hikoyatni ayting.
5. "Nahjul-farodis"ning uchinchi bobi kimga bag'ishlangan? Shu bobdan biron hikoyatni ayting.
6. "Nahjul-farodis"ning to'rtinchi bobi kimga bag'ishlangan? Shu bobdan biron hikoyatni ayting.

Sayfi Saroyining hayoti va ijodi

Reja:

1. Sayfi Saroyi yashagan muhit, uning ijodi.
2. Sayfi Saroyi – iste'dodli tanqidchi.
3. Sayfi Saroyining "Gulistoni bit-turkiy" asari. Asarning yu kelishi.
4. "Gulistoni bit-turkiy"tarjimasining o'ziga xos xususiyatlari
5. "Gulistoni bit-turkiy" asarida obrazlar tizimi.
6. "Gulistoni bit-turkiy"da janrlar rang-barangligi.
7. Sayfi Saroyining zamondosh shoirlariga she'riy javoblari.
8. "Suxayl va Guldursun" dostoni.

Tayanch so'z va iboralar: *epik janr, taxallus, Oltin O'rda davl ti, dardli baytlar, tarjimai hol, zamondosh shoirlarga she'riy javob qasida, qit'a, ruboiylar, "Suhayl va Guldursun" dostoni, erkin tarj ijod ahli, asliyat, debocha.*

Sayfi Saroyi yashagan muhit, uning ijodi. Sayfi Saroyi XIV a yashab ijod etgan va epik janr taraqqiyotida sezilarli iz qoldirgan ij kordir. U 1321-yili Qamishli qishlog'ida tug'ilib, 1396-yili Misrda va etgan deb taxmin qilinadi.

Shoirning taxallusidan ma'lum bo'ladiki, u Oltin O'rda davla ning poytaxti Saroy shahrida ijod qilgan. Vatan sevgisi, yurt qayg' uning ijodida dardli baytlarni paydo qildi. Shoirning "Yodgornom asari muqaddimasida ana shu baytlar bor. "Yodgornoma" – o'tgan a ning 60-yillar o'rtalarida Qo'qon shahri yaqinidan topilgan. Bu a "Suxayl va Guldursun" nomi bilan Sayfi Saroyi ijodidan o'rin olgan Oltin O'rdadagi urushlar, nizolar oqibatida vatanni tark etishga majb bo'lganini "Yodgornoma"ning muqaddimasida shunday misralar orq bayon qilgan edi:

O'sub tufrog'im uzra nayzalar, ban evdin ayrildim,
Vatandin benishon o'ldim-da, o'zga yurtga evrildim.
Nechuk falak jav(i)r ayladi, qanday(in) gunohim bor?!
Ilohim, o'yla kim javring,ban elga sodiq ul erdim[98].

[98] Mashhur tatar olimi X.Yu.Minnegulov Sayfi Saroyi ijodi bilan izchil shug'ullangan bo'lib

Shuningdek, Sayfi Saroyi Movarounnahrda va ma'lum vaqt Turkistonda istiqomat qilgan. Sayfi Saroyining quyidagi she'ri uning tarjimai holiga oid ba'zi tomonlarni yoritishga yordam beradi:

Ilohi, bu qari miskin qulingni
Bog'ishla ko'rguzub to'g'ri yo'lingni.
Mahkiklar rasmidir dilshod qilmoq,
Asirlar qullarni ozod qilmoq.

Sayfi Saroyi bu she'rini Misrda – Mamluklar davlatida yashayotgan bir paytda yozgan bo'lib, hayotining so'nggi yillarini o'sha yerda o'tkazgan. Yuqorida aytganimizdek, Oltin O'rda tanazzulga yuz tuta boshlagan bir paytda Sayfi Saroyi Misrga ketgan. U mazkur she'ri orqali hukmdordan o'z yurtiga qaytish uchun ijozat so'ragan. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, Sayfi Saroyi shoh saroyidagi e'tiborli shaxslardan biri bo'lgan. Zamondosh shoirlarga she'riy javoblaridan ham Sayfi Saroyining saroydagi baland mavqei haqida xulosa chiqarish mumkin. Sayfi Saroyi vafot etgan yillari Misr Mamluklar davlatida Zohir Sayfiddin Barquq ikkinchi marta (birinchi marta 1382 y.) taxtga o'tirgan edi.

Misr turk davlatida o'zbek adabiyoti tarixidagi yirik hodisa sifatida Sayfi Saroyi va uning zamondoshlari adabiy merosini keltirish mumkin. Fikrimizcha, Sayfi Saroyining adabiy merosidan oz qismi yetib kelgan. Uning bir necha g'azallari, qasida, qit'a, ruboiylari (uchta bir ruboiysi ham), "Suhayl va Guldursun" dostoni va Sa'diy Sheroziy "Guliston" (1258-yili yozib tugallagan) asarining o'zbek tiliga bir erkin tarjimasi yetib kelgan.

Sayfi Saroyi – iste'dodli tanqidchi. Sayfi Saroyi adabiyotga haqiqiy ijod bilan munosabatda bo'lish tarafdori edi. Uningcha, adabiyotdan she'riyat – bir bog'. Boqqa bulbul ham, zog' ham kelib o'tiradi. Ijod ahlining she'riyat bog'idagi o'rni alohida. Ijodda o'rnini bilgan shoirlar "bulbul", shunchaki adabiyot atrofida o'ralashib yurganlar "zog"lardir. Quyidagi she'r ana shular haqida ma'lumot beradi:

...qolgan asarni "Yodgornoma" deb ataydi. Zotan, bu asar qo'lyozmasi debochasidan "Suxayl va Guldursun" dostonidan tashqari, Tug'li Xoja va Mavlono Is'hoq Xorazmiylarning bittadan ... Mavlono Ahmad Urganjiyning uchta she'riy parchasi, qolaversa, Sayfi Saroyining tarjimai ...dagi mazkur baytlari o'rin olgan (Tatar adabiyoti tarixi, tatar tilida. Olti jildlik, birinchi ..., Tatariston kitob nashriyoti, 1984, 247-b.). Shularga ko'ra, "Suxayl va Guldursun" ...dan ko'ra, "Yodgornoma" deb atash to'g'riroq ekani ma'lum bo'ladi.

Jahon shoirlari, ey, gulshani bog‘,
Kimi bulbul durur so‘zda, kimi zog‘.
Kimi to‘ti bikin chaynar shakarni,
Kimi lafzi bila o‘rtar durarni.
Kimning so‘zlari mavzunu shirin,
Kimining loyiqi tashrifu tahsin,
Kimi o‘zganing ash’orin menim der,
Kimi halvo kibi shalg‘om cho‘bin yer,
Kimi ma’ni qo‘yub, lafzin tuzotur,
Kimi vaznni buzub, san’at kuzotur.
Alarning ush biri Sayfi Saroyi,
Jahon oriflarining xoki poyi.
Ani sen jumla shoir kamtari bil,
Qamar yuzga hamisha mushtari bil.

Qarshilantirish usulida yozilgan bu she’r Sayfi Saroyining kat adabiyotshunos olim, o‘z davrining tanqidchisi ekanini ko‘rsatadig bir dalil. Uning she’riyatga halol munosabatda bo‘lish kerakligi haqid qarashlaridan shu narsa anglashiladiki, u o‘z davri she’riyatidan, ad biy jarayonidan doimo xabardor bo‘lib turgan, ijodkorlardan she’riyat mas’uliyat bilan munosabatda bo‘lish tarafdori. Shoir ahliga bunchali talabchan ijodkor hukmdor saroyida katta mavqega ega bo‘lishi tabi hol edi. Qolaversa, she’riyatga halollik bilan munosabatda bo‘lish h qida she’r yozgan shoirning devoni bo‘lmasligi mumkin emas. Bunda she’rni shoir ahli orasida e’tibor qozongan va e’tirof etilgan shoir yozish mumkin. Ammo uning devoni hali noma’lum.

Quyidagi parcha Sayfi Saroyining tarjimai holiga aniqlik kiritish bi lan bir qatorda, adabiyotda o‘z o‘rniga ega shoir bo‘lib tanilganini v e’tirof etilganini dalillaydi:

Qamishli yurt manim tuvg‘on elimdi,
Bilik g‘urbatg‘a kelturg‘on bilimdi.
Kelib o‘ldim Saroyda she’r fidoyi,
Saroyning shoiri, elning gadoyi.

Shoir birinchi misrada o‘zi tug‘ilgan yurt Qamishli haqida xaba bermoqda. Nasrullo Davron “Gulistoni bit-turkiy”ni nashrga tayyorlab

taqdim etar ekan, bu joyni Xorazm viloyatidagi qishlog'i deb taxmin qiladi. N.M.Mallayev ham shu fikrda

Ikkinchi baytda, ayrim adabiyotshunoslar aytganlariday, shoir ijtimoiy ahvoli – g'urbatda yashagani haqida emas, balki bilim olish, o'rganish mashaqqatli ekaniga ishora qilmoqda. Uchinchi va to'rtinchi misrada *saroy* so'zlarida so'z o'yini (tajnis) bor. Uchinchi misradagi *Saqir so'zi* – Oltin O'rda davlatining poytaxti *Saroy* shahriga ishora qilsa, to'rtinchi misradagi *saroy* – hukmdorlar saroyini bildiradi, ya'ni Saroy shahrida she'rga halollik bilan yondoshgan va saroyda e'tiborli shoir bo'lgan edi. Yana shuni ta'kidlash kerakki, *elning gadoyi* iborasi orqali Sayfi Saroyi xalqqa yaqinligini bildiryapti, ijod xalq uchun ekaniga ishora qilyapti, aslo qashshoq toifaga mansub tilanchi ma'nosini emas.

Sayfi Saroyining "Gulistoni bit-turkiy" asari. Asarning yuzaga kelishi. Sayfi Saroyi ijodida "Gulistoni bit-turkiy" alohida o'rin tutadi. Zotan, bu asar Sayfi Saroyi ijodida katta hajmdagi asar bo'lish bilan birga, asarga olib kirgan o'z ijod namunalari XIV asr o'zbek nasrini va she'riyatini yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tardi.

Sayfi Saroyi Shayx Sa'diyning "Guliston" asarini tarjima qilgandan keyin, bu asariga "Gulistoni bit-turkiy", ya'ni "Turkiy guliston" deb nom qo'ydi. Sayfi Saroyining "Gulistoni bit-turkiy" asari ilm ahliga birinchi marta 1915-yili ma'lum bo'lgan. Qolaversa, Sayfi Saroyining ijodining, jumladan, "Gulistoni bit-turkiy" asarining tarjimasi va qo'lyozmasining tarixi bor. Endi o'sha tarix bilan qisqacha tanishamiz.

1915-yili Turkiyada nashr qilinadigan "Milliy tatabbular majmuasi" jurnalida venger olimi Tori Yozef Sa'diy "Guliston"ining turkiy tilga oid bir tarjimasi Gollandiyadan topilgani to'g'risida xabar beradi. 1950-yili Amsterdamda tibbiyot tarixiga oid Xalqaro anjumanda ishtirok etgan professor Faridun Nafiz Uzluk Leyden universiteti kutubxonasida mazkur qo'lyozma bilan tanishib, fotonusxasini oladi va 1954-yili Anqarada kirish so'z bilan qo'lyozmaning faksimilesini nashr ettiradi. Qo'lyozma yaxshi saqlangan, ammo xatolari ko'p. Faridun Nafiz Uzlukning aytishicha, qo'lyozma Sayfi Saroyining dastxatidir. Qo'lyozmaning birinchi sahifasida forscha va turkiycha yettita she'r bor. She'rlarning nomlanishlari ham, dastxatlari ham har xil. Birinchi to'rtlik Mahmud Gulistoniy degan shoirniki bo'lib, Iroqdan mag'lubiyatga uchrab qochib kelgan shahzoda Ahmadga bag'ishlangan. Qo'lyozmaning uchinchi sahifa-

sida mazkur tarjimani Saroy shahridan Sayfi otlig‘ kishi amir Tayxa bag‘ishlagani to‘g‘risida aytiladi. To‘rtinchi sahifadan Sa “Guliston”ining tarjimasi boshlanadi. So‘ng Sayfi Saroyi tarjim to‘xtatib, o‘z she’rlarini qo‘lyozmaga kiritadi. Keyin mazkur asarni jima qilish sabablarini bayon etadi. Qo‘lyozmaning 11-14-sahifala Sayfi Saroyi 87 baytdan iborat she’rini keltiradi.

Qo‘lyozmaning oxirgi sahifasida Sayfi Saroyining 13 baytdan i rat she’ri keltirilgan bo‘lib, tarjima tugallangan sana ko‘rsatilgan. she’rdan ma’lum bo‘lishicha, “Guliston” tarjimasi tamomlangan pay (hijriy 793-yilning shavval oyi – milodiy 1391-yilning avgust oyi) Say Saroyi 70 yoshda bo‘lgan.

“Guliston”ning tarjimasi to‘g‘risida 1955-yili yana bir turk o mi Abdulla Battol Taymas jiddiy maqola e’lon qildi va bu maqolasi asarning til xususiyatlarini tadqiq etdi. Maqola muallifining yozishic “Gulistoni bit-turkiy”ning tili qipchoq tilidir. Arab-fors so‘zlariga imk qadar kam o‘rin berilgan, turkiy so‘zlar ko‘p ishlatilgan. Ba’zi so‘z turli fonetik variantda beriladi. Bundan ma’lum bo‘ladiki, Misr turk da latida turkiy qabila-urug‘lar ko‘p bo‘lgan, ammo adabiy til mezonl ishlab chiqilmagan, shu bois ma’lum so‘zlarning talaffuzida beqaror hukm surgan.

Asar Oltin O‘rdadagi tarjima adabiyotlarining Misrdagi an’anav davomidir.

Sayfi Saroyi “Gulistoni bit-turkiy”ni tarjima qilar ekan, birinch navbatda, turkiy tilda so‘zlashuvchi keng kitobxonlar ommasini nazar da tutdi. Shu bois asar tarjimasida arabcha va forscha so‘zlar o‘rni ko‘proq xalqona iboralardan foydalandi, eski o‘zbekcha va qadimgi tu kiycha so‘zlardan istifoda etdi; xullas, tarjimani xalqqa yaqin tilda ya ratdi. Ikkinchidan, Oltin O‘rdadagi adabiy muhit ancha yuksalgan, Olti O‘rda davlatida turkiy adabiyotga va turkiy tilga e’tibor kuchaygan ed Garchi bu davrdagi adabiyot – turkiy adabiyot, til – turkiy til deb yuri tilsa ham, turkiy tilli xalqlar orasida alohida mavqe tutgan Oltin O‘rd adabiy muhitida yaratilgan asarlar til jihatdan har bir o‘zbek kitobxoni juda yaqin. Aynan “Gulistoni bit-turkiy”ning tili buni to‘liq tasdiqlayd Qolaversa, Oltin O‘rdada amal qilgan til ham chig‘atoy tiliga juda yaqin, aniqroq qilib aytganda, O‘rta Osiyo chig‘atoy tilidan unumli oziqlangan edi[99].

[99] To‘liqroq ma’lumot olish uchun qarang: Rahmonov N. O‘zbek adabiyotini davrlashtirish masalalari. – Toshkent, “MUMTOZ SO”Z” nashriyoti, 2016, 74-75-b.

Sa'diyning "Guliston"i keyingi asrlarda ham bir necha marta qator [illegible] tomonidan, jumladan, Ogahiy, mulla Murodxo'ja (1909) tarjima qilingan.

Gulistoni bit-turkiy"ning tuzilishi Shayx Sa'diyning "Guliston" [illegible] farq qilmaydi. Har ikkalasida ham asar sakkiz bobdan iborat. Sa'diyning "Guliston"idagi boblar nomlari "Gulistoni bit-turkiy"ga so[illegible]tirilganda, nisbatan asliyatga yaqinlik kuzatiladi. Sayfi Saroyi boblar [illegible] deyarli o'zgartirishsiz tarjima qilgan:

Bu davda Sayfi Saroyida:
1 bob. Dar siyrati podshohon Salotin siyrati ichinda turur
2 bob. Dar axloqi darveshon Fuqaro axloqi ichinda turur
3 bob. [Dar fazilati qanoat] Qanoat fazilati ichinda turur
4 bob. [Dar favoyidi xomushi] Sukut foydasi ichinda turur
5 bob. Dar ishq va javoni Ishq dag'i yigitlik sifati ichinda turur
6 bob. Dar zaif va piri Qariliq dag'i zaifliq sifati ichinda turur
7 bob. Dar ta'siri tarbiya Tarbiyat ta'siri ichinda turur
8 bob. Dar odobi suhbat Suhbat adablari ichinda turur

Sayfi Saroyi o'z asari debochasida Sa'diyning "Guliston"ini nima [illegible] tarjima qilganini quyidagicha bayon etadi: "Iliq yoz kunlarinda bir kun bo'ston ichinda, gullar orasinda bir necha zarif (nozikfahm) [illegible] bilan o'turub, insho ilmindin bahs qilib, abyoti g'arib (ajoyib) va adib'ori ajib (qiziq) o'qudum esa, ul olimlarning ulusi aruz ilmindin bir mushkul baytning taqattu'in savol etti. Filhol (darrov, tezda) javobin eshitib aytti: "Ey adibi g'arib, senga bir muvofiq nasihatim bor, qabul qilsang, xayr bo'lg'ay". Ayttim: "Buyuring". Aytti: "Shayx Sa'diy "Guliston"in turkiy tilga tarjima qilsang, bir sohib davlat er otina, misroi [illegible] jahonda qolsun deb".

Ul azizning muborak nafasin qabul etib ayttim: "...ammo quvvatim [illegible] turur aning qaviy (kuchli, quvvatli) ma'nilarina".

Men dag'i Tangrig'a tavakkul qilib (o'zimni topshirib), himmat bet[illegible] rag'bat eli bilan bog'lab, boshladim, tamom bo'lg'ay deb. Ammo bu kitob oti ul sababdin "Guliston" bo'ldikim, ajoyib hikoyot va g'aroyib nasoih va anvo'i latoif bilan murattab va muzayyan bo'lub turur"[100]

[100] Sayfi Saroyi. Gulistoni bit-turkiy. Nashrga tayyorlovchi filologiya fanlari kandidati Nasrullo [illegible] – "Uch bulbul gulshani" to'plamida. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at [illegible], 1986, 170-b; Bundan keyingi sahifalarda parchalar ana shu nashrdan olinib, parchadan

. Bu voqea milodiy 1390-91 yillarda yuz bergan edi.

Parchadan anglashiladiki, Sayfi Saroyi adabiyot ilmida ham a[ha] ha mashhur bo‘lib, olimlarning peshqadami bo‘lgan. Shu bilan birg[a] iste’dodli ijodkor bo‘lishi bilan bir qatorda, yuksak didli tarjimon h[a] bo‘lgani mazkur parchadan anglashilib turibdi. Haqiqatan, “Gulist[on] bit-turkiy”ni ham Sayfi Saroyi, xuddi Sa’diyning “Guliston”i singa[ri] ajoyib hikoyatlar, qit’alar, fardlar bilan bezadi.

“Gulistoni bit-turkiy”tarjimasining o‘ziga xos xususiyatla[ri] Sa’diyning “Guliston”i bilan Sayfi Saroyining “Gulistoni bit-turkiy” asari solishtirilganda, ular o‘rtasidagi ayrim farqlar darrov ko‘zga tashl[a]nadi. Jumladan, Sa’diy “Guliston”ining “Muqaddima”si Ollohga ham[d] Sheroz hukmdori “Muzaffariddin ibn Zangi ibn Sa’d ibn Abu Bak[r] madhi, “Guliston” kitobining sababi ta’lifi bayoni” tarkibiga kirgan am[a]ri kabir Abu Bakr bin Abu Nasr vasfi, “xizmati vazirda voqye’ bo‘lg‘[a]n qusurning uzri va ixtiyori uzlatning sababi bayoni”ni qamrab oladi.

Sayfi Saroyi kitobxonni, o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy jarayonini Oltin O‘rda davlatidagi ijtimoiy-madaniy jarayonlarni nazarda tutadi va asari debochasida o‘zgarishlar qiladi. Jumladan, u asar debochasida yuqorida biz keltirgan Sa’diy “Guliston”ining tarjima qilinishiga oid taklifni qabul qilgani haqida parchadan keyin oltmish misradan iborat masnaviyni keltiradi. Bu masnaviy mazmunan qasidaga o‘xshaydi. Sayfi Saroyi bu she’rida “Guliston” asarining jamiki fazilatlarini bayon qiladi, bu asarda g‘aroyibotlar mavjudligi, bunday g‘aroyibotlar hatto “Xusrav va Shirin”da ham yo‘q ekani (chamasi, u Qutbning “Xusrav va Shirin” asarini nazarda tutgan), asarning “latoif bog‘i”, “ma’ni gulistoni” sifat[lar]larga boy ekanini ta’riflaydi. Shundan keyin o‘tmishdagi nomdor hukm[dor]dorlarning avlodlar osha abadiy qolganiga sabab ularning himmatlilikla[ri]ridir, degan o‘gitni beradi:

Xayr etib bo‘lgan maliklar nomdor,
Ketti qo‘yub har biri bir yodgor.
Eygu oti qolsa erning yaxshiroq,
So‘ngra qolg‘uncha to‘li oltun ravoq...
Bu sifatli er bukun xayri kasir,
Misr ichinda bor bir orif amir.

---

keyin mazkur kitob sahifasi ko‘rsatildi.

Mana shu misralardan keyin o‘sha amirning – Mamluklar sultonining kotibul hijobi (eshik og‘asi) Tayxosbekning tengsiz zakovati, elparvarligi, saxiyligida Hotam Toy, lutf, axloq va karamning koni ekanini ta’rif-tavsif qiladi. Sayfi Saroyi masnaviy nihoyasida o‘z “Guliston”ini ana shu amirga bag‘ishlaganini aytadi va tarjima Sa’diy “Guliston”idan qanday farqli jihatlarga egaligini ta’kidlaydi:

Ul hadiya bu kitob erur mufid,
Janda alfozi to‘lu ma’niy jadid
(Bu kitob hadyali in’omdir, kitob yangi ma’nolarga to‘ladir).

Mana shu misralar ham Sayfi Saroyining tarjima ustida ko‘p mehnat qilganidan, Sa’diyning maqsadini keng kitobxonlar ommasiga o‘zbek tilida go‘zal tilda yetkazib berganidan va o‘z ijodiy qobiliyatini namoyon qilganidan dalolatdir. Tarjimadagi “ma’niyi jadid” ko‘proq Sayfi Saroyining tarjima tarkibidagi she’rlariga tegishli bo‘lsa kerak.

Darvoqe, Sa’diy “Guliston”i boshqa o‘lkalarda tarjima qilingan-da o‘sha o‘lkaning hukmorlariga yoki yuqori mansabdagi amaldoriga bag‘ishlangan. Jumladan, “Guliston”ning Qoziy tomonidan 1430-yili turk tiliga qilingan tarjimasi Turkiya sultoni Murod II ga bag‘ishlangan.

Sayfi Saroyi asar ustida ishlash jarayonida ijodiy pozitsiyasini – shunchaki aynan tarjima qilmay, o‘zining adabiy-estetik qarashlarini ham singdirganini, eski o‘zbek tilining boyligini namoyish qilganini, ijodkorlik mahoratini ko‘rsata borganini boblardagi hikoyatlarda ham ko‘ramiz. Misollarga murojaat qilaylik.

“Avvalg‘i bob”ning birinchi hikoyati vazirning ezgu fe’lligi va oqilligi natijasida sulton bir asirni o‘limdan ozod qilgani haqida. Hikoyatning Sa’diydagi variantida sultonning “Bu asir nima dedi?” deya bergan savoliga oqil vazir Qur’oni Karimdan quyidagi oyatni aytadi: “**Jannat g‘azabni yutguchilarnikidur va mardumlarning gunohlaridan o‘tguchilarnikidir**” (Oli Imron surasi, 134-oyat)[101]. Aslida asir sultonni qattiq haqoratlagan edi. Oqil vazir qon to‘kilishining oldini olish va bir insonning hayotini saqlab qolish maqsadida shohga qaratilgan haqoratni Sayfi Saroyi o‘z tarjimasida “Sulton yoshi uzun bo‘lsun!” degan jumla

[101] Bu oyat Sa’diy Sheroziyning “Guliston” (Mullo Murodxo‘ja tarjimasi. Nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi muharrir va taqdim so‘z boshi muallifi Sayfiddin Sayfulloh, so‘zboshi muallifi Rahmatulla Hamdamov, Toshkent, “Fan” nashriyoti, 2005, 31-b.) asaridan olindi. Bundan keyingi sahifalarda qayd qilish uchun parchalar ana shu nashrdan olinib, parchadan keyin mazkur kitob sahifasi ko‘rsatildi.

bilan almashtirgan, Qur'on oyati ham tushirilgan. Nima uchun? Bu sababi Oltin O'rdadagi ijtimoiy hayotga bog'lanadi. Oltin O'rda ta rufidagi turkiy xalqlar yashaydigan hamma o'lkalarda – shahar dashtli o'lkalarda, Sibirdagi turkiy xalqlar orasida bu asarning ma mohiyati to'liq yetib borishi kerak edi. Shu boisdan ham surani ba ni Sayfi Saroyi maqsadga muvofiq deb bilmagan. "Sulton yoshi bo'lsin!" degan yuqoridagi sodda, hamma tushunadigan jumla asl haqoratini ham, oyatning ham mazmun-mohiyatini qamrab olgan.

Sayfi Saroyi mohir tarjimon va iste'dodli shoir hamda hikoy vis ekanini har bir bobda, har bir hikoyatda ko'rsata boradi. Uch – "Qanoat fazilati ichinda turur" bobidagi bir hikoyatga e'tibor ber lik. Sa'diyda ham, Sayfi Saroyida ham bu hikoyatning mazmuni bir Muso alayhissalomning iltijosi bilan egnida hatto kiyimi yo'qlig doimo qumga ko'milib yotadigan bir faqirga Tangri molu davlat be di. Ammo o'sha faqir boy bo'lgandan keyin sharob ichib, odamlar bi yoqalashadi, oxiri, odam o'ldiradi.

Hikoyatdan keyin Sa'diy baytlar (biz qit'a deb ataymiz) quyida ha tarjimada keltiradi:

Pishakni bo'lsa gar erdi qanoti,
Jahonda qolmag'ay chumchuqni oti.

Kishi oldig'a bormas erdi bo'lsa,
Ho'kuzdek shoxlik eshakning zoti.

Gadoyi notavon topsa edi zo'r,
Qilur boshqa gadolar ko'zini ko'r.

Shu baytlardan keyin Sa'diy Sho'ro surasining 27-oyatini keltir "**Va agar Olloh taolo qullariga rizqni vasi' aylasa, ular yer yuz fasod etarlar erdi**." (143-b.)

Endi hikoyat tugagandan keyin Sayfi Saroyi keltirgan quyid she'riy parchalarga e'tibor beraylik:

Bo'lur ojiz topub qudrat alinkim,
Burar bo'lsa tutub ojiz qo'luni.
Hakimu hayyu boqiy molikul-mulk,
Tutar hikmat bilan har bir qo'lini.

Sayfi Saroyi Qur'oni Karim surasi o'rniga quyi-
keltiradi va Sa'diyning shu hikoyatida yo'q bo'lgan qit'a
yaratibdi: "Muso alayhissalom jahonni yo'qdan bor qilg'an ha-
qining borligiga iqror kelturub, o'z tajosurina (jasorat) mu'tarif (nuq-
sonini e'tirof etuvchi) bo'ldi:

Ko'p mufsid kishidan ko'b yomon ish,
Ko'p bir necha dinor bo'lsa.
Ey ahlar qilg'ay erdi odamiyg'a,
Qancha ko'p qanoti bor bo'lsa.
Ko'rmagan topsa nazorat,
Ko'p er o'lturub o'ynor bo'lsa.
Ko'p bo'lsa aning bir kun bu yo'lda,
Necha ko'b molu mulk asror bo'lsa.
Yuzma-yuz bo'la bu jahonning ziynatindin,
Ko'p zahru qanoat yor bo'lsa (241-b.).

She'riy parcha – qit'a. Hajmidan qat'iy nazar, qofiyalanish tizimi
(a-b, v-b, g-b, d-b, ye-b) va shoirning falsafiy, axloqiy, ijtimoiy qarash-
lari mujassam bo'lgani uchun bu she'riy parchani qit'a deb atashi o'rinli.
Sayfi Saroyi o'zbek adabiyoti tarixida ham shaklan, ham mazmunan
qit'a janrini boyitgan shoir sifatida ham e'tiborga molikdir.

Tarjima nazariyasi va amaliyotiga binoan, tarjimon tarjima tilini
badiiy adabiyot tilini ham mukammal bilishi talab etiladi. Sayfi Saroyi ana
shu talablarga tom ma'noda javob bergan tarjimon bo'lgan edi. Uning
ijodiy iqtidori bilan tarjimonlik mahorati uyg'unlashib, hikoyatlar tar-
jimasida qit'a janrining juda go'zal namunalarini yaratgan.

Sayfi Saroyi asarni tarjima qilishda qanday yo'l tutgan?
"Guliston"ning Sa'diy qo'li bilan yozilgan nusxasi yo'q. R. Aliev tuzgan
tanqidiy matn hozirga vaqtda "Guliston"ning eng ishonchli nusxasi hi-
soblanadi. Chunki bu tanqidiy matn asarning eng qadimiy va obro'li nus-
xalariga asoslangan. Tarar olimi X. Minnegulov "Gulistoni bit-turkiy"ni
ana shu tanqidiy matn bilan solishtirib, quyidagilarga aniqladi: "Gulistoni
bit-turkiy"ga yaqin matn – 1385-yilda ko'chirilgan forsiy nusxa. Uning
muqaddimalariga qaraganda, Sa'diy "Guliston"ining I – VII boblarida 182 ta
hikoyat bor. Shulardan 178 tasi Sayfi Saroyi tarjimasida mavjud. III bob-
da tanqidiy matnda yo'q bir hikoyat bor. Shu tariqa 1391-yilgi tarjimada
hikoyatlarning 98 foizi o'rin olgan. Hikoyatlarning o'rinlashish tartibi

bo‘yicha ham farqlar juda oz. VIII bobda tarjimaning va forscha
yatning o‘rtasida farqlar mavjud. Bu farqlar “Guliston”ning turli
ko‘chirilgan qo‘lyozma nusxalaridagi turlichalik bilan bog‘liqdir[102].

“Gulistoni bit-turkiy” asarining obrazlar tizimi. Asardagi
razlar bevosita va bilvosita ijodkorning o‘z oldiga qo‘ygan maqsad
– hikoyatlarni o‘zbekzabon (umuman turkiyzabon) kitobxonga
nazarda tutgan mazmun-mohiyatni tushunarli tilda yetkazib berish
ratilgan. Hikoyatlarda turli toifa obrazlarni – adolatparvar va
sultonlarni ham, oqil va fitnachi vazirlarni ham, ochko‘z va
sonlarni ham, oqil va kaltafahm davlatmandlarni ham, xullas,
toifadagi qahramonlarni uchratamiz.

Sultonlar haqidagi hikoyatlar “Guliston” va “Gulistoni
turkiy”ning boshida o‘rin olgani bejiz emas. Hamma zamonlarda
insoniyat hukmdorlardan yo namuna olganlar yoki hukmdorlarning
latsizligidan saboq chiqarganlar yoki ularga o‘z nafratini ifoda etgan
Jamiyat, mamlakat va davlatning mustahkamligi yoki tanazzuli
dorlarning xalq bilan bo‘lgan adolatli yoki adolatsiz munosabatlari
bog‘liq bo‘lgan. Bu bobdagi hikoyatlarga qo‘yilgan talab nafaqat
biy-estetik tomondan, balki ijtimoiy-siyosiy tomondan ham muhim
Ayniqsa, tarixda o‘tgan hukmdorlarga oid hikoyatlar bu jihatdan
diqqatga sazovor. Sayfi Saroyi bu singari hikoyatlarda tarixiy haqiqat
buzmagan holda hukmdorlarning esda qoladigan obrazlarini yarata
Sulton Mahmud G‘aznaviy otasi Sabukteginni tushida ko‘rganiga
hikoya (173-b.), Horun ar-Rashidga oid hikoya (202-b.) shular
sidandir. Hikoyalarning birinchisida G‘aznaviylar saltanatining
si Sabuktegin va uning o‘g‘li, G‘aznaviylar davlatini o‘ttiz yildan
tiq boshqargan Sulton Mahmud obrazlari orqali jamiki hukmdorlarni
qiyofasini yaratish bilan bir qatorda, ularning urushlar, bosqinchilik
oqibatida to‘plagan mol-mulki oxiri qolib ketadi, narigi dunyoga
qo‘l bilan ketadi, degan bir o‘gitni berdi. Shu bois Sulton Mahmudning
tushini ta’bir qilib bergan kambag‘al odam tilidan Saroyi aytadiki,
olam qancha-qancha beklaru sultonlarni yeb bitirgan, shuning uchun,
xoja, agar nomim yer yuzida qolsin desang, xayr qilgin, deya hukmdor
larni saxvatpesha bo‘lishga da’vat qiladi.

Xorun ar-Rashidga bag‘ishlangan hikoyatda esa bu hukmdorning
har bir muammoni oqillik bilan hal etishini rivoyat qiladi. Xorun ar-

[102] Tatar adabiyoti tarixi.., 253-b.

Abbosiylar sulolasini birin-ketin boshqargan bircha hukmdorlar [illegible] va donishmand hukmdor sifatida tarixdan ma'lum. Hikoyat-[illegible] donishmand Xorun ar-Rashidning tadbir bilan ish tutishi, nizolarning [illegible] va zulm qilmaslik haqida hikoya qilinadi:

Horun ar-Rashid o'g'lonlarindin biri g'azablanib, otasi qotina kelib [illegible] zolim xoliyning o'g'li onama so'kti". Horun ar-Rashid vazirlarina [illegible] kishilkim munung kabi yaramas so'z so'zlagay, aning jazosi ne [illegible] dedi aytti: "Ani o'lturmak kerak". Dag'i biri aytti: "Aning tilin [illegible] kerak". Dag'i biri aytti: "Ani musodara qilmoq kerak". Dag'i [illegible] aytti: "Ani ta'zir qilmoq kerak". Dag'i biri aytti: "Ani ixroj qilmoq [illegible]".

Horun ar-Rashid aytti: "Ey o'g'lum, muruvvat va karam ul turur-[illegible] zulm kechkaysan. Agar afv eta bilmasang, sen dag'i aning onasini [illegible] o'ylakim, intiqom haddan kechmagay. Agar kechar bo'lsa, zulm [illegible] tarafimizda bo'lg'ay" (202-b.).

Tarbiya haqidagi hikoyatlar "Gulistoni bit-turkiy"da muhim o'rin [illegible]. Bu turkumdagi hikoyatlarning qahramonlari – ijtimoiy kelib chi-[illegible]ga ko'ra turli toifadagi odamlar, aql-tafakkuri, dunyoqarashi va [illegible] masalalarni anglash darajasiga ko'ra bir-biridan farq qiladigan [illegible] odamzod. Bu turkum hikoyatlar qahramonlarining har biri takror-[illegible], saviya va dunyoqarash nuqtai nazaridan kitobxonda goh kulgi [illegible], gohida saboq beradi. Hikoyatlar – Sharq donishmandligining [illegible] sifatida taassurot qoldiradi, hikoyatlardan kitobxon o'z-o'zidan [illegible] chiqaradi. Bu turkum hikoyatlarning asosida aksariyat hollarda us-[illegible] va shogird munosabatlari yotadi. Hikoyatlar quruq va'zxonlik yoki [illegible] ruhida emas, balki kitobxon saboq chiqarib olishiga qaratilgan. Saboq – asar qahramonlarining didi va farosatini belgilovchi omil ham-[illegible]. Farzandlar uchun har qancha oltinu kumushdan ko'ra, odob va fa-[illegible]latlar afzal. Bu omillar orqali boylik, martabalarga erishishi mumkin [illegible]anligi haqida otaning o'g'illariga qilgan o'gitlari (286-b.), qattiqqo'l [illegible] va o'zi halim, ko'ngli salim ustozlar, tarbiya yo'llari va turli qobiliyatga [illegible] ega bo'lgan o'g'illar (290-b.), safarda nihoyatda pahlavonligini, o'q-yoy [illegible] otishda mahoratini yo'lma-yo'l namoyish qilib, ikki qaroqchi hujumi [illegible]ldida esa titrab-qaqshab, bor budini qaroqchilarga topshirib salomat [illegible]qolgan yigit (295-296-b.) obrazlarida tarjimonning g'oyaviy-estetik ta-

fakkurini, lirik nutqini va obrazli tilini ko‘ramiz. Shubhasiz, Sayfi
yining hikoya qilish usuli bu adabiy kategoriyalar doirasida o‘zi
bag‘ishlagan. Misol tariqasida quyidagi hikoyatni olib ko‘raylik

Bir olimi fozil bir malik o‘g‘lina ta’lim berur edi. Hadsiz
hisobsiz jafo qilib, bir kun bu o‘g‘lon otasi xizmatina kelib,
ali bilan nomus yoqasin yirtti dag‘i holini arz etti. Sulton ustodini
yig‘rib aytti: “O‘zganing o‘g‘lonlarindan javrung menim o‘g‘lum
tuqroq turur, sabab ne?” Ustodi aytti: “Avval kishi kerakkim,
sag‘ish qilib, aslini bilib so‘zlagay dag‘i ne harakatkim qilsa,
bo‘lg‘ay. Bu barcha xalq o‘g‘lonlarina kerak, xossa malik o‘g‘lon
so‘zlasalar dag‘i ne ishlasalar, el tilina tushar, ammo avomning
dag‘i fe’lina ul qadar e’tibor yo‘q turur”.

She’r
Jurm etsa qachon faqir andan,
Kimdur so‘rub eshitkan xatoni.
Sulton ming ishinda bir yanilsa,
Eldin uyla yetkururlar oni.

Albatta malik o‘g‘lonlarining tazhibi (ziynatlash) axloqina
(kuch boricha tirishish) ortuqraq kerak, andankim, avom o‘g‘lon
bo‘lg‘ay. Bu malik ul olimning husni taqrirni (qarorning go‘zall
eshitib, tarbiyani bekandi dag‘i xil’at (hashamatli sarpo) va ne’mat
johu (mansab) martabasin ziyodat qildi... (287-b).

Hikoyatda hukmdor o‘g‘lining tarbiyasi bir oz oqsoqligini
ustozning donishmandona qiyofasini yorqinroq chizish uchun Sayfi
royi obrazli tildan unumli foydalangan. Hikoyatga lirik nutq, obraz
bag‘ishlagan “shikoyat ali bilan nomus yoqasin yirtti”, “tazhibi
“husni taqrir” jumlalari va iboralari hikoyat qahramonlari obrazini
xon ko‘z o‘ngida yorqinroq gavdalantirishga, qahramonlarni so‘z
orqali ularning ichki olamini ham namoyon etishga xizmat qiladi
so‘z bilan aytganda, nutq qahramonning kimligini namoyon qilib

“Gulistoni bit-turkiy”da janrlar rang-barangligi. Sayfi
hikoyatlarida eng ko‘p qo‘llangan janrlardan biri – qit’adir.
shoirning o‘n bayt qit’asi haqida so‘z yuritgan edik.

she'riy hikoyalar ustasi. Uning she'riy hikoyatlari singari, didaktik mazmunda bo'lib, insonlar ... sabotini madh qiladi. U bir necha she'riy hikoyat ... "Sabotni bil-turkiy" tarkibida ham u o'z she'riy hikoyatlaridan, jumladan, "Qari bo'ldung, yigitlikdan aling ... hikoyatdan parcha keltirgan va hikoyatning didaktik mazmunini ... qaragan. Hikoyat "teng tengi bilan" naqliga amal qiladi. ... o'tgan odam yigitning xatti-harakatlarini qilishga ... bo'lishi muqarrarligi haqida o'git beradi.

... she'riy hikoyachilikdagi mahoratini ko'rsatadigan ... asari diqqatga sazovor. Hikoyat ... Hikoyatning mazmuni shundan iborat: bir yigit ... qildilar. Bir kun ular kemaga o'tirib, sayrga ... kema talofotga uchrab, parchalanib ketdi va ikkovi ... boshladilar. Shunda bir odam darrov yetib kelib:

... aytdi: "Aling sun,
... aysh har kun".
... jonimni qut,
... ol yorim alin tut"[103].

... hikoya qilib bo'lgach, Sayfi Saroyi oshiqlikning qisma-

... oshiq ...ning mazhabi ul,
... bo'lmag'a oshiq, alay bo'l.

... ol kishini o'tqa, yorin
... mehnat ichinda ketar yorin.

... hayotiy sof muhabbat yo'lida oshiq jonini fido qilishga tayyor ... kerak, degan hayotiy haqiqatga asoslangan.

... o'zbek adabiyoti tarixida g'azalchilikni yangi pog'onaga ... Mashhaklar adabiy muhitida bu janrda o'z iste'dodini namoyish ... Uning zamondosh shoirlariga bir xil vaznda va bir xil qofiyada ... asarlari shundan dalolat beradi.

... yuqoridagi asar, 213-b.

Sayfi Saroyining zamondosh shoirlariga she'riy javoblari. Sayfi Saroyi o'z zamondoshlaridan Mavlono Qozi Muhsin, Mavlono Is'hoq, Mavlono Imod Mavlaviy, Ahmad Xoja as-Saroyi, Abdul Majid, To'g'ay Xoja, Hasan o'g'li, Xorazmiy kabi shoirlarning she'rlariga bir vazn va bir xil qofiyada javob aytgan. Sayfi Saroyining va o'sha shoirlarning g'azallari shundan dalolat beradiki, Misrdagi turkiy xalqlar adabiyotida g'azal janri Xuroson va Movarounnahr shoirlarining g'azalchiligi darajasida yuqori saviyada yozilgan. Bu shoirlarning aksariyati taxallusidan ham ma'lumki, ular Oltin O'rdadan, O'rta Osiyodan borib, o'sha yerda o'rnashib qolganlar va Oltin O'rdadagi adabiy an'anani, xususan, g'azalchilikni davom ettirganlar. Ayniqsa, Sayfi Saroyining g'azallarida so'z o'yinidan foydalanish mahorati bunga bir dalildir. Namuna sifatida Ahmad Xoja as-Saroyining g'azalini va Sayfi Saroyining javob g'azalini keltirish kifoya:

Ahmad Xoja as-Saroyi aytur: rahmat ul-Allohu

Dilbarimning ul sadaf tek og'zida dur bor erur,
La'lining shavqinda tun-kun diydalar dur bor erur.

Zulfi sunbultek, bo'yi sarv yenglari gulzor erur,
Bo'yini ko'rmaga bir dam bulbulu gul zor erur.

Jon olib husnun sotar bu ne ajab bozor erur,
Yo magar oshiqlarig'a noz etib bezor erur.

Ravza yanglig' xus bog'inda yonog'i nor erur,
Hajru ishqi ko'ngullarni yoqarg'a nor erur.

Banda Ahmadni bek tabg'inda xush asror erur
Kim, aning she'ri so'zlari asror erur.

Ul vazn va ul qofiyada Sayfi Saroyi aytur

Dilbarimning zulfi sunbul, chehrasi gulzor erur,
Bo'yina oshuq sanavbar, yuzina gul zor erur.

Ul g'zi fitnaq, ko'rki tangsuq, o'zi mushfiq yor erur,
Husnining chovi Xitovu Chin ichinda bor erur.

Kifi alchin, so'zlari chin, ko'zlari totor erur,
Ming yashar har kim, dudog'i sharbatin totor erur.

Ishqining elchisina ko'nglim munaqqish dor erur,
Fitnina tushkan ko'ngullarning maqomi dor erur.

Mehr-hakim ishqi o'ti bu jon ichinda bor erur,
Qahraba uzra ko'zumdin dambadam dur bor erur.

Matlai so'zi, orif o'zi, voqifi asror erur,
Vasl bo'stonida xush oshiqlarin asror erur.

Vasfina Sayfi Saroyining ishi ash'or erur,
Andin o'zga birla oshiqqa yemak osh or erur
(Najib E.N. Yuqoridagi asar.., 237-238-b.).

Har ikkala g'azal o'zbek adabiyoti tarixida kam uchraydigan qofiyalanish tizimiga ega. Qofiyalanish tizimi bo'yicha bu she'r *g'azali zebqofiya* deb yuritiladi. G'azalning hamma baytlari, xuddi g'azalning matla'i kabi, ya'ni *a-a, a-a, a-a* tarzida qofiyalanadi. Mazkur g'azallardagi *qahraba dur bor, gulzor-gul zor, totor-totor* va h. qofiya tajnis asosiga qurilgan. Bunday qofiyalanish tizimi o'zbek she'riyatida kam uchraydi. Hozircha faqat ikkala shoir ijodida uchradi, xolos.

Sayfi Saroyining katta ijodkor, Oltin O'rda va Mamluklar davlatida ijodiga loyiq shoir bo'lgani uning javob g'azaallaridan ham anglashiladi. Yuqorida nomlari zikr etilgan shoirlarning she'rlariga Sayfi Saroyi bir xil vaznda va qofiyada javob she'r bitar ekan, Xorazmiy taxallusli shoirning

Soldi niqob chehradin ul turki xovariy,
Bo'ldi yana jahon yuzi oinatek ari.

matla'i bilan boshlanuvchi 9 baytli g'azaliga uning javob she'ri diqqatga sazovor. Uning she'riga Sayfi Saroyi 24 baytdan iborat qasidasi bilan javob beradi. Qasidaning matla'i quyidagicha:

Oltun qanotin ochti esa subh shunqari,
Ko‘k ko‘lga botti jumla kavokib kabutari.

Qasida Iskandariya shahzodasi Tayxosbekka bag‘ishlanganini quyi dagi baytlar tasdiqlayotganday bo‘ladi:

Aydi ravon qasidai g‘arro qilib bu kun,
Eltkil aning qatinakim, ul dahr maxfari.

Iskandariyaning maliki bo‘zlar ahli jud
Kim, Hotimi zamona kerak bo‘lsa chokari..

Hamza yurakli erdam eri Rustami zamon,
Bu asr ichinda o‘zlarining yo‘q barobari.

Bundan tashqari, "Gulistoni bit-turkiy" debochasida keltirilgan ma naviyda Tayxosbekning sifatlaridan biri – saxiylikda Hotami Toy sing ekanini ta’riflaydi. Masnaviyda Tayxosbekka qarata aytilgan "Jud ich da Hotimi Toyi zamon (Saxiylikda zamonning Hotami Toyidir)" ibor mazmunan yuqorida keltirilgan baytda ham bor. Shu bois qasida Ta xosbekka bag‘ishlangani yana bir karra ayon bo‘ladi.

Sayfi Saroyining she’rlari orasida ikki variantdagi bitta x qo‘shig‘i bor. Qo‘shiqni shartli ravishda "Farang qizi" deb nomla mumkin. Ammo har ikkala qo‘shiq o‘g‘uz guruhidagi turkiy qavmlar biri ijodiga mansub. Qo‘shiqning birinchi variantidan bir parcha kelti miz:

Qizil olma dugulmudur, farang qizi,
Shu kelan yor dugulmidir, yondurmag‘il.
Hoy beklar, yondim,
Beklar, yondim.
Beklar, dedim.
Toza guldur,
Yondurmag‘il.

(*Bu xalq qo‘shig‘i parchasi Sayfi Saroyining E.Fozilov nashrga t yorlagan (T.:1968, 47-b.) kitobidan olindi*)

Ikkinchi varianti ham, ba’zi so‘zlar o‘zgarishi bilan ijro etilganini h sobga olmaganda, yuqoridagi parcha bilan bir. Ammo bu xalq qo‘shi

qo'lyozmasi tarkibiga qanday kirib qolgani noma'lum. Qo-
Sayfi Saroyining qo'lyozmasi tarkibida, yuqorida aytilganiday,
dastxatlar bor. Ehtimol, ana shu dastxatlardan biri bo'lishi
Shuningdek, Sayfi Saroyi qo'lyozmasining debochasida
xalq qo'shiqlari haqida biron ma'lumot yoki ishora ham yo'q.
Saroyining qo'lyozmasiga turk xalq qo'shiqlariga mansub bu xalq
kirib qolgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Shu bois bu haqda
so'z yuritish ortiqcha, deb bilamiz.

Sayfi Saroyining bizgacha yetib kelgan lirik she'rlari miqdor jiha-
va bo'lsa-da, mavzu qamrovi keng: goh odamiylik va inson qadr-
qimati, goh samimiy ishq-muhabbat, goh oliyjanob insoniy tuyg'ular
she'rlarining asosiy mohiyatini tashkil qiladi.

Suxayl va Guldursun" dostoni. Yuqorida biz bu asar "Yodgor-
nomi bilan tanilgani haqida aytgan edik. Sayfi Saroyi "Suxayl
Guldursun" dostonida dunyoviy ishq, sevgida vafodorlik, mardlikni
kuyladi. Doston afsona emas, balki tarixiy haqiqat asosida yaratilganini
Saroyi alohida ta'kidlab:

Emas afsona, chin ushbu bitilmish,
Bu chin, afsonadek ishqda yetilmish

misralari bilan boshlaydi. Dostonning mazmuni quyidagicha:
Amir Temur bilan Oltin O'rda xoni To'xtamish o'rtasida bo'lgan
To'xtamish xon tomonidan ko'p odam asirga olinadi. Bo'lib
jangda qonlar daryo bo'lib oqdi. Asirlar orasida To'xtamishning
Suxayl ham bor edi. Suxaylni zindonga tashladilar. Suxayl xuddi
singari go'zal yigit, fazilatlari bir talay, so'zlari shirin yigit edi.
Suxaylni zindonga tashlaganlaridan keyin, u uxlab qoladi va tush ko'radi.
Unda bir parivash qiz bog'da yurgan emish, Suxayl esa bog'da qizga
gullar terib yurgan emish. Qiz Suxaylning ko'ngliga otash tashlab
ketibdi. Qizning ortidan yuguribdi-yu ammo bir chuqurga yiqilib
tushibdi. Suxayl uyg'onib ketib, bu tush ekanini anglabdi. Shohning qizi
Guldursun kanizlari bilan sayr qilib yurib, zindondagi Suxaylni ko'rib
qoladi. Guldursun – o'zini gul, Suxaylni bulbul deb bildi. Kechasi zin-
dondagi oldiga keldi va zindonga tushib behol yotgan Suxaylning yuziga
suv sepib qo'ygan edi, Suxayl o'ziga keldi. Guldursun Suxaylga: "Men siz-
ning fidoyingizman" deb, Suxayl Guldursunga: "Men sening gadoying
bo'lay", deya ahdu paymon qildilar va ikkovi chohdan chiqib, qoch-

dilar. Ikkovi do‘zaxday qizib ketgan sahroda yuraverdilar. Ammo Gul dursun ochlikdan, suvsizlikdan yerga yiqilib, jon berdi. Chorasiz qolgan Suxayl ham “menga yaxshidir yor birla o‘lmak”, deya o‘ziga tig‘ urib Guldursunning yonida jon beradi. Suhaylning ohu nolasidan sahroda bo‘ron ko‘tarilib, ikkoviga qum qabr bo‘ldi.

Sayfi Saroyi Layli va Majnun voqeasini ham doston nihoyasida tilga oladi. Bundan shuni anglash mumkinki, “Layli va Majnun” dostonlari, xususan, Nizomiyning mazkur nomdagi dostonidagi Layli va Majnun o‘rtasidagi ishq timsoli “Suxayl va Guldursun” dostoniga asos bo‘lgan.

Dostonning yozilgan sanasini Sayfi Saroyi quyidagicha ko‘rsatadi:

Yedi yuz to‘qson olti navro‘z oyi,
Xatm etti buni sayfi Saroyi.

796 – milodiy 1393\94-yillarga to‘g‘ri keladi.

“Suxayl va Guldursun” o‘rta asar yozma adabiyoti singari xalq og‘zaki ijodi ta’sirida yaratilgan. Doston aruzning hazaji musaddasi maqsur vaznida (mafoiylun, mafoiylun, mafo’iyl) bitilgan.\

Xotin sodiq, ani sevgil, aziz er,
Har og‘ir ish da ham doyim seni der.
V - - - V - - - V - -

Sayfi Saroyi va uning ijodkor zamondoshlari ona Vatandan uzoqda bo‘lsalar ham, X1V asrning ikkinchi yarmidagi o‘zbek adabiyot saviyasini yuqori darajaga ko‘tarib, jamiki turkiy xalqlar o‘lkalaridagi aholining ona tilida ijod qildilar. X1V asrning ikkinchi yarmi - XV asrda Misr madaniy-adabiy muhitini mamluklar tamomila o‘zgartirib yubordilar. XV asrda yashagan arab muarrixlari ham qipchoq tilida, ham arab tilida ijod qilgan ko‘plab olimlar, yozuvchilar va shoirlarning nomlarini keltiradilar. Ular Misrdagi madrasalarda turli fanlardan dars berdilar. Oltin O‘rdadagi o‘zaro jangu jadallar oqibatida X1V asrning ikkinchi yarmidan boshlab ko‘plab madaniyat arboblari Misrga ko‘chib borib, yangi yangi turkiy madaniy markazlarni paydo qildilar. Bu davrda qipchoq o‘g‘uz tilida turli mazmundagi va janrdagi adabiyot shakllandi. Arab va fors tillaridan bu tilga tarjima qilingan bar qator asarlar turkiy adabiyotni miqdor va sifat jihatdan boyitdi. Umuman turkiy madaniy muhit, tur

kuchli an'ana va ruh o'zbek adabiyotining bu o'lkada rivojiga imkoniyat yaratib berdi.

"Shohnoma"ning tarjimasi ham ana shu madaniy muhitning mahsuli. Mashhur venger turkiyshunosi Von Lekok shunday yozgan edi: "Misrning madaniyati va san'atining muttasil ravishda rivoji va gullab-yashnashi hokimiyat arablardan turkiy hukmdorlar qo'liga o'tgan davr bilan bog'liq". Misrda nafaqat adabiyot turkiy tilda edi, balki turkiy qavmlar o'zlarining azaliy udum va qadriyatlarini ham saqlab qoldilar.

Rashididdin Fazlulloh Hamadoniy va uning "Jome' ut-tavorix" asari

Reja:

1. "Jome' ut-tavorix" asari haqida.
2. "Jome' ut-tavorix"da O'g'uz xon haqidagi rivoyatlar.
3. O'g'uz xon haqidagi rivoyatlarda shomon obrazi.
4. "Jome' ut-tavorix"da hikoyatlar.
5. "Jome' ut-tavorix" asarining tili haqida.
6. Rashididdin – shoir.

Tayanch so'z va iboralar: *tarix fani, muarrix, adabiy janrlar, afsona va rivoyat janrlari, an'anaviy obraz, turkiy qavmlar tarixi, qadimgi turkiy mifologiya, afsonaviy epik ruh, shomon obrazi, hikoyat, og'zaki hamda yozma hikoyatlar.*

"Jome' ut-tavorix" asari haqida. Sharq badiiy tafakkuri adabiyot va tarix fanlarini doimo yonma-yon yurishiga, bir-birini to'ldirib borishiga erishgan. Bunga sabab shuki, o'tmishdagi muarrixlar adabiyotga alohida mehr bilan munosabatda bo'lganlar, tarixni adabiyotsiz tasavvur qila olmaganlar. Ayni paytda tarix asarlaridagi rivoyatlar, hikoyatlar, she'rlar va boshqa adabiy janrlar muarrixlarning ijodiy qobiliyatidan darak beradi, ular o'z davrining adabiy jarayonidan yaxshi xabardorligini namoyon qiladi. Tarix asarlarining yana bir muhim jihati shundaki, muarrixda badiiy ijodga layoqat bo'lsa, tarix asarini ham badiiyatning yuksak namunasiga aylantira oladi. O'tmishdagi muarrixlarning faoliyati bunga yorqin misoldir. Ular iqtidorli ijodkorlar sifatida ham faoliyat ko'rsatganlar. Shu bois ularning tarix asarlari badiiy asar sifatida uqilgan. Sharq tarixiga nazar tashlasak, buning jonli namunalarini ko'ramiz. Qadimgi Xitoy yilnomalari yoki O'rta Osiyo muarrixlarining har bir asari ana shunday xususiyatga ega. Muarrixlar xalq og'zaki ijodi janrlaridan, ayniqsa, afsona, rivoyat janrlaridan unumli foydalanganlar va o'zlarining tarix asarlariga bu janrlarni olib kirganlar.

Rashididdin Fazlulloh Hamadoniyning "Jome' ut-tavorix" asari bu jihatdan alohida namunadir. Asar milodiy 1310/ 11 yillarda yozilgan. Asar turk-mo'g'ul qabilalarining kelib chiqishini, Chingizxon va uning avlodlari tarixini izchil bayon qilishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Bu

to'rt jilddan iborat bo'lib[104], birinchi jildni bevosita Rashididdinning o'zi yozdi. Ikkinchi va uchinchi jildni muarrixlar Rashididdinning nazorati ostida yozgan, deb taxmin qilinadi. Birinchi jilddan turk-mo'g'ul xalqlarining Chingizxongacha bo'lgan tarixi o'rin oldi. Rashididdin bu ishni yozishda yozma manbalardan –Mahmud Koshg'ariyning arab tilida yozilgan "Devonu lug'atit-turk" (mil. 1068\69 y.), Juvayniyning fors tilida yozilgan "Tarixi jahonkushoy" ("Olamni bo'ysundiruvchilar tarixi" mil. 1260 y.), Chingizxonning, uning ota-bobolarining rasmiy tarixi yuritgan "Oltin daftar" kitobidan foydalandi. "Oltin daftar" mo'g'ul tilida yozilgan bo'lib, Elxoniylar saroyi xazinasida saqlanardi.

Yana shunisi e'tiborga sazovorki, birinchi jildda turkiy qabilalar tarixi va bu qabilalarning paydo bo'lishi haqida rivoyatlar berilgan. Bu rivoyatlar "O'g'uznoma" kitobiy eposida bayon qilingan turkiy qabilalarning kelib chiqishi haqidagi rivoyatlar bilan deyarli bir. Shuning uchun, Rashididdin birinchi jildni yozishda "O'g'uznoma"dan ham foydalangan, deb aytish mumkin. Garchi "O'g'uznoma" XV asrda eski uyg'ur turk yozuvida ko'chirilib, kitobat qilingan bo'lsa ham, ungacha og'zaki shaklda turkiy xalqlar orasida ijro etilib kelgan. Rashididdin ana shu og'zaki variantdan foydalangan bo'lishi mumkin.

Rashididdin Fazlulloh Hamadoniy turkiy qavmlar tarixini va bu qavmlar O'g'uz xondan tarqalganini ilk bor ilmiy asosda yoritib bergan olimdir. Yuqorida biz aytib o'tgan Mirzo Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi" (XIV), Abdulg'ozi Bahodirxonning "Shajarai turk" (XV11) asarlariga ham "Jome' ut-tavorix" muhim va ishonchli manbalardan biri bo'lgan edi.

"Jome' ut-tavorix" fors tilida yozilgan bo'lib, olim o'z asari orqali mo'g'ullarning hamma qabilasi turkiy qavmlardan tarqalganligini asoslab berdi. Bu qabilalarning hammasi O'g'uzxonga, O'g'uzxonning shajarasi Nuh ibn Yofasga (yoki Abut-turkka) borib taqalishini ko'rsatdi.

"Jome' ut-tavorix"da O'g'uz xon haqidagi rivoyatlar. Turkiy xalqlar tarixiga bag'ishlangan asarlarning deyarli hammasida uchraydigan bir an'anaviy obraz bor. Bu – O'g'uz xon obrazidir. Turk-mo'g'ul yoki turkiy qavmlar tarixi bilan mashg'ul bo'lgan muarrixlar, albatta, O'g'uz xon shaxsiga murojaat etganlar. Rashididdin Fazlulloh Hama-

[104] Asarning fors tilidan rus tiliga qilingan tarjimalari haqida qarang: Рашидаддин. Сборник летописей. Том 1, перевод с персидского А.А.Хетагурова, М.:-Л.: 1952; Том 2, перевод с персидского Ю.П. Верховского, М.:-Л.: 1960; Том 3, перевод с персидского А.К.Арендса, М.-Л.: 1946.

doniyning "Jome' ut-tavorix", Mirzo Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi", Abulg'ozi Bahodirxonning "Shajarayi turk" asarlarida O'g'uz xon voqeasi batafsil hikoya qilingan. Shuningdek, Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma" (XV1) va b. ayrim tarixiy asarlarda O'g'uz xon bilan bog'liq voqealar bayon qilingan. Bu asarlarning hammasida O'g'uzxonga oid rivoyatlar, ayrim juz'iy o'zgarishlarni hisobga olmaganda, deyarli bir xildir. Bu holat, birinchidan, O'g'uz xon shaxsining muarrixlar tomonidan ko'p va izchil o'rganilganidan hamda biri ikkinchisidan foydalanganidan, ikkinchidan, O'g'uz xon tarixiy shaxs sifatida o'sha muarrixlar tomonidan e'tirof etilganidan yuzaga kelgan.

O'g'uz shaxsi yoritilgan tarixiy asarlar yana ayrim jihati bilan bir-biridan farqlanadi. Bu farq – O'g'uzxon tarixiga oid lavhalarning keng yoki tor bayon qilinganida ko'rinadi. Rashididdinning "Jome' ut-tavorix" asari O'g'uz xon obrazi batafsil yoritilgan manbalardan biridir.

"Jome' ut-tavorix"ning O'g'uz shaxsini yoritishdagi ahamiyatli jihati shundaki, asarda O'g'uzxon musulmonlikka e'tiqod qiluvchi qahramon sifatida talqin qilingan bo'lsa ham, qadimgi turkiy mifologiyaning ba'zi izlari saqlangan. Bu jihat "Jome' ut-tavorix"dagi O'g'uz xon rivoyatiga qadimiy "O'g'uznoma" kitobiy eposi kuchli ta'sir etganidan dalolat beradi. Endi "Jome' ut-tavorix" asaridagi O'g'uzxon haqidagi rivoyatga e'tibor beraylik:

Musulmon tarixida aytib o'tilganiday va yahudiy xalqining "Tavrot"ida yozilganiday, Nuh payg'ambar – joyi jannatda bo'lsin – yer yuzini shimoldan janubga uch qismga bo'ldi. Birinchi qismini o'g'illaridan biri Xomga berdi. Xom qora tanlilarning urug'boshisi bo'ldi. Ikkinchi qismini Somga berdi. Som arab va forslarning urug'boshisi bo'ldi. Uchinchi qismini Yofasga berdi. Yofas turklarning urug'boshisi bo'ldi. Nuh Yofasni Sharqqa jo'natdi. Mo'g'ullar va turklar ham shu voqeani aytadilar. Turklar Yofasni Bulja xon (Abuljaxon – N.R.) deb ataganlar va hozir ham shunday deb ataydilar. Lekin Bulja xon haqiqatan ham Nuhning o'g'li yoki nabirasi bo'lganini aniq bilmaydilar. Bulja xon Nuhning naslidan va uning zamoniga yaqin bo'lgani haqiqatga to'g'ri keladi. Hamma mo'g'ullar, turk qavmlari va barcha ko'chmanchilar Bulja xonning naslidan kelib chiqqan. Buning batafsil tafsilotini quyidagicha bayon qiladilar:

Bulja xon ko'chmanchi edi. Uning yozgi qarorgohi O'rtaq va Qaztog'da joylashgan edi. Bu joyda baland tog'lab bo'lib, Inonj degan

Bulja xonning qishki qarorgohi ham shu atroflarda degan joylarda edi. Qorqurumni Qo- Shu joylar yaqinida Talas va Qari Sayram

qishloq va g'oyat katta shahar. Ko'rganlarning ay- boshidan narigi chetigacha bir kunlik yo'l, qirqta Hozirgi paytda bu shaharda musulmon turklar istiqomat Hukmronning qo'li ostida bo'lib, Kunju ulusidan sanala- shu joy yaqinida. Bulja xon Dib Yaquy deganning qarorgoh yoki lavozim joyi degan ma'noni bildiradi. qabilalar ustidan hukmronlik qiladigan odam degani- Ilgani uchun otasidan ustun kelib, shoh bo'lishga Uning to'rtta o'g'li bor edi. O'g'illarining ismi Qo- va Cho'rxon edi. Ularning hammasi dinsiz edi. o'ziga tashga o'tirdi. Qoraxon o'g'il ko'rdi, o'g'li ko'rmoqni istamadi. Onasi esa yig'lab iltijo qilardi. Har kuni bolasi bilan ko'rishib, nashida o'g'li go'yo unga shunday deyayotgan- Ey ona! Agar men haqiqiy Xudoga ibodat qilib, muhabbat qozonishning amalini emasman".

Bu voqeadan va butun xalq hali tanho Xudoni bilmagani uchun, Xudoga sajda qilayotganimni bilib qolsalar, bolam o'ldiradilar", deb qo'rqardi. Ayol yashirincha haqiqiy Xudoga iltijo qilib, tavba qildi va komil ishonch bilan qodir Xudoning himoyasiga bo'ldi va shuhrat topib, hammadan ustun bo'lsin! Shundan so'ng u bolasining ko'kragini ema boshladi. Bir yosh- bo'lganida pokiza va chiroyli bola bo'ldi, manglayida ye- haqiqiy iymon yo'lida rahnamolikning alomatlari yaltirab turardi. Qoraxon o'g'lidagi bu alomatlarni ko'rib, aytdi: kelajakda qiyofadagi, bunday husndor bola hali tug'ilmagan o'z tengdoshlari va o'ziga o'xshaganlar orasida bo'ladi, shubhasiz, komillik darajasiga yetadi".

Bolaga ism qo'yish munosabati bilan otasi qarindosh-urug'larini yig'di. Bir yoshli bola tilga kirib: "Meni O'g'uz deb ay- Shu yerda hozir bo'lganlar bu ahvoldan haddan tashqari Ular, chaqaloq aytganlari bo'yicha, bolani O'g'uz Uning bu so'zi qodir Xudoning haqiqatiga amal qilishning

O‘g‘uz voyaga yetgach, otasi Qoraxon o‘g‘lini jiyanlaridan b
– Ko‘zxoning qiziga unashtirib qo‘ydi. Qiz nihoyatda chiroyli va
edi. O‘g‘uz hech kimga bildirmay qizga aytdi: “Agar sen haqiqiy
doga itoat etib, ilohiy haqiqatga chin do‘st bo‘lsang, men ham
ko‘ngil qo‘yib, bir yostiqqa bosh qo‘yaman”. Qiz bu taklifni o‘zi u
imkonsiz deb bildi va O‘g‘uzning maslahatiga quloq solmasdan
“Bu gapingni otangga aytaman, toki u seni yo‘q qilsin”. Oqibatda O‘
qizga e’tibor qilmadi, moyillik ham bildirmadi. Otasi ko‘rdiki, O‘
bu qizni sevmas ekan, ikkinchi ukasi Go‘rxonning qiziga unashti
Qizni O‘g‘uzga unashtirganlaridan keyin, O‘g‘uz bu qizga ham o‘
gaplarini aytdi. Lekin qiz uning taklifini rad etib, haqiqiy dinni q
qilmadi. O‘g‘uz bu qizga ham ko‘ngil qo‘ymadi va qizga yaqinlashm
Qoraxon ko‘rdiki, O‘g‘uz bu qizga ham ko‘ngil qo‘ymayapti. Ikkala
tinidan birontasiga ham yaqinlashmayapti. Qoraxon o‘g‘lining xoh
bilan uchinchi ukasi – O‘rxonning qiziga unashtirdi. Hali qizni uyla
olib kelmagan edilar, bir kuni O‘g‘uz ovdan qaytayotib, daryo bo‘yi
O‘rxonning qizini ko‘rib qoldi. Qiz kiyimlar yuvayotgan cho‘rilarini
zorat qilib turgan edi. O‘g‘uz qizga yaqin kelib, unga dedi: “Bilas
ki, men ikkala amakimning qizlariga uylangan edim, lekin men ul
sevmayman, ular bilan aloqa qilmayman. Sababi shuki, ular samov
Xudoga imon keltirsinlar, unga e’tiqod qo‘ysinlar, deb istagan edi
Lekin ikkalasi ham mening gapimga kirmadilar, so‘zimni rad qildil
Endi esa meni senga unashtirdilar. Agar sen tanho Xudoni e’tirof etsa
Unga imon keltirsang, senga uylanaman, senga ko‘ngil qo‘yaman”. Q
shunday javob berdi: “Men haqiqiy Xudoni bilmayman, aslo xaba
yo‘q. Lekin bironta so‘zingni, buyrug‘ingni yerda qoldirmayman, sen
amringga itoat etib, quloq solaman”. O‘g‘uz dedi: “Yurakdan istaganim
shudir, sen ilohiy haqiqatga imon keltirgin, ilohiy haqiqatni sevgin, de
amr qilaman”. “Sening aytganlaringga roziman”, deb javob berdi qiz
Shunday qilib, qiz haqiqiy dinni qabul qildi va ilohiy haqiqatni sevdi.

Shundan keyin O‘g‘uz qizni oldi, unga ko‘ngil qo‘ydi, har doim
unga yaqinlashdi, boshqa xotinlariga esa yaqinlashmadi. O‘g‘uz haqiqiy
Xudoni tanib, solih bo‘lgani uchun otasi va amakilari bilan gaplashishni
istamas edi. Chunki ular imonsiz edilar. Shuning uchun doimo ulardan
uzoq turishni istar, ulardan qochardi. Bir o‘zi ovga borar, har doim arab
tilida “Olloh” deb Xudoning ismini aytardi. Bu so‘zning ma’nosini hech
kim bilmasdi. U har doim ajoyib ovoz bilan “Olloh!” deb xitob qilardi

[illegible] urug'lari "O'g'uz bu so'zni eshitilishi yoqimli bo'lgani uchun emas, balki chog' qilish, ermak uchun aytyapti, bu so'z unga odat bo'lib qolgan", deb o'ylardilar.

Bu kuni Qoraxon kelinlarigi ziyofat uyushtirdi, ularga mehribonlik [illegible], so'radi: "Ikkala katta kelinim kichigiga qaraganda chiroyliroq. Lekin o'g'lim kattalariga qaraganda kichigini sevadi. Nega u har doim kichigiga boradi, u bilan muomala qiladi, katta xotinlariga esa aslo e'tibor qilmaydi?" Ikkala kelin eridan norozi bo'lib, uni juda ham rash qildilar. Qulay fursat topib, erlariga qarshi chiqib, Qoraxonga dedilar: "U boshqa dinni qabul qilgan – yeru osmonni yaratgan Xudoga imon keltirgan. U bizni ham shunga ko'ndirmoqchi bo'ldi, lekin uning taklifini rad qildik. Uning gaplariga e'tibor bermadik. Shu sababdan u bizga yomon niyatda bo'lyapti. Narigi keliningiz esa o'g'lingizga o'xshab, o'sha Xudoga imon keltirdi, u bilan maslakdosh bo'ldi. Tabiiyki, eri uni yaxshi ko'radi, bizni esa ko'rarga ko'zi yo'q".

Bu paytda O'g'uz o'z navkarlari va do'stlari bilan birga ovda edi. Qoraxon akalarini, jiyanlarini, qarindosh-urug'larini, amirlarini to'plab, shunday dedi: "O'g'lim O'g'uz bolaligida taqdir taqozosi bilan erka o'sgan, ammo qobiliyatli bola bo'ldi. Men ham unga butun qalbim bilan bog'langandim. Lekin u endi yomon ish qilibdi, bizning dinimizdan qaytibdi. Shuning uchun uni tirik qoldirib bo'lmaydi". Yig'ilganlarning hammasi g'azabga keldi, hamma bir ovozdan O'g'uzni o'ldirishga qaror qildi.

O'g'uzning imonli xotini bu voqeani eshitgach, o'sha zohoti issiqqonli qo'shni ayolni uning oldiga jo'natdi va voqeadan xabardor qildi. O'g'uz jangga tayyorlandi. Hamma navkarlarini va do'stlarini chorlab, voqeadan xabardor qildi. Ular ov qilayotgan joylaridayoq bir-birlari bilan yakdil bo'ldilar. Otasi, amakilari, qarindosh-urug'lari O'g'uzni o'ldirish uchun birlashdilar. Ikkala tomon qo'shinni jangga shay qilib, urush boshladilar. Bu jangda qarshi tomonning o'qi Qoraxonga tegib, yaralandi va halok bo'ldi. Amakilari va O'g'uzning qabilasidan ko'pchilik Qoraxonga qo'shilganlari uchun, ular bir-birlari bilan yetmish besh yil urushdilar, uluslar va jangchilar o'zaro tortishib o'tdilar.

Oxir-oqibat O'g'uz g'alaba qilib, Talas va Sayramdan tortib Buxoroga cha bo'lgan o'lkalarni bosib oldi. Bu o'lkalar O'g'uzga so'zsiz itoat etadigan bo'ldi. O'g'uzga qo'shilmagan ba'zi amakilari, aka-ukalari va jiyanlari undan sharq tomonda joylashdilar. Ular, hamma mo'g'ullar

bizning urug‘dan tarqalgan, deb hisoblaydigan bo‘ldilar. Bu davr mo‘g‘ullar hali imonga kelmagan edilar. Vaqtlar o‘tib, ular ham Ch gizxon nasli bilan birga tanho Xudoga e’tiqod qiladigan bo‘ldilar *jild, 81-83-b.*)

Mirzo Ulug‘bekning “To‘rt ulus tarixi” kitobida ham yuqoridagi voyat aynan beriladi[105]. Rivoyatda afsonaviy epik ruh hukmron bo‘l O‘g‘uzni ideallashtirishning sabablari bor. Tarixga nazar tashlasak, ning sababini topamiz.

Xitoy yilnomalariga ko‘ra, miloddan oldingi III asrda Markaz Osiyoda markazlashgan qudratli davlat barpo qilgan Botir tangriqutni obrazi ana shu rivoyatda yaqqol namoyon bo‘ladi. O‘sha tarixiy voqea diniy muammo emas, balki ijtimoiy-siyosiy muammo o‘rtaga chiqq edi. Botir yemirilib borayotgan davlatni saqlab qolish uchun otasi T man tangriqutni, taxtga da’vogar bo‘lgan o‘gay aka-ukalarini o‘ldir va taxtni egallaydi[106]. Tarixiy voqea O‘g‘uz xon haqidagi rivoyatning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan edi. Shu tariqa O‘g‘uz xon tarixiy obra sifatida yuzaga keldi. O‘g‘uz xon haqidagi rivoyat mo‘g‘ullarning i lomga kirib kelishiga oid voqealarga bog‘langan bo‘lsa ham, tub tarix voqeaning – miloddan oldingi III asrda bo‘lib o‘tgan voqealarning qad miy qatlami saqlangan. Zotan, mo‘g‘ullarning islomga kirib kelishi Oltin O‘rda davlati tashkil topayotganda yuz berdi.

O‘g‘uz xon haqidagi rivoyatlarda shomon obrazi. Mazkur r voyatda bir detal diqqatni tortadi. Rashididdin o‘rni-o‘rni bilan turkiy qavmlarga notanish urug‘ va shaxs nomlarining kelib chiqishi haqid qisqa izoh berib boradi. Buning sababi shuki, mazkur rivoyat mazmu niga kitobxon befarq bo‘lib qolmasligi kerak edi. Tushunarsiz so‘zla albatta rivoyat mazmuniga halaqit berishi tabiiy. Turkiy mifologiya sa langan o‘rinlarda ana shuunday izohlar berilgan.

Ma’lumki, eski turk diniy oqimi – shomoniylikda payg‘ambarla va muqaddas kitoblar bo‘lmagani sababli qomlar, ya’ni shomonlarning o‘rni beqiyos bo‘lgan. “Shomonlar istiqbolning yaxshi va yomon hodisa laridan ularni (ya’ni ko‘k turklarni – N.R.) voqif aylaydilar. Qomlarning tavsiyalarisiz qo‘shin to‘plab urushga kirishilmas edi”[107]. “O‘g‘uznoma

[105] Mirzo Ulug‘bek. To‘rt ulus tarixi. Toshkent, “Cho‘lpon” nashriyoti, 1994, 42-46-b.

[106] Batafsil ma’lumot olish uchun qarang: Turg‘un Olmos. Xunlarning qisqacha tarixi (uyg‘u tilida). – Qashg‘ar uyg‘ur nashriyoti, 1986, 19-47-b.

[107] Usmon Turon. Turkiy xalqlar mafkurasi.T.; Cho‘lpon, 1995, 56-b.

...eposidagi Ulug‘ Turk, “Dada Qo‘rqut kitobi”dagi Qo‘rqut ota ob-
...qalimgi turkiylar e’tiqod qilgan shomonlar obraziga misol bo‘la
...“Jome’ ut-tavorix” asarida ham bu shomonlar obrazlariga mo-
...bor. Irqil Xoja shunday obrazdir. U O‘g‘uz xon hukmronligi
...ham, uning vafotidan keyin Kun xon hukmronlik qilgan davrda
...bo‘lgan edi. Irqil Xoja aslida “O‘g‘uznoma” kitobiy eposidagi
...Turk obrazidir. Irqil Xoja ham, Ulug‘ Turk singari, O‘g‘uz xon
...larining har biriga laqab, nom, tamg‘a va belgi tayinlaydi. Xullas,
...Xoja va Ulug‘ Turk obrazlari O‘g‘uz xon haqidagi rivoyatlarda,
...o‘z mohiyatini saqlagan.

...Jome’ ut-tavorix” asarida O‘g‘uz shaxsini yoritish borasida yana
...ga sazovor ma’lumot mavjud. Bizga ma’lumki, Xitoy solno-
...qalimgi turklar tarixi va rivoyat hamda afsonalari uchun eng
...ishonchli manbadir. Rashididdin “Jome’ ut-tavorix” asarini
...tayyorgarlik ko‘rayotgan paytda – 1286-yili Eronga Xitoydan
...Po‘lad Chjen Sin degan bir tarixchi keladi. Bu odam Xitoy solno-
...ma’lumotlari bo‘yicha chuqur bilimga ega edi. Rashididdin
...ning “Jome’ ut-tavorix” asari yuzaga kelishini, O‘g‘uz xon
...ning o‘ziga xoslik kasb etishini, ya’ni O‘g‘uz xon haqidagi kitobiy
...dan farq qilishini ana shu Xitoy muarrixining ma’ruzalaridan ham
...bilish lozim.

Rashididdinning mazkur asarida O‘g‘uz xon haqidagi rivoyatdan
...keyin, turkiy qavmlarning – qipchoq, qarluq, qalach, saqlab, qang-
...qabilalarning yuzaga kelish tarixiga oid rivoyatlar ham bor. Bu
...atlar “Jome’ ut-tavorix”ning birinchi jildidan o‘rin olgan. Bu ri-
...atlarga alohida urg‘u berishdan Rashididdinning maqsadi shu edi-
...mo‘g‘ul qavmlari turkiy qavmlardan kelib chiqqanini va har ikkala
...ning bobosi O‘g‘uz xon ekanini ko‘rsatish edi. Rashididdin ana shu
...atlardan ishonchli ilmiy dalil sifatida ham foydalandi.

“Jome’ ut-tavorix”da hikoyatlar. Bu asarda Chingizxon
...larining hayotiga oid ko‘plab hikoyatlar ham bor. Ayniqsa, Ugaday-
...ga oid hikoyatlar ko‘p bo‘lib, bu hukmdorning ko‘p qirralari – yerli
...ga xayrixoh munosabati, ayni paytda yolg‘onchi, xushomadgo‘y,
...va talonchilarga shafqatsizligi shu hikoyatlardan o‘rin olgan. Ras-
...ddin hikoyatlarga alohida urg‘u berar ekan, asosan, Ugadayxonning
...fazilatlariga diqqat qaratadi. Mana, bitta hikoyat:

Xoqon Qoraqurum shahrini qurgandan keyin, bir kuni xazinaga ko
di va u yerda taxminan ikki tuman balish (pul birligi – N.R.) ko'rdi. U
shunday dedi: "Bu balishlarni yig'ishdan nima ma'ni bor?! Bularni dar
mo qo'riqlash kerak bo'ladi-ku! Hammaga e'lon qilinsin: balish olishni
istaganlar kelib, olib ketaversin". Shahar aholisi – zodagonlar ham, od
diy xalq ham, boylar ham. kambag'allar ham – hamma xazinaga kelib
katta miqdorda balish olib ketdilar.

Hikoyat, bir tomondan, Ugadayxonning saxiyligini ko'rsatadi, ik
kinchidan, har qanday boylik insonlarning manfaatiga xizmat qilishi ke
rak degan uning qarashiga ishora qiladi.Endi quyidagi hikoyatga muro
jaat qilaylik:

Bir odam xonga forslarning bosh kiyimini olib kelibdi. Xon shu
rakayf ekan, uni ikki yuz balish pul bilan mukofotlabdi. Xon a'yonlari
yorliq qog'ozini o'sha odamga beribdilar, ammo muhr qo'yishni orqaga
suraveribdilar. Ular: "Ehtimol, xon janobi oliylari sarxushlikda farmon
berib yuborgan bo'lishlari mumkin", deb xavotirlanayotgan ekanlar.
Xon ertasi kuni o'sha odamni saroyda yurganini ko'rib qolibdi. Xon
a'yonlari o'sha odamga beriladigan yorliq qog'ozi haqida so'zlabdilar.
Xon, uch yuz balishga yorliq beringlar, deb buyuribdi. Ammo xazinadan
pul berishni yana orqaga suraveribdilar. To pul miqdori olti yuz balish
ga yetmaguncha, xon har kuni yuz balishdan qo'shaveribdi. Oxiri, xon
amirlarini va bitikchilarini chaqirib, ularga quyidagi savolni beribdi: "Bu
olamda biron narsa abadiy qoladimi yoki yo'qmi?" Hammalari bir ovoz
dan "Yo'q!" deb javob beribdilar. Shunda xon sohib Yalavochga yuz
burib, aytibdi: "Bu – xato, dong'i ketgan nom va yaxshi xotira abadiy
qoladi". Kotiblarga qarab, aytibdi: "Mening ashaddiy dushmanlarim siz
larsiz, chunki sizlar mendan yaxshi nom va yaxshi xotira qolishini ista
maysizlar. Sizlar o'yladilaringizki, xon sarxush bo'lgani uchun shuncha
pulni berib yuboryapti deb. Sizlar esa bu qilig'ingiz bilan (men bilan
xalq o'rtasida) g'ov yaratdingiz, muhtoj odamni ushlab o'tiraverdingiz.
Endi boshqalarga namuna bo'lsin deb, biringiz boshqangizdan qilmish
laringiz uchun qasos olmas ekansiz, foydasi yo'q".

Ugaday xon saxiy, ayni paytda har bir ishni ezgulik yo'lida qilib,
yaxshi nom qoldirish jamiki boyliklar oldida hech narsa ekanligini uq-

qtiyapti, xonning atrofidagi odamlar xonga muvofiq bo'lishi lozimligini
ko'rsatyapti. Rashididdin ayni paytda hukmdorning el orasidagi sha'ni
obro'sizlanishi oqibati qanday fojia bilan nihoyasiga yetishi muqarraligi-
ni ta'kidlayapti. Hukmdorning amri hech qanday mulohaza va muhoka-
malarsiz vojib bo'lishi muqarrarligini muarrix ham bu hikoyat ommaga
yetkazyapti.

Ugadayxonni go'zal axloq, oliyjanob fazilatlar egasi sifatida tasvir-
lar ekanlar, Rashididdin va kitobni yozishda ishtirok etgan muarrixlar
manfaat ko'zlamagan, balki turli tarixiy manbalardan, og'zaki xabarlar-
dan bu hukmdor haqidagi ma'lumotlarni to'plab, hikoyatga aylantirgan.
Rashididdinning ijodkorlik mahorati ana shunday hikoyatlarda yorqin
o'z ifodasini topadi. Qolaversa, Rashididdin "Jome' ut-tavorix"ni yoz-
gan paytda (milodiy 1310\11 yillari) Ugaday xon allaqachonlar olamdan
o'tib ketgan edi (1241-yilda). Rashididdin Chingizxonning avlodlari ha-
qida yaxlit va xolis tarixni, ular haqida yaratilgan og'zaki hamda yozma
hikoyatlarni bir joyga jamlash, kitobxonlarga ishonchli tarixni va xolis
adabiyotni taqdim qilish edi. U maqsadiga erishdi.

Boshqa mo'g'ul hukmdorlari, jumladan, Chig'atoy haqida yaratil-
gan hikoyatlar bu fikrlarni yana bir bor tasdiqlaydi. U ham akasi Ugaday
vafot etgan yili – 1241-yili G'uljada olamdan o'tgan edi.

Rashididdin Chig'atoyning shaxsiy fazilatlarini ukasi Ugaday xon
bilan aloqadorlikda yuzaga chiqaradi. Chig'atoy Ugaday xonga hurmat
va izzat-ikrom bilan munosabatda bo'lar edi. Ugaday xon bo'lajak taxt
vorisi bo'lgani uchungina emas, balki otasi, Ugaday taxt vorisidir, deb
e'lon qilgani bois, uning vasiyatini bajo qilish Chig'atoy uchun amri
vojib edi. Ota vasiyati qonun bilan barobar edi. Lavozimning ikir-chi-
kirlariga ham hurmatli munosabatda bo'lishni Chig'atoy Ugaday xon-
ga bo'lgan munosabatida namoyon qiladi. Qolaversa, mo'g'ullar turkiy
davlatchilik qoidalarini juda yaxshi o'zlashtirib olgan edilar. Rashidid-
din bir voqea orqali Chig'atoyni nihoyatda tarbiyali, ota vasiyatiga va
qonunga sadoqatli ekanini ko'rsatib beradi.

Bir kuni Chig'atoy va Ugaday xoqon sarxush holda chopqir otlari-
da ketayotgan ekanlar. Chig'atoy zavqlanib, Ugaday xoqonga aytibdi:
"Qani, kim o'zarga garov bog'lab, otlarni qo'yib yuboraylik". Ular ga-
rov bog'lashganlaridan keyin, otlarni choptirib ketibdilar. Chig'atoyning
oti yelib ketibdi va Ugadayning otidan salgina o'zibdi. Chig'atoy ke-

chasi bu voqeani eslab, o‘ylab qolibdi: “Men, otim xoqonning o‘zib ketsin deb, u bilan garov boylashdim-a! Qanday qilib bunga qo‘ydim?! Bunday xatti-harakatim katta xato. Boshqalar ham bu ko‘rib, dag‘allashib ketadilar. Bu esa yomon oqibatlarga olib Ertasiga ertalab Chig‘atoy o‘z amirlarini chaqirib, shunday dedi: cha men gunoh qilib qo‘ydim, shunday-shunday ish qildim. Hozir janobi oliylarining huzuriga boramiz, toki u menga ayb qo‘ysin va bo‘lgan jazoni bersin”. U bir to‘da amirlarini ergashtirib, odatdagi dan oldinroq saroyga kelibdi. Soqchilar, Chig‘atoy xon bir qancha lari bilan kelibdi, deb Ugaday xoqonga xabar beribdilar. Ugaday bu xabarga to‘liq ishonmasa ham, nima sababdan keldi ekan, deb votirlanibdi. Odamlarini, chiqib bilinglar-chi, nimaga kelibdi ekan, tashqariga chiqaribdi. Chig‘atoy shunday javob beribdi: “Biz, ham tug‘ishganlar, qurultoyda o‘zaro kelishib, quyidagicha qasamyod qil edik: Ugaday xoqon bo‘ladi, hammamiz unga itoat etamiz, buyruq ni so‘zsiz bajaramiz, uning bironta so‘ziga qarshi bormaymiz, u bil aslo tortishmaymiz. Kecha men u bilan garov boylashdim, otimni o‘zarga qo‘yib berdim. Xoqon bilan garov boylashimiz nahotki bi munosib bo‘lsa?! Shuning uchun men aybdorman, aybimni anglab, yerga keldim. Bu qilig‘im uchun jazoga mustahiqman. Ugaday xoq meni o‘ldiradimi, kaltaklatadimi – u hukm qiladi”. Ugaday xoqon o‘ shubhalaridan xijolat tortibdi, Chig‘atoyga muhabbati va mehri yana ortibdi, unga bo‘lgan diqqat-e’tiborini namoyon qilish uchun, shu ga larimni yetkazinglar, deb buyuribdi: “Bunday gaplarni qo‘ysangiz-c Axir, siz mening akamsiz! Bunday mayda-chuyda narsalar e’tibor b rishingizga arzimaydi”. Ammo Chig‘atoy bu gaplarga rozi bo‘lmab Oxiri, xoqon: “Sizni kechirdim”, deb aytgandan keyin, Chig‘atoy ro bo‘libdi. Chig‘atoy esa xoqonga sodiq tobe’ ekanini bildirish uchu to‘qqizta ot in’om qilibdi. Shundan keyin Ugaday xoqonning mirza e’lon qilibdi: “Hamma eshitib olsin, bilib qo‘ysin: xoqon Chig‘atoyn afv etdi, u esa aybi kechirilgani munosabati bilan “tikshimishi”[108] qilya ti”. Chig‘atoy shundan so‘ng qarorgohiga borib, o‘ziga xos notiqlik bila jamiki odamlariga bu haqda hikoya qilib beribdi. Shu voqea munosaba bilan Chig‘atoy va Ugaday o‘rtasida ittifoq va muvofiqat yanada mustah kamlanibdi. Boshqa hamma qarindosh-urug‘lar faqat itoatkorlik yo‘li tanlab, doimo Ugaday xoqonning farmoniga bo‘ysunadigan bo‘libdila *(2-jild, 95-96-b.).*

[108] Bu so‘z “Jome’ ut-tavorix”da yuqori lavozimdagi shaxslarga qilingan in’omni bildiradi.

Rashiddin Chig'atoyning bu xatti-harakatini, bir tomondan, la-[illegible] balki yozilmagan qonun sifatida baholagan bo'lsa, [illegible] odob o'git sifatida keltiradi. Qolaversa, Chig'atoy [illegible] (yasa)-qoidalariga rioya qilish borasida tarixda hamma-[illegible] sazovor bo'lgan edi. Hikoyatda Chig'atoyning ana shu [illegible] ham e'tibor berilgan bo'lib, uning tengsiz salohiyatga ega [illegible] ayon bo'lib turadi.

"Jome' ut-tavorix" asarining tili haqida. Tarix asarlari ijodkor-[illegible] badiiy ijodga aloqadorligini belgilaydigan yana bir omil badiiy [illegible] foydalanish mahoratidir. Rashididdinning "Jome' ut-tavorix" asari [illegible] fors tilida yozilgan. Rashididdin bu asaridan oldin "Kitob ul-[illegible] va l-asar" qomusiy asarini va "Miftoh ul-tafsir" nomli Qur'onga [illegible] yozdi. Har ikkala asaridan ham ko'ra, "Jome' ut-tavorix" Ras-[illegible]ga shuhrat keltirdi. Mazkur asar turk-mo'g'ul xalqlari tarixini [illegible] va ilmiy asosda yoritgani bilan bir qatorda, asarning yozilish uslubi [illegible] Rashididdinning nasr ustasi ekanidan dalolat berardi. "Jome' ut-[illegible]"ni u sodda, chiroyli, ayni paytda obrazli til bilan yozdi. Rashi-[illegible]ning bu asari badiiy nasr namunasi sifatida ko'plab zamondosh [illegible]larga namuna bo'ldi. Zotan, muarrixlar o'z asarlariga ortiqcha [illegible] berishga urinib, metaforalar, mubolag'alar, she'riy topishmoqlar va [illegible] qator timsollardan foydalanishar, buning oqibatida asarni oddiy [illegible] tushunishga qiynalardi. Rashididdin esa o'z asarini keng om-[illegible]ni nazarda tutgan holda yaratdi, soddalik va oddiylikni asar tilining [illegible] mezoni deb bildi.

Rashididdin – shoir. Rashididdinning ijodkor sifatidagi iqtidori [illegible]iyatida ham ko'rinadi. U ma'lum bir voqea yoki shaxsiyatlar muno-[illegible]bati bilan she'rlar yoki she'riy parchalar keltiradi. Bu she'rlarning ay-[illegible]lari Rashididdinning o'ziga tegishli ekani ma'lum bo'lib turadi. Ma-[illegible], jang maydonida otdan yiqilib, dushmanning otliq askariga yerdan [illegible] hujum qilgan va bir necha chaqirimgacha otliq dushmanni quvgan [illegible]monning jasoratidan hayratlanib quyidagi misrani bitdi:

Jang qilishga qodir bunday piyoda sipohni ko'rmagan edim,
U itoatsizlarning kallasini qo'lga kiritdi (*1-jild, 174-b.*).

Yoki Xalokuxonning Bag'dod xalifasi Mustasimga chopar orqali [illegible]borgan tahdidli xabarini quyidagicha she'rga soldi:

Osmon gumbazidan seni uloqtiraman,
Sherday o'kirib, oyog'ingni osmondan qilaman.
Shohligingda tirik jonni qoldirmayman,
Shaharu qishloqlaringni olovga yem qilaman (*3-jild, 35-b.*).

Rashididdin Firdavsiyning "Shohnoma"sidan, Sa'diy Sheroziy Nasiriddin Tusiydan baytlar keltiradi, qit'a, fard kabi janrlardan unum foydalanadi. Uning adabiy janrlarga munosabatidan badiiy ijodga yaq da yaqin bo'lganini anglash mumkin.

Umuman, "Jome' ut-tavorix" – badiiy ijod mahsuli bo'lib, uning muallifi Rashididdin katta ijodkor sifatida adabiyot tarixidan o'rin olish ga loyiqdir.

Savol va topshiriqlar

1. "Jome' ut-tavorix" qachon yozilgan?
2. O'g'uz xon haqidagi rivoyatning qisqa mazmunini so'zlab be ring.
3. Rashididdin bu asarini yozishda qaysi manbalardan foydalan gan?
4. Bu rivoyatda shomon qaysi obrazda o'z ifodasini topgan?
5. Ugaday xon haqidagi rivoyatning mohiyati nimalardan iborat?
6. Chingizxon nima uchun a'yonlari bilan Ugaday xonning huzu ga bordi?
7. Ugaday xon Chig'atoy xonga qanday munosabatda bo'ldi?
8. Rashididdinning shoirlik mahoratiga misollar keltiring.

Qutb va uning "Xusrav va Shirin" dostoni

Reja:

1. Qutbning "Xusrav va Shirin"i tarjima asari sifatida.
2. Qutbning tarjimai holiga oid ma'lumotlar.
3. Tarjimadagi farqlar.
4. Dostonda Tinibek madhi.
5. Dostonda ishq timsoli.
6. "Xusrav va Shirin"ning qisqacha mazmuni.
7. Qutb – shoir.
8. Qutbning "Xusrav va Shirin"ida folklor obrazlari va motivlari.

Tayanch so'z va iboralar: *erkin tarjima, badiiy mahorat, asliyat, ko'nikma, turkiy doston muallifi, bayt, an'ana, boblar.*

Qutbning "Xusrav va Shirin"i tarjima asari sifatida. Oltin O'rda davrida yaratilgan yana bir doston "Xusrav va Shirin"dir. Bu asar mashhur ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy qalamiga mansub dostonning eski o'zbek tilidagi erkin she'riy tarjimasidir. Asar muallifi xorazmlik Qutbdir. Bu ijodkorning bizgacha yetib kelgan birdan-bir asari "Xusrav va Shirin"dir. Zotan, Qutb o'z asarini Nizomiy-ning shu nomdagi dostoni tarjimasi ekani to'g'risida shunday deya xabar beradi:

Xorazmg qaynab ush savdo bishurdum,
Nizomiy bolidan halvo bishurdum.

Tilimni oting'a ushbu forsi tilni
Bayon qildim tuzdum ush nazm uzra qilni.

Bu bog'dim xush yidig'lig' suv bu ko'ldin,
Ko'ngullar qonsu teb bu sofi suvdin (32-b.)[109].

Tarjimachi Qutb kamtarlik bilan o'z tarjimasini "Nizomiy bolidan pisgan halva" deb aytsa ham, tarjima nihoyatda katta mehnat samarasi

[109] Bundan keyingi nashrdan olindi: Зайанчковский А, *HESRAV U SIRIN* KUTBA. Tekst. ALMA-ATA, 1958, bundan keyin mazkur kitob sahifasi ko'rsatiladi, xolos.

va buyuk iste'dodning zuhuri deb ayta olamiz. Badiiy tarjima tarjimon katta mas'uliyat yuklashi bilan birga, ijod hamdir.

Qutbning tarjimai holiga oid ma'lumotlar. Qutbning tarjimai holiga oid ba'zi ma'lumotlarni "Xusrav va Shirin"dagi "Kitob nazm qil moqqa sabab bayon ayur" bobidan anglash mumkin. Qutbning tug'ilgan yashagan yillari va joyi haqida hech qanday ma'lumot yo'q. Shu bobda Qutb "Xusrav va Shirin" dostonini Oq O'rda poytaxti Sig'naqqa (Sig daryoning o'rta oqimida joylashgan shahar, hozirgi Qozog'iston hudu dida) olib borgani haqida aytib o'tadi. U o'z dostonini aslida 1339-yil tamomlagan. Qutb asarini Tinibekka bag'ishladi. Tinibek – Oltin O'rda tanazzulga yuz tutish arafasida hukmronlik qilgan xon O'zbek xonning (hukmronlik davri 1312- 1340-yillar) o'g'li. Tinibek (hukmronlik davri juda qisqa – 1340-yil) Oltin O'rda tarixida juda katta iz qoldirmagan bo'lsa ham, Qutb "Xusrav va Shirin" dostonida bu hukmdorga berga ta'rifidan shuni anglash mumkinki, Tinibek yosh, aqlli va jasur hukmdor edi. Qutb Oq O'rdada yoki Sharqiy Qipchoqning poytaxti Sig'noq shahrida yashagan deb taxmin qilsa bo'ladi[110]. Aslida Oltin O'rdaning asos xonlari Ko'k O'rdada o'tirib, 1224-1359-yillarda Qipchoqning g'arbiy qismini boshqargan.

"Malika marhuma xon Malik madhi" bobida esa Oq O'rda haqida so'z ketadi:

Jamila xon Malik ul baxt o'rki,
Oq O'rdu davlati, ul taxt ko'rki (30-b.).

Bu baytdan Tinibek Oq O'rdada yashagani ma'lum bo'lib turibdi. Qutb "Xusrav va Shirin" dostonini Tinibekka va xon Malik – hukmdorning xotiniga bag'ishlashni niyat qilganini, Nizomiy nazmi singari kitob yaratib, o'zini xonga tanitishni maqsad qilganini alohida ta'kidlaydi. Xon Malik – Oltin O'rda hukmdorlarining xotinlariga berilgan unvondir.

Italiyalik sayyoh Plano Karpini Oltin O'rdaga qilgan sayohati (1245-yil) malikalar ham hukmdor erlari bilan taxtda o'tirib, davlat ish

---

[110] Ingliz olimi Stenli Len-Pul bergan ma'lumotga ko'ra, Tinibek Ko'k O'rda (G'arbiy Qipchoq da 1340-yili bir necha oy davomida hukmronlik qilgan. Undan keyingi hukmdor Jonibekning taxtga o'tirgan yili ham 1340 deb ko'rsatilgan. Qarang: Абуль-Гази Баходур-хан. Родословное дерево тюрков. Стэнли Лэн-Пуль. Мусульманские династии. Москва-Ташкент-Бишкек. 1996, 4[illegible] 6. Stenli-Pul Oq O'rda va Ko'k O'rda xonlari haqida bergan ma'lumotlardan ma'lum bo'ladiki, Tinibekning, qolaversa, Qutbning tarjimai holiga oid kuzatishlar aniqlik kiritishni talab etadi.

boshqarishda ishtirok etganlarini yozgan edi. Shuningdek, arab sayyohi Ibn Batutta bu an'ana O'zbek xon vaqtida ham borligi haqida ma'lumot beradi[111].

"Xusrav va Shirin"da Qutbning tarjimai holiga aloqador yana bir ma'lumot Misr Mamluklar davlatiga ishora qilinganidir. "Shahzoda Tinibek madhi" bobining nihoyasida Qutb Tinibekning qudrati va oliyjanob sifatlari, uning jahonshumul mavqeini madh qilar ekan, quyidagi misralarni bitadi:

Yanasun Misru Shomda yorlig'ingiz,
Eling'da irg'asun ko'b yorlig'ingiz (29-b.)

Bu baytdan anglashilishicha, 1340-yildan keyin Oltin O'rdaning inqirozi boshlandi va Oltin O'rdadagi ba'zi adabiyot va san'at namoyandalari Misr mamluklar davlatiga yo'l oldilar. Qutb ham Mamluklar davlatiga ketishga taraddud ko'rayotgani ehtimoldan xoli emasligiga yuqoridagi bayt ishora qiladi.

Tarjimadagi farqlar. Har ikkala asarning ayrim o'rinlari solishtirilganda, Qutbning tarjima jarayonida qilgan qo'shimchalari, ayni zamonda uning mahorati ma'lum bo'ladi. Jumladan:

1. Qutb o'z tarjimasida Nizomiy dostonining ayrim boblarini qoldirdi va bularning o'rniga o'z ijodidan ayrim namunalarni kiritdi. A.Xolqgurov tayyorlagan matn asosga olinganda, turkiy doston muallifi Qutb qiyoslash jarayonida Nizomiy dostonidan 15 bobni qoldirib, ularning o'rniga 4 bobni yangidan qo'shgan. Bu o'zgarishlar "Muqaddima"dagi boblarga, ya'ni "mamduh"lar tabiiy ravishda almashgan boblarga nisbatan an'anaga ko'ra, har ikkala asar boshqa-boshqa hukmdorlarga bag'ishlangani bois, bu boblarning matni ham almashgan. Jumladan, Qutbda Muhammad a.s.dan keyin xalifalikni boshqargan to'rt xalifa – Abu Bakr, Umar, Usmon va Alining madhi tamomila yangidir[112]. Nizomiyning "Xusrav va Shirin"ida o'n yetti baytdan iborat "Rasul alayhissalomning to'rt yori o'dgusi" nomli parcha ana shu to'rt xalifaga bag'ishlangan. Nizomiyning "Xusrav va Shirin"ida esa bu parcha yo'q.

2. Nizomiyning "Xusrav va Shirin"ida "Kitob tuzish vasfida" bobi yuzida shohlikning joriy bo'lgani, Jamshid, Fag'fur kabi shohlar bi-

---

[111] Batafsil ma'lumot olish uchun qarang: Tatar adabiyoti tarixi (tatar tilida).., 176-b,

[112] Гильманов М.А. Сравнительный анализ поэм «Хусрав и Ширин» Низами и Кутба. Автореферат дис. avtoreferati, T.:1994, 6-b.

rin-ketin taxtga o'tirgani va ularning biri so'z bilan, boshqasi qilich bilan mamlakatlarni boshqargani va Nizomiyning so'z borasidagi xizmatlari, shohanshoh Eldigiz Muhammad Atobakining lutfu karamiga tahsin o'qigan baytlardan iborat. Qutbning "Xusrav va Shirin"ida esa "Kitob nazm qilmoqqa sabab bayon ayur" nomli parcha bor. Parchada mazkur asar tarjimasi shahzoda Tinibekka va "Malika marhuma xon Malik otaga" bag'ishlangani, "Nizomiy bolidin halvo" pishirgani va ishq vasfi bayoni berilgan.

3. Qutb yana Xusrav bilan Shirinning suhbatida ikki bobni, Borbad bilan Nigiso o'rtasidagi suhbatda ikki bobni tushirib qoldirgan. Nizomiy dostonida "Nizomiyning donoligi va o'gitlari" bobi mavjud. Bu bobda Buzurg Ummid "Kalila va Dimna"dan Xusravga qirqta masal hikoya qilib beradi. Bu bobni ham Qutb tarjimada tushirib qoldirgan.

4. Yana Qutb Borbadning qo'shiqlari tavsifini (29 baytni), Xusrav payg'ambarni tushida ko'rgani voqeasi (60 bayt)ni ham asariga kiritmagan.

5. Shu qatorda ozarbayjon shoirining bu olam bebaqolig'i, hasadgo'ylar, insonlarning noshukrligi kabi falsafiy-axloqiy qarashlarini turkiy doston muallifi qisqartirib olgan.

6. "Xusrav va Shirin" tarjima asari bo'lgani holda, Qutb katta ijodkor sifatida voqealar tasvirida ancha erkin yo'l tutgan. Ayni choqda Qutbning asarida asl matndan qisqartirilgan o'rinlar, o'zgartirilgan geografik nomlar ham mavjud. Masalan, Qutb o'quvchiga qulaylik tug'dirish maqsadida Nizomiy dostonidagi Sosoniylar sulolasini Eron davlati deb atay di. Forscha matndagi mamlakatlar, davlatlar nomlarini Qutb o'zbek kitobxoniga yaxshi tanish bo'lgan mamlakatlar nomlari bilan almashtiradi. Jumladan, Xusravning suhbatida Xuroson beklari ishtirok etadilar. Yoki Nizomiydagi Mehinbonu saroyi tasviri Qutbda yo'q. Nizomiy dostonida Madoyindan Xurmuzd tazyiqidan qochib kelgan Xusravni Mehinbonu o'z saroyida kutib oladi. Qutb esa bu lavhani yaylovga ko'chirgan va h.[113]

7. Nizomiy dostonining nihoyasidagi "Xusravning qabri ustida Shirinning o'limi" bobida 134 baytdan Qutb 59 baytni olgan, xolos.

8. "Xotimat ul-kitob" qismi Nizomiyda 112 baytdan iborat bo'lib, Nizomiyning o'z ijodidir. Turkiy dostonda esa bu bob "Necha so'z xo-

[113] Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. Qayta ishlangan uchinchi nashri. Toshkent: «O'qituvchi» nashriyoti. 1976, 250-b.

[illegible] kitobida aytur ustod" deb nomlanib, 51 baytdan iborat. Mazkur [illegible] Qutbning "Xusrav va Shirin" dostonini ko'chirgan kotib Berka Faqih Qipchoqiy ijodiga mansubdir. Berka Faqih shoirilik iste'dodini [illegible] shu baytlarda namoyon qilgan.

Shu o'rinda Berka Faqih haqida qisqa aytib o'tishga to'g'ri kela-[illegible]. Dostonning bizga ma'lum bo'lgan yagona nusxasini Qutb vafotidan [illegible] o'tmay 1383-1384-yillarda Misrda Faqih ibni Berka Qipchoqiy ko'chirgan. Bundan tashqari, Faqih ibni Berka Qipchoqiy anchagina [illegible] olim va tarjimon bo'lgan ko'rinadi. U o'zi ko'chirgan nusxani Iskandariya hokimi Altunbo'g'aga bag'ishlagan. Shuningdek, Faqih ibni [illegible] 1387-yili Altunbo'g'aga bag'ishlab yozilgan "Irshod ul-muluk [illegible] saltin" (Sultonlar davlatiga to'g'ri yo'l ko'rsatish) nomli asarni qip-[illegible] tilga tarjima qilgan. Bu asar musulmonlik huquqiga bag'ishlangan [illegible] qo'lyozmasi Istambuldagi Ayo Sofiya kutubxonasiga saqlanadi.

Faqih ibni Berkaning shoirlik iqtidori ham bo'lganini Qutb "Xus-[illegible] va Shirin" dostoni nihoyasidagi "Necha so'z xotimati kitobida aytur [illegible]" bobi ham ko'rsatadi. Uning she'ri "Qutadg'u bilig" vaznida. Shu [illegible] "Qutadg'u bilig"ning Qohira nusxasini Misrga Faqih ibni Berka [illegible] olib borgan degan fikrlar ham bor[114].

Shunday qilib, ayrim boblarning va lavhalarning qisqartirilishi na-[illegible]sida turkiy doston matni forscha matnga nisbatan ming baytdan or-[illegible]roq qisqargan. Garchi shunday qisqartirishlar bo'lsa ham, Nizomiy [illegible] dostonining tuzilishiga, voqealar rivojiga, alohida lavhalarga Qutb tarji-[illegible]sida zarar yetmagan. Bu singari qisqartirishlar albatta, kitobxonni na-[illegible]zarda tutgan holda, turkiy adabiyotga juda ham zarur deb hisoblanmagan [illegible] holarda yuz bergan, xolos.

Nizomiy va Qutbning "Xusrav va Shirin"idagi farqlar shuni [illegible]ko'rsatadiki, Qutbning asarida ijodiy yondashuv bor, tarjima uning ijod [illegible]mahsuli ekanini ko'rsatadi. Asarning hamma boblarida Qutb tarjimaga [illegible]ijodiy yondashgani ma'lum bo'lib turadi. Masalan, dostonning asosiy [illegible]qahramonini Xusrav, ikkinchi darajali qahramonlari Farhod, Shovur ob-[illegible]razlari tavsifida o'zgarishlar Nizomiy dostoni bilan qiyoslanganda yaq-[illegible]ol ko'zga tashlanadi. Nizomiyda Xusravning yoshlikdagi ta'rif-tavsifiga [illegible]oid lavhalar bilan Qutbdagi ta'rif-tavsiflar o'rtasidagi farqlarni keltirish o'rinli bo'lar edi. Xusravning jismonan ulg'ayishi emas, balki ma'naviy [illegible]tomondan kamol topishiga oid lavhalar Qutbda birmuncha mubolag'ali

[114] Turk adabiyoti tarixi, 1 jild.., 175-b.

va xalqona tilda bayon qilinadi. Misol sifatida Nizomiy bilan Qutb
tonlarida Xusravning o'n to'rt yoshda qanday fazilatlarga
solishtirish kifoya:

Nizomiyda:
Yetib o'n to'rtta yoshi topdi iqbol,
Chiqordi murg'i donishi paru bol (39-b.).
Qutbda:
Tamomkim umri o'n to'rt yoshqa yetti,
Bilig simurg'u tan Qofini tutti (35-b.)

Qutb Xusrav obrazini yangicha talqin qilmoqchi emas, ammo
na obraz – xalq og'zaki ijodiga xos mubolag'ali tasvir yaratish
asosiy maqsadi edi. Garchi Qutbning o'zi bu haqda aytmasa ham,
ravning ta'rif-tavsifidan shu maqsad anglashiladi.

Dostonda Tinibek madhi. "Xusrav va Shirin"ning muqaddima
dagi ma'lumotlarga ko'ra, Qutb XIV asr o'rtalarida yashab ijod
Bu davrda Xorazm Oltin O'rda davlatiga tobe edi. Yuqorida aytga
mizday, doston 1340-yili yozilib, Oltin O'rda xonlaridan O'zbekxonning
(1312-1340-yillarda hukmronlik qilgan) o'g'li Tinibek va uning rafiq
siga bag'ishlangan. Asarda shahzoda Tinibekka o'ttiz to'qqiz bayt
iborat qasida bor. Qasidada Qutb Tinibekni olamda tengsiz xon, bilim
don, aqlli, jasur lashkarboshi, siyosatda nihoyatda dono va boshqa qato
sifatlarga ega qilib tasvirlaydi:

Xonimiz Tinibek shohi juvon baxt,
Kim o'sh andin quvanur toj ham taxt.

Yeti iqlim ichra xoli bu zamonda
Tenging yo'q shaksiz ul barcha jihonda.

Bu kun xonliq bo'dung'a kertu xonsan,
O'sh andin o'tru kim jonu jihonsan.

Bilig qamchisini elga olib o'sh,
Yana davlat otingg'a otlanib xo'sh.

[illegible] kim berk tuttung,
[illegible] maydonida to'b o'ynab uttung...(28-b.)

[illegible] Tinibekni o'z davridagina emas, balki o'tmishdagi mashhur [illegible] ham buyuk hukmdor ekanini tasvirlar ekan, mubolag'ali [illegible] aytiladi, ammo bu detallar tarixiy voqyelikka qanchalik mos [illegible] noma'lum. Bu tasvirlarni Qutbning ijodi mahsuli deb qa- [illegible], xolos. Shu yo'sinda Tinibek faqat Oltin O'rda davlatining [illegible] bo'lib qolmay, o'tmishdagi bilimdon, jahonshumul hukmdor- [illegible] ham ustun jahongir ekani kitobxon ko'z o'ngida gavdalanadi. Bu [illegible] Qutb, shubhasiz, Oltin O'rdaning qudrati bilan birga, hukm- [illegible] shaxsiyatiga ham urg'u beradi:

[illegible] kim bag'ishladi idi jud (сахийлик),
[illegible] o'lgay erdi tirik bo'lsaydi Mahmud.[115]

[illegible] Haq bir xong'a bermish,
[illegible] xulq kim san jong'a bermish.

[illegible] sulqungg'a loyiq tabi' mavzun,
[illegible] har bir so'zung ming durri maknun.

[illegible] sulqu zahi fahmu zahi ilm,
[illegible] aqlu zahi tab'u zahi hilm.

[illegible] xonliq, zahi shafqat, zahi dod,
[illegible] bor haqqingda yo'q ush faryod.

[illegible] Xusravkim bu kun ham Xusravi Chin,
[illegible] o'gransa podshohliqni sendin (28-29-b.).

Xalq og'zaki ijodidagi ideal podshoh - ideal jamiyatning asoschisi [illegible] haqidagi g'oyalardan Qutb Tinibek madhida unumli foydalangan [illegible]. Bu asarning yagona qo'lyozma nusxasi Parijda saqlanadi.

Dostonda ishq timsoli. "Xusrav va Shirin"dagi "Kitob nazm qil- [illegible] sabab bayon ayur" bobida kitobning yozilishiga sabab sifatida

[115] Mahmud G'aznaviyga ishora.

Qutb *ishq* timsolini ko‘rsatadi. Insonning joni ishq bilan tirik, ishq odam murda bilan barobardir, deya ishqning qudratiga quyidagicha ta berishda davom etadi:

Kishining kim ko‘ngulda ishqi bo‘lsa,
Ne tong bulbul mengizlik ul zori qilsa,

Falak mehrobi ishq ermish, xush angla,
Oshiqlarning so‘zini ishq birla tingla.

Kishi kim oshiq ermas joni yo‘q, bil,
O‘lugni bormu ter ochunda oqil.

Agar it ko‘nglinga Haq ishqi kirsa,
Kelur ul tilga, ketmaz ursa, sursa (33-b.)

Ishqning suratini bu qadar teran va kitobxon ko‘zi o‘ngida yor aks ettirish iste’dodi Qutbning ulkan shoir ekaniga yana bir dalil. Uni cha, ishq timsoli keng tushuncha. Osmonu zamin, dengizlar, jamiki bo liq ishq bilan tirikdir. Shuningdek, ishq bo‘lmasa, odam zoti ham da yoga kelmagan bo‘lardi. Bu degani – odamzod ham ilohiy ishq bil barhayot, ishq tiriklik manbai deganidir.

Nizomiyning “Xusrav va Shirin”idan ayni shu parchalarga e’tib bersak, ishq timsoli Qutb tarjimasida to‘liq saqlanganini, hatto obrazlil ishq timsolining ilohiy ishq darajasiga ko‘tarilganiga guvoh bo‘lam Qiyos uchun Nizomiyning “Xusrav va Shirin”idan ayrim parchala e’tibor beraylik:

Agar ishqsiz bo‘lsa joni olam,
Tirik qolgaymi bir davroni olam?...

Eshakdek yeb-ichishdan bo‘lma xursand,
Mushukdir gar anga ko‘nglungni et band.

Mushuk ishqida gar dilgir erursan,
Ki andin yaxshiroqdir sher erursan...

[illegible] tusmi o'lgay donayi ishq,
[illegible] bo kimga baxt koshonayi ishq[116].
[illegible]

[illegible] tasvirida ma'lum farqlar bo'lsa-da, mohiyat har [illegible] hum bir-biridan keskin farq qilmaydi. Zotan Qutb Ni- [illegible] "Xusrav va Shirin" dostoni syujetini, qahramonlar obrazini [illegible]
[illegible] yuqoridagi baytlaridagi ishq timsoli tasviri Qutbning [illegible] Shirin"ida quyidagicha madh qilinadi:

[illegible] oshiq ermaz, joni yo'q bil,
[illegible] hkni bormu ter ojunda oqil?!

Agar il ko'nglina haqi ishqi kirsa,
[illegible] il tilga ketmaz ursa, sursa.

Agar bo'lmasa oshiq charxi bazrom,
[illegible] sargardon yurir, qilg'a(y) erdi orom.

Oshiq bo'lmasa ushbu yetti qat yer,
[illegible] muncha xaloyiq zaxmini yer?!...(33-b)

"**Xusrav va Shirin"ning qisqacha mazmuni**. Doston Eron shohi [illegible] Parviz bilan Armaniston (Qutbda Ko'histon) podshohining jiya- [illegible] orasidagi muhabbat mojarolari to'g'risida hikoya qiladi. Dos- [illegible] turkiy xalqlar dostonlaridagi singari, farzandsizlik motivi bilan [illegible]. Qutb dostonining qisqa mazmuni quyidagicha:

[illegible] vafotidan keyin uning o'g'li Xo'rmuz otasining taxtiga [illegible], mamlakatni adolat bilan, otasi o'rnatgan qonun-qoidalar bo'yicha [illegible]. U farzandsiz edi. Xo'rmuzd ko'p qurbonliklar va iltijolar [illegible], O'g'ondan bir o'g'il so'radi. Nihoyat, Xo'rmuzdning xotini o'g'il [illegible]. Bola shunday chiroyli ediki, yuzlari quyosh kabi porlar, uning [illegible] boqqan odamlarning ko'ngli ravshan tortardi. Shu bois bolaga

[illegible] quyidagi nashrdan olindi: Nizomiy Ganjaviy. Xusrav va Shirin. Doston. Forsiydan [illegible] tarjimasi, Tehron, "Al-Xudo" xalqaro nashriyoti. 2005y. Bundan keyin mazkur [illegible] sahifasi ko'rsatiladi. xolos.

Xusrav Parviz deb ism qo‘ydi. Bola o‘n to‘rt yoshga yetganda, hu
hunarlarni, barcha bilimlarni egallab bo‘ladi, odamlarni ham yaxshi
mon deb ajratadigan bo‘ladi.

Kunlarning birida Shovur ismli bir jahongashta odam Xusrav
Shirin hamda uning ammasi haqida hikoyatini aytib beradi. Mehinb
nuning qudratli hukmdor ekanini hikoya qiladi. Shirinning esa te
yo‘q go‘zalligini Shovur ta’rif-tavsif qilgandan keyin Xusrav Shovu
Ko‘histonga borishga undaydi. Shovur Ko‘histonga borgach, chi
gulzorda Xusravning suratini chizib, osib qo‘yadi. Bu go‘zal maskan
Shirin kanizlari bilan sayr qilgani chiqqan edi. Shovur Xusravning su
tini ko‘zga ko‘rinadigan joyga qo‘ygandan keyin, o‘zi yashirinib ola
Shirin Xusravning suratini ko‘rib unga shunchalik oshiq bo‘lib qoladi
Shirinning ko‘zlaridan yosh o‘rniga qon oqa boshlaydi. Shirin bog‘
yashirinib yurgan Shovurni sezib qoladi va kanizaklaridan birini uni ch
qirib kelishga yuboradi. Shovur bilan Shirin bog‘da yolg‘iz qoladila
Shovur Shiringa Xusravning kimligini, ta’rifini qilib beradi. Xusrav ha
Shiringa oshiq bo‘lib qolganini, Xusravning chiroyini Shovur hikoya q
lib beradi. Shovur gapini tugatgandan keyin Shiringa Xusravning uzug
ni beradi va Xusravning saroyiga – Madoyinga borishni maslahat berad
Shirin saroyga borib, Mehinbonudan ertasiga oti Shabdizni minib ov
chiqishga ijozat so‘raydi. Mehinbonu ijozat beradi. Shirin Xusravnin
huzuriga borish, unga yetishish uchun ammasi Mehinbonuni aldag
edi. Ertasiga Shirin saroydan g‘oyib bo‘lgani haqidagi xabarni kanizak
lar Mehinbonuga yetkazadilar. Mehinbonu dod-faryod qiladi. Shunda bi
qari pir ko‘rgan tushini aytadi:

Bu yanglig‘ tong ajoyib tush ko‘rdim,

Tushum ta’birin ushbu ishga yo‘ydim, – deya uchib ketgan qush
ning – Shirinning ortidan quvish yaxshilik alomati emasligini, uchib ket
gan qush bir kun qaytib kelishin bashorat qiladi.

Shirin Xusravning saroyiga yetib keladi. Ammo bu paytda shoh
Xo‘rmuzd taxtni o‘g‘li tortib olib qo‘yishidan qo‘rqib, uni o‘ldirmoqchi
bo‘ladi. Xusravga Buzurg Ummid “Otang sening joningga qasd qilgan
yaxshisi, bir necha kun otangning ko‘ziga ko‘rinma, bu yerdan uzoq
larga ket”, deb maslahat beradi. Xusrav Arman mamlakatiga yo‘l oladi
Yo‘lda bir gulzorda Xusrav bilan Shirin uchrashib qoladilar. Shirin Xus
rav bilan birga Arman mamlakatiga ketadi.

Xusrav Mehinbonu saroyiga kelib, shu yerda yashab yurgan edi
Shu orada Xusravga otasi vafot etgani haqida xabar keladi. Xusrav ota

...shitgach, Mehinobonu saroyidan ketadi va borib, otasi o‘rniga ...o‘tiradi. Xuddi bobosi No‘shirvon singari mamlakatni adolatli ...para boshlaydi.

Shovur Shirinni Madoyinga Mehinbonu saroyiga qaytarib olib kela... Ammo bu paytda Xusravning taqdiri tahlika ostida qolgan edi. Bah... cho‘bin Xusravga qarshi otlanadi. Bahrom: ”Bu padarkush Xusrav ...loh bo‘lishga nomunosibdir”, deya xalqni qo‘zg‘aydi. Oqibatda ...srav mag‘lub bo‘ladi va Eronga qochadi. Eronga qochib borayotgan... Shiringa duch kelib qoladi. Mehinbonuga shoh Xusrav kelgani va ...shiyci bo‘lib turish haqida xabar keladi. Xusrav bilan Shirin esa bir... ...larining visoliga to‘ymay, zavqlanish bilan band edilar. Mehinbonu ...ahvolni ko‘rib, Shirinni Xusravdan sovutish uchun quyidagicha gap... ...ni o‘ylab topadi:

Ko‘rarmankim, ko‘ngul bermish sanga shoh,
Yog‘an tushmush saning ovungqa nogoh.
O‘shul xud hech tiya bilmaz o‘zini,
Vale san ham eshitursan so‘zini.
Kerakmazkim suchuk so‘z birla aldab,
Ey Shirin, shakkaringni qilsa jullob (98-99-b.)

Shirin Mehinbonuning bu qutqulariga ishonib, Xusravdan o‘zini ...qochadi. Ammo ertasi kuni ikkalovi yana ko‘rishadilar, vaqtni poy... ...sayr bilan o‘tkazadilar. Xullas, yoz mavsumi Xusrav bilan Shiringa ...siyortlik lahzalarini olib keladi. Xusrav bilan Shiringa o‘nta qiz nav... ...navbat afsonalar aytib beradilar. Xusrav Shiringa, Shirin Xusrav... ...aldu vafoda sodiqliklarini aytib, ont ichadilar.

Shundan keyin Xusrav lashkarini otlantirib, Rum mamlakatiga qa... ketadi. Rum qaysari Xursavni ko‘rgach, uning tolei baland ekanini ...glaydi. Qaysar o‘z qizi Maryamni Xusravga nikohlab beradi. Bir nec... ...kun Xusrav u yerda bo‘lgach, Rum qaysaridan lashkar so‘raydi. Qay... ...Xusravga ko‘p lashkar beradi va uni yo‘lga kuzatib qo‘yadi.

Xusrav o‘z yurtiga yetib kelib, Bahrom chubin bilan jang qiladi. ...ahrom chubinni Xusrav mag‘lub qiladi, Bahrom qochib ketadi. Xusrav ...sidan qolgan taxtga o‘tirib, yana mamlakatni adolat bilan boshqara ...shlaydi. Xayolini doimo Rum qaysariga bergan va’dalari, Maryam ...ud qiladi. Shirin esa bu paytda Xusravning firoqida o‘rtanadi. Shu ...rada Mehinbonu xastalanib, vafot etadi va taxtga Shirin o‘tiradi. Xus... ...v Shovurni Shirinning huzuriga yo‘llaydi. Shovur Shirinning saroyiga

borib, uni Xusravning huzuriga borishga ko‘ndirmoqchi bo‘ladi. A
Shirin qahr bilan Shovurning da’vatini rad qiladi:

Suchuk til birla meni aldayursan,
O‘zoqitekmu aldangay teyursan.
Vafo qildim, jafolar qildi qarg‘u,
Jafo yutmoqqamu ul yerga borg‘u?..
Qayu ko‘nglum bila anda borayin,
Aning yoninda Maryamni ko‘rayin?(149, 151-b.)

deya Xusravning bevafoligini, subutsizligini, vafoga xiyonatkorl
ni ochib tashlaydi.

Shirinning yemak-ichmagi faqat sut edi. Sut keltiriladigan joy
roydan ancha uzoq edi. Shu bois xizmatkorlar sut olib kelishda an
yo‘l bosib, mashaqqat chekar edilar. Shirinning orzusini ro‘yobga
qarish uchun Shovur Farhodni uning huzuriga olib keladi. Farhod Sh
rinning ovozini eshitgandayoq oshiq bo‘lib qoladi. Shirin ham Farhod
ko‘rgan zohoti unga bo‘lgan sevgisi alangalanadi. Farhodning Shirin
bo‘lgan sevgisi shunchalik kuchli ediki, u tog‘ning toshlariga Shirinn
suratini o‘yadi. Unga doim iltijo qiladi. Ishq Farhodga shunchalik ku
bag‘ishlaydiki, qisqa fursatda Farhod Shirin saroyigacha ariq qaziy
va bir hovuz ham yasaydi. Sut ariqdan oqib kelib, hovuzga to‘planardi
Shunday qilib, Shirinning orzusi amalga oshganini xizmatkorlar unga
yetkazadilar. Shirin kelib. ariqni va hovuzni ko‘rdi, qulog‘idagi qimat
baho sirg‘ani chiqarib, Farhodga berdi.

Farhod Shiringa oshiq bo‘lganini Xusrav eshitadi. Xusrav Farhodni
o‘z saroyiga oldirib kelib, Shiringa bo‘lgan sevgisidan qaytarish uchun
oltinu javohirlar taklif qiladi. Farhod esa, bu ish oltinlar bilan bitmaydi
deya rad javobini beradi. Bu bilan ish bitmagach, Xusrav Farhodni si
nash maqsadida, Shirinning hurmati uchun Besitun tog‘ini tesha bilan
kesib, yo‘l ochib bersang, bu ish sendan boshqa hech kimning qo‘lidan
kelmaydi, deb undaydi. Farhod Besitun tog‘ini qazishga kirishadi. Far
hod tog‘ qaziyotganini Shirin eshitib, u yerga keladi. Shirin olib kel
gan sutni Farhodga beradi. Farhod Shirinni ko‘rganda, kuchiga kuch
qo‘shilib, sutni oladi va:

Ayitti: - Soqi sensan bu erur xush,
Sut ermaz, og‘u bo‘lsa qilg‘aman no‘sh” (180-b.)

bo‘lgan sadoqatini va muhabbatini yana bir bor izhor

ko‘nlik bilan tog‘ni kesib, yo‘l ochayotganini va hech
qiyinchiliklarga duch kelmayotganini Xusrav ko‘rib, Farhodni
g‘ayratga tushadi. Xusravning josuslari, birontasi Farhodning
Shirin o‘ldi deya xabar bersin, shunda Farhodning qudrati
zaiflashadi, deb o‘rgatadilar. Farhodga shunday yolg‘on xabar-
Farhod o‘zini tog‘ tepasidan pastga tashlab, jon beradi.
bundan keyin Xusrav Shiringa ta’ziya bildirib maktub yozadi.
Maryam vafoti munosabati bilan Xusravga ta’ziya nomasini
Darvoqe, shu paytda Maryam vafot etgan edi. Xusrav yana
yetishish umidida uni o‘z yurtiga chorlaydi. Ammo Shirin Xus-
o‘zini pisand qilmaydi. Xisrav esa ovga otlanib, Shirin qoshiga
ikkalasining o‘rtasida uzoq suhbat bo‘lib o‘tadi.

Shovurga Shirindan shikoyat qiladi, Shovur Xusravga ta-
bo‘zallarning nozu firoqi oldida tog‘dek mustahkam turmoq
deya nasihat qiladi. Ammo Xusrav qaytib ketadi. Shirin o‘z qil-
pushaymon bo‘ladi. Nihoyat, Shirin chodirini tark etib, Xus-
oldiga keladi. Xusrav Buzurg Umidga olam va uning ibtidosi,
bu olamga kelishidan maqsadi va boshqa ko‘plab hayotiy,
masalalar bobida savollar beradi hamda to‘laqonli javob oladi.

Xusravning Maryamdan tug‘ilgan Sheruya ismli o‘g‘li bor edi. She-
Shiringa oshiq bo‘lib qoladi va unga yetishishi maqsadida Xusravni
Shirin Xusravning qabri ustiga kelib, Xusravning jasadi ustida
xanjar sanchib, jon beradi.

Qutbning “Xusrav va Shirin” dostoni chin oshiqlikni, dunyoviy mu-
habbatni kuylagan asardir.

Qutbning “Xusrav va Shirin” asari tarjima qilingan davr Oltin O‘rda
orasida birmuncha murakkabligi bilan diqqatni jalb qiladi. Oltin O‘rda
davlatining etnik jarayoni, bu mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar,
albatta, badiiy adabiyotga ta’sir etmay qolmadi. Shu bois “Xusrav va
Shirin”ning matnini ilk bor tayyorlagan polyak olimi A.Zayonchkovskiy
dostonda goh zardushtiylikning ta’sirini topsa[117], goh xristianlikning iz-
larini ham ko‘radi (Zayonchkovskiy A. Yuqoridagi asar, 49-b.). Ammo

[117] Зайончковский А. Старейшая тюркская версия поэмы «Хосров и Ширин» Кутба. Вар-
шава, 1958. 3G4-б.

shuni ta'kidlash kerakki, har ikkala oqimga oid timsollardan istifoda etish – mazkur diniy oqimlar asarda yetakchilik qiladi degan emas. Jumladan, A.Zayonchkovkiyning fikrlariga dalil bo'lib xizmat qilgan baytga e'tibor beraylik:

Tushub dayr ichra kirdi ul tutub fol,
O'shul yoq birlakim yurur ko'b abdol (49-b.)

A.Zayonchkovskiyning qarashlariga *fol* so'zi asos bo'lgan, ya'ni uningcha, xristian monaxlari qo'llarida fol kitobini olib yurganlar. Muallif taram olim *fol* ni *fol kitobi* deb tushungan. Aslida bu baytda fol kitobi yoki fol ochish haqida so'z ketmayapti, balki Shovur taxminlab yurgani shu bois ko'p tentirab yurgani haqida so'z ketmoqda. Baytning mazmuni quyidagicha: Shovur butxonaga taxminlab kirdi, shu bois u ko'p tentirab yurdi (*abdol* – tentirab yurdi, ahmoq bo'ldi deganidir).

Dostonning mazmunidan ayon bo'ladiki, Qutb bu asarni erkin tarjima qilishdan tashqari, zardushtiylikka oid ba'zi timsollarni ham olib kirdi.

Qutb – shoir. Har bir bob so'ngida Qutb o'ziga murojaat etib, dunyoning bevafoligi haqida qisqa xulosa qiladi va keyingi hikoyaga o'tadi. Dostonning kirish qismidagi bag'ishlov odatdagi qasidalarni eslatganidek, boblar xotimasidagi lirik chekinishlar doston syujeti davomida Qutb nafis she'rlar ham yaratganidan dalolat beradi. Jumladan, Shovur Ko'histonga borib, hiyla qilgani to'g'risidagi bob so'ngida Qutb nafaqat voqealar bayonida, balki badiiy tasvir vositalaridan istifoda etishda, so'zlarni o'rnida qo'llashda, so'z o'yinlaridan foydalanishda ham mahorat ko'rsatadi:

Yana so'z ayg'uchi andog' ayur kim,
Bu Shabdiz aning urg'u teyu bildim.

O'sh emdi ul dayrni izdar ersang,
Yel elt(t)i sang'asin o'rnuni ko'rsang.

Chechak rangin olig'li oncha yoshlar,
Qora to'n kidmish aning yoshi yoshlar.

Idining muncha tangsuq ishlari bor,
Ko'rub ibrat qiyomatqa qil iqror.

[illegible] bu hikoyatlarqa qolma,
[illegible] yo'q uzunqa takya qilma.

[illegible] boshla, bu yerda qolmag'il kech,
[illegible] bu so'zni bilgalar hech (49-50-b.)

[illegible] *yoshlar-yoshlar* so'zlari orqali tajnis san'ati hosil qilingan. Birinchi misradagi *yoshlar* – yasharmoq ma'nosida, ikkinchisidagi [illegible] – yashirin ma'nosidadir. Ayni paytda parchada xristianlikka oid [illegible] qo'llangani ham Qutbning bu oqimdan yaxshi xabardorligini [illegible] o'z o'rnida foydalanganini ko'rsatadi. Shuningdek, parchada [illegible] sohtalik (*kim-bildim*) haqida ham aytib o'tish kerak.

Ijodkor boshqalardan ajralib qolganda, madaniy yoki adabiy an'ana [illegible] haqida so'z yuritish imkoniyatiga o'rin qolmaydi. Ijodkor [illegible] asosiy o'rin tutadi. An'ana faqat obrazlar va syujetlarning [illegible] bilan belgilanmaydi, balki ijodkorning boy ruhiy-ma'naviy [illegible] tarjima asarida o'z aksini topadi. XX asr tarjimashunoslarining, [illegible] asarning asliyati singari o'qilishi kerak, degan qarashlarini [illegible] o'z davridayoq bilganday, an'anaviylikdan originallikka qarab in[illegible] tarjima uslubini emas, ulkan shoir Qutb uslubini yaratdi. Shirinning [illegible] tavsifida bu xususiyatni aniqroq ko'rish mumkin.

Dostonning "Shovur Xusravqa Shirin hikoyatin qilg'on surati" bo[illegible] Qutb go'zal tashbehlar, mubolag'alar, timsollar, iboralar orqali Shi[illegible] takrorlanmas obrazini yaratdi. Shirin obrazi tavsifida an'anaviy [illegible] – qoshni yoyga, kiprikni o'qqa, tishni durga, yuzni oyga [illegible] bilan bir qatorda, shunday tasvirlar yaratdiki, Shirinning qi[illegible] kitobxon ko'z o'ngida muhrlanib qoladi, shoir Qutb so'z qo'llash [illegible], portret yaratish san'atini puxta egallaganini namoyon qiladi:

Sabo xirqa kiyib ul zulfu qoshdin
Sotar qunduz bila kish ul qumoshdin (44-b.)

(Yel Shirinning sochi va qoshlaridan hirqa qiyadi, go'yo to'qilgan matodan qunduz mo'ynasini va qora po'stinni sotganday.)

Ayni paytda bu singari tasviriy vositalar Qutbning mazkur tarjima [illegible] individualligini belgilab beradi. Qutbning ichki kechinmalari, hissiyoti (sentimentallik) yangi qahramonni yuzaga keltirdi, muallif uslubini

aniq yuzaga chiqardi, doston janrida yangilanishni paydo qildi. Bunday o‘ziga xos baytlar Qutb dostonida ko‘p uchraydi.

Qutb o‘ziga xos hikmatli so‘zlar ham yaratdi. Quyidagi baytlar bu ning namunasidir:

Sabr birla tilakga tegsa bo‘lur,
Temurni aqrun-aqrun egsa bo‘lur.

Ivaklik birla oqil ishi bitmaz,
Yugurmak birla ichku yog‘ tutmaz.

Qutbning “Xusrav va Shirin”ida folklor obrazlari va motivlari

Qutbning yana bir mahoratini xalq og‘zaki ijodi obrazlaridan, motivla ridan foydalanganda ham ko‘rish mumkin. Qutb, ayniqsa, ot obrazi alohida e’tibor berganini ta’kidlash lozim. Qutb, asosan, Xusravning ot Shabdiz obraziga dostonda ko‘p to‘xtaladi.

Shirindan ko‘z ketarmaz erdi Parviz,
Ham ul Gulgundin adrilmaz bu Shabdiz (96-b.)

Gah ul Shirin o‘tar, gah shohi Parviz,
Gah ul Gulgun o‘zar, gah chobsa Shabdiz (101-b.)

Nizomiy ham Shabdiz ta’rifiga yigirma uch baytni bag‘ishlaydi.

Turkiy xalqlar dostonlarida ot – qahramonning sodiq yo‘ldoshi, ot bilan qahramon o‘rtasida parallellik bor. Qahramonning sifatlari unin otiga ham aloqador.

Qutbning yana bir diqqatga sazovor qirrasi – Sharq og‘zaki va yoz ma adabiyotining kompozitsiyasi va motivlarini “Xusrav va Shirin” dostoniga singdirganidir. O‘nta kanizak navbatma-navbat Xusrav bilan Shirin qoshida afsona aytadilar. Bu bob Qutb dostonida “Xusrav va Shi rin qatinda o‘n qiz o‘lturub, afsona aymishin bayon qilur”, “Ul o‘n qiz o‘lturub afsona qilmishlari” deb nomlanadi. Ammo qizlarning afsonala rini Qutb batafsil bayon qilmaydi. Faqat har bir qizning afsonasini to‘rt besh baytda bayon qilib, asosiy voqeaning qisqa sharhi bilan cheklanadi. Sharq adabiyotidagi aynan ana shu kompozitsiya asosiga qurilgan ertak va masallar ham bir xil hajmda emas: qaysi birida qisqa, qaysi birida

[illegible] bayoni uzundan-uzoq hikoya qilinadi. Shunga ko‘ra, Nizomiy [illegible] Qutb ham o‘nta qiz afsona aytgan lavhalarni yozishda Sharq adabi- [illegible] an’anaviy motivga asoslanganlar.

Qadimgi Sharq adabiyotida shunday qoliplovchi qissalar yoki qissa ichida hikoya borki, bu qissalar ertak, masal janridagi asarlarni o‘z ichi- ga oladi. Qoliplovchi qissalarning kompozitsiyasi tuzilishi deyarli bir- [illegible] farq qilmaydi – hammasida ham bir yoki bir necha personajlar [illegible] ibrat yoki nasihat mazmunidagi ertak (asosan, sehrli ertaklar) va [illegible] hikoya qilib beradilar. Bu singari qissalar Sharq adabiyoti- da alohida janr bo‘lib, bu janrning ildizlari sanskrit adabiyotiga borib [illegible]. O‘rta asr fors va arab adabiyotida bu janrning yaqqol namu- [illegible] sanskrit adabiyotidagi “Panchatatra”ning “Kalila va Dimna” nomi [illegible] arab adabiyotiga qilingan tarjimasidir. Bu – qoliplovchi qissadir. “Panchatatra”ni arab tiliga “Kalila va Dimna” nomi bilan VIII asrda Ibn al-Muqaffa tarjima qilgan. Bu asarning forscha tarjimasini X11 asrning [illegible] yarmida Nizomiddin Abul-Maliy Nasrulloh amalga oshirgan. Bu ikkala tarjimaga ham sanskritcha qoliplovchi qissa asos bo‘lgan. Na- tijada fors adabiyotida bu janrda “Sindbodnoma”, “Baxtiyornoma yoki [illegible] vazir haqida hikoya” kabi original asarlar paydo bo‘ldi. Shubhasiz, “Xusrav va Shirin” dostonidagi o‘nta qiz aytgan afsonaning kompozit- [illegible] bilan bu davrga yaqin bo‘lgan “Baxtiyornoma yoki o‘nta vazir [illegible] hikoya” qissasi kompoziyasida umumiylik mavjud.

Yuqoridagi qoliplovchi qissalarning manbai xalq og‘zaki ijodidadir. [illegible] bayon uslubi, qissalarning tuzilishi shundan dalolat beradi. Mahalliy an’ana Sharq adabiyotining, jumladan, “Xusrav va Shirin”ning [illegible] va motivlarida ham an’anaviylikni davom ettirish uchun sabab bo‘lgan.

“Xusrav va Shirin” “Qutadg‘u bilig”dan keyin turkiy tilda masna- viyda yozilgan nodir asarlardandir. “Xusrav va Shirin” dostonining il- dizlari uzoq asrlarga borib taqaladi. Sharq xalqlari adabiyotida bu qissa keng tarqalib, ancha shuhrat qozongan. Bir qator “Jangnoma” (Firdavsiy “Shohnoma”sidagi Xusrav hikoyati), “Ishqnoma” (Nizomiyning “Xus- rav va Shirin”, Xusrav Dehlaviyning “Shirin va Xusrav” dostoni)larning yuzaga kelishiga asos bo‘lgan.

Nizomiyning, xususan, “Xusrav va Shirin”ning turkiy adabiyot- ga ta’siri faqat Qutb bilan chegaralanib qolgan emas. Nizomiyning “Xamsa”si tarkibidagi “Maxzan ul-asror” ta’sirida Mir Haydar (Haydar

Xorazmiy) milodiy 1409 – 1414-yillarda "Maxzan ul-asror" dostonini yozdi. Jumladan, u o'z asari Nizomiydan ilhomlanib yozilganiga quyidagi bayti orqali ishora qiladi:

Manki bishurdim bu laziz oshni,
Shayx Nizomiydin olib choshni[118].

Qutb doston muqaddimasida Nizomiyni katta hurmat bilan tilga oladi. Butun doston davomida ulug' ustozini ko'p marta eslaydi. Shu bilan birga, Nizomiy tomonidan yaratilgan bu asarning erkin tarjima jarayonida Qutb o'z davrini kuzatish asosida paydo bo'lgan qarashlarini ham ifodalaydi. Qutb Nizomiy obrazlarini saqlab qolgan holda, o'z tarjimasiga ijodiy yondoshdi. Natijada Nizomiy obrazlarining xarakteri o'zgardi. Ana shu holatlar Qutbning ma'lum darajada mustaqil yo'l tutganini ko'rsatadi. Buning ustiga, asarda Qutb tomonidan qo'shilgan xalq og'zaki ijodiyoti va urf-odatlari singdirilgan o'rinlar ham bor.

"Xusrav va Shirin" – umumturkiy adabiy yodgorlik. Doston Oltin O'rda davlati tarkibiga kirgan barcha turkiy xalqlar – o'zbeklar, tatarlar, boshqirdlar, turkman va qozoqlar, qoraqalpoqlarning mushtarak yodgorligidir.

Savol va topshiriqlar

1. "Xusrav va Shirin" dostoni qachon qaysi tildan tarjima qilingan?
2. Doston kimga bag'ishlangan?
3. Tarjimadagi ayrim farqlarni aytib bering.
4. Qutb o'z tarjimasida qaysi boblarni yoki lavhalarni tushirib qoldirdi?
5. Tinibekni Qutb qanday so'zlar bilan ta'riflaydi?
6. Qutb ishqqa qanday ta'rif beradi?
7. "Xusrav va Shirin"ning qisqa mazmunini so'zlab bering.
8. Qutb doston tarjimasida zardushtiylikka oid qaysi so'zdan foydalandi?
9. Qutb tarjimada qaysi she'riy san'atdan foydalandi?
10. Sanskritcha qoliplovchi hikoyani dostonning qaysi o'rinlarida ko'rish mumkin?

[118] Tatar adabiyot tarixi, 1 jild... 172-b.

O'rta adabiy muhitida noma janrining yuzaga kelishi Xorazmiyning "Muhabbatnoma" asari

Reja:

1. Noma haqida ma'lumot.
2. Fors adabiyoti tarixida noma janri.
3. Xorazmiyning "Muhabbatnoma" asari haqida.
4. "Muhabbatnoma"ning nusxalari.
5. "Muhabbatnoma"ning nusxalari o'rtasidagi farqlar.
6. «Muhabbatnoma»da tasavvufiy timsollar.
7. «Muhabbatnoma» - dunyoviy ishqni kuylagan asar.

Tayanch so'z va iboralar: *noma janri, doston, g'azal, qit'a, fard, fors adabiyoti tarixi, o'rta asr xalq romani, hikoya, adabiy muhit, tasavvufiy timsollar, eski uyg'ur-turk yozuvidagi nusxa.*

Noma haqida ma'lumot. Noma janri uzor tarixga ega. *Noma* so'zi maktub ma'nolarini bildiradi. Nomaning ilk ko'rinishlari O'rta Osiyada yozuv paydo bo'lmasdan ilgari buyumlar vositasida ham bo'lgan. Bunga misol sifatida skiflar shohi Idanfrisning Eron shohi Doro ga yuborgan buyumlari – kamon o'qi, baqa, sichqon va qushdan iborat o'ziga xos «maktub»ini eslash kifoya. Bu singari maktublarning tarixi juda qadimiydir.

Nomaning ildizlarini yana xalq og'zaki ijodida ko'ramiz. «Alpomish» dostonida nomaning ilk namunasi bor. Qalmoqlar yurtida qolgan Alpomish o'zining nochor ahvolini bayon etib, Hakimbekdan yordam so'rab, unga noma yozadi va bu nomasini o'nta navkar orqali yuboradi.

Mahmud Koshg'ariy «Devonu lug'atit-turk» asarida *irqish* so'zini «xat» ekan, «maktub, noma ma'nosida ham qo'llanadi» (1 jild, 17-b.) deb izoh beradi. Shuningdek, Mahmud Koshg'ariy *qo'shug'* so'ziga izoh berganda ham, lirik qahramon Turkon xotunga noma yo'llab, «elchini xizmatga tayyor» ekanini bildiradi (1 jild, 357-b.). «Qutadg'u bilig»da Kuntug'di elig tog'dagi g'orda zohidona hayot kechirayotgan o'g'lining turmishga maktub yuborib, u bilan uchrashib, suhbatlashishni ixtiyor qilganini yozadi. Kuntug'dining bu xati ham noma janrining bir ko'rinishidir. Umuman, noma janri Markaziy Osiyo xalqlarining maishiy, ma'naviy va madaniy hayotida muhim rol o'ynagan.

Noma janridan ma'lum tarixiy va ijtimoiy-siyosiy voqealar jara-
nida ham istifoda etilgan. Miloddan oldingi III asrda Markaziy Osiyo
hukmdorlik qilgan Botir tangriqutning Xitoy malikasiga yozgan mak-
lari va malikaning Botir tangriqutga yozga javoblari ma'lum.

Noma eski o'zbek tilida ***bildirguluk*** so'zi bilan ham ifodalangan.
"O'g'uznoma" dostonida O'g'uz xoqon barcha ellarning hukmdorlariga
bildirguluk, ya'ni noma yuborib, bo'ysunishni va o'lpon to'lashni talab
etadi. Shu tariqa ma'lum ehtiyojlar tufayli paydo bo'lgan xabarni ifoda-
lash shakllari ham nomaning shakllanishiga asos bo'lgani aniqroq.

Fors adabiyoti tarixida noma janri. Ikkinchi tomondan, fors-
tojik adabiyotidagi noma janri ham o'zbek adabiyotidagi noma jan-
rining shakllanishiga ta'sir etgani shubhasizdir. Fors adabiyotida ham
noma janri uzoq tarixga ega. XI asrda yashagan Faxriddin Gurgoniy-
ning "Vis va Romin" dostonida noma janrining mukammalroq namu-
nasini ko'ramiz. Shu o'rinda "Shohnoma"ning ishqiy-romantik par-
halari fors adabiyotiga ta'sir etganini aytib o'tish maqsadga muvofiq.
ye.E.Bertelsning ta'kidlashicha, fors adabiyotida yangi janr – roman-
eposning paydo bo'lishiga aynan "Shohnoma" ta'sir etgan bo'lib, bu jan-
ijodkorining ilk vakili Faxriddin Asad Gurgoniydir. 1048-yili u "Vis va
Romin" dostonini yozadi, dostonda shahzoda Rominning sevgilisi Vis-
bo'lgan muhabbati va bu muhabbatning fojiali tugaganini hikoya qilar
ekan, bu orqali qadimgi Eronning ma'naviy hayoti manzarasini tasvirlab
berdi. Bu romantik epos g'arb adabiyotidagi Tristan va Izolda haqidagi
o'rta asr xalq romanini eslatadi.[119]

"Vis va Romin" dostonida ma'shuqa Vis Rominga yuborgan o'nta
noma keltiriladi. Bu nomalar sevgi va hijron azoblariga to'la maktublar-
dir. Bu o'nta nomani Faxriddin Gurgoniy "Dahnoma" sarlavhasi ostida
beradi.[120]

Keyinchalik Avhadiy (1274-1338)ning tugal noma janri sifatida
yaratgan "Dahnoma"si yuzaga keldi. Bu asar qaysi manbalar asosida
yaratilganini Avhadiy ko'rsatmagan.[121] Avhadiydan keyin "Dahnoma"
yozish an'anaga aylangan. Xoja Imodiddin Faqih Kirmoniy "Muhabbat-
nomai sohibdilon" yoki "Dahnoma" asarini yozdi. Bu asar ham o'nta
nomadan iborat bo'lib, nomalarda muallif sevgi iztiroblarini sakkizta

[119] Бертельс Е.Э. Очерк истории персидской литературы. Л.: 1928, 36-б.

[120] Qarang: Jamolova M. O'zbek adabiyotida noma janri. T.:, "Fan" nashriyoti, 1992, 4-b.

[121] Қаранг: Микаэл Рафили. Азербайджанская литература (с древнейших времен до XVI века). Баку, 1962, 388-б.

romantik dostonlar orqali izohlaydi (*Jamolova S.Ko'rsatilgan ...*). Bular – "Varqa bilan Gulshoh", "Vis va Romin", "Vomiq ...", "Xusrav va Shirin", "Rubob va Daf" "Bishr va Hind", "Yusuf ...ayho"lardir. Mazkur dostonlar Sharq adabiyotida, bir tomondan, ...m va mashhur afsonalar asosiga qurilgan, ikkinchi tomondan, ma... obrazlar ham ishtirok etgan. Bu dostonlar noma janri yaratilishiga ... bo'lgan.

...llas, nomachilik fors adabiyotida qadim ildizlarga ega. Ayni ... Markaziy Osiyoning qadimiy udumlari, yuqorida ko'rib ...imizday, ijtimoiy, siyosiy va harbiy hayoti ham noma janriga o'z ... o'tkazgan. Yana shuni aytib o'tish kerakki, o'zbek adabiyoti... janrini boshlab bergan va rivojlantirgan ijodkorlar Oltin O'rda ... muhitida forscha nomalardan yaxshi xabardor bo'lganlar. Mu...mad Xo'jabekning Xorazmiyga qarata "Ochunda porsiy daftarlaring ... degan gapi ham bu fikrlarni tasdiqlaydi. Xorazmiy singari yetuk ...lar ham, qolaversa, keng xalq ommasi ham fors tilidagi nomalar... yaxshi xabardor edi.

...orazmiyning "Muhabbatnoma" asari haqida. Xorazmiyning ... to'g'risida biron jiddiy ma'lumot yo'q. Shoirning ismi faqat ...kirayi Qayyumiy»da beriladi, xolos. P.D. Qayyumov "Tazkirayi ...yumiy"sida bu shoir to'g'risida quyidagicha ma'lumot beriladi: "Bu ... Nozim Xorazmiy deb yuritiladurki, o'zining "Muhabbatnoma" ... yirik asari bilan 14-asrning buyuk klassik yodgori bilan tanilmish... Shoirning tarjimai holigina emas, hattoki nomi ham zamonamiz... bo'lum bo'lmadi. Lekin asari mo'tabar kitobdur. Bu asar ham Oltin ... hukmdorlari davrida yozulmish qadimgi asardur. O'zi Xorazm... bo'lgan va Oltin O'rdada yurgan o'zbek shoiridur". Shundan keyin ...habbatnoma"dagi Xo'jabek shaxsi to'g'risida P.D.Qayumovning ...lalari hamda asardan parcha berilgan (*Po'lotjon Domullo Qay...: Tazkirayi Qayyumiy. Toshkent. 1998, 22–b.*).

"Muhabbatnoma"ning bir necha o'rnida "Xorazmiy" taxallusi uch... Masalan:

...za teb keldi, Xorazmiyni asrang,
...im asrarlar qamuq shahlar gadoyi.

yoki:

Azalda qildi Xorazmiyni muhtoj,
...g'i manzurini sulton yarotti.

Shoirning hayoti va ijodi to‘g‘risidagi ba’zi ma’lumotlarni asar-ning o‘zidan topish mumkin. Adabiyotshunos olim N. Mallayev «Muhabbatnoma»ning so‘ngida keltirilgan forscha hikoyani Xorazmiy-ning tarjimai holi sifatida talqin qilgan edi.

“Muhabbatnoma”dan ma’lum bo‘lishicha, Xorazmiy bu asarini Oltin O‘rda xoni Jonibekning (1342-1357) qo‘l ostidagi hukmdorlaridan bo‘lgan Muhammad Xo‘jabekning taklifi bilan 754 (milodiy 1353) yili yozgan. Muhammad Xo‘jabekning Xorazmiyga qilgan iltimos quyida-gicha edi:

Tabassum qildi, aydi: «Ey faloni,
Keturgil bizga loyiq armug‘oni.

Ko‘ngul bahrinda ko‘p gavharlaring bor,
Ochunda porsi daftarlaring bor.

Muhabbat nardini ko‘plardan uttung,
Shakartek til bila olamni tuttung.

Tilarmenkim bizing til birla paydo,
Kitobi aylasang bu qish qotimdo».

Muhammad Xo‘jabekning «bizing til»i turkiy tildir. Muhammad Xo‘jabekni Xorazmiy faqat «Muhabbatnoma»ning yozilishiga turt-ki va maslahat bergan hukmdor sifatidagina emas, balki millatparvar, ma’rifatli inson sifatidagi qirralariga ham e’tibor beradi. Ayni paytda mazkur baytlardan Xorazmiyning o‘z davrida mashhur shoir sifatida e’tirof etilgani ham anglashiladi.

Kim ush yeltek kechar ayyomi foniy,
Jahonda qolsa bizdin armug‘oni.

Navoiyning «Majolis un-nafois» asarining birinchi majlisida ikki Xorazmiy taxallusli shoirlar to‘g‘risida ma’lumot beriladi (*Navoiy. MAT. 13-jild, 13-b.*). Ammo bu shiorlarning Oltin O‘rda adabiy muhitida ijod qilgan va «Muhabbatnoma»ning muallifi Xorazmiyga aloqasi yo‘q. Navoiyning bu asaridan Oltin O‘rdada ijod qilgan shoirlardan birontasi o‘rin olmagan. Zotan, Navoiy faqat Movarounnahr va Xurosonda yas-hab ijod qilgan shoirlar to‘g‘risida ma’lumot beradi. Qolaversa, Oltin

Oltinning Xuroson va Movarounnahr adabiy muhitidan uzilib qolgani va Oltin O‘rda tanazzulga yuz tutib, Mamluklar davlatiga ko‘chgandan keyin ham, Movarounnahr va Xuroson davlatlari bilan madaniy-adabiy aloqalarning yo‘qligi sabab bo‘lishi mumkin.

Mamluklar davlatida Sayfi Saroyi bilan hamnafas va hamfikr bo‘lgan shoirlardan biri Xorazmiy taxallusli shoir bo‘lib, uning “Soldi ayshi chehradin ul turki hovariy” misrasi bilan boshlanadigan g‘azali bor. Sayfi Saroyi bu g‘azalga Xorazmiy vaznida va qofiyasida g‘azal bitgan. Ana shu g‘azal muallifi Xorazmiy “Muhabbatnoma”ning ham ijodkoridir, degan fikrlar ham bor.

“Muhabbatnoma”ning nusxalari. “Muhabbatnoma”ning ikki nusxasi – arab yozuvidagi va eski uyg‘ur-turk yozuvidagi nusxalari bor. Asarning eski uyg‘ur-turk yozuvidagi nusxasi hijriy 835 (mil. 1432) yili Misr shahrida Mir Jaloliddinning buyrug‘i bilan ko‘chirilgan. Asar 14 faslga joylashtirilgan. Asarning asl nusxasi 7914 raqami ostida Britaniya muzeyida saqlanadi. Asarning fotonusxasi esa Sankt-Peterburgdagi Sharqshunoslik institutining kutubxonasida 15 raqami ostida va Sankt-Peterburgdagi Tilshunoslik institutida N–777 raqami ostida saqlanadi. Ingliz olimi Ch. Ryo bu qo‘lyozmani birinchi bor tavsif qilganda (. Ch. Rieu. Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum, p. 288a.), Muhammad Xo‘jabekni Andxud, Shivirg‘on va Balx shaharlarining hokimi Muhammad Xo‘jabekning aynan o‘zidir, deb aytgan edi. Ammo V.V.Bartold. bu shaharlar hech qachon Oltin O‘rda davlatiga kirmagan, deb aytadi. (*V.V.Bartold. Otchet o komandirovke v London. – Izvestiya Rossiyskoy Akademii nauk, 1914, ser. VI, vыp. 13, SPb., 881-b.*). Holaverso, asarning arab yozuvidagi nusxasida Muhammad Xo‘jabek Jonibek xonning tayanchi deb ko‘rsatiladi:

O‘za jonsiz tan erdi mulk sensiz,
Shahanshoh Jonibekxonga yetgansiz.

Eski uyg‘ur-turk yozuvidagi nusxada esa shu bayt boshqacharoq:

O‘za jonsiz tan erdi mulk sensiz,
Shahanshoh Jonibekxon mulkin yegansiz.
(ya’ni siz Jonibekxonning qaramog‘ida edingiz degan ma’noda).

Shubhasiz, bu o‘rinda O‘zbekxonning o‘g‘li Jonibek to‘g‘risida ketmayapti. V.V.Bartoldning fikrlari haqiqatga yaqin.

Eski uyg‘ur-turk yozuvidagi qo‘lyozmaning qimmati shundaki, asarning bu nusxasi arab yozuvidagi ikkinchi nusxadan oldin – asliyat yozilgandan so‘ng 79 yil o‘tgach ko‘chirilgan.

“Muhabbatnoma”ning arab yozuvidagi ikkinchi nusxasi XVI asr boshlarida (1508–1509-yillirda) ko‘chirilgan. Asar 24 varaqqa joylashtirilgan. Bu nusxa ham Britaniya muzeyida 7914 raqami ostida saqlanadi. Mazkur nusxaning eski uyg‘ur-turk yozuvidagi nusxadan farqi shundaki, birinchidan, bu nusxaga forscha matnlar ham joylashtirilgan. Ayrim o‘rinlarda baytlar va she’rlarning tartibi o‘zgartirilgan, ba’zi grammatik shakllar, so‘zlardagi farqlar ham ko‘zga tashlanadi.

“Muhabbatnoma”ning uchinchi qo‘lyozma nusxasi Istanbul universiteti kutubxonasida (2753 raqami ostida) saqlanadi, degan fikrlar bor edi. Ammo A.M.Shcherbakning tekshirishicha, bu nusxaning nomiga na mos keladi, xolos. Xorazmiyning “Muhabbatnoma”siga aslo aloqasi yo‘q. Asarning to‘rtinchi qo‘lyozma nusxasi to‘g‘risida K.G.Zaleman Rossiya FA Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar bo‘limida saqlanayotgan bo‘lishi kerak, deb xabar bergan edi. (*K.G. Zaleman. Musulmanskie rukopisi, vnov postupivshie v Aziatskiy muzey v 1909–1910 gg. – Izvestiya Imp. Akademii nauk, SPb., 1911, ser. VI, 4, str. 260,. №128*). Ammo bu qo‘lyozma nusxasi hali topilmagan. Shuning uchun hozirgi paytda faqat ikkala nusxa to‘g‘risida gapirish va shu nusxalarga tayanish maqsadga muvofiq.

Arab yozuvidagi nusxa forscha matnlarning mavjudligi bilan farqlanar ekan, bir savol paydo bo‘ladi: mazkur forscha she’rlar asliyatga tegishlimi yoki keyinchalik qo‘lyozmani ko‘chirish paytida kiritilganmi? (Gap“Muhabbatnoma”dagi forscha hikoya to‘g‘risida ketmoqda.) Afsuski, ikkala nusxani solishtirish bir xulosaga kelish uchun asos bo‘la olmaydi. Shunday taxmin qilish mumkinki, Xorazmiy qandaydir forscha asl nusxadan foydalangan va o‘z asarini yozishda o‘sha forscha “Muhabbatnoma”ga taqlid qilgan bo‘lishi mumkin.

“Muhabbatnoma”ning nusxalari o‘rtasidagi farqlar. “Muhabbatnoma”ning eski uyg‘ur-turk va arab yozuvidagi nusxasi solishtirilganda, nafaqat so‘z va misralarda, balki asarning mundarijasida ham farqlar ko‘zga tashlanadi. Birinchidan, uyg‘ur-turk yozuvidagi nusxa nomalarga bo‘linmagan, balki “noma” o‘rnida “so‘z boshi” ishlatil-

Ikkinchidan, eski uyg'ur-turk yozuvi nusxasida dastlabki forscha qismdan to'rt bayt beriladi, xolos, qolgan forscha nomalar, g'azallar va forscha she'riy hikoyat bu nusxada berilmagan. Uchinchidan, eski uyg'ur-turk yozuvi nusxasi tarkibida janrlar (jumladan, qit'a, g'azal, fard kabi) ajratilgan holda berilmagan, balki matn uzluksiz berilavergan. Qolaversa, arab yozuvidagi nusxa chop etilganda, hamd qismi tushirib qoldirilgan. Eski uyg'ur turk yozuvida esa berilgan. Biz har ikkala nusxani qiyoslab, arab yozuvida tushirib qoldirilgan parchalarni, ayrim baytlarni to'ldirgan holda chop ettirganmiz (*O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari. II jild. Tuzuvchi, izoh va sharhlar muallifi filol.f.d., prof. N.Rahmon. "Fan" nashriyoti, 2007.).*

Shu o'rinda bir dalilni aytib o'tish lozim. Navoiy garchi noma janrini o'zbek adabiyotida boshlab bergan Xorazmiy va uning "Muhabbatnoma"sini biron asarida tilga olmasa ham, boshqa asarlar orqali bilgan bo'lishi kerak. Navoiy Xorazmiyning "Muhabbatnoma"si bilan tanish bo'lgan, hech bo'lmaganda bu shoir haqida eshitgan. Dalil sifatida quyidagilarni aytishga to'g'ri keladi: Navoiy "Majolis un-nafois" asarida Atoyi haqida ma'lumot beradi va uning turkiycha she'rlari xalq orasida ko'p mashhur bo'lganini yozadi (*Navoiy. MAT. 13-jild, 63-b.*). Atoyi esa, o'z navbatida, Xo'jandiyning "Latofatnoma"sidan yaxshi xabardorligini va uning bu nomasi mashhurligini quyidagi baytida aytadi:

Atoyi she'rining lutfini bilsa,
"Latofatnoma"dan kechgay Xo'jandiy.

Xo'jandiy ham o'zining "Latofatnoma"sini "Muhabbatnoma"ga javob tariqasida yozganini ta'kidlaydi:
Muhabbat jomidin ichsang sharobe,
"Muhabbatnoma"ga aytsang javobe.

O'zbek mumtoz adabiyotida noma janri haqidagi ana shu ma'lumotlarga tayangan holda aytish mumkinki, Navoiy Oltin O'rda adabiyotining ayrim namunalaridan bilvosita va bevosita xabardor bo'lgan.

«Muhabbatnoma» asari nafaqat o'zbek, balki rus, tatar, turkman olimlari tomonidan o'rganilgan. Bu haqda «Tatar adabiyoti tarixi» kitobida batafsil ma'lumot berilgan (198-b.).

«Muhabbatnoma»ning yozilgan joyi to‘g‘risida so‘z ketganda [illegible] daryo bo‘yidagi Sig‘noq shahri aytiladi. Bunga asos sifatida asardagi

«Muhabbatnoma» so‘zin munda aytdim,
Qamug‘in Sir yaqosinda bitidim

degan misralariga asoslaniladi. Biz avval Sig‘noq shahri [illegible] O‘rdaning poytaxti bo‘lgani to‘g‘risida aytgan edik. Xorazmiyning [illegible] gan xabariga qaraganda, asar boshqa shaharda tugatilgan bo‘lishi mum kin. Birinchi nomadagi quyidagi bayt asarning Oltin O‘rda poytaxti Sa roy shahrida tugatilganidan darak beradi:

Saroydin bordi Chin-Moching‘a choving,
Qiyo boqsang, bo‘lur arslonlar oving.

Mazkur bayt yana shunisi bilan qimmatliki, unda Xorazmiy Oltin O‘rda adabiy muhitidan tashqarida – Misrda tashkil topgan Mamluklar davlatida ham shuhrat qozonganiga ishora qiladi. Xorazmiy Saroy shah riga borib, o‘sha yerda «Muhabbatnoma»ni tugatgandan keyin, Misrga ketgan va Mamluklar davlatida yashab qolgan bo‘lishi mumkin.

«Muhabbatnoma»da tasavvufiy timsollar.

«Muhabbatnoma»dan anglashilishicha, Xorazmiy tasavvuf yo‘lini tut gan shoir. Zotan, asarning debochasidagi ayrim baytlar shundan dalolat beradi. Masalan:

Muhammaddin muhabbat bo‘ldi paydo,
Meni mundoq muhabbat qildi shaydo…

Shuningdek, quyidagi baytlarda tasavvuf ilmida keng tarqalgan ramz – may ramzi alohida ahamiyatga ega:

Kel, ey soqiy, keturgil bodayi nob,
Kula o‘ynayu ichsunlar bu as’hob…

Kel ey soqiy, keturgil jomi Jamni,
Kishining ko‘nglidin may yur g‘amni…

Kel ey gulchehra soqiy, may keturgil,
Meni hayrat maqomig‘a yeturgil.

Qalbim naqshidin ma'ni bo'loyin,
Tahayyurda o'zimdin qurtuloyin...

Birinchi va ikkinchi baytlarda may yoki boda timsoli muhim mohiyat kasb etadi. May timsoli tasavvuf adabiyotida keng tarqalgan bo'lib, ... ishq – ma'rifat, donish ishtiyoqining avji qiyomi, Yor jamoli ... oshiq dilida paydo bo'lgan kuchli zavq – ilhomning, ... sarxushlik, sururning ramziy ifodasi sifatida tilga olingan» (*Ko-... N. Yuqoridagi asar, 150-b.*). Soqiy so'zi ham bu yerda ramziy ... ega, ya'ni mutlaq fayziyot, ma'rifat bulog'i demakdir (*Komilov ... Yuqoridagi asar. 155-b.*).

Keltirilgan uchinchi va to'rtinchi baytlarda mutasavvuf fano maqomi ... Fano vodiysiga yetib borishi uchun bosib o'tishi shart bo'lgan ... maqomi to'g'risida so'z ketadi. Hayrat maqomi - Fano maqomi-... bosqich. Navoiyning «Lison ut-tayr» dostonida bu bosqich-... bor. Tahayyur – hayratlanish demakdir, ya'ni «tahayyurdan ... - Fano bosqichiga o'tish ma'nosiga ishora qiladi. Qolaversa, ... keltirilgan «qit'a» ham Xorazmiyning yo'lini va maslagini ... ko'rsatib turadi:

Lomu' domina qolur qush emas men,
Telim ayvon uza uchqon Xumomen.

Dilichtek til bila tuttum jahonni,
Qanoat mulki ichra podshomen.

Xarobot ichra masjidda yerim bor,
Kim ush ham rindmen, ham podshomen.

Necha hashmatli sulton bo'lsa bo'lsun,
Ayitmon mol uchun madhu sano men...

Baytlardagi x*umo, qanoat mulki, xarobot* (faqr yo'liga kirib, hayvonatlardan poklab, xokisor bo'lish), *rind* kabi timsollar Xorazmiy e'tiqodi va maslagini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xorazmiy «Muhabbatnoma»ni yozgunga qadar ham yetuk shoir ... e'tirof etilganini asarning o'zidan anglash mumkin. Xususan,

hukmdor Muhammad Xo‘jabek o‘zbek adabiyoti uchun tamomila yangi janrdagi asarni yaratishni Xorazmiyga topshirgani ham fikrimizga dalil dir. Xorazmiy o‘zbek va fors tillarida mahorat bilan baravar ijod qilgan ni «Muhabatnoma» takibidagi masnaviy, g‘azal, qit’a, fard kabi janrlarni ko‘rsatib turadi.

«Muhabbatnoma» - dunyoviy ishqni kuylagan asar. «Muhabbat noma» tasavvuf adabiyotiga mansub, ilohiy ishqni kuylovchi asar, dunyoviy ishqdan begona asar ekan, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Birinchi navbatda, oshiq va ma’shuqaning o‘rtasidagi nomalar, g‘azallar dunyoviy ishqni kuylagani bilan diqqatga sazovor. «Muhabbatnoma»dagi birinchi g‘azalda ma’shuqaning ta’rifiga bag‘ishlangan baytlarga e’tibor beraylik. G‘azalning birinchi bayti quyidagicha:

Yuzungni ko‘rdum, ey jon, bayram oyin,
Munung shukronasi qurbon bo‘loyin…

Shakartek til bila to‘ti tilingiz,
Necha ko‘p sayd etar jonlar xumoyin.

Yorning yuzi gulgun, shod-xurramlikdan bayram misoli ochilib ketganini shoir madh qilar ekan, shunday go‘zallikka jonini qurbon qilishga tayyor. Yorning to‘ti tili singari shirin so‘zlari qancha-qancha afsonaviy qushlarni ham maftun qilgan. Shoir bu baytlarida nafaqat samimiy oshiq qiyofasini gavdalantiradi, balki dunyoviy ishqning haqiqiy manzarasini chizadi. Yor go‘zalligining yangi-yangi qirralarini, tashbehlarini hayotdan izlaydi, hayot, tabiat va insondagi mavjud narsalar yorning go‘zalligi oldida hech narsa. Quyidagi baytlarga e’tibor beraylik:

Ochilsa la’lingiz, shakkar sochilur,
Ko‘rub gulg‘unchaning og‘zi ochilur.

Bo‘yungtek sarv yo‘q bo‘ston ichinda,
Yuzung nuridin oy nuqson ichinda.

Tabassum qilsangiz, shakkar uyolur,
Tishing injusidin gavhar uyolur.

Yorning labi so‘zga ochilganda, g‘uncha hayratda qoladi; uning qomati shunchalik go‘zalki, bo‘stondagi sarvlar orasidan ham uning

[illegible] monandini topib bo‘lmaydi. Hatto yorning birgina tabassumi ol[illegible] dahar, tishining oqligi oldida gavhar xijolatga tushadi. Go‘zallikni [illegible] qiyoslash va o‘xshatish asosida ta’riflashning «xorazmiycha» [illegible] keyingi nomalarga o‘z ta’sirini ko‘rsatdi.

Asardagi g‘azallarda hamda nomalarda dunyoviy muhabbat asosiy [illegible] egallaydi. Zotan, asarning «Muhabbatnoma» deb nomlanishiga [illegible] dunyoviy ishq sababdir.

Xorazmiyning Oltin O‘rda adabiy muhitida yaratilgan «Muhabbatnoma»si o‘zbek adabiyotida nomachilikning keyingi taraq[illegible] uchun zamin bo‘ldi.

«Muhabbatnoma» hazaji musaddasi maqsur – *mafoilun mafoilun* [illegible] vaznida yozilgan.

Savol va topshiriqlar

1. «Muhabbatnoma»ning yaratilishiga asos bo‘lgan omillar nimalar[illegible] iborat boldi?
2. Noma janrining ilk ko‘rinishlari haqida qisqacha so‘zlab bering.
3. Asarning qanday nusxalari bor?
4. Asarning nusxalari o‘rtasida qanday farqlar bor?
5. Asardagi tasavvufiy timsollarga izoh bering.
6. «Muhabbatnoma»da dunyoviy ishqning ta’rifiga misollar keltirib, [illegible].

TEMURIYLAR DAVRI O‘ZBEK ADABIYOTI

Amir Temurning To‘xtamishga qarshi olib borgan kurashlaridan so‘ng,Oltin O‘rda davlati tanazzulga yuz tuta boshladi va taxminan XIV asrning 80-yillarida quladi. Avval aytib o‘tganimizdek, Oltin O‘rda madaniy va adabiy muhiti Misrdagi Mamluklar davlatiga ko‘chgan edi. Movaronnuhr va Xurosondagi madaniy markaz Amir Temur asos solgan davlatda qaror topdi. Amir Temur o‘zi tashkil qilgan saltanatni ijtimoiy-siyosiy jihatdan barqarorlashtirdi, uning xizmati natijasida madaniy hayot yangicha mazmun kasb etib, rivojlana bordi.

Ma’lumki, XIV asr boshlarida Chig‘atoy xonlari butun Movarounnahrda o‘z hukmronliklarini o‘rnatdilar. Bu bejiz emas edi, albatta. Movarounnahr uchun Chig‘atoyning hukmronlik davri muhim. Zotan, Chig‘atoy o‘z hukmronligi davrida Movarounnahrning ijtimoiy-siyosiy, madaniy, iqtisodiy hayotiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Chingizxon farzandlaridagi iqtidorning ma’lum bir qirralarini juda yaxshi bilgani holda ularga shunday ta’rif beradi: “Kimning ko‘nglida ezgu istaklari bo‘lsa Jo‘jiga ergashsin; shohlikning himoyasi sifatida yasani, qonun-qoidani, bilikni[122] bilishni istasa, Chig‘atoyga borsin; kimda bag‘rikenglikka, saxiylikka moyillik bo‘lsa, kim boylik va farovonlik istasa, O‘ktoyga borsin; kim shon-shuhratga, jangda qahramonlik ko‘rsatishga, shohliklarni egallab, olamni itoat ettirishga intilsa, Tuluyning xizmatiga borsin” (*Rashididdin. Yuqoridagi asar, 8-b.).* Tarixiy manbalarda, xususan, Rashididdinning “Jome’-ut-tavorix”ida va Ulug‘bekning “To‘rt ulus tarixi”da Chig‘atoyning aqlli, qobiliyatli, o‘ziga hurmatni talab qiladigan hukmdor bo‘lgani ta’kidlanadi.

Temuriylar saltanatining vujudga kelishida Movarounnahrdagi tarixiy-siyosiy sharoit muhim rol o‘ynadi. XIV asrning birinchi yarmida musulmon madaniyatining Movarounnahrda mustahkam qaror topishida Kepak xon (1318-1326)ning xizmatlari katta bo‘ldi. Hozirgi Qashqadaryo viloyati Chig‘atoy xonlarining qarorgohi bo‘lib qoldi. Kepakxon o‘zi uchun bir saroy qurdirdi. Bu saroy “qarshi” (o‘zbekchada “saroy” demakdir) deb nomlandi. O‘rta Osiyoda hukmronlik qilgan mo‘g‘ul

[122] Bilik –mo‘g‘ullar xitoylardan bir odatni o‘zlashtirgan edilar: xitoyliklarning odatlariga ko‘ra, xonlarning gap–so‘zlari yozib olinib, ularning o‘limidan keyin chop etilgan; xonning nutqi saj’li nasrda yozilgan. Bu nutq turkiycha “bilik” deb atalgan. Chingizxonning biliklari ta’lim predmeti bo‘lgan edi. Xitoyda bir marta taxtga merosxo‘rlik bilikni juda yaxshi bilgan da’vogarning foydasiga hal bo‘lgan. Chingizxonning ayrim biliklarini Rashididdin kitobning oxirida keltirgan.

...laridan Kepak xon birinchi bo‘lib butun davlat miqyosida o‘zi ... bilan qo‘yilgan tangalarni joriy qildi. Bu pulning nomi Amir Te... davrida ham "kepak" nomi bilan yuritilaverdi. Kepakxon musulmon ...daniyatining rivoj topishida katta xizmat qilgan bo‘lsa ham, o‘zi ma... qoldi. Uning ukasi Tarmashirin (1326-1334) musulmonlikni ... qildi. Tarmashirin akasining yo‘lini davom ettirib, ko‘chmanchilik ...larga jiddiy zarba bera boshladi. Oqibatda Tarmashirin o‘ldirildi. ...dan so‘ng Chig‘atoy xonlarining saroyi bir necha yilga Ili daryosi ...larga ko‘chirildi.

...ngicha ma’muriy bo‘linish – *tumanlar* ham ayni shu davrda pay... bo‘ldi. Samarqand, Buxoro, Eron tumanlarga bo‘lingan edi. Bunday ...muriy bo‘linish, shubhasiz, davlat qurilishi va takomillashuvida jid... rol o‘ynadi. Jumladan, birgina Samarqand viloyati Chig‘atoylar dav... shuningdek, Amir Temur davrida va XVIII asrgacha yetti tumanga ...lingan edi (*Bartold. Sochineniya. V jild, 33-b.*).

XIV asrning 40–yillarida Movarounnahrda, aynan, hozirgi Qash... vodiysi hududida yana chig‘atoylardan Qozonxon o‘z hokimiyatini ...rnatdi. Qozonxon Qarshining g‘arb tomonida Zanjirsaroyni barpo qil... Qozonxon mamlakatda mustahkam hokimiyat o‘rnatishga qaror qil... buning natijasida Qozonxon bilan orlot, jaloyir, qovchin va barlos ...g‘ boshlilari o‘rtasida ziddiyat paydo bo‘ldi. Barlos urug‘idan bo‘lgan ...g‘on qo‘zg‘olon ko‘tarib, mo‘g‘ul shahzodalaridan birini xon deb ...ma qildi. O‘rtada bir necha yil urush bo‘ldi va nihoyat, 1346–1347-yil... Qozonxon mag‘lub bo‘lib, o‘ldirildi. Hokimiyat Qozog‘on xon ...liga o‘tdi. Ammo Qozog‘on xonga faqat Movarounnahr hukmronligi ...ib Chig‘atoy davlatining qolgan qismiga dug‘lat urug‘boshisi hukm... qiladigan bo‘ldi. Fors manbalarida bu boshliqlar *amir* deb atal... bo‘lsa, turkiy qavmlar *bek* yoki mo‘g‘ulcha *no‘yon* deb ataladigan ...ldilar. Movarounnahr amirlari ham, dug‘lat amirlari ham bir qonuni... amal qildilar: ikkalasi ham Chingizxon avlodlaridan xon tayinlash... o‘zlarining hokimiyati uchun qonuniy deb bildilar.

Ma’lumotlarga ko‘ra, ikkala davlatning harbiy tuzilishi deyar... bir xil bo‘lgan edi. Chig‘atoy termini aholining ko‘chmanchi va ...chmanchilik an’analarini bildirish uchun Movarounnahrda saqlanib ...ldi. Ammo u yerda Chig‘atoy naslidan xonlar qolmagan bo‘lsam ham, ...u nom temuriylar saltanatining oxirgi nasllarida, xususan, Bobur av... ...larida saqlanib qoldi. Chig‘atoyning ko‘chmanchi avlodi o‘zlarini

mo‘g‘ullar deb ataydigan bo‘ldilar. Mo‘g‘uliston degan geografik n... ana shundan qolgan. Umuman, etnik nom aslidan uzoqlashib, tamomi... boshqa nom va laqablarni oldi (*Bartold. Sochineniya. V jild, 33-b.*).

Amir Qozog‘on o‘n ikki yil hukmronlik qildi. 1358-yili Qozog‘... xon o‘zining kuyovi tomonidan o‘ldirildi. Qozog‘on hukmronligi davr... shunisi bilan diqqatga sazovor bo‘ldiki, ichki nizolar, chig‘atoy ulusi... lan mungullar o‘rtasida yuz bermadi. Qozog‘onning o‘limidan keyin h... kimiyat uning o‘g‘li Abdullaning qo‘liga o‘tdi. Abdulla otasi hayotligi... Samarqandda yashardi. (Qozog‘on esa ko‘chmanchilar yo‘lboshchi... bo‘lib hayot kechirar, ishni Amudaryo bo‘yidagi Soli Saroy qishlog‘i... yozni Munka shahrida – hozirgi Baljuvon yonida o‘tkazardi.) Abdull... poytaxtni o‘zi yashab turgan joyga ko‘chirmoqchi bo‘lgan edi, lek... boshqa amirlar bunga qarshi chiqdilar, bu nizolar oqibatida urush kelib chiqdi, urushda Abdulla halok bo‘ldi. Keyingi yillar Movarounnahrda doimiy isyonlar, fitnalar, mo‘g‘ul xonlari bilan muttasil kurashlar davri bo‘ldi. Xullas, bu davrda yuz bergan asosiy voqealar quyidagilardan iborat:

Mo‘g‘ul xoni Tug‘luq Temur 1360-1361-yillarda Movarounnahrga yurish qildi, shu paytda xon tomonidan Shahrisabz va Qarshi begi qilib tayinlangan Temur ilk bor jang qildi;

Temur Qozog‘onning nabirasi Husayn bilan ittifoq tuzib, mo‘g‘ullarga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tardilar. Lekin Husayn bilan Temur Chirchiqda (1365-yili) mo‘g‘ullarga qarshi kurashda mag‘lubiyatga uchradilar;

XV asrda mashhur shoir sifatida e’tirof etilgan Qobulshoh xon deb e’lon qilindi. Qobulshohning ota-bobolari bu dunyodan yuz o‘girib, darveshlikni ixtiyor qilgan edilar. Amir Husayn bilan Sohibqiron, Qobulshohni taxtga o‘tqazsak, mamlakatning muammomlari barham topadi, deb o‘yladilar va uni “Turk podshohlarining rasm-qoidasi birla”[123] taxtga o‘tqazdilar. Lekin ko‘p o‘tmay u taxtdan tushirildi va Odil Sulton xon bo‘lib taxtga o‘tirdi;

Husayn Balxda 1368-yili o‘ziga atab qal’a qurdirmoqchi bo‘ldi, Temur esa uni bu niyatidan qaytarishga urindi va amakisi Abdullaning taqdirini misol qilib keltirdi;

---

[123] Qarang: Mirzo Muhammad Haydar Ayoziy. Tarixi Rashidiy. –T.: “O‘O‘BeKISTON”, 2011. 82-b..

Husayn va Temur o‘rtasida kurash ketdi. Temur Husaynning turk [illegible], ayniqsa, musulmon ruhoniylari orasidagi dushmanlari bilan it- [illegible] hisobi.

Husayn asirga olib o‘ldirildi;

[illegible]dagi qal‘a yo‘q qilindi, poytaxt Samarqandga ko‘chirildi, u yer- [illegible] harbiy inshootlar, shahar devori qurdirildi (1370-yil).

[illegible]day qilib, Temur o‘n yil davomida butun Movarounnahrni [illegible]ladi.

Albatta, Amir Temur shaxsiyati madaniy hayot rivoji uchun muhim [illegible]lardan biri bo‘lgan edi. Amir Temur shaxsiyati to‘g‘risida ishonc- [illegible] ma’lumot Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asarida bor. U Amir Temurga quyidagicha ta’rif beradi: “Temur Ko‘ragon – anorallohi [illegible], agarchi nazm aytmoqqa iltifot qilmaydurlar, ammo nazm va [illegible] andoq xo‘b mahal va mavqeda o‘qibdurlarkim, aningtek bir bayt [illegible]oni ming yaxshi bayt aytqoncha bor”.

Navoiyning “Majolis un-nafois”idagi Amir Temurga oid e’tirofini – [illegible]qironning g‘oyat nozik ta’b bo‘lgani, she’rni yaxshi tushungani ha- [illegible] “Temur tuzuklari”da keltirilgan ma’lumotlar ham tasdiqlaydi. Bu- [illegible] bois yana uning shaxsiyatiga borib taqaladi. “Temur tuzuklari”da [illegible]ishicha, u ilm ahliga, din bilimdonlariga, qissaxonlarga alohida [illegible] bilan berib, o‘ziga yaqinlashtirgan va bundan ko‘p manfaatdor bo‘lgan.

Amir Temurdan so‘ng u tashkil qilgan davlat ikkiga bo‘linib, Xuro- [illegible]da Amir Temurning o‘g‘li Shohruh (1409-1447-yillar), Movaroun- [illegible]da nabirasi Ulug‘bek (1409-1449-yillar) hukmronlik qildilar. Yirik [illegible]lakat ikkiga bo‘linib ketgan bo‘lsa ham, madaniy hayotda aslo uzi- [illegible]lib bo‘lmadi. Aksincha, adabiy-madaniy aloqalar rivoj topib boraverdi. Amir Temurdagi ma’rifatparvarlik fazilati temuriy shahzodalarga na- [illegible]ma bo‘lgani bois, ular adabiy-madaniy jarayon rivojlanishiga alohida [illegible] ibor berdilar. Navoiy “Majolis-un-nafois”da temuriylar avlodidan ye- [illegible]lib chiqqan yigirma ikki ijodkorning ismi-sharifini zikr etadi. Bu shoir- [illegible] orasida Xalil Sulton, Ulug‘bek Sulton, Boysung‘ur Mirzo, Abulqosim Bobur Mirzo, Shoh G‘arib Mirzo va boshqalar bor. Ayniqsa, Boysung‘ur Mirzo adabiyotga homiylik qilibgina qolmay, o‘zi ham she’rlar yozdi. Shayx Ahmad Taroziyning “Funun -ul-balog‘a” (1436-1437-yillarda yozgan) asarida Boysung‘ur Mirzoning bir o‘zbekcha qit’asi ham beril- gan. Mana o‘sha qit’a:

Furqatingda sorig‘ o‘ldi olmangiz,
Ey musulmonlar, yaroqon o‘lmasun.
O‘lmakimdan fikrim oncha yo‘q turur,
Qo‘rqaram o‘lsam, yaroqon o‘lmasun.

Shubhasiz, temuriylar hukmronligi davrida turkiy tilli adabiyotga alohida e’tibor qaratildi. Akademik V.V.Bartold keltirgan dalillar bu jihatdan ancha diqqatga sazovor. Jumladan, uning ta’kidlashicha, temuriylar davri madaniy hayotida Qobulshoh (1366-yili xon deb e’lon qilingan va ko‘p o‘tmay taxtdan tushirilgan)ning ma’lum darajada roli bo‘lgan. Qobulshoh turkiy tilda she’rlar yozgan. XV asrda ham bu shoir ancha shuhrat qozongan. Amir Temurning safdoshlaridan amir Sayfiddin barlos fors va o‘zbek tillarida she’rlar ijod qiilgan edi.

Mirzo Ulug‘bek hukmronligi davrida Movarounnahr bu jihatdan ko‘p muvaffaqiyatlarga erishgani ma’lum. Shaxsan Ulug‘bekning fanga qo‘shgan hissasi beqiyosdir. U bobosi Temur kabi olimlar bilan suhbat qurib, ularga g‘amxo‘rlik ko‘rsatish bilan cheklanib qolmadi, balki Sharq tarixida kam uchraydigan hodisani – hokimiyat boshqaruvi bilan ilmni birga qo‘shib olib bordi. Zamondoshlari Ulug‘bekni bu fazilatlari tufayli Arastuning shogirdi Iskandar bilan tenglashtiradilar. Navoiy “Farhod va Shirin” dostonida aytadi:

Shahyekim, ilm nurin topti zoti,
Aning to hashr* qoldi yaxshi oti. (**xashr–1. to‘planish, katta yig‘in. 2. qiyomat kuni*)

Sikandar topti chun ilmu hunarni,
Ne yanlig‘ oldi ko‘rgil bahru barni (**bahru bar – dengiz va quruqlik*)

Aningtek saltanat ahli ko‘p erdi,
Qayu birga ne nav’ ish dast berdi?

Iki ming yil o‘tub yuz ming xiradmand*, (**xiradmand – aqlli, dono*).
Bo‘lub hikmatlari birla barumand * *(*barumand – 1 bahramand, foydalanuvchi. 2. hosildor mo‘l.*)

Temurxon naslidin sulton Ulug'bek
K.i, olam ko'rmadi sulton aningtek...

XV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrda adabiyot yuksalish bosqichiga ko'tarildi. Bu haqda Shayx Ahmad Taroziyning yuqorida aytib o'tgan "Funun-ul-balog'a" asarida ko'plab shoirlarning nomlari keltirilganki, mavjud ma'lumotlarga qo'shimcha sifatida xizmat qiladi, ayni paytda ba'zi ma'lumotlarga aniqlik kiritadi. Shayx Ahmad Tarozi shunoslik, xususan, sharq mumtoz poetikasi munosabati bilan nomlari bizga noma'lum bo'lib kelgan ko'plab turkiy va forsiyzabon shoirlarning nomlarini adabiyot tarixiga olib kirdi. Imon Ziyovuddin Forsiy, Abdi Samarqandiy, Umid Kamoliy, Mavlono Sayfiddin, Muhammad Hanjaviy kabi bir qator shoirlar Temuriylar davri adabiyotida ma'lum mavqe egallaganini anglash mumkin. Ayni paytda Shayx Ahmad Tarozining o'zi ham zamonasining iste'dodli shoiri bo'lganini mazkur asarida keltirgan g'azallaridan bilamiz.

Mustahkam poydor davlat, hukmdorlarning adabiyotga muhabbati va e'tibori Xuroson va Movarounnahrdagi adabiy jarayonga, ilm-fan ravnaqiga katta ta'sir o'tkazgani haqiqat. Bu davrda o'zbek va fors adabiyoti yonma-yon kamol topib bordi. O'zbek adabiyoti, bir tomondan, o'z an'analari negizida, ikkinchi tomondan, fors adabiyoti ta'sirida tobora rivoj topdi. O'zbek adabiyotida yangi janrlarning paydo bo'lishi va mavjudlarining takomili ham buni tasdiqlaydi. O'zbek nasri va she'riyatida o'ziga xos Xuroson usuli paydo bo'ldi. Bu adabiy usulning muhim xususiyatlaridan biri shuki, badiiy va ilmiy asarlar ifodasida fors, arabiy so'z hamda iboralardan, atamalardan, forsiy tilga xos jumla tuzish qoidalaridan keng foydalanilgan. Bu holat o'lkadagi etnik sharoit ta'sirida yuzaga kelgan edi.

Umuman, Temuriylar davri yangicha tafakkur mahsuli bo'lgan adabiyotni paydo qildi. Keyingi davrlarda – Temuriylar saltanati parchalanib, uch xonlik barpo bo'lgandan keyin ham, Temuriylar davri adabiyoti an'analari davom etdi. Hindistonda Boburiylar saltanati natijasida yuzaga kelgan o'zbek adabiyoti ham bevosita va bilvosita Temuriylar davri adabiyotining mahsulidir.

Mirzo Ulug‘bekning “To‘rt ulus tarixi” asari

Reja:

1. “To‘rt ulus tarixi”ning yaratilishi.
2. “To‘rt ulus tarixi” va Rashididdinning “Jome’ ut-tavorix” asari dagi uyg‘unliklar.
3. Alonquvodan kelib chiqqan nasllar.
4. Mirzo Ulug‘bek turk lashkarlarining tuzilishi haqida.
5. Mo‘g‘ul Elxoniylar sulolasi.
5. Mahmud Torobiy haqidagi hikoyat.
6. Jo‘ji haqidagi hikoyat.

Tayanch so‘z va iboralar: *adabiy va ilmiy muhit, muqaddima, mo‘g‘ul hukmdorlari, turk qavmlari va podshohlari, Dashti Qipchoq, ilm-fan ahli, doston, hikoya, turkiycha jir.*

“To‘rt ulus tarixi”ning yaratilishi. Mirzo Ulug‘bek Xurosondagi adabiy va ilmiy muhitdan farqli o‘laroq, turk-mo‘g‘ul xalqlari tarixi bilan qiziqdi. Chingizxon va mo‘g‘ul sulolalari tarixining Temuriylar davrida davom etgani qiziqarli va diqqatga sazovor. Zotan, turk-mo‘g‘ul qavmlarining qondoshlik jihatdan birligi haqidagi tarix bu davrda ma’lum edi. Shu chin tarixni keng ommaga yetkazish uchun zarurat bor edi.

“To‘rt ulus tarixi” Mirzo Ulug‘bekning rahbarligi ostida va shaxsan ishtirokida yaratilgan. Asar 1425-yili yozib tamomlangan.

Asar “Ulus- a- arba’a – yi Chingiziy” (“Chingiziylarning to‘rt ulusi”) va “Tarixi arbaa ulus” (“To‘rt ulus tarixi”) nomlari bilan mashhur. Asar *muqaddima* va *yetti bob*dan iborat.

Muqaddima qismida o‘rta asrlarda yaratilgan tarixiy asarlar an’anasiga ko‘ra, Tangri taolo, uning elchisi Muhammad s.a.v. va uning avlodlari sha’niga maqtov, Odam ato, payg‘ambarlar, Nuh alayhissalom, uning farzandlari tarixi bayon qilinadi. Shuningdek, Odam atoning o‘g‘li Shis va uning o‘g‘li Anush hamda Anushning o‘g‘li, nevara-chevaralari Kaynon, Mahloyil, Axnush va b. qator payg‘ambarlarning faoliyati hikoya qilinadi.

“To‘rt ulus tarixi” va Rashididdinning “Jome’ ut-tavorix” asaridagi uyg‘unliklar. Ma’lumki, Nuh o‘g‘li Yofas turkiy qavmlar tarixida tayanch nuqtadir. U Abut-turk degan nom bilan turkiy xalqlar tarixida

Mazkur asarning *birinchi bobida* Yofas va uning Turkiston ... hukmronlik qilgan avlodlari – Abuljaxon, Dabkuyxon, Kuyukxon ... mo'g'ul hukmdorlari, shuningdek, turk qavmlari va podshoh... Mo'g'ulxon, Qoraxon, O'g'uzxon tarixi bayon qilingan. Shunisi ...ga sazovorki, asarda keltirilgan turk-mo'g'ul urug'lari tarixi va ... tarkibi Rashididdinning "Jome ut-tavorix" asarining birinchi jildi... keltirilgan ma'lumotlardan keskin farq qilmaydi. Aynan O'g'uzxon ...dagi voqealar ham Rashididdin asaridagi O'g'uz xon voqealari bilan ...rli bir. Bu hol Rashididdin foydalangan va turk-mo'g'ul xalqlariga ...loshga manbalarni Mirzo Ulug'bek ham sinchiklab o'rganganini da...aydi.

Alonquvodan kelib chiqqan nasllar. Turk-mo'g'ul xalqlarining af... ...ziy onasi Alonquvaning ta'rif-tavsifi va "To'rt ulus tarixi"ning alo... ...da voqeasi – *ikkinchi bob* bo'lib, Alonquvaning kelib chiqishi va un... ...qalgan avlodlar tarixi hikoya qilinadi. Alonquvadan kelib chiqqan ...llar: Buzunjor xon, Buqo xon, Dutumin xon, Qobulxon, Boysung'ur ... Yasugay bahodir va boshqalardir. Bu nasllarning har biri podshoh... ...ida Mirzo Ulug'bek alohida-alohida to'xtalgan.

Mirzo Ulug'bek turk lashkarlarining tuzilishi haqida. Jahongir ...ingizxon tarixi bu asarda *uchinchi bobni* tashkil qiladi. Bu bobda eng ...ga sazovor o'rinlar – Chingizxonning bir qator xonlarni mag'lub ...gani, uning nasl-nasabi, farzandlari, el-ulusga joriy qilgan yasoqla... ...onunlari) zikri va u o'rnatgan qonunlar tufayli o'g'irlikka barham ...lgani, lashkar tuzilishiga oid voqealar bayonidir. Jumladan, lashkar ...lishi to'g'risida Mirzo Ulug'bek quyidagicha yozadi: "Lashkar tar... ...shunday tuzilganki, Odam ato zamonidan bugungi kungacha biror ...shohning sipohi turknikidek muyassar bo'lmagan. Sabru bardosh ...latida va ma'lum muddatgacha shokirlikda yashirin va oshkora o'z ...larga jonu dildan mahkumlik va mute'lik qilurlar" (113-b.). Sul... Muhammad Xorazmshoh va uning o'g'li Jaloliddin bilan olib borgan ...gu jadallari ham shu bobda qiziqarli tarzda bayon etiladi.

Chingizxon o'z farzandlariga va Qorachor no'yonga davlat ish... ...rasida vasiyat etishi voqealari bilan *to'rtinchi bob* boshlana... O'ktoyning taxtga o'tirgani va uning Ulug' yurtdagi podshohligi, ...toy, Chig'atoy va Tulixonning Xitoyga lashkar tortgani, u mamla... ...ni egallab qaytayotganlarida Tulixonning vafot etgani, O'ktoyxondan ...yin taxtga o'tirgan Kuyukxon hukmronligi davridagi voqealar, niho-

yat, O‘rdoyxon ibn Arig‘ Temurxon hukmronligigicha bo‘lgan hodisa-lar ham shu bobda hikoya qilinadi. O‘ktoydan boshlab O‘rdoyxongacha yigirma bir hukmdor tarixi qisqa bayon qilingan.

Chinigzxonning to‘ng‘ich o‘g‘li Jo‘ji xon Markaziy Osiyo tarixida katta mavqe egallagan edi. Jo‘ji naslidan bo‘lgan o‘ttiz uch xon haqida asarda hikoya qilinadi va *beshinchi bob*ni tashkil qiladi. Jo‘ji avlodlari Dashti Qipchoq (hozirgi Qozog‘iston, G‘arbiy Sibir, Volga bo‘yi yerlari)ni egallagan edilar. Voqealar qisqa, Oltin O‘rta poytaxti Saroy shahrini qurgan Botuxon (Jo‘jining o‘g‘li), Barakaxon, O‘zbek xon, Jonibek kabi hukmdorlar tarixi shu bobdan o‘rin olgan. Temur Malikni va uning sa-diq odamlarini mo‘g‘ul lashkarlari qanday ta’qib qilganlari to‘g‘risidagi qiziqarli voqea ham shu bobda hikoya qilingan. “Temur Malik bir guruh barqaror odamlari bilan shoshilmay, dushman yo‘lini to‘sdi. Yonida-gilar ham nobud bo‘lgandan keyin uning qurol-yarog‘i qolmadi. Faqat uchta o‘qi qolgandi. Ularning ham biri singan va paykonsiz edi. Uch mo‘g‘ul nekomish bilan yelib kelardi. Temur Malik haligi siniq paykon-siz o‘q bilan bir mo‘g‘ulning ko‘zini chog‘lab otdi. U ko‘r bo‘lib qol-di, qolgan ikkisiga dedi: “Bu ikki o‘q bilan sizlarga javob bera olurman desam bo‘ladi; qaytinglarki, sizning taqdiringiz shu o‘qlarda”. Ul ikki mo‘g‘ul...qaytib ketdi. Temur Malik sog‘-salomat qoldi va Xorazmga jo‘nadi” (146-b.).

Mo‘g‘ul Elxoniylar sulolasi. Eronda mo‘g‘ul qavmining Elxoniy-lar sulolasi o‘z hokimiyatini o‘rnatdi. Elxoniylar saltanatining asoschisi Tulixonning o‘g‘li Halokuxon bo‘lib, u Elxon laqabini olgan edi. Xa-lokuxondan boshlab o‘n ikki hukmdor sulolani boshqardi. Halokuxon tarixiga kitobda kengroq o‘rin berilgan. U Eronda o‘z saltanatini barpo qilish uchun kurashadi, muruvvatpesha hukmdor sifatida shuhrat qozo-nadi, mamlakat obodonchiligi yo‘lida ko‘p ishlar olib boradi. Shu bob-dan ayon bo‘lishicha, Halokuxon ilm-fan ahliga ko‘p rag‘bat ko‘rsatgan. Jumladan, Halokuxon farmoni bilan Nasriddin Tusiy Tabrizda (mo‘g‘ul elxonlarining poytaxti) qurgan rasadxona Halokuxondan qolgan yodgor-likdir. Shu rasadxonada tuzilgan zij “elxoniy” nomi bilan mashhurdir. Bu voqealar “To‘rt ulus tarixi”ning *oltinchi bobini* tashkil qiladi.

Mahmud Torobiy haqidagi hikoyat. *yettinchi*– oxirgi bobda Chig‘atoy ulusining Chingizxon zamonidan (1227-yil) Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishi (1370-yil) gacha bo‘lgan voqealar hikoya qi-linadi. Bu bobda ham diqqatga sazovor voqealar ko‘p. Shunday voqeala-

...dan biri Mahmud Torobiy boshchiligidagi xalq qo‘zg‘olonidir. Mirzo Ulug‘bek bu voqeaning boshidanoq Mahmud Torobiyning kimligini va ...qiyofasini chizib beradi:

“Bosta sher ko‘k so‘fi kiyib yurardi, ikkiyuzlamachiligu ayyorlik...ning asoslarini irg‘itdi.

...lib bilan tutun tarqatdi olchoq, ularning salomi salovotu ro‘zadan ...”.

Torobiyning el orasida obro‘ orttirish usulini Mirzo Ulug‘bek hikoya ...qiladiyu Mahmud, birinchi navbatda, erkaklarni atrofiga yig‘ib, “Mening ...rimdan chiqmaysizlar”, deb buyurdi. Torobiyning tabobatdan ...xaborligi sabab ayrim xasta odamlar unga kelib, “tasodif bo‘lib, bir-...kasalga Tangri taolo shifo ham berdi”. Shu bois omma unga ixlos ...yli va uning atrofiga yig‘ildi. Hikoyada Mahmud Torobiyning xalqni ...day qilib o‘ziga og‘dirib olish usullari, avomni notavonligidan foy-...lanib, o‘zini sohibkaromat qilib ko‘rsatish usullarini bayon qiladi. Buxoro shahri tashqarisida mo‘g‘ullar va Mahmud Torobiy o‘rtasida bo‘lib o‘tgan jangda mo‘g‘ul askarlaridan birining kamondan otgan o‘qi Mahmud Torobiyga tegdi va u jon berdi. Ammo uning o‘limidan hech kim xabar topmadi, shu paytda qattiq chang-to‘zon ko‘tarilib, odamlar bir-birlarini ko‘ra olmay qoldilar. Mo‘g‘ul lashkari bu tabiiy hodisani ham Torobiyning karomatiga yo‘ydilar va jang qilishdan to‘xtadilar. Shayx Torobiyning odamlari talon-tarojga berildilar, Talon-tarojni bas qilganlarida, shayxning yo‘qligi ma’lum bo‘lib qoldi va “shayximiz g‘oyib bo‘libdi” deb uning ukasi Muhammad Alini shayx qilib ko‘tardilar. Mo‘g‘ul lashkari bilan Muhammad Ali tomonida turib jang qilgan Buxoro xalqi o‘rtasidagi jangda har ikki tomondan yigirma ming odam o‘ldi. Mo‘g‘ul lashkarining qo‘li baland keldi va Qorachor no‘yonning amri bilan Buxoroni g‘orat qilishdan lashkar o‘zini tiydi.

Mahmud Torobiy bilan bog‘liq voqealarni Mirzo Ulug‘bek keltirishidan shu narsa ma’lum bo‘ladiki, tarixda bu shaxs boshchiligidagi xalq qo‘zg‘oloni zolimlarga qarshi kurash yo‘lidagi kurash emas, balki u avom xalqni aldov bilan o‘ziga og‘dirib olgani va aldovga laqqa tushgan xalq uni Buxoro amiri qilib ko‘targanini hikoya qilgan. Mahmud Torobiy o‘zini avomga qanday qilib sohibi karomat qilib ko‘rsatgani quyidagi parchada yanada aniqroq ayon bo‘ladi: “...Keyingi juma kuni Shayx

Mahmud Torobiy nomiga xutba o‘qitdilar. Imomlar va Buxoro a
birlarining barchasi shunda hozir qilindi. Ularning ba’zilarini o‘ldi
ba’zilarini sazoyi qildi. Rind va avboshlarning barchasini katta ehti
bilan qabul qildi. Ularga dedi: “Sizlar uchun g‘oyibdan qurol-yarog‘ t
pishga muyassar bo‘ldim!” O‘sha kunlarda Sheroz tomondan bir k
von kelgan va to‘rt xarvor shamshir olib kelgan edi. Bu ham odamla
sonining ko‘payishi va e’tiqodiga sabab bo‘ldi”. Xalq, bundan tasho
ri, boylarning uyiga kirib, molini talon-taroj qildilar, Mahmud Toro
o‘ljalarni avboshlarga taqsimlab berdi.

Mirzo Ulug‘bek Mahmud Torobiyning ichki dunyosi bilan tash
harakatlari bir-biriga nihoyatda mos ekanini ko‘rsatib bergan. Uning mo
qi orqali soxtaligini, riyokorligini ochgan. Mahmud Torobiy voqeasini
Mirzo Ulug‘bek alohida hikoya tarzida o‘z asariga olib kirgan.

Shuningdek, mazkur bobda Chig‘atoy ulusi bilan Elxoniylar davlati
o‘rtasidagi siyosiy munosabatlar, Chig‘atoy ulusining ijtimoiy-siyosiy
hayotida barlos amirlarining roli, Balx va Andijonning qaytadan tikla
nishi, ma’muriy va ma’naviy islohotlar singari voqealar ham o‘rin olgan.

Har bir bobda biron xon yoki muayyan tarix hikoya qilinar ekan,
albatta, Mirzo Ulug‘bek oddiy bayonchilikdan qochadi, kitobxonni jalb
qilish maqsadida, avvalo, asar uslubiga badiiy jilo beradi; ikkinchidan,
ma’lum tarixiy voqealar yoki qahramonlarga ta’rif berish maqsadida
she’riy parchalar keltiradi. Umuman, Mirzo Ulug‘bek bu asarini yaratish
bilan ijodkorlik mahoratini namoyon qilgan. O‘tmishdagi tarixiy asarlar
ayni paytda badiiy asarlar kabi kitobxonning estetik ehtiyojini qondirish
uchun ham xizmat qilganini Mirzo Ulug‘bekning mana shu asari misolida yanada aniqroq ko‘rish mumkin.

Mirzo Ulug‘bek o‘z asarida “doston” terminini qo‘llaydi. Bu bejiz emas. Jumladan, “O‘tror muhosarasi dostonining tugashi”, “Jand voqeasi dostonining oxiri”, “Jo‘jixon, Chig‘atoyxon va O‘ktoyxon dostonining oxiri” va h. tarixiy voqealarning bayoni, ayniqsa, O‘tror shahzodalarining fojiali o‘limi, aholining ayanchli hayoti tasviri, O‘tror hukmdori G‘oyirxon bilan shahar ahlining qal’aga kirib, bir oy davomida o‘limga tik boqib, mo‘g‘ul lashkarlari bilan ayovsiz jang qilgani shu darajada mahorat bilan tasvirlanganki, chinakam doston kabi o‘qiladi. Mirzo Ulug‘bek “doston” terminini adabiy termin sifatida emas, balki “voqea”, “bayon” ma’nosida qo‘llagan.

Aytilgan, Jo'jixonning vafoti bilan bog'liq voqea (turkiycha *jir*) [illegible] tarixi"dagi eng ta'sirli lavhalardandir.

Ma'lumki, Chingizxonning to'ng'ich o'g'li Jo'jixon Dashti Qipchoqda hukmronlik qilardi. Jo'jixonning vafoti haqidagi xabar O'rdaga [illegible] bo'lganda, bu xabarni Chingizxonga yetkazishga hech kim jur'at qila olmaydi. Oxiri barcha amirlar ulug' jirchidan, Chingizxon yaxshi kayfiyatda turganda bu shum xabarni yetkazsangiz, deb iltimos qiladilar. Ulug' jirchi fursati yetganda Chingizxonga quyidagi turkiycha jirni aytadi:

Tengiz boshdan bulg'ondi, kim tinduroro, xonim?
Terak tubtun jig'ildi, kim turg'uzoro, xonim?

(Daryo boshidan loyqalandi, uni kim tozalaydi, ey shohim? Terak [illegible] quladi, uni kim turg'izadi, ey shohim?)

Chingizxon Jarchining savoliga shunday javob beradi:

Tengiz boshdan bulg'onsa, tindurur ulum Jo'jidir,
Terak tubdin jig'ilsa, turg'uzur ulum Jo'jidir

(Agar daryo boshidan loyqalangan bo'lsa, uni tindiruvchi mening o'g'lim Jo'jidir. Agar terak yog'ochi ildizidan qulagan bo'lsa, uni turg'uzuvchi o'g'lim Jo'jidir).

Jarchining ko'zlaridan shashqator yoshlar oqadi. Chingizxon fojiani anglaydi va quyidagi baytni aytadi:

Ko'zing yoshli chungur turlu liq-liq to'ldi bo'lg'aymu?
Iring ko'ngul o'rkutur Jo'chi o'ldi bo'lg'aymu?

(Ko'zlaring o'z yoshlarini dumalatmoqda, nahotki ko'ngling to'lib ketgan bo'lsa? So'zlaring yuraklarni o'rtadi. Nahotki Jo'ji o'lgan bo'lsa?)

Jarchi Chingizxonning bu baytiga quyidagicha javob beradi:

So'ylamakka erkim yo'q, sen so'ylading, o xonim,
O'z yarlig'lig' ozarg'a javobdi o'ylading, o xonim!

(Bu haqda gapirishga qudratim va ixtiyorim yo'q, o'zing shunday buyurgansan, ey shohim! O'z hukming o'zing uchun bo'lsin, to'g'ri fikr qilding, ey shohim!)

Chingizxon Jo‘jini boshqa o‘g‘illaridan ham ko‘ra nihoyatda yaxshi ko‘rar edi. Chingizxon: “Kimki Jo‘ji xonning o‘limini talga olsa, mening siyosatimga (jazoimga) duchor bo‘ladi”, deb ogohlantirgan edi. Jarchi ning javobidan taqdirga tan bergan Chingizxon shunday deydi:

Qulon olg‘on quvlandi, qulunimdan ayrildim,
Ayrilishqon anqudi er ulumdan ayrildim!

(Ov qilish uchun ov maydonida quvlanayotgan qulonga o‘xshaymanu qulon o‘zi qochadi. Ammo bolasi qoladi, men ham xuddi qulon kabi bolamdan judo bo‘ldim!)

Bu voqea, shubhasiz, kitobxonni larzaga solmasdan qo‘ymaydi.

Savol va topshiriqlar

Temuriylar saltanatining barpo bo‘lishining ilk davrlari haqida so‘zlab bering.

2. Movarounnahrda davlat qurgan ilk mo‘g‘ul xonlari Chig‘atoy, Tarmashirin, Qozonxon va Qozog‘on va b.larning faoliyati haqida qisqacha so‘zlang.

3. Temur saltanatining ilk qurilish arafasidagi holatini so‘zlab bering.

4. Navoiy Temurga qanday ta’rif beradi?

5. Mirzo Ulug‘bek hukmronligi davrida Movarounnahrning maaniy holati haqida qisqacha so‘zlab bering.

6. Birinchi bobda qimlar va qanday voqealar haqida hikoya qilinadi?

7. Ikkinchi bobda qimlar va qanday voqealar haqida hikoya qilinadi?

8. Uchinchi bobda qimlar va qanday voqealar haqida hikoya qilinadi?

9. To‘rtinchi bobda qimlar va qanday voqealar haqida hikoya qilinadi?

10. Beshinchi bobda qimlar va qanday voqealar haqida hikoya qilinadi?

11. Oltinchi bobda qimlar va qanday voqealar haqida hikoya qilinadi?

12. yettinchi bobda qimlar va qanday voqealar haqida hikoya qilinadi?

Shayx Ahmad Taroziyning "Fununu-l-balog'a" asari

Reja:

1. Shayx Ahmad Taroziy va uning "Fununu-l-balog'a" asari haqida ma'lumot.
2. "Fununu-l-balog'a" va Sharq poetikasi.
3. Asarning tuzilishi.
4. "Fununu-l-balog'a"ning birinchi bobida qo'yilgan masalalar.
5. Shayx Ahmad janrlar haqida.
6. Shayx Ahmad qasida haqida.
7. Shayx Ahmad g'azal haqida.
8. Shayx Ahmad qit'a haqida.
9. Shayx Ahmad ruboiy haqida.
10. Shayx Ahmad qofiya haqida.
11. Shayx Ahmad badiiy san'atlar haqida.
12. Shayx Ahmad vaznlar haqida.

Tayanch so'z va iboralar: *"Fununu-l-balog'a", balog'at ilmi, qo'lyozma, poetika, adabiy hayot ehtiyoji, she'riyatning asosiy janrlari.*

Shayx Ahmad Taroziy va uning "Fununu-l-balog'a" asari haqida ma'lumot. Temuriylar sulolasi adabiyot bilan bir qatorda, ilm-fanga ham e'tibor qaratganlariga ko'p misollar bor. Jumladan, Shayx Ahmad Taroziyning "Fununu-l-balog'a" ("Balog'at ilmlari") deb nomlangan asari buning bitta namunasidir. Asar 1436-1437-yilda yozilgan. Asar muallifi Shayx Ahmad Mirzo Ulug'bek davrida yashagan yirik adabiyotshunos olim va shoirdir. Bizga "Fununu-l-balog'a"ning 1581-yili Buxoroda Mir Kulunki al-Hoji degan kotib tomonidan ko'chirilgan nusxasi yetib kelgan. Bu nusxaning oxirgi qismlari yo'q.

Asarning qo'lyozmasi Angliyada saqlanadi. Shayx Ahmad mashhur o'zbek va forsiyzabon shoirlar bilan bir qatorda, o'ziga zamondosh shoirlarning she'rlarini ham tahlil ob'ekti qilib oladi. Buning natijasida nomlari hozirgacha noma'lum bo'lib kelgan shoirlar adabiyot tarixidan o'rin olishlari uchun zamin paydo bo'ldi.

Shayx Ahmad Taroziy haqida biron manbada ma'lumot saqlanib qolmagan. Muallif va uning mazkur asari haqidagi dastlabki ma'lumotlarni taniqli olimlar – filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekistonda xiz-

mat ko‘rsatgan fan arbobi Abduqodir Hayitmetov va filologiya fa... ri doktori Ergash Umarov ilk bor O‘zbekiston adabiyotshunoslar... ma’lum qildilar. Ustoz Abduqodir Hayitmetov bu asarni nashrga tay... ladi va 1996-yili “Xazina” nashriyotida chop ettirdi.

“Fununu-l-balog‘a” va Sharq mumtoz poetikasi. “Fununu... balog‘a”ning muhim tomoni shundaki, u o‘zbek tilida yozilgan. As... o‘zbek tilida adabiyotshunoslikka, ya’ni poetikaga oid birinchi marta ... zilgan asar ekani o‘z-o‘zidan ma’lum. Fors tilida poetikaga oid asarlar ko... bo‘lib, “Fununu-l-balog‘a”dan ancha oldin yozilgan. Jumladan, Rodiy... niyning “Tarjumon ul-balog‘a” (X1-X11), Rashididdin Votvotning “H... doyiq us-sehr” (X11), Shamsiddin Qays Roziyning “Al-Mu’jam” (X111... Nosiruddin Tusiyning “Me’yor ul-ash’or” (X111), Toj ul-Xalaviyn... “Daqoyiq ush-she’r” (X1V) kabi qator asarlarni keltirish mumkin.

“Fununu-l-balog‘a” muallifi Shayx Ahmad fors-tojik tilini ... kammal bilgani asarda turli janrlardan keltirilgan parchalardan ma’lu... bo‘lib turadi. U o‘z asariga tahlil sifatida keltirgan fors-tojik shoirla... ning bugun fanga ma’lum bo‘lganlari ham, ma’lum bo‘lmaganlari ha... bor. Taroziyning “Fununu-l-balog‘a” asari o‘z davridagi adabiy hay... ehtiyoji va talablari asosida yuzaga kelgan, deyish mumkin. Chunki fo... siy tilda she’r yozadigan iste’dod egalari, xususan, yoshlar uchun she’... qoidalari – aruz vazni, qofiya, she’riy san’atlar, she’rlarning janr xus... siyatlari haqida kitoblar, turli qo‘llanmalar ko‘p edi. O‘zbek tilida ... she’r yoki boshqa badiiy asar yozishga qiziqqan iste’dodli kishilar u... hun bunday ilmiy qo‘llanma, risolalar bo‘lmagan. O‘zbek tilida asar yo... zishga, o‘zbek adabiyotini boyitishga, uni rivojlantirishga bel bog‘lagan... qobiliyat egalari esa Ulug‘bek davrida tobora ko‘payib borayotgan edi... Umuman, Taroziyning bu asari o‘zbek xalqining ma’naviy va madaniy... taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘langan edi[124].

Shayx Ahmadning “Taroziy” taxallusidan ko‘rinib turibdiki, u Ta... roz shahrida tug‘ilgan. Uning tarjimai holi haqida boshqa biron ma’lumot... yo‘q. Shayx Ahmad bu asarini Mirzo Ulug‘bekka bag‘ishlagan. Zotan... u asarning debochasida Mirzo Ulug‘bekka quyidagicha ta’rif beradi: “... saltanat daryosining gavhari va ma’dalat konining javhari, saxovat boro... nining abri va shijoat beshasining babri, farosat sipehrining mohi, kayosat... mulkining shohi, shohanshohi a’zam, shahriyori a’lam, sohibus-sayfu...

[124] Hayitmetov A. Turkiy tilda adabiyotdan ilk nazariy qo‘llanma. – «Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. Fununu-l-balog‘a” asari nashriga so‘z boshi. T.: Xazina. 1996, 7-bet. Bundan keyingi misollar shu nashrdan olinib, faqat sahifasi ko‘rsatiladi, xolos.

...ma'dani lutfu karam, moliki raqobi umam, farmondehi turk, arab ... mag'isiddin val-davron Amir Ulug'bek Ko'ragon..." (31-b.).

Asarning tuzilishi. "Fununu-l-balog'a" asari muqaddima va besh ...dan iborat.

1. Muqaddimada Olloh taolo insoniyatga so'z va nutq ato qilgani ...da ularni tartibga solganini, shu tariqa nazm va nasr paydo bo'lgani ...ida yozar ekan, Olloh balog'at haqida shirin suhbat olib borish uchun ...an'atlar va badiiyat bilan ziynat berganini yozadi. So'ngra Muham...s.a.s.ga na't keltiradi.

2. **"Fununu-l-balog'a"ning birinchi bobida qo'yilgan masalalar.** ...inchi bobni Shayx Ahmad **"Avvalg'i fanda she'rning aqsomin va ...amin sharh qilur** (Birinchi ilmda she'rning qismlari va turlari sharh ...adi)" deb nomlaydi.

Shayx Ahmad o'z asarida keltirgan mundarijadan ko'rinib turibdiki, ...Hayitmetov aytganlaridek, u tom ma'noda qo'llanma yozish...qsad qilib qo'ygan. O'zidan oldin yaratilgan poetikaga oid asar...ni puxta o'rganib chiqqan. Shu bois o'z qarashlarini dalillash uchun ...ravishda o'z salaflari asaralarini o'rganganiga ishora qiladi.

Shayx Ahmad janrlar haqida. Bu bobda Shayx Ahmad she'rning ...qsomi" o'nta nav', ya'ni janrdan iborat ekanini aytadi. Bular: *qasida, ...'i, qit'a, ruboiy, masnaviy, tarje', musammat, mustazod, mutavval, ...* Muallif mazkur janrlarni she'riyatning asosiy janrlari sifatida qa...ydi. Bu she'riy janrlarning tarkibida uchraydigan qismlari ham borki, ...larning har birini Shayx Ahmad batafsil tushuntirib beradi. Uningcha, ...bu she'rlar tarkibida Tangri azza va jallaga hamd aytsalar, o'sha ...qismi *tavhid* deyiladi. Muhammad Mustafo s.a.s.ni vasf qilsalar, *na't* ...deyiladi. Tavba-tazarru qilib, tangriga yolvorsalar, *munojot* deyiladi. ...alafoyi roshidinni ta'riflasalar, *manoqib* va *manqabat* va *tamadduh* de...iladi. Agarda vafot etgan odamni yod olib, she'r yozsalar, *marsiya* deb ...yiladi. Agar kimdandir nafratlanib, bayt tizsalar, *hajv* va *mazammat* ...lar. Agar hazil qilsalar, *mutoyiba* derlar (32-b.)

Bu terminlar ostidagi she'riy parchalar yoki she'rlarni Shayx Ah...ssal janr deb hisoblamaydi. Bu qismlar asosan yuqoridagi o'nta janr ...kibiga kiradigan qismlardir. Bu she'riy qismlarni u she'rning maz...muniga, ayrim hollarda shakliga (masalan, *marsiya*) aloqador deb bilgan ...lishi mumkin.

Shayx Ahmad qasida haqida. Shayx Ahmad qasida janrining [illegible] siy xususiyatlari haqida to‘xtalganda, bu janr yigirma yetti bayt yoki undan kamroq ham bo‘lishini yozadi va uning tarkibiy qismlari husni matla’ bilan boshlanib, undan keyin madh, maqsud va maqta’dan iborat bo‘lishini aytadi (32-34-b.). Qasida janrining quyidagi turi haqida so‘z yuritar ekan, janrning o‘ziga xos xususiyati ana shundan iborat ekani haqida to‘liq tasavvurga ega bo‘lamiz: “Va qasidaning yana bir nav’i uldurkim, bu to‘rt vajhni (tartibni – N.R.) tamomin rioya qilmasdan So‘zni madh birla ibtido qilurlar” (34-b.). Bundan ma’lum bo‘ladiki, qasidaning bu turi husni ibtido san’ati bilan boshlanadi va bu san’at husni matla’ o‘rnida keladi, bayt mamduhni ulug‘lashga qaratilgan bo‘ladi[125]. Shu ta’rifdan keyin shayx Ahmad bir qator forsiyzabon shoirlar qatorida Lutfiydan quyidagi baytni keltiradi:

Ey jafo bobinda tasnif etkuchi yuz makru fan,
Muttasil husnung so‘zidur qayda bo‘lsa anjuman (36-b.).

Sakkokiydan keltirgan quyidagi bayt ham husni ibtidoga misoldir:

Ey soching shaydo ko‘ngullarning savodi a’zami,
Halqa-halqa ruhning sarmanzilidur har xami (36-b.).

Husni ibtido yoki husni matla’ bilan boshlangan qasidalar nasibsiz va gurizgohsiz bo‘ladi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri madh bilan boshlanadi.

Shayx Ahmad g‘azal haqida. Shayx Ahmad Taroziy g‘azal janriga to‘xtalib, bu janrning aksariyati yigirma bayt, kami besh bayt bo‘lishini aytadi. Ammo “magar qofiya tabilmasa, to‘rt bayt qilurlar” (38-b.), deb istisnoli holatni ham ta’kidlaydi va buning qoida tusiga kirmaganini, balki “ul ham zarurat hukmidan joyizdur”, deb izoh beradi. Shayx Ahmad fors-tojik va o‘zbek adabiyotida eng ko‘p tarqalgan g‘azal janrini kuzatib, shu xulosaga kelgan. Shayx Ahmad g‘azal janriga bergan shu tushuntirish va izohlardan keyin, “Taroziy aytur” deya quyidagi besh baytli g‘azalni keltiradi:

Gar sabo ul oy yuzidin olsa har soat niqob,
Tobi ayb tutqonidin bo‘lg‘ay pushaymon oftob.

---

[125] Husayniy Atoulloh. Badoyi’u-s-sanoyi’. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. 1981, 255-b.

[illegible] raftorini ko‘rdi magar sarvu tazarv*, (*tazarv – tustovuq, [illegible]*)

[illegible] o‘tidin sarv kuydiyu tazarv o‘ldi kabob.
[illegible] ylarim uzra xayoling bir guzar qilg‘aymu deb,
[illegible] zamon kipriklarim jorub urub, separ gulob.
[illegible] ingdin yig‘lamoqdin bo‘ldum oningdek zaif,
[illegible] ynamoqdin adaq qo‘ydim, buzulmodi hubob.
[illegible] arosinda Taroziy bo‘lg‘usi Isonafas,
[illegible] labing yodinda may o‘rnig‘a ichsa zahri nob (38-b.).

[illegible] Tuhfatu-l-balog‘a”ni nashrga tayyorlagan ustoz Abduqodir Hayit- [illegible] Taroziy taxallusli she’rlar ham, taxallusi keltirilmagan she’rlar [illegible] asar muallifi Shayx Ahmadga tegishli ekanini yozgan edi. Yuqori- [illegible] g‘azaldan Shayx Ahmad Taroziy o‘z davrining yetuk shoiri ekanini [illegible] mumkin.

Shayx Ahmad qit’a haqida. Shayx Ahmad qit’a janri haqida [illegible] tahlil, uning asosiy belgisi kamida ikki baytdan iborat bo‘lishini, mis- [illegible] qofiyalanishi shart emasligini aytadi. “Ammo, - deydi shayx Ah- [illegible] qofiya topsalar aytaveradilar”. Shundan keyin Taroziy o‘zining [illegible] qit’asidan va Lutfiyning bir qit’asidan namuna keltiradi. Har ikkala- [illegible] qit’asi ham qofiyasiz. So‘ngra Mavlono Hoji Aqcha Kindiyning [illegible] qit’asini keltiradi:

Mushkdur ul zulf yo umri daroz,
Yo bo‘luptur anbari tar tor-tor.
Qildin ar qilsa qalam naqqoshi Chin,
Ul qachon og‘zing bikin bar tor-tor (40-b.).

Bu qit’aning muallifi Kindiy o‘zbek adabiyoti tarixiga ilk bor kirib [illegible] bilan birga, qit’aning qofiyalanib kelgani (*tar-bar*) ham diqqatga [illegible].

[illegible] Sayfi Saroyi ijodida uch, hatto besh baytli qit’alar borligini, [illegible] qit’alarda qofiya borligini avval ko‘rib o‘tgan edik.

Shayx Ahmad ruboiy haqida. Shayx Ahmadning ruboiy haqidagi [illegible] ham o‘ziga xos yangiliklar mavjud. U to‘rtala misrasi qo- [illegible] ruboiy *ruboiyi musarra’*, ya’ni ikkala misrasi qofiyalangan [illegible] (*mufrad ruboiy*ning ziddi) deb nomlanishini aytadi va o‘zining [illegible] ruboiysini keltiradi:

Husnunguz sha'nina jon parvonadur,
Zulfingizga aqlu dil devonadur.
Chunki jodu ko'zlaring mastonadur,
Ul sababtin manzilim g'amxonadur (40-b.).

O'zbek adabiyoti tarixida uchinchi misrasi qofiyalanmaydigan ru boiylar ko'p uchraydi. Shayx Ahmad bu ruboiy turini *ruboiyi hissiy* d nomlaydi. Bu ruboiy turiga o'zining bir ruboiysini va Sakkokiyning bi ruboiysini, Sa'diyning bitta forscha ruboiysini misol qilib keltiradi.

Shayx Ahmad "ruboiy" mavzusi ichida tuyuq haqida ham to'xtaladi U tuyuqni alohida janr sifatida qaramaydi. Ruboiyning qofiyasi o'rni tajnis qo'llangani uchun, bu ruboiy turini *mujannas* deb ataydi. Shay Ahmadning quyidagi mujannasi nihoyatda mahorat va yuksak badiiy di bilan yozilgan mujannasdir:

To ko'ngulda ishq o'ti tobandadur (*rosa tobidadir*),
G'am maishat panjasin tobandadur (*u yerda topadi*)
Kiprik o'qin qismat etib otsangiz,
Hech kishiga tegmas ul-tobandadur (41-b.) (*u tomondadir*)

Shunisi qiziqki, Shayx Ahmad ruboiyning ham, tuyuqning ham vaz ni haqida biron so'z aytmaydi. Faqat qofiyalanish tizimini mazkur janr ning asosiy belgisi qilib oladilar.

Shayx Ahmad tuyuqni "Turk shoirlarining ixtiroidur, muni turklar tuyuq derlar", deb o'z davridagi mavjud nazariy tushunchani tasdiqlab o'tadi. Navoiy esa tuyuqqa quyidagicha ta'rif bergan edi: "...ikki bayt muqarrardur va sa'y qilurlarkim, tajnis aytilg'ay va ul vazn ramali mu saddasi maqsurdur, mundog'kim:

Yo rab, ul shahdu shakar yo lab mudur?
Yo magar shahdu shakar yolabmuudur?
Foilotun foilotun foilon ". (MAT. 16-tom, 91-b.)

3. **Shayx Ahmad qofiya haqida.** Ikkinchi bobni "**Ikkinchi fanda qofiya va radifning qavoidin bayon qilur** (Ikkinchi ilmda qofiya va radif qoidalari bayon qilinadi)" deb nomlaydi. Shayx Ahmad ulamolar va fuzalolar orasidan ahli ta'b (shoirlar va san'at ahllari) qofiya ilmini

muhimligini uqtiradi. Shayx Ahmad "she'rning asli qofiya [illegible] she'r mumkin emas" (61-b.), deb qat'iy hukm chiqaradi. [illegible], u *harora* degan she'r ham borki, bu nav she'rda qofiya [illegible], deb aytadi. Shu o'rinda Shayx Ahmad baytni chodirga, qofiyani [illegible] o'xshatadi. Chodir ustunsiz bo'lmaganiday, qofiyasiz ham [illegible] bo'lmaydi.

Uning fikricha, raviy – qofiyaning asosi. Ammo qofiyaning boshqa [illegible] ham takrorlanishi lozim. Masalan, u Mavlono Haydarning

Xoja so'zini qilibon e'timod,
Kesti ajuz o'z nimasidin umid, -

baytida ridf takrori kerak (75-b.), deb aytadi. Bu baytning *e'timod* va *umid* qofiyadosh so'zlarida undosh raviy ***d*** dan oldingi ***o*** va ***i*** unlilari [illegible] qo'llanmaganini ta'kidlaydi. Raviy bilan ta'sis orasida keladigan [illegible] takrorlanishi shart emasligini ham misollar orqali aytib o'tadi. Masalan, *olam* va *Odam* qofiyadosh so'zlaridagi ***o*** ta'sis, ***l*** va ***d*** daxil, ***m*** [illegible].

Xullas, Shayx Ahmad qofiya ilmini sodda, tushunarli yo'sinda bayon etadi, qofiya elementlarini arab harflari vositasida (biz kirill yoki lotin alifbosidagi harflarga tayanib fikr yuritganimiz singari) tahlil etadi.

4. **Shayx Ahmad badiiy san'atlar haqida.** Uchinchi bobni "**Uchinchi fanda so'zning badoe'in va sano'ein zikr etar** (Uchinchi ilmda so'zning badiiy usul va yo'sinlari va (badiiy) san'atlar zikr etiladi)" deb nomlaydi. Bobga kirishda Shayx Ahmad qisqa debocha qilib, har bir she'riy san'atga turkiy so'zlardan misol keltirganini, oldin o'tgan shoirlarning arabcha va forscha she'rlaridan va nasridan namunalar, shuningdek, Qur'oni Karimdan va Rasul alayhissalom hadislaridan misollar keltirganini bayon qiladi. Ma'lum bo'ladiki, Shayx Ahmad badiiy san'atlarni tadqiq etishda manbalarni ko'p jalb qilgan.

So'ngra Shayx Ahmad balog'at ahli ko'p e'tibor qiladigan yuzta san'atni birma-bir keltiradi. Bu san'atlar – *tarsi', tajnis va uning turlari, saj' va uning turlari, mulamma'* singari **lafziy san'atlar**; *iyhom, lug'z, muammo, ibdo', tashbeh* singari **ma'noviy san'atlar**; *husni taxallus, husni maqta', muroatu-n-nazir* singari **lafziy-ma'noviy san'atlarni** qamrab oladi.

Shayx Ahmad badiiy san'atlarni lafziy, ma'noviy va lafziy-ma'noviy san'atlarga bo'lib tasnif qilmaydi. Har bir san'atning paydo bo'lish qo-

nuniyatini izchil bayon qiladi. Jumladan, *tashbeh* san'atining yetti ru dan iborat ekanini bayon qilib bo'lgandan keyin, bu terminning lug'avi ("o'xshatmoq") ma'nosini beradi: "...o'xshaturlar "tashbeh" derlar narsakim, anga o'xshaturlar, "mushabbah" o'qurlar" (93-b.). Mushabbah o'xshatilgan, tashbeh qilingan narsa. Tashbehning *tashbeh-ul-kinoyat* tu ga keltirgan she'riy namunalar orasida to'y kechasi (Shayx Ahmad termi bo'yicha *zihof*) tasviriga bag'ishlangan quyidagi parcha diqqatga sazo

Kumush inju qilib gul yaprog'ini resh,
Asal ustinda ori tashladi nesh...
Tong otquncha ayoq tutmoq, bosh urmoq,
Uzuk o'ynamoqu bormoq yoshurmoq,
Boliq bo'g'zindin oqti durri g'alton,
Sadaf qursog'idin sachradi marjon.

Bu parcha Mavlono Haydarning "Gul va Navro'z" dostonidan. Par ha boshdan-oxirigacha tashbeh asosiga qurilgan. Tashbehning *tashbeh ul-kinoyat* turida vositalar (*go'yo, xuddi, -dek*) ochiq bayon qilinmagani uchun to'y tasviri go'zal chiqqan.

Shayx Ahmad yuzta san'atning hammasini birma-bir tushuntirib izohlaganda, oddiy kitobxonni nazarda tutgani ayon bo'ladi.

5. **Shayx Ahmad vaznlar haqida.** To'rtinchi bobni "**To'rtinchi fanda she'rning taqte' va avzonin taqrir etar** (To'rtinchi ilmda she'rning taqte'sini va vaznlari haqida so'z yuritiladi)" deb nomlaydi. Bu bob debochasida Shayx Ahmad arablarda o'n olti bahr bo'lganini, Ajam (Eron) olimlari yigirma to'rt bahr qilganlarini yozar ekan, o'z maqsadini kamtarlik bilan ayon qiladi: "...bu zaif tiladikim, ul azizlarning paydo qilg'on bahrlarini qalamg'a keltursa va turkiy iborat birla bayon aylab, har vazng'a turkiy bayttin misol keltursa" (146-b.).

Shayx Ahmad bu asarini yozish uchun Mahmud Zamaxshariyning "Aruzi Qistos", "Aruzi Undulusiy" (A. Hayitmetov bergan izohga ko'ra, aruz haqida ispaniyalik olimlar yaratgan ilmiy asar nomi; muallifning nomi noma'lum) va Nosiruddin Tusiy (1201-1274)ning "Me'yor ul-ash'or" asarlarini hamda shular singari aruzga doir kitoblarni sinchiklab o'rgangani haqida xabar beradi.

Aruz nazariyasini sodda qilib tushuntirish bu bobning asosiy maqsadi bo'lgan edi. Shayx Ahmad asosan turkiy she'riyatdan misollar keltira-

bahrlarning nomlarini va vaznini bayon qiladi. U bahrlar sonini qirqqa yetkazadi. Shayx Ahmadning sinchkovligi, bilimdonligi va Sharq poetikasini yaxshi o'rgangani, hamma boblar qatori, aruzga doir bobda ham yaqqol namoyon bo'ladi. Ammo aruzga bag'ishlangan bob chala bo'lib qolgan. Shayx Ahmad bu asarini nihoyasiga yetkazganini asarning oxirgi baytida aytadi. Ammo A. Hayitmetov aytganlaridek, qo'lyozma o'z davrida zararlangan va to'rtinchi bobning oxirgi varaqlaridan va muammo san'atiga bag'ishlangan beshinchi bobdan bir sahifa ham qolmagan. Badiiy san'atlarga bag'ishlangan bobda muammo san'ati haqida o'z fikrini to'xtalishini Shayx Ahmad qayd qiladi. Demak, u asarini oxiriga yetkazgan. "Fununu-l-balog'a"ni ko'chirgan kotib ham shu holicha ko'chirgan, ya'ni unga qo'lyozma zararlangan holda yetib kelgan.

Taroziyning "Fununu-l-balog'a" asaridan va bu asarda keltirilgan o'z she'rlaridan ma'lum bo'ladiki, XV asrning birinchi yarmigacha o'zbek tilida ijod qilgan, hanuzgacha bizga noma'lum bo'lib kelgan qator shoirlarning nomlarini va ijodidan namunalarni bizga yetkazdi. Shayx Ahmad Taroziyning o'zi ham Lutfiy, Sakkokiy, Otoyi kabi shoirlar qatoridadan o'rin olishga loyiq iste'dodli ijodkor, ayni paytda olim ekanini mazkur asari va unda keltirgan baytlarida namoyon qila oldi. U chig'atoy adabiy tili rivojiga katta hissa qo'shdi.

Savol va topshiriqlar

1. Shayx Ahmadning "Fununu-l-balog'a" asari qachon yozilgan va qaysi hukmdorga bag'ishlangan?
2. Shayx Ahmad Mirzo Ulug'bekka qanday ta'rif beradi?
3. Asar muqaddimasida nima haqda so'z yuritiladi?
4. Shayx Ahmad mumtoz adabiyotda qaysi janrlar borligini aytadi?
5. U qasidaning hajmi va qismlari haqida qanday so'z yuritadi?
6. Shayx Ahmad g'azal janrini qanday sharhlaydi?
7. Shayx Ahmadning fikricha, qit'ada qofiya bo'lishi shartmi yoki shart emasmi?
8. Shayx Ahmad ruboiyni qanday tasnif qiladi?
9. Shayx Ahmad qofiyaga qanday talablar qo'yadi?
10. Shayx Ahmad nechta badiiy san'atni bayon qiladi va san'atlarni necha turga bo'ladi?

Temuriylar davri o‘zbek adabiyotida noma janri taraqqiyoti

Reja:

1. Xo‘jandiyning “Latofatnoma” asari haqida ma’lumot.
2. “Latofatnoma”ning tuzilishi va mazmuni.
3. Sulton Mahmud madhi.
4. Xo‘jandiyning badiiy mahorati.
5. Sayyid Ahmadning “Taashshuqnoma” asari.
6. “Taashshuqnoma”ning tuzilishi.
7. Asar qo‘lyozmasining o‘rganilishi.
8. “Taashshuqnoma”da hayotga muhabbat ifodasi.
9. “Dahnoma”ning tuzilishi.
10. Asarda Boysung‘ur Mirzo madhi.
11. “Dahnomada hikoyat.
12. “Dahnoma”da ilohiy ishq tavsifi.

Tayanch so‘z va iboralar: *noma janri, g‘azal, fard, qit’a va muno jot janrlari, madh, na’t, shariat bog‘ining bulbuli, mubolag‘ali tasvirlar, badiiy mahorat, tajnisli qofiya, masnaviy, epik syujet.*

O‘zbek adabiyoti tarixida noma janrining ildizlari, “Muhabbatnoma” bu janrdagi yuksak saviyada yozilgan asar ekani to‘g‘risida avval ma’lumotlar berilgan. “Muhabbatnoma” Temuriylar davri adabiyotida noma janrining rivojiga muhim tayanchlardan biri bo‘ldi. Temuriylar davriga kelib, noma janri ga alohida e’tibor berilib, rivoj topdi. Xo‘jandiyning “Latofatnoma” asari shu yo‘ldagi muhim qadamlardan biri bo‘ldi.

Xo‘jandiyning “Latofatnoma” asari haqida ma’lumot. Xo‘jandiy X1V asrning ikkinchi yarmi va XV asrning birinchi choragida yashab ijod etgan. Uning “Latofatnoma” asari yetib kelgan bo‘lib, o‘zbek adabiyotida noma janrining rivojiga muhim hissa bo‘lib qo‘shildi. Shoirning tarjima holi to‘g‘risida ma’lumot yo‘q. Taxallusidan Xo‘janddan ekani ma’lum bo‘ladi.

“Latofatnoma” XV asr adabiyotida shuhrat tutgan ko‘rinadi. Jumladan, Otoyi ham bu asardan yaxti xabardor bo‘lgan. U bir g‘azalida shunday yozadi:

Oxiri she'rining lutfini bilsa,
«Latofatnoma»dan kechgay Xo'jandiy.

Xo'jandiyning "Latofatnoma"si XV asr boshlarida (1411-yillarda) yozilgan bo'lib, Amir Temurning avlodlaridan biri, Xorazmda hukmron bo'lgan Sulton Mahmudga bag'ishlangani to'g'risida ko'p adabiyotlarda aytiladi.

"Latofatnoma"ning "Muhabbatnoma"dan tuzilish jihatidan farqi bor. Farq shundan iboratki, bu nomada har bir nomadan so'ng g'azal keltirilmaydi, fard, qit'a va munojot kabi janrlar ham alohida ajratilmaydi. Ammo Xo'jandiy bu asarini "Muhabbatnoma"ga javob tariqasida yozganini aytadi:

Muhabbat jomidin ichsang sharobe,
"Muhabbatnoma"ga aytsang javobe.

"Latofatnoma"ning tuzilishi va mazmuni. Asar Yaratganga hamd bilan boshlanadi. Yaratganning cheksiz qudrati, hamma narsani – insonu jinzotlarni, to'qqiz qavat falakni, yetti qavat yerni, osmondagi qushlarni, yer yuzidagi boyliklarni va jamiki narsalarni U bu olamga keltirgan. Yoqubni ham Yusufning firoqiga duchor qilgan, Yusufning dardida Yoqubning ko'zlarini ojiz qilgan, Sulaymonga shamolni itoat ettirgan, Dovudga sovut yasash iqtidorini ato qilgan ham Yaratganning O'zidir.

Xo'jandiy asarining hamd bobida o'z maslagi va e'tiqodini bayon qiladi. Ilohiy ishq – Xo'jandiyning a'molu e'tiqodi, uning butun vujudi ishq o'tiga itoat ettirilgan. Yaratuvchi oshiqlarga jafo beradi, bu jafokashlarning sarvari Muhammad Mustafodir. Xo'jandiy Yaratganga iltijo qilib, bu ishqdan meni ayirmagin, deya so'raydi:

Xudoyo, ko'nglum ichra ishq o'ting yoq,
Xo'jandiy xastaga lutfung bila boq.
Muhabbat jomidin sahbo (*qizil may*) ichirgil,
Xato ishlar telim qildim, kechurgil.

Xo'jandiy Yaratganga madhdan so'ng, payg'ambarga na't (maqtov) keltiradi. Muhammad Mustafoni so'qir ko'ngillarning tabibi, shariat bog'ining bulbuli, deb ta'riflaydi. Shuningdek, Muhammad Mustafo

payg‘ambarlarning sarvari, avliyolarning rahnamosi ekanini, Xudoning hukmi bilan mo‘jizalar ko‘rsatganini va boshqa ko‘p sifatlarini, fazilatlarini bayon qiladi.

Xo‘jandiy bu asarini, boshqa nomalar qatori, o‘nta nomadan iborat qilib yaratgani to‘g‘risida yozadi:

Tilimda so‘z, elimda xoma bo‘ldi,
“Latofatnoma” ham o‘n noma bo‘ldi.

“Latofatnoma” – ishqsiz ko‘ngillarga oshiqlik dardini soladigan asardir. “Kimning ishqi bo‘lmasa, uning biron maqsadi bo‘larmidi, biron jononni sevmasa, undan nima murod bo‘lardi”, deydi shoir Xo‘jandiy. U bu fikrini davom ettirib: “Kimki biron jononni sevmasa, bilingki, uning tanasida jon yo‘qdir”, deb xulosa chiqaradi. Ana shundan keyin Xo‘jandiy asosiy maqsadga ko‘chadi:

Ne bilsun tekma nodon ishqbozi,
Haqiqat bo‘lmasa bori majozi,
(Har qanday nodon oshiqlikni qaydan bilsin, agarda unda haqiqiy ishq bo‘lmasayu majoziy ishq bo‘lsa)

deya oshiqlik va bu ishqning chinakam qiyofasini chizib beradi. Bu baytni fard janriga mansub deb qarash mumkin.

Sulton Mahmud madhi. Xo‘jandiy “Latofatnoma”ning yozilish sabablariga to‘xtalib, dastlab asarning yozishga Sulton Mahmud undagani to‘g‘risida aytadi, so‘ngra Sulton Mahmudni tengi yo‘q hukmdor sifatida ta’riflaydi:

Ayo faxri salotin shohi davron,
Zamona mafxari Mahmud tarxon.

Ajun faxri shahonshohi zamona,
Sifoti savlating to‘ldi jahona.

Zihi sohibqiron arslon yuraklik,
Maoni majlisi ichra ko‘rukluk.

Saxovat bobida chun Hotami toy,
Shijoat mulkida chun Qovusu Kay.

Dilching haybatidin Rustami Zol,
Dildahur dunyoda go‘r ichra inzol*. (**inzol – tushish, voqif bo‘lish.*)

Jahon tindi sening adling kuchindin,
Yashin yashnar qilichingning kuchindin.

Saxovat mulkida sohib adamsen,
Latofat ma’dani koni karamsen.

Begim, adling qamug‘ olamg‘a to‘ldi,
Quyosh yanglig‘ sifoting jilva bo‘ldi.

Jamoling aksidin xurshed olur nur,
Oting bo‘ldi qamug‘ olamda mashhur.

Dilut ichra yoshundi oy yuzungdin,
Shakar sizdi qamish ichra so‘zungdin.

Quyosh yuzung ko‘rub yerga yiqildi,
Adog‘ing tufrog‘ini surma qildi.

Falak boshi birla evrulsa ming yil,
Seningtek qilmag‘ay dunyoda hosil.

Xirad shatranjini uttung jahondin,
Sening lutfung bila to‘ldi jahondin.

Maoni ichra, shohim, qil yorarsen,
Ajunda hyer ne qilsang, qil, yararsen...

Xo‘jandiy mazkur baytlarida Sulton Mahmudni har xil mubolag‘ali tasvirlar bilan ko‘klarga ko‘taradi. Sulton Mahmudni tengi yo‘q bahodir, insoniy fazilatlari cheksiz, Yusufmisol husnga ega, nihoyatda nozikfahm qilib tasvirlaydi. Tabiiyki, unga bo‘lgan hurmati, ayni paytda Sulton Mahmud ham Xo‘jandiyni e’tiborda tutgani, unga ehtirom ko‘rsatgani sabab bo‘lgan edi.

Asarda Xo‘jandiy taxallusi olti o‘rinda uchraydi. Asarda Xo‘jandiy haqiqiy ishqni majoziy ishqdan ustun qo‘ysa ham, hayot go‘zalligini, ma’shuqaga bo‘lgan samimiy sevgini kuylashni inkor etmaydi. Uning bu maqsadi “Latofatnoma”ning aksariyat baytlaridan anglashilib turadi. Bu mavzu yorning jafokashligiyu oshiqning dardi orqali ko‘rsatiladi. Yorning jamolini ko‘rgan gul uyalganidan g‘unchaga aylanadi, qish faslida yor kulganda, yoz bo‘ladi, uning karashmasi jonu dilni g‘orat qiladi, ko‘zlari yag‘moyu chigilni talon-taroj qiladi. Hayotdan zavqlanishni, dunyo go‘zalligidan huzur topishni ilohiy ishq aslo inkor etmaganini yana nomadagi aksariyat baytlarda ko‘rish mumkin.

Ma’shuqaning quyidagi ta’rif-tavsifi orqali shoir ana shunday dunyoviy sevgini ulug‘laydi, dunyoviy sevgidan qudratliroq kuch yo‘qligiga ishora qiladi:

Ayo sardaftari xuboni olam,
Qamug‘ mulki jahon sizga musallam.
Parilar shohisan, husnung ziyoda,
Ruhung ko‘rsa shohlar bo‘lur piyoda.
Qaro zulfung ajab hinduyi tasvir,
Erur fatton ko‘zung joduyi Kashmir.
Yuzung kunduz bikin, zulfung shabi tor,
Soching chininda pinhon mushki totor.
Labing la’li Badaxshon, tishlaring dur,
Sadaf og‘zin qurutqon tishlaringdur.

Yorning an’anaviy ta’rif-tavsifi bilan birga, Xo‘jandiyga xos tasvir uchraydiki, bu baytlar “Latofatnoma”ning boshqa nomalar bilan bellasha oladigan asar ekanini ta’minlagan. Shoirning

Xo‘jandiy so‘zlarin Xorazmiy miskin,
Eshitsa yo‘lli deb qilg‘aydi tahsin

deb aytgan so‘zlari haqiqat ekanini mazkur baytlar ham tasdiqlab turibdi. Zotan, Xo‘jandiy Xorazmiyning tahsiniga loyiq noma janrida asar yarata oldi.

“Latofatnoma”da har bir nomaning oxiridagi bir bayt soqiyga murojaatdir. Bu baytlar soqiynoma janriga mansub:

Kel ey soqiy, bu kun majlis quroli,
Jamoni aysh etib, xush o'lturoli.

"Muhabbatnoma"da ham Xorazmiy har bir nomadan so'ng soqiyga murojaat etib, 3-4 baytdan iborat masnaviy keltirgan. Xo'jandiy ham Xorazmiyga ergashib, har bir nomaning so'ngida soqiyga qilgan murojaatini yuqoridagiday bir baytda keltiradi. Jumladan, ikkinchi baytdan so'ng

Kel, ey soqiy, sharobi nob keltur,
Faqirlar ko'nglini dar'yob* keltur *(*daryob – daryo suvi)*

deya murojaat qilsa, uchinchi nomadan so'ng

Kel, ey soqiy, keturgil jomi Jamni,
Kechar dunyo, g'animat tut bu damni

baytini keltiradi va shu tariqa har bir nomadan so'ng turli shaklda soqiyga murojaat takrorlanaveradi.

Xo'jandiyning badiiy mahorati. "Latofatnoma"da muallif e'tibor qaratgan yana bir jihat o'zbek tilining boy imkoniyatlaridan foydalanganligi. Tajnisli qofiya Xo'jandiyning xalq tilidan mahorat bilan foydalanganiga muhim dalildir:

Ishrg'ang donasi *chin Mushtariydur*,
Soching nofayi *Chin mushtariydur*.

Qaro zulfung ichinda *chin ko'rarmen,*
Xato yo'qdur bu so'zda, *chin ko'rarmen*.

Yoki quyidagi baytlarda ham tajnisli qofiya bor:

Yuzungni Haq jahon *gulzori* qildi,
Yuzungni ko'rdiyu *gul zori* qildi.

Ne bo'ldikim, qulungdin *yuz evurdung*,
Bir ayg'on so'zni, shohim, *yuz evurdung*.

Sayyid Ahmadning "Taashshuqnoma" asari. Asarni 846 (1435-36) yili Sayyid Ahmad yozgan. Sayyid Ahmad – Amir Temurning na-

birasi, Mironshohning o‘g‘lidir. Navoiy “Majolis un-nafois” asarining V11 majlisida Sayyid Ahmad to‘g‘risida quyidagicha ma’lumot beradi: “Sayyid Ahmad – salim ta’b va pok zehn kishi erdi. Xili mashhur nazmlari bor. Ham g‘azal, ham masnaviy, ham turkiy, ham forsiy g‘azal tavrida devoni bor. Va masnaviy tavrida “Latofatnoma” aningdur. Bu turkcha matla’ yaxshi voqye’ bo‘lubturkim:

Sayd etti firoqing meni murg‘i sahariydek,
Qil odamiylik, qilma yuzni nihon pariydek.

Bu forsiy matla’ ham aningdurkim:

Maham gar pesh az in pinhon bimonad,
Ajab, gar bedilonro jon bimonad”.

(Agar oy yuzligim bundan keyin ham pinhon qoladigan bo‘lsa, bedillarning omon qolishi ajablanarlidir).

Navoiy Sayyid Ahmadning “Taashshuqnoma” masnaviysi haqida emas, uning “Latofatnoma” masnaviysi haqida so‘z yurityapti. Bundan shunday fikrga kelish mumkinki, Sayyid Ahmadning “Taashshuqnoma”dan boshqa “Latofatnoma” nomli asari ham bor va bu noma Navoiyga yaxshi tanish bo‘lgan. Navoiy “Taashshuqnoma”dan bexabar ekanini ham shu o‘rinda aytish o‘rinlidir.

“Taashshuqnoma”ning tuzilishi. Sayyid Ahmad asarining boshida ham “Taashshuqnoma” degan nomni ishlatadi. Asarning so‘ngida – “Iltimosin aytur” qismida bu asarini yetti kunda tugatgani to‘g‘risida aytadi:

“Taashshuqnoma”ni himmat bo‘lib yor,
Tugattim yetti kunda bemadadkor.

“Taashshuqnoma” Tangriga hamd, “Munojot”, “Madhi nabi alayhissalom”, “Kitob sababi”, “Podshohi islom madhi” va o‘nta nomadan iborat. O‘ninchi nomadan keyin kitobning xotimasi va shoirning iltimosi o‘rin olgan.

Tangriga hamd, adabiyot tarixidagi hamma asarlardagi singari, Tangrining tanholigi, jamiki borliqning Yaratuvchisi ekani bilan boshlanadi. So‘ngra Tangri Odam atoga ma’rifat sirlarini bergani, Idris payg‘ambarning tole’ini baland qilgani to‘g‘risida hikoya qiladi.

...da Sayyid Ahmad baytda "Bahrom" so'zini ishlatib, talmeh ...ni qo'llagan holda uzoq tarixga ishora qiladi.

...shinchi manzilin Bahroma berdi,
...ning taxtirini Bahroma berdi.

...inchi misradagi Bahrom – Mars sayyorasini bildiradi; ikkinchi ...dagi Bahrom esa o'tmishdagi hukmdorlardan birining ismi. Bu ...Tangri beshinchi sayyorani yaratib, Bahrom ismini berdi, bu ...ni itoat ettirish layoqatini Bahromga berdi, degan mazmun bor. ...cha, sayyorani itoat ettirish layoqatiga ega bo'lgan Bahrom ismli ...Sosoniylar sulolasi hukmdori Xurmuzdning o'g'li Bahromdir. U ...lar va mehnatkash, adolatli podshoh bo'lgan edi.

...Munojot"da shoir Tangriga iltijo qilib, o'zining bir gunohkor ban-...Tangridan boshqa himoyachisi yo'q, najot beradigan faqat U ekanini ...adi.

...Na't" bobida Muhammad payg'ambar jamiki payg'ambarlarning ...i, javonmardlarning shohi ekanini, Odam ato, Nuh, Ibrohim, ...ii, Sulaymon, Dovud, Masih kabi hamma payg'ambarlar undan nur ...anini aytadi.

..."Kitob sababi" qismini quyidagi bayt bilan boshlaydi:

...Tushumda bir necha ko'rdum sahargoh
...Ki, Majnun birla bo'ldum yo'lda hamroh.

...Majnun – oshiqlik timsoli. Sayyid Ahmadni oshiqlik yo'liga Majnun ...ni qiladi. Majnun oshiqlar maqomini quyidagicha ta'riflaydi:

...Ki oshiqlar maqomi Karbalodur,
...Kishikim bo'ldi oshiq mubtalodur.

...Majnun Sayyid Ahmadni oshiqlik maqomi to'g'risida hikoyat yo-...ga da'vat etadi.

..."Podshohi islom madhi" bobida Mirzo Ulug'bekning Faridun, Jams-..., Sulaymon, Kayhusrav, Iskandar, No'shiravon kabi podshohlarning ...ki fazilatlarini o'zida mujassam etgan hukmdor ekanini madh qiladi.

Asar qo'lyozmasining o'rganilishi. Asarning yagona qo'lyozma

nusxasi XV1 asrnig 1 yarmiga mansub bo‘lib, Britaniya muzeyida saq lanadi. “Taashshuqnoma”ni nashrga tayyorlagan A.M.Shcherbak xabar berishicha, asar Xorazmiyning “Muhabbatnoma”si, Lutfiy ning devoni, “Gul va Navro‘z”, Mir Haydar-Majzubning “Maxzan ul asror”i, Yaqiniy, Ahmadiy va Amiriylarning munozarasi, Xo‘jandiyning “Latofatnoma”si bilan bir muqovadadir. “Taashshuqnoma”dan bitta nu mani 1927-yili A.N.Samoylovich ilk bor chop ettirgan edi. U yana “Ta ashshuqnoma” bilan “Muhabbatnoma”ning til xususiyatlarini qiyosla bir maqola ham e’lon qilgan. Ingliz turkologi Ch. Ryo ham Said Ahmad ning “Latofatnoma” asarini o‘z katalogiga kiritgan (Ch. Rieu. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, p. 288). Ammo u Na voiyning “Majolis un-nafois”idagi ma’lumotlarni inobatga olganmi yoki haqiqatan Sayyid Ahmadning “Latofatnoma”sidan xabardor bo‘lganmi – bunisi ma’lum emas.

Sayyid Ahmad o‘zbek va fors tillarida g‘azallar yozgan bo‘lib, ikki ta devon tuzgani ham Navoiyning ma’lumotlaridan anglashiladi.

“Majolis un-nafois”da Sayyid Ahmadning “Latofatnoma”sidan kel tirilgan bayt “Taashshuqnoma”da yo‘q.

“Taashshuqnoma” o‘nta nomadan tashkil topgan bo‘lib, jami 319 baytdan iborat. “Taashshuqnoma”ning o‘ziga xos tomoni shun da ko‘rinadiki, har bir noma uch qismdan – noma, g‘azal, “So‘zning xulosasi”dan iborat qilib tuzilgan. Sayyid Ahmad bu asarini biron shoir asari ta’sirida yaratilganini qayd etmasa ham, asarning g‘oyaviy yo‘nalishi, tuzilishi, tasviriy vositalarga qaraganda, aytish mumkinki, bu asarga “Muhabbatnoma” va “Latofatnoma”ning ta’siri kuchli bo‘lgan. “Taashshuqnoma”ning o‘nta nomadan iborat ekani shunday xulosaga olib keladi. Ammo “Taashshuqnoma”ning o‘ziga xosligini ta’minlovchi omil – uning tuzilishidir.

“Taashshuqnoma”da hayotga muhabbat ifodasi. Hayotga mu habbatni oshiqning ma’shuqaga bo‘lgan muhabbati orqali aks ettirish “Taashshuqnoma”dagi o‘ziga xos usullardan biridir. Bu asar badiiy vo sitalardan istifoda etishda o‘ziga xosligi bilan ham ajralib turadi. Sayyid Ahmad o‘zbek tiliga bo‘lgan muhabbati nihoyatda yuksak bo‘lgani o‘z nomasidan ayoln bo‘lib turadi. U o‘zbek tilining imkoniyatlaridan to‘liq foydalanib, ikkinchi nomani boshdan oxirigacha tajnisli qofiyada yoz gan.

Ingano, oldi ko'nglum yuzung oli (*qizil*),
Qilsam qasdi jon ham ko'zung oli *(hiylagar)*.

Olib g'amza o'qin payvasta qoshing (*tutashgan qosh*),
Yorakim qon qilur payvasta qoshing (*tinimsiz qaramoq*).

Jonoding sham'inikim yondurursen (*yondirmoq*),
Qaytmoq olamni o'tqa yondurursen (*qaytarmoq*).

Eningda menglaring mushki Xatodur (*Xitoying hush hidli modda-*

Qaro zulfung sari bormoq xatodur (*yanglish, xato*).

Quyoshdur orazing yo Mushtariydur (*Yupiter sayyorasi*)
Ki, jon birla jahoni mushtariydur (*sotib oluvchi*).

Visoling zavqin istab, ey dilorom (*sevgili*),
Tan ichra topmadi miskin dil orom (*dil orom olmoq*).

Ko'ngul qushini ishqing qilidi shunqor (*qush*),
Bu g'amdin muddaiylar* bo'ldi shunqor (*pahlavon*). (**muddaiy – rogar, raqib*)

Karashma qilmoq ichra qil yarorsen (*mahoratni ishga solmoq*),
Nekim jonimg'a qilsang qil, yarorsen (*qo'lidan kelmoq*).

Aningkim ol enginda xoli bo'lg'ay (*yuzdagi xol*),
Qachon fitna qilurdin xoli bo'lg'ay *(bas qilmoq)*.

Ayitsalar senga, g'amzangdin o'q ot (*noz bilan qaramoq*),
Oni o'zgaga otma, bizga o'q ot (*faqat bizga ot*).

Turubturmen o'qungnung qarshusina (*ro'parasida*),
Otar bo'lsang tutarmen qarshu sina (*ko'krakni qarshi tutmoq*).

Chu tortarmen hamisha hajr borin (*yuk*),
Senga aytay ko'ngulda har ne borin (*hammasi*).

Bilursenkim, qulungdurmen kamina (*men*),
Karam qil, boqmag'il qulnung kamina (*nuqson*).

To'kar har dam firoqing diyda qoni (*qon*),
Meningtek bir dog'i g'amdiyda, qoni (*qani*).

Ko'ngulda garchi hajring dog'i bordur (*qayg'u, dard bor*),
Valekin vasl umidi dog'i bordur (*yana bor*).

Nechakim g'amdamen, ey qaddi shamshod (*tik, adl*),
Bo'lurman har qachon ko'rsam seni shod (*xursand, mamnun*).

Tarahhum bu gadog'a qilg'in oxir (*axir*),
Yo'q ersa qayg'udin bo'lg'usi oxir (*tugamoq, o'lmoq*).

O'lodur Saydi Ahmad, qil yarog'in (*iloj*),
Aning bori bir ishig'a yarog'in (*yaramoq yordam bermoq*).

Eshitkil bu g'azalni chun iroqi (*yiroq*),
Ajam sozin tuzub aytar Iroqi (*musiqa nomi*).

Avval ko'rib o'tilgan ikki noma – "Muhabbatnoma" va "Latofat noma" bilan "Taashshuqnoma" tuzilishidagi umumiy xususiyat shuki hammasida soqiynoma janri bor. "Taashshuqnoma"da ham har bir nomadan so'ng soqiynoma berilgan. Sayyid Ahmadning soqiynomalari 11 baytdan iborat bo'lib, hammasida "So'zning xulosasi" degan sarlavha ostida beriladi. Mana, ikkinchi nomada berilgan soqiynoma:

So'znung xulosasi

Kel, ey soqiy, keturgil bodau jom,
Icholi may ba yodi Ahmadi jom.

Mayikim ruh andin mast bo'lg'ay,
Muhabbat kuyida sarmast bo'lg'ay.

Xumorimizni ul maydin yozoli,
Mudom ichmaganni ne deb yozoli.

Biborankim jahonning yo‘q bahosi,
Bahosi yo‘q jahong‘a ne baqosi.

Tahammul yaxshi ishdur pesha qilmoq,
Tahayyul birla ham andesha qilmoq.

Taashshuqnoma”ning har bir nomasida va nomalardan keyin kelgan g‘azallarda dunyoviy ishqning go‘zal tasvirini ko‘ramiz. Misol tariqasida uchinchi nomani olib ko‘raylik. Ma’shuqaning hajrida firoq chekayotgan oshiq har bir baytda yorning go‘zalligini turli iboralar orqali ifodalaydi: *sochi vallayu yuzi vazzuho* (sochlari tunga o‘xshash qora va yuzlari go‘zal), *rahmsiz dilbari nomehribon, yuzi ruhi musavvar* (zehnda tasvirlangan, ko‘z o‘ngida muhrlanib qolgan), *dudog‘i mushki anbar, zul xurshidi ofoq* (yuzi olam quyoshi), *parivashlar ichinda barchadin ki, malohat mulkida shoh, latofat ichra zebo* kabi.

Bu singari tashbehlarning yangi-yangi ko‘rinishlari qolgan nomalarda ham davom etadi. Yoki quyidagi bayt ham yorning go‘zalligi tasvirida original tashbehga misol bo‘la oladi:

Jamoling chun jahonoroy bo‘ldi,
Yuzung olinda moh garroy bo‘ldi.

Sayyid Ahmadning ta’biricha, yorning go‘zalligi butun olamni bezadi, uning yuzi oldida oy sartarosh, ya’ni xizmatkor bo‘lib qoldi.

“Taashshuqnoma” asari XV asrning birinchi yarmi o‘zbek adabiyotida diqqatga sazovor asar sifatida ahamiyatlidir. Bu noma o‘z davri xalq tilining boyligini ko‘rsatadigan manba sifatida ham o‘rganishga loyiq.

Yusuf Amiriyning “Dahnoma” asari. Yusuf Amiriyning devoni, “Dahnoma” va “Bang va chog‘ir” munozarasi bizga yetib kelgan. Uning “Dahnoma” asari hijriy 833 (milodiy 1429-30) yili yozilgan. Bu asar to‘g‘risida Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasida quyidagi ma’lumotlar bor: “Mavlono Amiriy – turk erdi va turkcha she’ri yaxshi voqye’ bo‘lubtur, ammo shuhrat tutmabtur. Va bu bayt aning “Dahnoma”sidindur:

Na yemakdin, na uyqudin solib so‘z,
Yemakdin to‘yub, uyqudin yumub ko‘z.

Va forsiyda shayx Kamol tatabbu'i qilibtur. Bu matla aningdurkim

Ro'zi qismat har kase az aysh baxshi xud sitond,
G'ayri zohid k-o' riyozatho kashidu xushk mond.

[Qismat kuni (nasiba taqsim etiladigan kun) zohiddan boshqa hech kim o'ziga baxshida qilingan ayshni oldi. U esa ne chog'liq mashaqqat chekmasin, quruq qoldi.]

Aning qabri Badaxshon sari Arhang Saroydadur" (*Navoiy. MAT 13-tom, 23-24-b.).*

Amiriy to'g'risida Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat ush-shuaro" asarida shunday eslaydi: "Mavlono Yusuf Amiriy sulton Shohruh Mirzo zamonida katta shuhratga erishgan shoirlardan biridir. U oddiy hayot kechirgan, aytishlaricha, amirlar va mashhur amaldorlar unga g'amxo'rlik ko'rsatganlar. Buyuk hoqon Shohruh sulton va uning ulug' avlodlari, amaldorlari sharafiga Amiriy ko'p qasidalar bitgan. Sulton Boysung'ur Mirzo sharafiga bitilgan quyidagi qasida ham unikidir:

Delam bedard giriftor gasht dar hame u,
Magar kunad shohi olam belutf dar monash..."

Navoiyning Yusuf Amiriy to'g'risida bergan ma'lumotidan ma'lum bo'ladiki, u yashagan davr Navoiyning yoshlik paytlariga to'g'ri keladi. Atoqli adabiyotshunos Abduqodir Haytimetovning aytishicha, Navoiy Yusuf Amiriy bilan ko'rishmagan. Qolaversa, Navoiy Yusuf Amiriyning devonidan yaxshi xabardor bo'lgan. Navoiy yana"Muhokamat ul lug'atayn" asarida ham, Gadoiy, Haydar Xorazmiy va boshqa bir necha shoirlar qatori, Yusuf Amiriyni o'z davrining ulug' shoiri sifatida ta'riflaydi.

"Dahnoma"dan ma'lum bo'lishicha, Yusuf Amiriy Sharq tarixi va mifologiyasidan, diniy va dunyoviy bilimlardan yaxshi xabardor bo'lgan edi.

"Dahnoma"ning tuzilishi. Amiriyning "Dahnoma" asari nomachilik an'analariga rioya qilingan holda yozilgan. Bu noma ham Tangriga hamd, Payg'ambarga na't, Boysung'ur Mirzoga qasida, so'ngra bir she'riy hikoyat, kitobning yozilish sababi, yo'lda bir sohibajolga ro'baro' bo'lgani, munosabatning boshlanishi va mahbubning noma yozgani va nihoyat, oshiq va ma'shuqaning o'nta nomasidan iborat.

Tangriga hamd bobida Tangri insonni tuproqdan yaratib, olti kunda [illegible] yaratgani, Nahid (Zuhro) yulduzini – cholg'uchi, Bahrom (Mars) [illegible]sini – botir qilganini, Mushtariy (Yupiter) sayyorasini – ilm is-[illegible] yuborganini, Tir (Merkuriy) sayyorasini – kotib qilganini aytadi.

Payg'ambarga na't bobida esa Muhammad a.s.ni elchilik taxtining [illegible], mamlakatlarning to'lin oyi, Haq taolo uni ulug'lik martabasi uc-[illegible] yaratganini va boshqa ko'p sifatlarini aytadi. Bu bobda diqqatni jalb [illegible] yana bir hodisa – xolasi Umuxonning bashoratiga ko'ra, oti [illegible]ga minib, to'qqiz qavat osmondan oshib o'tadi va farishtalar bilan [illegible]-[illegible]adi. Aqso masjidiga yuz buradi, to'qqiz qavat osmondan oshib, [illegible]ning ovozini eshitadi va h.

Asarda Boysung'ur Mirzo madhi. Boysung'ur Mirzoga [illegible]'[illegible]langan qasidada uning himmatli, xuddi yulduzlar o'rdani hosil [illegible]gani Boysung'ur Mirzo esa ularning o'rtasidagi oy, Zuhro yulduzi [illegible]olg'uchi; Boysung'ur Mirzo esa majlisni qizituvchi, ko'p fanlarni [illegible]biyvchi olim ekanini madh qiladi.

Yusuf Amiriy Boysung'ur Mirzo himoyasida yashaganligini [illegible]'[illegible]bidaydi. Ayni paytda Boysung'ur Mirzo odamlarga nisbatan himmat-[illegible]'[illegible]kimdor bo'lganini, insonlarni g'oyat qadrlaganini ham "Dahnoma"da [illegible]'[illegible]tib o'tadi:

O'iyosulhaqi vaddin Boysung'ur,
Ki xo'ziga quloq tutguvchidur dur...
Yetib el dardina ortuq biligi,
Yopib faqr egnini ochuq aligi.
Ulusni qutqarib mehnat kunidin,
O'lukni uyg'otib yarmoq unidin.

Boysung'ur Mirzo Shohruh Mirzoning uchinchi o'g'li bo'lib, ilm-[illegible], ijodni qadrlaydigan odam edi. U otasi Shohruh Mirzoga vazir [illegible]'[illegible]zimida xizmatda bo'lgan yillari Xirotda kutubxona tashkil qildi. O'sha zamon tarixchilarining guvohlik berishicha, kutubxona qoshida o'z davrining mashhur xattotlari, naqqoshlari, musavvirlari, sahhof va [illegible]'[illegible]korlarining qirq nafari to'planib, ilmiy va ijodiy ish olib borganlar. 1425-1426-yillari mazkur kutubxona qoshidagi kotiblar Boysung'ur Mirzoning nazorati ostida Firdavsiyning "Shohnoma" asarining qirqqa yaqin qo'lyozmalarini solishtirib, asarning mukammal matnini tuzgan-

lar. Boysung'ur Mirzo aql-zakovati, ma'rifatparvarligi, hunarparvarligi va ayniqsa adabiyotga bo'lgan muhabbati bilan xalq o'rtasida shuhrat qozondi. "Dahnoma" yozilgan yillari Shohruh mirzo o'g'li Boysung'ur mirzoni Eron Ozarbayjoniga hokim qilib tayinlagan edi. 1431-yili esa Astrobod hokimi bo'ldi.[126]

Yusuf Amiriy Boysung'ur mirzoning barcha faoliyatidan juda yaxshi xabardor bo'lgani uchun ham ilm homiysi sifatida unga yuqori baho beradi. U bu asarida Boysung'ur mirzoni ilm-fan va ulamolar homiysi sifatida ta'riflaydi, turli fanlar rivojida uning xizmatlari katta ekanini aytadi:

Kechib ollida yuz turluk daqoyiq (nozik ma'nolar, nozik nuqtalar, chigalliklar),
Maorif birla anvoyi haqoyiq.
Bir hay'at riyozisidin terib gul,
Biri hikmat shifosidin berib mul (may, sharob).
Biri Uqlidis ashkolin hal etib,
Biri ko'k jadvalinda madhal (kirish, kiradigan joy) etib,
Biri faqr ichida asrab maqomin (faqirlik yo'lini tutib dunyodan ko'chib)
Biri mantiq sori eltib kalomin...

"Dahnomada hikoyat." "Amiriy Boysung'ur Mirzoga bag'ishlagan qasidasi nihoyasida, dengiz ichida xashak ko'rinmagani singari, mening bu so'zlarim (Boysung'ur Mirzoni madhi qilgan so'zlari) ham falak majlisi orasidagi bir ko'knori urug'iga o'xshaydi (bu maqtovlarimdan ham bir necha barobar ortiq hamdu sanolarga loyiq demoqchi), deya hikoyatini bayon qiladi. Hikoyatning mazmuni quyidagicha:

Bir arab cho'lda bir ko'lmakka duch kelib qolibdi. U, bu suv zamzam suvidan ham afzal, deb, xayol qilib: "Buni endi nima qilsam ekan, kimga olib borsam ekan", deb, Horunga olib borishga qaror qilibdi. U ko'zadagi suvni ko'targanicha, shaharga yo'l olibdi. Arab go'yo o'z xayolida, meni xuddi Xizr kabi kutib oladilar, axir, qo'limdagi suv oddiy suv emas, hayot suvi-ku, degan o'y bilan ketaveribdi. U Horunning huzuriga yetib kelib, qo'lidagi suv to'la ko'zani beribdi. "Ey shohim, men bir arabman, sahroda yovvoyi eshaklaru kiyiklardan boshqa hamrohim

[126] Fayziev T. Temuriylar shajarasi. – Toshkent. "Yozuvchi" nashriyoti, 1995, 328-b.

Uch yillar ko‘z yoshlarimni daryo-daryo qilib to‘kib, Tangridan tilab olgan mana shu yomg‘ir suvini topdim. Bu suvning shirin ta’mi ta’ma ... yopadi. Shuni o‘zim ichmay, siz – janobi oliylariga keltirdim. ... sultonlarning sultonisiz. Endi menga bu suv tufayli obro‘ orttirganingiz". Horun uning gapini eshitib bo‘lgach, tabassum qilibdi va ... joyiga qo‘yib bir zumda boy qilibdi. Horun xizmatkorlaridan ... "Bu odamni olib boringlar, idishini to‘ldirib, pul beringlar", deb ... qilibdi. O‘sha arab bilsaki, o‘sha yerdan Dajla daryosi oqib o‘tarkan. ... Horun unga himmat qilmaganda obro‘yi to‘kilgan bo‘lardi.

Agar Xorun ar-Rashid arabga, ana, yonginamizda Dajla suvi bor, ... edi, arabning mulzam bo‘lishi aniq edi. Ammo Horun ... oliyjanoblik bilan o‘sha arabning "menga obi ru qiling" ... ni baio qildi. Bu hikoyat tasodifan emas, balki Boysung‘ur ... ng uni Xorun ar-Rashid singari saxiy, insonparvar hukmdor ... ko‘rsatish uchun Yusuf Amiriy ataylab bergan.

Boshqa nomalarda hikoyat berilmaganini, faqat "Dahnoma"da borligini hamda bu nomaning o‘ziga xosligini ko‘rsatadigan dalillardan biri ... shu o‘rinda eslatib o‘tish kerak.

"Dahnoma"da ilohiy ishq tavsifi. Shu hikoyatdan keyin kitobning ... sababi bayon qilinadi. Shoir bu bobni, bir do‘stim meni uyiga ... qildi va may ichib, vaqtni xush o‘tkazamiz, degan baytlar bilan ...ydi. Shoir va’daga ko‘ra uning uyiga borganda, bir talay Iso nafas ... to‘planganini hikoya qiladi: surohiy (may idishi)dan ko‘ngillari ... bo‘lgan, bir-birlariga gap bermay, hikoyalar so‘zlaydi. Shoir ham

Ayog‘ ichib, o‘pub otlandim ondin,
Bag‘oyat xurramu forig‘ jahondin.

Boshimdin eltibon may nash’asi xush,
Berib yuz she’r bahri tundu* purjush*. (**tund – achchiq, g‘azabli; ... sho‘x;* purjush – maj. zavqli, shod, hayajonli.)*

Mubarro* bo‘lubon dinu dunyo g‘amidin, (**mubarro – xoli, ozod, ... narsaga yo‘liqmagan)*
Chiqib ya’ni takalluf* olamidin. (**takalluf – qiynalish, kulfatga ... hashamat, bezak*)

Ko‘ngulda jilva berib xo‘blarni,
Sog‘inib ertagi mahbublarni.

Demak, may (ilohiy fayz)dan sarxushlik, paymona (ishq)ga
tiqlik kitobning yozilishiga sabab bo‘lgan.

Yo‘lda bir sohibajolga ro‘baro‘ bo‘lgani bobida bir
yo‘liqib, uning go‘zalligiga mahliyo bo‘lgani, u bilan qilgan
lari hikoya qilingan.

Munosabatning boshlanishi va mahbubaning noma yozgani
mahbubaning ishqida goh xud, goh bexud bo‘lgani, ba’zan o‘zi
o‘zi so‘zlashadigan bo‘lib qolgani, uning firoqidan o‘ziga o‘zi
qilgani, oxiri, mahbubaning ishqida kuyib-yongan oshiq saboga
– oshiqning tilidan noma yetkazsang, o‘sha oyning manzilidan
bardor qilsang”, deb iltimos qiladi. Sabo uning iltimosiga bajonidil
bo‘ladi. Shundan keyin oshiqning sabo orqali ma’shuqaga yozgan
rinchi maktubi keladi.

Asar o‘nta nomadan iborat bo‘lib, Xorazmiyning “Muha
batnoma”siga hamohang usulda yaratilgan. Ammo asarning o‘ziga xos
gini ko‘rsatadigan dalillar borki, bular “Dahnoma”ning o‘zbek adabiyo
tarixidagi o‘rnini belgilaydi. Jumladan, “Muhabbatnoma”da asarning
oxirida fard berilgani holda, “Dahnoma”dagi har bir nomada oshiq yo
ma’shuqaning nomasidan so‘ng g‘azal, so‘ngra fard berilgan. Birinchi
nomadan keyin keltirilgan g‘azal va fardga e’tibor beraylik:

G‘azal

Xayoling xayli*, ey jonim charog‘i, (**xayl – guruh; to‘da; ot-ulov
jami*)
Turur ko‘zumda u ko‘nglumda dog‘i.

Yuzung ko‘rar ko‘zumdur, gar raqibing
Ko‘ra olmas oni chiqtek qarog‘ing.

Qachon zulfung ko‘ngul birlan tuzalgay,
Kim egridur oning boshtin ayog‘i.

Fig‘onimni rubob ollig‘a, ey do‘st,
Ne aytoyin, chu eshitmas qulog‘i.

[illegible] ko'nglungda ekmas mehr tuxmin,
[illegible] yo'q tushmadi ekin yarog'i.

[illegible] gulzoridin yo'qtur mango rang,
[illegible]'il gah-gahyc, ey husn bog'i.

Amiriy, ollidin to o'tti ul zulf,
[illegible] mushavvashdur* dumog'i. (**mushavvash – tashvishli, [illegible], ko'ngli parishon.)*

Fard

[illegible]'ingning ilojin qilg'il, ey oy,
[illegible] Majnuntek bo'lubtur besaru poy.

Dahnoma"ning har bir nomasida oshiqning maktubidan so'ng, [illegible] maktubi keltiriladi. Bunday usul har bir nomani mustaqil [illegible] sifatida talqin qilishga imkon beradi. Qolaversa, muallif ham shu [illegible] ko'zlagan bo'lishi mumkin. Shu tariqa "Dahnoma"ning tuzi-[illegible] o'ziga xoslik yuzaga kelgan.

"Dahnoma"ning o'ziga xosligi faqat shu bilan belgilanmaydi. Bi-[illegible] noma sabo mahbubaga yetkazgan noma voqealariga bog'langan [illegible] qolgan nomalar ham o'zaro bog'liq, voqealar rivojidagi uzluksizlik "Dahnoma"ni, xuddi doston singari, yaxlit tasavvur qilishga imkon bera-[illegible] Shu bois bu nomada epik syujet bor deb aytish mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. "Latofatnoma" haqida qaysi shoir o'z g'azalida so'z yuritadi?
2. "Latofatnoma"ning "Muhabbatnoma"dan tuzilish jihatidan farqi nimada?
3. Xo'jandiy asarining hamd bobida nima haqda so'z yuritadi?
4. "Latofatnoma"da qofiyaning qanday turi bor? Misol keltiring.
5. Navoiy Sayyid Ahmad haqida qaysi asarida qay tarzda ma'lumot beradi?
6. "Taashshuqnoma"ning tuzilishi haqida ayting.
7. Sayyid Ahmad "Taashshuqnoma"da *Bahrom* so'zi orqali talmeh san'atini hosil qilgan. Bu ismning har ikkalasini sharhlar bering.

8. Asarda oshiqlar maqomini Majnun qanday tasvirlaydi?

9. Alisher Navoiy qaysi asarida Yusuf Amiriy to‘g‘risida qanday ma’lumot beradi?

10. “Dahnoma”ning tuzilishi haqida so‘zlang.

11. “Dahnoma”da epik syujetga asos bo‘lgan omillar nimalardan iborat?

Munozara haqida ma’lumot

Munozara janri haqida so‘z ketganda, albatta, bu janrning ildizlariga e’tibor qaratishga to‘g‘ri keladi. Munozara dunyo xalqlarining aksariyatida azaldan mavjud bo‘lib, ma’lum bir xalqning inonch-e’tiqodlari zaminida shakllangan. Munozaraning so‘z bilan ifodalanish (verbal) sus susiyati ana shu inonch-e’tiqodlar, qolaversa, marosimlar, udumlar zam minida shakllangan.

Yevropa xalqlari o‘tmishida “O‘limni haydash” va “Yozni chaqi rish” marosimi borligi haqida mashhur ingliz etnografi J.Frezer ko‘p ma’lumotlarni keltirgan. Uning keltirgan ma’lumotlari XVI-XVIII asr larga tegishli. “O‘limni haydash” marosimi yozni, bahorni, umuman, hay yotni qaytarishga da’vat qiladi. “Yozni chaqirish” marosimi ham, xuddi “O‘limni haydash” marosimi singari, sahna ko‘rinishlaridan iborat. Umuman, bu marosimlarning maqsadi –har doim yoz, ya’ni sog‘lom hay yot insoniyatga hamroh bo‘lish istagini uyg‘otishdan iboratdir.

J.Frezer “O‘limni haydash” va “Yozni chaqirish” marosimidan so‘ng, Yoz va Qish o‘rtasidagi kurash sahnasini yoritadi. U ayrim g‘arbiy mamlakatlarida, xususan, Shvetsiyada Yoz va Qish o‘rtasidagi kurashga bag‘ishlangan xalq o‘yinlarini keltiradi. Bu o‘yinda albatta Yoz g‘olib keladi.[128]

Yoz va Qish munozarasi Germaniya, Angliya va Skandinaviya mamlakatlarida XIV-XVI asrlardan buyon bor. Munozara janri bu mam lakatlar xalqi orasida marosimlar bilan bog‘liq bo‘lib, bahor paytidagi turli sanalarga to‘g‘rilangan. G‘arbiy Germaniyada munozara yaqin vaqtlargacha bahorgi marosim o‘yinlari sifatida saqlangan edi.

Qish va Yoz olmon xalq marosim o‘yinlarida olomon o‘rtasida o‘tkazilgan. Ikkalasi bir-biriga qarama-qarshi kuchlar sifatida maydonga chiqadi. Yoz o‘z mulozimlari bilan quyosh chiqadigan Sharqdan kelgan

---

[127] Дж. Фрезер. Золотая ветвь. – выпуск III, Атеист, 1928, 22-30-б.

[128] Dj.Frezer. Yuqoridagi asar, 30-31-b.

[illegible] "Bu yerdan jo'nab qol", deb buyuradi. Qish qo'pol dehqon [illegible] bo'lib, boshiga telpak kiygan, u tog'dan kelgan, o'zi bilan [illegible] shamol, sovuqni, qorni olib kelgan. Ammo u daf bo'lishni aslo [illegible]ydi. Qish oppoq qorli dalalari bilan, Yoz esa yam-yashil vodiyla- [illegible] bilan maqtanadi. Yozda o't-o'lanlar ko'karadi. Qish ham turli-tuman [illegible] kashf qilgan. Yoz yem-xashak, sharob, g'alla yetishtiradi, [illegible] hammasi qishda yo'q bo'ladi. Tabiiyki, bular Yoz va Qish [illegible] savol-javob tarzida o'tadi, ikkovining orqasida esa xor bo'lib [illegible] aytganlaricha mulozimlari turadi. Oxiri Yoz g'alaba qiladi. Qish [illegible] Yozning xizmatkori deb ataydi va "Ikkovimiz boshqa mamlakat- [illegible] boraylik, menga yordam bergin", deb iltimos qiladi. Shundan keyin [illegible] tamom bo'ldi, xayrli tun", deya e'lon qiladi. Munozaraning [illegible] ko'rinishlaridan V111-1X asrga oid "Bahor va Qish" nomli lo- [illegible] she'r ham yetib kelgan.[129] Yoz va Qish munozarasining marosim- [illegible] bilangan ko'rinishi yoqut xalqida ham saqlangan. Ularning marosimi [illegible] va kuzga oid bo'lib, bahorning ilk kunlarida oliyjanob Tangriga [illegible]lik qilish bilan boshlangan.[130]

Bu marosimlarni keltirishdan maqsad shuki, bahs yoki olishuv mu- [illegible]ning ilk ko'rinishlaridir. Munozara janr sifatida xalq og'zaki ijo- [illegible] kirib kelishida bu marosimlar asosiy omil bo'lgan.

Munozara janri o'zbek adabiyotida uzoq tarixga ega. Dastlab bu [illegible] ildizlarini turkiy xalqlar miflarida ko'ramiz.Turkiy qavmlar- [illegible] paydo bo'lishiga oid mifda aytilishicha, Yoz qizi bilan Qish qizi [illegible]rtasida, kim qudratli degan bahs bo'lib, ikkovi bellashadi. Musobaqada [illegible] qizi g'alaba qiladi.

Munozara janrining asosiy belgilaridan biri – bahsga kirishgan to- [illegible]lardan biri g'olib, biri esa albatta mag'lub bo'ladi. Yuqoridagi mifda [illegible] munozaraning ana shu xususiyati Mahmud Koshg'ariyning [illegible] lug'atit-turk" asarida Yoz va Qish o'rtasidagi munozarada aniq [illegible]'rinadi. Har ikki timsol o'rtasidagi munozara ijtimoiy mazmun kasb [illegible].

Turkiy xalqlarning qadimgi yozma va og'zaki adabiyotini o'zida [illegible] etgan "Devonu lug'atit-turk"asaridagi 23 to'rtlik asosida Ab- [illegible] Fitrat Yoz va Qish munozarasini tikladi.[131] Ungacha ham turk

[illegible] В.М. Сравнительное литературоведение. Л.: Наука, 1979, 52-53-б.

[illegible]iy V.M. Yuqoridagi asar, 53-b.

[illegible] Fitrat. Eng eski turk adabiyoti namunai. Nashrga tayyorlovchi Orzigul Hamroeva, [illegible]. "Mumtoz so'z", 2008, 20-31-b.

olimlari Fuod Ko'purilizoda, Ziyo Ko'k Alp Yoz va Qish munozara ni tiklashga harakat qilganlar. Ammo bu olimlarning "Devonu lug'at turk"dagi mazkur janrni tashkil etgan to'rtliklarga munosabatlari to hadir.

Rossiyalik turkolog I.V.Stebleva "Devonu lug'atit turk"dagi she'riy shakllar haqida fikr yuritib, bu asardagi mu nozaraga o'z munosabatini bildirgan va bu janrni tiklagan ed U "Devonu lug'atit–turk"ning to'rtta nashri – turk olimla Ahmad Rif'at va Basim Atalay tarjimalari hamda nashrlari o'zbek olimi S.Mutallibov tarjimasi va nashriga, nemis turkol log olimi K. Brokkelmanning nashriga tayanib, tanqidiy mat tayyorlab, munozara janrini tiklaydi va yigirma uchta to'rtlikn munozara janri sifatida beradi. I.V.Stebleva keltirgan "Devon lug'atit–turk"dagi munozara quyidagicha:

Qish yay bila to'qushti,
Qing'ir ko'zin baqishti,
Tutushqali yaqishti,
Utg'alimat o'g'rashur (1.VA 170, T. I 181-182)[132]

Yay qish bila qarishti,
Ardam yasin qurishti,
Cherig tutib kurashti,
O'qtag'ali utrushur (II. BA 97, T. II 104)

Qish yayg'aqi suvlanur,
Ar at manin yavrayur,
Iglar yama savriyur,
At yin taqi bakrishur (III. BA 278, T III 294)

O'l qar qamug' qishin inar,
Ashliq tarig' anin o'nar,
Yavlaq yag'i manda tunar,
San kalibon tabrashur (II BA 204, T. II 237)

---

[132] 1.BA 170, T 181-182 – 1 1 raqami – "Devonu lug'atit-turk"ning jildini, BA – Basim Atalayni keyingi raqam – jildning sahifasini, T – Toshkentni, keyingi raqam – Toshkent nusxasining sahifasini anglatadi.

Qanda qo‘par chayanlar,
Qazg‘u singak yilanlar,
Dah ming quyu tumanlar,
Qazriq tikib yugrushur (III. BA 367, T. III 378)

Tumlug‘ kelib qapsadi,
Qutlug‘ yayig‘ tepsadi,
Qarlab ajun yapsadi,
Ul yin ushub emrishur (I BA 463, T. I 430).

Balchiq baliq yug‘rulur,
Chig‘ay yavuz yig‘rilur,
Iringaklari o‘g‘rilur,
O‘zg‘uch bila evrishur (I. BA 248, T. I 249)

Kaldi esin esnayu,
Qazqa tugal usnayu,
Kirdi budun kusnayu,
Qara bulit ko‘krashur (II. BA 223, T. II 259-260, BA 147,)

Ordi bulit ingrashu,
Aqti aqin mungrashu,
Qaldi budun tanglashu,
Ko‘krar taqi mangrashur (III BA 398, T.III 407)

Quydi bulut yag‘murin,
Kerib tutar aq to‘rin,
Qirqa qo‘zti o‘l qarin,
Aqin aqar angrashur (III BA 39, T.III 46)

Qar buz qamug‘ erushdi,
Tag‘lar suvi aqishdi,
Ko‘kshin bulit orushdi,
Quyg‘uq bo‘lub egrishur (I BA 186, T.I 195)

Oqlar qamug‘ kulardi,
Tag‘lar bashi ilardi,

Ajun tani yilirdi,
Tutu chechak cherkashur (I BA 179, T.I 189)

Ay qo‘pub evlanib,
Aq bulit o‘rlanib,
Bir bir uza o‘klunub,
Sachlub suvi engrashur (III BA 398, T. I 258)

Tuman chechak tizildi,
Bukundan o‘l yazildi,
O‘gush yatib uzaldi,
Yerda qo‘ba azrishur (I BA 233-234, T.I 236-237)

Tegma chechak ukuldi,
Bukuklanib bukulti,
Tugsin tugun tuguldi,
Yarg‘ilamat yurkashur[133] (I BA 437, T.I 409-410; II BA 285, T II 329)

Yamg‘ur yag‘ib sachildi,
Turlug chachak suchuldi,
Yinju qabi achildi,
Chindan yipar yug‘rushur (II BA 122, T.II 139)

Qizil, sarig‘ arqashib,
Yepkin, yashil yuzkashib,
Bir-bir keru yurkashib,
Yalinguq ani tanglashur (I BA 395, T.I 375)

Yashin atib yashnadi,
Tuman turub tushnadi,
Ayg‘ir, qisir kishnadi,
O‘gur alib o‘qrashur (I BA, 235-236 T.I 238)

Alin tubu yashardi,
Urut o‘tin yashurdi,

[133] DLT Ii jildda oxirgi misra “yazlib yana yurkashur (taralib, ko‘pligidan yana yig‘iladi)”.

Ko'lning suvin kushardi,
Sig'ir buqa mungrashur (II BA,79 T.II 83)

Qulan tugal qumutti,
Arqar so'qaq yumutti,
Yaylag' taba emitti,
Tizgiq to'rub sekrashur (I BA, 214, T.I 221)

Qo'chingar teka sevildi,
Sag'liq surug qo'shuldi,
Sutlar qamug' yushuldi,
O'g'laq qo'zi yamrashur (III BA, 102, T. III 113)

Yilqi yazun atlanur,
O'tlab aning etlanur,
Beglar semiz atlanur,
Sevnub o'gur isrishur (I BA, 285, T. I 282)

Sanda qachar sundilach,
Menda tinar qarg'ilach,
Tutlig' o'tar sanduvach,
Erkak tishi uchrashur (I BA, 529, T. I 481, III BA 178, T. III 193)

Yay baruban erkuzi,
Aqti aqin munduzi,
Tug'di yarug' yulduzi,
Tingla so'zum kulgusuz (I BA, 96, T. I 121)

Ag'di bulit ko'krayu,
Yag'mur to'li sekrayu,
Qaliq ani ugriyu,
Qancha barir belgusiz (I BA, 354, T. I 336)

Turlug chechak yarildi,
Barchin yazim kerildi,
Uchmaq yeri ko'ruldi,
Tumlug' yana kelgusuz (I BA 119, T. I 141)

Qush, qurt qamug‘ tirildi,
Erkak tili terildi,
Ugur alip tarildi,
Yinqa yana kirgusuz (III BA 5-6, T. III 11-12)

Yay, ko‘rkinga inanma,
Suvlar uza tayanma,
Esizligig anunma,
Tilda chiqar ezgu so‘z (III BA 160-161, T. III 176)[134]

Ayrim hollarda munozarada kichikroq hajmdagi ham mavjud bo‘ladi. Hamd – shu munozarani yozishga und ratiladi. Ba’zi tadqiqotchilar munozara janrini o‘rganib, mumtoz adabiyotidagi qasida janrining bir ko‘rinishidir, ham bildirganlar Bunday xulosaga kelishda ular muno qismiga tayanadilar.[135] Ammo bu fikr unchalik o‘zini oqla zarada hamd bo‘lishi shart emas. Masalan, “Devonu lug munozarada ham, “Qutadg‘u bilig”dagi O‘zg‘urmish va munozarasida aslo ham qismi yo‘q. Shuning uchun qasida zara o‘rtasidagi aloqadorlik to‘g‘risida gapirish o‘rinli emas.

Munozara fors va turkiy xalqlar adabiyotida eng ko‘ O‘rta asr fors adabiyotidan bizgacha bu janrning e’tiborli si yetib kelgan. Bu munozara “Daraxt va xurmo” deb nomla ning pahlaviycha matni, transkripsiyasi, tojik va rus tillari I.S.Braginskiyning “Iz istorii tadjikskoy narodnoy poezii” 1956, 223-226-b.) asarida keltirilgan. Asarda hikoya qilinish bilan echki bahsga kirishib, qaysi biri insonga ko‘proq foyda isbotlashga harakat qiladilar.

X1 asrda bu janrga mashhur fors-tojik shoiri Asadi Tusi qaratdi. Uning beshta munozarasi bizga ma’lum. 1. “Tun va kun zarasi” (Munozarai shab va ruz). 2. “Nayza va yoy munozarasi” zarai rameh va qavs). 3. “Osmon va yer munozarasi” (Munozarai va zamin). 4. “Otashparast va musulmon munozarasi” (Munozarai va musulmon). 5. “Arab va fors munozarasi” (Munozarai arab va

[134] Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в X1 векс. – Наука Мо 195-207-б

[135] Bu haqda qarang:: Чайкин К.И. Асади старший и Асади младший. – сб. “ 1934, 133-б.

ning dastlabki uchtasini nemis tiliga G.Ete tar-
munozara Rizo Qulixonning "Majma' ul-fusaho"
jam'i) tazkirasida bor. Beshinchi munozarani
Sharqshunoslik institutining ilmiy to'plamida
qilgan.

Temuriylar davri adabiyotida ijodkorlarning mavqe-
millardan biri bo'lgan. Alisher Navoiy "Majolis
Ruhiy Yoziriyning "Bulbul bila gul", "Sham'
Orifiyning "Go'y va Chavgon", Xoja Mas'ud
lam" munozaralari borligini alohida ta'kidlaydi
20, 25, 47-b.).

tarixida munozara XV asrning birinchi yarmida
shakllandi. Albatta, o'zbek adabiyoti tarixida bu
bir tomondan, turkiy adabiyotdagi ayrim asarlar
lar ko'rinishida yetib kelgan munozara, ikkinc-
adabiyotidagi munozara ta'sir ko'rsatdi. Yusuf
va Bang", Ahmadiyning "Sozlar munozarasi",
Yoy" munozarasi o'zbek mumtoz adabiyotidagi
namunalaridir.

Yusuf Amiriyning "Chog'ir va Bang" munozarasi

Reja:

1. Yusuf Amiriy – nasr ustasi.
2. Munozarada yumor.
3. Munozarada kulgi qo'zg'atuvchi manzaralar.
4. Bang o'z nutqi orqali haqiqiy qiyofasini oshkor qilishi.
5. Amiriy soxta donolikni foshi qilishi.
6. Munozaraning xulosasi.

Tayanch so'z va iboralar: *munozara, nasr, lirizm, hamd, na't, ta... kira, noma, she'riy parcha, yumor.*

Yusuf Amiriy – nasr ustasi. Yusuf Amiriy XV asrning birinchi yo... mi o'zbek adabiyotida munozara janrida ham katta iz qoldirdi. Yuqor... Navoiy "Majolis un-nafois" asarida Yusuf Amiriy haqida ma'lumot... berib, uni ta'rif-tavsif qilgan edi.

Yusuf Amiriyning iqtidori va adabiyotda tutgan o'rnini Navoiy ta'riflab berdi. Ammo "Chog'ir va Bang" munozarasi haqida Navoiy hi... ron ma'lumot bermagan.

"Bang va Chog'ir" munozarasi nasrda yozilgan. Amiriy nasrdag... ijodda ham o'z mahoratini va iqtidorini ko'rsata olgan. Asar boshdan... oxir lirizm bilan sug'orilgan. Amiriy ham bu asarini, boshqa asarlar ka... gari, hamd va na't bilan boshlaydi:

"Siporu soyish* Tangri taborak va taolig'a jall jumla* balovu g'am... to'lakim marhamati odamg'a aql chirog'in berdi, to zalolat* qorong'u... lig'idin omin bo'lg'ay. Na'ti nabi: durudu* sano sayidi koinot va mufax... xari mavjudot, hotami anbiyo Muhammad Mustafog'akim mahshar kuni... ayoq tutg'uchi, xarobotlarig'a* ilik tutquvchidir. Salloloh alayhi va ala... alihi va ashhabi ajmain".

(**siporu soyish – mehribonlik ko'rsatuvchi; *jall jumla – jamiki... bor narsa, jamiki mavjudot; *zalolat – adashishga boshlovchi; *durud... hamdu sano, maqtov, salom; *xarobot – maj.* mayxona, maykada*)

Mazkur asar tarkibida uchraydigan she'riy parchalarga asoslangan holda, uni o'ziga xos tazkira deb aytish ham mumkin. Bu munozarani yozishga Amiriyga maslahat bergan va da'vat qilgan ulug' zot haqida u...

ekan, avvalo, o‘sha shaxsning sifatlariga va mo‘jizakorligiga ... keltiradi:

“Og‘ozi suxan: bir kuni manga azizekim, balog‘at Misrida Yusuf ... erdi va zehni i’joçi* izhorinda Muso sifatliq mutoyib bobinda ... bilan targ‘ib qildikim va nasr uslubi bilan turk alfozini tartib etib, ... Chog‘ir orasinda munozara tartib qilg‘ilkim, bu choqqa tegru ... bu tavrning uhdasidan chiqmaydur”. (**i’joz – mo‘jiz; ‘rsatish*)

Amiriyni bu ishga da’vat qilgan zot Boysunqur mirzo edi. Avval ... o‘rganganimizday, Yusuf Amiriy “Dahnoma”sida Boysung‘ur mirzo ... yashaganligini aytgan va o‘z nomasida uni hurmat-ehtirom ... ilgan edi.

Amiriyning munozarasi - she’riy parchalarga, hayotiy detallarga ... manzaralarga, xalq donoligining mahsuli bo‘lgan iboralarga, kino- ... yumorlarga boy asardir. Amiriy o‘sha ulug‘ zotning taklifiga rozi ... aytadi. Shundan keyin asosiy voqealar bayoni asar qahramoni ... ruhiy holati tasviri bilan boshlanadi:

“...bir kun as’hob furqatidin va ahbob hasratidin mutafakkir va mu- ... o‘lturur erdim. Ichim bo‘shti, boshimda bog‘ havosi tushti, sayr ...”. (**as’hob – egalar, ahdlar; suhbatdoshlar)*

Bu manzara tasviri ko‘rsatib turibdiki, qahramon do‘stlarga, yor- ... intiq, ularga intiladi. Zotan, u do‘stlar suhbati orqali ... va xonanishinlikni bartaraf qilishni istaydi:

Bog‘ ichra gasht etib yurur erdim sabo bikin,
Dedimki: “Uchragay menga bir sarv qomate”.

Bu bayt Yusuf Amiriyniki. Bayt birinchi shaxs tilidan aytilgan. U ... o‘rinlarda boshqa shoirlardan olgan baytlarning muallifini aniq- ..., bayt kimniki ekanini o‘rnida aytib ketadi.

Munozarada yumor. Nogahon u bir go‘shada bir-birlari bilan ... chaqoq bo‘lib suhbat qurib o‘tirgan hamsuhbatlarni ko‘radi.

Nogah bir necha muvofiqi hamsuhbatni ko‘rdumki, bir go‘shada

o‘lturub erdilarkim, alarning orasida muholif rost kelmas erdi. Nazm

Aroda chang edi egriyu hardam,
Ani ham egri deb ururlar erdi.

Hamsuhbatlarning ahvolini shoir tasvirlashda davom etib, bir-biri bilan g‘oyat qalin, fikrda yakdil ekanliklaridan quyidagicha manzara hosil qiladi. Yakdillikning sababi shu ediki, hammalari ichkilik bilan mashg‘ul, kayflari chog‘ edi:

Shiru shakartek biri birlan qarin*, (**qarin– yaqin, qalin do‘st*)
Hamsabaqu hamnafasu hamnishin.
Zavqu tomosha bilan majlis qurub,
Ichkuga mashg‘ul edilar o‘lturub.

Yusuf Amiriyning mazkur ta’rifida xalqona yumor va hayotiy kuzatish bor: ichkilik kayfu safosidan davradoshlar bir-birlari bilan juda apoq-chapoq bo‘lib ketgan, gaplari bir joydan chiqadi va h. Bu toifaning mazkur vaziyatda bir-birlariga mehribonligi ma’lum – bu vaqtinchalik, manfaat va g‘ayritabiiy vositalar ta’sirida yuz bergan ko‘ngilxushlikdan boshqa narsa emas. Shu bois ham Yusuf Amiriy ularning ustidan kulayotganday bo‘ladi. Mana, shoirning bu davra haqidagi kuzatuvlari: “*O‘zum birla dedim: “Bu jamoatg‘akim fay*z alardin xorijdur, agar o‘zumni doxil qilsam taryoq tutqaylar, yovuqroq bordim ersa*“. Haqiqatan, u o‘ylaganday bo‘ldi. Quyidagi bayt buni tasdiqlaydi (**fayz – baraka, mo‘llik; lutf–karam, in’om-ehson; quvonch; * xorij – tashqari*)

“O‘tru kelib barcha ayoq tuttilar,
Bosh qo‘yub barcha quloq tuttilar.

Qahramon, ya’ni shoir chog‘ir bazmi ishtirokchilariga uzrini aytadi. Ammo ichkilikka mashg‘ul bo‘lgan davra uzrxohlikni qabul qilish o‘rniga, unga ma’jun keltirdilar:

“Uzru qilib darxost* qildimkim: ”Meni maof tutung, muddati bo‘ldiki, chog‘irin qo‘yubturmen“. Borib bir kesak ma’jun* kelturdilar

...tahlidim, bir dam o'lturub bularni sinchiladim ersa, nazm:

...i shukufta* xotiru xushvaqt gul bikin,
...i binafshatek solibon boshlarin quyi,
...i qo'l ocha birla ovunib ochuq, yoruq,
...i qotib, tomog'i qurub og'zida suyi,
...: "Subhon Olloh, ne holdur?"

(*...ssi – iltimos, so'rov, o'tinch; * ma'jun – bir qancha dorivor-...ib, asalga qorishtirib yasalgan, kayf beruvchi quyuq dori; ...shukuft(a) – ochilgan*)

...keltirgan parcha tom ma'noda real haqiqat. Parchadan ham ...ibdiki, shoir yumorga boy, xalqona iboralarning ustasi. Qo...turli toifadagi odamlarni kuzatgan, ularning holatini chizishga ... Faqat shu munozarada emas, balki Yaqiniyning "O'q va Yoy" ...diyning "Sozlar munozarasi"da ham yumor yorqin ko'zga tash...ichkilikdan sarxush bo'lgan odamning o'zini tutishi, qiyofasi, ...shoir nihoyatda mahorat bilan, tabiiy yo'sinda tasvirlagan. Ular...qaysi biri ochilgan gulday xushvaqt, qaysi biri xuddi binafshaday ...larini quyi solgan, ba'zilari sarxushlikdan uxlab, og'zidan so'laklari ... Bu manzara tasviridan Yusuf Amiriy ichkilikni qoralashning ta...ta'sirchan usulini o'ylab topgan – ichkilikka ruju qo'ygan odam...holgili qiyofasini yaratgan va bu usul orqali kitobxonda ichkilik...salbiy hissini tasvirlashga erishgan. Shundan kelib chiqqan holda, u ...yomon, ichsalaringiz, ana shu ahvolga tushasizlar, degan quruq ...o'rniga kitobxonga quyidagi xulosani taqdim qiladi:

Bu kayfiyatni endi so'rsa bo'lmas,
Taammul* ko'zi birla ko'rsa bo'lmas. (**taammul – chuqur o'ylash, ...bilan fikrlash*)

Bu manzaradan xulosa chiqarish uchun chuqur o'ylash kerak emas, ...aql ham kerak emas, faqat davradoshlarning holatiga bir nazar tash...va ularning o'rniga o'zni qo'yib ko'rish kifoya.

Yusuf Amiriyning asosiy maqsadi, kitobxonga aytmoqchi bo'lgan ...mana endi boshlanadi. Munozaraning bundan keyingi qahramon...ham o'sha davra ishtirokchilaridir. O'zaro bahs asnosida ularning ...nazari ikki qarama-qarshi kuchlar o'rtasidagi kurashni eslatadi. ...bu o'rinda qahramonlarni – Bang bilan Chog'irni shaxslashtirish ...qo'llaydi. Bu usul orqali asarda yumor hissi yanada kuchayadi.

(O‘quvchiga to‘liq tushunarli bo‘lishi uchun mazkur munozara matnini to‘liq berdik va lug‘atlar bilan ta’minladik.)

Nogoh bir yaxshi xirqali so‘fi va bir gulgun to‘nluq yigit munozara va mubohasaga mashg‘ul bo‘ldilar. Majlis ichinda ikkalasi yashil, qizil qavsi quzax* bikin bir-biriga otilib erdilar. Ul so‘fi suvol qildi yigitdin kim: “Sen ne nimasen va oting nedur va xosiyating ne?”

Yigit javob berdikim: “Men uzum naslidurmen. Uzumning faxri mening bilandur, manga sarmastlar may ot qo‘yubturlar. Har qachon otimni evursam, yam bo‘lurmen“. (**qavsi guzah- o‘q-yoy, kamalak (bahor chog‘larida osmonda rang-barang bo‘lib, o‘q-yoy shaklida ko‘rinadigan quyon shu’lasi).)*

Yusuf Amiriyning yumorga moyilligini *may* va *yam* so‘zlarini qo‘llashida ham ko‘rish mumkin. Arab yozuvida *may* so‘zi teskari o‘qilsa va yozilsa, *yam* bo‘ladi; *yam* “dengiz”, “daryo” ma’nosini ifodalaydi. Bu usul *musahhaf san’ati* deyiladi. Mazkur san’at orqali Yusuf Amiriy so‘z o‘yini hosil qilgan va yigitning, ya’ni Chog‘irning dengiz suvi singari mo‘lligidan odamlar o‘zidan ketar darajada mast bo‘ladi, demoqchi. Shu o‘rinda Amiriy Chog‘ir tilidan yana quyidagi baytni keltiradi va Chog‘ir o‘zini oqlayotganday bo‘ladi.

Boda daryou el andin kecha olmas kematek,
Ayb qilmasmenki, yo‘qtur elga daryodin guzor.

Munozarada kulgi qo‘zg‘atuvchi manzaralar. Chog‘ir o‘zining tashqi ko‘rinishi – qizil rangi va hidi bilan ham hammaga ma’qul ekanini o‘z tilidan bayon qilganda, ulug‘ shoirlar – Salmoni Porsi singari mutasavvuflarning may timsoli haqidagi madhlarini Chog‘ir o‘z foydasiga, o‘z manfaati uchun xizmat qildiradi. Amiriy faqat Chog‘irning dunyoqarashi va manfaatiga mos misralarning o‘zinigina “yulib” olib talqin qiladi. Shu asnoda Chog‘ir o‘zining haqiqiy qiyofasini va samarasini namoyon qiladi – chog‘irxo‘rlikning oqibatida xarobotiylar bir-birlaridan qonlar oqizadilar, hatto bir-birlarini o‘ldiradilar. Yoki chog‘irxo‘rlik oqibatida birining boshi boshqasining oyog‘ida, birining oyog‘i ikkinchisining boshida paydo bo‘lib qoladi. Bu tasvirlar ham Amiriyning yumorga moyilligidan dalolatdir:

Va ba’zi munkirlar* meni muttaham qilurlarkim, aql javharin zoyil*

bul ulkim, qaziya* akstur va Salmoni Porsida bu vaqtni ko‘rub, [illegible] sifatida aytibtur.

Misra’:

Ul pok tu durri aql ro‘yonad zi qalbi yam

(Sening sof musaffo diling dengiz qalbida aql durrini o‘stiradi).

Ibniyo so‘z javharining sarroflari va lafz aqiqining yomon va yaxshi tanig‘uvchilari mening vasfimda aytibturlar.

Bayt:

Kalu la’lu, kamar la’lu gulu la’l,

Labash ham la’lu, bini la’lu bo‘ la’l.

(Kiyimi la’l (qizil rangda), kamari la’l, burni la’l, (go‘zal tanidan [illegible] hid ham) la’l).

Va rindlar mazhabida men ul mahbubedurmenkim, mening uchun [illegible] qonlar oqibtur va chindin jonlar chiqibtur. Mening majlisimda [illegible] ayiq boshqa qo‘yo(r)lar va goh bosh ayoqqa. Nazm:

Turubturlar ayoqim o‘pmak uchun,

Surohitek* bori bo‘yini uzotib.

Va meni har ko‘ydakim tilasalar, tobarlar va oshiqlar bu mahalda [illegible]. Nazm:

Ey valvalayi ishqi tu bor sari ko‘e,

Rindoni sari ko‘yi tu mast az tu ba bo‘e

(Ey ishqing hamma yerga ovoza bo‘lgan, qo‘yningda yurgan [illegible] faqat sendan kelgan hidning o‘zidan mast bo‘lmish). (* *munkir – inkor etuvchi, tonuvchi, rad etuvchi; * zoyil\ zoil – yo‘q qiladigan, [illegible]; * qaziya – hukm, davo, masala, gap-so‘z; * mamduh – [illegible], madh qilingan; * surohiy – uzun bo‘yinli suv va may idishi, [illegible]*)

Kinoya va yumorni Yusuf Amiriy shunchalik mahorat bilan qo[illegible]diradiki, kitobxonda, shubhasiz, kulgu uyg‘otadi. Chog‘ir maqtanib, [illegible] pahlavon bahodirlardan ham yuz chandon kuchli ekanini aytadi. Chog‘ir o‘zini oqlab, sariq yuzlarni qizartiradigan vosita ekanini gupurib [illegible] ekan, bu maqtanchoqlik ostida u fojialarga ham sabab bo‘lishini ko‘rsatadi – “qizil suv”, ya’ni may har qanday pahlavonlarni ham yiqitish qudratiga ega ekanini oshkor qiladi. Paymonasi to‘lganlargina Chog‘irni “gulgun” deb u bilan oshno tutinadi:

Va zehni yuguruk va shirin so‘zluqlar manga gulgun ot qo‘yubturlar.

Har kimning paymonasi to‘lubtur mening bilan o‘chashur. O‘chashmoq shaksiz choparmen. Tangri manga bu durda* oncha kuch va tahavvur beribturkim, agar bahodirlar bir-biriga chiqsalar, men yuzga chiqarmen va jigardori eranlar o‘sh kuni mening haqimda o‘qubturlar.

Bayt:

Yuraksizni yurakliklarga qotg‘on,
Sariq yuzni qizil qilg‘on chog‘irdur.

Va bilmon tag‘i mening zo‘rumni ko‘rub aytibtur. Nazm:

Zi obi surxi may uftodaast Zoli xirad,
Chi joyi Zol, ki Rustam biyoftad az surx ob.

(Mayning qizil suvi al-Zolini yiqitmish, Zolning xoli ne bo‘lg‘aykim, qizil suv Rustamni ham yiqitadi).

(**durd – suyuq narsa (masalan, may)ning quyqasi, sirqindi; * tahavvur – g‘azab va shiddat bilan hujum etish, masalaga tushunmay turib, birdaniga qizishib, hovullab ketish, hovliqish*)

Qur’oni Karimu Aflotun va Jolinus kabi buyuk mutafakkirlarning Chog‘ir haqida aytganlari ham yuqoridagiday kinoya va mazax usuli bilan bayon qilinadi. Quyida Chog‘irning o‘z qiyofasini ro‘yi rost oshkor qilgani bois bu o‘rinda yana sharhlash ortiqcha:

Va manfaat olaminda ul xizmatkoridurmen to jonim bor, elga kuch berurmen va Haq taolo Qur’onda zikr qilibturkim, naf bobinda oyatedurmen va har nechukkim, zikr qilibtur ul hurmat menga yetar. Bayt:

Hayhotki nomai ba zaboni tu baroyad,
Yo hamchu te tuero chu mane dar nazar oyad.

(Sen qayerdayu meni tilga olishing qayerda, yoki “Sen kimu men kim”)

Va mening xosiyatimni ul kishi bilurkim, o‘zini hikmat qonunida bu alo* tutar. Aning uchunkim, muddatlar kub* ichinda Aflotun bikin riyozat tortibturmen va hakim muni ko‘rub aytibtur. Nazm:

Ey davoyi naxvatu nomusi mo,
Ey tu Aflotunu Jolinusi mo

(Ey bizning vijdonimiz, nomusimiz davo! Ey bizning Aflotunimiz, Jolisunimiz!)

Va men avbosh islohi* bilan ul alloma durmenkim, xarobotilar* mening qoshimda tajrid* sharhin uqurlar”.

*[illegible] ...ustiga, ...ga, ...dan; * kub – kuv; may quyiladigan idish, [illegible] isloh tuzatish, yaxshi holga keltirish; *xarobot – vayrona joy; [illegible] maykada; tajrid – yakkalash. ajratish. yolg'iz qoldirish)*

Chog'ir tilidan aytilgan goh gupirishlaru goh kulgili manza- [illegible] oyoq boshga, bosh oyoqqa), goh hayotiy haqiqatga o'xshab [illegible] qiyofalar (sariq yuzni qizil qilishi), goh maqtanchoqlik [illegible] Aflotunga o'xshatishi) kabi detallar bu munozarani xalqona [illegible] yaratishga asos bo'lgani aniq ko'rinib turibdi. Shuningdek, muta- [illegible] ularning may timsoliga bo'lgan munosabatlarini Chog'ir o'zicha, [illegible] go'llik va jo'nlik bilan tasvirlaydi.

Bu munozara, qolaversa, mazkur janrga oid boshqa asarlar ham, [illegible] og'zaki ijodining mahsulidir. Asarning tuzilishi xalq og'zaki ijodi- [illegible] satirik ertaklarni eslatadi. Qahramonlarning muloqotida va o'zlariga [illegible] baho berishda turli vositalarning – mubolag'a, o'xshatish kabi [illegible] san'atlarning qo'llangani ham bunga bir dalildir. Yoki ertaklardagi [illegible] so'zni falonchidan eshiting" singari voqealar bayoni usuli mazkur [illegible] ham ma'lum darajada o'z aksini topgan. Chog'ir o'zi haqida [illegible] bo'lgach, endi ikkinchi qahramon Bang – so'fi obrazining faoli- [illegible] boshlanadi va bu usul aynan ertaklarni hikoya qilish usulini eslatadi.

Bang o'z nutqi orqali haqiqiy qiyofasini oshkor qilishi. Chog'irdan so'ng so'fi timsolidagi Bangning nutqi ham diqqatga sa- [illegible] Bang ham Chog'irning "Qani, sen ham ahvolingni bir oz bayon [illegible] chi" degan taklifiga javoban u bilan bo'lgan suhbatda o'z qiyo- [illegible] namoyon qiladi. Bangning makoni – darveshlar takyasi, Bangni [illegible] nashavandlar – nashavandlar dori deb bilsalar, sog' odamlar nasha deb bi- [illegible], undan hazar qiladilar. Shoir bu o'rinda Bang tilidan "dardmand" [illegible] "bedard" so'zlarini qo'llashida katta ma'no bor. Illat va sog'lomlik [illegible] bo'lgan munosabat orqali o'lchanadi. Bang o'zini dori sifatida [illegible] iste'mol qilsinlar deb, har turli sabablarni ro'kach qiladi, so'z [illegible] o'ylab topadi: "kanab" foydali o'simlik bo'lgani bois, "bang" [illegible] "kanab" orqali oqlamoqchi bo'ladi. "Kanab" so'zi arab yozuvida [illegible] o'qilganda, "bang" hosil bo'ladi. Bu o'rinda ham yuqoridagi- [illegible] *mavahhaf san'ati* qo'llangan.

Chun mubhas bu yerga yetti, yigit ham so'rdi so'fidinkim: "Sen [illegible] kayfiyatingdin shammae* bayon qilg'il va asroringni orog'a kel-

tur". So'fi tedi: "Mening turur yerim darveshlar takyasidur. Vale hirqa ul piri sabzpo'shkim*, xiyovon* ko'chasida o'lturur, aning ilgindin kiyib turmen va meni dardmandlar doru derlar va bedardlar bang. Va mening haqimda aytibturlar. Nazm:

Sabzeki shifoyi mardumi diltangast,
Z-o' ma'naviyonro adabu farhangast.
Harchand nazar hame kunam dar korash,
Aybash ba juz in nestki nomash bangast

(Diltang kishilar dardig'a shifo yashil o'tdirki, undan ma'ni ahlig'a adab va ilm o'rganadi. Qanchalik uning qilmishini ko'zdan kechirmayin, "Bang" deb atalishidan boshqa uning hech qanday aybi yo'q.)

Ajab holatturkim, badnomdurmen, bovujudi ulki, bang ne tas'hifidur. Yana mening asli otim "kanab"turkim, el ani evrubturlar "bang" bo'lubturmen. Ba'zi oriflar asror derlar, ul sababtinkim, har kim ni tutsam berk tutarman. Mardona kishi kerakkim, mening birlan turush qay. Misra:

Masaldur el aro "turdiyu mardi"
(El aro sher ham mard).

Ne mubosharat bobinda tekma kishi mening yoimni torta olmaskim, qattiq tortqichidurmen va mahkam urg'uchi va suhbat maydoninda ul qa dar andozdurmenkim*, badnafslar mening sifatimda aytibturlar. Nazm

Har nechakim, bo'lsa uzuk aysh aro,
Tushmas aning hech gaz o'qi xato.

Va mashhurdirkim, Ubayd Zokoniy[136] aytibtur: "Har xotun va oti nekim, ellik o'g'ul va qiz onasi bo'lub yuz yashab, dunyodin naql qilsa, agar Bangi suhbatig'a musharraf bo'lmaydur, tahqiq bilingkim, dunyo din bekor boribtur. Lo'tudek* bolon urushtirmoqliqda xud ne dersan? Tasbih toshlog'ondin so'ngra, agar qovundin tog'-tog' bo'lsa va uzum din bog'-bog'kim, yuz evurmon, andoqkim, bangilar aytibturlar. Nazm

---

[136] *Ubayd Zokoniy* – asl ismi Xoja Nizomiddin Ubaydullo, fors-tojik mumtoz adabiyoti namoyandalaridan. 1370-yili vafot etgan. «Axloq ul-ashrof» (Aslzodalar axloqi), «Dah fasl» (O'n bob), «Risolai dilkusho» (Ko'ngilni ochuvchi risola), «Ushshoqnoma» (Oshiqlar haqida kitob), «Mushk va turba» (Sichqon va mushuk) kabi asarlari va dostonlari bilan mashhurdir. Hazil mutoyiba va hajviyotlari risolalarda uchraydi. Ayniqsa, Salmon Sovajiy bilan birinchi marta uchrashuvda bu ulug' shoirga nisbat berib aytgan bayti mashhurdir. Ana shu hajviy baytdan keyin ikkala shoir tanishadi va Ubayd Zokoniy Salmon Sovajiyning marhamatiga sazovor bo'ladi. Bu to'g'rida Davlatshoh Samarqandiy «Tazkirat ush-shuaro» (Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981, 121-b.) asarida shu bayt bilan bog'liq hikoyat keltiradi. Davlatshoh Samarqandiy Ubayd Zokoniyning o'z davrida katta hurmat-ehtiromga sazovor shoir bo'lganini ko'rsatadi.

"Mo ko'hi kulicharo palangem,
Mo bahri muhicharo nahangem"
(Biz kulchalar tog'ini ham yeb yuboradigan qoplonlarmiz,
Biz dengizdagi baliqlarni yeb bitiradigan nahangmiz).

Va mening xosiyatim ko'pdur. Ba'zi xud meni sang, tarjih* qilibturlar andoq kim, aytibturlar:

Aqle ki, ey kavnayi fuzun meoyad,
Dar dasti mayi nob zabun meoyad.
Ham bang ki, rangi zindagoni dorad,
Kal rangi sharob bo'yi xun meoyad"

(Ikki dunyoda ziyoda bo'lgan aql uzumdan qilingan may oldida hech narsaga arzimay qoladi. Agar bangda tiriklik rangi bo'lsa, sharob rangidan qon hidi keladi).

*(*shamma – bir oz, bir qadar; *sabzpo'sh – yashil kiygan, yashilga burkangan;* xiyobon\xiyovon – bog', gulzorlar orasiga solingan yo'lak; * zak – yaxshi; * qadar andoz – kuch-qudrat soluvchi; * Lo'tu – lo'li; *tarjih – bir narsani ikkinchi narsadan ortiq ko'rish.)*

Amiriy soxta donolikni fosh qilishi. XIV asrda yashagan forsiy-tojik adabiyotining yirik namoyandasi Ubayd Zokoniy (vafoti 1370-yil) dan Yusuf Amiriy keltirgan gap diqqatni tortadi. Ubayd Zokoniy, eliib o'g'ul-qizning onasi bo'lgani holda, Bangning suhbatiga musharraf bo'lmagan ayol bu dunyodan bekor ketibdi, deb aytadi. Nima uchun Ubayd Zokoniy shunday deb aytgan? Tabiiyki, shuncha farzand dunyoga keltirib, tarbiyalagan ayol ko'p hayotiy tajribaga ega bo'ladi, ko'p narsani biladi. Xayolparast Bangi esa o'zini hammadan dono hisoblaydi.

Bang o'zini ko'klarga ko'tarib maqtab, har narsa – qoplon, nahang baliq bilan tenglashtiradi, tog'-tog' uyulgan nonlarniyu dengizdagi baliqlarni ham yeb yuboradi. Bangilar kayf qilganda, ochofatlarga aylanadi. Bu tabiiy hodisa. Amiriy bu hayotiy voqealarni juda sinchiklab o'rgangan, bangilar va mayxo'rlarning tabiatidan, o'zlarini tutishidan, ichki va tashqi dunyosidan yaxshi xabardor.

Keyingi voqealar davomida Bang Chog'irdan o'zini ustun qo'yadi. Bangilarning aqli ham may – Chog'ir oldida hech narsa, Chog'ir inson aqlini yo'ldan uradi. Bangning rangi yashil bo'lgani uchun, u tiriklik ramzi. Bangning tili bilan aytganda, Chog'ir insoniyat uchun halokat, undan qon hidi keladi.

Chog‘ir eshitgach, achchiq ustindin tedikim: “Senga tegarmidi bu so‘zni og‘iz to‘la mening yuzumg‘a aytqoysen? Men seni sog‘inur erdim. Emdi bu xomxayolni boshingdin chiqorg‘il. Yo‘q erdi oncha yanchayin senikim, duding boshingdin chiqsun”.

Bang eshitgach, kalla xushlu bunyod qildi – tedi: “Ne bo‘lubtur sen ga, meni yamlab, yutqali tursen? Bu oxsumlukni* o‘zga yerga elt agar bukundin so‘ngra o‘z izzatingni asramay, haddin oshursang, on tepturayin senikim, shirang ostungda qolsun. Sening orta-tosha ortoq ging yo‘q turur, har qaydakim, sening zikring qilsalar. mening fikrimni qilurlar va har qachonkim sening hikoyatingni qilsalar, mening rivoyatimni qilurlar, bo vujudi ulki, Hofiz Sheroziy sening maddohingdur, me ning ri’oyatimni* qilibtur. Nazm:

Boshad ey dilki, dari maykadaho bikushoyand,
Girehi kori furubastayi mo bikushoyat
(Ey ko‘ngil, koshki mayxonalar eshigini ochsalar edi, yurishmay qolgan ishimiz tugunini mayxonalarda yechsalar edi).

Xusrav Dehlaviy xud sarih* qilibtur:

Be lalu zumurrad notavon xurram bud,
Chun la’l naboshad, ba zumurrad, sozem
(La’lsiz, zumradsiz xursand bo‘lish mumkin emas. Agar la‘l bo‘lmasa, zumrad bilan ko‘ngil ochaylik).

Muqarrardur va mahfil ulki seni la’l atasalar, meni zumrad o‘qurlar va har yerdaki seni suv desalar, men o‘t derlar va har majlisdaki seni Ilyosg‘a nisbat qilsalar, meni Xizrg‘a tashbih qilurlar va har maqomda kim, oshiqlar sening shaklingni ma’shuq labiga mengzaturlar, mening rangimni mahbub xattig‘a o‘xshaturlar, sening mendin orlanmog‘ing bag‘oyat bema’nidur. Men seni agarchi yaxshi bilmon, vale yaxshi bilurmen – andoqkim aytibturlar. Nazm:

Ey duxtari roz, tu porsoyi mafurush!
Kas nist ba olam ki, turo nanihodast
(Ey uzum qizi, sen xudojo‘ylik to‘g‘risida safsata sotma. Olamda hech bir inson yo‘qki, seni ko‘rmagan bo‘lsa).

Albatta to sening ayog‘ingni ko‘tarmaguncha, yoronlar lazzat qilmaslar”.

Chog‘ir eshitgach, qoni qaynab infioldin qizorib dedi: “Bu ne dandonzanlikdur*? Po‘st-po‘shlar qo‘ynida ulg‘ayg‘on, ko‘p zanax*

[illegible] va tek turkim, jur'adondin* chiqincha seni abnon qilurmen. Sen [illegible]ki, majmu' el sening ilgingdin kuyubturlar. Har kimki sanga [illegible]di — o'rtandi. Bu fanda sehr qilursenki, odamiyni bir damda es-[illegible]. Fahmning og'ir qilg'uchisi va vahmning zohir qilg'uchisi. Misra':

Kimki ko'brak yer seni, bo'lur eshak.

Andoqki aytibturlar. Nazm:

Har kuski alafvar xo'rad xar gardad

(Kimki o't yesa, u eshak bo'ladi)

Va shaklning tag'i eshak tezakiga o'xshar borchadin nozukroq bu-[illegible], hukm va bardam bila tilarsenkim, bayt:

Tezak yanglig' quyushqong'a qisilib,

Qush otlig'lar bila yo'l teng yurusang.

Va sen bag'oyat shum giyohdursen. Nazm:

Kishikim bir sening yuzungni ko'rdi,

Ul o'zga yaxshilik yuzini ko'rmas.

Ey lavandlar* sarmoyasi* va ey tanandlar* piroyasi*, ey bad shakl [illegible]oloni va ey badbaxt otashdoni, chustu cholok* yigitlarni kohil* va tan-[illegible] qilg'on sen. Chandin odami va odamizodlarni qaro yerga yog'durg'on sen.

Misra':

Ilohiki tuxmun qurig'ay sening.

Bang eshitgach tedi. Misra':

Jono, zi jamoli xesh ogoh nayi

(Jono, o'z jamolingdin ogoh etmassan).

Qolibon ul bir necha baytni eshitmaytursenki, sening haqingda ay-[illegible]turlar.

Qit'a:

Sarmoyayi fasodu kalidi dari sitam,

Behi daraxti fitnau tuxmi niholi g'am.

Bunyodi har palidiyu qonuni har badi,

Anjomi har shaqovatu og'ozi har nadam.

Asli fasodu arbadvu xasmi mulku mol,

Nuqsoni aqlu dinu baloyi zaru diram.

Dar zar'i shar' otashu dar chashmi aql xos,
Bodi dimog'i naxvatu obi ruhi sitam.

Xamri palid donki, buvad oxirash fasod,
Jome azu chu xurdi, agar xast jomi Jam

(Fasod sarmoyasi, sitam eshigining kaliti, fitna darastining [illegible] g'am niholining urug'i. Har qanday palidning bunyodi, har qanday [illegible] monlikning qonuni, har qanday baxtsizlikni zohir qiluvchi, har qanday [illegible] afsuslanishlarni boshlab beruvchi. Asli fasod, urush va janjallarni [illegible] tiruvchi, molu mulk xasmi. Aql va din nuqsoni, pul va oltin baloat [illegible] oldida otash. Aql ko'zi oldida xok, g'ururlik dimog'ining yeli, [illegible] hining achchiq so'zi. May bir paliddurki, oxiri fasoddur. Ichsang [illegible] sen bir piyola hatto Jamshid jomidan).

Meni ta'riz bilan tashni qilursenkim, elni eshak etarsen. Elni [illegible] bore seni eshak eta bilurmen. Aning uchunkim, seni xamr derlar, [illegible] ki o'rtang yorib, zamini mimini ichingdin chiqorsam, "xar" bo'lursen, [illegible] mundin ortuqroq qoyurushsam, "tar" bo'lursen.

Chog'ir eshitgach jo'sh va xurush etib, tedi: "Ey ko'ki kesilgur, [illegible] yozilarda o'z boshing bilan o'lg'oyg'onsen. Ko'p ko'rmagan va [illegible] odame sening sarvaqtingga* tushmaydurkim, seni xabardor qilsa, [illegible] shoxi noshikastaligingdindurki, har kim tepar seni chidagincha yan[illegible] va sening uchun aytibturlar. Bayt:

Eng bangi fururu ba xudat fikre kun,
Bo harki rasnu kalla xushki nanamoyi".

(Ey yuzsiz bang, o'zing bir o'ylab ko'r, axir, sen kimga yaqinlash[illegible] magin, uni aqldan ozdirasan).

Bang eshitgach, bu so'zga ko'nglinda [illegible] tug'ulub, o'zid[illegible] to'ngulub, dedi: "Sen odim mening mazammatimg'a* mashg'ulsen va mazallatimg'a* mash'uf* jamoatiki seni halol derlar – xarom. Agar di[illegible] yonatdin alarg'a buyi bo'lg'ay va toifaeki, seni muboh derlar. Ajab, ag[illegible] amonatdin alarg'a range bo'lg'ay. Seni ichgan mudom balo va dom ost[illegible] da va muhtasib dastida. Meni yegon kishiga hech nima yo'q, hazl varaq[illegible] ni ochib, qarni to'q, kula-kula, sening bobingda o'qur. Misra':

Ki kas mabod zikirdori nosavob xijil
(Kishi nosavob qilmishidan xijolat bo'lmasin).

Hol bu turur, sen o'zungni mendin ortuq tutarsen. Nazm:

[illegible] bo'lg'il sar basarg'a,
[illegible] bosh endur tek turarg'a.
[illegible] kamolin qilsa izhor,
[illegible] iligiga giriftor".

[illegible] eshitgach, mutag'ayyir bo'lib dedi: "Agarchi zohirda [illegible] guvohliftur. Ammo botinda holatimiz muvofiqtur." Vale sen [illegible] qayda?! Mening xosiyatim yuzni qizartmoqturu sening oda-[illegible] aytmoq. Nazm:

[illegible] zimand onon kaz xirad begonaand,
[illegible] mego'yand orc, chehrahoshon chun zarast"

[illegible] begonalar kimyo deb ataydilar. Rost aytmishlar albattaki, [illegible] zardur (sariqdur).

[illegible] eshitgach, mutafakkir* bo'lib, dedi: "Sen mening xosiyatim-[illegible] va mohiyatimdin qosir; ne qilib tonig'aysen va ne bilib to-[illegible]

[illegible] zardam raqib nashinosad,
[illegible] chi, donand ki, za'faron chi buvad"

[illegible] yugan yuzimni raqib bilmaydi, za'faronning nima ekanligini [illegible] qanday bilsin?!)

[illegible] Bol Chog'irni so'r keldiki, hammashrab edi va hamdam-[illegible] qilur erdi. Nazm:

[illegible] meni sen so'rma, ey Bol
[illegible] ul og'zida tushtum Bang elindin.
[illegible] bu Bang doim til tegurur,
[illegible] tabiatimmen maholu nang elindin.

[illegible] g'a kayfiyat malum bo'ldi, shirinkorlig' bilan orag'a kirib, alarni [illegible] kindin ayirdi. Chog'ir xush bo'lib, duo qildikim: "Ey Bol, Tangri [illegible] ulunoq ro'zi qilsun va hurni bequsur uchmoqkim, meni bu xamri [illegible] qutqarding". Chun so'z bu yerga yetti, barchalari suhbat bisotin [illegible], har tarafg'a silotin qurub tarqaldilar. Nazm:

[illegible] yeri parvin bikin jam erdilar bir go'shada,
[illegible] naboat ul naqshtek bir-bir parishon bo'ldilar".

[illegible] majmui zalolat* parishonlig'idin va jaholat vayronlig'idin [illegible] aysen. Omin yo Rab ul-olamin!

*i *saxt – qattiq, mustahkam; * oxsumluk – mast, badmast; pushay-[illegible], kek saqlash; hamla; quultum. * ri'oyat – hurmatlamoq; e'tiborga [illegible]; * sarih – ochiq, aniq, ravshan, oydin; * infiol –xijolat, uyalish;*

** dandonzaliq – og'ir so'z aytmoq, so'zni ochiq so'zlamaslik; * zanni behuda gaplar gapirmoq, laqillamoq; maj. lof urmoq;*

** jur'adon – may ichiladigan qadahchaning g'ilofi (qini); yonda olib yuriladigan suv idish; * lavand – bo'sh, alqov, bekorchi; bevosh kishi, *sarmoya – manba, asos; *tanan – yalqov, tanbal; *piroya – bezak, ziynat; *chustu cholok – chaqqon, ildam; *kohil – sust, yalqov, tanbal; *ta'riz – kinoya bilan so'zlash; etiroz bildirish; *tashni' – nav lomat qilish, ayblash; *xurush – qichqirish, hayqirish. faryod chekish; *sarvaqt – yo'qlov, yo'qlab kelish; *mazammat – yomonlik, yomonlash, tubanlik, xo'rlash; *mazallat – xo'rlik, xorlik, pakstlik; *mash'uf – aqldan ozar darajada sevgan, berilgan; *mutafakkir – fikrlovchi, fikr cho'mguvchi, uzoq o'ylovchi;* *zalolat – adashish, gumrohlik)

Munozaraning xulosasi. Xullas, mazkur munozara Bang bilan Chog'irning behuda bahslari natijasida bir-birining illatlarini fosh qilish dan iborat. Munozara mazmunidan ko'rinib turibdiki, Yusuf Amiriy bu asarida ramziy obrazlar orqali faqat ichkilikni va giyohvandlikni qo ralab qolmaydi, balki buning ostida katta ijtimoiy ma'no ham bor. Bang ham, Chog'ir ham insoniyatning illatigina emas, davrning ham illati ch ni asarning tag zaminida yotadi.

Asarda Hofiz Sheroziy, Xisrav Dehlaviy, Ubayd Zokoniy kabi ulug shoirlarning asarlaridan keltirilgan baytlarning mazmun-mohiyatini Yu suf Amiriy o'z asari voqealariga bog'lar ekan, u Sharq adabiyotining katta bilimdoni sifatida ham taassurot qoldiradi.

Savol va topshiriqlar

1. Munozara janrining ilk ildizlari qaysi adabiy yodgorlikda uch raydi?
2. Yevropa adabiyotidagi munozara janriga qisqacha tarif bering.
3. Fors adabiyotidagi munozara janri haqida qisqacha ma'lumot bering.
4. O'zbek adabiyotidagi munozara janri haqida ma'lumot bering.
5. Bu munozaradan kulgi qo'zg'atuvchi manzaralarga misol keltiring
6. Bangning haqiqiy qiyofasi qaysi usullar orqali ochiladi?
7. Amiriy soxta donolikni qay yo'sinda fosh qiladi?

Yaqiniyning "O'q va Yoy" munozarasi

Reja:

1. Yaqiniyning tarjimai holiga oid kuzatuvlar.
2. "O'q va Yoy" munozarasining tuzilishi. Munozaraga boshqa [illegible] ta'siri.
3. "O'q va Yoy" munozarasi va uning O'g'uz xon haqidagi voqea- [illegible] aloqadorligi.
4. Yaqiniy – ulkan ijodkor.
5. "O'q va Yoy" munozarasining mazmuni va maqsadi.

Tayanch so'z va iboralar: *munozara, forscha she'r, ingliz sharq- [illegible] olimi, baytlar, qissa, ramziy alomat, ilohiy tushuncha.*

Yaqiniyning tarjimai holiga oid kuzatuvlar. O'zbek adabiyoti ta- [illegible] munozara janrida katta iz qoldirgan ijodkorlardan biri Yaqiniydir. Yaqiniy to'g'risidagi dastlabki ma'lumot Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" asarida bor. Shuningdek, Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" [illegible] XV asrning birinchi yarmidagi mashhur va istedodli shoirlar qa- [illegible] Yaqiniyni ham eslatib o'tadi.

Yaqiniyning tarjimai holiga oid ma'lumotlarga aniqlik kiritish uc- [illegible] yana "Majolis un-nafois"dagi yondosh ma'lumotlarga va "O'q va Yoy" munozarasidagi dalillarga murojaat etish maqsadga muvofiqdir. "O'q va Yoy"da Yaqiniy "hazrati sayyid ul-ahror" Qosim Anvorga hur- [illegible] izhor qilish bilan birga, uning ikki misra forscha she'ridan keltira- [illegible] "qaddasa Allohu sirrahu" deya uning vafot etganiga ishora qilib ke- [illegible] Navoiy ham "Majolis un-nafois" asarida Qosim Anvor to'g'risida [illegible] yuritganda, u olamdan o'tganini eslatadi. Qosim Anvor 835\1431– [illegible] yillarda vafot etgan. Yaqiniy Qosim Anvor to'g'risida so'z yuritib, [illegible] she'ridan keltirgan ma'lumotdan shuni anglash mumkinki, "O'q va Yoy" munozarasi Qosim Anvor vafotidan keyin; 1435-1450-yillar [illegible] yozilgan. Agar bu munozara XV asrning ikkinchi yarmida, [illegible] Navoiy hayotligida yozilganda edi, Yaqiniy Navoiyni eslamasligi [illegible] emas edi. E. Rustamov Navoiy "Majolis un-nafois"da Yaqiniy [illegible] ikki shoir to'g'risida to'xtalgani haqida "XV asrning birinchi [illegible] o'zbek she'riyati" (*Uzbekskaya poeziya v pervoy polovine XV* [illegible] nomli kitobida yozadi. Ulardan biri, Navoiyning e'tirof etishicha,

yaxshi shoir edi. U Sulton Husayn Boyqaro saroyida xizmat qilgan, ha biy yurishlardan birida yarador bo‘lib, olamdan o‘tgan. Ikkinchi bir Ya qiniy to‘g‘risida Navoiy shunday yozadi: “Mavlono Yaqiniy – tundro mashrabli kishi erdi. Turkiy va forsiy she’r aytur erdi. Turkchasidan bu matla’ni ko‘p mubohotlar bila o‘qur erdikim:

Ohkim jonimg‘a yettim yori nodon ilgidin,
Dodu faryod ul jafochi ofati jon ilgidin.

Ammo forsiysidan bu matla’i yomon voqye bo‘lmaydurkim:

Subhyeki, dam ba mehr nazad yak nafas tun,
Naxleki, bor naxo‘rad az u hech kas tui.

(Bir nafas bo‘lsa ham quyoshga dam urmagan tong sensan, mevasi dan hech kim yeya olmaydigan daraxt sensan).

Oxir damida beadabona so‘zlaridan tavba qilib, ahli saloh ta yiqi bila kechti. Umedkim, ma’fu bo‘lmish bo‘lg‘ay. Qabri Daraxi Dubarodarondadur”(*Navoiy. MAT. 13-jild, 62-b.*).

Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn”da Temur Ko‘ragon zamonidan Shohruh Sulton zamonigacha turkiy tilda ijod qilgan shoirlar yetishib chiqqani haqida to‘xtalar ekan, bir qancha shoirlar qatorida Yaqiniyni ham eslaydi: “Va ul Hazratning avlod va ahfodidin ham xush tab’ salo tine zuhurg‘a keldi: shuaro Sakkokiy va Haydar Xorazmiy va Atoiy va Muqimiy va Yaqiniy va Amiriy va Gadoiydeklar” (*Navoiy. MAT. 10 jild, 36-b.*).

Navoiyning mazkur ma’lumotlari Yaqiniyning saroyga yaqinligi to‘g‘risida xabar bermaydi. Ingliz sharqshunos olimi Charlz Ryo “O‘q va Yoy” munozarasining muallifi ikkinchi Yaqiniy (ya’ni Navoiy yu qorida ta’riflagan Yaqiniy)dir, degan fikrni ilgari suradi. E. Rustamov esa, munozara harbiy hayotdan va saroy muhitidan olinganini nazarda tutib, birinchidan, “O‘q va Yoy” munozarasining muallifi birinchi Yaqi niy, ikkinchidan, “Muhokamat ul-lug‘atayn”da Navoiy aytgan Yaqiniy ham shu shaxsdir, degan to‘xtamga keladi[137]. Lekin dalillar va kuzatuvlar birinchi Yaqiniyning haqiqatan XV asrning birinchi yarmida yashaganini ko‘rsata olmaydi. Kuzatuvlarimizga ko‘ra, shartli ravishda “ikkinchi

[137] Рустамов Э. Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. –М.: Изд. Восточной литературы, 1963, 206-б.

Yaqiniy" deb atalgan shoir "Majolis un-nafois"da uchramaydi. Shu bois Navoiy "Majolis un-nafois"da va "Muhokamat ul-lug'atayn"da ta'rif bergan shoir Yaqiniy mazkur "O'q va Yoy" munozarasining muallifidir, deb ayta olamiz. Qolaversa, Navoiy "Majolis un-nafois"da Yaqiniyga ta'rif berib, "tund mashrabliq" (o'jar fe'l-atvorli) deydi. "O'q va Yoy" munozarasida O'q timsolida va bu asarning xulosasida Yaqiniyning o'jar fe'l-atvori aniq ifodalanib turadi: "O'qnung og'zi to'la qon bo'lub, boyindek tuban qaro yerg'a kirdi va bu munozaradin maqsad ulkim, bu dunyoning kaj tablarining* qoshinda har kim Yo(y)dek egri bo'lsa. Yonlaridin qoshinda har kim Yo(y)dek egri bo'lsa, yonlaridin yiroq bo'lmas va har kim O'qtek rost bo'lub, tuz yurusa, Yaqiniytek yiroq tushar..." Mana shu parcha ham "Majolis un-nafois"da ta'riflangan Yaqiniy "O'q va Yoy" munozarasining muallifi ekanini yana bir bir tasdiqlaydi.

Yaqiniyning munozarasi o'zbek adabiyotida, Amiriy va Ahmadiyning munozarasi kabi, ifodaning soddaligi, tilining ta'sirchanligi bilan ahamiyatli ajralib turadi. Yaqiniyning munozarasi o'zbek adabiyotida ilk bor O'q va Yoy ramziy obrazini ifoda etgan asar sifatida shuhrat topdi.

"O'q va Yoy" munozarasining tuzilishi. Munozaraga boshqa asarlarning ta'siri. Navoiy bergan ma'lumotlardan Yaqiniyning 4 devonga molik she'rlari ham borligi ma'lum bo'ladi. Chamasi, "O'q va Yoy" munozarasida keltirilgan o'zbekcha va forscha baytlarning Yaqiniyga aloqadorligi bor. Muallifi ma'lum baytlar munozara matnida mavjud. Muallifi keltirilmagan baytlar esa Yaqiniyga tegishli bo'lishi mumkin.

"O'q va Yoy" munozarasining ibtidosiga e'tibor beraylik. Bu usul Ibn Sinoning "Hayy bin Yaqzon" qissasi ibtidosini eslatadi. Mana, "O'q va Yoy" munozarasining ibtidosi:

"Bir kuni bir necha sohib tariyq* ahli qabza*, otimchi* bahodir yigitlar yo(y)dek majlis asbobin qurub va o'qtek mahfilin* tuzib, bir go'shada poshiga chiqib erdilar. Nogoh Turkiston tarafindin bir egni bukilgan qari birlan bir sarv bo'yluq yigit yetishtilar. Qarig'a izzat yo'lindin o'ng qo'l sori, yigitga so'l qo'l sori yurt berdilar".

(kaj tab – qing'ir fe'l-atvorli;*tariyq – yo'l, iz; usul qoida; ta'rifda; ma'lum maslakka ega kishi; * ahli qabza – hukmron toifa; *otimchi – mergan; *mahfil – bazm, majlis)*

Ibn Sinoning "Hayy bin Yaqzon" qissasi muqaddimasi ham sarg zasht mazmunidagi voqeani hikoya qilish bilan boshlanadi:

"Bir kuni bir necha do'stlar o'zlari yashayotgan yurtning bir chetiga sayru sayohat qiladilar. Ular o'sha muzofot chetida istarasi issiq bir qariyani uchratadilar".

"O'q va Yoy" munozarasi o'ziga xos tuzilishga ega. Yaqiniy o'q asarini shartli ravishda ikki qismga – muqaddima va "Munozaraning ibtidosi" qismlariga bo'ladi. Muqaddimada Yaqiniyning asosiy aytmoqchi bo'lgan gapi shu ediki, turkiy tilda hanuzgacha munozara janrida asar yozilmagan, Yaqiniy esa bu ishni amalga oshirishga kirishgan. Yaqiniy bu haqda so'z yuritishdan avval qariya bilan yigitning dahanaki olishuvini keltiradi. Ikkalasining bahsidan so'ng, Yoy va O'q timsoli uning xayolidan ketmay qoladi. "Bu kunga degur hech kimarsa turki tilining javharin va forsi alfozining gavharin tarkib qilib, O'q Yo(y)ning orasida munozara tartib" qilmaganini xayolidan kechiradi va bu munozarani yaratishga bel bog'laydi. Muqaddima, xuddi ertak va doston voqealari singari, qahramonning sarguzasht olamiga kirib borayotganiga oid voqealar tasviri bilan yakunlanadi.

Asosiy voqealar "Munozaraning ibtidosi"da hikoya qilinadi. Yaqiniy "sohib tariyq"lardan so'z boshlaydi. Bu toifa hamda hukmron tabaqalar va harb ishiga aloqador shaxslarning muloqoti tasviridan shuni anglash mumkinki, shoir faqat "O'g'uznoma"dagi harb ishiga oid terminlardan emas, balki mumtoz adabiyotdagi an'anaviy Yoy va O'q obrazlaridan foydalangan. Muqaddimada Yaqiniy "fors alfozining gavhari" iborasida bu janrning fors-tojik adabiyotidagi ildizlariga ishora qilgani anglashilib turadi.

Yaqiniy turkiy tilda munozara janrida asar yozilmaganini ta'kidlagani bejiz emas. U fors adabiyotidagi O'q va Yoy munozarasidan, O'q va Yoy timsollari asosiy o'rin egallagan she'rlardan yaxshi xabardor edi. Fors adabiyotidagi bu janr Yaqiniyga yaxshi tanish ekanligi muqaddimadan ma'lum bo'lib turibdi.

"O'q va Yoy" munozarasi va uning O'g'uz xon haqidagi voqealarga aloqadorligi. O'q va Yoy obrazi Sharq adabiyotida qadimiy ildizga ega. Qolaversa, adabiyotdagi bu ikki obrazning ramziy ma'nosi Yaqiniyning ramziy obrazlaridan keskin farq qilmaydi. O'q va Yoy

O'g'uznoma" kitobiy eposida ham bor. Bu eposda O'q va Yoy obrazi ko'chma ma'nodan uzoq bo'lib, Yaqiniyning "O'q va ... munozarasidagi singari poetik obraz darajasiga ko'tarilmagan. ...g'uznoma"dagi O'q va Yoy – mifologik mazmun ifodalagan kult xu...sini to'liq saqlagan holda yetib kelgan.

Shuningdek, O'q va Yoy to'g'risidagi afsona Mirxondning "Rav...ul-safo" va Xondamirning "Habib us-siyar" asarlarida uchraydi. ...ond ham, Xondamir ham Rashididdin Fazlulloh Hamadoniyning ...e'ut-tavorix" asarida berilgan O'g'uz xoqon dostonidagi o'q va yoy ...ini takrorlaydilar. Darvoqe, "Jome'ut-tavorix"da O'q va Yoy tarixi ...ydicha: "...o'g'illar ovga chiqqanlarida, bitta oltin yoyni va uchta ...oni o'qni topib oldilar. O'g'illar bu narsalarni otasiga olib keldilar va ...dan: "Bularni qanday qilib bo'lishib olsak bo'ladi?" deb so'radilar. ...yoyni uchala to'ng'ich o'g'liga (Kun, Oy va Yulduzga – N.R.), uchta ...qni esa kichik o'g'illariga (Ko'k, Tog', Dengizga – N.R.) berdi. Keyin ...shunday deb uqtirdi: "Yoyni olgan o'g'illarimdan paydo bo'lgan ...alar buzuqlar deb atalsin; buzuqning ma'nosi *sindirmoq*, *qismlarga ...bo'lmoq*dir". O'g'uz bu so'zni ularning laqabi qilib shuning uchun ber...yoy lozim bo'lganda sindirilsin va qo'shinning o'ng qanoti uchala ...g'liniga va uning nasllariga berilsin, deb vasiyat qildi.

O'g'uz uchta o'qni bergan o'g'illaridan paydo bo'ladigan qabilalar...ni *uchlar* deb atadi; bu so'z "uch o'q" deganidir. Keyin O'g'uz shun...day buyruq berdi: "Bu uchala o'g'lim va uning avlodlari qo'shinning ...ng qanotiga boshchilik qilsin...Yoyni olgan o'g'illarim podshohga ...ydir, o'qlarni olgan o'g'illarim elchi darajasidadir"[138].

Yaqiniyning "O'q va Yoy" munozarasidagi qariya bilan navqiron ...tiga berilgan yurt shu nuqtai nazardan sharhlanadigan bo'lsa, masala ...qadar oydinlashadi. Qariyaga izzat-hurmat yuzasidan o'ng qo'l to...monni – borong'orni, yigitga so'l qo'l tomonni – javong'orni berdilar. ...g'uz xon afsonalaridagi harbiy terminlarning maqsad-mohiyati va ...ni sharqona odob tushunchasini ifodalovchi so'zlar bilan almas...hadi.

Mirzo Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi" kitobidagi O'q va Yoy bi...n bog'liq voqealar "Jome'ut-tavorix"dagi voqealarning aynan o'zidir. ...kitobda ham o'q – elchi, kamon – podshohdir[139]. Mirxond yozadi:

...ий сборник летописей. –Том 1, М.:-Л.: 1952, 86-б.

...Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. T.: «Cho'lpon» nashriyoti, 1994, 53-bet.

"Turklarda buzuqlarning darajasi uchuqlarnikiga qaraganda yuqori. Chunki ularda o'q – elchini, yoy – shohni gavdalantiradi". Xondamir ham o'q bilan yoyni Mirxond singari talqin qiladi. Yana Xondamir bilan Mirxondning yozishlaricha, O'g'uzxon buzuqlarga qo'shinning o'ng qanotini (ya'ni borong'orni), uchuqlarga chap qanotni (ya'ni javong'orni) boshqarishni topshirgan.

"Shajarayi turk"da O'q va Yoy talqini zaminida ilohiy tushuncha yotadi. Abulg'ozining yozishicha, O'q bilan Yoy Tangrining amri bilan osmondan O'g'uz va uning nasliga ramziy alomat sifatida yuborilgan, ya'ni O'q va Yoy osmondan yuborilgan.

O'q va Yoy timsoli Firdavsiyning "Shohnoma"sida, Yusuf Amiriyning "Dahnoma"sida, Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy"sida bo'lsa XV asrda Yaqiniydan keyin "O'q va Yoy" munozarasini fors-tojik adabiyotida Badriddin Hiloliy davom ettirdi. Hiloliy "Shohu darvesh" (1499-1508-yillar oralig'ida yozilgan) dostonining XV- XV11 boblarida Yoy va O'q tavsifiga e'tibor qaratib, har ikkalasining munozarasini tasvirlaydi. Kuzatishlardan ma'lum bo'lishicha, Hiloliyning munozarasiga Yaqiniyning ijodi kuchli ta'sir etgan[140].

Yaqiniy – ulkan ijodkor. Navoiy "Majolis un-nafois"da bergan ma'lumotdan Yaqiniyning turkiy va forsiyda yaxshi she'rlari bor ekani ma'lum bo'ladi. Yuqorida aytganimizday, "O'q va Yoy"da muallifi keltirilmagan turkiycha va forscha she'rlar Yaqiniynikidir.

Munozaraning boshlanishi quyidagicha:

Nogoh xo'blar cherkasidin ot chiqorg'on bir yaxshi otliq yigit javlon qilib, ilkina o'q olib, egniga yo(y) solib, qabaq* otqoli maydon boshig'a azm qildi. Nazm:

Bo'z otliq yigitki, jahonning safosidur,
Oshiq kishining otlig'u chovulig'* balosidur.

(*qabaq – yoy bilan nishonga olib mashq qilish uchun uzun xodaning uchiga o'rnatilgan nishona qovog'i;* chov – ovoza.)

Bu tasvir xuddi ertak va doston qahramonlarining jangga yoki safarga otlanishini eslatadi. Qolaversa, munozara boshlanmasidan ma'lum bo'ladiki, Yaqiniy ot tasviriga alohida e'tibor qaratib, bo'z ot bilan "safo", ya'ni poklik o'rtasidagi aloqadorlikni ko'rsatmoqchi bo'ladi. Bo'z ot va

[140] Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. –М.: изд Восточной литературы. 1963, 238-бет.

yigit kishining ichki va tashqi olami mutanosibligiga ishora qila-
...larning davomi xalq og'zaki ijodiga xos mubolag'ali tasvirdan
...bo'lib, aql bovar qilmas hodisa yuz berganiga ishora qiladi. Bu aql
...qilmas hodisa – quyoshning kuz oylarida zohir bo'lgani va yulduz-
...falakning o'qi singari, osmonu falakka yetib borgani – g'ayritabiiy
...diu. Yaqiniy hamma voqealarni va detallarni albatta biron maqsad
...qo'llaydi va o'z maqsadiga bo'sundiradi:

...Banda shafaqtek qon yig'lab dedikim: "Oyo! Bu ne xurshedurki,
...burjunda* tulu* qilibtur va yo ne kavkabturkim, charxning o'qidek
...ko'kka yetibtur". Otining yurushiga boqtim ersa, dedikim: "Agar
...mungintek haddin osha cholig* bo'lmasa, yer-ko'kta muning ham-
...q erdi". Bu so'zni jilavdore eshitib, chilburilik paydo qildi. Ayt-
...Bu maydonda bore sanga ne quyushqong'a g'azab qilib, chovus-
...chaymarsen!" Oxir so'zumga javob top olmay dami tutuldi.

(* *qavs – yoy; qavs burji – to'qqizinchi oy – noyabr oyiga to'g'ri ...di, * tulu' – chiqish, ko'rinish; *cholig' – yugurik; o'tkir; * cho-...xshik og'asi; elchi)*

O'q va Yoy o'rtasidagi munozaradan avval muallif va yigit o'rtasida ...kechadi, bahs natijasida yigit mag'lub bo'ladi. Ana shu voqeadan ...Yaqiniyning xayoliga turkiy tilda munozara yo'qligi, forsiydan ...talanib, turkiy tilda bu janrda bir asar yaratish istagi paydo bo'lganini ...qiladi. Shu bilan muqaddima qismi yakuniga yetadi.

Alqissa bu xayolda mutafakkir va bu ahvolda mutahayyir erdim, ...ul yigitning yosining so'zi tilimda va o'qining xayoli boshimda ...ko'nglumda kechtikim: "Bu kunga degur hech kimarsa turki(y) ...javharin va forsi(y) alfozining gavharin tarkib qilib, o'q (va) ...ning orasinda munozara tartib qilmaydurkim, bu vajhdin olamda an-...nishona qolgay deb". Chun ushbu so'z marg'ub va bu bois mahbub ...rondi, bu munozara tasnifina shuru'* qildim va umid ulkim, xush ...tabu'ida* maqbul matbu'* bo'lg'ay...

*(*shuru' – kirishis; * tabug' – huzur-halovat; * matbu' – ta'bga ...tushadigan, loyiq keladigan)*

"O'q va Yoy" munozarasining mazmuni va maqsadi. Munoza-...ning asosiy voqealari, yuqorida aytganimizday, sarguzasht mazmuni-

dagi voqealar bayoni bilan boshlanadi. Yigit – O‘q timsoli, qariya – Yoy timsoli ekani voqealar bayonida ma’lum bo‘ladi. Obrazlarning maqsadi esa, yuqorida aytganimizday, egrilik va to‘g‘rilikning ramzi bo‘lib, bu ta ijtimoiy ma’no ifoda etadi. Voqea davomida ularning o‘rni almashib qoladi – qariya chiqib ketib, o‘ziga berilgan borong‘ordan chapga (ya’ni javong‘orga) tushib qolgani hamda yigit aksincha – javong‘ordan borong‘orga tushib qolgani hikoya qilinadi. Ikkalasining o‘rtasidagi bahs jarayonida shu narsa ma’lum bo‘ladiki, qariya – maqtanchoq, kuchi yetmaydigan va qo‘lidan kelmaydigan ishlarni qilishga chiranadi. O‘zini oqlab, qudratini ko‘rsatish uchun, hatto yigitlar ham mening ipimni tortolmay, ko‘pchilik oldida xijolat bo‘ladilar, deb maqtanadi.

Munozaraning ibtidosi

Bir kun bir necha sohib tariyq*, ahli qabza*, otimchi* bahodir yigitlar yodek majlis asbobin qurub va o‘qtek maxfilin tutub, bir go‘shada gashtga chiqib erdilar. Nogoh Turkiston tarafindir, bir egni to‘kilgan qari birlan bir sara bo‘ylig‘ yigit yetishtilar. Qarig‘a izzat yo‘lindin o‘ng qo‘l sori, yigitga so‘l qo‘l sori yura berdilar.

(**tariyq – yo‘l, iz; usul. qoida; so‘fiylikda: ma’lumm maslakka ega kishi; *qabza – changal; bir tutam; bu o‘rinda: oddiy, *faqir; otimchi – mergan*)

Yigit tuz yo‘lidin kelib, sadoq birla borong‘org‘a chiqti va qari chap tushub, so‘l qo‘ldin javong‘org‘a tushti va qari nomusin sog‘inib, tanaruz* bila yigittin savol qildikim: “Sen ne jihat(t)in qarini izzat tutmay, o‘ng qo‘lg‘a chiqting?”

Yigit javob berdikim: “Men Chingizxon chog‘ida sadoqqa chorba tuzub, yog‘iyg‘a tegishkali ilgari yurugan uchun sevurg‘ab borong‘org‘a chiqordi va qari paskashlik qilib, keyin tortilg‘on uchun ani yozg‘urub javong‘org‘a yubordi va Yo(y)ning qarig‘an chog‘inda bir so‘zlar qo log‘iga yetgach, og‘zi yelimtek yilmoshib, o‘ziga singura olmay aytti kim: “Sen meni qari ko‘rub, kuchsuz sog‘inib, yigitlikingg‘a mag‘rur bo‘lib, yuz ko‘rmay, munungtek yuzsiz so‘z aytting va o‘zung bilmas musenkim, bu davrda hech kimarsa mening g‘ashimni* torta olmas va agar gijakim qotsa yigitlarni marakada bo‘ynin yumshatib infiol* berman. Yana taxammul* bobinda aningtekturmenkim, yoychilar qarnlar* singirimni* tortadilar – ichimda asrab kishiga dardi dil qilmadim”.

(taarruz – qarshilik; *g‘ash – bu o‘rinda: kamon ipi; * infiol – xijolat: biron narsadan asarlanish; * tahammul – sabr, chidam; *qarn – uzoq muddat, asr; *singir – pay (yoy uchiga bog‘lanadi).*

Yoy, ya'ni qariya maqtanishni davom ettirib, o'zining manbai va manbai Qur'oni Karimda ekanini dalillamoqchi bo'ladi va "himmatli-[illegible]" Qosim Anvorning she'rida ham o'zi haqida bayon qilinganini [illegible]. Bu buyuk shoirning baytida yorning kiprik o'qidan yaralanib, [illegible] shavqqa to'lganini iftixor bilan so'zlaydi.

Baso, men ul sohibi sarmenkim, Tengri taborak va Taolo jalla ja-[illegible] va habibi orasinda – alayhissalom – mendin o'zga kishi mahram [illegible] erdi. Andoqki, "qoba va qavsayn"* oyati Qur'onda mendin xabar [illegible] va hazrati sayyid ul – ahror* amir Qosim Anvor qaddasa allohu [illegible] – meni sendin muqaddam* tutub, qobil toliblarga ko'rguzub ay-[illegible]. Nazm:

Kamon abru batiram zad zi zavqi tiri mijgonash,
[illegible] sar g'altidamu guftam fidoyat bod jonam rah!
(Qoshi kamon menga o'q otdi, uning kiprik o'qi zavqidan boshim [illegible] yiqildimu "jonim yo'lingga fido bo'lsin", dedim).

(**qoba va qavsayn –ikki yoy oralig'icha; *sayyidul-ahror – him-[illegible] boshlig'i; *muqaddam – birinchi o'ringa qo'yilgan, ilgari*)

Yaqiniy o'z e'tiqodi va maslagini shunchaki aytib qolmaydi, bal-[illegible] e'tiqodoshlaridan Muhammad Mag'ribiy Yoy vasfini qilganini va [illegible] ahli Haqqa tavhid sirini xadislar va tavhid yoyiga qo'yib, otganini va [illegible] yaqinlashtirganini ko'chma ma'noli so'zlar, so'z o'yinlari vo-[illegible]da bayon qiladi. O'zining kimligini qochirim so'zlar vositasida ifo-[illegible]moqchi bo'lib, *musahhaf san'ati* vositasida ko'rsatadi. Bu san'atga [illegible] arab yozuvida "yoy" so'zi teskari yozilganda, "oy" so'zi hosil [illegible]. "Yoy"ni (ya'ni o'zini) sevikli yorning qoshiga o'xshatib, "oy" [illegible] ta'rif qiladi. Yoy o'z qiyofasini – maqtanchoqligini yana bir karra [illegible] qiladi.

Yana mavlono Muhammad Mag'ribiykim, ma'rifat mashriqin qu-[illegible] yorutti, mening vasfimda "Jomi jahonnomoy*" otli doira tartib [illegible] va tavhid sirini ahli tahqiq uchun ishorat o'qi birla ahodis va vohi-[illegible] qavsida kezlay va nomahramlardin bularni mening otimg'a otib, [illegible] qildi. Yana ibodat tariqinda maloyikadek avvali umrumdin oxirg'a [illegible] riku'dadurmen* va taqvo tavrida aksari avqot chilladurmen. Yana [illegible]rozmandliqta* yaxshi-yamong'a quloq tutarmen, har necha manga qu-[illegible] bitmaslar va har qachon izzati bilan xitob qilsalar yo(y) derlar va [illegible] tavofat birla otimni ayursalar, mahbub qoshig'a mengzatib oy der-

lar. *(*Jomi jahonnomoy – jahonni ko'rsatuvchi to'plam, guruh; *ruk – boshni egish; ikki bukilishi; *niyozmandliq – muhtojlik, yolvorish.)*

Bayt:

Yangi oy o'xshar nigorim qoshina,
Balki ul ham kam ko'runur qoshina.

Yana bahodurluq maydonida har kimning qurumsog'ida bo'lsa o'zumni qurbon qilayin derman. Base, har kim mening birla sahar varzish* qilsa, din va dunyoda barxudor* bo'lur. Yana Pahlavon Mahmud Sabzavoriydek qadar andozdurmen* Senga tegarmukim, o'zungni ilgaru tashlab o'ng yonni talashursen".

*(*varzish – odat, mashq; *barxudor – foydalanuvchi, bahramand; *qadar andoz – kuch-qudrat soluvchi.)*

Yoyning bu qadar maqtanib, o'zini har doim qurbon qilishga tayyor hammaga kuch-qudrat bilan vahima solishga shayligini aytish bilan birga, O'qqa, sen o'zingga munosib bo'lmagan joyga – o'ng tomonga, ya'ni borong'orga munosib emassan, deb ta'na qiladi. Bu o'rinda borong'a – shohga yoki yuksak lavozimdagi amaldorlarga yaqin o'rin, joy. O'q esa Yoyning bu so'zlarini eshitib, uni ikkyuzlamachi deb ayblaydi. Yoyga, cening egri shakling nuqtai nazaring, qarashlaring bilan bir, degan ma'noda so'zlab, uning boshi, shu bilan birga, yuzi ham ikkita ekani (ya'ni kamonning ikki uchi) egri tasavvurni keltirib chiqarishini ta'kidlaydi.

O'q bu so'zlarni eshitgach, gaz-gaz sakira boshladi va achchiqlanib ayt(t)ikim: "Sening ikki boshing bordurkim, mening yuzumda munung dek da'volar qilursen. Andoqkim, mavlono Yusuf Amiriy aytur:

Chu abruyi tu kamon xeshro agar dorad,
Zihi tasavvuri kaji u magar du sar dorad

(Kamon o'zini sening qoshingga teng tutar ekan, uning boshi ikkita miki bunday egri tasavvurda bo'ldi?!)

Yaqiniy hayotiy detallar, xalqona o'xshatishlar bilan O'q tilidan Yoyning ojiz va zaif tomonlarini fosh qiladi, O'q Yoyga, jang paytida sen mening oldimda o'zingni ojiz sezasan, qo'rquvdan o'zingni past joyga, daraxtlar ortiga olasan, deb uning qo'rqoqligini fosh qiladi. Bu

[illegible] O'q o'z qudratini namoyish qilib, qanchalar jasoratli, dushmanga [illegible] solib qo'yadigan kudratga egaligini namoyish qiladi, u oshiqlarning ko'nglini ovlaydigan, raqiblarni quvlaydigan qush. U nafaqat [illegible], balki dushmanning yuragidagi qora dog'larni parchalab tashlaydigan o'tkir tig' hamdir.

Va har qachon Yazdonbaxshi* changina tushsang, egriligingni [illegible] o'tqa tutub, rubobdek qulog'ingni tulg'ar va agar g'urur [illegible] esrub boshing bir yon borsa, gushagir qulog'ingga urub, [illegible] birla bo'g'zungni bo'g'ar va agar xato qilsang, o'ldurur kisterak bo'ynungga chirish solurlar. Uyolmay bahodurluq taloshursen. [illegible] emasmusenkim, g'azo kuni sanchishqali bahodirlar olinda mangly chiqsam, sen qo'rqunchtin sarg'arib to's* orasinda yoshunursen va [illegible] har qayda yetsam, qolg'onning al qonin oqizib, yuziga o'ta chiqarsen. Yana har kimning savob nazari bo'lsa, xatosiz bulurkim, men qil [illegible]. Yana men ul qushturmenkim, oshiqlarning ko'nglin ovlab, raqiblarni quvlarman va mening tilimdin muallif aytur. Nazm:

Har dar payi har kas, ki niham, to baqiyomat,

Digurizadu yak chashm zadan nazarad az pas*

(Men kimning oyog'iga bosh qo'ysam, qiyomatgacha mendan qochadiyu bir ko'z ochib yumguncha ham qayrilib boqmaydi).

Baac, otim kayburdur*, andoqki shoir aytur.

Nazm:

Dog'yeki, hast bar dili dushman kunad du nim,

Oo tiri tez parri tukash nom kayburast

(Kaybur ataluvchi u o'tkir o'q dushman dilidagi qora dog'ni ikkiga bo'lib tashlaydi).

*(Yazdonbaxsh– Xudo gunohni kechiruvchi; *ud – olovga solganda tush is beradigan yog'och; *to's – qayin daraxti; *kaybur – kamon o'qining eni enlik turi)*

Munozarada O'q haybatli qiyofa bilan o'zini majoziy ma'noda "qanotini qoqib uchib borayotgan qush" sifatida tasvirlar ekan, hammani vahimaga soladigan kuch ekanini uqtiradi. Shu bilan bir qatorda, O'q uchib borib oshiqlarning qalbiga kirganda, ularning joni chiqmaydi, ularga [illegible] zarar yetmaydi. Zotan, O'q – oshiqlar muntazir bo'lib kutadigan qush.

Qush timsoli – o‘zbek adabiyoti tarixida ilohiy ma’noda ko‘p [illegible] raydi. Munozaradagi “ko‘ngil qushi”, “jon qushi”, “yurak qushi” [illegible] timsollar aynan ilohiy ma’noda. Yaqiniyning e’tiqodi va maslagi [illegible] shu timsolda ham ochiqroq namoyon bo‘ladi. U tasavvuf axloqi va [illegible] lagiga e’tiqod qilgan shoir sifatida O‘q bilan qushni doim yonma-yon qo‘yadi. Ko‘ngil qushi – samoviy Ishq ramzi. Yaqiniy O‘qni “qush” [illegible] soliga mengzaganda, oshiqlar bu “qush”ni havodan – samodan topadi[illegible] Shoir o‘z nuqtai nazarini “muallif”, ya’ni o‘zining baytlari orqali ifoda [illegible] laydi.

Base, har qayda sevirtek qanotimni yoysam, mening sahmimdin[illegible] qocharning arvohi uchar va agar tug‘doriga* tuzlarda yo‘luqsam, me[illegible] ning vahmimdin yozilarni bulg‘ar va agar tog‘lar orasida jayron ko‘zla[illegible] mo‘g‘ulchinu xitoylarning novakidek irg‘olining qo‘lig‘a tikilsam [illegible] qonig‘a kirarman. Andoqki, muallif aytur. Bayt:

Novaking kirsa kiyikning qonig‘a,
Hech hayi(q)mas etibon guna yozuq.

Base, goho inoyattin aliftek oshiqlarning joni orasig‘a kirarmen va goho o‘q bila naydek har kimga qadalsam, mening zahrimdin jon eltma[illegible] Yana men ul qushturmenkim, oshiqlar meni havodin tutarlar. Andoqki, muallif aytur.

Bayt:

Havo qilsa o‘qung jon saydi uchun,
Ani ko‘nglum qushi tutqay havodin.

Gar havo qilsa yuraktin o‘tgali novaklaring,
Jon bila ko‘nglum qushi tutqay havodin, ey begim.

(*sahm – qqo‘rquv, xavf; * tug‘dori – tuvaloq nomli yirik qush.)

Yaqiniy jon qushini oshiqlarning umumlashma obrazi sifatida yo[illegible] ratadi. Oshiqlar o‘zlikdan voz kechib, jon qushining qanoti bilan ucha[illegible] dilar, hatto jon qushining bir dona patini topganlarida, bu qanotdir, deb o‘zlarida yo‘q shod bo‘ladilar.

Yana jarosundek yigitlar maydonda mening qanotim birla uchar[illegible] lar. Yana men ul xumoyi avji* izzatturmenkim, agar parvoz qilsam forig‘bol* ozodalar* mening yungumni jon qushining qanoti deb quvo[illegible] nurlar. Andoqki, Xojagi Atoyi aytur:

Bayt
Ul shahsuvor tirkashining o‘qining yungi,
Jon qushning tiriklata yulg‘on qanotidur.

Yana agar karvonlarg‘a badraqa* bo‘lmasa, yo‘lni oziqurlar va men
yo‘lni tuz borurmen. Base, har qayda tarozu bo‘lsam, meni
kishilar jon tortarlar. Andoqki, Xoja Xisrav Dehlaviy mah-
dindin jong‘a tegib, aytur:
Har dilam tirat tarozu meshavad,
Az daruni sina jonrə bar kashad
(Dilimda o‘qing tarozu bo‘lib, ko‘ksimdagi jonni tortadi).
Yana nayshakarkim, imon halovatining totli so‘zidindur, mening
bir yerda butub ulg‘ayibtur. Ey uyotsiz Yo(y), sen meni ko‘rgach,
ahmimdin* o‘zungga to‘ldurursen”.
*(*Sumoyi avji – yuqoridagi xumo qushi; *forig‘bol – xotirjam; *ozo-*
*– to‘g‘ri, aybsiz; g‘amsiz; *badra – rahbar, yo‘llovchi; *sahm –*
qi, hissa, ulush)

Yoy endi O‘qning ustidan kuladi, O‘qqa malomat qilib, sen o‘qchilar
hamsuhbat bo‘lganing uchun ustingdagi barglaringni yulib olib, ic-
yordilar, deb uni masxaralaydi. Yoy ojiz kimsalarning qiyofasini
ko‘z o‘ngida gavdalantiradi, chunki u ojiz, ishq dardidan tamo-
begona, O‘q singari o‘z qudratini, e’tiqod va maslagini zohir qila
Yoy har doim tavoze’ bilan egilib turgani bois, O‘qda mavjud
ishq dardini u his qilishdan mahrum. Bunday kimsalarning dardi,
uning nazarida, faqat amalga erishish, tomoq tashvishi. O‘qning
“yi xoksor”ligini Yoy o‘z dunyoqarashi bo‘yicha o‘lchaydi.

Yoy bu yo‘lo‘ki so‘zlarni eshitgach, bag‘ri qotg‘uncha kuldi. Ammo
yumshamadi. Qattiq so‘z boshlab ayitti: “Andoqkim, jununiy
aytibtur. Bayt:
Man on nayamki, zi tiri malomat andesham,
Ul ulomi ro‘yi kamon abro‘voni badkesham
(Men malomat o‘qidan qo‘rqadiganlardan emasman, lekin fe’li yo-
kamon qoshli yuzlarning quliman).
Yana seni o‘qchilar band-band qilib, o‘rtangdin yormog‘uncha
birla qovusha olmading. Base, o‘g‘rilar birlan hamsuhbatliq

qilg‘on(ing) uchun bargi nay to‘nungni so‘yub, ichingni yordilar.

Ey xokiyi xoksor, necha o‘zungni ranj tutarsen, ey g‘ayratsiz boshoq uchun har butaning tubinda xo‘shachinlartek* tufroqqa [illegible] xirmoningni yelga berursen. Base, pahlavonlar qoshida mening [illegible] din qochib, yoziyobonda boshingga tufroq sovurursen. Endi [illegible] jur’at qaydin paydo bo‘ldikim, mening olimda tuz turib, o‘q [illegible] so‘zlashursen va meni payvasta sohib husnlar qoshina meng[illegible] lar. Nazm:

On du abro‘yi muqavvas du kamonand baland,

Ki ba sad qarn chunin turfa kamon notavon soxt

(U egma qoshlar ikki yuksak kamondir. Bu xildagi ajoyib kamon yuz asrda ham yasab bo‘lmaydi)

Yana oshiqlar ma’shuqa qoshina payvasta tashbih uchun o‘qni [illegible]

Bayt:

Har kujo murg‘i dile bol kushoyad, filhol,

Ba kamon gushai abru z havosh andozad

(Yurak qushi har qayerda qanot qoqsa ham, darhol qoshning kamon go‘shasiga kelib yiqiladi).

*(*xo‘shachin – boshoqchi, mashoq teruvchi.)*

Yoyning ta’na-dashnomlarini, haqoratomuz gaplarini eshitgan O‘q uni nodonlikda ayblaydi. Shu o‘rinda Yoyning yuqoridagi nutqi bilan O‘qning quyidagi nutqini solishtirish ham har ikkalasining aql-farosatdidini ko‘rsatib turadi. Yaqiniy Yoyning ham, O‘qning ham da’volarini keltirar ekan, har ikkalasining dalil-isbotlarini kitobxon sharhlashiga o‘rin qoldirmaydi. Har ikkalasining nutqidan ularning qiyofasini chizib beradi. Yuqorida Yoy tilidan keltirilgan baytlarda shu ma’no anglashiladiki, u o‘z manfaatini o‘ta jo‘nlik bilan himoya qiladi, yorning kamon qoshlarini Yoy oldi-qochdi so‘zlar bilan tenglashtiradi. O‘q o‘z qarashlarini buyuk shoirlar Hofiz Sheroziy, Kamol Xo‘jandiy, Xoja Salmon Sovajiy, Sakkokiy, Lutfiy va Yaqiniy kabi qator shoirlarning baytlari orqali dalillaydi. Bu shoirlar baytlarida O‘q timsoli goh yorning sarv qomatini, goh ma’naviy qiyofasini, goh yorning o‘tli, g‘amzali nigohini, goh oshiqni o‘tli azoblarga solgan ma’shuqaning kiborligini ta’rifu tavsif qiladi.

Base, O‘q bu so‘zlarni eshitgach, ayittikim: “Zihi*, nodonki, sen sen! Magar qarigan jihattin harif* bo‘lubsenki, o‘zungni tiya tutmay

...davati fasohatki* gulistonda bulbultek hazor dostoni bordur, ...qomatina tashbih qilib aytur. Nazm:
...dilam dar chamane sarvi ravone,
...kamare, tir qade mo'r miyone
...chamanda bir sarvi ravon, zarrin kamar, o'qday tik qadli, ...mafton qildi).
...Xoja Hofiz Sheroziy meni mustajobu* da'vatlarning duosi deb ...
...ganima tiri duo kardaam ravon,
...kazon miyona yake korgar shavad
...chekkadan duo o'qini yo'lladim, shoyadki ulardan birortasi ...ga)
...Xoja Kamoliki, latofat va zarofat bobiinda sohib kamol erdi, ...qomatli, siym* andomlar* qaddina tashbih qilib aytur.

...har tiri kadashe chashme nameduzad, Kamol,
...rost boyad duxtai chashmash ba tir
...Kamol, har kim uning o'qdek (to'g'ri) qaddiga ko'z tikolmaydi. ...to'g'ri narsaga to'g'ri ko'z bilan qarash, uning (makkor) ko'zini ...bilan tikish kerak)
...Xoja Salmon shamshoddek rostligimni ko'rub, meni dilshod ...mengzatib aytur. Bayt:
...sadangi az joni mo guzasht,
...ro zi g'amzayi tu chi go'yam, chiho guzasht?
...amzaning qattiq o'qi jonimizdan o'tdi, dildan yuz oh o'qini tor- ...

...Sakkokiykim, turk shoirlarining mujtahididur, mening muno- ...ing'a aytur. Nazm:
...fido bo'lsun sening g'amzang o'qina nechakim,
...necha qoshing egmasi o'qtek bo'yumni yo qilur.

...Mavlono Lutfiyki, lutfi tab birla zurafo orasinda mashhur erur. ...ni bevafo mahbublarning g'amzasi deb aytur.
...sadangi g'amzasini ko'rgach ayttim:
...Maning jonimg'a o't solg'on sen-o'q sen!"
...muallifki, ushshoq* aro muhabbat o'qina nishona bo'ldi, meni ...nisbat qilib aytur. Bayt:

Zi dil bar mekasham sad novaki oh
Ki, az jon biguzarad tiri tu nogoh
(Sening o'qing nogoh jondan o'tsa, dildan yuz oh o'qini tortmasin)
Yana sen ziyoda sarliq qilib o'zungni xo'blar qo
mengzatqon(ing) uchun, muvofiqi holing'a biaynihi* muallif ayt
Nazm:
Ba abruyi tu ki, dar ayni dilbari toqast,
Gumoni (kaj)ki, kamonrost az piyoda sarast
(Ayni dilbarlikda toq bo'lgan qoshing to'g'risida kamonning egri
monda bo'lishi uning mag'rurligidan boshini yuqori ko'targanidandir)
*(*zihi – ofarin, yaxshi; * harif – qarshi, o'rtoq, ulfat; * fasohat
so'zning ochiq, ravshan, yoqimli bo'lishi; *uslubning chiroyliligi; *
tajob – talabi, qabul etilgan; *norvan – xushqomat, va serbarg bir
raxt; *siym – kumush, aqcha, tanga: maj. o'q; *andom – jism,
tanosib, o'xshov; *ushshoq – oshiqlar; *biaynih – xuddi o'zi, yaqin.)*

O'q Yoyning egriligini va o'zining to'g'riligini aytgach, O'q oldi
mot bo'lgan Yoy Girishga – Yoy ipiga murojaat qiladi va undan himoya
istaydi. Yoy, mening egriligim O'q tufaylidir, men O'q uchun ikki bukil
ganman, deb Girishdan, endi o'zing bizning o'rtamizda hakamlik qilgin,
deb iltimos qiladi. Girish esa Yoyni himoya qilish maqsadida Zihgirga
O'q Yoyga zo'ravonlik qilyapti, deb adolatsizlik bilan hukm chiqaradi.

Yana ayttingkim, maning evimdin qochib, tuz taloshursen deb. Bu
so'zni xud rost ayitting. Agarchi egri senu men rost. Ammo bizning ora
mizda hech nav' jinsiyat yo'qturki, mudom va asliyat bo'lg'ay" deb bu
ruboiyni o'qudi:
Bo bad manishinu ham narav xônayi u,
Dar dom biyofti chu xo'ri donayi u.
Tir az sari rosti kamonro kaj did,
Didi ki, chi guna jast az xonayi u
(Yomon bilan o'tirma, ham borma uning uyiga,
Agar uning donidan yesang, tuzoqqa tushasan,
O'q rostlik orqasidan egri qalb kamonning
Uyidan qanday jo'nab qolganini ko'rdingmi?!)
Base, Yoy O'qning o'tkun so'zlarin eshitib, tahammul ila bilmay,
himoyat uchun o'zin Girishga bog'ladi va kechgan munozara va mubo

...ni taqrir* qilib ayttikim: "O'q sahmidin munungtek ikki bukulub-... va yillardurkim, Zihgir (ila) birga bosh qo'shub, seni barlos deb ...ningg'a turubturbiz.

Endi Tengri uchun bizning oramizda hakam bo'lub hakamlardek bu ...ni ayri qil".

...irish bu so'zni eshitgach, xomlig'idin pechu tob* urub, suman ...lar sunbulidek o'ziga to'lg'onib tob keltura olmay, Zihgirga ayttiki: ...n men barlos bo'lsam, sen tarxondursen. Ravo bo'lg'aykim, Yo(y) ...h qilmay, O'q Yo(y)g'a kuch qilg'oy. Emdi maslahat uldurkim, ani ...roq tashladikim Yo(y)ning to'rini to'tiyo qilib topmag'ay".

*(*taqrir – qaror berish, maqsadni og'gaki anglatish; *pechu tob – ...rib, maj.: siqilish, qiynalish.)*

Yaqiniy Zihgirning hukmi orqali o'z davridagi ijtimoiy adolatsizlik-...ni fosh qiladi.

Yaqiniy asari nihoyasida o'z munozarasining asosiy maqsadini oc-...bayon qiladi. U harbiy hayotdan yoki saroy hayotidan ko'ra, ko'proq ...lar bilan yuqori tabaqa o'rtasidagi munosabatlarga, insoniy axloq-...asosiy e'tiborni qaratadi. Hayotdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni oy-...dashtirish uchun Yaqiniy asarni quyidagicha xulosalaydi: odamlar ...ning qing'ir fe'lli hukmdorlar oldida Yoy singari egri bo'lib, har ...kki bukilib ta'zim qilib turganlarida, o'sha a'yonlarning yonidan ...y oladi. Kimki O'q singari adl bo'lib, to'g'ri yursa, ulardan yiroq ke-...di. Yaqiniy o'zini O'q timsoliga o'xshatadi va qarashlarini shoir Asiy-...ing qit'asi orqali yakunlaydi:

Zihgir eshitgach: "Xush bo'lg'ay!" deb yatimona giru bast ko'rsatib ...ng' ko'ziga qo'ydi. Girish birla ittifoq qilib, O'qni o'ziga yaqin ...tirlar. O'q alarni o'zidek rost sog'inib ilgari borg'och, Girish og'zig'a ...roq taptikim, O'qnung og'zi to'la qon bo'lub, torundek tuban qaro ...g'a kirdi va bu munozaradin maqsad ulkim, bu davrnung kaj tablari-...ng' qoshinda har kim Yo(y)dek egra bo'lsa. Yonlaridin qoshinda har ...m Yo(y)dek egri bo'lsa, yonlaridin yiroq bo'lmas va har kim O'qtek ...ri bo'lub, tuz yurusa, Yaqiniytek yiroq tushar andoqki, Asiy shoirning ...qit'asi bu so'znung rostlig'iga go'yodur:

Har ki shud rost andarin maydon,
Har kujo raft behuzur uftod.

Az kaji shud kamon ba pahluyi shoh,
Tir az rosti ba dur uftod
(Kimiki bu maydonda rost bo'lsa,
Qayerga borsa ham behalovat bo'lib tushadi.
Kamon egriligi tufayli shoh yonidan joy oldi,
O'q esa rostlikdan uzoqlarga borib tushdi)

Agarchi bu so'znung sohati* vasi'* erdi, shani*' ko'rnigan so'z iqtisor* bo'ldi. Umid ulkim, rost tabiat, mustaqim* zehnlarning hakida* bu naqd tamom iyor* bo'lg'ay va bu sahfani mutolia qil nomaning silasi* o'rnig'a azizlardin tavaqqu'* ulkim. Nazm:

Yaqiniyning ravoni shod qilg'ay,
Duoyi xayr birlan yod qilg'ay.

Tugandi O'q –Yoyning munozarasi. Vallohu a'lam.

*(*kaj tab – qing'ir fe'l-atvorli; *sohat – maydon, keng joy; * – keng; *shani' – yomon, xunuk, yaramas; *iqtisor – qisqartirish chegaralash; *mustaqim – to'g'ri, halol, bir joyda turuvchi; * kumush, oltinlarga surtilib, ularning sifatida ajratadigan tosh; * oltin, kumush kabi ashyolarning boshqa moddalardan ajratib so gani; o'lchov; *sila – in'om, baxshish, evaz; *tavaqqu' – biron i voqye' bo'lishiga ko'z tutish; umid bilan qarash)*

Girish barlos urug'ini ifoda etib, Zihgir turkiy urug'lardan urug'iga ishora qiladi. O'q ustidan adolatsiz hukm chiqargan yolg Zihgir timsoli orqali esa hukmron tabaqaning har qanday adolat qatni oyoq osti qila olish qudratiga ega ekanini namoyish qiladi.

Jamiyatning illatlari, turli tabaqalar o'rtasidagi manfaatparast yolg'onchilik, munofiqlikni ko'ra-bila turib himoya qilish va boshq ramas xulq-atvorlar Yaqiniyni iztirobga soladi. U har bir so'zni, h jumlani hayotiy haqiqatni ro'y-rost ko'rsatish uchun xizmat qildiradi

Savol va topshiriqlar

1. Yaqiniyning "O'q va Yoy munozarasi" qaysi manbalarga a langan?
2. Munozaradagi qaysi obrazlar Yaqiniyning fe'l-atvoriga m ladi?
3. Munozaraning shakllanishiga qaysi asarlar ta'sir etgan?
4. Asarning debochasi kimning qaysi asarini eslatadi?

...q va Yoy munozarasi"ning O'g'uzxon haqidagi dostonga qan...liqlik tomonlari bor?

...q va Yoy o'rtasidagi farq nimada ko'rinadi?

...qiniyning she'riy parchalaridan ulkan ijodkor ekanini tasdiq...namalar keltiring.

...qiniy O'q va Yoy obrazlari orqali insonlardagi qaysi fazilatlar...laydi, qaysi illatlarni qoralaydi?

Ahmadiyning “Sozlar munozarasi” asari

Reja:

1. “Sozlar munozarasi” asarining tuzilishi.
2. Asarning muqaddimasida qo‘yiligan maqsad.
3. Ahmadiy – tasavvuf ilmining bilimdoni.
4. Piri xarobotiy obrazi va sozlar timsoli o‘rtasidagi munosabat.
5. Sozlar o‘rtasidagi bahslarning mazmuni.
6. Udning o‘ziga bergan ta’rifi.
7. Qo‘buzning o‘ziga bergan ta’rifi.
8. Yotug‘onning o‘ziga bergan ta’rifi.
9. Rubobning o‘ziga bergan ta’rifi.
10. G‘ijjakning o‘ziga bergan ta’rifi.
11. Kunguraning o‘ziga bergan ta’rifi.
12. “Sozlar munozarasi”da Ahmadiyning e’tiqodi va maslagi namoyon bo‘lishi.

“Sozlar munozarasi” asarining tuzilishi. Ahmadiy haqida biron manbada ma’lumot saqlanib qolmagan. Uning “Sozlar munozarasi” asarining Britaniya muzeyida saqlanayotgan qo‘lyozmasi o‘tgan asrning 60-yillarida chop etildi.

Asar hamd va na’t bilan boshlanadi, so‘ngra quyidagi qisqa nasriy parcha keltiriladi. Bu parcha asarning yozilish sababi haqida xabar beradi:

Bu bir necha avroqi ahbob iltimosindin rud jomaning arosinda munozara va mubohasa tasnif qilindi va har sozni o‘zga avsof birla oliy qadr xol ta’rif qilindi to ahli tabiatlar andin andak talazzuzi kasb qilsun deb. Valekin bu fanning sohibrozi va bu qissaning suxanpardozi va bu munozaraning murshidi alduoyi almuslimin Ahmadiy ahsan Alloh xotima.

Bu nasriy parchadan keyin she’riy yo‘l bilan muqaddima boshlanadi. “Sozlar munozarasi” asari masnaviyda *ramali musaddasi maxbul (foilotun foilotun foilun)* vaznida yozilgan.

Asarning muqaddimasida qo‘yilgan maqsad. Ahmadiy muqaddimada o‘zining ichki kechinmalarini, ruhiy dardu azoblarini, xursandchilik o‘rniga zamonning g‘am-tashvishlarini tasvirlaydi. Shoir xotin zorlikda yashayotgani, uning nolalariga faqat xayollarigina hamdard

ko'tayotganini ichki bir ruhiy azob bilan qalamga oladi:

Nuql* g'amu boda yurak qonidin, (**nuql – may ichganda yeyiladigan shirinlik, meva va yemak.*)
Ul xijil nolishim afg'onidin.

Hardam oqib ko'z yoshidin seli xun,
Jonda alam, boshta havoyi junun.

Shoir dardu g'amlarni bir oz bo'lsa-da unutish uchun tashqariga chiqadi. Shu o'rinda shoir tunni o'zining ichki kechinmalariga monand tasvirlaydi:

Yulduzu oy ko'kda padidor* yo'q, (**padidor – paydo bo'lgan, ko'rinadigan.*)
Tundin uza partavi anvor* yo'q. (**partavi anvor – nur shu'lasi, yorug'lig'i.*)

Paytda tasvirlanganiday, shoir g'amgin, ko'ngli vayron holatda emas, uning bu holatidan o'zining aqlu idroki va xushi hayron. Mana shu o'rinda shoirning asar muqaddimasidan maqsadi oydinlashadi: u ko'ngli vayron holatda xarobotga - mayxonaga keladi:

Keldim o'shal holda jondin batang,
Chig'di xarobotta g'avg'oyi jang.

Xarobotga hech kim xush kayfiyat, xursandlik bilan kirmaydi, balki ko'ngli vayron holda kiradi, u yerda ko'ngliga taskin izlaydi. Xarobot – ruhiy kayfiyat, g'am-anduh ifodasi. Ahmadiyning bu so'fiyona misralari kitobxonni "Piri xarobot" huzuriga olib keladi. "Piri xarobot" – mazkur munozaraning asosiy qahramoni. Munozarada yuz beradigan voqealar – musiqiy asboblarning hammasi ana shu "Piri xarobotiy"ga kelib bog'lanadi. Ahmadiy aytadi: "Men xarobot suviga tezroq yetishgani ostidin, Xarobotga kirib borganimda, esa Piri xarobotiy mast ahvolda yotar, u jomu qadahlarini uloqtirgan, u zotning yonida har tomonda sochilib yotardi".

Ahmadiy – tasavvuf ilmining bilimdoni. Mana shu manzaradan keyin Ahmadiyning so'fiyona talqini, tasavvuf ilmining katta bilimdoni ekani ma'lum bo'ladi. U "xarobot suvi"ga (ya'ni mayxona sharobiga)

oshiqadi, bu degani – u muhabbat shavqidan tatib ko'rish
xuddi Piri xarobotiy singari, muhabbat shavqidan bahramand
mast bo'lish niyatida oshiqadi deganidir. Shoir, o'sha Piri
o'lik kabi tuproqqa belanib yotar ekan, tanasida pok ruhi
kitobxonni xabardor qiladi. Bugungi kitobxonga Piri
voli g'ayritabiiy, g'ayriodatiy bo'lib tuyulishi mumkin. Pok
va arzirli narsaga tayanadi, Piri xarobotiydagi ilohiy ruh
nazarida, pok ruhning samarasidir. Ahmadiy so'fiylik
lagani ana shu o'rinlarda yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi.

Ahmadiy Piri xarobotiyning holatini tasvirlab bo'lgach,
asiga zamin bo'lgan sozlar tasviriga o'tadi. Sozlar va Piri
bir-biriga bog'liq timsollar ekanini Ahmadiy hech qanday
talqinlarsiz va tahlillarsiz ko'rsatib beradi. Zotan, Piri
bo'lgan majlisda hamma sozlar jam' bo'lgan. Ular go'yo
da chalishga tayyor, hammalari yakdil. Ammo Piri xarobotiy
shavqidan mast bo'lgani bois, hamma sozlar maqtanib, o'zlari
gan kuylarni namoyish qilish bilan band edilar.

Piri xarobotiy obrazi va sozlar timsoli o'rtasidagi munosabat.
xarobotiy va sozlardan chiqadigan kuylar o'rtasida xuddi g'ayritabiiy
borday. Aslida esa Ahmadiy tasavvuf ilmidagi shoir qalbi bilan
qalbining bir-biriga hamrohligini ko'rsatmoqchi, har ikkala
qalbida va hayotida she'r hamda musiqaning o'zaro bog'liqligini
moqchi. Tasavvuf badiiy ijod bilan uyg'unlashgani – tabiiy
"Tasavvuf o'z musiqasini, tasviriy san'atini, raqs san'atini ham
va hatto so'fiyona teatrlar paydo bo'ldi. Birgina samo'ning o'zida
she'riyat, ham raqs, ham qo'shiq, musiqa ishtirok etadi...So'fiylarning
(bu munozaradagi Piri xarobotiy – N.R.) tabiati, botiniy dunyosi
nag'ma, musiqaga tashna" bo'lgan edi (*Komilov N. Tasavvuf.., 141, 142 b.*). Piri xarobotiyning sarxushligi ana shundan.

Sozlar o'rtasidagi bahslarning mazmuni. "Sozlar munozarasi" muqaddimasidan keyin "Mubhas ibtidosi. Avval tanbura so'zi" hikoyasi bayon qilinadi. Tanbura o'zaro paydo bo'lgan bahsu janjalga barham bermoqchi bo'lib, hammalariga – Ud, Chang, Qo'buz, Yotug'on, Rubob, G'ijjak, Kungura kabi musiqa asboblariga navbatma-navbat tanbeh beradi. Tanbura hamma musiqa aboblaridan ustun ekanini ko'rsatmoqchi bo'lib, har biri bilan bahslashadi.

[illegible] boshida Tanbura hammadan ustun ekaniga da'vo qilar [illegible] chiqadigan kuy toshni ham eritadi, sayroqi qushnikiga [illegible] ovoz mendan chiqadi, turli usuldagi kuylarning sohibi men- [illegible] o'ziga ta'rif beradi va hamma musiqa asboblariga javob berish- [illegible]ligini e'lon qiladi.

Udning o'ziga bergan ta'rifi. Birinchi bo'lib Ud o'ziga ta'rif be- [illegible] Tanburaga kinoya bilan javob beradi. Ud Tanburaga, men hamman- [illegible] ustingizdan shohman, hamma maqomlarni bilaman, mendan [illegible] kuy nihoyatda dardli, hamma sozlar orasida mening nomim [illegible] hamma mening sifatlarimni maqtaydi, shu bois xalq orasida otim [illegible] bo'ldi, shohlardagi xosiyatlar menda bor, deb nokamtarlik bi- [illegible] o'zini madh qiladi. Tanbura o'z navbatida Udni bo'yni uzun, aqli [illegible], boshdan-oyoq egri bo'lgani uchun usuli yo'q musiqa asbobi [illegible] ayblab, uning nuqsonlarini yuziga soladi.

Qo'buzning o'ziga bergan ta'rifi. Ikkinchi bo'lib Qo'buz o'zini [illegible] qilib, Tanburani masxara qiladi. Qo'buz, ishq gulistonidagi bulbul [illegible], bironta sayroqi qushning ovozi mening ovozimga yetolmay- [illegible] janoki kuy usullari mendadir, hamma ertayu kech meni eshitishga [illegible], xushta'b odamlar meni chetlab o'tolmaydi, deya o'ziga baho [illegible]. Tanbura esa Qo'buzni behayolikda ayblab, uning qomatini tobut- [illegible] o'xshatadi.

Yotug'onning o'ziga bergan ta'rifi. Uchinchi bo'lib Yotug'on [illegible] o'ziga hamdu sano o'qiydi va Tanburaning ustidan kuladi. U, mening [illegible] hammanikidan ortiq, men singari hunar egasi dunyoda yo'q, [illegible]. Tanbur esa uning maqtanchoqligiga javoban, senda aslo uyat [illegible] yo'q, xarraging bo'lmagani uchun sen doim yotasan, deb bir qancha nuq- [illegible]larini uning yuziga soladi.

Rubobning o'ziga bergan ta'rifi. To'rtinchi bo'lib Rubob o'zini [illegible]'rifiaydi va Tanburaga ta'nayu dashnomlar beradi. Rubob, men oliy- [illegible]ligim bilan ajralib turaman, ozodalikda tanhoman, hunar bobida [illegible]'dodliman, deydi va Tanbura aslo odamlarga hamroh bo'la olmagani, [illegible] hiylakor, iblisning onasi ekanini arzi hol qiladi. Tanbura esa Rubobga, [illegible] bir lalaygan bandasan, takabbursan, deya uning bir qator ayblarini [illegible]ga soladi.

G'ijjakning o'ziga bergan ta'rifi. Beshinchi bo'lib G'ijjak o'ziga [illegible]'rif berib, Tanburaning kamchiliklarini, nuqsonlarini yuziga soladi. [illegible] G'ijjak o'zi haqida, men sozlar orasida kamondor botirman, mening

nolalarim odamlarning yurak-bag'rini ezib yuboradi, degan ta'rifla lan o'zini madh qilar ekan, Tanburani, sen nokassan, rasvosan, bir bo'lmag'ur savdolarni boshlab yurasan, deya tanqid qiladi. Tanbura o'z navbatida G'ijjakning xasisligini, devu parilar G'ijjakning ovoziga yig'ilib kelishlarini, u rasvo G'ijjakning ovozini faqirlar eshitganlarida hammalari o'rtanishlarini bayon qiladi.

Kunguraning o'ziga bergan ta'rifi. Oltinchi bo'lib Kungura maq tanib, men ham oxirzamonning g'avg'olaridanman, sozlar orasida nag sonlisi, o'jari bo'lsam ham, Tanburaga o'xshaganlar bilan qarindoshman uning gaplari bema'nilikdir, deb javob beradi. Tanbura esa Kunguraga sening boshing bilan oyog'ing ikkita qovoq, xolos, senga o'xshagan rasvolar menga qarindosh emas, dushmandir, seni bu olamdan nomingni o'chirib yuboraman, axir, sening hamma shayxlaringni men murid qilib oldim-ku, deb undan ustunligini namoyish qiladi.

Shunday qilib, Tanbura bilan olti musiqa asbobi o'rtasidagi bahs va dahanaki jang tugaydi. Ammo "Sozlar munozarasi" shu bilan nihoyasi ga yetmaydi. Bu musiqa asboblarining o'zaro bahslari orqali Ahmadiy ning aytmoqchi bo'lgan boshqa gapi va ilgari surmoqchi bo'lgan boshqa g'oyalari bor. U barcha sozlar timsoli orqali insoniyat jamiyatidagi axlo qiy munosabatlarni, inson kundalik hayotda amal qilishi lozim bo'lgan yaxshi so'z, yaxshi xulq, yaxshi fe'l-atvorni o'rtaga chiqaradi. Kamtar lik, odamiylik, o'zaro hurmat, halimlik kabi fazilatlar inson axloqining asosiy bezaklaridir. Shu bilan birga, Ahmadiy Rubob tilidan aytgan qu yidagi baytlar diqqatni jalb qiladi:

:

Garchi shariatta chu begonamen,
Ahli tariqat bila hamxonamen.

Balki haqiqat(din) ayurman xabar,
Ahli dil topsamu sohib nazar.

"Sozlar munozarasi"da Ahmadiyning e'tiqodi va maslagi na moyon bo'lishi. Yuqorida biz Ahmadiyning e'tiqodi va maslagi haqida qisqa so'z yuritgan edik. Shoirning e'tiqodi va maslagi Tanbura bilan boshqa musiqa asboblari, ayniqsa, Rubob, G'ijjak bilan bo'lib o'tgan bahsda va "Kitob xotimasi"da aniq ochiladi. Bu baytlarda tasavvuf mas lagiga mansub shariat, tariqat va haqiqat ahllari to'g'risida so'z ketyapti

Bu har uchalasi bir-biriga bog‘liq. Ammo baytlardan anglashilishicha, Rubobi shariatni bosib o‘tmasdan o‘zini tariqatga mansub deb qaraydi. Aslida tariqat ahli shariat ahlini aslo inkor etgan emas. Shariat tasavvufning muhim va zaruriy qismi deb qaralgan. Har uchalasi ham ma’naviy tarbiyaning bosqichlari. Suluk yo‘liga kirgan odam har uchalasini bosib o‘tishi lozim. Bir so‘z bilan aytganda, shariat – qat’iy intizom, avomga ham, xosga ham birday tegishli. Tariqat shariatni ham o‘z ichiga oladi. Ammo u shariatdan oldinga ketadi. Buyuk mutasavvuflarning hammalasi buni e’tirof etganlar. Ahmad Yassaviyning nuqtai nazari bo‘yicha ham shunday: biri ikkinchisisiz bo‘la olmaydi:

Har kim qilsa tariqatni da’vosini
Avval qadam shariatga qo‘ymoq kerak.
Shariatning ishlarini ado qilib,
Andin so‘ngra bu da’voni qilmoq kerak.

Yoki Yassaviyning quyidagi to‘rtligi ular o‘rtasidagi zich bog‘liqlikni yanada aniqroq ifoda etadi:

Shariatdan murod – yo‘lga kirmoq,
Tariqatdan murod – nafsdan kechmoq.
Haqiqatdan murod – jondin kechmoq,
Jondin kechmay ishq sharobin ichsa bo‘lmas.

Bundan ma’lum bo‘ladiki, tariqat va haqiqat botiniy rivojlanishning zaruriy ehtiyoji, shariat darajasi qoniqtirmaydigan, jondan kechib ishq sharobini ichishga tayyor turgan alohida shaxslarning tanlagan yo‘lidir (*Komilov N. Tasavvuf.., 75-b.*). Ana shu qarashlardan kelib chiqqan holda aytish kerakki, Rubobning xulq-atvori bularning tamomila aksi, u hali bir yo‘lga kirishga tayyor emas. U birini bosib o‘tmasdan ikkinchisiga kirmoq niyatida. Shu boisdan ham Rubobning shariat, tariqat va haqiqat haqidagi qarashlaridan uning bu yo‘l va bosqichlardan bexabarligi ayon bo‘ladi. Qolaversa, Rubobning va boshqa soz asboblarining bir-biriga bo‘lgan qo‘pol, odobsizlarcha munozaralaridan ma’lum bo‘ladiki, ular tasavvuf yo‘lini tanlashga va Piri xarobotiyni o‘zlarining piri deb e’tirof etishga tayyor emas. “Kitob xotimasi”da aynan ana shu yo‘lga kirishning shartlari Piri xarobotiy tomonidan sozlarga uqtiriladi. Munozaradagi sozlar timsoli bilan Piri xarobot obrazi bir-biriga zid qo‘yilgan. Piri xarobot – komil inson timsoli, haqiqat va e’tiqod pokligini o‘zida mujassam etgan obraz. Sozlar esa Piri xarobotiyning tamomila aksi.

Sarxush bo‘lib uxlab yotgan Piri xarobotiy sozlarning g‘avg‘osidan uyg‘onib ketadi. Tanbura ham Piri xarobotiy oldida kiborligidan xijolat bo‘lib, gunohkor faqat uning o‘zigina emas, balki boshqa sozlarda ham ayb borligini unga arz qiladi. Quyidagi baytda hamma sozlar hali Piri xarobotiyni pir deb uning etagidan tutishga erta ekani, unga shogird tushishi uchun ular xulq-atvorlarini o‘zgartirishi kerakligi anglashiladi:

Ushbu jamoat bari qovoqbiz,
Ma’nisi yo‘q botilu bebokbiz.

Shunda Piri xarobot Tanburaga ta’na qilib, sening ham boshqalar ning aslo ortiq joying yo‘q, shu bois boshqa sozlarning ko‘nglini ol, deya o‘git beradi. Tanbura kechirim so‘rab, hali ***yo‘lsiz*** ekanini, boshqa ham ma sozlarga xizmatkor bo‘lishga tayyorligini izhor etadi. Shunday qilib pok ko‘ngillilik ularning orasida hukmron bo‘ldi va bir-birlariga bo‘lgan adovat barham topdi.

Savol va topshiriqlar

1. “Sozlar munozarasi”ning tuzilishi haqida ma’lumot bering.
2. Piri xarobotiy qaysi toifaning obrazi?
3. Sozlarning o‘zaro maqtanchoqliklari nimadan dalolat beradi?
4. Yassaviyning hikmatlari bilan bu munozaradagi bog‘liqlik qaysi obrazda va qaysi o‘rinlarda namoyon bo‘ladi? Tushuntirib bering.

"Yusuf va Zulayho" dostoni va shu turkumdagi dostonlar

Reja:

1. "Qissayi Yusuf" hamda "Yusuf va Zulayho" dostonlarining paydo bo'lishi.
2. Bu turkumdagi ilk badiiy asarlar.
3. Qul Ali ijodi.
4. "Qissayi Yusuf"ning mazmuni.
5. "Qissayi Yusuf"da haqiqiy ishq tasviri.
6. "Qissayi Yusuf"ning badiiy xususiyatlari.
7. "Yusuf va Zulayho" dostonining yaratilishi, dostonda davr voqeligi.
8. Dostonning qisqacha mazmuni.
9. "Qissayi Yusuf" va "Yusuf va Zulayho" dostonlaridagi o'ziga xosliklar.
10. Dostonda tush va kurash motivlari.
11. Salim Sulaymonning "Yusuf va Zulayho" dostoni. Dostonning folklor variantlari.

Tayanch so'z va iboralar: *qissa, doston, madaniy muhit, xalq og'zaki ijodi, syujet, g'oyaviy yo'nalishi, syujet-kompozitsiya qurilishi, badiiy tilik, ohang, hijolar tengligi, g'oyaviy o'xshashlik, ruboiy, majoziy ishq, haqiqiy ishq.*

"Qissayi Yusuf" hamda "Yusuf va Zulayho" dostonlarining paydo bo'lishi. Shunday asarlar borki, bu asarlarning nomi ayrim xalqlarning adabiyoti tajassumini o'zida ifoda etadi. "Qissayi Yusuf" yoki "Yusuf" qissalari hamda "Yusuf va Zulayho" dostonlari shunday asarlar jumlasiga kiradi. Bu turkumdagi asarlar Sharq xalqlarida ko'p tarqalgan. Shu bilan birga, bu dostonlarning variantlari ko'p.

"Yusuf" qissasi ilk bor Musoning "Ibtido" kitobida uchraydi. Bu kitob miloddan oldingi II ming yillikning o'rtalarida paydo bo'lgan. Garchi "Ibtido"da bu asar "Yusuf qissasi" yoki "Yusuf va Zulayho" nomi ostida berilmagan bo'lsa ham, 37-bobdan Yusuf bilan bog'liq voqea boshlanadi va Yoqub avlodlari Misrga ko'chib borib, u yerda o'rnashganlari, Yusufning vafot etishi bilan "Ibtido" kitobi yakunlanadi. "Ibtido"dagi bu qissa

bora-bora Sharq xalqlari adabiyotiga keng tarqaldi, madaniy-adabiy ha
hitiga kuchli ta'sir etdi.

Avval aytib o'tganimizdek, Ibn Sinoning "Yusuf" qissasi O'rta Osi
yo adabiyotida bu turkumdagi dastlabki asarlardan biridir. Ibn Sinoning
bu asariga Qur'oni Karim syujetlari asos bo'lgan.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, Yusuf voqeasiga oid syujetlarga aka
ukalar o'rtasidagi ziddiyatlar hamda begunohlik va gunoh bilan bog'liq
voqealar ta'sir etgan. Bularning ildizi yana "Ibtido" kitobiga va Sharq
xalqlari og'zaki ijodiga borib taqaladi.

"Ibtido" kitobida dehqon Qobil chorvador ukasi Hobilga hasad qi
lib, uni o'ldiradi. Esov bilan Yoqub onalarining qornidayoq bir-birlari
bilan kurash boshlaydilar va egizaklar tug'ilib ulg'aygach, Esov o'z
to'ng'ichlik huquqini yasmiq shavla evaziga ukasi Yoqubga sotadi. Bu
ning oqibatida ziddiyat kuchayib, Yoqub Esovdan qochib, onasi tug'ilgan
yurtga ketishga majbur bo'ladi. Yoqubning hasadgo'y o'g'illari ukalari
Yusufni sotib yuboradilar va h.

Begunoh yigit va yomon xotin haqidagi syujetlarning ildizi milod
dan oldin XIII asrda hukmronlik qilgan Misr fir'avni Ramzes II davrida
Misr adabiyotida shakllangan. Bu davrda yaratilgan syujet ertak bo'lib,
asosiy e'tibor adolatning g'alaba qilishiga qaratilgan. Yusuf qissalarida
Zulayho obrazi aynan ana shu ertakdan tarqalgan.

Hozirda Sharq adabiyotida yuzdan ortiq Yusuf haqidagi qissalar
va "Yusuf va Zulayho" dostonlari mavjudligi aytiladi. Fors adabiyo
ti ta'sirida gruzin adabiyotida "Yusuf va Zulayho" dostonining paydo
bo'lgani noyob adabiy hodisadir[141].

"Yusuf" turkumidagi qissalar "Yusuf va Zulayho" dostonlariga qa
raganda avval paydo bo'lgan. "Yusuf" turkumidagi ilk nasriy va she'riy
asarlar O'rta Osiyo adabiy muhitida milodiy IV-VI asrlardayoq paydo
bo'lgan edi. Vahob ibn Munabbih, Ibn Abdulla o'zlarining "Qisasul-an
biyo" asarlarida Yusuf bilan bog'liq voqealarga ko'p o'rin berganlar. Ta
bariy ko'p jildli "Tafsir"ida ham Yusuf syujetiga maxsus to'xtalgan. Abu
Nosir (mil.1082) Balx shahrida Qur'oni Karimdagi "Ahsan ul-qasas"ni
(ya'ni Yusuf surasini) adabiy jihatdan qayta ishlab, "Anas ul-muridin"
asarini yaratgan. Bu asarning turkiycha tarjimasi ham bor.

---

[141] Руденко М.Б. Литературная и фольклорные версии курдской поэмы «Юсуф и Зелиха» –М.: Главная редакция восточной литературы. 1986. 38-б.

Bu turkumdagi ilk badiiy asarlar. Yusuf voqeasiga bag'ishlab yo-
gan birinchi badiiy asar Abulqosim Firdavsiyning (934-1020) "Yusuf
Zulayho" dostonidir. Keyingisi Abdurahmon Jomiyning (1314-1492)
nomdagi asaridir.

Turkiy adabiyotda ilk bor Yusuf syujeti asosida yaratilgan badiiy
X111 asrda yashagan Qul Alining "Qissayi Yusuf" dostonidir. Sho-
ning "Qissayi Yusuf" dostoni bugungi kunda tatar adabiyotiga nisbat
aytilayotgan bo'lsa-da, asar yozilgan davrda hali turkiy qamlarning xalq
sifatida shakllanish jarayoni oxiriga yetmagani uchun, bu asarni umum-
turkiy yodgorlik sifatida qarash maqsadga muvofiq. Yana X111 asrning
ikkinchi yarmida Kichik Osiyo saljuqiylaridan Sayyod Hamza ham "Yu-
suf va Zulayho" dostonini yaratgan. 1409-yili Durbek degan shoirga nis-
bat berib kelinayotgan "Yusuf va Zulayho" dostoni ham o'zbek tilidagi
an'anaviy dostonning yorqin, mukammal namunalaridandir.

Sharq adabiyotida "Yusuf qissasi" va "Yusuf va Zulayho" dostonla-
ri bo'p uchragani bilan birga, qator variantlarga ega bo'lsa-da, voqealar
aynan bir-birini takrorlamaydi. Bu syujet turli xalqlarda qayta ishlandi,
har bir xalqning yozma va og'zaki adabiyoti bu syujetga ta'sir etdi, na-
tijada o'ziga xos, mazmunan bir-biridan farq qiladigan mustaqil asarlar
paydo bo'ldi. Shu bois Sharq xalqlarida bu turkumdagi dostonlarning
g'oyaviy yo'nalishiga va syujet-kompozitsiya qurilishiga ko'ra ***to'rt gu-
ruhga*** ajratish mumkin.

Birinchi guruhga Firdavsiyning "Yusuf va Zulayho" dostoni man-
sub. Bu dostonda asosiy mavzuni Yusuf bilan Zulayhoning bir-biriga
bo'lgan qizg'in muhabbati va ularning kechinmalari emas, balki uzoq
yillar davomida suyukli o'g'lidan ayriliqda yashagan Yoqubning boshi-
dan kechirgan fojia tashkil qiladi.

Ikkinchi guruhga Ibn Sinoning "Yusuf qissasi", Rabg'uziyning
Qissasi Rabg'uziy" asaridagi "Yusuf alayhissalom qissasi" mansub. Bu
qissalar diniy-falsafiy mavzuda – ilohiy ishq mavzusida yozilgan.

Uchinchi guruhga Abdurahmon Jomiyning "Yusuf va Zulayho"si
singari dostonlar mansub. Bu dostonlarda asosiy mavzuni Zulayhoning
Yusufga bo'lgan otashin muhabbati, shuningdek, bu muhabbat zamini-
dagi "men" va ilohiy ishq tashkil qiladi. Qul Alining "Qissayi Yusuf"
asari ham ana shu guruhga mansub.

To'rtinchi guruhga kurd shoiri Salim Sulaymonning (XVI) "Yu-
suf va Zulayho" dostoni mansub. Zulayhoning Yusufga bo'lgan muhab-

batini va Yoqubning farzand dog‘ida kuyib-yonganini shoir deyarli
syujet chizig‘ida tasvirlaydi. Shuningdek, o‘zbek adabiyoti tarixida
Durbekka nisbat berilayotgan “Yusuf va Zulayho” dostoni ham shu
ruhga kiradi.

Barcha “Yusuf” qissalari hamda “Yusuf va Zulayho” dostonlari
sida keng tarqalgan dostonlarni ana shu tarzda guruhlash mumkin.
adabiyotida “poetik o‘zlashtirish” natijasi bo‘lgan boshqa “Yusuf”
salari va “Yusuf va Zulayho” dostonlarining hammasini mazkur
lashga jalb qilish imkoni yo‘q.

Albatta, bunday guruhlanish shartli bo‘lib, “Yusuf va Zulayho”
tonlarida majoziy ishqdan ko‘ra, haqiqiy (ilohiy) ishq ustunlik
lavhalar ko‘p o‘rin egallagan.

XIV-XV asrlar adabiyotida “Yusuf va Zulayho” dostonlari
ijodining adabiyotdagi o‘rnini va mavqeini belgilaydigan omillardan
bo‘lib qoldi. Alisher Navoiy “Majolis un-nafois” asarida keltirgan
ma’lumotlar shundan dalolat beradi. Navoiy Xoja Mas’ud Qumiy
degan shoir haqida ma’lumot berar ekan, uning masnaviysi
g‘azallari ravon ekanligi haqida to‘xtalib, “Tig‘ va Qalam”
si, “Shams va Qamar” dostoni bilan bir qatorda, “Yusuf va Zulayho”
dostoni borligi haqida ham aytib o‘tadi (*Navoiy. MAT. 13-jild, 47-b.*).
Navoiy “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida Yusuf qissasini bayon
ekan, Firdavsiy, Abdurahmon Jomiy, Xoja Mas’ud Iroqiy va boshqa
qator azizlarning “Yusuf va Zulayho” qissalari hamda boshqa bir
shoirlarning bu nomdagi asarlari haqida eslatadi. Shuningdek, Navoiy
“Inshaalloh umr omon bersa, turk tili bila o‘q” Yusuf haqida doston
zish niyati borligini bayon qiladi (*Navoiy. MAT. 16-jild, 122-b.*).

Qul Ali ijodi. Oltin O‘rda va Temuriylar saltanati davrida
madaniy aloqalarning ma’lum izga tushgani adabiy jarayonda ham
kin o‘zgarishlarni paydo qildi. Bu hodisa aynan “Yusuf” qissalari
“Yusuf va Zulayho” dostonlariga ham tegishli. Jumladan, Qul Ali
dida Ahmad Yassaviyning hikmatlari ta’siri aniq sezilib turadi. Bu
esa Qul Ali Yassaviy hikmatlaridan ta’sirlanganini, yassaviylik
yo‘lidan ketganini dalillaydi. Qiyoslash uchun Yassaviyning va Qul
ning hikmatlaridan keltiramiz:

Yassaviyda:

Kel ey xayif, bu ishlardin xabar olg‘il,
Tavba qilib doyim Olloh sari borg‘il.

Qul Xoja Ahmad, dunyolikdin o'tib yong'il,
Dunyad qilg'ay piru mug'on nazar emdi (*Yassaviy. Hikmatlar. 1990,*

Qul Alida:
Men zaifi hikmat taba sen yondirg'il,
Ul ya hikmat ayitmag'a sen qondirg'il,
Sadrim ichra madad shamin sen yondirg'il,
Asrorimni sen munavvar qilg'il emdi (T*atar adabiyoti tarixi, 1986,*

Har ikkala to'rtlikdagi ohang, hijolar tengligi, g'oyaviy yaqinlikdan shuni anglash mumkinki, Qul Ali Yassaviyning izdoshi bo'lgani aniq.

Qul Alining tarjimai holi, ijodi haqida biron manbada ma'lumot saqlanib qolmagan. Qul Ali "Qissayi Yusuf" oxirida quyidagi misralarni bitgan:

Buni tuzan zaif banda adi Ali,
Yigirma to'rt raqam ichra soldi yo'li.

Bu bayt asarning yozilgan yilidan darak beradi. Asar milodiy 1212-yilda, ya'ni mo'g'ullar istilosigacha yozilgani bir qancha munozaralar natijasida to'g'ri deb topilgan.

Qul Alining "Qissayi Yusuf" asari yozilgan joy haqida ko'pchilik olimlar to'xtalganlar. Ular, Qul Ali "Qissayi Yusuf" asarini O'rta Osiyoda yaratgan, degan fikrni aytadilar. Jumladan, turkolog A. Krimskiy XX asr boshlarida "Qissayi Yusuf"ning vatani Buxoro yoki O'rta Osiyoning biron o'lkasi bo'lgani ehtimoldan xoli emas, degan fikrni ilgari surgan edi. Tatar olimlari G. Rahim va G.Gaziz bu asarning vatani Movarounnahrdan boshqa biron turkiy tilli mamlakat degan fikrda bo'lganlar. Turk olimi M.F. Ko'purilizoda "Qissayi Yusuf"ning vatani "dindor va zohid kishilar" deb hisoblaydi. A.K.Borovkov ham bu asar O'rta Osiyoda yaratilganini ta'kidlaydi.

Umuman, yuqoridagi olimlarning fikr-qarashlarini va "Qissayi Yusuf"ning til xususiyatlarini inobatga olgan holda (o'g'uz dialekti ta'sir etgan, *so'ylaylum, delayalum, o'ylayalum* kabi fe'l shakllari o'rniga *d* tovushining ko'p qo'llangani shuningdek, *-sarsan, -sar-* grammatik shakllarining uchrashi), bu asar ko'hna Turkiston zaminida yaratilgan deb aytish mumkin. Qolaversa, Yassaviy hikmatlari

bilan Qul Alining "Qissayi Yusuf"idan keltirilgan parchalarning mavzu g'oya, timsollar o'xshashligi ham bu fikrlarimizga qo'shimcha dalildir.

Qul Ali "Qissayi Yusuf" asarini ruboiy janrida yozgan. Bu haqda shoir quyidagicha ma'lumot beradi:

Yo darig'o, tekma kimsa do'zumadi,
Fahmi eksuk kimisalar yazumadi.
Bu zaifing ushbu nazmi azumadi,
Ruboiyg'a vazn ichra dutsun emdi.

Qul Ali o'z hikmatlarida "Yusuf savchi", "Yusuf nabi" kabi iboralarni bir necha marta qo'llaydi. Bu bilan "Qissayi Yusuf" dostoni muallif ijodida muhim o'rin tutganiga ishora qiladi.

"Qissayi Yusuf"ning mazmuni. Qul Alining "Qissayi Yusuf" dostoni mazmuni quyidagicha:

Yoqubning o'n ikki farzandidan o'n birinchisi Yusuf tush ko'radi. Tushida quyosh, oy va o'n bir yulduz unga sajda qilib, bosh egib turgan ekanlar. Yoqub kelajakda bu o'g'li akalariga bosh bo'lishidan alomat ekanini biladi. Yoqubning qizi bu tush voqeasini akalariga yetkazadi. Mojarolar shundan boshlanadi. Yoqub Yusufni boshqa o'g'illariga qaraganda ko'p erkalar, bu ham akalarini g'aazablantirardi. Akalari Yusufni o'ldirish niyatida sahroga olib chiqadilar. Yahudo ukalariga qarshi chiqib, uni o'ldirmaylik, deya ukalarini ko'ndiradi. Yusufni quduqqa tashlaydilar. Akalar uyga – Yoqubning oldiga kelib, Yusufni bo'ri yedi, mana alomati, deb Yusufning echki qoniga bo'yalgan kiyimini ko'rsatadilar.

Savdo safaridan qaytayotgan karvon boshlig'i Malik Tojir Yusufni quduqdan chiqarib, uni Misrga olib ketadi. U Yusufni Misrda qul qilib sotadi. Yusuf ko'p mashaqqatlar chekadi, ammo sabr qiladi, aqli, farosati orqali Misr mamlakati boshliqlaridan biri bo'ladi. Bu – dostonning bir syujet chizig'i. Ikkinchi syujet chizig'i Zulayho bilan bog'liq voqealardir.

Zulayho – Mag'rib (Afrika) podshosi Taymusning qizi. Zulayho tush ko'rib, tushida Yusufga oshiq bo'lib qoladi. Yusuf ham tushida uni yaxshi ko'rganini bildiraroq, o'zining Misr azizi bo'lishini ayon qiladi va Zulayhoning taklifini qabul qilarkan, bir oz sabr qilib turishini so'raydi. Taymus shoh Misr aziziga yakkayu yagona qizini berishga rozi bo'ladi.

[illegible] qudalar kelgach, Taymus shoh qizi Zulayhoni ko‘p mol-mulk [illegible] Misr aziziga uzatadi. Zulayho podshoh saroyiga kirganda, tushida [illegible] go‘zal Yusufni emas, balki Misr azizi o‘rnida bir qari cholni [illegible]di. Zulayho juda qayg‘uradi. Hamroh bo‘lib kelganlar unga, sabr [illegible], deb tasalli beradilar.

Malik Tojir Yusufni bozorga olib chiqadi. Zulayho o‘sha yerda Yu[illegible]ng go‘zalligini ko‘rib, xushidan ketadi. Misr azizi Yusufni ko‘p ol[illegible] evaziga sotib oladi va Zulayhoning tarbiyasiga topishiradi.

Zulayho Yusufga har kuni shoyi va ipak kiyimlar kiydiradi, uning [illegible] sochlarini tarab, xushbo‘y moddalar surtadi. Nihoyat, sevgi alanga[illegible]i yuzaga chiqadi. Zulayhoning enagasi maxsus saroy soldirib, Zulayho [illegible]ni qanday bezatadi va Yusufga bo‘lgan sevgisini u bilan maslahat qi[illegible]di. Yusuf Zulayhoning xonasidan qochib chiqayotganda, uning ortidan [illegible]ho tashlanadi. Buni aziz ko‘rib qoladi. Zulayho Yusufni ayblaydi, [illegible] esa Yusufni himoya qiladi. Yusufning o‘zi ham gunohsizligini ayta[illegible]di. Ammo Zulayho Yusufni zindonga tashlatadi.

Yusuf zindonda yotgan paytda, Zulayhodagi sevgi o‘ti so‘nmasdan, [illegible] alanglanadi. Misr azizi endi bu olamdan o‘tgan, Zulayho tul qol[illegible]gan, yuzlarini ajin bosgan, ko‘zlari ham ko‘rmay qolgan. Hamon Yusuf[illegible]ga bo‘lgan muhabbati bilan yashayotgan edi.

Mamlakat boshqaruvi Malik Rayyonga qoladi. Bir payt u ham tush [illegible]ko‘radi va ko‘rgan tushidan qattiq bezovta bo‘ladi.

Yusuf Malik Rayyonga tushini ta’birlab beradi: yetti yil to‘qchilikdan [illegible] yetti yil ocharchilik bo‘lishini, xazinada don g‘amlash kerakligi[illegible]ni aytadi. Yusufning aqlliligini ko‘rib Malik Rayyon mamlakatni idora [illegible]shini Yusufga topshiradi. Endi Yusuf Zulayhoga uylanadi.

Kan’onda ham ocharchilik boshlangach, Yoqub o‘g‘illarini don olib [illegible]kelish uchun Misrga yuboradi. Akalari ikkinchi marta kelishiga Yusuf [illegible]saroy qurdirib qo‘yadi va boshidan o‘tgan voqealarni devorlarga surat [illegible]qilib ishlatadi. Akalari bu suratlarni ko‘rib, Yusufni taniydilar. Yusuf [illegible]otasini ham Misrga oldirib keladi.

Qul Alining “Qissayi Yusuf” asarining qisqa mazmuni ana shundan [illegible]iborat. Yusuf bilan bog‘liq an’anaviy syujet bu qissaning zaminida yot[illegible]gani aniq sezilib turadi.

“Qissayi Yusuf”da haqiqiy ishq tasviri. Yusufning Zulayhoga, [illegible]Zulayhoning Yusufga bo‘lgan sevgisi ilohiy ishq timsolidan dalolat-

dir. Qul Ali Zulayhoning Yusufga bo‘lgan muhabbatini tasvirlar ekan hamma narsadan, hammaning har qanday so‘zidan faqat “Yusuf!” degan sado keladi. Ishqning, Haq ishqining mukammal timsolini Qul Ali quyidagicha ta’riflaydi:

Mushkul holg‘a dushdi ul anda keyin,
Bir soatqa ko‘rmasa Yusuf yuzin,
Sabri qolmaz, anglamaz kimsa so‘zin,
Ne so‘zlasa, “Yusuf!” deyu so‘zlar emdi.

Ba’d azin tanangdan qon oldirsa,
Hajjom aning tomirina nishtar ursa,
Kela el xol qoni oqib yera tomsa,
Yer uza “Yusuf!” deyu yozilir emdi.

Zulayho majoziy ishq jarayonida sinovdan o‘tadi, haqiqiy ishqqa yetishish uchun uning tani xuddi xas singari yonadi. Zulayhoning majoziy ishqi uchun Yusuf asosiy vositadir. Yusufning cheksiz husni Zulayhoni xasta qilgan, u to Yusufga yetishgunga qadar chekkan ixtiroblari, dardlari – hajr qiynog‘i. Yuqoridagi ikki ruboiydagi hijron Zulayhoni aqldan hushidan ayirgan, uning uchun hamma narsa, butun borliq Yusuf bo‘lib jilvalanadi. Hatto tabib uni jismonan xasta deb qon oladigan bo‘lsa, yerga oqqan qon ham “Yusuf!” degan ismni tuproqqa yozadi.

Qul Ali Ishqning bu timsolini yana bir o‘rinda shunday tasvirlaydi: Zulayho va ayollar o‘tirgan uyga Yusuf kirib kelganda, sabot to‘g‘rayotgan ayollar Yusufning husnini ko‘rib, unga shunchalik mahliyo bo‘lib qoladilarki, hatto sabzi o‘rniga barmoqlarini to‘g‘raganlarini sezmaydilar. Umuman, Zulayho – ilohiy Ishq timsolini o‘zida mujassam etgan. Shu bilan bir qatorda, Zulayho qul bozorida Yusufni ko‘rganda hushdan ketib qolgan edi. chunki Zulayhoda ilohiy qudrat bor bo‘yi bilan namoyon bo‘lgan, u ilohiy oshiqlikning timsoli bo‘lib yuzaga chiqqan edi.

“Qissayi Yusuf”ning vatani “dindor va zohid Xorazm” deb fikr bildirgan F.Ko‘purilizodaning qarashi haqiqatga yaqin ekani haqiqiy ishq timsolida ham yana bir bor o‘z isbotini topadi.

“Qissayi Yusuf”ning badiiy xususiyatlari. Yuqorida “Qissayi Yusuf”dan keltirilgan parchalar shuni ko‘rsatadiki, asarning tili sodda. Qul Ali xalq tilini, xalq og‘zaki ijodini yaxshi bilgan, xalq og‘zaki ijodidagi badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalangan. Masalan, xalq jonli

...dabiy tilida azaldan qo'llanib kelgan *to'lin oy, sabo* (tonggi shabo-...), *bolshakar erin* kabi poetik so'zlar, *inju tosh* kabi an'anaviy obrazlar ...dabiyotda keyingi davrlarda ham qo'llanib kelgan. Jumladan, ... iborasi yorning yuziga nisbatan ilk bor "Devonu lug'atit-turk"da ...lgan. Shuningdek, *bag'ri yonib, ko'zga surma tortib, ko'zga il-... qulog tutib tinglab* kabi metaforalar va iboralar Qul Alining xalq ...yaxshi bilganidan, so'z tanlashda didli shoir ekanidan dalolatdir.

O'zbek tilida *non-tuz hurmati, non-tuzini yemoq* kabi iboralar bor ...bu ibora odamlarning bir-biriga o'zaro hurmatini, bir-biriga bo'lgan ...niyatini bildiradi. Bu so'z Qoraxoniylar davri adabiyotida mav-...Hozirgi o'zbek tilidagi *non* so'zi "Qissayi Yusuf"da *etmak* tarzida ...lanadi. Yusuf akalariga qarata "*Siz tuz-etmak bilmadingiz*" deb ta'na ...di. *Etmak* so'zi o'g'uz tillariga oid turkiy tillarda, jumladan, hozirgi ... tilida *ekmak* tarzida saqlanganini aytib o'tishimiz o'rinlidir.

Go'zallikni, asosan, ma'shuqaning go'zalligini tasvirlash uchun ...ssayi Yusuf"da ko'plab o'xshatishlar qo'llanadi. Quyidagi misralar-...e'tibor beraylik:

Yosh olmadin latifroq iyaklaring...

Yangi bitmish *dal chibiqday* barmaqlaring...

Kitobxon ko'z o'ngida yorning qiyofasi, nozikligi, jismining barcha ...olari mutanosibligi gavdalanadi. Mazkur misralardagi *yosh olmaday, ...chibiqday* kabi xalqona o'xshatishlar ham mazkur dostonning mu-...hadiy xususiyatlarini ifoda etadi.

"Yusuf va Zulayho" dostonining yaratilishi, dostonda davr vo-...qealari. Endi o'zbek adabiyotida Durbekka nisbat berilayotgan "Yusuf va Zulayho" dostoni haqida ayrim ma'lumotlarga to'xtalamiz. Avvalo, mazkur "Yusuf va Zulayho" dostonining muallifi haqida. Uzoq yillar-dan beri "Yusuf va Zulayho" dostonining muallifini ba'zi olimlar Dur-bek emas, Ulug'bek deb aytadilar. Ba'zilar esa Homidiy Balxiy degan ...hidirlar[142]. O'zbek adabiyotining ko'zga ko'ringan bilimdon olim-lari ye.E.Bertels, H.Zarifov, Oybek, P.Shamsiev, O.Sharafuddinov, A.Qayumov, A.Hayitmetov, N.Mallayev kabilar "Yusuf va Zulayho" dostonining muallifi Durbek deb ta'kidlaydilar va doston Durbek mual-lifligida bir necha marta chop etilgan.

[142] Bu haqda qarang: O'zbek adabiyoti tarixi. Besh tomlik. 1-tom. T.: "Fan" nashriyoti, 1977, 378-379-b.

Durbekning hayoti, ijodi, shuningdek, mazkur doston haqida faqat gina "Yusuf va Zulayho" dostonidan ma'lumot topish mumkin. Dostonning yozilishi haqida shoir quyidagicha ma'lumot beradi:

"Zod" edi ta'rix taqi "hye"yu "dol",
Muddati hijratdin o'tub mohu sol.

Arab harflari bilan ifodalangan abjad hisobiga ko'ra, "zod" harfi 800, "hye" – 8, "dol" – 4 ga teng keladi. Har uchala sonning yig'indisi 812 bo'ladi. Hijriy hisobidagi bu yil raqami milodiy 1409-yilga to'g'ri keladi.

Dostonning Balx shahrida yozilganini asarning debochasida shoir keltirgan ma'lumotlar tasdiqlaydi:

Balx erur dahrda ummul bulod,
Mazhari islomu taqi adlu dod...

Qal'ai Balx o'ldi chu darvozaband,
Poyai zulm o'ldi bag'oyat baland.

Bu misralardan keyin shoir Balx qamali paytida shahar ichkarisi va tashqarisidagi ahvolni tasvirlaydi. Shahar ichkarisi xuddi "do'zax kabi zindon"ga aylangan, odamlarning ohu fig'onlari bilan to'lib ketgan, xalq ko'z oldiga faqat nonni keltiradi, ko'z yoshlari obi ravonday oqadi va h. Shahar tashqarisida esa farvonlik, xuddi jannatga o'xshaydi, hamma yoq ko'kalamzor, odamlar bir-biri bilan gulzorlarda suhbat qurgan, betash vish hayot hukm suradi.

Shoir, doston debochasida yozishicha, shahar ichidagi xalq bilan birga qamalda uch oy yashaydi, yuz bergan voqealarni, odamlarning ah volini, kayfiyatini kuzatadi. Shoir asarda tasvirlagan voqealar milodiy 1409-yili yuz bergan. Shohruh Hirotdan Balxga tomon 1409-yilning iyu lida jo'nagan va 10 sentyabrida Balxdan chiqib, Amudaryo orqali kechib o'tgan. Mana shu muddat oralig'ida Shohruh Mirzo Balx shahrini qamal qilib turgan. Abdurazzoq Samarqandiy o'zining "Matlai sa'dayn va maj mai bahrayn" asarida hikoya qilishicha, Amir Temur Xuroson saltanatini tuzib, Balx, Qunduz, Badaxshon, Hisor kabi bir qancha shaharlarni u hinchi o'g'li Mironshohga suyurg'ol qilib bergan edi. Shohruh kurashib

...larni tortib oldi. Ana o‘sha voqealarning oqibatini muallif doston ...da qisqagina hikoya qilgan.

Dostonning qisqacha mazmuni. Dostonning boshlanishida Yo... o‘n ikkita o‘g‘li va Yusufning alohida ta’rifi, akalari Yusufni ... qolganlari va buning sababi, Yusufning ko‘rgan tushi va ... Yaqubga hamda akalariga aytgani, Yusufni akalari cho‘lga olib ... va uni chohga tashlaganlari, Yusufning chohda qilgan muno... voqealar hikoya qilinadi. Bu voqealar Qul Alining “Qissayi Yu... ...oniga hamohang. Shuning uchun voqealar har ikkala dostonda ... o‘rindan boshlaymiz.

...da Maliki Tojir degan bir butparast savdogar Yusufni tushida ... va uni izlab Kan’onga – akalari Yusufni tashlagan chohga keladi. ... u chohda ko‘radi. Yusufni akalari yigirma diramga sotadilar. ... Yusufni bandi qilib olib ketadi. Yusuf onasi qabri oldiga kelganda ... o‘zini tashlab tushib qoladi va onasining qabrini quchib, nola ...dday deydi:

...di: "Ayo mushfiqu zebo onam!
...ydi bu band ichida miskin tanam!

...ul bila zanjir erur hamdamim,
...gay eding bu dunyoda bo‘lsang g‘amim...

...lik Yusufni yo‘qotganini bilib qolgandan keyin, bir qulni yu... ...toptirib keladi. Yusuf yig‘lab, Haqqa sig‘inadi, shunda yomg‘ir ...g‘ib to‘fon ko‘tariladi. Qul Yusufni Malik oldiga olib kelib, uning il... ...bilan yomg‘ir yog‘ib to‘fon ko‘tarilganini aytgandan keyin, Malik ...ufning oyog‘iga bosh urib, bu falokatlarni to‘xtatishni so‘raydi. Yu... ...Haqqa iltijo qilgandan keyin, to‘fon to‘xtaydi. Shundan so‘ng Yusuf ...ga dinga mansub bo‘lgan xalqlar mamlakatiga boradi. U bu o‘lka ho... ...bilan suhbat quradi. Yusufning husniga o‘lka hokimi ham, barcha ...lar ham mahliyo bo‘lib qoladilar. Yusuf o‘z husni ta’siri hamda aql-...vat qudrati bilan ularni maftun qiladi. U o‘lka hukmdorini adolatli, ...ni hamjihat bo‘lishga da’vat etib, nasihatlar qiladi va yana yo‘lga ...ona bo‘ladi. U Nil daryosi bo‘yiga keladi. Maliki Tojir Yusufni Misr... ...olib kelib, sotmoqchi bo‘ladi. Mag‘rib podshohining qizi Zulayho ...ufni tushida ko‘rib, sevib qoladi. Mag‘rib shohi Taymus shoh Misr ...hi Azizga elchi yuborib, menga pushti panoh bo‘lsangiz, deb iltimos

qiladi. Azizi Misr elchilarni yaxshi qabul qiladi va Taymus shoh
honi Misrga ko‘chiradi.

Azizi Misr Yusuf to‘g‘risida eshitib, uni Maliki Tojirdan sotib
Ko‘shk ustida o‘tirgan Zulayho Yusufni ko‘rib qoladi. Zulayhoning
gasi Yusufga borib, sakkiz yildan beri Zulayho sening ishqingda
deydi. Yusuf ham Zulayhoni tushida ko‘rganini enagaga aytadi.
Yusufning so‘zlarini Zulayhoga yetkazadi. Zulayho Yusufning
kuyib-yonadi. Barcha beklarning xotinlari kelib, Zulayhoga nasihat
dilar. Zulayho yashirincha enagasini yuborib, Yusufni harampa
tirib keladi. Zulayho Yusufga ishqiy aloqa qilishni taklif etadi.
Yusuf Zulayhoning tkklifini rad qiladi va tashqariga qochib chiqib
di. Zulayho Yusufdan g‘azablanib, Yusufni bandi qildiradi va
soldiradi. Ammo Zulayho, hech bo‘lmasa, Yusufning ovozini eshitib
larman, deb chorbog‘ga sayr qilgani chiqadi. Shu orada Misr shohi
ko‘radi. Podshoh soqiysi bilan xobboz (novvoy)ini zindonga tashlatgan
edi. Xullas, Yusuf zindondan chiqadi. Misr shohi Yusufni o‘z o‘rniga
o‘tirg‘izib, podshoh qilib ko‘taradi. Avval to‘qchilikchilik, yetti yil
esa qahatchilik boshlanadi.

Zulayho hamon Yusufning ishqida o‘rtanayotgan edi. Nihoyat
ular bir-biriga yetishadilar. Zulayho Yusufdan Mishom, Farohim degan
o‘g‘illarini, Rohima ismli qizini ko‘radi.

Qahatchilik Kan’on yurtiga ham o‘tganda, Yusufning akalari
oshlig‘ izlab Misrga Yusufning oldiga keladilar. Yusuf akalarini ko‘rib
taniydi. Yusuf Ibn Yaminni ham oldirib keladi. Yusufning akalari Misr
liklar bilan jangga shaylanadilar. Yusuf o‘g‘li Meshomni akalari bilan
yakkama-yakka olishuvga maydonga chiqaradi. Meshom Yahudo bilan
Sham’unni mag‘lub qiladi. Xullas, Yusufning akalari Misrda ko‘p
dolarni boshlaridan kechiradilar. Yoqub ham Misrga keladi. Yoqubning
duosi bilan Yusuf akalarining gunohidan o‘tadi.

Har ikkala doston mazmunidan ko‘rinadiki, Qul Ali ham, “Yusuf
va Zulayho” muallifi ham dostonga o‘ziga xos yondashadilar. Har ikkala
la dostonda ma’lum darajada farqlar borligi ko‘rinib turibdi. O‘zbek
“Yusuf va Zulayho” dostoni muallifi Yusuf bilan bog‘liq voqealarga
murojaat qilganda, Yusufning hayotiga oid eng qadimgi voqealarni
butparast xalqlarni musulmonlashtirish voqealarini dostonga olib kiradi
X111-X1V asr o‘zbek adabiyotida bu mavzu ancha dolzarb bo‘lgan edi

mazkur dostondagi ayni shu voqealar bilan Rabg'uziyning Rabg'uziy" va boshqa "Qisas ul-anbiyo"asarlaridagi "Qissayi alayhissalom" qissasiga mazmunan o'xshashlik borli- o'tishimiz kerak (*Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. 2-kitob, 1990,* Zotan, doston debochasida muallif Balx shahri qamali haqida qilib, qamal paytida o'z ahvolini quyidagicha tasvirlagan edi:

...alim jon bila mashg'uli fikr,
...edim g'arqai anduhu fikr.

...o'qur erdim zi kalomi Iloh,
...kitob ichra qilur erdim nigoh.

...boqar erdim zi kitobi Qisas,
...ichar erdim zi sharobi g'usas.

...Qisas ichra vale mayli jon,
...ssayi Yusufta edim ul zamon.

Bu baytlardan ma'lum bo'ladiki, muallif Qur'oni Karimni va Qisas-...gib, o'ziga tasalli va taskin izlagan. Uchinchi va to'rtinchi baytdagi ...Qisasi Rabg'uziy" yoki boshqa "Qisas ul-anbiyo"larga ishora qi-...Qolaversa, baytdagi "Qissayi Yusuf" – Rabg'uziyning shu asari tar-...dagi "Qissayi Yusuf siddiq alayhissalom" yoki "Qisas ul-anbiyo"lar ...ini anglatadi. Bu ishoralar mazkur doston muallifining "Yusuf va ...ho" dostonini yozish uchun ko'p izlanganini, ko'p manbalarni ...ganini ko'rsatadi.

Muallif fors tilida nasrda "Qissayi Yusuf" bor ekani va bu asarni ...dil o'qib chiqqanini, shu bilan birga, turkiy tilda bu mazmundagi ...yozish istagi azaldan borligini bayon etar ekan, bir qancha "sohib ..." hamfikr do'stlari turkiy tilda bu mavzudagi dostonni nazmda yo-...ilhomlantiradilar.

"Qissayi Yusuf" va "Yusuf va Zulayho" dostonlaridagi o'ziga ...liklar. "Qissayi Yusuf" va "Yusuf va Zulayho" dostonlaridan ma'lum ...ladiki, Musoning "Ibtido" kitobidan boshlab asosiy syujet biridan ...chisiga o'tib kelavergan. Ayni paytda doston ijodkorlari mavzuga ...iy yondoshib, takrorlanmas lavhalarni yaratdilar. Jumladan, Qul Ali-...ng "Qissayi Yusuf"ida Zulayho va ayollar o'tirgan uyga Yusuf kirib

kelganda, sabzi to‘g‘rayotgan ayollar Yusufning husnini ko‘rib, [illegible] shunchalik mahliyo bo‘lib qoladilarki, hatto sabzi o‘rniga barmoqlarini to‘g‘raganlarini sezmaydilar. Shu syujet Abdurahmon Jomiyning [illegible] lidagi dostonida bor va Ogahiy bu dostonni o‘zbek tiliga mahorat [illegible] tarjima qilgan.

O‘zbekcha “Yusuf va Zulayho”da shu lavha yo‘q.

O‘zbekcha dostonda akalari Yusufning kiyimini echki qoniga bo‘yab, otalari Yoqubga, ukamizni bo‘ri yedi, deb yolg‘on xabar yetkazganlarida, bo‘ri tilga kiradi va “Yusufni men yemadim, faqat men osiy o‘g‘illaring ushlab, og‘zimga qon surtdilar va menga tuhmat qildilar”, deb Yoqubga bor voqeani aytadi. Bo‘ri mana shu o‘lkaga [illegible] asir qilib olib kelganlarini, inisini qidirib yurganini hikoya qilib beradi.

Kurd shoiri Salim Sulaymonning “Yusuf va Zulayho”dostonida [illegible] lavha bir oz kengroq, ayni paytda ta’sirchan bo‘yoqlarda berilgan. Ya’qubga o‘g‘illari shunday deb xabar keltiradilar: “Biz tog‘da sayr qilib yurganimizda, Yusuf bizga quloq solmadi, biz uni nazorat qila olmay qoldik. Oqibatda uni bo‘rilar yeb ketdi”. Yoqub o‘g‘illariga: “Yolg‘on gapirmanglar, qanday qilib bunaqa hodisa yuz berishi mumkin?! Qani menga isbotlab, tushuntirib beringlar-chi!” deb o‘g‘illariga faryod qilganda, o‘g‘illari xoli joyga borib, qo‘yni bo‘g‘izlaydilar va uning qoniga Yusufning ko‘ylagini bo‘yab, otasiga olib keladilar. Yoqub ko‘rsa, Yusufning ko‘ylaklari qon. Uning ko‘zlari kosasidan chiqquday bo‘lib, dahshatdan qotib qoladi. Uning faryodi butun Kan’on yurtiga eshitiladi. Shundan keyin Yoqub bitta bo‘riga: “Nimaga mening Yusufimni tilka-pora qilding?” deb so‘raganda, bo‘ri tilga kirib, Yoqubga aytadi: “Faryod qilaverma! Meni qo‘yib yubor. Men borib hamma bo‘rilarni yig‘ib kelaman, Yusufni biz yemaganimizga ular guvoh bo‘ladilar”. Bo‘ri nayrangbilan fig‘on bilan uvillaydi, hamma bo‘rilar yig‘ilishib keladi va Yusufni biz yemadik, deb Yoqubga guvohlik beradilar.

Mana shu lavha Qul Alining dostonida yo‘q.

O‘zbek tilidagi “Yusuf va Zulayho” dostonining badiiyati yuksak shoir o‘z davrining yetuk ijodkori ekanini ko‘rsatadigan dalillar ko‘p. Har bir obrazga oid ta’rif-tavsiflar kitobxonning diqqatini alohida jalb qiladi. Jumladan, Yoqubning o‘nta o‘g‘li Yusufni Kan’on tashqarisiga sayrga olib chiqmoqchi bo‘lib Yoqubdan ijozat so‘raydilar. Yoqub Yusufni “dunyoda ko‘rar ko‘zim, u yo‘qolib qolsa, men nima qilaman” deya, ijozat bermaydi. Oxiri, o‘g‘illari otalarini ko‘ndirgach, Yoqub Yu

o‘g‘illariga topshiradi. O‘g‘illari ham Yusufdan doim ko‘z-quloq bo‘lib, biron xavf-xatarda qoldirmaymiz, degan ma’noda “Yusuf erur ko‘z uzra ko‘z” iborasini ishlatadi.

Dostondagi “dunyoda ko‘rar ko‘zum” iborasi – muallifning qadimgi adabiyotdan an’anaviy ravishda o‘tib kelgan iborani aynan saqlab qolgani ko‘rsatadi. Turk xoqoni Bilga xoqon inisi Kul tiginga nisbatan “dunyoda ko‘zum” iborasini ishlatgan edi. Doston muallifi o‘sha iborani Yusufning Yoqub uchun tengi yo‘q qadrli ekaniga ishora qilgan. “Ko‘z uzra ko‘z” iborasi ham o‘zbek tilidagi “ko‘z-quloq bo‘lib turmoq” iborasidagi iboraga o‘xshash, shu iboraning ekvivalenti. Shoir “ko‘z uzra ko‘z” iborasini qo‘llash orqali Yusufning, bir tomondan, tengsiz go‘zal ekanini, ikkinchi tomondan, o‘g‘illar Yoqubga bergan va’dalariga xilof ekanliklarini ko‘rsatmoqchi bo‘lgan.

Shoir bu an’anaviy syujet asosida shunchaki ma’lum voqealarni bayon qilishdan qochadi. Kitobxon ko‘z o‘ngida manzaralar paydo qilishga xizmat qiluvchi voqealarni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan, voqealarning ishtirokchisi bo‘lganday. Akalarning Yusufga nisbatan yovuzliklarini shoir qanchalik dahshatli ekan, akalarning yovuzligini o‘zlarining tilidan fosh qiladi. Yusufning ilojsiz, nochor ahvolda qolgani haqidagi misralarni kitobxon o‘qiganda, beixtiyor o‘zi ham Yusufning ahvoliga tushib qolganday his qiladi:

Har biri zanbur kibi urdi nish,
Bo‘ldi oning gul badani jumla resh.

Har biri tashlodi anga mushtu lagad,
Ya’inki Ya’qub seni der valad.

Har biriga sig‘inib eltur panoh,
Yo‘q edi Yusufqa kishi uzrxoh.

Bo‘ldi aning gul tanidin xun ravon,
Nolau zori qilur erdi fig‘on.

Yo‘q edi faryodina faryodras,
Kuydi aning nolasidin xoru xas...

Dostonda tush va kurash motivlari. “Qissayi Yusuf” va “Yusuf va Zulayho” dostonlarida ham voqealar Yusufga bog‘lanadi, u dostonning

bosh qahramoni, dostonning barcha qahramonlari ham Yusuf
bog‘langan. Shunday bo‘lsa-da, obrazlar tizimida alohida o‘
lar bor. Doston obrazlari yo an’anaviy tarzda voqealar davomida
obraziga kelib tutashadi yoki muallif o‘sha qahramonni atayla
dan tayyorlaydi. Jumladan, har ikkala dostondagi Maliki Tojir
ayni ana shu o‘ziga xoslikni kuzatish mumkin. Qul Ali dostonida
Tojir Musoning “Ibtido” kitobidagi voqealar bilan o‘xshash
Ali an’anaviy syujetga tayanadi. “Ibtido”da Maliki Tojir o‘rnida
savdogarlari bor. O‘zbek tilidagi “Yusuf va Zulayho” dostonida
allif Yusufning kelajagini oldindan belgilaydi va dostonga tush
olib kiradi. Bu motiv dostonda muhim vazifa bajarib, asosiy
– bosh qahramon Yusufning kelajak taqdirini belgilashga xizmat
di. Muallif dostonga eng qulay va kitobxonga tanish bo‘lgan
xalq og‘zaki ijodi detalini olib kirgan. Shuningdek, Yusuf bilan
bir-birlarini tushlarida ko‘rib sevib qolganlari (Qul Alida faqat
Yusufni tushida ko‘radi)da ham bu motivning vazifasi yanada oy
hadi. Tush motivi doston syujetida hal qiluvchi vosita sifatida
ko‘rsatib, epik motivga asos bo‘ladi va dostonning dunyoviy ishq
zusida yaratilishiga xizmat qiladi.

Doston so‘ngida kurash motivi bor. Yusufning o‘g‘li Mesho
hudo, Sham’un va boshqa aka-ukalar bilan yakkama-yakka oli
Xalq og‘zaki ijodidagi an’anaviy motivlardan “Yusuf va Zulayho”
allifi unumli foydalanibgina qolmay, muallif syujetning tarmoqla
va kengayishi uchun asosiy omil sifatida bir necha motivni dostonga
kirgan. Zotan, motivlar majmui syujetni hosil qilgan[143]. Barcha motiv
“Yusuf va Zulayho” dostoni muallifining pozitsiyasini belgilaydi. M
lif dostonni dunyoviy ishq mavzusida yaratishni maqsad qilib qo‘y
Yuqoridagi motivlar dostonga qahramonlik motivlari kirib kelishiga
zamin bo‘lgan. Shu motivlar tufayli doston dunyoviy sevgini kuylov
asar sifatida o‘zbek adabiyoti tarixidan alohida o‘rin oldi.

Qul Alining “Qissayi Yusuf” dostoni syujetining nihoyasi esa
mila o‘zgacha: voqea romantik tasvir bilan yakunlanadi, bunday
Yusufning tabiatidan kelib chiqqan holda yaratilgan. Yusuf Qul Alining
dostonida hamma o‘rinda itoatkor, u qul, qullarning tabiatiga xos itoat
korlik dostonga qahramonlik yoki kurash motivlarini olib kirishga yo
qo‘ymaydi. Yusufda akalariga nisbatan dushmanlik kayfiyati yo‘q. Ot

[143] Qarang: Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: 1989. 301-б.

...ondagi saroy devoridagi san'at asarlari tasviri ana shu kayfiyatga ...bergan.

...Qissayi Yusuf" va "Yusuf va Zulayho" dostoni voqealaridagi yu...ghday ayrim farqlar, shubhasiz, geografik sharoit, adabiy muhit...ma'lum darajada izga tushgani va adabiy aloqalar, ijodkorlarning ...davri jamiyatidagi ijtimoiy voqea-hodisalarga bo'lgan munosabatiga ...bog'liq.

Salim Sulaymonning "Yusuf va Zulayho" dostoni. Dostonning ...variantlari. Umuman olganda, dunyo xalqlarida tarqalgan "Qis...Yusuf" hamda "Yusuf va Zulayho" dostonlari, garchi bir syujetga ...asoslangan bo'lsa ham, bir qolipda yaratilgan emas. Ijodkorlar bu mav...ga munosabat etar ekanlar, xalq og'zaki ijodi motivlarini olib kirib, ki...ni dildiga yaqinlashtirishga harakat qilganlar. Hatto ayrim xalqlarda ...syujeti shunchalik ommalashganki, yozma adabiyotdagi "Yusuf ...Zulayho" dostonlari asosida xalq og'zaki ijodi variantlari ham paydo ...bo'lgan. Jumladan, kurd xalqida "Yusuf va Zulayho" dostonlarining folk...variantlari buning bir namunasidir.

XVI asrda yashagan kurd shoiri Salim Sulaymonning "Yusuf va Zu...ho" dostonini qisqartirish (hamd va na'tni, qahramonlarning tashqi ...portreti va ichki kechinmalari tasvirini tushirib qoldirish) orqali bu dos...tning o'n ikkita folklor varianti yaratilgan[144]. Har bir varianti taxminan ...ertak hajmiga teng keladi. Ammo asosiy syujet liniyalari – akalarning ...Yusufga hasadi va Yusufni o'ldirish niyati, Yusufning quduqqa tashla...shi va h. voqealar deyarli hamma folklor variantlarida bor.

"Yusuf va Zulayho" dostonining folklor variantidan, qolaversa, ...o'zbek tilidagi "Yusuf va Zulayho"ni muallif xalq tilida yaratganidan ...va folklor motivlaridan unumli foydalanganidan ma'lum bo'ladiki, keng ...xalq ommasi uchun bu doston tom ma'nodagi ishq dostoni bo'lgan.

Savol va topshiriqlar

1. "Qissayi Yusuf" va "Yusuf va Zulayho" dostonlarining ildizi qa...ga borib taqaladi?

2. Qul Alining "Qissayi Yusuf" dostoni qachon va qayerda yaratil...gan?

3. Bu asarning paydo bo'lishiga qaysi mutasavvufning hikmatlari ...ta'sir ko'rsatgan? Misollar bilan tushuntirib bering.

[144] Jukenko M.B Yuqoridagi asar, 54-b.

4. “Qissayi Yusuf’ning mazmunini aytib bering.

5. Durbekka nisbat berilayotgan “Yusuf va Zulayho” dostoni qa
davr voqealarini aks ettirish bilan boshlanadi?

6. Dostonning qisqacha mazmunini so‘zlab bering.

7. Qul Alining “Qissayi Yusuf”i bilan “Yusuf va Zulayho” dosto
o‘rtasida qanday farqlar bor?

8. Dostonning qisqacha mazmunini so‘zlab bering.

9. Kurd shoiri Salim Sulaymonning “Yusuf va Zulayho” dostoni
kurd xalq og‘zaki ijodida “Yusuf va Zulayho” dostonining folklor va
antlari haqida qisqacha ma’lumot bering.

Haydar Xorazmiy ijodi

Reja:

1. Shoir haqida turli manbalardagi ma'lumotlar.
2. Nizomiyning "Maxzan ul-asror" dostoni va uning tuzilishi haqi-

3. "No'shiravon va uning vaziri hikoyati" mazmuni.
4. Xorazmiyning "Maxzan ul-asror" dostoni tuzilishi.
5. Dostonda so'z va unga yuklangan vazifalar.
6. Sulton Iskandar madhi.
7. "So'z to'quvchi kampir va bazzoz hikoyati".
8. "Hotam Toy hikoyati".
9. "Mahmud G'aznaviy haqida hikoyat" mazmuni va unda ...ilgan masalalar.
10. "Gul va Navro'z" dostoni haqida.
11. "Gul va Navro'z" dostonining qisqacha mazmuni.

Tayanch so'z va iboralar: *shuaro, «Maxzanul-asror» asari, dos-... hamd, nat, hikoyat, maqolat, bayt, rivoyat, oqillar va oriflar.*

Shoir haqida turli manbalardagi ma'lumotlar. Haydar Xorazmiy ...rning oxiri – XV asr boshlarida yashab ijod etgan. Navoiyning ...dikamat-ul-lug'atayn»ida bu shoir haqida quyidagilarni o'qiymiz: ...Husayn sulton zamonining oxirigacha turk tili bilan shuaro paydo ...ldilar. Va ul hazratning avlod va ahfodidin ham xushtab' salotine ...ga'a keldi; shuaro Sakkokiy va Haydar Xorazmiy va Atoyi va Mu...iy va Yaqiniy va Amiriy va Gadoiydeklar..."(Navoiy. MAT. 16-...36-b.). Davlatshoh Samarqandiy (XV1 asr) "Tazkirat-ush-shuaro" ...da Haydar Xorazmiy to'g'risida quyidagilarni zikr etadi: "Sulton Is...dar hukmronligida fozil kishilardan Mavlono Muiniddin Natanziy va ...Mavlono Haydarlar bor ekan. Mavlono Haydarning turkiy va forsiy til...da bitgan yaxshi she'rlari bor va u Nizomiyning «Maxzanul-asror»iga ...shak tilida javob yozib, uni shahzoda Iskandar otiga bag'ishladi". Dar...qiqat, Haydar Xorazmiyning «Maxzanul-asror» asari Nizomiyning "Maxzanul-asror" asaridan ilhomlanib yozilgan. Xorazmiy o'z asarining ...on etilish sababi to'g'risida xabar berganda, Nizomiydan ilhomlanga...ini yozadi:

Ulfat ila begi ulandi alif,
Vuqusidin qofiya topti radif.
«Mahzani asror» - bu ramz erdi, bil,
Notiqa bu ko‘zgudin o‘grandi til.

Haydar Xorazmiy Amir Temurning nabirasi Iskandar Mirzo (Umarshayxning o‘g‘li) hukmronligi davrida (X1V asrning boshlari) yashab ijod etdi. Navoiy "Majolis un-nafois" asarining V11 majlisida Amir Temurning she'riyatga aloqador avlodlari haqida ma'lumot berib o‘tar ekan, Sulton Iskandar Sheroziy Amir Temurga nabira ekanini, yana yo sakkiz yil hukronlik qilganini bayon qilib, Haydar Xorazmiyni ham tilga olib o‘tadi: "Mavlon Haydar turkigo‘y aning (Iskandar Mirzoning N.R.) modihi ekandur. Bu aning masnaviysidindurkim:

Himmat ilidur – yadi bayzo degan, (*yadi bayzo – 1. Porloq qo‘l. porlagan qo‘l.*)
Er nafasidur – dami Iso degan".

Shundan keyin Navoiy Sulton Iskandarni tab'i nazm bor ekanini aytib, uning bir tuyug‘ini keltirib, turkona ekanini ta'kidlaydi:

To‘lun oyg‘a nisbat ettim yorumi,
Ul xijolatdin kam o‘ldi yorumi.
Tori mo‘yungning zakotin men beray
Yo Misrni yo Halabni yo Rumi (*Navoiy. MAT, 13-tom, 115-b.*)

Bu tuyuqdan va Navoiyning Iskandar Mirzoga bergan ta'rifidan ma'lum bo‘ladiki, Haydar Xorazmiy Iskandar Mirzoni "himmatli", "porloq", "Iso nafasli" deb ta'rif berar ekan, faqat uning himoyasida yashagani uchungina emas, balki Iskandar Mirzo iste'dodli shoir bo‘lgani uchun ham uni madh qiladi.

Nizomiyning "Maxzan ul-asror" dostoni va uning tuzilishi haqida. Haydar Xorazmiy "Maxzan ul-asror" dostonini Nizomiyning "Maxzan ul-asror" dostoniga javob tarzida yozgan. Shu bois Nizomiyning "Maxzan ul-asror" dostoni haqida qisqacha ma'lumot berib o‘tish maqsadga muvofiq. Nizomiyning mazkur dostoni falsafiy-didaktik doston bo‘lib, milodiy 1170-yili yozilgan. Bu doston Nizomiy "Xamsa"sining birinchi kitobidir.

Dostonning kirish qismida hamd – Ollohning yagonaligi va unga [illegible], na't – payg'ambarning ta'rifi va uning me'roji, undan so'ng [illegible] na't, Dovud o'g'li Malik Faxriddin Bahrom shohning ta'rifi [illegible] ta'zim, bu kitobning tuzilishi, so'z fazilati haqida, nazmning [illegible] ustunligi haqida, ko'ngil va uning parvarishi haqida birinchi xil- [illegible] birinchi xilvatning samarasi, ikkinchi xilvat va ikkinchi xilvatning [illegible] kabi 18 bobdan iborat. Dostonning O'zbekiston xalq shoiri Ja- [illegible] amol qilgan tarjimasi 2264 baytni tashkil qiladi.

"No'shiravon va uning vaziri hikoyati" mazmuni. "Maxzan ul- [illegible] ning asosi 20 maqolotda o'z ifodasini topgan. Muallif har bir ma- [illegible] ma'lum bir ijtimoiy yoki siyosiy, axloqiy yoki ta'limiy yo fal- [illegible] masalani qo'yadi. Nizomiy maqolotlarda ilgari surmoqchi bo'lgan [illegible] hikoya qilishdan avval mavzuga oid baytlar keltiradi. Bu [illegible] maqolotda hikoya qilishni rejalashtirgan voqeaning mavzusini [illegible] qiladi. Shoirning bu baytlari keng ommaga qaratilgan o'gitlardir. [illegible] so'ng Nizomiy tarixdan, xalq rivoyatlaridan, hayotdan olin- [illegible] kichik hajmdagi hikoyatlarni keltirib, ilgari surmoqchi bo'lgan [illegible] yanada oydinlashtiradi. Misol uchun, uning "No'shiravon va [illegible] vaziri hikoyati"ga e'tibor beraylik. Bu hikoyat ikkinchi maqolat [illegible] kiradi.

Nizomiy hikoyatni keltirishdan avval 43 baytdan iborat "Insof, [illegible] himoyasida shohga pandu nasihat" nomli parchani keltiradi. Bu [illegible] adolat shoh uchun mayoq, shohlikning tayanchi, adolat tufay- [illegible] shohning davlati barqarorligi haqida shohga nasihat qiladi. Shohga, [illegible] oldida xuddi tuproqday xokisor, xuddi yel singari qo'lida [illegible] vaqosi yo'q bir banda bo'lgin, deya o'git beradi. Keyin hikoyatni [illegible] Hikoyatning mazmuni quyidagicha:

Bir kuni No'shiravon vaziri bilan birga ovga chiqibdi. Ular bir xarob [illegible] borib qolibdilar. Shu paytda ikki qush daraxt ustida tinimsiz [illegible] ekan. Qushlarning sayrashi podshohga yoqmabdi. Shoh va- [illegible] so'rabdi: "Bu qushlar nimaga shovqin-suron qilyapti? Ular ni- [illegible] deyapti?" Vazir shohga shunday davob beribdi: "Ey shahanshoh! [illegible] sizga aytay. Ular sayramayapti, balki behudaga bir-biri bilan [illegible] Ikkovi to'yning mojarosini qilyapti. Biri ikkinchisiga qizi- [illegible] ekan, shunga sut pulini tezda ber, deb talab qilyapti: "Mana [illegible] shu tundayoq berasan. Qolganini qachon berasan?" [illegible] birinchisi so'rayapti. Ikkinchisi esa shunday javob beryapti: "Aslo

g‘am yema, agar shohimiz ana shu odam bo‘lib tursa, qalin ko‘p
Uning zulmidan hamma yoq vayron bo‘lib ketgan, men senga yuz
lab vayronalarni beraman”.

Shoh bu gaplarni eshitib, ko‘ngli vayron bo‘libdi, nolayo
libdi. U boshiga mushtlabdi. Xalqqa qilgan sitamining oxiri mana
day oqibatlarga olib kelganidan qattiq o‘kinibdi. Hatto qushlar ham
jabridan azob chekayotganidan, mamlakatni boyqushlar mahallasi
lantirib qo‘yibman-da, deya ko‘p afsuslar qilibdi. “Oqibatini o‘yla
odamlarning molini zo‘rlik bilan tortib oldim. Ammo bir kunmas
kun bu zo‘ravonligimning oqibati boshimga yetishi mumkin-ku!
menga mulk berdi, men esa xalqqa shunchalik jafo qilibman-a! Xalq
sida nomim qora bo‘lgan ekan. Ey Xudoyim, menga sharmu hayo
gin! Axir, qiyomatda men so‘roq-savollarda nima deb javob be
Shuncha ganjni qabrimga olib ketolmayman-ku! Som, Faridun
boyligini olib ketdi ekan?!”

Shu voqeadan keyin No‘shiravon tavba qilib, adolat yo‘lini
tutibdi, u adolatli shoh degan nomga munosib bo‘libdi, uning
butun dunyo bo‘ylab yoyilibdi[145]

Shu hikoyatdan keyin Nizomiy yana adolatli bo‘lish, Haq
amal qilish to‘g‘risida o‘git beradi va ikkinchi maqolot nihoyasiga
tadi.

Nizomiy o‘z davrining buyuk mutafakkiri ekani keyingi hikoyat
da yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. Shoir adolat, zolim podshohlar
shikoyat, mehnatning foydasi, odamlarga yaxshilik qilish, qiyin
lardan qo‘rqmaslik, rashk va hasadning zarari, saxovatning foydasi
baxillikning oqibati kabi hayotiy masalalarga alohida urg‘u qaratadi,
koyatlarida davrning muhim ijtimoiy masalalarini ko‘taradi.

Nizomiyning mazkur dostoni Navoiyning “Hayrat ul-abror” dos
niga ham katta ta’sir ko‘rsatdi. Nizomiyning dostoniga esa XI asrn
oxiri – XII asrning boshlarida yashab ijod etgan fors shoiri Abdulmaj
Majdud ibn Odam Sanoyining “Hadiqat ul-haqoyiq” dostoni ta’sir
(*O‘zbek adabiyoti tarixi. Besh jildlik.1977, 115-b.*).

Xorazmiyning “Maxzan ul-asror” dostoni tuzilishi. Haydar Xo
razmiyning “Maxzan ul-asror” dostoni o‘zbek tilidagi axloqiy-falsafiy

[145] Shayx Nizomiy Ganjaviy. Maxzan ul-asror (Sirlar xazinasi). Forsiydan O‘zbekiston xalq shoiri Jamol Kamol tarjimasi, 2016, 110-b.

yirik namunasidir. Asar taxminan 1409-1414-yillar
yozilgan.
Xorazmiy bu dostoni bilan o'zbek adabiyotida hikoyat jan-
katta ulush qo'shdi. Jumladan, Rabg'uziyning "Qisasi
", Sayfi Saroyining "Gulistoni bit-turkiy" asarlaridagi she'riy
hikoyat janrini Xorazmiyning hikoyatlari mavzu va g'oya jiha-
di. Zotan, Xorazmiy hikoyatlarining hammasi, xuddi Nizomiy
kabi, didaktik mazmundadir. U hikoyatlardagi didaktik maz-
tukomillashtirdi. Didaktik janrni o'z davrining ijtimoiy
bilan bog'ladi.
"Maxzun ul-asror" dostonida ko'tarilgan masalalar
Haydar Xorazmiyning "Maxzan ul-asror" asarida davom
diqqatga sazovorki, Xorazmiy har bir hikoyatga mustaqil,
asar sifatida g'oya yuklaydi. Xorazmiy o'z asarida Nizo-
Hanjaviyni hurmat bilan tilga oladi, unga so'z ganjining podshohi
yuksak ta'rif beradi. Haydar Horazmiyning "Maxzun ul-asror"i
asaridan hajman ancha kichik bo'lib, 639 baytdan iborat
Dostonda so'z va unga yuklangan vazifalar. "So'z ta'rifining
bobida muallif inson tili so'zni yozishga asos bo'lgani, ya'ni
inson so'z insoniyat singari qadimiy ekaniga, so'z gavharini bilguvchi zot
ustun ekanini madh qilib, *muharraf san'atini* qo'llaydi:

Nuqta bilan nuqta topib intizoj,
Qo'ydi alif farqina shohona toj.

Tushgach alif qomatining soyasi,
Topti ham ul soyani ham soyasi.

Ul zilli, nuqta alif zillini,
Ami alif, na'ti alif lomini.

Shoir so'zning qudratiga baho berib, oqillar va oriflarning so'zdan
maqsadiga to'xtaladi: oqillar – so'zlarni tizib, ma'nili ma'no,
paydo qiladi. Oriflar esa so'zlaganda o'sha so'zlarda o'zlarini na-
qiladilar, so'zda ifodalangan tub mohiyatga e'tibor beradilar.
va mohiyat birgalikda qudratga ega bo'ladi.

Xorazmiy oqillar va oriflarning so‘zga munosabatini, har ikkala ifaning so‘z qiymatini baholashda qaysi nuqtai nazardan qarashini hida ta’kidlaydi. Shoir oqillarga nisbatan “ahli nazar”, oriflarga nis “nuri basar” iboralarini qo‘llar ekan, ular zohiriy va botiniy ilmga gan, bu ilmlarni o‘zlarida namoyon etgan zotlar ekanligiga ishora

Ahli nazar shevasini so‘z bila,
Nuri basar mevasini ko‘z bila.

So‘z ko‘zidur ulki ko‘rar holni,
O‘z so‘zidur ulki so‘rar qolni.

So‘zda ko‘zu so‘zlaguchida nazar,
Yo‘q esa so‘z kizlaguchida xabar.

Zohiru botin xabari so‘zdadur,
O‘zgada yo‘q, har neki bor o‘zdadur.

Bu o‘rinda “hol”, “qol” so‘zlari ostidagi tushunchalar yuqorida “ahli nazar” va “nuri basar” iboralarini to‘ldirib keladi. Zotan, “hol” – nuri basarlardir, ularning tasavvurlari ilohiy jamolni mushohada boshlaydi, ular tili bilan emas, dili bilan so‘zlay boshlaydi (*Komilov N. Yuqoridagi asar, 30-b.*). Ayni paytda “qol” ahli - ahli nazarlardir. zohiriy ilmlar, jumladan, shariat ilmi sohiblaridir. Zohir ham, botin so‘zda ifoda topishiga Xorazmiy alohida urg‘u berishni maqsad qo‘ygan.

Xorazmiy, qimmatli umr o‘tib ketadi, so‘z – durdir, so‘z dunyo zurriyot kabi qoladi, deb bu bobni tugatar ekan, o‘z asarining mazmu mohiyatini alohida ta’kidlayotganday bo‘ladi.

“Musannifning vasfi xoli” bobida shoir oldingi bobdagi mahz kayfiyatni davom ettiradi. Xorazmiyning mahzun kayfiyatiga sabab g‘am bilan oshno bo‘lganida, ulfati va hamsuhbati g‘am ekanligida bois uning ko‘z yoshidan – boda, bag‘ridan – kabob, yurak dardidan nuql (gazak), fig‘onidan – rubob kuyi yaralgan va keyingi baytlarda shu ruh davom etgan.

Ammo Xorazmiy shu kayfiyat bilan cheklanib qolmaydi. Uni o‘git va nasihatlari mahzun kayfiyatiga hamohang emas. Bu kayfiyatda maqsad – “mo‘jizatek so‘z” yoki “anglagutek ko‘z” orqali ilohiy sirlar

da'vat qilishdir. Quyidagi bayt bu maqsadni yanada ochiqroq

kerak ma'niyu ma'nida zavq,
aguvchida so'z uchun dardu shavq.

dagi ma'ni – ishqning mohiyati, ma'nidagi zavq – ilohiy mu-
dan zavqu sururga to'lishdir, dardu shavq - ishqning alangalanishi
ishqning riyozatidir. Bularning manbai esa so'zdir.

Sulton Iskandar madhi. Shu bobning oxirida Sulton Iskandar She-
madh qilinadi – uning Iskandaru Doroday buyuk shoh, sohib ka-
uning adolatidan dunyo ham, dinu diyonat ham faxrlanadi, ilmda
, shariat va tariqat ruknlarini chuqur egallagan, siyrati va suvrati
day go'zal, xuddi Rustami Dostonday qilich tortadi va h. Bu parc-
qasida janriga mansub bo'lib, alohida bob sifatida berilmagan bo'lsa
, janr nuqtai nazaridan bobning oldingi qismidan tamomila farq qi-

"Kitob yozilishining bayoni" bobida Xorazmiy bu dostonini yozish-
boshlagani va Iskandar Mirzoning ko'p himmat va saxovat ko'rsatgani,
niydan bahra olib bu asarini yozgani haqida so'z yuritadi.

"Bo'z to'quvchi kampir va bazzoz hikoyati". "Mav'iza" (o'git,
nasihat) bobida xalq hikmatlari, maqollaridan, hayotiy detallardan foy-
dalangan holdaYu o'quvchiga hayotda to'g'ri bo'lish, to'g'ri va halol
yashash, Tangri berganiga rozi bo'lish, boylarga hasad qilmaslik, bosh-
qalarga yomonlikni ravo ko'rmaslik, birning ustiga o'nni qo'yib sotmas-
lik va boshqa bir qator misollarni keltiradi.

Bu mav'iza orqali Xorazmiy "Bo'z to'quvchi kampir va bazzoz
hikoyati"ga zamin yasaydi, hikoyaning asosiy g'oyasiga, aytmoqchi
bo'lgan voqeaga ishora qiladi. Hikoyatning mazmuni quyidagicha:

Kufa shahrida ilohiy ilmlarni egallagan bir shayx bozorga bordi.
U yurib borib, bir bazzozning do'koni qarshisida o'tirdi. Bazzozning
do'koni asl mollar bilan to'la ekanini ko'rdi. Bazzozning butun umri
savdo bilan o'tgan edi. Shu payt bazzozning oldiga bir qari, arang na-
fas olayotgan, so'zlashga ham madori yo'q, ko'zlarida hayot uchquni
so'ngan kampir oyog'ini sudrab kelib qoldi. Kamir qo'ynidan bir parcha
bo'zni chiqarib bazzozga uzatarkan: "Manovini olginu bahosini aytgin",

dedi. Bazzoz bo‘zni qo‘liga olib, kampirga bir talay yolg‘onni [illegible] ketdi: “Bo‘zingizning momig‘i past, iplari ham dag‘al ekan. To‘[illegible] lishga ham yaramaydi, yuvsa ishdan chiqadi. Bu matongizdan ko‘ylak ham tikib bo‘lmaydi, tuzukroq narxga arzimaydi”. Shundan keyin kam pir do‘kondor bazzozga dardini to‘kib soldi: “Ey sohib karam [illegible] boshing omon bo‘lsin, bu dunyoda aslo g‘am ko‘rmagin. Men bir [illegible] hora tul ayolman, ojiz, bechoraman. Jonimni jabborga berib, ikki [illegible] shu bo‘zni to‘qidim. Bir nechta farzandim yo‘limga termilib o‘tiribdi. Mayli, nima desang deyaver, Xudoga soldim. Qancha baholasang, bo‘[illegible] pulini bergin”. Bazzoz o‘lchagich gazini olib, matoning bo‘yi-[illegible] ham urib qoldi va kampirga bir-ikki dirham berdi. Kampir oyog‘[illegible] arang sudrab bosganicha, uyiga yo‘l oldi. Shu payt bo‘z sotib olgani [illegible] odam kelib, do‘kondorga dedi: “Ey xojam, menga shunday bo‘z kerakki, bu dunyoda undan yaxshisi bo‘lmasin. Mayin, tekis to‘qilgan bo‘lsin, ipida aslo nuqsoni bo‘lmasin”. Do‘kondor bazzoz qaysi bo‘zni ko‘rsatsa, xaridor aybini topaverdi. Shunda do‘kondor: “Shoshmay turing, hozir sizga shunday bo‘z berayinki, ilgari bunaqasini ko‘rmagansiz. Momig‘i pillaning tolasidan ham mayin, iplari nihoyatda nozik”. Xaridor bo‘zni ko‘rgandan keyin, lol bo‘lib qoldi va bahosini so‘radi. Bazzoz bo‘zni ancha qimmat bahoga sotib olib, o‘z yo‘liga ketdi. Shunda Haq yo‘lini tutgan pir bazzozning oldiga kelib dedi: “Ey birodar, ijozat bersang, do‘koningga kiray. Agar menga o‘xshaganini istasang, yer yuzini qidi-rib topolmaysan. Mening a’molim zohiriy va botiniy ilmlardir, o‘zim bir mo‘minman. Bu olamni qancha kezdim, ammo sen singari komil avliyo-ni ko‘rmagan edim. O‘sha bo‘z matoning momig‘i, seningcha, ravshan emas, ipi nursiz, mato xuddi bo‘yraga o‘xshaydi. Sen bo‘z matoga bir nazar solding-u eng nafis matodan ham a’lo bo‘z ekanini bilgan eding. Bo‘zning momig‘i bilan ipi bir xilda nafis, mayin, bir tekisda to‘qilgan edi”. Pirning bu gaplaridan bazzoz qattiq xijolat bo‘ldi, muammoni hal yoqli qilishga jazm etdi va bu qilig‘ini tark etdi.

Bu hikoyatdan keyingi mav’iza har qanday odamzodni insofga chorlaydi. Xorazmiy Haq yo‘liga kirgan pirning bazzozga bergan nasi-hatini davom ettirib, xoja singari ortig‘ini istagan odamning puli tezlik bilan qo‘lidan chiqib ketadi, savdoda foydani ziyon bilan baravar tutgin, deya nasihat qiladi. Ayniqsa, quyidagi baytlari mazkur mav’izaning eng diqqatga sazovor baytlaridir:

Kayr etagina uzun tut qo‘lung,
Me’ru malaxdin ayama sarquting.

Janda sharbat nechakim bo‘lsa kam,
Yarpa to‘kar jur’ani sohib karam.

“Hotam Toy hikoyati”. “Hotam Toy hikoyati” yuqoridagi hikoyatning davomi bo‘lib, saxiylikni ulug‘laydi, inson eng ulug‘ mavjudot ekanini ta’kidlaydi. Hikoyatda aytilishicha, arab mamlakatidan kelayotgan karvon yo‘lda oziq-ovqatdan qiynalib qolmaylik, deb o‘ylab, Hotam Toy hududiga tushdilar. Karvon orasida bir tentak odam ham bor edi. U: “Ey Hotam, noming karaming tufayli olamga mashhur bo‘ldi, biz ham bugun senga mehmonmiz”, dedi. U gapini tugatmagan ham ediki, karvonning semiz tuyalaridan biri xastalanib qoldi. Odamlar haligi tentakka: “Sen mehmonsan, tilingni tiysang, yaxshi bo‘lardi, deb tanbeh berdilar. Xullas, Hotam tuyani so‘yib, karvonni mehmon qildi. Erta tongda karvon yana yo‘lga otlandi. Shu payt uzoqdan ot choptirib kelayotgan odamlar ko‘rindi, ular bir tuyani ham olib kelayotgan edilar. Bu tuya kechagi tuyaning aynan o‘zi edi. Karvon bu ahvolni ko‘rib, otliqlardan so‘radilar. Otliqlar shunday javob berdilar: “Kechasi Hotam tushimizga kirdi, ko‘zlari yoshlangan. U bizga aytdiki, bugun mehmonlar kelgan edi, men ulardan bir tuya qarz olib so‘yib, ularni mehmon qildim dedi va tuyaning belgilarini so‘zladi. Hotam bizga, tezroq bo‘linglar, karvon hozir otishi bilan ketadi, aynan ularning tuyasiga o‘xshaganini olib kelib, karvonga yetkazinglar, deya bizni shoshirdi. Kechagi so‘yib yegan tuyasidan ularga og‘irlik kelmasin, menga esa halol bo‘lsin, dedi”.

Hikoyat qisqa bo‘lsa-da, bitta detal – Hotam Toyning saxovatpeshaligidan bir qirrasini hikoya qilish orqali katta ma’noni chiqargan. Hikoyadan keyin keltirgan birinchi ma’vizada insonni dirham emas, saxovat va karam boy qilishi, odamning dushmani – jig‘ildoni ekani, odamni tomoq tashvishi xor qilishi, ortiqcha yegan odam qusishi va uning qusig‘idan itlar bahramand bo‘lib, to‘yishi va b.qator axloqiy-ta’limiy masalalarni ilgari suradi. Hikoyatda aytilmagan, ammo inson tabiatida mavjud ko‘z ochligi bilan Xotamning saxiyligi bir-biriga zid qo‘yilgan.

Ikkinchi ma’vizada Xorazmiy fasafiy masalalarni ilgari suradi. Molu davlat yig‘ishga hamma talabgor, ammo boylikni sarf qilish ular uchun nihoyatda o‘limdan ham og‘ir; bu dunyoda ko‘p kulib, vaqtini

xush o‘tkazgan odam oxirida yuz ming marta yig‘laydi; aqlning [illegible] jaholatga o‘rin yo‘q bo‘lganiday, mol-dunyoga ruju’ qo‘ygan inson [illegible] zili yo‘q yo‘lda yurganga o‘xshaydi, bu bilan esa inson o‘zini o‘zi [illegible] gan bo‘ladi va h. Shu singari bir-biriga bog‘liq, biri ikkinchisini [illegible] keladigan illatlar Xorazmiyning falsafiy qarashlari shakllanishiga [illegible] bo‘lgan. Inson o‘zini nazorat qila olgandagina, yuqoridagiday [illegible] muammolarning sirlarini anglay bilgandagina, o‘zini o‘zi mol-[illegible] ruhan tobelikdan ozod qiladi.

“Mahmud G‘aznaviy haqida hikoyat” mazmuni va [illegible] ko‘tarilgan masalalar. “Maxzan ul-asror”da Mahmud G‘aznaviy [illegible] qida ham hikoyat bor. Xorazmiy bu hikoyatda shoh Mahmuddan [illegible] miskin pir ma’naviy jihatdan ancha boy va yuksak ekanini ko‘rsatgan.

Mahmud G‘aznaviy a’yonlari bilan qish kunida ovga chiqdi. [illegible] bir xaroba kulba qarshisidan chiqib qoldilar. Mahmud G‘aznaviy [illegible] baga kirib, sochlari to‘zib ketgan, nihoyatda badbashara bir pirni ko‘rdi. U Mahmudga e’tibor bermadi, “kel,o‘tir” yoki “ket” deb aytmadi. [illegible] ibodatini tugatgandan keyin, Mahmuddan: “Oting kim? Nima uchun bu yerga kelding? Bu yerga hech kim kelmas edi”, deb so‘radi. Mahmud o‘zini tanishtirdi. U pirga, bunday sovuq kunda bu yerda yashashingiz umringizga zomin bo‘ladi, sizga shahardan biron go‘sha topib beraylik, deb aytdi. Shunda pir:

Bilki, bu yo‘l ustida o‘tguchimiz,
Ayla kelduk, yana ketguchibiz, -

deya javob berib, shohga ta’nalar qildi: “Yaratgan meni hech narsaga muhtoj qilmadi. Sen esa muhtojlikda yashaysan, men faqru [illegible] davlatida boyman, agar sendan biron narsa ta’ma qilsam, sendan battar bo‘laman, undan ko‘ra, rizq ilinjida darbadar kezganim yaxshi. Qani ayt-chi, mabodo ajal kelib qolsa, davlatingni qaytara olasanmi yoki ajalni mi?” Shoh pirning bu gapidan qattiq xafa bo‘lib, unga, agar sening [illegible] hingga ajal kelib qolsa-chi, sen nima qilasan, deb savol berganda

Pir tabassum qilibon urdi jo‘sh,
To‘tisi uchtiyu qafas qoldi bo‘sh.

Bu hikoyatdan keyin keltirilgan ma’vizada pirning zohiriy olami emas, balki botiniy olami boy ekanini ko‘rsatishni maqsad qilib, “surati vayronayu ma’nisi ganj” deya ta’riflaydi. Pir singari ishqqa doimiy ham

...lotlarning hamdamiyu hamnafasi ham, otasiyu onasi va yori ...ekanini ta'kidlaydi.

...Xorazmiy "Maxzan ul-asror" asarini yozishda xalq tili boy..., xalq og'zaki ijodidan unumli foydalandi. Go'zal o'xshatishlar ...dan, "Musannifning vasfi holi" bobida shoir o'z yuragini ...gan aha'mga, turli o'y-xayollarini sham' tutuniga, xayolga ...qinirlamay o'tirgan holatini shamdon ostiga qo'yilgan laganga ... Bu holat esa shoirning xayoloti boy ekaniga bir dalildir. Shu ..., aha'm va tutun timsollari orqali o'zining axloqiy va falsafiy ...ining samarasiga ishora qiladi.

...zlar tizimining tazod asosiga qurilgani ham Haydar Xoraz... hikoyatlarining muhim qirralaridan biridir. Har bir hikoyatda ta... bo'ladi bor. Yuqoridagi hikoyatlarda bazzoz bilan kampir, befarosat ... bilan Xotam Toy, Mahmud G'aznaviy bilan pir kabi obrazlar ta... bir namunasidir.

...Maxzan ul-asror" dostoni aruzning sari' bahrida "musaddasi mat... mahzuf" vaznida (muftailun muftailun foilun) yozilgan.

...Haydar Horazmiy "Maxzan ul-asror" asarini yaratish bilan o'zbek ...sida she'riy hikoyatning rivojiga munosib hissa qo'shdi. "Max... ul asror"dagi hikoyatlarda u falsafiy, ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-... masalalarni ilgari surgan. Uning mazkur hikoyatlari komil in... tarbiyalashga xizmat qiladi. Umuman, Haydar Xorazmiy bu asari ... uzoq tarixga ega bo'lgan falsafiy-didaktik dostonchilikning yangi ... boshlab berdi.

...ul va Navro'z" dostoni haqida. O'zbek mumtoz adabiyotida ...l va Navro'z" dostoni Lutfiyniki degan qarashlar uzoq yillar davo... hukmron bo'lib kelgan edi. Keyingi yillarda topilgan manbalar va ...alar natijasida bu doston Haydar Xorazmiy asari ekani ma'lum ...bi.

...Ahmad Xudoydod Taroziy "Funun ul-balog'a" asarida bir ... bor "Mavlono Haydar" taxallusini keltiradi. U bir o'rinda tashbeh ...sbeh-ul-kinoyat) san'atiga Mavlono Haydardan quyidagi parchani ...adi:

Kumush inju qilib gul yaprog'ini resh,
Asal ustinda ari chayqadi nesh.

Tong otquncha ayoq tutmoq, bosh urmoq,
Yuzuk o‘ynamoqu barmoq yoshurmoq.

Baliq bo‘g‘zidin oqti durri marjon,
Sadaf qursog‘idin sachradi marjon…

Bu baytlar Lutfiyga nisbat berib kelinayotgan “Gul va Navro‘z” dostonida aynan shu shaklda beril gan (Lutfiy. Devon. Gul va Navro‘z. Doston. Toshkent. Badiiy adabiyot nashriyoti. 1965, 435-b.). Faqat ayrim qo‘lyozmalarda *marjon* so‘zi o‘rniga *har yon* so‘zi qo‘llangan.

Shuningdek, Zahiriddin Muhammad Bobur “Aruz risolasi” asarida Haydari Turkiyning “Gul va Navro‘z” dostoni borligini aytadi va unga misol keltiradi. Mavlono Haydar, Haydari Turkiy – bitta shaxs, ya’ni Haydar Xorazmiydir

“Gul va Navro‘z” dostoni romantik dostonlar turkumiga kiradi. Doston hamd, na’t, madh, “Sababi nazmi kitob” va 120 bobdan iborat. Doston Iskandar Mirzoga bag‘ishlangan, deb aytiladi. “Gul va Navro‘z” dostonining oxirida ko‘rsatilishicha, u 814/ 1411-12 yillarda yozilgan.

“Gul va Navro‘z” dostonining qisqacha mazmuni. Navro‘z mamlakatining shohi Farrux befarzand edi. Nihoyat, xotini yukli bo‘lib, navro‘z kuni o‘g‘il tug‘di. Bola navro‘z kuni tug‘ilgani uchun uning ismini Navro‘z qo‘yadilar. Navro‘z aqlli, ko‘p hunar egasi, bilimli bo‘lib o‘sadi. Kunlarning birida Navro‘z do‘stlari bilan dunyo go‘zallari haqida suhbatlashib o‘tirgan edi, qadahidagi mayga qarab, o‘zining aksini ko‘rib, o‘z go‘zalligiga mahliyo bo‘lib qoladi. Navro‘z oyna so‘raydi. Uning qo‘liga oyna beradilar, Navro‘z oynadagi o‘z aksiga qarab, hushidan ketib yiqiladi. Shundan keyin Navro‘z tushida Farxor mamlakatining malikasi Gulni ko‘radi. Navro‘z Gulni qidirib topadi. Ammo bu paytda Gul Chin xoqoniga uzatilayotgan edi. Navro‘z Gul bilan qochib ketadi. Ular kemada ketayotganlarida dengizda bo‘ron ko‘tarilib, kema halokatga uchraydi. Dengiz to‘lqini Navro‘zni Yaman mamlakatiga olib ketadi. Gulni esa to‘lqinlar Adan mamlakati tomonga oqizib ketadi. Ular to‘fondan sog‘-omon sohilga qutulib chiqadi.

Gul dengizdan qutulib chiqqandan keyin Adan mamlakati chegarasiga borib qoladi. Uni odamlar, Adan mamlakatiga boradigan yo‘llar xatarli, deb ogohlantiradilar. U yo‘lda arslonlar uya kurgan yerdan chiqib

...ва yirtqich arslonlarni yengadi.

...dan va Yaman mamlakatlari bir-biriga azaldan dushman edilar. Gul ...ada tadbirli, jasur qiz bo'lgani uchun, Adan g'avvoslarini vahshiy ...lar hujumidan qutqarib qoladi. Gulning ko'rsatgan jasoratlariga ...shohi Badi' qoyil kolib, uni o'z qo'shiniga bosh qilib tayinlaydi va ...davlatiga qarshi urushda foydalanmoqchi bo'ladi. Yaman shohi ...ham Navro'zni qo'shiniga lashkarboshi qilib tayinlaydi va Yaman ...qo'shinlariga qarshi jangga otlantiradi. Ikki davlat o'rtasida jang ...adi. Gul jang oldidan Yaman tomonga choparlar yuboradi. Ya... shohining Bahrom degan lashkarboshisi bor edi. Uning «qonxo'r» ...bor edi. U Navro'zga hasad qilib yurardi. Shuning uchun birinchi ...jang maydoniga chiqadi. Jang paytida Bahromni Gul qilich bi... chopib tashlaydi. Shu payt Navro'z na'ra tortib maydonga otiladi. ...larda yakkama-yakka olishuvga tayyorlanadilar. Olishuv avjiga ...paytda Gul Navro'zni ovozidan tanib qoladi va hushidan ketib ...adi. Niqobdagi lashkarboshi Gul ekanini Navro'z sezib qoladi va ...ni uloqtirib, o'zini yerga otadi.

Bu voqeadan keyin Yaman va Adan podshohlari urushni ...tadilar. Har ikkala mamlakat shohlari Gul bilan Navro'zga qattiq ...lanib, ularga suyanib qoladilar. Shu orada farzandlarini yurtma-yurt ...yurgan Navro'z bilan Gulning otalari kelib qoladilar. Har ikkala ...ygan yoshlar qayerda yashashlari kerakligi to'g'risida hammalari ...bahslashadilar. Shunda Navro'zning otasi Farrux bahslashayotgan ...larga mamlakatlarni birlashtirib, hamjihat bo'lib yashashni taklif qi... Hukmdorlar Farruxning maslahatini qabul qiladilar. Farxor, Adan, ...va Navshod davlatlari birlashadi va Navro'z shoh bo'ladi.

...doston mazmunidan ko'rinib turibdiki, xalq dostonlaridagi motivlar ...farzandsizlik, tush va safar motivlari mazkur dostonning asosiy syuje... tashkil qiladi.

XVII asrdan keyin yaratilgan romantik dostonlarning deyarli ham... "Gul va Navro'z" dostonidagi motivlar bor. Jumladan, Nishotiy... "Husnu Dil" dostonidagi safar motivi bilan "Sanobar" xalq kitobi... va ko'plab xalq dostonlaridagi safar motivi yoki "Gul va Navro'z", ...aliyning "Bahrom va Gulandom" dostonidagi farzandsizlik motivi ... "Oshiq G'arib va Shohsanam" dostonidagi farzandsizlik motivi ...ligini misol qilib keltirish mumkin. Dalil sifatida sharq xalqla-

ri dostonlarining ko‘pida uchraydigan farzandsizlik motiviga o‘[illegible] qarataylik: “Qissai Sayfulmuluk”da shoh Osim farzand ko‘rmay, [illegible] Xudodan farzand so‘rab o‘g‘il ko‘radi, o‘g‘lining ismini Sayfulmuluk qo‘yadi; “Bahrom va Gulandom” dostonida Rum mamlakati podshosi farzand ko‘rmay, oxiri Xudoning marhamati bilan farzandli bo‘ladi va o‘g‘lining ismini Bahrom qo‘yadi. Bu voqealar har ikkala dostonning boshida beriladi, har ikkala dostonda safar motiviga zamin tayyorlanadi, Shuningdek, mazkur dostonlar “Gul va Navro‘z” dostoniga bu jihatdan hamohang. Sayfulmuluk otasi hadya qilgan to‘nda qizning suratini ko‘rib, oshiq bo‘lib qoladi. Bahrom ham Gulandomning suratini ko‘rib oshiq bo‘ladi va h (*Rahmonov N. O‘zbek adabiyotini davrlashtirish masalalari.., 99-b.*). Shubhasiz, bunday uyg‘unliklar romantik dostonlarning xalq dostonlari zaminida shakllanganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga Sharq adabiyotida, jumladan, turkiy xalqlar dostonlarida bu motivlar asosida shakllangan dostonlar bir-biridan oziqlangan va bir tizimni hosil qilgan. O‘zbek adabiyoti tarixida bu tizim aynan “Gul va Navro‘z” dostonidan boshlanganini ham e’tirof etish kerak.

“Gul va Navro‘z” dostoni 595 baytdan iborat bo‘lib, Nizomiy Ganjaviyning «Xusrav va Shirin» dostoni vaznida – aruzning hazaji musammani dasi mahbun bahrida (*mafiylun mafoiylun faulun*) yozilgan.

O‘zbek tilidagi “Gul va Navro‘z” dostoni yozilgunga qadar fors adabiyotida shu nomda ikkita doston yozilgan: birining muallifi Xoja Kirmoniy bo‘lib, u Kirmon shahrida Muzaffariylar sulolasining asoschisi hukmdor Muboriziddin Muhammad saroyida (713/1313- 760/ 1358) yashab ijod qilgan; ikkinchi dostonning muallifi Jaloliddin Ahmaddir (u mohir shoir bo‘lish bilan birga, tabib ham bo‘lgan, shuning uchun Jalol Tabib deb ham aytiladi).

“Gul va Navro‘z” dostonining hozircha ma’lum bo‘lgan qo‘lyozma nusxalari o‘n bitta bo‘lib, ular Budapeshtda, Parijda, Venada, Istanbulda, Londonda, Qozonda saqlanadi. Bu dostonlarning tanqidiy matnini tayyorlash o‘zbek adabiyotshunoslari oldida turgan kelgusidagi vazifalardandir. Ana shunda doston yuzasidan bo‘layotgan munozaralar, bahslar nihoyasiga yetadi.

Savol va topshiriqlar

1. Haydar Xorazmiy haqida qaysi manbalarda ma’lumotlar bor? Sharhlab bering.

1. Nizomiyning “Maxzan ul-asror” dostoni tuzilishini aytib bering.
2. Nizomiy dostonidagi “No‘shiravon va uning vaziri hikoyati” mazmunini so‘zlang.
3. Haydar Horazmiyning “Maxzun ul-asror”ida qanday masalalar ko‘tarilgan?
4. Xorazmiy oqillar va oriflarga nisbatan qanday iboralarni ishlatadi? Bu iboralarni sharhlang.
5. “Bo‘z to‘quvchi kampir va bazzoz hikoyati” mzmunini so‘zlab bering.
6. “Hotam Toy hikoyati” mazmunini so‘zlab bering.
7. “Mahmud G‘aznaviy haqida hikoyat”da qanday masalalar ko‘tarilgan?

Lutfiy (1366-1465)

Reja:

1. Lutfiyning o‘zbek adabiyoti tarixida tutgan o‘rni
2. Lutfiy ijodining janrlar tasnifi, g‘azallari mazmuni.
3. Lutfiyning ruboiy va tuyuqlari.
4. Lutfiy ijodida fard va xalq og‘zaki ijodi janrlari.
5. Lutfiy – mutasavvuf
6. Lutfiy temuriy shahzodalar homiyligida.

Tayanch so‘z va iboralar: *malik ul-kalom, tarixiy va ilmiy manba-lar, she’r, devon, matla’a, masnaviy, suluk, tatabbu, qasida, g‘azal*

Lutfiyning o‘zbek adabiyoti tarixida tutgan o‘rni. Lutfiy XIV asrning oxiri – XV asrning o‘rtalarida yashab ijod qildi. Mavlono Lutfiy o‘z zamondoshlari orasida “malik ul-kalom” (Alisher Navoiy ta’rifi) “so‘z lutfida yagonai davron” (Xondamir ta’rifi) shoir sifatida shuhrat qozondi. Uning bizgacha yetib kelgan asarlari tarixiy va ilmiy manbalarda Lutfiy taxallusi bilan berilgan. Mavlono Lutfiy turkiy va fors tillarida ijod qildi.

Alisher Navoiy Mavlono Lutfiy haqida bir necha asarida to‘xtalgan. Bu, shubhasiz, Lutfiy ijodining jahonshumul mavqei va sermahsulligi sababidandir.

Shoirning ijodi juda erta boshlanib, umrining so‘nggi kunlarigacha ham ijod bilan mashg‘ul bo‘lgan. Manbalarda xabar berilishicha, shoir “uftad” radifli g‘azalini 99 yoshida – vafot etgan yili yoza boshlagan. Navoiyning aytishicha, Lutfiy bu g‘azalini tugata olmagani uchun, uni davom ettirib tugatishni Abdurahmon Jomiyga vasiyat qilgan. Jumladan, Navoiy “Majolis un-nafois” asarida Lutfiy to‘g‘risida ma’lumot berganda, yuqoridagi she’r haqida ham to‘xtaladi: “Mavlono Lutfiy (alayhir-rahma) – o‘z zamonining malik ul-kalomi erdi, forsiy va turkiyda nazir yo‘q erdi, ammo turkiyda shuhrati ko‘prak erdi va turkcha devoni ham mashhurdur va mutaazzir ul-javob matla’alari bor, ul jumladin biri bu durkim:

Nozukluk ichra belicha yo‘q tori gisuyi,
O‘z haddini bilib, beli din o‘lturur quyi.

Yana biri bukim:

Ayrildi dilbarim meni oshufta sochdin,
Solli kamand bo‘ynuma ikki qulochdin.

Va Mavlononing “Zafarnoma” tarjimasida o‘n ming baytdin ortuq-roq masnaviysi bor, bayozg‘a yozmog‘on uchun shuhrat tutmadi va lekin [illegible] qasidago‘y ustodlardin ko‘pining mushkul she’rlariga javob aytibtur va yaxshi aytibtur. To‘qson to‘qqiz yashadi va oxir umrida radifi “dir” she’ri ayttikim, zamon shuarosi barcha tatabbu’ qildilar, hech [illegible] matla’ni oncha ayta olmadilar va ul matla’ budurkim:

Ey zi zulfi shab misolat soyaparvar oftob,
Shomi zulfatro ba jon moh dar bar oftob.
(Dunga o‘xshash zulfingdan quyosh (yuzing) soyaparvardir,
Tun kabi zulfingda oy o‘rniga quyosh chiqqandir).

Va o‘tar vaqtinda bu g‘azal matlainkim, tuganmaydur erdi, vasiyat qilibkim, hazrati maxdumi Nuran tugatib, o‘z devonlarida bitisunlar va [illegible] matla’ budurkim:

Gar kori dili oshiq bo kofiri Chin aftad,
Beh z-onki, ba badxo‘i bemehri chunin aftad.
(Agar oshiqlar dilining ishi chin kofirga tushsa, shu singari bemehr, [illegible] tushgandan ko‘ra yaxshidir.)

Mavlono yigitligida ulumi zohiriyni takmil qilg‘ondin so‘ngra, Mavlono Shahobiddin Xiyoboniy (alayhirrahma) qoshida sufiya tariyqi-da ham suluk qilg‘ondur. Aziz va mutabarrak kishi erdi.

Bu faqir borasida ko‘p fotihalar o‘qubtur. Umed ulkim, chun dar-vesh kishi erdi, ba’zi mustajob bo‘lmish bo‘lg‘ay.

Mavlononing qabri shahr navohisida Dehi Kanordakim, o‘z maska-ni erdi, andadurur” (*Alisher Navoiy. MAT, 13–tom.., 61–62–b.*). Navo-iyning bu e’tirofidan Lutfiyning butun ijodi, shaxsiyati, obro‘-e’tibori, [illegible] olimonlik mahorati, e’tiqodi va boshqa qirralari haqida ma’lumotga ega bo‘lish mumkin.

Shu o‘rinda aytish kerakki, Lutfiyning ”oftob” radifli g‘azaliga za-monasining eng kuchli shoirlari tatabbu bog‘lab, birontasi ham Lutfiy

darajasida ayta olmagan ekanlar, Navoiy ham uning bu radifli g'
tatabbu yozganmi degan savol tug'ilishi mumkin. Garchi Navoiy
tabbu yozgani haqida biron tarixiy ma'lumot saqlanmagan bo'lsa
Navoiyning "quyosh" radifli g'azali Lutfiyning "oftob" radifli g'
tatabbu deb e'tirof etiladi. Navoiyning "quyosh" radifli g'azali,
Lutfiyning yuqorida keltirilgan "oftob" radifli g'azalining matla'i
aruzning *ramali musammani maqsur* (foilotun foilotun foiloton
vaznida yozilgan. Navoiyning bu g'azali 9 baytdan iborat. Namuna
tida g'azalning matla'ini keltiramiz:

Shom kim tun pardasinda ayladi[146] ixfo quyosh,
Parda olib yuzdin ul oy ayladi ifsho quyosh.

Lutfiyning "oftob" radifli g'azalidan faqat matla'si borligi
she'rning mazmun-mohiyati haqida to'liq xulosa chiqarish imkoni
Ammo o'sha ikki bayt matla'ning o'zidanoq Lutfiyning tashbehlari
zulfning tunga o'xshatilishi va yor yuzining oftobga, ya'ni quyo
o'xshatilishi takrorlanmas timsol ekani ayon bo'lib turibdi. Ammo
yosh yorning qora zulfi soyasida kolib ketgan. Qolaversa, tunda quyo
emas, oy chiqishi tabiiy hol, ammo yorning qora zulfi – tun orasida
emas, quyosh – yorning yuzi charaqlab turibdi. Yorning quyoshsi
yuzi oy o'rniga tunni yoritib, har tomonga nur sochib turibdi. Lutfiyn
bayti mazmuni shunaqa.

Endi Navoiyning "quyosh" radifli g'azalining matla'i mazmuniga
e'tibor beraylik. Baytning mazmuni quyidagicha: shom (ya'ni yorning
qora sochi rangi) tun pardasi (qora soch) ortiga quyoshni (yorning yuz
ni) yashirdi, oy yuzli dilbar yuzidan pardasini olib quyoshni fosh qild
quyosh yorning yuzi oldida nursiz edi.

Har ikkala baytning mazmunan bir-biriga yaqinligidan anglash
mumkinki, Navoiy ham Lutfiy g'azalidan ilhomlangan bo'lishi tabiiy hol

Lutfiyning jahonshumul shoir ekani doimo Navoiyning diqqat-mar
kazida bo'lgan. Navoiy «Badoyi' ul-bidoya» devonining debochasida
Amir Xusrav Dehlaviy, Xoja Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy singa
ri ulug' shoirlar qatorida Sakkokiy va Lutfiyning shuhratiga alohida baho
beradi. Navoiyning ta'rificha, Sakkokiyning shirin baytlari Turkistonda
shuhrat topganini, Lutfiyning she'rlari Iroq va Xurosonda tarqalganini

[146] E.Rustamovning kitobida *ayladi*; MATda (2-tom. 215-b.) *istadi*.

...(*Alisher Navoiy. MAT. T.:1987, 14-b.*). Zotan, Lutfiyning ... turkiyzabon o'lkalarga yoyilganini va e'tirof etilganini ... ham tasdiqlaydi:

... Hirida yo'q kim aning zulfi vasfida,
... sha'ri, Lutfiy, Xitou Xo'tanda.

... davrida ham, keyingi davrlarda ham zamonaning mash-... tomonidan Navoiydan keyingi o'rinda turadigan shoir ... etilgan. Navoiy Lutfiy g'azaliga bog'lab yaratgan uchta ... mazkur devoniga kiritgan.
... Muhammad Kushtigir Navoiy bilan bo'lgan suhbatida ... uning zamondoshlari Atoyi, Sakkokiy, Gadoiy kabi shoirlar ... so'ralib, "Ulardan qaysi biri yaxshi yozadi?" deb so'raganda, ... "Hercha yaxshi aytibdurlar", deya javob beradi. Pahlavon Mu-... takroran shu savolni berganda, Navoiy "Lutfiy" deb javob ber-... (*I. Rustamov. Ko'rsatilgan asar, 100-b.*).

... ijodining janrlar tasnifi, g'azallari mazmuni. Bugungi ... mavjud ma'lumotlar shuni tasdiqlaydiki, Lutfiyning ijodiy me-... bo'yicha quyidagi miqdorni tashkil etadi: g'azallar – 372 ta ... misra; qasidalar – 3 ta bo'lib, 214 misra; to'rtlik (tuyuqlar) ... bo'lib, 460 misra; fardlar 60 ta bo'lib, 120 misra; ayrim baytlar ... bo'lib, 44 misra.
... ma'shuqaning tashqi go'zalligiyu ichki olami, vafosiyu jafosi butun ... bir g'azalning boshidan-oxirigacha davom etadi. Bu tarifu tavsif-... shoir ma'shuqani go'zallikning mukammal timsoli qilib yara-... Shuning uchun ma'shuqaning visoli – rohat, hajri –balo, ammo yor ... oshiqqa keltirgan baloning evazi bor. Bu evaz – sevikli yor-... dudog'i, hajrdan to'kilgan qonlar evaziga oshiq yorning dudog'idan ... olsa, bas. Shu istak bilan qilgan duolari oxiri ijobat bo'ldi ... buyurdi:

... Alhamdillohki keldi dilraboyim,
... Azizon, ko'zi cho'lpon, to'lun oyim.

... Nevar jonim, pari paykar, habibim,
... Visoli – rohatim, hajri – baloyim.

Yuzi gul, sochi sunbul, bag‘ri toshim,
Muhiblarni unutqan bevafoyim.

Murodim davlati, baxtim latifi,
So‘zi shirin nigori jonfizoyim.

Yana tan sori borgon ruh yondi,
Buyon kelgach safardin mahliqoyim.

Qonimni hajr ila to‘kti yozuqsiz,
Dudog‘ingdin tilarman xun bahoyim.

Farah qil, Lutfiykim, dildor keldi,
Ijobat bo‘ldi hazratta duoyim.

Bu qadar maftunkor, jozibali, ayni paytda jafokor yor tasviri dunyoviy muhabbatga bo‘lgan tashnalikdan paydo bo‘lgan. Yorning g‘azalda keltirilgan hamma sifatlari, tashqi go‘zalligi *tansiq us sifot* san’atini hosil qilgan.

Ayrim hollarda yorning jafosidan, noz-karashmalaridan azob chekkan qahramon umidsiz kayfiyatga tushganday bo‘lib tuyuladi. Aslida baytlarning ma’nosi umidsizlikni emas, balki hijronning avj cho‘qqisini ifoda etadi. Quyidagi baytlarga e’tibor beraylik:

Janozamning kovurgokina bog‘lang nomai shavqim
Kim, ul nomehribon topqay xabar bu joni zorimdin.

Ayur Lutfiy aning uzrin ne deb, mahsharda bo‘lg‘aymen,
Jafo birla agar qonim to‘kub o‘tsa mazorimdin.

Oshiqning ma’shuqaga yetkazmoqchi bo‘lgan oxirgi orzusi bor. oshiq janozasi kuni ma’shuqaga aytolmagan dardlarini nog‘ora sadolari orqali yetkazishni vasiyat qilmoqda, toki rahmsiz yor marhum oshiqning ohu zorlaridan xabar topsin.

Bu baytda oshiqning o‘kinchi yoki zolim yoridan yuz o‘girish kayfiyati yo‘q, aksincha, qabrda yotganda ham yorning jafolarini qabul qiladi, chunki oshiqning muhabbati abadiy. Chinakam muhabbatning samimiy ifodasi, oshiqlik qismatini bo‘yniga olish ana shudir.

Lutfiy g'azallarida oshiqlikning qismati faqat his-tuyg'ularning oshkoralasiga bog'liq bo'lib qolmay, balki hijron azoblaridan zavqlanish, mahzunlik orqali ichki dardni yuzaga chiqarishda ham namoyon bo'ladi. Oshiqlik qismatining haqiqiy suratini Lutfiy quyidagicha chizib beradi:

Firoqingg'a meni soldi qaroqing,
Na hojat qiynasa emdi firoqing...

Na deb hajr ilkidin sendin tilay dod,
Ki hijron birla birdur ittifoqing.

Qanu hasrat bila boshim oqardi,
Chu bir dam ko'rmadim siymtek saqoqing.

Ham ul dam kuydi Lutfiy sham' yangliq,
Ki ko'rdi nogihon nortek yangoqing.

Oshiqni qiynayotgan dardning bir o'zi emas, balki dard bilan birga keluvchi hijron, g'am-hasrat kabi kayfiyatlar ham oshiqni iztirobga solaydi. Uning iztiroblari kuchayib boradi. Oxirgi ikki baytda yorning oppoq bilag'alarini ko'ra olmaganidan hasrat chekib sochi oqargan bo'lsa, ul yanoqlarini ko'rganda shamga o'xshab kuydi. Ikki detal, bir-biriga zid ikki holat. Ammo bu zidlikning natijasi ma'shuqaning yagona maqsadini amalga oshiradi – oshiqning dardini zo'raytiradi, xolos. Dardning asl ildizini, dardning qiyofasini bu qadar mahorat bilan chizish faqat Lutfiyga xos.

Lutfiyning fors tilida yozgan she'rlaridan ayrim-ayrim baytlar, shuningdek, uning Abdurahmon Jomiy davom ettirib tugatgan "aftad" radifli g'azali to'liq holda yetib kelgan.

Lutfiyning ruboiy va tuyuqlari. Lutfiyning ruboiylari ham, g'azallari singari, yuksak saviyada yozilgan. Uning g'azallarida asosiy o'rin egallagan yor ishqi, hijron azoblari va oshiqning dardlari ruboiylarida ham asosiy mavzudir:

Furqatingni chekkali jon qaydadur,
Sabr etarga sensiz imkon qaydadur!

Bizni bir yo‘li fvromush aylading,
Ul burunqi ahdu paymon qaydadur!

Shoirning tuyuqlari ham o‘zbek adabiyoti tarixida mazkur janrni boyitdi, u o‘zbek tilining boyliklaridan foydalanib qolmadi, balki o‘zbek tilini boyitishga katta hissa qo‘shdi.

Tuz, begim, bu damda suhbat ko‘kini,
Tut ayoq, kes dardu g‘amning ko‘kini.
Ilikingdin chiqsa boshqa bir ayoq,
Ko‘zga ilmon dunyining yer-ko‘kini.

Tuyuqning mazmuni quyidagicha: 1. Ey begim, kel, suhbatga [illegible] bag‘ishlagin; 2. Qadah tut menga, dardu g‘amlarimning *ildizini* [illegible]. Agar qo‘llaring bilan menga yana bir marta qadah uzatsang, [illegible] ning yeru *osmonini* ham nazar-pisand qilmaydigan bo‘laman.

Lutfiy ijodida fard va xalq og‘zaki ijodi janrlari. Ma’lumki, [illegible] janri uzoq tarixga ega. Turkiy adabiyotda “Devonu lug‘atit-turk”da [illegible] dim xalq og‘zaki ijodidan davom etib kelgan, tojik adabiyotida esa [illegible] dakiy ijodidan boshlangan fardlarni kuzatish mumkin. Lutfiyning fardlari sharqona didaktik mazmunning chuqurligi va falsafiy mushohadaning kengligi bilan alohida diqqatga sazovordir. Lutfiyning fardlari, bir tomondan, so‘z o‘yinlari asosiga qurilgani, ikkinchi tomondan, g‘azallar va ruboiylarida madh etilgan hijron va dardning yangi qirralarini o‘zida mujassamlantirgani bilan ahamiyatli.

Bermagil derlar vafosizga ko‘ngul,
Kim aning no‘shindin ortuq neshi bor.
Uzmagaymen la’lidin o‘lsam umid,
Jon mening jonim, kishining neshi bor.

Lutfiyning fardlari o‘z davridayoq salaflarining e’tiborini [illegible] di. Jumladan, Yaqiniy “O‘q va Yoy” munozarasida Lutfiyning nomini mashhur fors shoirlari Hofiz Sheroziy, Kamol Xo‘jandiy, Xoja Salmon Sovajiy kabi xushta’b zotlar singari mashhurligini ta’kidlaydi va uning quyidagi baytini keltiradi:

Andagi g‘amzasini ko‘rgach ayttim:
Mening jonimg‘a o‘t solg‘on sen-o‘q sen!”

Yaqiniy o‘z munozarasida O‘qni ta’riflar ekan, uni noz-ishvalari bilan oshiqlarga jafo yetkazadigan bevafo ma’shuqalarga o‘xshatadi va buning dalili sifatida Lutfiyning yuqoridagi fardini keltiradi. Yaqiniyda-gi O‘q obrazi Lutfiyning fardidagi jafochi ma’shuqaga o‘xshatilganidan farqli bo‘lib: “Meni jafochi bevafo mahbublarning g‘amzasi deb ay-tar, daya mag‘rurlik hissini tuyadi.

Yaqiniyning Lutfiyga bergan ta’rifidan ma’lum bo‘ladiki, u Lutfiy asarini bilan yaxshi tanish bo‘lgan, malik ul-kalom shoirning o‘rnini xo-sh fikrli belgilab bergan.

Qaluversa, Lutfiy she’riyatida xalq og‘zaki ijodi ta’sirida yaratilgan janrlar borki, bu janrlardan u mahorat bilan istifoda etgan. Lutfiy ijodida xalq qo‘shiqlari vaznida yozilgan *muhabbatnoma* janri baytlari diqqatga sazovor:

Meni og‘zing uchun shaydo qilibsen,
Menga yo‘q qayg‘uni paydo qilibsen.
Mafoiylun mafoiylun mafoiyl

Alisher Navoiy “Mezon ul-avzon” asarida muhabbatnoma janri ha-qida to‘xtalib, Lutfiyning ana shu baytini keltiradi va “ul hazaji musad-dasi maqsur bahridadur” deb aytadi.

Shoirning quyidagi bayt *aruzvoriy* degan xalq qo‘shig‘i vaznida yo-zilgan:

Davlati vasl iltimosi ne hikoyattur mango,
Ulki yoding birla jon bersam kifoyattur mango.
Foilotun foilotun foilotun foilun

Navoiy yana yuqoridagi asarida Lutfiyning shu baytini keltirib, “ra-mali musammani mahzuf” vaznida ekanini aytadi (*Navoiy. MAT. 13-tom, 93-b.*).

Lutfiy – mutasavvuf. Lutfiydan boshqa shu taxallus bilan ijod qilgan shoirlar adabiyot tarixida bor. Shu taxallusli shoirlarning biri to‘g‘risida Navoiy “Majolis un-nafois”da ma’lumot beradi. Mavlono Lutfiydan boshqalari ozarbayjon, usmonli turk, fors-tojik tillarida ijod

qilganlar. "Lutfiy" taxallusli shoirlarning birontasi ham Mavlono [illegible] darajasida she'r bitolmagan. Alisher Navoiy, Xondamir, Abdulla Kad[illegible] liylar Lutfiy merosining asosiy qismini uning turkiy devoni tashkil etish[illegible] ni aytganlar. Shoir devonining bizgacha yetib kelgan qo'lyozma nusx[illegible] lari haqida turli manbalarda ma'lumotlar berilgan bo'lib, bu ma'lumotl[illegible] bir-biridan farqlidir.

Navoiy Mavlon Lutfiyni faqat o'z davrining malik ul-kalomi sifa[illegible] tidagina emas, tasavvufning tariqat sulukiga mansub ulug' zot sifa[illegible] ham yuksak baholaydi. Jumladan, "Nasoyim ul-muhabbat"da Lutfiy h[illegible] qida quyidagi ma'lumotlar bor: "Mavlono Lutfiy r.t. – tahsil ayyomi[illegible] Mavlono Shahobuddin Xiyoboniy xizmatig'a yetar erkandur va [illegible] bi tariqat sulukini andin kasb qilur erkandur. Agarchi shoirliq tariqid[illegible] ma'ruf va mashhur bo'ldi, ammo darveshlik tariqatini taqi ilkidin b[illegible] madi. Bu faqir borasig'a ko'p iltifoti bor erdi va fotihalar o'qur erdi [illegible] doim volida mulozamatig'a (xizmat qilishga) va rizoe xotirig'a targ[illegible] qilur erdi. To'qson yoshidin tajovuz qilg'onda, Hazrat Maxdumi n[illegible] otig'a radifi "suxan" saj' qasidae aytib erdiki, zamon xushgo'ylari ba[illegible] ha xo'bluqqa musallam (ma'qul) tuttilar va ul hazrat dog'i insof berdi[illegible] va oning matlai budurkim,

bayt:
[Xusho, labingdin chiqqan so'zlar – ruh ozig'i,
so'zning jonidir,
Yuzing guli – so'z bo'stoni chamanlarini bezovchidir].

Hazrat shukrguzorlik yuzidin ma'zarat (uzr) izhori qilib dedilarkim, bu she'rning silasi (in'omi) uhdasidin biz chiqaolmasbizki, magar muqt[illegible] balada ham qasidae sizning otingizg'a aytqaybiz. Mavlono dedilarki, ani[illegible] sizga oson qilurbiz. Sizning kiygan oson to'nungizni gadoylik qilurbiz[illegible] ki, hulla (ipakdan tikilgan kiyim) bo'lg'ay. Ul hazrat uzrxohliqlar bila[illegible] kisvat (kiyim)ni Mavlonog'a kiydurdilar. Mavlono bag'oyat so'xta kishi[illegible] erdi... Bu matla'idin bu toifa mashrabi (tabiati, odati)ning choshnisi (ta[illegible] biati) zohirdur:

Ulki husn etti bahona elni shaydo qilg'ali,
Ko'zgudek qildi seni o'zini paydo qilg'ali.
(*Alisher Navoiy.MAT. 17-tom, T.:2001 476-477-b.*).

Navoiy keltirgan bu ma'lumotdan Lutfiyning, birinchi navbatda, darveshlik axloqida ham mashhur bo'lganini, tariqat odobi sulukiga man-subligini bilib olamiz. Darveshlar yo'li, Navoiy «Mahbub ul- qulub»da yozganiday, botini zohiri bilan barobar, odamlarning malomatlarini xushmuomalalik bilan qabul qiladigan, adab va tavoze'ni o'zlariga odat qilib olgan, do'stu dushmanga baravar yaxshilik istaydigan toifaning yo'lidir. Boysung'urlar ham darveshlarning bir toifasi edi. Tariqat odobi bo'yicha esa, ko'pchilik ahli orasida faqirona kiyimlar kiyib yurish odati ham bo'lgan.

Lutfiy **temuriy shahzodalar homiyligida**. Boysung'ur Mirzo kabi sultonlar Lutfiyni buyuk shoir sifatida g'oyat e'tirof etganlar, uni o'z huzurlariga taklif qilib turganlar. Lutfiy Boysung'urning hayot davri va uning o'g'li Alouddavlaning yoshlik, navqiron yigitlik paytiga bag'ishlangan qasidasining so'nggi ikki baytida o'zi bilan shahzodalar o'rtasidagi munosabatlar manzarasini chizib beradi:

Yetti boshim ko'kka, shohokim, tiladingiz g'azal,
Ul sharaftin topti devonim qabuli shayxu shob.
Lutfiy qulning she'ri birla xuddi ehtiyoj,
Iltifotingdin, begim, men shuhrat ettim iqtisob.

[Mening g'azallarimni istaganingizda boshim ko'kka yetdi, shundan devonim sharaf topib, keksayu yosh tomonidan qabul qilindi. Qulingiz Lutfiyning she'rini o'qishga siz ehtiyoj sezdingiz, ey bek, sizning iltifotingizdan men shuhrat topdim.]

Ko'rinadiki, Alouddavlaga ham Lutfiy g'azallari ma'qul bo'lgan. Hamasi, Alouddavla Lutfiy g'azallarini so'rab olib o'qib turgan. Bayt-lar mazmunidan yana shu narsa anglashiladiki, yuqoridagi qasida yo-zilgan davrda – taxminan 1430-yillarda Lutfiy devon tuzgan, degan xu-losaga kelish mumkin. Lutfiy devonni bir marta emas, balki bir necha marta tuzgan. Devon qo'lyozmasining Parij va Gota nusxalari shunday fikrga kelishga undaydi. Zotan, bu nusxalarda devon yangi she'rlar bilan to'ldirib borilgan. Devonda she'rlarning o'rni almashtirilgan, she'rlar tarkibidagi ayrim baytlar tushirilib, yangilari bilan almashtirilgan, bayt-lar mazmunan qayta tahrir qilingan. Demak, Lutfiy o'z ijodiga har doim jiddiy yondashgan.

Mavlon Lutfiy, birinchi navbatda, Navoiy tarif berganiday, [illegible] podshohi. Bu unvonga sazovor bilish uchun Mavlono Lutfiy [illegible] munosabat va so‘z tanlash, o‘z she’rlarini butun bir davr she’riyatini mezoni sifatida yaratish mas’uliyatini zimmasida olib yurishi lozim [illegible] Mavlono Lutfiy, haqiqatan, she’rlarini ana shu mas’uliyatni his qil[illegible] munosib tarzda yaratdi.

Mavlono Lutfiydan boy adabiy meros qolgan. Manbalarda shoirning 20 dan ortiq asar yozgani aytiladi. Lekin bu asarlarning ayrimlari [illegible] topilmagan. Lutfiy Sharafiddin Ali Yazdiyning fors tilidagi “Zafarnoma” (1437) asarini ham Shohruh Mirzoning taklifi bilan ona tiliga she’riy [illegible] jima qilgani Navoiy tomonidan aytilgan. Ammo Navoiy bu tarjimani [illegible] oqqa ko‘chirilgan nusxasi yo‘qligi uchun shuhrat tutmaganini aytgan e[illegible]

Keyinchalik yaratilgan adabiy-tarixiy manbalarda Navoiy asarlari da berilgan ma’lumotlar takrorlansa-da, bu ma’lumotlar aynan qaytarilib bo‘lmay, Lutfiy hayoti va ijodining biron qirrasini ochishga xizmat qiladi. Kamoliddin Binoiy, Davlatshoh Samarqandiy, Zahiriddin Bobur, Posho shoxoja kabi qator shoiru muarrixlar Lutfiy ijodi, xususan, she’riyatiga yuksak baho berdilar. Lutfiy asarlari XIX asrning oxirlarigacha ham ijod ahliga kuchli ta’sir ko‘rsatganini qori Rahmatulloh Vozeh (1817-1894) ning “Majmuai mansur va manzumi Vozeh” tazkirasidan ham bilib olish mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. Lutfiy ijodiga Navoiy bir nechcha marta to‘xtalishiga sabab nima?
2. Lutfiy “uftad” radifli g‘azalini kim davom ettirishini vasiyat qil-gan?
3. Lutfiy qaysi tarixiy asarni she’riy yo‘l bilan tarjima qilgan?
4. Navoiyning qaysi radifli g‘azali Lutfiyning “oftob” radifli g‘azaliga hamohang?
5. Lutfiyning g‘azallaridan tansiq us-sifot san’ati qo‘llangan g‘azalni tahlil qiling.
6. Lutfiyning oshiqlik qismati ifodalangan g‘azalidan oxirgi ikki baytni sharhlang.
7. Lutfiy ijodida xalq og‘zaki ijodidan qaysi janrlar qo‘llangan?
8. Yaqiniy Lutfiyning fardini qay maqsadda keltirgan?

Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat”da Lutfiy haqida qanday ma’lumot bergan?

Gadoiy

Reja:

1. Navoiy Gadoiy haqida.
2. Gadoiy ijodi yevropa olimlari nigohida.
3. Gadoiyning devoni qo‘lyozmasi va g‘aazallarining mavzu doirasi.
4. Gadoiy g‘azallarida badiiy san’atlarning o‘ziga xosligi.
5. Gadoiy g‘azallarining qofiyalanish tizimi haqida.

Tayanch so‘z va iboralar: *adabiy harakatchilik, o‘zbek adabiyotining taraqqiyoti, tazkira, matla’, turkigo‘y shoirlar, g‘azal maqta’i, devon, g‘azal, dunyoviy ishq, qofiyalanish tizimi.*

Navoiy Gadoiy haqida. Shoir Gadoiy ijodi XV asrda temuriylar davrida adabiyot va san’atga alohida e’tibori bois Movarounnahr va Xuroson adabiyot gullab-yashnagan davrga to‘g‘ri keladi. V.V. Bartold ta’biri bilan aytganda, Gadoiy har ikki o‘lka turkiy tildagi adabiy hayotining markaziga aylangan davrda ijod qilgan edi. Bu davrda o‘zbek adabiyotining taraqqiyotiga Lutfiy, Atoyi, Sakkokiy bilan bir qatorda, Gadoiy ham katta hissa qo‘shdi.

Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasida Gadoiy haqida ma’lumot bor. Navoiy Gadoiy to‘g‘risida shunday yozadi: “Mavlono Gadoiy turkigo‘ydir, balki mashohirdindur. Bobur Mirzo (Abdulqosim Bobur – N.R.) zamonida she’ri shuhrat tutti. Bir nav’i aytur va aning mashhur matla’laridan biri buldurkim:

Ohkim, devona ko‘nglum mubtalo bo‘ldi yana,
Bu ko‘ngulning ilkidin jong‘a balo bo‘ldi yana.

Mavlononing yoshi to‘qsondan o‘tubdur. Bu matla aningdurkim:

Dilbaro, sensiz tiriklik bir baloi jon emish
Kim, aning dardi qoshida yuz o‘lum hayron emish”.
(Alisher Navoiy. MAT. 13-tom, 105-b.)

"Majolis un-nafois" yozilayotgan paytda Gadoiy to'q[illegible] bo'lgani e'tiborga olinsa, u 806 (1403-1404) yilda tug'ilgan [illegible] mumkin.

Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn"da iste'dodli turkigo'y [illegible] Sakkokiy, Haydar Xorazmiy, Atoyi, Muqimiy, Yaqiniy, Yusuf A[illegible] Lutfiy kabilar to'g'risida so'z yuritganda, Gadoiyni ham zikr etadi (q[illegible] *her Navoiy. MAT.16-tom, 35-36-b.).*

Gadoiy butun umri davomida Hirotda yashagani uning she'rlar[illegible] sezilib turadi. U naqshbandiya tariqatiga mansub bo'lgani uchun [illegible] "Gado" taxallusini qo'llagan. U bir g'azali maqta'ida yozadi:

Agar sen husn elining xonidursen,
Jahonda dog'i mendek bir Gado yo'q.

Gadoiy g'azallarining aksariyati 5 va 7 baytdan iborat.

Gadoiy ijodi yevropa olimlari nigohida. Gadoiy ijodi to'g'risi[illegible] dastlab Muhammad Fuod Ko'purilizoda ma'lumot bergan. U 1916 [illegible] XV-XVI asrlardagi turkigo'y shoirlar ijodiga bag'ishlangan "[illegible] X asrlardagi chig'atoy shoirlari" (bu o'rinda asrlar hijriy yil hisobi[illegible] lan berilgan) nomli maqolasida Gadoiyni ham yo'l-yo'lakay tilga [illegible] o'tadi. Ko'purilizoda ham Navoiyning "Majolis un-nafois" va "Muh[illegible] kamat ul-lug'atayn" asarlaridagi ma'lumotlarga tayangan holda so'z yu[illegible] ritgan. Fransuz sharqshunosi E. Bloshe 1932-yili Parijda nashr etilg[illegible] turk qo'lyozmalari katalogida Gadoiy devoni qo'lyozmasining XVI [illegible] boshlariga oid noma'lum kotib tomonidan ko'chirilgan yagona nusx[illegible] si to'g'risida xabar bergan edi. Vengriyalik turkolog olim Ya. Ekm[illegible] ham Gadoiyning shu katalogdagi qo'lyozmasi to'g'risida ma'lumot b[illegible] gan ("Turk tili va adabiyoti jurnali" jurnali, 1960, 10–son). Ya. Ekm[illegible] mazkur devondan 48 g'azal, 1 qasida va 1 mustazodni tanlab olib n[illegible] ettiradi. O'zbekistonda Gadoiy ijodi yuzasidan birinchilardan bo'l[illegible] E. Rustamov tadqiqot ishlari olib bordi. Filologiya fanlari nomz[illegible] E.Ahmadxo'jaev tadqiqot olib borish bilan bir qatorda, shoirning devo[illegible] nini ham 1975-yili nashr qildi.

Gadoiyning devoni qo'lyozmasi va g'azallarining mavzu ko'lami. Gadoiyning devoni qo'lyozmasi Parij Milliy kutubxonasida saqlanadi. Qo'lyozma hajmi 66 varaq bo'lib, shoirning 230 g'azali, 1 qasidasi, 1 mustazodi va 5 to'rtlikdan iborat. Devondagi Gadoiy meros[illegible]

hajmi 2974 misradir. Devon taxminan XV asrning oxiri – boshlarida ko‘chirilgan. Gadoiy devoni Lutfiy devoni bilan yondoshdadir.

Gadoiy g‘azallari asosan turkigo‘y shoirlar ko‘p ijod qilgan, o‘sha davrda keng tarqalgan “turkiy” deb ataluvchi surud vazni (ramali musammani maqsur – *foilotun foilotun foilotun foilon*)da bitilgan.

Gadoiy ijodining katta qismini g‘azallar tashkil qiladi. Devonda mavjud bo‘lgan g‘azallar mavzuini quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Gadoiyning g‘azallari markazida *inson va uning muhabbati* turadi. Unga ko‘ra, muhabbatsiz hayot – hayot emas, muhabbat insonning eng oliy fazilati va ma’naviy go‘zalligi nishonasidir.

Ul kishingkim, seningdek bir sevar jononi yo‘q,
Ilmanal, bir surateturkim, taninda joni yo‘q.

2. Gadoiy uchun dunyoviy *ishq* hamma narsadan yuksak. Garchi ba’zilik mol-mulkini, mansabini, boyligini va amalini ustun qo‘ysa-da, Gadoiy uchun sevgi hamma narsadan ustun, o‘zi ham shu aqidaga amal qilishidan mamnun:

Ishqingizdin(dur) jahon ichra mubohotim, begim,
O‘zgalar faxri gar o‘lsa mulku johu mol ila.

3. Qahramon ma’shuqaning *jafosidan* minnatdor, u go‘zallar hukmdori (ya’ni xusravi xo‘bon). Qahramon uning jabru jafolarini xushnudlik bilan qabul qiladi:

Bu bandag‘a har javru jafoyiki qilursen,
Qilg‘in, vale ul xisravi xo‘bondin ayirma.

4. Ma’shuqaning o‘zi emas, uning *g‘amzayu ishvalari* qotil, muttasil holatda oshiqning qonini to‘kadi. Garchi ma’shuqa “kofiri qattol”, ya’ni shafqatsiz qotil bo‘lsa ham, oshiq undan yuz o‘girmaydi, balki uning qon to‘kishini qo‘msayveradi:

G‘amzasi rahm etmayin har dam Gado qonin to‘kar,
Ey musulmonlar, netay ul kofiri qattol ila.

Gadoiy "sanga" radifli g'azalida oshiqning nihoyatda sa
bitta qirrasini kashf qiladi. Oshiq ma'shuqaga yetishish umidida
hamma jafolariga rozi, hatto ma'shuqaning sitamlariga sazovor
uchun "bir hovuch qonim senga halol bo'lsin, ichaver" deya
tunlay ma'shuqaning ixtiyoriga topshiradi. Oshiq ma'shuqasiga
halik bog'lanib qolganki, ma'shuqa islomu iymondan bexabar
ham, mayli (Voqif ermas zarrayi islomu iymondir magar), oshiq

Gadoiy g'azallarining mavzu ko'lami keng, timsollar olam
Jumladan, ma'shuqaning birgina sochi timsoli ta'rifi va tasviri
lik rang-barangki, u sochlar goh oshiqni maftun qiladi, goh oshiq
sochlarni yana ko'rishni orzu qiladi, goh ma'shuqaning sochlari
va butun jon lashkarini qirib yuborishga tayyor qotil kabi qasd qiladi

Mu'jizoti husn ila har dam Kalimullohdek,
Jon cherikin qirar ul zulfi su'bon sho'x-sho'x.

Gadoiy she'riyatining o'ziga xos bir xususiyati bor. Bu – yor
rojaatning turli shakllarda ko'rinishidir. U she'rlarida bu usulni qo
bilan ma'shuqaga bo'lgan muhabbatini yanada teranroq, samimiy
dalashga erishgan, ma'shuqaning ko'ngliga yo'l topish uchun unga
li sifatlar, nomlar bilan murojaat qiladi. Takror murojaatlar va sifat
ma'shuqani bezdiradi, qolaversa, ma'shuqaga bo'lgan muhabbat
samimiyligiga putur yetadi. Shu bois Gadoiy ma'shuqaning diqqat
ni tortish va muhabbati samimiyligini ko'rsatish uchun eng
li usul ma'shuqaga turli nomlar va sifatlar bilan murojaat etishdir
biladi. Quyidagi besh baytdan iborat g'azalning har bir baytida
turli so'zlar vositasida murojaat etarkan, yorning go'zalligi yanada
qinroq namoyon bo'ladi, diqqatni jalb qiladi. Gadoiy bu g'azalida
*san'ati*ning mukammal namunasini namoyish qilgan. Zotan, ham
shoir g'azallarida ham har bir baytda nido uchrayvermaydi:

Multafit bo'lmas bu ko'nglum sendin, *ey jon*, o'zgaga,
Ey habibim, sen borinda bori ne son o'zgaga.

Sen bikin, ruhi mujassam bor egach, *ey ko'rkka boy*,
Lofi husn urmoqlik erur asru tovon o'zgaga.

Ey ilohiy, sendin ayru chiqsun ush diydalarim,
Har nazarni solsam, *ey sultoni xo'bon*, o'zgaga.

Hech navo ermas bu, *ey kofir*, musulmonlar aro
Kim, sen o'lturgaysenu anvoi bo'hton o'zgaga.

G'oyati sahvu qusuri tab'din bo'lg'ay, *begim*,
Sen borinda bu Gado gar bo'lsa qurbon o'zgaga.

Ayni paytda Gadoiy bu g'azalida o'zbek tilining boyligini ham namoyon qilgan.

Gadoiy g'azallarida badiiy san'atlarning o'ziga xosligi. Yoki shoning "bizni unutma", "ayirma", "sanga", "unutma" radifli g'azallarida har bir baytda nido san'ati bor: *buti siynbarim, dudoqi shakarim, ayo sohibyorim, ko'zi g'oratgarim, sevar jonim begim, jonim umidim, azizu dilbarim, qaroqi kofarim, yo Rab, ul ko'zlari nargis, ayo kavkabi tole', ey charxi sitamgar, begim, sultonim, ey ko'zi cho'lponim, darxonai* kabi. Ana shu san'at qo'llangan g'azallarda oshiqning yorga bo'lgan intilishi yanada jo'shqin, tabiiy tarzda namoyon bo'ladi. Zotan, tasviriylik va ta'rif-tavsifdan ko'ra, ichki tug'yonlarni va hayajonlarni beixtiyor tashqi chiqarishda bu san'atning alohida vazifasi bor.

Gadoiy g'azallarida *muqobala* (qarshi kelish, zidlantirish) *san'ati*da ham mahoratga erishganini alohida ta'kidlash darkor:

Oq evindin qo'ymas erding chiqqali, ey shum raqib,
Shukrlillah, borikim, yuzung *qaro* bo'ldi yana.
Yoki:
Oq evingdin chiqqan uchun bo'ldi oshufta raqib,
Ne qizardi munchag'a yolg'onchi ul yuzi *qaro*.

Quyidagi g'azalnig matla'ida ham muqobala san'ati bor:

Umr sen ore balekim, umrdin kelmas *vafo*,
Xush ko'runmaydur dag'i bir yo'li anvoi *jafo*.

Gadoiyning "ko'ngul" radifli uchta g'azali bor. Gap bitta radifning uchta g'azalda ishlatilganida emas, balki har uchala g'azalning mavzu ji-

hatidan bir-biriga bog‘liqligida, bir g‘azaldagi mavzuni ikkinchi g‘azalda davom ettirganida. Birinchi g‘azal quyidagicha matla’ bilan boshlanadi:

Ey mening haqqimda yuz turluk jafo qilg‘on ko‘ngul,
Xasta jonimni giriftori balo qilg‘on ko‘ngul.

G‘azalning keyingi baytlari mazmuni quyidagicha: ma’shuqa bevafo, ammo oshiqning ko‘ngli baribir o‘sha jafochiga mubtalo bo‘lgan ko‘ngul oshiqni dardu g‘amga oshno qilgan; ko‘ngli uni hijron o‘tida kuydirib, ayshu ishratdan mahrum qilgan va h.

Endi ikkinchi g‘azalning matla’iga e’tibor beraylik:

Ey meni mundoq jahonda xoksor etgan ko‘ngul,
Yor zulfitek parishon ro‘zgor etgan ko‘ngul.

Bu g‘azalning matla’i mazmuni keyingi baytlarda davom etadi: ayshu ishrat ichida uning ko‘ngli dardu balolarni ixtiyor etgan; yillar davomida yiqqan javohirlarini – obro‘-e’tiborini ko‘ngli oyoq osti qilib tashladi; bir paytlar elning nazarida e’tiborli odam bo‘lgan edi, ammo ko‘ngli endi uni it kabi bee’tibor qildi.

Uchinchi g‘azalning matla’i quyidagicha:

Ey soching zanjirining majnuni bu shaydo ko‘ngul,
Necha yonsun furqatingning o‘tina imdo ko‘ngul.

Endi oshiq ma’shuqaning jafo va zulmlarini emas, balki ko‘ngilni ma’shuqaga bog‘lovchi omillar – sochiga shaydo bo‘lgani, firoq o‘tida yonganda ko‘ngil madad bergani va ma’shuqa tufayli ko‘p balolar ko‘rganini hikoya qilayotganday bo‘ladi. Avvalgi ikki g‘azalning xulosasi shu g‘azalda jamlanadi. Oshiq ma’shuqaning hamma jafolarini boshdan kechirib bo‘ldi, endi taqdirga tan berdi, hammasiga ko‘ngul sababchi bo‘ldi.

Shoir dardlarini bitta g‘azal doirasiga sig‘dira olmagan. Shoir oshiqning ahvolini tadrijiy ravishda rivojlantirib borgan. Ko‘ngul jafoni kuchaytirib, zulmni orttirib boraverdi, oshiq esa ko‘ngli oqibatida kelgan jafolarni va zulmni qabul qilaverdi. Shunday qilib, uchinchi g‘azal ko‘ngulning ishlariga yakun yasadi.

Gadoiy g‘azallarining qofiyalanish tizimi haqida. Ba’zi g‘azallarida Gadoiy qofiyalanish tizimidan va qoidalaridan tashqari chiqadi. Sababi shuki, shoir xalq qo‘shiqlarining vazni va qofiyasiga berilib ketib, xalq qo‘shiqlari qofiyalanishini tatbiq qiladi. Agar bu qofiyalanish tizimi noo‘rin bo‘lganda edi, Navoiy “Majolis un-nafois” da Atoyining qofiyada yo‘l qo‘ygan xatosi to‘g‘risida to‘xtalgani kabi, Gadoiy g‘azallarida qofiyalanishdagi saktaliklar to‘g‘risida ham so‘z yuritgan bo‘lardi. Ammo Navoiy Gadoiyning qofiyalari to‘g‘risida xalq she’riyatidagi biron kamchilik to‘g‘risida hech gap aytmaydi. Gadoiy qofiya sifatida bir xil so‘zlardan yoki qofiya hisoblanmaydigan so‘zlardan ham foydalanadi. Qofiya o‘rnida foydalaniladigan so‘zlar, xalq qo‘shiqlaridagi kabi she’rning ohangini buzmaydi:

Ul jafochi bizga bir kun mubtalo bo‘lg‘aymu, oh,
Vaslidin bu qayg‘uluq jon shodmon bo‘lg‘aymu, oh.

Baytdagi *mubtalo – shodmon* qofiya o‘rnida kelgan.

Gar qabuliyatqa qobil tushsa jon jonim senga,
Jonima minnat, fido bo‘lsun, begim, jonim senga.

Bu baytdagi *jon – begim* so‘zlari qofiya o‘rnida kelgan.

Gadoiyning bitta mustazodi bor. Mustazod shoirning she’riyatdagi izlanishlariga mezon bo‘lib xizmat qila oladi.

Gadoiyning 13 baytdan iborat qasidasi ham bor. Bu qasida Shohruhning nabirasi Xalil Sultonga bag‘ishlangan. Gadoiyning Xalil Sultonga e’tiqodi ancha balandligi quyidagi baytda ko‘rinadi:

Lisonul g‘aybdin keldi qulog‘img‘a xitobikim,
Shahanshohzodalarning sarvari Sulton Xalilulloh.

Bu baytdan anglashilishicha, Abulqosim Boburdan keyin Xalil Sulton taxtga chiqishini Gadoiy orzu qilgan.

Umuman, Gadoiy o‘z davrining ulug‘ shoiri va xalq she’riyatining chin ma’nodagi muxlisi bo‘lgan edi.

Savol va topshiriqlar

1. Gadoiy haqida Navoiyning ta'rifi va ma'lumotlarini sharhlang.
2. Gadoiy haqida tadqiqot olib borgan yevropa olimlarining ishlarini sharhlab bering.
3. Gadoiyning lirik janrlari haqida so'zlab bering.
4. Gadoiy g'azallarining mavzu ob'ektlarini izohlang.
5. Gadoiy g'azallarida yorga murojaatning shakllarini izohlang.
6. Gadoiy ijodida qaysi badiiy san'atlar asosiy o'rin tutadi? Misollar bilan tushuntiring.
7. Gadoiy g'azallarida qofiyalanish tizimining o'ziga xosligiga sabab nima?

Sakkokiy

Reja:

1. Sakkokiy haqida Navoiy.
2. Sakkokiyning adabiy merosi.
3. "Hadoyi' ul-bidoya"da Sakkokiyga Navoiy bergan ta'rif.
4. Sakkokiy g'azallari mazmuni.
5. Sakkokiy qasidalari.

Tayanch so'z va iboralar: *tarjimai hol, taxallus, turkiyshunos olim, "Hadoyi' ul-bidoya" devoni, obrazlar tizimi, debocha, "Muhokamat ul-lug'atayn" asari, turk shoirlarining mujtahidi, ijod ahli, g'azal, qasida, munojot, na't.*

Sakkokiy haqida Navoiy. Sakkokiy XV asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan. Uning tarjimai holi haqida yetarli ma'lumot yo'q. Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" asarida bunday yozadi: "Mavlono Sakkokiy – Movarounnahrdindur. Samarqand ahli anga ko'p mu'taqid (e'tiqod qiluvchi)durlar va bag'oyat ta'rifin qilurlar. Ammo faqir Samarqandda erkanda muarriflaridin (ta'rif qiluvchi) har necha tafahhus (tekshiruv) qildimkim, aning natoiji ta'bidin biror nima anglayin, ta'rif qilg'onlaricha nima zohir bo'lmadi. Barchadin qolsalar so'zlari budurkim, Mavlono Lutfiyning barcha yaxshi she'rlari aningdurkim, zo'rlab o'z o'rig'a qilibtur. Ul yerlarda bu nav o'xshashi yo'q, mazasiz muqobaralar (qarshi chiqish) gohi voqye' bo'lur. Bori ba'zisi ta'rif qilibkim ko'qurlar, bu matla'ni anga isnod (nisbat berish) qilurkim:

Ne nozu bu, ne shevadur, ey jodu ko'zluk, sho'xshang,
Kabki dariy tovusda yo'q albatta bu raftoru rang.
Qabri ham ul sari -o'qdur" (*Alisher Navoiy. MAT. 13-tom. 64-b.*).

Navoiy bergan bu ma'lumot Sakkokiyning tarjimai holiga ma'lum darajada aniqlik kiritadi: Sakkokiy asli Mavoraunnahrdan, Samarqandda shuhrat topgan, Samarqand ahlining katta hurmatini qozongan. Navoiy Samarqandda bo'lgan paytda Sakkokiyning o'zi va she'rlari to'g'risida biron ma'lumotga ega bo'la olmagan, Lutfiyning yaxshi she'rlarini Sakkokiy o'ziniki qilib olgan, degan ba'zi mish-mishlaru bo'htonlar asossiz va h.

"Sakkokiy" shoirning taxallusi bo'lib, tug'ilgan yeri, yili [illegible] noma'lum.* Venger turkiyshunos olimi Yanos Ekmanning qayd [illegible] ha, Sakkokiy XIVasrning ikkinchi yarmida tug'ilgan va XV asrning [illegible] rinchi yarmida vafot etgan. U ilk she'rlarini Amir Temur davrida [illegible] boshlagan bo'lsa, ijodiy kamoloti Ulug'bek saltanati yillariga to'g'ri [illegible] ladi.

Sakkokiyning adabiy merosi. Sakkokiy devonining ikki nusxasi bor. Ammo ikkala nusxa ham nomukammal, g'azallar qismi to'liq [illegible] Bu nusxalarning biri Britaniya muzeyidagi 2079 raqamli nusxa bo'lib, unda 13 qasida va 57 g'azal jamlangan. Ikkinchisi Toshkent qo'lyozmalari bo'lib, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida 7685 raqami ostida saqlanadi. Bu nusxada [illegible] qasida va 52 g'azal bor.

Ma'lumki, Navoiy Samarqandda ikki marta bo'lgan. Ammo [illegible] kokiyni ko'ra olmaganidan (1467-1469) shunday fikrga kelish mumkin ki, Sakkokiy oldinroq vafot etgan. Shuni ham aytish kerakki, Sakkokiy yashagan joy haqida ikki xil ma'lumot bor: ba'zilar Ulug'bek saroyida yashab ijod qilgan deb aytsalar, ayrimlar Sakkokiy Sabron shahrida hoji zo Ulug'bekning noibi Arslon Xoja himoyasida yashagan deb ta'kidlab qiladilar.

Navoiy "Badoyi' ul-bidoya"da Sakkokiyga bergan ta'rifi. Yuqorida Navoiy "Badoyi' ul-bidoya" devonining debochasida Lutfiy va Sakkokiyga quyidagicha ta'rif berib, har ikkalasining bir-biridan qolishmaydigan mashhur shoirligini e'tirof etadi: "Va uyg'ur iboratining fusahosida va turk alfozining bulag'osidin Mavlono Sakkokiy va Mavlono Lutfiy rahimahumollohkim, birining shirin abyoti ishtihori Turkistonda bag'oyat va birining latif g'azaliyoti intishori Iroqu Xurosonda benihoyatdurkim, ham devonlari mavjud bo'lg'ay" (*Alisher Navoiy. MAT. 1-tom, T., 1987, 14-b.*). Mazkur ta'rifdan ko'rinadiki, Sakkokiy Lutfiy bilan bir qatorga qo'yishga loyiq shoir bo'lgan. O'sha uch g'azal ayni bir vazn va qofiya bilan nazira holida Lutfiy devonida bor. Shayxzoda Abdurazzoq Bayoniy tomonidan ko'chirilgan uyg'ur va arab xatidagi o'sha uchta g'azal Turkiyadagi Sulaymoniya kutubxonasidagi 4757 raqamli bayozda uchraydi. Bu g'azallarni turkiyalik olim Usmon Fikri Sartqoya chop ettirgan. Kamol Eroslan "Mavlono Sakkokiy" (Anqara, 1999) kitobiga kiritgan. Mana, o'sha uchala g'azal:

(*Hajaz: musta'filun musta'filun musta'filun musta'filun*)

Ey zulfi zanjirim, biror devonalarni yod qil,
Boshqa yuzni ko'rsatib, g'amgin ko'ngulni shod qil.

Ko'nglum nedin tushti sening yo'lingda ul bir qayg'uga,
Ul nom qoshing haqqi uchun bu qayg'udin ozod qil.

Har dam kelib xon mulkiga ishqing shohining elchisi,
Borong'a aytur ki ravon chiqmoqqa iste'dod qil.

Kufur ko'zung yuz ming balo gar meni o'ldurmasa,
Don to'kkuchi g'amzangni sen har dam manga jallod qil.

Har necha hukmungdur ravon, ey shoh, oshiqlar uza,
Har ishni chun so'rulg'usi albatta adlu dod qil.

Chun gul yuzung, bulbul begi, jonimni qildi beqaror,
Ashg'siz ushbu so'z manga aytur: "sen oz faryod qil".

Lutfikungnung olmosi gar Sakkokiy bag'rin tilmasa,
Ey sho'h, sen g'amzang o'qi paykonini po'lod qil.

***

(*Ramal: foilotun foilotun foilotun foilun*)

Ey mening ko'nglumni zulfi tek parishon aylagan,
Nor yangoqing o'tidur bag'rimni biryon aylagan.

Dur mengizlig tishlaring har dam ko'zumni bahr etar,
La'ling ul qontek mening bag'rim uchun qon aylagan.

Yuz uza zulfing erur ganch ustida yotqon yilon,
Oh, o'shal ganch orzisidur bizni vayron aylagan.

Sha'y qil ko'nglum evi ham asru vayron bo'lmasun,
Sen erursen kim anga ko'p lutfu ehson aylagan.

Rahm qilg‘il bandag‘a, ey shoh, bir Tangri uchun,
Ul erur meni gado va seni sulton aylagan.

Bilmamish bo‘lma bilib Sakkokiyning jon holini,
Ey jahondin aql olib o‘zini nodon aylagan.

***

(Rajaz: musta’filun musta’filun musta’filun musta’filun)

Ey orazi bargi gulu voy qomati sarvi chaman,
Ravshan yuzung yanglig‘ yana hech ko‘rmadi sham’ anjuman.

Ul yuz uza zulfing solib bo‘stonda yurunsang biror,
Sunbul mengizlig to‘lg‘anur o‘z o‘zina vardu somon.

Erning kim ul xotam erur angushtarintek og‘zina,
Aning uchun yaxshi aqiq umrida ko‘rmadi Yaman.

Ko‘nglum tilar jon naqdini sarf etsa yuzung vajhina,
Bu vaj “min kullil-vujuh” ko‘rdum erur vajhu hasan.

So‘rdum labingdin, yuz balo jonimg‘a kelgan kim deyu,
Egirdi ollingda qoshing ya’ni ul ish qilg‘uchi man.

G‘amza bila aytur ko‘zung, hyey, egri o‘ltur, so‘zla rost,
Mendin adin kimdur o‘shal bilgay bu san’at yo bu fan.

Sakkokiy ko‘ngli orzular zulfung chevorinda o‘run,
Har necha kim kufr elidur imonidin hubbul-vatan.

Mazkur g‘azallar, shubhasiz, Sakkokiyning boshqa g‘azallari ul razlar tizimini to‘ldiradi. Ma’shuqaning turli sifatlari - *ishq shohining elchisi, kaffor ko‘z, qon to‘kkuchi g‘amza, bulbul begi* singari o‘xshatish asosidagi timsollar va yorning yuzi ustida yoyilgan sochini xazina ustida yotgan ilonga, dunyodagi jamiki aqllarga ega bo‘lgani holda o‘zini nodonlikka solishi Sakkokiyning o‘ziga xos o‘xshatishlaridir.

Avval ko‘rib o‘tganimizdek, Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida Sakkokiyni Shohruh davrida yashagan mashhur turkiyzabon shoirlar qatorida eslaydi.

Yaqiniy ham Sakkokiyning shoirlik iste’dodiga yuqori baho bergan, uni shoirlarning mujtahidi (ya’ni g‘ayratlisi) deb ta’riflab, bir baytini keltiradi: “Yana Sakkokiykim, turk shoirlarining mujtahididur, mening mamdihi holimg‘a aytur. Nazm:

Jonim fido bo‘lsun sening g‘amzang o‘qina necha kim,
Har necha qoshing egmasi o‘qdek bo‘yimni yo qilur”.

Sakkokiy g‘azallari mazmuni. Sakkokiyning ijodiy merosi hajm jihatidan kichik bo‘lsa ham, ammo mohiyati jihatidan buyukdir. U o‘z g‘azallarining, qolaversa, Navoiyning ta’rifiga sazovor bo‘lganidan ham uning ijod ahli o‘rtasidagi yuksak mavqeini baholash mumkin. Albatta, Sakkokiyning shu qadar e’tiborga sazovor va mashhur shoir bo‘lib kamol topishida davrning ijtimoiy-siyosiy vaziyati, temuriylarning badiiy ijodga, ilm-fanga bo‘lgan e’tibori omil bo‘ldi.

Sakkokiy she’rlari o‘z davridagi ijod ahli g‘azallaridan shunisi bilan alohida aajralib turadiki, uning ma’shuqasi dunyoda tengsiz, unga monand bironta zot yo‘q. Buning tasdig‘i sifatida *Bo‘yungdek butmadi ko‘ston aro sarvi ravon, ey jon* misrasi bilan boshlanuvchi g‘azalini olib ko‘raylik.

G‘azalning birinchi baytidanoq bunday sarvqomat go‘zal nafaqat odamzod nasli orasida, hatto tabiatda ham yaratilmagan, uning yuzi singari go‘zallik gullar orasida ham hali bu olamga kelmagan:

Bo‘yungdek butmadi bo‘ston aro sarvi ravon, ey jon,
Yuzungtek ham ochilmadi chamanda guliston, ey jon.

Oshiq ma’shuqaga yetishish uchun har qanday jabru jafolarga, hatto ma’shuqaning “o‘qi”ga – kipriklariga mushtoq, o‘q inson tanasiga zarar yetkazganiday, ma’shuqaning kiprik qoqishi oshiqning qalbini o‘qning yarasidan ham og‘ir ahvolga soladi. Oshiq, yorim qachon menga o‘qini otkin deya ko‘zi to‘rt bo‘lib kutadi:

O‘qunguzning bashoqinga ko‘ngul mushtoqu ko‘z oshiq,
Bular taloshmoqin bo‘ldi ul ikki ora qon, ey jon.

Ma'shuqaning tashqi qiyofasi tasvirida Sakkokiy go'zal mubologa yaratadi – yorning sochlari nafaqat oshiqqa, balki butun Rum ahlini qul di Habash lashkarining kuch-qudrati barobarida g'orat yetkazishi mum kin. Agar shunday hodisa sodir bo'lsa, "ko'ngul mulkida" – oshiqning qalbida aslo omonlik bo'lmaydi, uning qalbi vayron bo'ladi:

Agar Rum ahlina zulfung Habashning lashkarin solsa,
Ko'ngul mulkinda ul soat topilmas hech amon, ey jon.

Sakkoiy ma'shuqaning qoshu ko'zlari, kipriklarini, ayni paytda uning karashmalarini tasvirlar ekan, oshiq uchun nihoyatda totli azob damlari keladi. Ma'shuqadan jabr tortish oshiq uchun lazzatli damlardir. Shuning uchun shoir:

Mening bu xasta jonimga sening darding erur marham,
Qiyomatqa teki hargiz bu dardimg'a davo qilma, -

deya iltijo qiladi. Zotan, ishq oshiq uchun tuganmas dard, ammo oshiq bu dardning tuganmasligini istaydi. Darvoqe, agar ishq dardi to gansa, oshiq ruhsiz, o'lik bir narsa bo'lib qoladi.

Sakkokiy temuriy hukmdorlardan Xalil Sulton (1405-1409), Mirzo Ulug'bek, amir Xoja Arslon Tarxonga qasidalar bitgan. Yuqorida aytil ganiday, Sakkokiy yashagan joy haqida ikki xil ma'lumot bor: ba'zilar Ulug'bek saroyida yashab ijod qilgan deb aytsalar, ayrimlar Sakkokiy Sabron shahrida Arslon Xoja himoyasida yashagan deb taxmin qiladilar. Navoiy Samarqandda Sakkokiyni surishtirib topa olmaganidan Sabron shahrida yashagani to'g'risidagi taxminlar haqiqatga yaqin bo'lib chiqa di. Sakkokiy Arslon Xoja yoki Ulug'bekning himoyasida yashaganidan shuni anglash mumkinki, u she'riyatni juda yaxshi tushunadigan, qadr laydigan hukmdorlar homiyligida yashagan ekan, u xalq orasida mash hur, iqtidorli shoir bo'lganiga bu ham bir dalildir.

Sakkokiy qasidalari. Sakkokiyning 13 qasidasi 407 baytdan iborat bo'lib, ular quyidagilardir:

1. *Munojot* 22 baytdan iborat bo'lib, Ollohning yagonaligi, Uning sifatlari madha qilinadi va Sakkokiy o'z gunohlari uchun tavba-tazarru qiladi.

Osiy qul Sakkokiyning isyonig'a had yo'q hisob,
Sen karam birla kechurgil, ey Karimi kirdgor.

Ramal: *foilotun foilotun foilotun foilun*

1. *Na't* 24 baytdan iborat bo'lib, Muhammad s.a.v. ga bag'ishlangan madhdir. Shoir bu qasidasida riyosiz sevgi haqida bayon qilib, uning shafoatidan umid qiladi. Bu na't Lutfiy devonining ba'zi nusxalaridan ayrim farqlar bilan o'rin olgan. Lutfiyda bu na't 21 baytdan iborat. Oxirgi baytda har ikkisining nomi qayd etilgan. Qaysi shoirga tegishli ekani ma'lum (Gunay Kavagach. Edebiyat Fakultesi Doktora Tezi, Lutfi Divani (Girish, Metin, Dizin, Tipki Basim), Ankara, 1997, TDK yayinlarindan).

Lutfiy va Sakkokiy devonlaridagi mazkur qasidaning birinchi 1 va 2 baytlari quyidagicha:

Osiy ummatning panohi yo Shafe' al-muznibin,
Jahl johidin chiqarg'a sunnating hablul- matin.

Yo'lg'a kirganlarg'a xulqungdur yaqin sarmoyasi,
Yo'l yangilg'anlarg'a she'ring shohrohidur mubin...
Ramal: *foilotun foilotun foilotun foilun*

Oxirgi baytda ayrim o'zgarishlar bor. Sakkokiyda:

Rahm qil *mahshar kuni Sakkokiy* osiy jonig'a,
Yo Shafe' al-muznibin, *yo* rahmatan lil-olamin.

Lutfiyda:
Rahm qil *mehnat kuninda* Lutfiy osiy jonig'a,
Yo Shafe' al-muznibin*u* rahmatan lil-olamin.

Bu farqlar Navoiy Samarqandda bo'lgan davrda ham ma'lum ekan, ba'zilli, ayrim odamlarning, Sakkokiy Lutfiy g'azallarini o'zlashtirib olgan, degan mish-mishlarning qanchalik haqiqat ekanini o'zi tekshirib, bilmoqchi bo'lgan. Navoiy Sakkokiy g'azallarini Lutfiyniki bilan qiyoslab ko'rmoqchi bo'lgan, ammo uning g'azallarini qidirib topolmagan.

2. *Dar madhi Xoja Muhammad Porso, navvarollohu marqadu* qasidasi xijriy V111 asrda yashagan buxorolik mutasavvuf Muhammad Porsoga bag'ishlab yozilgan. Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat"da yozi-

shicha, u shunchalik mashhur va e'tiborli mutasavvuf bo'lganki, [illegible] 822-yili Buxorodan Hirotga ziyorat qilgani yo'lga chiqqanda, Nasaf, Chag'oniyon, Termiz, Balx aholisi katta izzat-hurmat bilan uni kutib olgan. Muhammad Porso Jom viloyatidan o'tayotganda, Abdurahmon Jomiy ham yosh paytida otasi bilan birga uni ziyorat qilgani chiqqan ekan. Qasida 21 baytdan iborat bo'lib, Sakkokiy Xoja Muhammad Porsoga chuqur muhabbat bog'laganini, uni ma'naviy piri sifatida qabul qilganini yozadi. Qasidaning o'n to'qqizinchi bayti shunday:

Mundoq tirig bo'lub yuruguncha e(y) koshki,
Sakkokiy bo'lsa erdi ul eshikta xoki po.

Muzori: maf'ulu foilotu mafoilu faulun

3. *Dar madhi Ulug'bek Mirzo, navvarollohu marqadu* qasidasi Samarqand taxtida o'tirgan Mirzo Ulug'bekka bag'ishlangan bo'lib, 34 baytdan iborat. Qasidada Ulug'bekning alolatparvarligi, jasorati va boshqa fazilatlari madh qilinadi:

Raiyyat qo'y erur, sulton anga cho'pon, yag'i bo'ri,
Bo'ri o'lgayu qo'y tingay, chu Musoteg sho'bon keldi.
Hazaj: mafoilun mafoilun mafoilun mafoilun

4. *Dar madhi Xalil Sulton qasidasi 30 baytdan iborat bo'lib,* 1405–1409-yillari Samarqand taxtida hukmronlik qilgan Xalil Sulton ning fazilatlari kuylanadi:

5.
Gul chehralarning javridin qat-qat bu bag'rim qon erur,
Dur tishlarining nozidin iki ko'zum ummon erur.
Rajaz: mustafi'lun mustafi'lun mustafi'lun mustafi'lun

Qasidaning boshidan o'rin olgan to'rt bayt Lutfiyning quyidagi g'azali bilan o'xshashdir:

Qonimni so'rdi erningu so'rmadi andin hech kishi,
Da'vo qilur bo'lsam, manga ayturki, eski qon erur.

Boshta qilur erdi qoshing ko'nglum haqida egrilik,
Ko'z haqqin o'zin anglasun kim navbati ehson erur.

Zulfing uzatur erdi ko‘p zulm iligin, ey yig‘mading,
Xalq uyalmaqtin boshin ostin solib paymon erur.

Bir kun jamoling ko‘rmayin hasratta qoldi go‘yiyo,
Ne chora miskin Lutfiyg‘a ro‘zi bori hijron erur.
Hajaz: *mustafi’lun mustafi’lun mustafi’lun mustafi’lun*

6. *Dar madhi Ulug‘bek Mirzo, navvarollohu marqadu* qasidasi 26 baytdan iborat bo‘lib, Ulug‘bekning adolatli va shijoatli ekani madh qilinadi. Dastlabki oltи bayt oshiq va ma’shuqa munosabatlarini aks ettiradi. Quyidagi keyingi bayt gurizgohdir:

Sanamlar zulfidin o‘zga aning ahdida yo‘q zolim,
Ularning ko‘zlari qilg‘ay magar turk elidin yag‘mo.
Hazaj: *mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun*

8. Bu qasidaning boshlanishi yo‘q. To‘rtinchi baytdan qasidaning Ulug‘bek Mirzoga bag‘ishlangani anglashiladi:

Adlu dodikim bu kun Sulton Ulug‘bek yuritur,
Ko‘rmadi Nushinravon umrida andog‘ adlu dod.
Ramal: *foilotun foilotun foilotun foilun*

Avvalgi qasidalardagi Ulug‘bekka xos sifatlar va fazilatlar bu qasidada davom ettiriladi.

9. Qasidaning boshlanishi yo‘q, qirq uch baytdan iborat. Dastlabki o‘n yetti bayti “Bahoriya”, o‘n sakkizinchi bayti gurizgohdir. Qasida Arslon Xoja Tarxonga bag‘ishlangan.

Shijoat ichra Ali yanglig‘ Arslon Xoja,
Qilichi chiqsa qinidin, qilur aduni odam.
Mustass: *mafo’ilun foilotun mafo’ilun fa’ulun*

Arslon Xoja Tarxon Mirzo Ulug‘bekning amiri bo‘lib, Turkiston (Yassi)ga qarashli Sabron shahrida hukmdor bo‘lgan. Yuqoridagi baytda keltirilganiday, Arslonxoja harbiy ishda nihoyatda mohir, ayni paytda shoir ham bo‘lgan. Sakkokiy Sabron shahrida Arslon Xoja himoyasida

yashagan degan taxminlar borligini yuqoriga aytdik. Arslon Xoja Al
Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asarini 1444-yili Samarqandda
xatida ko'chirtirgan. Bu kitobning debochasida Yugnakiy va uning
haqida 11 baytdan iborat Arslonxojaning she'ri keltirilgan.

10. Qasida qirq baytdan iborat bo'lib, o'n to'rtinchi bay
Ulug'bekka bag'ishlangani anglashiladi. Qasidaning gurizgoh bayti
yidagicha:

Muiniddin Ulug'bek xon shahizoda davrinda,
Kiyik arslonu qo'y, bo'ri bu kun bir yerda xush o'tlar.
Hazaj: *mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun*

Dastlabki o'n uch bayt nasib qismi bo'lib, go'zallarning vasfi,
mi, oshiqning iztiroblaridan bahs etadi. Ulug'bekning yuqoridagi qas
larda vasf qilingan sifatlari aytiladi.

Sakkokiyning bu qasidasiga Mavlono Haydar Telba bilan Ab
razzoq baxshi nazira yozgan. Har ikki naziraning boshlanishi yo'q
uchun, Ulug'bekning nomi ham anglashilmaydi. Haydar Telbaning
rasi o'ttiz bayt, Abdurazzoq baxshiniki o'n yetti baytdir. Har ikkovi
qasidasi Kamol Eroslanning yuqoridagi kitobida berilgan (33–37-b.).

11. *Dar madhi Ulug'bek Mirzo, navvarollohu marqadu* qasidasi
baytdan iborat bo'lib, dastlabki 27 bayti "Bahoriya" bo'lgan nasib qis
ni tashkil etadi. 28-bayt gurizgohdir:

Erur ul shoh Ulug'bekkim, hamisha tig'u adlindin
Qilur din ishini ravshan, behishti shoni dunyoni.
Hazaj: *mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun*

12. *Dar madhi Arslon Xoja, navvarallohu marqadu* qasidasi 41 b
bo'lib, dastlabki 19 bayti "Bahoriya" bilan boshlanadi. 20-bayt gurizg
gohdir:

Buzurgi mutlaq erur Tarxon Arslon Xoja,
Sharaftin ul ayoqini falakta qo'ysa ravo.
Mustass: *mafo'ilun foilotun mafo'ilun fa'ulun*

13. "Va lahu ayzan" iborasi bilan boshlangan bu qasida ham Arslo
Xoja Tarxonga bag'ishlangan:

Tarxon Arslon Xojakim, gardun nazirin ko‘rmadi,
Haq qilibtur zotig‘a majmui fandin fathi bob
Bahr: *foilotun foilotun foilotun foilun*

14. "Va lahu ayzan" iborasi bilan boshlangan bu oxirgi qasida 12 baytdan iborat bo‘lib, tugallanmagan. Qasidaning 12-bayti gurizgohdir:

Odil Arslon Xoja Tarxon dinu dunyo lazzati,
Shu’ru din jismi erur, ul jism ichra bu hayot.
Bahr: *foilotun foilotun foilotun foilun*

Xullas, shoirning 13 qasidasidan 5 tasi Mirzo Ulug‘bekka bag‘ishlangan. Sakkokiy qasidalarining hajmi 12 baytdan 54 baytgacha yetadi. Nasibdan keyin gurizgoh (o‘tish) keladi. Gurizgohlar ba’zan 4-5 baytdan ortiq baytlardan tashkil topgan. Sakkokiy qasidalarining nasib qismlari biroz cho‘zilgan bo‘lishiga qaramasdan, yuksak did bilan yozilgan.

Sakkokiy qasidalari ba’zan nasibsiz, to‘g‘ridan-to‘g‘ri madh bilan boshlanadi. Bunday qasidalar odatda, "qasidayi mujarrada", ya’ni "ochiq qasida" deyiladi.

Sakkokiyning g‘azal va qasidalari XV asr o‘zbek adabiyotida alohida o‘rin egalladi.

Savol va topshiriqlar

1. Navoiy "Majolis un-nafois" asarida Sakkokiy haqida qanday ma’lumotlarni bergan?
2. Sakkokiyning adabiy merosi qayerlarda saqlanadi va qancha asarni?
3. Navoiy "Badoyi’ ul-bidoya" devonida Sakkokiy ijodiga qanday baho berdi?
4. Sakkokiyning Usmon Fikri Sartqoya chop ettirgan birinchi qasidasi mazmunini so‘zlab bering.
5. Sakkokiy g‘azallarining obrazlar tizimiga qisqa ta’rif bering.
6. Sakkokiy Mirzo Ulug‘bekka nechta qasida bitgan? Bironta qasidasining mazmunini so‘zlang.
7. Sakkokiy Xoja Arslon Tarxonga nechta qasida bitgan? Bironta qasidasining mazmunini so‘zlang.

Atoyi

Reja:

1. Navoiy Atoyi haqida.
2. Atoyi ijodini o‘rgangan olimlar.
3. Atoyi she’rlarida qo‘llangan she’riy san’atlar.
4. Hofiz Xorazmiy.

Tayanch so‘z va iboralar: *yirik so‘z san’atkori, “Majolis un-nafois” tazkirasi, devon, taxallus, o‘xshatmalar, poetik obrazlilik, qofiya ehtiyoji, badiiy san’atlar, tarkibband, tarje’band, muxammas, musaddas, g‘azallar, mustazod, qit’a, ruboiy.*

Atoyi XV asrning o‘rtalarida yashab ijod etgan yirik so‘z san’atkorlaridandir.

Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasida berilgan ma’lumotlarga ko‘ra, Atoyi Balx shahrida yashagan, Ismoil ota farzandlaridan bo‘lib, xushtabiat, sodda, darveshvash va xushxulq kishi bo‘lgan. Turkigo‘y shoir edi. Uning she’rlari turkiy xalqlar orasida ko‘p shuhrat tutgan, qabri ham Balxda. Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat” asarida yozishicha, Ismoil ota Ahmad Yassaviyning inisi Ibrohim otaning o‘g‘lidir. Demak, Atoyi, nasab jihatidan Ahmad Yassaviyga juda yaqin. Shoir devonining muqovasida va qo‘lyozmaning oxirida “Devoni shayxzoda Atoyi” deb qayd qilinishi ham uni shayxlar oilasidan kelib chiqqan, deyishga asos beradi. U shayxlar – otalar avlodiga mansub bo‘lgani uchun ham Atoyi taxallusini olgan, asli ismi noma’lum.

Mirzo Ulug‘bek o‘z saroyiga bir qator olim va shoirlarni jalb qilganda, Otoyi ham o‘sha shoirlar qatorida bo‘lgan.

Otoyining bir devoni ma’lum bo‘lib, bu devonda shoirning 260 g‘azali jamlangan.

Otoyi g‘azallarining vazni haqida filologiya fanlari nomzodi Sayfiddin Sayfulloh (Rafiddinov) batafsil ma’lumot bergan. Uning ko‘rsatishicha, Atoyining 260 g‘azalidan 109 tasi ramali musammani maqsur – *foilotun foilotun foilotun foilotun* (*S. Sayfulloh. Mavlono Atoyi “Devoni shayxzoda Atoyi” kitobida, T.: “Fan” nashriyoti, 2008, 6-b.*) Ma’lumki, bu vazn XV asr Xuroson va Movarounnahr aholisi orasida ko‘p tarqalgan va “turki” deb atalgan xalq qo‘shiqlari vaznidan olingan

...da aruzga kiritilgan. Bu haqda Alisher Navoiy "Mezon ul-avzon"da ...matli ma'lumotlarni bergan.

Shuningdek, Sayfiddin Sayfulloh Atoyi devonini to'liq va mukam... holda nashrga tayyorlagan.

Atoy ijodini o'rganish bo'yicha A.Samoylovich, H.Zarif, ...Rustamov, S. Sayfulloh, I. Haqqul kabi zabardast olimlar ko'p mehnat ...ganlar. Chunonchi, A.Samoylovich ilk bor (1926-yili) Atoyi devonini ...ib, bir necha g'azalining faksimile nusxasini nashr qilgan. E.Rustamov Atoyi g'azallarini tahlil qilib, uning XV asr birinchi yarmi o'zbek adabi...idagi o'rnini ko'rsatib bergan. S. Sayfulloh Atoyi ijodidagi majoziy ...ilohiy ishqni chuqur tahlil etdi, I.Haqqul Atoyi g'azalnavislikda Lut...yga ergashganini va Atoyining bu shoirdan ilhomlanib, o'xshatmalar ...ganini tadqiq qildi.

Navoiy "Majolis un-nafois"da Otoyi haqida so'zlab, uning

Ul sanamki su yaqosinda paritek o'lturur,
G'oyati nozikligidin suv bila yutsa bo'lur, -

matla'ini keltiradi va "qofiyasida aybg'inasi bor" deb ko'rsatadi. Otoyi "o'lturur"ga "bo'lur"ni qofiya qilgan edi. Navoiy shoirning "turkona" she'r yozganligi, uning g'azallari turkiy aholi orasida ko'proq shuhrat tutgani, lekin qofiya ehtiyojiga rioya qilmaganini izohlaydi.

Atoyining diniy-tasavvufiy mavzulardagi g'azallari bor. Ilohiy marhamat - Haq oshiqlariga beriladigan in'om, komil insonlar Haq yo'liga ...ganlardir – Atoyining aytmoqchi bo'lgan gapi shudir. Quyidagi bayt...lar buning bir namunasidir:

Haqiqatta libosi zohiriyg'a e'tibor o'lsa,
Nega Muxtori Akramning libosin eski shol aylar?

Muhabbat sharbati gar no'sh birla sozvor ersa,
Husayni Karbalog'a ne uchun qonin zilol aylar?...

Atoyi, sen kimu tavhidi Haq, haddingni bil, hayhot
Kim, oning hamdu shukri aqli kulni gungu lol aylar.

Atoyi dunyoviy muhabbat kuychisi ekani aksariyat g'azallarida ma'lum bo'lib turadi. Shuningdek, uning g'azallarining obrazlari

an'anaviy, ayni paytda o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Lutfiy, Navoiy, Fuzuliy, Sakkokiy g'azallaridagi yorning ta'rifiga monand tashbehlarga qo'shimcha ravishda Atoyining tashbehlari diqqatni tortadi. Quyidagi baytga e'tibor beraylik:

Chunki topti dardi ishqing lazzatin g'amgin ko'ngul,
Xotirimni ba'd azin qilg'umdur g'am birla shod.

Baytning mazmuni quyidagicha: yorning ishq dardidan oshiqning g'amgin ko'ngli lazzat tuydi, oshiq esa shundan keyin bu lazzatni xotirlab, g'amdan shodlik hislarini his qilib yuradi.

Qiziq, g'amdan shodlik hislarini tuyish aslida mantiqsizlikday tuyuladi. Ammo chin oshiq ishq dardini bot-bot xotirlasa, ko'ngli shod bo'ladi, ma'shuqaga bo'lgan muhabbati aslo so'nmaydi, aksincha, xotirlaganda alangalanaveradi.

O'xshatish mumtoz adabiyotda poetik obrazlilikni ifodalovchi eng muhim omil. Aristotel "Poetika" asarida "She'riyat – o'xshatish san'atidir" deb ta'rif berganda, faqat badiiy san'atlardan biri bo'lgan o'xshatish san'atini nazarda tutmagan, balki narsalarning, jumladan, ma'shuqaning yoki yorning sochi, yuzi, tishlari, qoshlari va h. tashqi go'zallik asosi bo'lgan ob'ektlar ham o'xshatish asosida obrazlilik kasb etishi tushuniladi, bu ob'ektlar g'azalda obrazlilik hosil qiladi. Atoyi g'azallaridagi obrazlilik hosil qiluvchi o'xshatishlar quyidagi baytlarda aniq o'z ifodasini topgan:

Ey begim, ushbu yuz degul, shams bila qamarmudur?
Ey begim, ushbu so'z degul, shahd bila shakarmudur?

Ko'z uchidin qiyo-qiyo sheva bila boqishlaring,
Jon tamurin qiyor uchun tig'mu yo nazarmudur?

Bu baytda Atoyi *tajohuli orif* san'atini qo'llagan. *Tajohuli orif*ning ma'nosi "bilib bilmaslikka olish" deganidir. Shoir baytda bir necha so'zlarni keltirsa-yu ammo o'sha narsalarning qaysi biri ishonchli ekan, deya o'zini ikkilanganday qilib ko'rsatsa, obrazli tafakkurning o'ziga xos mahsuli paydo bo'ladi. Tavsirlanayotgan detallarga alohida urg'u berish, bo'rttirish, o'quvchining diqqatini tortishda bu san'at alohida ahamiyatga ega.

Atoyi g‘azallaridagi takrorlanmas tashbehlarni tamsil san’atiga asoslangan quyidagi bayt yana bir bor tasdiqlaydi:

Yig‘lab yuzungizdin olayin zulf niqobin,
Gul yaxshi ochilmas kechalar yog‘masa yomg‘ur.

Birinchi misrada oshiqning tashqi qiyofasiga oid tasvir va detallar ikkinchi misradagi tasvirga va detallarga qiyoslanyapti. Birinchi misrada yuzning niqobi, ya’ni soch ikkinchi misradagi gulga, *yig‘lamoq* harakati esa gulning ochilishiga solishtirilyapti.

Atoyi xalq she’riyatiga qorishiq holda ijod qilgan. Uning ko‘p g‘azallari halq qo‘shiqlari ohangida yozilgan. Uning devonidan o‘rin olgan “birla”, “bo‘lubtur” radifli g‘azallarida, “Yuzung to pardadin zohir bo‘lubtur, Sanamlar husn da’vosin qo‘yubtur” matla’i bilan boshlanadigan bir qator g‘azallar xalq qo‘shiqlari ohangida yozilgan. Bu usul shoir g‘azallarining xalq ommasi tomonidan yengil qabul qilinishida asosiy omillardan bo‘lgan. Shu boisdan Atoyi she’riyati xalq iboralari, ta’birlari, maqollariga boyligi bilan ham ajralib turadi.

Atoyi xalq rivoyatlarini yaxshi bilgani, ayniqsa, Sharq adabiyoti tarixida muhabbat timsoli bo‘lgan “Yusuf va Zulayho” dostonidan, “Vomiq va Uzro” afsonasidan, imom Hasan va imom Husayn haqidagi rivoyatlardan va boshqa ko‘plab adabiy, tarixiy va diniy-falsafiy manbalardan ilhomlangani g‘azallaridan ma’lum bo‘lib turadi. Jumladan:

Ey jamoli husn, Yusufdin jamoling yodgor,
Bo‘ldi hajringdin biaynih ko‘zlarim Ya’qubvor...

Men Atoyimen Husayniy, husn ichinda sen Hasan,
Karbalodur ravzai bog‘i jinon sizsiz manga...

Hofiz Xorazmiy. Xofiz Xorazmiyning hayoti to‘g‘risida ma’lumotlar deyarli yo‘q. Shoir yashagan davr, uning zamondoshlari va o‘z hayoti haqidagi ma’lumotlarni uning qasidalari, g‘azallari, qit’a va ruboiylarigina bera oladi. Shoirning asl ismi Abdurahim. Uning yettita forscha g‘azalida Rahim, Abdurahim ismi taxallus sifatida keltiriladi. Navoiyga qadar XIV asr oxiri XV asr boshlarida mukammal devon tartib etgan shoir Hofiz Xorazmiydir.

Hofiz Xorazmiy Shohruhning kichik o‘g‘li, Fors o‘lkasining hukmdori Ibrohim Sulton vafotiga bag‘ishlangan marsiya yozgan. Ibrohim Sulton 1435-yili Sherozda vafot etgan. Demak, bu davrda Hofiz Xorazmiy hayot bo‘lgan va Sherozda yashagan.

Hofiz Xorazmiyning butun merosi 37 ming misradan ortiq. Shuning ijodi XV asrning birinchi yarmidagi o‘zbek adabiyotining taraqqiyoti to‘g‘risida aniq xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Hofiz Xorazmiyning XV asr birinchi yarmidagi shoirlar ijodidan farqli jihati shuki, arab-fors so‘zlari kam, xalq tiliga yaqin so‘zlardan ko‘proq foydalangan, Xorazm shevasiga xos so‘zlar ko‘p uchraydi.

Hofiz Xorazmiy devonining tarkibi quyidagicha: qasidalar – 9 ta, tarkibband – 1ta, tarje’band – 3 ta, muxammas – 1ta, marsiya – 1 ta, g‘azallar – 1052 ta, mustazod – 2 ta, qit’a – 31 ta, ruboiy – 12ta.

Savol va topshiriqlar

1. Atoyining tarjimai holi va shaxsiga oid Navoiy bergan ma’lumotlarni sharhlab bering.
2. Atoyi ijodini o‘rganish bo‘yicha qaysi olimlar ish olib borganlar?
3. Navoiyning dunyoviy muhabbat kuychisi ekani qaysi she’rlarida ko‘rinadi?
4. Atoyining she’riy san’atlar (*tajohuli orif, tamsil san’atlari*) asosidagi o‘xshatishlarini sharhlab bering.
5. Hofiz Xorazmiyning kimga bag‘ishlangan marsiyasi bor?
6. Hofiz Xorazmiyning ijodi qaysi janrlardan iborat?

Sayyid Qosimiy ijodi

Reja:

1. Sayyid Qosimiyning ijodi haqida umumiy ma'lumot.
2. Sayyid Qosimiyning "Majma' ul-axbor" dostoni haqida.
3. "Gulshani roz" va "Haqiqatnoma" dostonlari xususida.
4. "Ilohiynoma" dostonining mazmuni.
5. "Ilohiynoma"lardagi farqlar.
6. Husayn Boyqaro (Husayniy) ijodi.

Tayanch so'z va iboralar: *ilmiy jamoatchilik, "Gulshani roz", Masnaviylar majmuasi", "Majma' ul-axbor", "Maxzan ul-asror", "Haqiqatnoma", "Ilohiynoma".*

Sayyid Qosimiyning ijodi haqida umumiy ma'lumot. Shoirning hayoti holi to'g'risida batafsil ma'lumot yo'q. Uning to'rtta dostoni – "Majma' ul-axbor", "Gulshani roz", "Haqiqatnoma" va "Sadoqatnoma" dostonlari bizga ma'lum. Bu asarlar ustidan ilmiy jamoatchilikni tanishtirishda va ularni nashr qilishda filologiya fanlari nomzodi Boboxon Qosimovnoning xizmatlari katta. U "Sayyid Qosimiyning adabiy-ditaktik dostonlari" monografiyasini (T.: "Fan" nashriyoti, 1987) yozib, shoirning "Masnaviylar majmuasi"ni (T.: "Fan" nashriyoti, 1992) nashrga tayyorlab, chop ettirgan.

"Majma' ul-axbor" dostoni haqida. Sayyid Qosimiyning birinchi dostoni "Majma' ul-axbor" (Xabarlar to'plami) dostoni hamd, na't, "Dar sababi nazmi kitob va sharhi ahvoli xud", so'ngra "Fi madhi Sulton A'zam Sulton Abu Sa'id"ga, ya'ni Sulton Abu Said Mirzoga (1451-1469-yillarda hukmronlik qilgan) qasida bilan boshlanadi. Shoir bu dostonini Nizomiyning "Maxzan ul-asror" va Haydar Xorazmiyning shu nomdagi dostonlariga javob tariqasida yozganini bayon qiladi:

Haydar agar berdisa so'z dodini,
Jumla jahon aylar oning yodini.

"Mahzani asror"a ayitdi javob,
Sochti maoniy durini chun sahob.

Manda dag‘i bor edi ushbu havas,
Shukr Xudo, toptim anga dastras...

Shayx Nizomiy damini yod etib,
Xatmi duo birla ruhin shod etib.
(*Masnaviylar majmuasi, 15-16-b.)*

Sayyid Qosimiy garchi Nizomiy va Haydar Xorazmiyga [illegible] yozgan bo‘lsa ham, doston tarkibidagi hikoyatlari originalligi bilan ajralib turadi. Nizomiy va Haydar Xorazmiyning “Maxzan ul [illegible] dostoni tarkibidagi hikoyatlar bilan bir nomda bo‘lgani holda, [illegible] lar syujeti, bayon uslubi jihatidan katta farqlar bor. Masalan, Nizomiy da “Iso alayhissalom hikoyati” bor, shuningdek, Sayyid Qosimiyning mazkur dostonida ham Isoga oid hikoyat bor. Ammo Sayyid Qosimiy bir sharobxo‘r fosiqning jannat umidida Xudodan ta’ma qilishi haqida hikoya qiladi. Bu doston asosan hikoyatlardan iborat bo‘lib, [illegible] alayhissalom, shayx Junayd Bag‘dodiy kabi buyuk mutasavvuflar [illegible] boshqa ko‘plab didaktik hikoyatlardan iborat. Har bir hikoyatdan oldin berilgan “Sarsuxan”, xuddi Haydar Xorazmiyning “ma’viza”lari kabi pand-nasihatlardan iborat.

“Gulshani roz” va “Haqiqatnoma” dostonlari xususida. “Gulshani roz” (Sirlar gulshani) dostoni ham, yuqoridagi doston singari, hamd, na’t, “Dar sababi nazmi kitob” va Abu Said Mirzo tasarrufidagi bir shaharning hokimi Jaloliddin Sayyid Mazidga bag‘ishlangan qasidadan iborat. So‘ngra bir necha boblarda va g‘azallarda Sayyid Qosimiy ilohiy ishqni tarannum etadi.

“Haqiqatnoma” dostonining tuzilishi ham yuqoridagi har ikki doston-niki singari bo‘lib, kimga bag‘ishlangani noma’lum, ya’ni qasida yo‘q. Faqat munojot qo‘shilgan. Munojotning diqqatga sazovor tomoni shundaki, Sayyid Qosimiy “Muhabbatnoma”ni tilga olib o‘tadi:

...Ki turkiy birla nazm etsam kitobe,
Aning har harfi bo‘lsa fathi bobe.

“Haqiqatnoma” qo‘ysam oning otin,
Bayon qilsam burunqilar sifotin.

Ma'noiy durrini olamg'a yoysam,
"Muhabbatnoma"ning bahrida aytsam.
(Mamaviylar majmuasi, 130-b.)

«Muhabbatnoma» hazaji musaddasi maqsur – *mafoilun mafoilun* vaznida yozilgan. Sayyid Qosimiy ham shu bahrda ijod qilgan.

Bu bob ham asosan Hasan Basriy, Ibrohim Adham, Xofiy Basriy va boshqa afsonaviy va tarixiy shaxslarga bag'ishlangan hikoyatlardan tashkil topgan.

"Haqiqatnoma" dostonining xotimasida Sayyid Qosimiy asarni yozib tugatgan yilini (hijriy 863 – milodiy 1458-1459-yillar) qayd etganini hisobga olsak, u XV asrda Movarounnahr yoki Xurosonda yashab, ijod qilgan deb taxmin qilish mumkin.

Navoiyning "Majolis un-nafois" asarida yoki boshqa mavjud tazkiralarda Sayyid Qosimiy to'g'risida ma'lumot yo'q.

"Ilohiynoma"ning xotima qismidagi va "Majma' ul-axbor"dagi ba'zi ma'lumotlardan Qosimiy ilgari shoh va amaldorlar xizmatida bo'lganligi aytilmoqda. Keyinchalik noma'lum sabablarga ko'ra, saroydan chetlashtirilgan. Oqibatda shoirning turmushi og'irlashgan. Bu to'g'rida Abu Said Mirzoga bag'ishlangan madhiyasida yozgan. Sayyid Qosimiy har bir dostonini yaratish bilan turkiy adabiyotda XI-XV asrlarda rivoj topgan didaktik dostonchilik an'analarini mahorat bilan davom ettirdi.

"Ilohiynoma" dostonining mazmuni. Sayyid Qosimiy dostonlari orasida "Ilohiynoma" asari alohida ahamiyat kasb etadi. Shoirning mazkur asari pok, vafodor ayol timsolini madh etadi. "Ilohiynoma"ni Sayyid Qosimiy ayolning ta'rif-tavsifi bilan boshlaydi:

Bor erdi vaqte bir sohibjamole,
Nigore, nozanine, bemisole.

Malohat kishvarida podshohye,
Ko'zi lashkarkashu husni sipohye...

Ko'zi sarfitnayi ofoq erdi,
Jahonda juft qoshi toq erdi...

Aminu muttaqiy erdi haloli,
Yomon-yaxshi bila yo'q qilu qoli.

Bundan keyingi voqealarda dramatik holatlar ancha kuchli. Ayolning eri Ka'ba ziyoratiga otlanadi. Safar oldidan ukasiga, xotinimdan xabar olib turasan, u istaganini muhayyo qil, kelganimdan so'ng o'n barobar qilib qaytaraman, deb va'da beradi. Yigit har ikki kunda kelib, akasi opasining yumushlarini bajarib ketar, odobni o'z o'rniga qo'yar edi.

Ki, xotun erdi olam porsosi,
Muzayyan erdi andin zuhd asosi.

[Ya'ni: ayol olamdagi eng xudojo'y ayol edi, toat-ibodat bilan shug'ullanish uning ziynati edi] Shunday fazilatlarga ega bo'lgan ayol doimo yuzini pinhon tutar, yigit uning jamolini ko'rmagan edi. Nogahon bir kuni kutilmaganda yigit ayolning parda ortidagi go'zal yuziga ko'z tushib qoladi va "*asiru oshiqu devona bo'ldi, jamoli sham'ina parvona bo'ldi*". Yigitning niyati buzildi, uning taklifini ayol qat'iyan rad qilgach, unga tuhmat uyushtirdi. Qoziga borib, ayolni zinokorlikda ayblardi. Qozi ayolni toshbo'ron qilib o'ldirishga fatvo berdi. Olomon ayolni toshbo'ron qilib, o'ldi deb gumon qilib kimsasiz joyga olib keldilar. Hammaga ibrat bo'lsin, deb o'sha ovloq joyda qoldirib ketdilar. Lekin ayolning hali tanasida joni bor edi.

Shundan so'ng ayolning taqdirida ko'p qora kunlar yuz beradi. a'robiy (badaviy)ning bu ayolga nisbatan qilmoqchi bo'lgan noma'qul xatti-harakati, uning "siyahro', la'in" qulining ayolga qilgan tuhmatlari, keyin a'robiyning ayolga qilgan himmati va saxovatpeshaligi hikoya qilinadi. Xiroj to'lay olmagan bir yigitni shoh dorga osishga buyurganda, a'robiy i'nom qilgan uch yuz dinorni yigitning xiroji uchun berib, uni o'limdan qutqarib qoladi. Bu yigit bir savdogarni uni yuz dinorga sotib yuboradi, ayolga savdogar va kemadagi xaloyiq ko'p xiralik qilavergach, u Tangriga iltijo qilgan eli, ularga Tangri balo-ofat yubordi. Ayol yigit libosini kiyib olib, katta bir mamlakatga keladi va o'sha mamlakat podshohidan kemadagi jamiki mol-mulk evaziga bir ibodatxona qurib berishni so'raydi. Zotan, uning maqsadi va a'moli - toat-ibodat, bu dunyodan u bezgan, unga molu davlat, boylik kerak emas, faqat egnidagi hirqasi bo'lsa, kifoya:

Ki, qilsam kecha-kunduz anda toat
Ki, budur lazzati faqru qanoat.

Bu dunyodin manim bordur malolim,
Kemk uqboda yaxshi bo'lsa holim.

Ikki dunyisida bir hirqa basdur
Angakim, yodi birla hamnafasdur.

Shoh uning iltimosini qondiradi. Shoh vafotidan oldin o'sha "yigit"ni o'rniga podshoh qilib ko'tarishlarini xalqqa vasiyat qiladi. Xullas, u bir qancha sarguzashtlarni boshdan kechiradi. U o'zining karomati bilan odamlarga shifo beradi, tilsizlarga til ato qiladi, ko'zi ojizlarning ko'zlarini ochadi, katta kichikning e'tiborini qozonadi, mamlakat podshohi bo'ladi. Ka'ba ziyoratidan qaytib kelgan eri kelib ko'rsaki,

Uyu eli bori vayron bo'lmish,
Saroyi yer bilan yakson bo'lmish.

Inining na ayoqi, nae ali bor,
Ikki ko'zi dog'i yo'q, bir tili bor...

Inisidin savol etdi og'asi,
Uyim, elim qaniyu kadxudosi?

Inisi akaga yuz bergan voqealarni aytib beradi, uning zinokorligini, qo'ni-qo'shnilar guvoh bo'lganini va qozining fatvosi bilan toshbo'ron qilib o'ldirilganini birma-bir so'zlab beradi. Aka hasrat chekadi. Ko'zi ojiz inisini "shahrda Iso nafasliq" biri bor ekanini aytadi va uning huzuriga olib boradi. Ayol shifo topishga kelgan odamlar orasidan erini taniydi. Ayol ulardan tashrif maqsadini so'raydi. Ular shifo topish umidida kelganlarini eshitgach:

Ayitdi: - Ul erur behad gunohkor,
Shifo topmasdur oncha qilmay gunohkor

deya javob beradi. O'sha fitnachi yigit yuz bergan voqealarning hammasini birma-bir aytib beradi: xotinning begunohligini, uni tuhmat bilan toshbo'ron qildirganini, nafsi dun uchun uni abgor qilganini, endi o'z qilmishlaridan o'zi sharmanda bo'lib turganini aytadi. Ayol uning

gunohini kechirib, duo qiladi. Yigit o‘sha zohoti shifo topadi. Shifo [illegible] pish umidida kelgan a’robiyning quli, qari kampirning o‘g‘li ham [illegible] gunohlarini ochiq aytadilar va ayolning duosi bilan shifo topadilar. Shundan so‘ng ayol erini boshlab xilvatga kiradi va yuzidagi niqobni oladi. Xojasi uning gul jamolini ko‘rib hushidan ketadi. Ayol uni o‘ziga keltirib, hushidan ketish sababini so‘raydi. Xoja:

Ayitdi: - Bor edi vaqte halolim
Kim, erdi munisu daf’i malolim.

Bo‘luptur ul bu dam rahmatg‘a vosil,
Gar o‘ltursam o‘zumni na hosil.

Sani man ul sog‘indim, ey pariro‘y
Ki, yo‘qtur orangizda farq-bir mo‘y.

Ayol xojasiga o‘zini tanitadi va mamlakatda hammani boy qilish bilan birga, o‘zi qanoatni burch deb bildi.

Doston so‘ngida Sayyid Qosimiy quyidagi baytni keltiradi:

“Ilohiynoma”yi Attor bu dur,
Davayi siynai afgor bu dur.

[Attorning “Ilohiynoma”si shudir, yaralangan qalblarga davo budir]

Bundan tashqari, Sayyid Qosimiy bu dostonini yozishda «shayx ruhidin talabgor» bo‘lganini alohida ta’kidladi va bu «mushkil asror» (Attorning e’tiqodi va maslagi)ni u hal qildi. Shu o‘rinda Sayyid Qosimiy o‘z asarining yozilish maqsadi haqida quyidagicha xabar beradi:

Oni turki birla Qosimiy aydi,
Ma’oniy guharin elga yoydi.

Demak, Sayyid Qosimiy Farididdin Attorning “Ilohiynoma”sini erkin tarjima qilmagan, balki shu mavzuni u o‘zbek tilida yoritishni maqsad qilib qo‘ygan, degan fikr paydo bo‘ladi. Qutb, Haydar Xorazmiydagi shariqona odob, ustozlarga hurmat Sayyid Qosimiyda ham bo‘rtib ko‘rinishi va o‘z ijodiga kamtarona baho berishi uning katta ijodkor ekanidan

...dir. Fariddidin Attorning O‘zbekiston xalq shoiri Jamol Kamol ...masi (“Musiqa” nashriyoti, 2007-yil. 52-b.)dagi “Ilohiynoma”sidan ...olgan “Pokiza ayol sadoqati” hikoyati Sayyid Qosimiyning “Ilo-...noma” dostoniga mazmunan mos keladi. Ammo har ikkala asarning ...da farq bor: Sayyid Qosimiyning “Ilohiynoma”si 411 baytni, At-...ning “Ilohiynoma”sida “Pokiza ayol sadoqati” hikoyati esa Jamol Ka-...tarjimasida 305 baytni tashkil qiladi. Har ikkalasi ham dostonda bir ...zuni – ayolning boshdan o‘tkazgan sarguzashtlari va bu orqali har ...muallif vafo, sadoqat, zuhdu taqvoni bosh o‘ringa chiqaradi.

“Ilohiynomalar”dagi farqlar. Dostonlardagi ayrim farqlar quyida-...lar.

Attorning “Ilohiynoma”sida: eri ukasini xotiniga xizmat qilishni ...shtiradi.

Sayyid Qosimiy “Ilohiynoma”sida: er Ka’ba ziyoratiga ketayotgan-...xotinidan xabar olib, uning xizmatida bo‘lishni ukasiga tayinlaydi.

Attorda: ayol bir xiroj to‘lashga qurbi yetmasdan dorga osilishga ...mon bo‘lgan yigitni dor tagidan qutqarib oladi, yigit ayolni kemadagi ...dogarga sotayotib, uning bir kamchiligi bor, bu ayol qaysar, deb uni ...sitadi va yuz dinorga sotadi.

Sayyid Qosimiyda: bu ayol telba, deb uni kasitadi va uch yuz dinor-...sotadi va h.

Har ikkala asarda farq katta emas. Faqat ayrim voqealar tasvirida ...ilotlar Sayyid Qosimiyda ko‘proq uchraydi.

Har ikkala “Ilohiynoma”ning maqsadi va mohiyati deyarli bir-...Sayyid Qosimiy o‘z “Ilohiynoma”sini turkiyda yozganini alohida ...kidlaydi. Ayni paytda Sayyid Qosimiyning “Ilohiynoma”si Attorga ...yangan ekan, Attorning “Ilohiynoma”si bir manbaga – sharq adabi-...idagi rivoyatlarga tayangani anglashiladi. Zotan, asarning nihoyasi ...ddi sharq ertaklari va rivoyatlaridagi singari tugallanma bilan yakun-...nadi.

Husayn Boyqaro (Husayniy) ijodi. Husayn Boyqaro Amir Te-...ur Ko‘ragon naslidan bo‘lib, Mirzo Mansur binni Mirzo Boyqaroning ...g‘lidir. Husayn 1438-yili Hirot shahrida tug‘ilgan. 1469-yili Hirot tax-...ni egallab, 1406-yilgacha Xurosonning hukmdori bo‘ladi.

Husayn Boyqaro, Navoiyning ta’biri bilan aytganda, forsiy va tur-...iy tilda she’r yaratish iqtidoriga ega bo‘lgan bo‘lsa-da, asosan turkigo‘y ...oirlarni o‘z ona tillarida ijod qilishga chorlab, maxsus farmonlar ber-

gan. Bu haqda Naoviy quyidagilarni yozadi: "Va iltifot va ehtimom yuz din ba'zi ma'nilar topib, nazm qilurg'a hukmlar ham joriy bo'ldi va so'z uslubig'a ta'yinlar va adosig'a ta'limlar ham izhori bo'ldi".[147] Bu voqea turkiy adabiyot tarixida katta siyosiy, madaniy va ijtimoiy ahamiyatga molik bo'ldi.

Navoiy Husayn Boyqaroni yetuk shoir sifatida ko'rsatishdan avval uning shaxsiyati haqida, iste'dodini vujudga keltirgan omillar haqida "Majolis un-nafois"da so'z yuritadi. Jumladan, Husayn Boyqaroning shu jarasi haqida "Nasabnoma" bitilgan, ammo Navoiy bu "Nasabnoma"ni kim bitganligi haqida tazkirada aytmagan. Uning ta'riflashiga ko'ra Husayn Boyqaro "Nasabnoma"sining har sahifasi shunchalik go'zal qilib bezalganki, Moniyning suratlari o'sha bezaklar qarshisida xijolatda qoladi. Boyqaroning obro'-e'tibori, dong'i sharhida "Nasabnoma"dagi voqealar bitilgan har bir sahifa Chin suratxonalarini uyaltiradi. Shuning dek, Husayn Boyqaroning shonu shavkati, tafakkur olami haqida Navoiy so'z yuritib, Jamshid va Iskandarning bilganlari ham, qilganlari ham uning oldida hechdir va h.

Husayn Boyqaro biz uchun ulug' shoir sifatida qadrli. Navoiy uning devoni haqida quyidagicha ma'lumot beradi: "Ul hazratning (ya'ni Husayn Boyqaroning – N.R.) xub ash'ori va marg'ub abyoti bag'oyat ko'pdur va devon ham murattab bo'lubdur. Devon ibtidosidan bunyod qilildi va har g'azaldin bir matla' yozildi". Shundan so'ng Husayn Boyqaro devonidagi har bir g'azalning matla'ini keltiradi. Navoiy "Majolis un-nafois"da Husayn Boyqaro huzurida o'tkaziladigan anjumanlarni "oliy majlis" deb yuritilgani va bunday majlisda eng yetuk asarlar o'qilgani va muhokama boisi bo'lgan to'g'risida ma'lumot beradi.

Navoiy "Majolis un-nafois"ning VIII bobini Husayn Boyqaroga bag'ishlagan va uning devonidan 164 g'azalning matla'ini keltirgan. Shoir Husayniy qo'llagan poetik obrazlar, vositalar, shoirning she'riyatdagi ixtirolari yuzasidan fikr yuritgan. Misol sifatida "Majolis un-nafois"da Husayn Boyqaroning devonidan "alif" harfiga keltirilgan matla'ni olib ko'raylik. Navoiy baytni keltirishdan oldin bayt mazmunini sharh qilib, mahbubning haddan ortiq iltifotidan behol bo'lgach, hushsizlarcha o'sha iltifotni izhor qilish ma'nosida quyidagi matla' ajoyib ifodalanganini aytadi:

---

[147] O'zbek adabiyoti tarixi. 2- tom. Toshkent, Fan. 1977, 426-b.

Evrulub gul boshig'a bulbul visol o'lgay anga,
Gul aning boshig'a evrulsa, ne hol o'lg'ay anga.

(Bulbul gulning boshida aylanib, unga erishmoqchi bo'ladi;
Agar gul bulbulning boshida aylansa, uning holi qanday bo'larkin.)

Mana shu baytning o'ziyoq Husayn Boyqaroning turkiy she'riyat sohibigina emas, balki amalda nihoyatda nozik didli shoir ekanini ko'rsatib turadi.

Husayn Boyqaroning mahorati, iqtidori shu qadar baland bo'lganki, boshqa turkigo'y shoirlar amalda istifoda eta olmagan g'azalga mahorat bilan yondashadi. Masalan, uning devonidagi "se" harfiga bitilgan baytni keltirishdan oldin Navoiy quyidagi sharhni beradi: "Bu harfda turk shuarosining malik ul-kalomlari she'r aytmaydurlar, balki ayta olmaydurlar, balki anga ne yetgayki, bu muqobalada kishi oni keturgay yo nisbat bergay. Bu matla' tarifida muncha basdur:

Yor ko'yidin o'tarda ko'rguzur bu zor maks,
So'z desa dog'i javobida qilur bisyor maks
(Bechora oshiq mahbubasining ko'chasidan o'tganda, bu bechora ko'rsatib qoladi;
Mahbuba bir so'z aytsa, javob berolmay, yana ko'proq to'xtab qoladi)".

Oshiqning ma'shuqa oldida ojizu notavon holatini shoir ana shunday tavsif etadi.

Navoiy Husayniyning yetuk she'rlariga yuksak baho beradi, ayniqsa uning she'rlari turkiy tilda yozilganligini alohida ta'kidlaydi.

Zahiriddin Muhammad Bobur ham "Boburnoma"da Husayn Boyqaroning faoliyatiga yuksak baho beradi. "Sulton Husayn Mirzoning zamoni ajab zamona erdi, ahli fazl va benazir eldin Xuroson, bataxsis Hiriy shahri mamlu erdi. Har kishingikim, bir ishga mashg'ullug'i bor erdi, qimmati va g'arazi ul erdikim, ul ishni kamolg'a yetkurgay". (*Boburnoma, Toshkent, 1960, 239-240-b.*)

Husayn Boyqaro Navoiyga bag'ishlab "Risola" ham yozgan. "Risola" "Munojot" ruhida yozilgan. "Risola"da ham shoh, ham shoir bu olam saodati va cheksiz ne'matlariga yetkazgani, Jomiy va Navoiy kabi

allomalar bilan zamondosh, hamnafas qilgani uchun Xudoyi Taol shukrona aytadi.

Savol va topshirqlar

1. Sayyid Qosimiyning qaysi dostonlari bizga yetib kelgan?
2. "Majma' ul-axbor"ning tuzilishini ayting.
3. "Haqiqatnoma" dostonining tuzilishini aytib bering.
4. "Haqiqatnoma" dostonining tuzilishi haqida so'zlab bering.
5. "Ilohiynoma" dostoni kimning asari ta'sirida yozilgan?
6. Attor bilan Qosimiy "Ilohiynoma"laridagi farqlarni ayting.
7. Husayn Boyqaro ijodining asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?

XULOSA

Biz o‘zbek mumtoz adabiyotining eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha bo‘lgan tarixini sizlarning e’tiboringizga havola qildik. Mazkur qo‘llanmada ilk marta islomgacha bo‘lgan davr badiiy, ya’ni o‘zbek adabiyotining vujudga kelishi va tarixiy taraqqiyoti jarayoni yangicha qarash va tahlil usullari orqali o‘rganildi va talabalar, ilm ahli, qolaversa, keng jamoatchilik e’tiboriga havola qilindi. Biz uchun, davrning yoki badiiy asarda ilg‘anmaydigan ijtimoiy-siyosiy hodisalarga emas, balki badiiy matnga asosiy e’tiborni qaratdik. Talabalar uchun, oddiy kitobxonda ham badiiy didni tarbiyalash hamma davrlarda badiiy asarning birinchi vazifasidir. Agar adabiyot shu vazifasini bajarmasa, o‘z-o‘zidan e’tibordan chetda qoladi va adabiyot maydonidan chiqib ketaveradi. Shuningdek, “Qisasi Rabg‘uziy”, “Nahj ul- fasohat”, “O‘g‘uznoma”, “Jome’ut-tavorix”, “To‘rt ulus tarixi” kabi bir qator e’tibordan chetda qolib kelgan badiiy, tarixiy-adabiy asarlar, Abu Rayhon Beruniy kabi qomusiy olimlarning adabiyotshunoslik faoliyati, Ibn Sinoning “Hayy bin Yaqzon” kabi falsafiy asarlari va b. ko‘plab mutafakkirlarning siyosiy nuqtai nazardan badiiy asar sifatida inkor qilingan yoki qoralangan asarlari oliy o‘quv yurtlari dasturiga kiritildi va mazkur qo‘llanmadan ham joy oldi.

Badiiy asar tushunchasi kengdir. Har bir davr adabiyotining o‘z badiiy mezonlari, qoidalari bor bo‘lib, albatta, keyingi davr adabiyoti uchun zamin bo‘lgani shubhasiz. Biz o‘zbek adabiyoti tarixini Sho‘ro davridagidan tamomila farqli ravishda ilgari o‘zimiz ishlab chiqqan tamoyillar asosida davrlashtirdik. Biz o‘zbek adabiyotini davrlashtirish tamoyillari haqida alohida monografiya ham yaratdik. Albatta, hali mazkur qo‘llanmada jiddiy o‘rganilishi, yoritilishi zarur bo‘lgan masalalar bor. Kelgusida bu masalalar takomillashtirib boriladi.

Biz mazkur qo‘llanma yuzasidan takliflarni va mulohazalarni bajonidil qabul qilamiz. Bizning elektron manzilimiz:

nasimhon_r@mail.ru

ILOVA

O‘ZBEK ADABIYOTI TARIXI VA AYRIM JANRLAR TAKOMILI

O‘zbek adabiyoti tarixiga nazar solganda, shubhasiz, uning jahon dagi ko‘pgina xalqlar adabiyoti kabi boy adabiy merosga ega ekanligi ko‘zga tashlanadi. Bu adabiyotning ildizi uzoq davrlarga borib taqaladi. Uning shakllanishi va taraqqiyoti bevosita qadimgi turkiy adabiyot bilan mustahkam bog‘liq. Chunki o‘zbek adabiyoti qadimgi turkiy adabiyot negizida rivoj topgan. «Qadimgi turkiylar davridagi adabiy an’ana bizsiz yo‘q bo‘lib ketmadi, balki o‘zida murakkab estetik-adabiy tizimni gavdalantiradigan mumtoz turkiy she’riyatga kirib keldi»[148]. Qadimgi turkiy moniylik she’rlari, turkiy buddaviylik adabiyoti, Urxun-Enasoy obidalari, «Devonu lug‘otit turk»da saqlanib qolgan badiiy ijod namunalarining shakliy-poetik xususiyatlari ilk klassik davrdagi turkiy adabiyotda davom etganligi turkiy adabiyotning uzluksiz ravishda taraqqiyotda bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Turkiy adabiyotda she’r qadimdan mavjud. She’rning shakllanishi turkiy adabiyotning ichki imkoniyatlari asosida paydo bo‘lgan. Bu xususiyat uning janrlar tizimida yaqqol ko‘rinadi. Qadimgi turkiy adabiyotdagi ayrim janrlar to‘g‘risida «... so‘z yuritilganda, hozirgi janrlar haqidagi tasavvurlardan bir oz chekinishga to‘g‘ri keladi. Aks holda, qadimgi turkiy adabiyotdagi janrlarning paydo bo‘lishi va o‘ziga xosligini, ilk klassik davrdagi adabiy janrlardan farqlarini ko‘rsatish imkoni bo‘lmaydi»[149]. Har qanday janrning har bir xalq adabiyotida o‘ziga xos shakllanish va taraqqiyot yo‘li mavjud. Janrlar qotib qolgan narsa emas, ular ham ma’lum bir davrda tug‘iladi, shakllanadi va boshqa janrlarning yuzaga kelishiga ta’sir ko‘rsatadi. «Har bir janr avvalo aralash (sinkretik) tarzda yashaydi, tabaqalanish shundan keyin boshlanadi. Shuning uchun ham janr shakllangan narsa, bungacha u silliqlanadi, tarashlanadi, tekislanadi, unga jilo va pardoz beriladi. Barqarorlikkina emas, balki tarixiy shakllangan bo‘lish ham janrlarning muhim belgisidir. Bundan doimo yangi janrlar tug‘ilib turishi mumkin degan xulosa kelib chiqadi»[150].

---

[148] Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура. Москва, Наука, 1982. С. 5.

[149] Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. Toshkent, Xalq merosi, 2002. B. 55.

[150] Adabiy turlar va janrlar. 3 jildlik, 2-jild. Toshkent, Fan, 1992. B. 132.

Janrlarning takomilida ijodkorlarning ham alohida xizmatlari bor. Chunki har bir shoir qaysi bir janrda qalam tebratmasin, birinchi navbatda, o'z qobiliyat va iqtidorini namoyish etadi. Ikkinchidan, ular o'sha janrlarning takomiliga ham ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Demak, ijodkorning individual mahorati orqali janrlardagi o'ziga xoslik ham namoyon bo'la boradi. Shoir uchun faqat bitta emas, bir nechta janrda asar yaratish imkoniyati mavjud. Bu bevosita uning iste'dodi bilan bog'liq tarzda yuzaga chiqadi. Badiiy adabiyotning taraqqiyoti birgina shoirda bir necha janrlarda ijod qilishga sharoit yaratadi. Bizgacha yetib kelgan qadimgi turkiy adabiyot namunalarini o'rganish, yakka ijodkorlarning asosan sanoqli bitta yoki ikkita janrlarda asarlar yaratganligidan dalolat bersa, ilk klassik davrdan boshlab, shoirlarning janrlardan foydalanishida o'ziga xos keng qamrovlilik kuzatila boshlaydi. Masalan, katta hajmdagi asar muallifi bo'lgan Yusuf Xos Hojib doston janri rivojiga munosib hissa qo'shgan bo'lsa-da, biroq u "Qutadg'u bilig" tarkibida bir necha janrlardan mahorat bilan foydalangan. Dostondagi masnaviy, to'rtlik, qasida elementlari shundan dalolat beradi. Bu an'ana Adib Ahmad ijodida ham davom etadi. "Hibat ul-haqoyiq" asarida ham to'rtlik, masnaviy bilan birgalikda g'azalga xos belgilar mavjud. Nasriy asarlar tarkibida kichik lirik janrlarning uchrashi va, shuningdek, nomalar asosida yaratilgan badiiy ijod namunalarida ham bir necha janrlardan samarali foydalanish yozma adabiyotning o'sha davrlardagi ichki qonuniyatlari bilan bog'liq tarzda yuzaga kelgan hodisa sanaladi. Umuman, bunday xususiyat qadimgi turkiy adabiyot uchun begona emas. Xususan, bitiktoshlar matnida ham shunday holat kuzatiladi. Qolaversa, bunday an'ana og'zaki adabiyotda ham bor.

Bir shoirning bir necha janrga murojaat etishi va ularda alohida-alohida mustaqil she'r yozishi keyingi asrlardan boshlab, tabiiy jarayonga aylana bordi. Bu hodisani yakka individual ijodkorda Sayfi Saroyidan boshlab kuzatish mumkin. Undan bizgacha yetib kelgan adabiy meros ko'lami unchalik ham ko'p bo'lmasa-da, biroq borlarining o'zi ham shoirning anchagina sermahsul ijodkor bo'lganligidan darak beradi. Jumladan, Sayfi Saroyi g'azal, masnaviy, ruboiy, chiston, qasida kabi kichik lirik janrlar bilan bir qatorda doston janrida ham o'zini sinab ko'radi. Hattoki, tarjima bilan shug'ullanadi. Bunday keng qamrovlilik keyingi davrlarda yashagan Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Gadoiy, Hofiz Xorazmiy kabi barcha shoirlarda ham bor. Ular bir necha janrlarda ijod qilish

uchungina emas, balki janrlarning imkoniyatini kengaytirish, ularning takomili va mashhur bo‘lishini ta’minlash, ularda she’r yozish badiiy ijod olamida o‘ziga xos an’anaga aylanishi uchun ham xizmat qildi. Lekin shuni alohida ta’kidlash lozimki, bu davrlardan boshlab, ayrim janrlarning yetakchiligi ko‘zga tashlana bordi. Xususan, g‘azal haqida shunday fikr aytish mumkin. Umuman, janrlarning taraqqiyoti badiiy adabiyotning rivoji bilan bir qatorda shoirlarning individual mahoratiga ham bog‘liq ravishda amalga oshishini unutmaslik lozim.

TO‘RTLIK

To‘rtliklar qadimdan turkiy xalqlar she’riyatida keng qo‘llanilib kelgan. Hozirgi mavjud manbalarga tayangan holda aytish mumkinki, bizgacha to‘rtliklarning turkiy yozma adabiyotdagi eng qadimgi namunalari Moniy va Budda muhitida yaratilgan she’rlar orqali yetib kelgan. Mazkur she’rlar buddaviylik va moniylik dini g‘oyalari bilan sug‘orilganligi sababli g‘oyaviy jihatdan keyingi davr she’rlaridan farqlanadi. Har ikkala diniy oqimdagi mavjud she’rlarni shakliy-poetik tomondan kuzatish ularda to‘rtliklarning yetakchi mavqega ega ekanligini tasdiqlaydi. Bizgacha yetib kelgan moniylik[151] ta’siridagi ijod namunalari mazmunan madhiyalardan, diniy-axloqiy she’rlardan iborat. Mazkur she’rlarning yozilish vaqti Turk xoqonligi tugab, uning o‘rniga turkiylarning eng katta qavmlaridan biri uyg‘urlarning hokimiyatni egallagan davri – YIII asrning ikkinchi yarmiga to‘g‘ri keladi. Darhaqiqat, dastlab Eronda shakllangan moniylik oqimi turkiy urug‘ va qabilalar orasidan uyg‘ur xoqonligida rasmiy davlat dini darajasiga ko‘tarildi. Uyg‘urlar moniylikni «... qabul etib, o‘z madaniyat va hayotlarini bir qadar o‘zgartirdilar. Urxun alifbosi o‘rniga so‘g‘dcha asosida shakllangan yozuvni (uyg‘ur yozuvini) oldilar va qayd etish kerakki, ularning jangovarligi ancha susaydi»[152].

---

[151] Qarang: Arat R.R. Eski türk şiiri. Ankara, 1991; Tugusheva L.Yu. Poeticheskie pamyatniki drevnix uygurov // Tyurkologicheskiy sbornik, 1972, Moskva, Nauka, 1973. S.238-242; Bombaci A. Tyurkskie literaturы…// Zarubejnaya tyurkologiya. Moskva, Nauka, 1986. S.196-200; Gaben A.f. Drevnetyurkskaya literatura // Zarubejnaya tyurkologiya. Moskva, Nauka, 1986. S.322-326; Rahmon N. Turk xoqonligi. Toshkent, Xalq merosi, 1993; Qayumov A. va boshq. Qadimgi yozma yodgorliklar. Toshkent, Yozuvchi, 2000; Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. Toshkent, Xalq merosi, 2002; Mamatqulov M. Qadimgi turkiy adabiyotda to’rtlik va marsiya. Toshkent, Yangi asr avlodi, 2006; Stebleva I.V. Jizn i literatura doislamskix tyurkov. Moskva, Vostochnaya literatura, 2007; Gumilev L.N. Qadimgi turklar. Toshkent, Fan, 2007; Stebleva I.V. Tyurkskaya poetika. Moskva, Vostochnaya literatura, 2012; Alimuxamedov R.A. Qadimgi turk-moniy adabiyoti manbalari. Fil. fan. dok. ... diss. avtoreferati. Toshkent, 2016.

[152] Usmon Turon. Turkiy xalqlar mafkurasi (Tarjimon: Ulug‘bek Abdulvahob). Toshkent, Cho‘lpon, 1995. B.67.

Mazkur dinning qonun-qoidalariga ko‘ra, odamlarga ozor berish [illegible] o‘ldirish, hattoki, hayvonlarning go‘shtini yeyish taqiqlangan. Bu sababli «... ilgari go‘sht bilan ovqatlanadigan xalq endi guruch bilan [illegible] bo‘ldi. Ilgari qotillik ko‘p bo‘lgan mamlakatda endi faqat [illegible] hukm suradi. Ko‘rinadiki, moniylik ta’limoti qabilalar, qolaversa, mamlakatlar o‘rtasidagi o‘zaro ichki nizolarning oldini olishga, xalqlarni tinch-totuv yashashga undovchi bir chaqiriq edi»[153].

Moniylik she’rlarida o‘sha davrlarda yashagan turkiylarning dunyoqarashi, urf-odatlari, olamning tuzilishi to‘g‘risidagi tasavvurlari, diniy-falsafiy qarashlari o‘z aksini topgan. Bu tushuncha va tasavvurlar Moniy asos solgan dinning qonun-qoidalari, mezonlariga tayanadi. Ayniqsa, Tong tangrisiga bag‘ishlangan madhiyada shunday xususiyat ko‘zga tashlanadi:

Tang tengri kelti, Tong tangrisi keldi,
Tang tengri o‘zi kelti. Tong tangrisi o‘zi keldi.
Tang tengri kelti, Tong tangrisi keldi.
Tang tengri o‘zi kelti. Tong tangrisi o‘zi keldi.

Turunglar, qamag‘ begler, qadashlar,
Tang tengrig o‘gelim.

Turinglar barcha beklar, qardoshlar,
Tong tangrisini madh etaylik.

Ko‘rugme kun tengri, Ko‘ringan kun tangri,
Siz bizni kuzeding Siz bizni qo‘riqlang.
Ko‘runugme ay tengri, Ko‘ringan oy tangri,
Siz bizni qurtg‘aring. Siz bizni qutqaring.

Tang tengri! Tong tangrisi!
Yidlig‘, yiparlig‘ Go‘zal hidli, mushk hidli
Yaruqlug‘, yashuqlug‘ Yaltiragan, nur sochib turgan
Tang tengri! Tong tangrisi!
Tang tengri! Tong tangrisi!

[153] Rahmon N. Turk xoqonligi. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993. B. 104.

Tang tengri! Tong tangrisi!
Yidlig‘, yiparlig‘ Go‘zal hidli, mushk hidli
Yaruqlug‘, yashuqlug‘ Yaltiragan, nur sochib turgan
Tang tengri! Tong tangrisi!
Tang tengri![154] Tong tangrisi!

She’r 20 misradan tashkil topgan bo‘lib, uning tuzilishida bo‘g‘ va misralar takrori asosiy rol o‘ynaydi. Beshinchi va oltinchi misralar xuddi naqorat vazifasini bajarib, aytilayotgan fikrga e’tiborni kuchaytirishga xizmat qilyapti. She’rdagi bo‘g‘inlar tarkibiga e’tibor qiladigan bo‘lsak, ular o‘rtasida ham farqning mavjudligi ko‘zga tashlanadi va ularning miqdori 3 bo‘g‘indan 10 bo‘g‘ingachani tashkil etadi. Shuningdek, to‘rtlik va beshlik shakllari she’r bandlarini tashkil etgan hamda bir she’r tarkibida bandlarning xilma-xilligini hosil qilgan. Bunday hol boshqa ayrim moniylik she’rlarida ham uchraydi. Buning sababini, bizningcha, xalq og‘zaki ijodining ta’siri bilan izohlash lozim. Yozma adabiyotda esa «... she’r qanday band bilan boshlansa, shunday band bilan tugaydi, ya’ni qat’iy qonunlashgan sistemaga rioya qilinadi»[155]. Xalq og‘zaki ijodida bir she’r doirasida turli bandlardan foydalanish kuzatiladi. «Masalan, dostonlardagi bir she’riy bo‘lakda yoki monolog, dialoglarda ham ikkilik, ham uchlik, ham to‘rtlik yoki bir necha misrani o‘z ichiga olgan bandlarni qo‘llash mumkin, zero, bunday erkinlik xalq epik she’riyatining asosiy xususiyatidir»[156]

Moniylik she’rlaridan ikkitasining muallifi ma’lum bo‘lib, ular shoir Aprinchur tigin tomonidan yozilgan. Aprinchur tiginning shaxsiyati va ijodi to‘g‘risida ma’lumotlar mavjud emas. Shoir qalamiga mansub she’rlardan biri to‘rtlik, biri esa uchliklar shaklida yaratilgan. To‘rtliklar tarzida yozilgan she’r madhiya bo‘lib, unda Tangrining sifatlari ulug‘lanadi.

Darvoqe, nima uchun uchlik shakli ham, xuddi to‘rtliklar qatori, qadimgi turk she’riyatida yetakchi? Bu - erkin she’rga xos xususiyat qadimgi turkiy she’riyatda boshlanganidan dalolatdir.

---

[154] Arat R.R. Eski türk şiiri. Ankara, 1991. S. 8. (Bundan keyingi misollar ham mazkur kitobdan olinib, sahifasi qavsda ko‘rsatiladi).

[155] Rayhonov F. She’r qanotidagi yulduzlar. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1986. B. 39..

[156] Rayhonov F. O‘sha kitob. B. 39.

Moniylik muhitining mahsuli bo‘lgan she’rlardan yana biri «O‘lim tavsifi» deb nomlanadi. She’r 7 banddan tarkib topgan bo‘lib, oxirgi bandning so‘nggi misralari nuqsonli. Bu she’rda ham bo‘g‘inlar miqdori orasida tenglik mavjud emas. Uning 6 misrasi 11 bo‘g‘inli, 13 misrasi 10 bo‘g‘inli, 4 misrasi esa 9 bo‘g‘inli bo‘lsa, 7,8,13 bo‘g‘inlilari bir misralan iborat. Misralardagi bo‘g‘inlar soniniŋg xilma-xilligi uni yuqoridagi she’rlarga yaqinlashtiradi. Tong tangrisiga bag‘ishlangan madhiya hamda Aprinchur tigin madhiyalarida asosan so‘z va misralar takrori ohangdoshlikni yuzaga keltirgan bo‘lsa, mazkur she’rda qofiyalarning o‘rni muhimdir:

Tuzun bilge kishiler tirilelim,
Tengrining bitigin biz ishidelim,
To‘rt ilig tengrilerke tapinalim,
To‘rt ulug‘ emgekde qurtulalim.
(yeTŞ, 24-bet)
Asil, bilimli kishilar to‘planaylik,
Tangrining kalomini tinglaylik.
To‘rt hokim tangriga sig‘inaylik,
To‘rt og‘ir azobdan qutulaylik.

O‘rni kelganda shuni ta’kidlash lozimki, moniylik she’rlaridagi qofiyalanuvchi so‘zlarning ko‘pchiligida raviylar o‘zaro to‘liq mos kelmaydi. Qofiyalanishdagi bunday erkin uslub moniylik she’rlarini xalq og‘zaki ijodiga yaqinlashtiradi. Chunki folklorda qofiya unsurlari qoidalariga qat’iy rioya qilish talab etilmaydi. Bu xususiyat, ya’ni raviylarning nomuvofiqligi moniylik she’rlari qofiya tizimi va xalq og‘zaki ijodi namunalaridagi qofiyalarda o‘xshash tomonlar mavjudligini ko‘rsatadi.

Qadimgi turkiy moniylik she’rlari orasida hajm jihatidan eng katta bo‘lgan madhiya - Moniyni ulug‘lashga bag‘ishlangan. Uning 123 to‘rtlikdan iborat bo‘lgan 492 misrasi saqlanib qolgan. Mavjud misralarning ko‘p qismida o‘chib ketgan so‘zlar anchagina uchraydi. Biroq to‘liq yetib kelgan to‘rtliklarning o‘zi ham she’rning tuzilishi, g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari to‘g‘risida ma’lum bir tasavvur uyg‘ota oladi.

Yuqoridagi madhiyalarda asosan so‘zlarning takrorlanib qo‘llanishi ohangdoshlikni yuzaga keltirishini ko‘rib o‘tgan edik. Ulardan farqli ravishda, mazkur she’rdagi ohangdoshlik tovushlar takrori asosiga

qurilgan. She'rning har bir to'rtligida vertikal holdagi tovushlar takri (alliteratsiya) mavjud. Jumladan, dastlabki to'rtlik «a» tovushi asosidagi ohangdoshlikdan tarkib topgan bo'lsa, bunday xususiyat keyingi to'rtlikda ham davom etadi, ya'ni uning misralari ham «a» tovushi so'zlar bilan boshlangan:

Anuntumuz sizinge,
Asra ko'ngulin yukungeli.
Aling amti umug' inag',
Alqunung barcha yukunchin.
(yeTŞ, 36-bet)
Olchoq ko'ngul ila topinaylik deb
so'ng ko'ngildan egilgani.
Har kishining butun bu ta'zimlarini
endi qabul eting, ey umid, ishonchimiz

She'r davomida to'rtliklarning o'zaro qofiyalangan o'rinlari hamma ko'zga tashlanadi, lekin ularning qofiyalanish tizimi birday shaklga ega emas.

Nima uchun qadimgi turkiy moniylik she'rlarining qofiyalanishida ma'lum bir qoida yo'q, degan savol tug'iladi. Moniylik she'rlari qofiyalanish tizimining birday shaklga ega emasligi, bizningcha, ularda alliteratsiyaning yetakchilik qilishi bilan izohlanadi. Aytish mumkinki, alliteratsiya moniylik she'rlarining asosiy xususiyatidir. Zero, bo'g'inlar miqdorining erkinligi, misralarning birday tovushlar bilan boshlanishi, tovushlar takrorining she'r ritmini hosil qilishdagi yetakchiligi kabilar ayni alliteratsion she'rning belgilari hisoblanadi. Alliteratsion she'rga xos bo'lgan bu kabi xususiyatlar turkiy she'riyat taraqqiyotining keyingi davrlarida ham davom etgan. Garchi «Hibat ul-haqoyiq»dagi to'rtliklarning asosiy she'r unsuri qofiya hisoblansa-da, biroq ulardagi ohangdoshlikni hosil qilishda alliteratsiyaning ham o'z o'rni bor[157]:

Biliklik bilikni adragan bo'lur,
Bilik tatg'in, ey do'st, biliklik bilur.

---

[157] Bu haqda qarang: Xo'janova G. «Hibat ul-haqoyiq» haqiqatlari. Toshkent, Adabiyot va san'at, 2001. B. 78-80..

Bilik bildurur erga bilik qadrini,
Bilikni biliksiz udun ne qilur[158].

Xulosa tariqasida yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib, moniylik ...lariga xos xususiyatlar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1) tovush, so'z va misralar takrori yetakchi;
2) bo'g'inlar miqdori xilma-xil;
3) bir she'r tarkibida turli she'riy shakllar mavjud;
4) bir she'r doirasida har xil qofiya ko'rinishlari uchraydi.

Moniylik she'rlarining shakliy-poetik xususiyatlari uzluksiz ravish... klassik davrda, xususan «Devonu lug'otit turk»da ham davom ... Qadimgi turkiy she'riyat yuzasidan fikr bildirgan ba'zi Ovrupo ...larining qarashlari turli-tumandir. Jumladan, P.Peloning fikricha, ...imgi turkiy she'rlar (moniylik she'rlari nazarda tutiladi – M.M.) ...galangan emas, balki she'r misralari boshidagi alliteratsiyaga asos... «Devon»dagi she'rlar esa fors she'riyatining ta'siridan guvohlik ...di[159].

To'rtliklarning qadimgi turkiy adabiyotdagi namunalarini Budda... topingan turkiylarning she'riyatida ham kuzatish mumkin. «Budda ... VI-VIII asrlar davomida O'rta Osiyoda tarqala boshlagan edi. Biroq ... turk hukmdori Bilge Xon va uning vaziri To'nyuquq bu dinni yums... va miskinlikni targ'ib etgani, jangu jadalni va hayvon so'yishni ... qilgani, xullas, turklarning hayot tarzlariga nouyg'un kelgani uc... rad etdilar. Chunki Budda dini millatning harb qudratini buzib, Chin ... yo'l ochishi mumkin edi»[160]. Professor Nasimxon Rahmonov... ta'kidlashicha, buddizmning qabul qilinishiga bo'lgan qarshilik ... xoqonligining sharqiy qismiga aloqador. Shu sababli Urxun va ... yodnomalarida buddizmning ta'siri sezilmaydi[161]. Shomonlik ...ulikdagi asosiy din bo'lsa-da, bu davrlarda turkiylarning muqim bir ...ig'inganliklari kuzatilmaydi. Chunki turli turkiy urug' va qabila... shomonlik bilan birga, moniylik va buddizmga aralash holda e'tiqod ...yganlar. Har bir din vakillari o'z dinining g'oyalarini yoyish ham... targ'ib etishda adabiyotning kishilarga bo'ladigan ta'siridan unumli

---

... Yugnakiy A. Hibat ul-haqoyiq (Nashrga tayyorlovchi: Q.Mahmudov). Toshkent, Badiiy ..., 1971. B. 43.

... Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм XI века. Москва, Наука, 1971. С.7.

... Homon Turon. Turkiy xalqlar mafkurasi. Toshkent, Cho'lpon, 1995. B. 13.

... Rahmon N. Turk xoqonligi. Toshkent, Xalq merosi, 1993. B. 103.

foydalanishga harakat qildilar va natijada mazkur dinlar ta'siridagi b diiy ijod shakllana boshladi. Shu tariqa qadimgi turkiy budda she'riyati maydonga keldi. L.Yu.Tugushevaning qayd etishicha, budda muhitida yaratilgan turkiycha she'rlar 1500 misradan ortadi[162]

. Mazkur she'rlarning hajmi turlicha bo'lib, ular dinning qonun-qo idalari, shuningdek, buddaviylik g'oyalarining targ'ibiga bag'ishlangan. She'rlardan ayrimlarining muallifi ma'lum. Umuman, buddizmning ta'sirida yashagan va ijod qilgan hamda nomlari bizgacha yetib kelgan shoirlar anchagina uchraydi. Ki-ki, Pratyaya-Shiri, Asig Tutung, Kul Tarqon, Chisuya Tutung, Qalim Keysi, Singku Seli Tutung kabilarni shular jumlasiga kiritish mumkin.

«Sergaplik rangi» she›ri 60 misradan tarkib topgan to'rtliklar tizimidagi 15 banddan iborat bo'lib, quyidagi misralar bilan boshlanadi:

O'ng bashlap adqang'ularqa biligler qachar,
O'kush qara ayig' yo'llug' urug'ug' sachar.
O'glug kishi istim tutchi yasmaqsiz bachar,
O'seliksiz yig nirvanning qapig'in achar.
(yeTŞ, 120-bet)

Band misralari «qachar», «sachar», «bachar» va «achar» so'zlari orqali o'zaro uyg'unlashgan holda qofiya tarkibidagi undosh hamda unli tovushlar takrori she'rdagi jarangdorlikni yuzaga keltirib, «a-a-a-a» ko'rinishdagi qofiya shaklini hosil qilgan. Har bir misradagi bo'g'inlar soni 13 ga teng. Barcha misralar qadimgi turkiy she'riyatga xos xususiyat – bir xil tovushli so'zlar bilan boshlanayapti. She'rning qolgan bandlaridan 7 tasi (2,3,6,8,12,14,15-bandlar) ham xuddi «a-a-a-a» tarzida qofiyalangan bo'lsa-da, lekin ayrim to'rtlik misralaridagi bo'g'inlar miqdori xilma-xildir. Xususan, 3,8,14-bandlar misralari xuddi birinchi banddagidek 13 bo'g'inli bo'lsa, 6-band misralari 14 bo'g'indan tuzilgan. Qolgan 2,12,15-to'rtliklar misralaridagi bo'g'inlar miqdori ham bir xil emas: 13 yoki 15 bo'g'inlidir.

She'rdagi ikkinchi qofiya ko'rinishi «a-b-a-b» shaklga ega bo'lib, u to'rtlikning toq va juft misralarida vujudga kelgan:

Aqashtaqi ay tengrini atqanmish bo'lup,

---

[162] Тугушева Л.Ю. Поэтические памятники древних уйгуров // Тюркологический сборник, 1972. М/^ Наука, 1973. С. 243.

Ayataqi erdinini ichg‘inip salma.
Alqi o‘dte tashtin singar tilemish bo‘lup,
Anuq buzni suv timetin arsiqip qalma.
(yeTŞ, 120-bet)

To‘rtlikning to‘rtala misrasi ham 13 bo‘g‘indan tuzilgan va «a» to- [illegible] so‘zlar bilan boshlangan. Bandga xos bo‘lgan jihatlardan yana biri [illegible] radifning ishtirok etishidir. Biroq u barcha misralarda ham mavjud bo‘lmay, balki faqat birinchi va uchinchi misralardagina qo‘llangan, xo- [illegible]. Ikkinchi va to‘rtinchi misralar esa qofiyaga ega bo‘lgan holda radif- [illegible]dir. Bo‘g‘inlar miqdorining teng emasligini hisobga olmaganda, bun- [illegible]day xususiyat she’rning keyingi beshinchi bandiga ham xosdir.

Uchinchi guruh to‘rtliklari yanada o‘zgacha bo‘lib, «b-a-v-a» shakl- [illegible]da qofiyalanganligi bilan ajralib turadi. Ularda toq misralar ochiq qolgan va juft misralarning oxiridagi so‘zlar ohangdoshlik kasb etgan. Mazkur guruhga oid uch to‘rtlikdan ikkitasida (o‘ninchi va o‘n birinchi bandlar- [illegible]da) alohida xususiyat kuzatiladi, ya’ni ularning birinchi va uchinchi mis- [illegible]ralarida to‘liq qofiya mavjud bo‘lmay, faqat radif qo‘llangandir. Ikkinchi va to‘rtinchi misralar esa o‘zaro qofiyalanib kelgan:

Yarup yashup qatchig‘larta bo‘ldachi erip,
Yaba yirtinchug bir yintem ider tuymayur.
Yasimuqcha bo‘di intin anta yo‘q erip,
Yamaracha ko‘rugin busdachi erur.
(yeTŞ, 122-bet)

Dastlabki misradagi «erip» so‘zi uchinchi misrada yana qaytarilib, qofiya vazifasini bajarib kelyapti. Radifning qofiya o‘rnida qo‘llanishi - qofiyasiz misralar oxiridagi takror so‘nggi guruhga kiruvchi to‘rtlikning asosiy belgisi hisoblanadi. Chunki uning har bir misrasida ohangdosh so‘zlar o‘rniga bir so‘z takrorlanib qo‘llanadi:

Yayqi suvni qishqi o‘dte buz tiyurler,
Yana yayin qishqi buzni suv tip tiyurler.
Yangilduqta chin burqanni ko‘ngul tiyurler,
Yangilmaduqta ko‘ngulni o‘k burqan tiyurler.
(yeTŞ, 120-bet)

Takror so‘zning qofiya vazifasini bajarishi islom muhitining mahsu-

li bo‘lgan «Hibat ul-haqoyiq» dostonida ham uchraydi:

Bu ochun rabot ul tushub ko‘chguluk,
Rabotqa tushukli tushar ko‘chguluk.
O‘ng arqish uzadi qo‘pup yo‘l tutub,
O‘ngi qo‘pmish arqish necha ko‘chguluk[163].

Bu yerda «ko‘chguluk» so‘zi to‘rtlik misralarini bir-biriga bog‘layapti va ohangdoshlik hosil qilib, qofiya vazifasini bajarib kelyapti. Mazkur usul adabiyotshunoslikda epifora deyiladi. Epifora «... muayyan tushuncha yo jumla ma’nosini ta’kidlaydi; ohangdoshlik va musiqiylikni rag‘batlantiradi, misralarni bayt yo bandlarga uyushtiradi, bunda u qofiya vazifasini o‘rindoshlik asosida bajaradi»[164].

Demak, epifora – radifning qofiya o‘rnida qo‘llanishi islomdan oldingi turkiy she’riyatda shakllangan hodisadir. Buning Adib Ahmad ijodida uchrashi qadimgi turkiy adabiyotdagi an’ananing keyingi davrlarda ham davom etganligidan dalolat beradi.

Buddaviylik she’rlari orasida «Inonch» nomli she’r ham shakliy tuzilishiga ko‘ra alohida xususiyatga ega. U besh band - 20 misradan tashkil topgan. She’rning dastlabki bandlariga e’tibor qilaylik:

Alqu qamag‘ uch o‘dki burqanlarqa,
Arish arig‘ nirvan to‘zlug iduq nomqa.
Ayag‘ulug‘ arya sangga quvrag‘larqa,
Ayap kulep alqu o‘dte inanurmen.

Burqanlarning ulushining pramanusi,
Bo‘lsar neche ancha sanlig‘ ulush sayu
Bo‘dlar o‘ze alqu o‘dte burqanlarqa,
Bulidlayu tapig‘ o‘ze tapinurmen.
(yeTŞ, 150-bet)

Ko‘rinadiki, birinchi to‘rtlikning uch misrasi o‘zaro ketma-ket qofiya asosiga qurilib, to‘rtinchi misra ochiq qolyapti. Ikkinchi to‘rtlik misralari orasida esa qofiyalanish holati mavjud emas. Faqat to‘rtinchi

[163] Yugnakiy A. Hibat ul-haqoyiq. Toshkent, Badiiy adabiyot, 1971. B. 53..
[164] Adabiyot nazariyasi. 2 tomlik, 2-tom. Toshkent, Fan, 1978. B. 392.

misradagi «tapinurmen» so‘zi avvalgi bandning oxirgi misrasidagi «inamurmen» so‘zi bilan ohangdoshlik hosil qilib, bandlararo qofiyalanishni vujudga keltiryapti. Bu - bandlararo qofiyadoshlik butun she’r oxirigacha davom etadi va uni amalga oshirishda keyingi bandlarda «o‘kunurmen», «o‘girurmen», «ildinurmen» so‘zlari xizmat qiladi. Shu jihati bilan she’r xalq og‘zaki ijodi she’rlariga yaqinlashadi. O‘zbek xalq og‘zaki ijodidagi qofiya tizimini maxsus o‘rgangan Farmon Rayhonov bunday tadrijli qofiyalanish usulini folklor xususiyatlaridan kelib chiqqan holda voqeabband qofiya deb atash lozimligini qayd etadi[165]. Demak, buddaviylik she’rlarining yaratilishida mualliflar qadimgi turkiy og‘zaki ijod namunalari yutuqlariga tayanganlar hamda folklor an’analarini she’riyatga singdirishga harakat qilganlar. Bundan qadimgi turkiy adabiyotda janrlarning folklor adabiy tizimi mavjud bo‘lgani singari shakliy-poetik xususiyatlari ham og‘zaki ijod asosida shakllangan, degan fikrga kelish mumkin. Chunki bandlararo qofiyadoshlik «O‘n turli niyoz usuli», «Jonlilarga foydali bo‘lmoq», «Itifar», «Yaxshi tilak» kabi she’rlarda ham uchraydi.

Buddaviylik ta’sirida yaratilgan turkiy she’rlarni o‘rganish ularga xos bo‘lgan quyidagi xususiyatlarning mavjudligini ko‘rsatadi:

1) misra, bayt va bandlarda alliteratsiyaning yetakchiligi;

2) takror so‘zning qofiya vazifasini bajarishi;

3) bandlararo qofiyalanishning mavjudligi.

To‘rtliklar Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk» asarida ham mavjud bo‘lib, mazkur to‘rtliklarning ko‘pchiligi xalq og‘zaki ijodi namunalari hisoblanadi va ular asosan turkiy xalqlar folklorida ming yillardan beri yetakchi mavqega ega bo‘lib kelgan barmoq vaznida yaratilgan. «Devonu lug‘otit turk» orqali yetib kelgan badiiy ijod namunalarining vazni xususida olimlarning fikrlari turlichadir. Jumladan, ayrim tadqiqotchilar ularni barmoqda yaratilganligini e’tirof etishsa, ba’zilar esa aruz vazniga mansub deb hisoblashadi[166].

«Devonu lug‘otit turk»dagi she›riy parchalarning yaratilish ildizi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. «Devon» bilan maxsus shug‘ullangan olim Solih Mutallibovning fikricha, asarda keltirilgan adabiy, she›riy parchalar, umuman, xalq og‘zaki ijodi namunalari faqat XI asr adabiyotininggina namunasi bo‘lmay, balki ayni paytda ularning

[165] Rayhonov F. She’r qanotidagi yulduzlar. Toshkent, Adabiyot va san’at, 1986. B. 47.

[166] Bu haqda qarang: To‘xliev B. «Qutadg‘u bilig»ning poetikasi masalalari // O‘lmas obidalar. Toshkent, Fan, 1989. B. 339-340..

katta bir qismi juda uzoq davrlar mahsulidir[167]. Darhaqiqat, «Devon»da qo'shiqlar, she'riy parchalarni maxsus o'rganish, tahlil qilish yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi.

To'rtliklarning islomdan keyingi turkiy xalqlar yozma adabiyotida aruz vaznida yaratilgan ilk namunalari Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarida uchraydi. «Qutadg'u bilig»dagi mavjud «... to'rtliklar butun ildizi bilan turkiy xalqlar she'riyatiga borib taqaladi. Yusuf Xos Hojib bu asarini garchi arab va fors adabiyoti an'analaridan bahramand bo'lib yozgan bo'lsa-da, unda turkiy xalqlar nazmi bilan mustahkam ichki muvofiqlik bor»[168]. Darhaqiqat, doston to'rtliklari bilan xalq og'zaki ijodi to'rtliklari o'rtasida bir qator umumiy xususiyatlar mavjudki, bu masalalar, ya'ni «Qutadg'u bilig» to'rtliklarining o'ziga xos xususiyatlari, ularning ruboiy janri va xalq to'rtliklari bilan munosabati kabilar o'zbek adabiyotshunosligida maxsus o'rganilgan[169]

To'rtliklar Ahmad Yassaviyning «Devoni hikmat» asarida ham uchraydi. «Devoni hikmat» - Yassaviyning so'fiylik qarashlari asosida vujudga kelgan she'rlarni o'z ichiga olgan adabiy manbadir. Undagi she'rlarni shakliy-poetik tomondan kuzatish muallifning to'rtliklarning imkoniyatidan unumli foydalanganligini ko'rsatadi. «Devoni hikmat»dagi to'rtliklar turkiy-islomiy yozma adabiyotda barmoq vaznida yozilgan dastlabki namunalar ekanligi bilan ham ajralib turadi.

Hikmatlar asosan murabba' shaklidagi to'rtliklardan tashkil topgan. Ularning qofiyalanishini quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1) b-a-b-a, v-v-v-a... ko'rinishdagi qofiyaga ega bo'lgan she'rlar;

2) b-b-b-a, v-v-v-a... shaklda qofiyalangan she'rlar;

3) b-a-v-a, g-g-g-a... qofiya tizimidagi she'rlar.

Ko'rinib turibdiki, har bir guruhdagi she'rlarning dastlabki bandlari, ya'ni boshlanishi qofiyalanishi jihatdan farqlanadi, keyingilari esa birinchi bandning oxirgi misrasi bilan qofiyadosh bo'lib keladi. Shuningdek, to'rtliklar orasida «a-a-b-a» shakldagi qofiyalanganlari ham borki, ular vaznini hisobga olmaganda «Qutadg'u bilig» va «Hibat ul-haqoyiq»dagi to'rtliklarni esga soladi. Hikmatlarning vujudga kelishida

---

[167] Mutallibov S. So'z boshi // Devonu lug'otit turk. 1-tom. Toshkent, Fan, 1960. B. 34.

[168] Haqqulov I. O'zbek adabiyotida ruboiy. Toshkent, Fan, 1981. B. 35.

[169] Bu haqda qarang: To'xliev B. «Qutadg'u bilig»ning poetikasi masalalari // O'lmas obidalar. Toshkent, Fan, 1989. B. 331-348.

misralar takrori ham alohida rol o'ynaydi. Bu xususiyat ayrim she'rlarda ko'zga tashlanadi. Masalan, she'rning birinchi bandidagi oxirgi misra butun she'r davomida mavjud to'rtliklarning so'nggi misralarida aynan takrorlanadi. Misralar takrorining ikkinchi ko'rinishida esa she'rning dastlabki to'rtligi o'zgachaligi bilan ajralib turadi. Chunki to'rtlikning ikkinchi misrasi to'rtinchi misrada to'liq qaytariladi.

Hikmatlarning qofiya tizimini o'rganish jarayonida ayrim to'rtliklarning qofiyalanishi e'tiborni o'ziga tortadi. Xususan, ularda - bir to'rtlikda ikki xil qofiyalanish usuli kuzatiladi:

Chin oshiqlar kechkan ermish jonin tashlab,
Adham sifat barham urub molin tashlab,
Hu-hu teyu haq zikrini aytib xushlab,
Imon tasdiq qilib bag'rin kabob etdi[170].

Ko'rinadiki, to'rtlikning birinchi bayti qofiyaga ham, radifga ham ega. Uchinchi misra esa dastlabki misralar radifi bilan ohangdoshlik hosil qilgani holda radifsizdir.

Takror so'zning qofiya vazifasini bajarib, yoqimli ohangdorlik va she'riy ritm hosil qilishi Yassaviy to'rtliklariga ham xos xususiyat bo'lib, ularga ajib xalqona ruh baxsh etgan:

Qodir Egam qudrat bila sulh aylasa,
Jannat ichra kirar oshiq amr aylasa,
Na'ra tortib faryod etib, vird aylasa,
May no'sh etib samo' qilib yurar bo'lg'ay[171].

Qadimgi turkiy she'riyatga xos bo'lgan an'ananing «Hibat ul-haqoyiq»dagi kabi «Devoni hikmat»da ham davom etishi to'rtliklarning turkiy adabiyotdagi uzluksiz tadrijiy taraqqiyotidan guvohlik beradi.

Yassaviy hikmatlari asosan mustaqil to'rtliklardan iborat bo'lsa-da, mazmun va ohang jihatidan yagona maqsadga xizmat qiladi. Mantiqiy izchillik ularning asosiy xususiyatidir. Bu jihati bilan ular xalq og'zaki ijodi qo'shiqlariga yaqinlashadi.

Adib Ahmadning «Hibat ul-haqoyiq» asarida 103 ta to'rtlik mavjud.

[170] Yassaviy A. Hikmatlar (Nashrga tayyorlovchi: I.Haqqulov). Toshkent, Adabiyot va san'at, 1990. B. 185.
[171] Yassaviy A. O'sha kitob. B. 181.

Ushbu to‘rtliklarni kompozitsion-semantik xususiyatlariga ko‘ra quyida gi turlarga ajratish mumkin:

I. Biliklik keraklik so‘zin so‘zlayur,
Keraksiz so‘zini ko‘mub kizlayur.
Biliksiz ne aysa ayur uqmatin,
Aning o‘z tili o‘z boshini yeyur[172]

.

Bilimli kishi kerakli so‘zni so‘zlaydi, keraksiz so‘zni ko‘mib yu hiradi.

Ilmsiz kishi nima gapirsa, nodonligi sababli so‘zlaydi, shuning uchun uning tili o‘z boshini yeydi.

Mazkur to‘rtlik tuzilishi jihatdan o‘rganilsa, uni ikki qismga ajra tish mumkin. To‘rtlikning birinchi qismida bilimli kishiga xos bo‘lgan ijobiy xususiyat tasvirlansa, ikkinchi qismida muallifning ilmsiz, jahil kishiga nisbatan salbiy fikri ifodalangan. Demak, kompozitsion qismlar o‘zaro mazmuniy ziddiyatga asoslangan. Baytlarning o‘zaro qiyosi orqa li to‘rtlikda oldinga surilgan poetik fikr - ilmli kishining ilmsiz kishidan afzalligi kitobxonga yanada oydinlashadi, bu esa to‘rtlikning emotsional tomonini kuchaytirishga xizmat qiluvchi muhim omildir.

II. Ko‘ni bo‘l, ko‘ni qil, otin ko‘ni,
Ko‘ni teyu bilsun xaloyiq seni.
Ko‘nilik to‘nin kiy, qo‘yub egrilik,
Kedim to‘n to‘lusi ko‘nilik to‘ni.
(HH, 51-bet)

To‘g‘ri bo‘l, to‘g‘ri ish qil. To‘g‘ri deb nom chiqar. Xaloyiq seni to‘g‘ri deb bilsin.

To‘g‘rilik to‘nini kiy, egrilik to‘nini yech. Kiyadigan to‘nning yaxshisi to‘g‘rilik to‘nidir.

Ushbu to‘rtlik ham kompozitsion jihatidan ikki qismga bo‘lingan. Bu bo‘linish yuqoridagi to‘rtlik kabi ma’no jihatdan ziddiyat asosiga qurilmay, balki kompozitsion qismlar o‘rtasida ma’naviy parallellikni yuzaga keltirgan. Mazkur turning o‘ziga xos xususiyati shundaki, birinchi

[172] Yugnakiy A. Hibat ul-haqoyiq. Toshkent, 1971. B. 44-45. (Bundan keyingi misollar ham mazkur kitobdan olinib, sahifasi qavsda ko‘rsatiladi).

misrada ilgari surilgan fikr, ikkinchi misrada o‘zining poetik rivojiga erishadi. Ikkinchi misra birinchi misradagi fikrni to‘ldirishga, chuqurlashtirishga, mustahkamlashga xizmat qiladi. To‘rtlikning keyingi baytida ham dastlabki baytdagi kabi qoidalarga amal qilinadi va natijada baytlararo ma’naviy parallellik yuzaga keladi. Bu usul to‘rtlikning poetik mazmunini ochishga xizmat qilgani holda, uning jonli, yorqin ifodalanishiga olib kelgan.

III. Bilik bilti bo‘lti eran belguluk,
Biliksiz tirikla yituk ko‘rguluk.
Biliklik er o‘lti oti o‘lmatu,
Biliksiz esan erkan oti o‘luk.
(HH, 41-42 bettar)

Ilmli kishilarning nomi mashhur bo‘ladi, bilimsiz kishilar esa tirikligini o‘ldi hisob va bu unga ko‘rgulikdir.

Bilimli kishi o‘lsa ham uning nomi o‘chmaydi, ilmsiz kishining o‘zi hayot bo‘lsa ham oti o‘likdir.

Ko‘rinadiki, bu to‘rtlikning kompozitsion qismlari ham ma’no jihatdan qarama-qarshilikka asoslangan, lekin bu ziddiyat baytlararo emas, balki misralararodir. Kitobxonga to‘rtlikdagi poetik fikr - ilmli kishining ilmsiz kishidan ustun ekanligi birinchi bayt misralarining o‘zaro qarama-qarshiligi orqali uqtiriladi. Mazkur poetik g‘oya so‘nggi misralarda rivojlantiriladi hamda misralarning ziddiyati natijasida yanada ravshanlashadi. «Bu yerda toq misralar ma’lum poetik fikrni o‘rtaga qo‘yadi. Juft misralar esa uning ziddi uchun keltiriladi. Mana shu usul orqali shoir o‘z fikrini oydinroq bayon etadi»[173]

IY. Kudazgil tilingni kel oz qil so‘zung,
Kudazilsa bu til kudazlur o‘zung.
Rasul erni o‘tqa yuzin otquchi,
Til o‘l tedi yig‘ til yul o‘ttin o‘zing.
(HH, 49-bet)

Tilingni tiy, so‘zingni qisqa qil, bu til tiyilsa, o‘zing ham saqlanasan. Rasul kishini o‘tga tashlovchi tildir, deb aytdi, shuning uchun tilingni tiy, o‘zingni o‘tdan tort.

Bunday tur to‘rtliklarning o‘ziga xos xususiyati sifatida shuni

[173] To‘xliev B. «Qutadg‘u bilig»ning poetikasi masalalari // O‘lmas obidalar. Toshkent, Fan, 1989. B. 335.

ko‘rsatish mumkinki, ularning birinchi va ikkinchi misralarida ma’lum bir poetik g‘oya ifodalanadi, keyingi misralarda esa mana shu fikrning tasdig‘i, dalili, ta’kidi sifatida maqol, hadis, hikmatli so‘zlarga murojaat qilinadi. Yuqoridagi to‘rtlik fikrimizga dalil bo‘la oladi: uning birinchi baytiga «tilni tiyish, o‘ylab so‘zlash» kerakligi to‘g‘risidagi fikr singdirilgan bo‘lsa, keyingi baytda bu fikr payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalomning hadislari orqali tasdiqlanyapti. Mazkur usul ham to‘rtlikning ta’sir kuchini oshirishga xizmat qiluvchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Y. Haris to‘ymas ochun nengini terip,
Harislik qarimas idisi qarip,
Harislikni qo‘yur haris er qachon,
O‘lub yitsa tuproq ichiga kirip.
(HH, 71-bet)

Mazkur to‘rtlikka singdirilgan poetik g‘oyani Adib Ahmad zanjirli ravishda rivojlantirgan, ya’ni birinchi misrada ma’lum bir fikr boshlanib, rivojlantirilgan. Chunonchi: haris (ochko‘z) kishi qarisa ham harisligi qarimaydi - ikkinchi misrada keltirilgan mazkur fikr alohida olinganda ham tugal bir hikmat mazmuniga ega. Haris kishi qachon harisligini qo‘yishi mumkin? Faqat o‘lib, tuproqqa kirgachgina qo‘yadi.

Xuddi shu yo‘l orqali poetik g‘oya o‘zining tugal ifodasiga erishgan. Shuningdek, to‘rtlikdagi misralarning kompozitsion jihatdan nisbatan mustaqilligi, har bir misraning o‘zicha tugallangan mustaqil mazmunga egaligi, uchinchi - qofiyasiz misraning kitobxonning diqqatini o‘ziga kuchliroq jalb etib, so‘nggi misrada kelayotgan to‘rtlikning yechimiga ishora qilishi kabi xususiyatlar alohida ahamiyatga ega. Chunki bu belgilar to‘rtlikni ruboiy janriga yaqinlashtiradi. Ma’lumki, «ruboiy fikr, ifodada ixchamlik va teranlikni talab etadigan janr»[174]

. Shu jihatdan yuqoridagi to‘rtlik mazmun e’tibori bilan ham ruboiyga yaqin turadi, chunki unda juda ham teran hayotiy bir fikr ilgari surilgan.

«Hibat ul-haqoyiq» to‘rtliklarini ruboiy deyish mumkinmi, degan o‘rinli savol tug‘iladi. Albatta, mazkur to‘rtliklar shakliy xususiyatlariga ko‘ra ruboiyga o‘xshasa-da, lekin vazn nuqtai nazaridan qaraganda ulardan farq qiladi. Chunki ruboiylar mumtoz she›riyat qoidalariga

[174] Haqqulov I. O‘zbek adabiyotida ruboiy. Toshkent, Fan, 1981. B. 9.

ko'ra aruzning hazaj bahrida yaratilib kelgan. «Hibat ul-haqoyiq»dagi to'rtliklar esa mutaqorib bahrida yozilgan. Shu sababli ularni ruboiy deb atash qiyin. Shunga qaramay, mazkur to'rtliklar turkiy adabiyotda ruboiy janrining shakllanishida sezilarli ta›sir ko'rsatganligi tabiiydir.

YI. Bu budun to'lusi axi er turur,
Axilik sharaf, joh, jamol ortturur,
Sevulmak tilasang kishilar aro,
Axi bo'l axiliq seni sevdurur.
(HH, 64-bet)

Mazkur to'rtlikning dastlabki misralarida Adib Ahmadning saxiylik to'g'risidagi fikrlari ifodalangan bo'lib, ular quyidagicha mazmunni ifodalaydi: xalqning yetugi saxiy kishidir, saxiylik sharaf, martaba va go'zallikni orttiradi. Muallif uchinchi misrada o'quvchini mushohada yuritishga, o'ylab ko'rishga da'vat etgani holda, so'nggi misrada to'rtlikda ko'tarilayotgan poetik fikr - saxiylik, saxovatlilikni har bir kishi, albatta, o'ziga singdirishi kerakligini alohida uqtiradi: Kishilarning muhabbatini o'zingga jalb qilmoqchi bo'lsang, saxiy bo'l, saxovat seni sevikli qiladi.

Demak, bunday turga mansub to'rtliklarda asarning didaktik ruhi alohida sezilib turadi, ya'ni to'rtlikda ilgari surilayotgan poetik fikr oxirgi misrada o'ziga xos tarzda targ'ib qilinadi. Dostonda bunday usulda yaratilgan to'rtliklar ko'plab uchraydi. Biroq ayrim to'rtliklarda shoir o'z fikrlarini yuqorida keltirilgan misollardagi kabi faqat so'nggi bayt yoki misralarda pand-nasihat tarzida uqtirib qolmasdan, balki to'rtlikning har bir misrasida she'rda ko'tarilayotgan poetik fikrga o'quvchining amal qilishi lozimligini ta'kidlab o'tadi:

Ulug'lug'qa tegsang yengilma o'zung,
Qoli kiysang atlas unutma bo'zung.
Ulug' bo'ldug'ungcha tuzunrak bo'lub,
Ulug'qa kichikka siliq tut so'zung.
(HH, 78-bet)

Ulug'likka yetishsang yanglishma, atlas kiyganingda bo'zingni unutma.

Ulug'likka erishguningcha yaxshiroq bo'lib, katta va kichikka so'zingni silliq, muloyim qil.

«Hibat ul-haqoyiq» asarida, undagi to'rtliklarda qadimgi tur-

kiy adabiyotga xos an'analarning ta'siri sezilib turadi. Dostondagi to'rtliklarning tuzilishi, mazmun va g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, ular qadimgi turkiy xalqlar yozma adabiyoti va og'zaki ijodi to'rtliklari, xususan, «Devonu lug'otit turk»dagi to'rtliklar bilan bir o'rinda turadi. Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asaridagi «... to'rtliklarning tematikasi ancha boy. Ularda qabila bahodirlarining mardonavor kurash tuyg'ulari, jasorati, mehnat va muhabbat hislari o'z aksini topgan. «Devon»dagi to'rtlik va lirik parchalar... ning aksariyati 7-11 hijodan tashkil topgan. 7-11 hijoli a-a-a-b yoki a-a-b-a shaklida qofiyalanuvchi she'rlar turkiy xalqlar poeziyasida qadim zamonlarda paydo bo'lganligi va nihoyatda keng tarqalganligi ilmda allaqachonlar isbotlangan»[175]. Bu haqda, ya'ni to'rtliklarning turkiy xalqlar she'riyatida qadimdan keng qo'llanilib kelgan yetakchi shakllardan biri ekanligi to'g'risida ye.E.Bertels quyidagilarni qayd etadi: «Qasida va g'azallardagi yagona qofiyalilik albatta, arablardan. Biroq juft qofiya arablarga mutlaqo ma'lum emas edi. Ularga ruboiy ham noma'lum bo'lgan. Ammo ruboiy juda qadim zamonlardanoq O'rta va Markaziy Osiyodagi turli turkiy xalqlar folklorida eng yoqimli shakllardan biri bo'lgan. Shuningdek, arab termini bilan ataladigan murabba', ya'ni har bir misrasi a-a-a-b, v-v-v-b, g-g-g-b ko'rinishida qofiyalanuvchi to'rtliklardan boshqa narsa emasligini tan olmaslik mumkin emas»[176].

Darhaqiqat, «Hibat ul-haqoyiq» va «Devonu lug'otit turk»dagi adabiy parchalarni muqoyasa qilish natijasida mazmunan va g'oyaviy yaqin bo'lgan misralarga ham duch kelish mumkin:

O'g'ulum senga kuzurmen ardam o'gut xumaru,
Bilga erig bo'lub sen baqqil aning tabaru.

O'g'lim, senga meros qilib ezgu xulq, odobni qoldiraman. Agar ilmli, aqlli odamlarga yo'liqsang, ularga yaqinlash, ulardan foydalan[177].

Mazkur fikr «Hibat ul-haqoyiq»ning quyidagi misralari uchun ham g'oyaviy asos bo'lib xizmat qilishi fikrimizga dalil bo'la oladi:

Biliktin ayurmon so'zumga ula.

[175] Ҳаққулов И. Ўзбек адабиётида рубоий. Тошкент, Фан, 1981. Б. 30.
[176] Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. Москва, 1960. С. 88.
[177] Кошғарий М. Девону луғотит турк. 1-том. Тошкент, Фан, 1960. Б. 412.

Biliklikka, yo do‘st, o‘zungni ula.
Bilik birla bilinur saodat yo‘li,
Bilik bil saodat yo‘lini bula.
(HH, 40-bet)

Bilim haqida so‘zlayman, so‘zimga quloq sol, ey do‘st, ilmli kishiga o‘zingni yaqin tut.

Bilim bilan saodat yo‘li ochiladi, (shunga ko‘ra) ilmli bo‘l, baxt yo‘lini izla.

«Hibat ul-haqoyiq» dostonini ko‘zdan kechirar ekanmiz, shoirning o‘zidan oldin yashab o‘tgan ijodkorlarning, xususan, Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» dostoni bilan yaqindan tanishganligi, uning yutuqlaridan ijodiy foydalanganligi, har ikkala asarning mazmun hamda g‘oyaviy jihatdan bir-biriga o‘xshash tomonlari mavjud ekanligining guvohi bo‘lamiz:

Qara bash yag‘isi qizil til turur,
Necha bash yedi bu taqi ma yeyur.
Bashingni tilasa tilingni ko‘daz,
Tiling tekma kunda bashingni yeyur[178]

Qora boshning yovi qizil tildir, u qanchadan-qancha boshlarni yedi, yana ham yeydi.

Boshim omon bo‘lsin desang, tilingni ehtiyot qil, tiling istagan bir kunda boshingni yeydi.

Yusuf Xos Hojibning bu fikrlariga Adib Ahmadning quyida keltirilayotgan misralardagi qarashlari o‘zaro hamohangligi bilan ajralib turadi:

Sonip so‘zlagan er so‘zi so‘z sog‘i,
O‘kush yangshag‘on til ay olmas yog‘i.
So‘zung bushlug‘ esma yig‘a tut tiling,
Yetar boshqa bir kun bu til bushlig‘i.
(HH, 47-bet)

O‘ylab so‘zlagan kishining so‘zi to‘g‘ridir, o‘rinsiz ko‘p vaysagan til ayamaydigan yovdir.

So‘zing achchiq, ezma tilingni tiyib tut, achchiq (erk berilgan) til bir

[178] Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Тошкент, Фан, 1971. Б. 196.

kuni boshingga yetadi.

«Hibat ul-haqoyiq» va «Qutadg'u bilig» to'rtliklarini solishtirish orqali ular o'rtasidagi bir qator o'xshashliklarni kuzatish mumkin:

1. «Qutadg'u bilig»dagi to'rtliklar ham, «Hibat ul-haqoyiq»dagi to'rtliklar ham mavzu jihatdan didaktik xarakterdadir.

2. Har ikkala asardagi to'rtliklar aruz vaznining mutaqorib bahrida yaratilgan.

3. O'zaro uyg'unlik Yusuf Xos Hojib va Adib Ahmad to'rtliklarining kompozitsion xususiyatlarida ham mavjud.

Xullas, to'rtliklarning turkiy adabiyotda o'ziga xos taraqqiyot tarixi mavjud. Ular yozma adabiyotda qadimgi turkiy moniylik va buddaviylik she'rlaridan boshlab kuzatiladi. Islomdan avvalgi she'riyatda alliteratsiyaning o'rni beqiyosdir. Chunki she'rdagi ohangdoshlikning yuzaga kelishi asosan alliteratsiyaga bog'liq bo'lgan. Shuning uchun ham ularda qofiya hali islom davri adabiyotidagi kabi she'rning yetakchi unsuri darajasiga ko'tarilgan emas. Bu - qadimgi turkiy she'riyatda qofiya bo'lmagan, degan xulosaga olib kelmaydi. Balki uning shakllanish jarayonida ekanligini bildiradi. Shu bois to'rtliklarning yaratilishi ham asosan alliteratsiyaga tayanadi.

Bizning kuzatishlarimiz shundan dalolat beradiki, alliteratsion she'r, garchi qadimgi skandinaviya she'rlari uchun xos bo'lsa-da, u qadimgi turkiy adabiyotda ham yetakchilik qilgan. Bu xususiyat turkiy she'r rivoji ham dunyo xalqlari she'riyati bilan umumiy jarayonga ega ekanligini ko'rsatadi. Badiiy tafakkurning ilk bosqichdagi umumiy holati she'riyatda, xususan, janrlardagi umumiylikni belgilaydi.

Qadimgi turkiy she'riyatdagi qofiya tizimi haqida gap ketar ekan, moniylik she'rlariga qaraganda, buddaviylik she'rlarida qofiyaning ancha shakllanib qolganligini kuzatish mumkin. Bundan keyingi davrlar she'riyatida qofiyaning ohangdoshlik hosil qilishdagi vazifasi orta borganligi ko'rinadi.

Turkiylar islomni qabul qilgach, yozma adabiyotda aruzning mavqei ko'tarila bordi va u turkiy she'riyatning asosiy vazni bo'lib qoldi. To'rtliklar ham aruz vazniga moslashdi, qofiya ularning yaratilishida yetakchi unsurga aylandi va alliteratsiyaning roli moniylik hamda buddaviylik muhitiga nisbatan ancha pasaydi. Bu hodisa she'riyatning shu davrdagi ehtiyoji bilan baholanadi. Albatta, islom davri to'rtliklarining vujudga kelishida qadimgi turkiy adabiyotdagi tajriba va an'analar mu-

ahamiyat kasb etdi.

Shunday qilib, to‘rtliklar qadimgi turkiy she’riyatdan islom davri adabiyotigacha uzluksiz rivojlanish jarayonini bosib o‘tdi va har bir davrdagi (moniylik, buddaviylik, islom) adabiy an’analar asosida mukammallashib bordi.

MARSIYA

Har qanday odamning o‘limi uni biladigan kishilarni, ayniqsa, yaqinlarini chuqur iztirobga soladi. Inson ruhiyatidagi ana shu dardli kechinmalar, qayg‘u va alamli she’rlarni yuzaga keltirishi mumkin. Mazkur she’rlar xalq og‘zaki ijodida yig‘i atamasi orqali nomlanadi. Yozma adabiyotda esa ular marsiya deb ataladi.

Marsiya janrining taraqqiyotini o‘rganish uning turkiy adabiyotning ichki imkoniyatlari asosida shakllanganligini ko‘rsatadi. U dastlab xalq og‘zaki ijodida paydo bo‘lgan va keyinchalik yozma adabiyotga o‘tgan. Mazkur fikrlarni chuqurroq tadqiq etish maqsadida «Devonu lug‘otit turk»[179] asariga murojaat etamiz. Garchi «Devonu lug‘otit turk» tilshunoslikka oid qimmatli asar bo‘lsa-da, unda berilgan badiiy ijod namunalari ma’lum darajada qadimgi turkiy adabiyotning o‘ziga xos tomonlarini tasavvur qilishga yordam bera oladi. Masalan, «Devon»da qadimgi turkiylar davlatining hukmdori Alp Er To‘nganing mardligi, olijanobligi, shon-shuhratini madh etuvchi, shu bilan birga, uning vafoti munosabati bilan paydo bo‘lgan bir qator to‘rtliklar uchraydiki, ularning yaratilishi, shubhasiz, eramizdan oldingi davrlarga borib taqaladi. Mazkur to‘rtliklarni marsiya janri namunalari, deb atash mumkin. Ulardagi chuqur dard, alam, iztirob, achinish, umuman, hazin ruh shunday deyish uchun asos bo‘la oladi.

Ma’lumki, Alp Er To‘nga miloddan avvalgi YII asrda yashagan turkiy xoqon edi. U turkiy qabilalarni birlashtirib, qudratli davlat tuzishga erishadi va bu davlatning shon-shuhrati tez orada uzoq o‘lkalarga ham

[179] Қаранг: Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Тошкент, Мумтоз сўз, 2008. Қаюмов А. Қадимият обидалари. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1972; Стеблева И.В. Развитие жанровых поэтических форм XI века. Москва, Наука, 1971; Ҳайитметов А. Қадимги туркий эпосият ҳақида // Ҳаётбахш чашма. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1974. Б.138-149; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, Ўқитувчи, 1976. Б.55-66, 103-108; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 1-том. Тошкент, Фан, 1978. Б.88-92; Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари ва унинг туркий халқлар маданияти ҳамда жаҳон цивилизациясида тутган ўрни. Халқаро конференция материаллари. Самарқанд, 2002.

yoyiladi. Yusuf Xos Hojib ana shunday davlatning buyuk hukmdori Alp Er To‘ngani bilimli, zakovatli, dono inson bo‘lganligi, tojiklar uni Afrosiyob deb atashganliklarini qayd etadi[180]. Mahmud Koshg‘ariy esa uni Koshg‘arda yashaganligini ta’kidlab, «yo‘lbars kabi kuchli bahodir odam»[181]

ekanligi to‘g‘risida xabar beradi.

Ulug‘ hukmdorning fojiali o‘limi turkiylarni chuqur qayg‘uga soladi. Xalqning qayg‘u-alamlari marsiyaning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Mahmud Koshg‘ariy turkiy urug‘lar yashaydigan hududlarni kezib chiqar ekan, Alp Er To‘nga haqidagi marsiya parchalarini yozib oladi va «Devonu lug‘otit turk»ka kiritadi.

Marsiya asar tarkibida tarqoq ko‘rinishda uchrasa-da, olimlar orasida uni yaxlit tugal holda tiklashga harakatlar bo‘lgan. Bunday ishni dastlab Fitrat amalga oshiradi va 10 ta to‘rtlikni jamlab, «Eng eski turk adabiyoti namunalari» (1927) kitobiga kiritadi.

Marsiyada tasvirlanishicha, Alp Er To‘nganing o‘limi turkiylarning kuchsizlanishi, bilim ahlining e’tibordan chetda qolishi, ezgu ishlarning kamayishi va yovuzlikning kuchayishiga olib keladi. Hatto beklar ham qayg‘uga botadilar:

Beglar atin arg‘urub,
Qazg‘u ani turg‘urub,
Mengzi yuzi sarg‘arib,
Ko‘rkum anga to‘rtulur.

Mazmuni: amirlar otlarini charchatib keldilar. Qayg‘u beklarni ozdirdi, yuzlari za’faron surgandek juda sarg‘aydi.

Marsiya bandlaridan biridagi barchaning bo‘ridek ulub, yoqa yirtib yig‘lashi - qattiq qayg‘uga botishi Alp Er To‘nganing mard, jasur, olijanob kishi ekanligi va xalqning unga hurmati yuqori bo‘lganligini ko‘rsatadi:

Ulushib eran bo‘rlayu,
Yirtin yaqa urlayu,
Siqrib uni yurlayu,

---

[180] Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент, Фан, 1971. Б. 102.

[181] Кошғарий М. Девону луғотит турк. 3-том. Тошкент, Фан, 1963. Б. 379.

Sig‘tab ko‘zi o‘rtulur.

Mazmuni: Alp Er To‘nga o‘limiga achinib odamlar bo‘ridek uvlashdilar, yoqa yirtishib baqirishdilar. Ba’zan cholg‘uchilar chalg‘usining chanqrig‘i kabi baqirishadilar. (Ular shuncha yig‘lashdilarki, ko‘z yoshlari ko‘zlarini qopladi.

«Dunyo begi» vafot etsa-da, barcha uni yodida tutadi, ezgu sifatlar bilan eslaydi, fojiali musibatdan qayg‘uradi. Butun tushkunlikning, ko‘ngil cho‘kishining sababi – uning bevaqt dunyoni tark etishi. Umuman, Alp Er To‘ngani doimiy qo‘msash ruhi butun marsiya bo‘ylab hukmronlik qiladi:

Ko‘nglum ichun o‘rtadi,
Yetmish yashig‘ qartadi.
Kechmish uzuk irtadi,
Tun-kun kechib irtalur.

Mazmuni: tushgan musibat bilan ko‘nglim o‘rtandi, bitgan yaramni tirnab, yangilatdi, o‘tgan kunlarimni istatdi, kecha-kunduz izlatdi.

Marsiya barmoq vaznida yaratilgan bo‘lib, murabba’ shaklidagi bandlararo a-a-a-b, v-v-v-b qofiyalanish tartibiga ega. To‘rtliklarning har bir misrasi yetti bo‘g‘indan tashkil topgan.

Qadimgi turkiy she’riyatning yirik bilimdonlaridan biri I.V.Stebleva Alp Er To‘nga haqidagi marsiyadan tashqari, yana 4 ta to‘rtlikni birlashtiradi va unga «Noma’lum qahramon haqida marsiya» deb nom qo‘yadi[182]. To‘rtliklarda qahramon jangchining o‘limidan afsuslanish ruhi yetakchidir. Demak, ularni bemalol marsiya janri namunalari deyish mumkin. Muallifning noma’lum qahramon deb atashi bejiz emas. Chunki uning kimligi haqiqatan ham noma’lum. To‘rtliklarning uchtasida uning vatanparvarligi, mardligi, bahodirligi, dushmanga nisbatan beayovligi to‘g‘risida gap boradi:

Yag‘i o‘tin o‘churgan,
To‘ydin ani ko‘churgan,
Ishlar uzub kechurgan,

[182] Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм XI века. Москва, Наука, 1971. С. 159-161.

Tegdi o‘qi o‘ldirur.

Mazmuni: u urush olovini o‘chiruvchi, ularni (dushmanlarni) [illegible] safidan haydab chiqaruvchi, shu bilan birga, qiyin ishlarni bajaruvchi edi. Unga halok qiluvchi zamon o‘qi tegdi.

Marsiyaning ikkinchi bandida qahramonning sifatlari ulug‘lanadi. Olijanoblik, doimo ezgu ishlarning boshida turish, ijobiy fazilatlar bilan boshqalarga namuna bo‘lish uning o‘ziga xos xususiyatlari ekanligi ta’kidlanadi va ana shunday odamning o‘limiga afsus va nadomat chekiladi.

Turg‘an ulug‘ ishlaqa,
Tirki urub ashlaqa,
Tumlug‘ qadir qishlaqa,
Qo‘zti erig umduru.

Mazmuni: U odam ulug‘ ishlarga chidam bilan turish beradigan edi. Dasturxoni qattiq qishlarda ochiq edi, odamlarni o‘zining yaxshiliklari dan umidvor qilib tashlab ketdi.

Marsiyaning vazni, qofiyalanishi, bo‘g‘inlar tizimi Alp Er To‘ng marsiyasiga mos keladi. Har ikkala marsiyadagi lirik qahramonning iztirobi bayoni Enasoy bitiglarini yodga soladi. Chunki Enasoy yodnomalarida ham kishining iztirobi bayoni tasviri asosiy o‘rin tutadi va bu ularning yig‘i janri asosida yuzaga kelganligini ko‘rsatadi. Enasoy yodnomalari vafot etgan kishining tarjimai holi bilan bog‘langan bo‘lib, unda marhumga xos bo‘lgan xususiyatlar tasviri yetakchidir[183]: «Avlodlarim, sizlardan ayrildim. Oh, uydagi xonzodalarimdan ayrildim. Sakkiz o‘g‘limdan ayrildim-ey. Xoqonim, elim xizmatida bo‘ldim, dono hukmdorimga xizmat qildim, do‘stlarimga xizmat qildim. Bu men uchun sharafdir. Xoqonim uchun, Bilga Chiqshan xoqoniga xizmat qildim, ey xalqim, yigitlik sharafim uchun davlatimga xizmat qildim. Tangriga xizmat qildim. Endi ajoyib do‘stlarimdan ayrildim. Bu mangu toshimdir. Men alamli Chiksinman»[184].

«Chako‘l yodnomasi» mazmunidan ko‘rinib turibdiki, u marhum hayotiga aloqador ma’lumotlar bayonidan iborat bo‘lib, I shaxs tilidan hikoya qilinyapti. Enasoy yodnomalarining I shaxs, ya’ni marhum tilidan

[183] Раҳмонов Н. Руҳиятдаги нур муроди. Тошкент, Халқ мероси, 2002. Б. 58.

[184] Қадимий ҳикматлар (Тузувчи: Насимхон Раҳмонов). Тошкент, Адабиёт ва санъат, 198[illegible] Б. 42-43.

hikoya qilinishi, ular bilan Urxun yodnomalari o‘rtasidagi uyg‘unlikni ko‘rib chiqaradi: «Turk bo‘dun qanin bo‘lmayin Tabg‘achda adrilti, yadanti. Qanin qo‘dub Tabg‘achqa yana ichikdi. Tangri ancha temish etmish qan bartim, qaningni qo‘dub ichikding, ichikduk uchun tengri o‘l temish, arinch. Turk bo‘dun o‘lti, alqinti, yo‘q bo‘lti. Turk sir bo‘dun erinta bo‘d qalmadi»[185]. Mazmuni: Turk xalqi o‘zining xoni bilan bo‘lmay, Tabg‘ach xoqonligiga qo‘shildi, xonlik bo‘ldi. O‘z xonini qo‘yib, yana Tabg‘ach xoqonligiga qo‘shildi. Tangri shunday degan ekan. Xon berdim. Xoningni qo‘yib, taslim bo‘lding. Tabg‘achga taslim bo‘lgani uchun Tangri o‘l, degan shekilli. Turk xalqi o‘ldi, yo‘q bo‘ldi, yo‘qoldi. Turk sir xalqi yerida birorta ham urug‘ qolmadi.

Kul tigin bitigidagi tasvir To‘nyuquq bitigidan farqli o‘laroq, Bilga xoqon tilidan olib boriladi. Bu esa tasvirning I shaxs tilidan hikoya qilinishi hodisasi barcha Urxun yodnomalariga ham xos emasligini ko‘rsatadi: «O‘gim qatun ulayu o‘glarim, akalarim, kalingunim, qunchuylarim barcha yama tirigi kung bo‘ltachi arti, o‘lugi yurtda yo‘lta yatu qaltachi artigiz! Kul tigin yo‘q arsar, qo‘p o‘ltachi artigiz! Inim Kul tigin kargak bo‘lti, o‘zim saqintim; ko‘rur ko‘zim ko‘rmaztag, bilir biligim bilmaztag bo‘lti, o‘zim saqintim. O‘d tangri yasar, kisi o‘g‘li ko‘p o‘lgali to‘pimis. Ancha saqintim ko‘zda yash kalsar, atida ko‘ngulta sig‘it kalsar, yanturu saqintim, qatig‘ di saqintim: aki shad ulayu iniyu gunim o‘g‘lanim beglarim budunim ko‘zi qashi yablaq bo‘ltachi tip, saqintim»[186]. Mazmuni: Onam xotun, keyingi onalarim, opalarim, kelinlarim, xonzodalarim, tiringiz cho‘ri bo‘lar edi, o‘ligingiz cho‘lu biyobonda, yo‘lda yotib qolar edingiz! Kul tigin bo‘lmasa, butunlay o‘lar edingiz. Inim Kul tigin vafot etdi, vujudim alam chekdi. Ko‘rar ko‘zim ko‘rmayotganday, bilar aqlim bilmayotganday bo‘ldi (es-hushimdan ajraldim), jonim azobda qoldi. Dunyoni tangri yasaydi, inson bolalari hammasi o‘ladigan qilib yaratilgan. Shunchalik alam tortdimki, ko‘zga yosh kelganda, ko‘ngilga yig‘i kelganda, qayta g‘am chekdim, qayta qayg‘urdim. Ikki shad, keyingi ini-jiyanim, o‘g‘illarim, beklarimning ko‘zi, qoshi yomon bo‘ladi, deb qayg‘urdim.

Mazkur parchani o‘rganar ekan, professor N.Rahmonov undagi Kul tigin tasviriga e’tiborni qaratadi va qahramonning g‘ayri tabiiy faoliya-

---

[185] Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва – Ленинград, Наука, 1951. С. 61.

[186] Малов С.Е. Ўша китоб. Б. 33.

tini xalq og‘zaki ijodiga xos xususiyat sifatida baholaydi[187]. Darhaqiqat, obrazlardagi mubolag‘ali tasvirning boshqa Urxun yodnomalarida ham uchrashi bitiktoshlarning yozma adabiyot sifatida shakllanishida folklorning ta’siri borligidan dalolat beradi.

Urxun bitiglaridagi yig‘i yodnomalar tarkibida uchraydi va ular to‘liq mazkur janr asosiga qurilmagan, balki tarixiy qahramonlik dostonlaridir. Enasoy yodnomalarining asosini esa yig‘i janri tashkil etadi. Bu jihatdan ular o‘zaro farqlanadi. Shunisi diqqatga sazovorki, marsiya Enasoy yodnomalarida I shaxs - marhum tilidan aytiladi. Bu usul marsiyaning alohida shakli hisoblanadi. U qadimgi shomonlikcha inonch tasavvurlarning mahsuli bo‘lib, marhumning ruhi tirikdir, degan qarash asosida shakllangan.

Yig‘i janri namunalari turkiylarning tarjima adabiyotida ham mavjud. Mazkur fikrning tasdig‘ini xitoychadan o‘girilgan «Oltun yorug‘» dostonida ko‘rish mumkin. «Oltun yorug‘»dagi «Shahzoda va baxs» afsonasida kichik shahzoda - Mag‘astvining o‘zini qurbon qilishi ushbu janrni yuzaga chiqaradi: “Na ada arti adayim, ko‘rklakaya o‘gukum O‘lmak amgak nachukin, o‘ngra kalip artturti. Sintida o‘ngra o‘lmakip bulayin ay kunkayam. Ko‘rmayin arti munitag ulug‘ achig‘ amgakig...”[188]

. Mazmuni: Qanday kulfat bo‘ldi-ya, qo‘zichog‘im, jonimdan aziz erkatoyim! O‘lmoq azobi nima uchun (senga) barvaqt kelib olib ketdi. Sendan oldin o‘limni (men) topsam (bo‘lmasmidi), ey quyoshim! (Shunda) ko‘rmas edim bunday og‘ir, achchiq azobni!

Ko‘rinadiki, parchadagi onaning iztirobi bayoni tasviri uni yuqorida keltirilgan namunalarga yaqinlashtiradi va yig‘i janrining turkiy adabiyotda o‘ziga xos shakllanish yo‘liga ega ekanligini bildiradi.

Yig‘i janrining taraqqiyoti masalalarini tadqiq etish qadimgi turkiy adabiyotda yig‘i tasvirining ikki yo‘nalishda amalga oshirilganligini ko‘rsatadi:

1. Yig‘i marhum tilidan bayon qilingan (Enasoy yodnomalari).

2. Yig‘i o‘zga kishilar, asosan, marhumning yaqinlari tomonidan bayon qilingan (Kul tigin bitigi, «Oltun yorug‘» dostonidagi yig‘i, Alp Er To‘nga marsiyasi).

---

[187] Раҳмонов Н. Урхун-Енисей ёдномалари ва туркий эпослар. ФФД илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 1991. Б. 127.

[188] Олтун ёруғ (Нашрга тайёрловчи: Н.Раҳмон). 2-китоб. Тошкент, Мумтоз сўз, 2013. Б. 259

Lekin har ikkala holatda ham yig‘i janrini epiklashtirish holati kuzatiladi. Bu jarayon qadimgi turkiy adabiyotda janrlar tizimining odat va marosimlar bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Janrning keyingi vaqtlardagi takomili davrida asta-sekin yig‘ining marhum tilidan aytilishi hodisasi yo‘qola borgan va uning o‘rniga boshqa hayotiy shaxslar tomonidan ijro etilishi janr mezonlaridan biriga aylangan.

Xulosa tariqasida shuni aytish mumkinki, yozma adabiyotda yig‘i sof janr sifatida Enasoy yodnomalari orqali yuzaga chiqdi. Urxun yodgorliklarida esa boshqa janrlar bilan aralash holda yashadi. Keyingi rivojlanish bosqichlarida shakllanib, o‘ziga xos qoidalarga ega bo‘ldi va marsiya degan atama orqali nomlandi. Janrning arabcha nomlanishi islomdan avvalgi davrlarda adabiyotshunoslik ilmining taraqqiy etmaganligi bilan izohlanadi.

QASIDA

Qasida lirik tur janrlaridan biri bo‘lib, bu so‘z arabchadan o‘zbekchaga o‘girilganda maqsad, niyat kabi ma’nolarni anglatadi. Uning namunalarini Sharq adabiyotida keng tarqalgan janrlardan biri sifatida arab, fors, turkiy tilda qalam tebratgan shoirlar ijodida ham uchratish mumkin. Manbalarda qasida haqida gap ketganda, u biror tarixiy shaxs, mashhur arbob yoki qahramon, muhim voqea kabilarga bag‘ishlab yozilgan tantanali uslubdagi asar ekanligi qayd etiladi. Shuningdek, tabiat, cholg‘u asboblari, ijtimoiy-falsafiy mavzulardagi qasidalar ham mavjudligi alohida ta’kidlanadi. Qasida g‘azalga o‘xshab qofiyalanadi. Hajm jihatidan kattaligi bilan g‘azallardan farqlanadi. Qasidalar tuzilishiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi: qasidai tom va qasidai mujarrad (qasidai mahdud yoki qasidai muqtazab). Qasidai tom, ya’ni to‘liq qasida tarkibida nasib (kirish qismi), gurizgoh (asosiy qismga tayyorlovchi bo‘lim), madh (tasvirlanayotgan shaxs, voqea yoki narsa maqtovi) va qasd (muallifning maqsadi bayoni) qismlari mavjud bo‘ladi. Qasidai mujarrad – to‘liq bo‘lmagan qasidada esa yuqoridagi qismlardan ayrimlari (madhdan tashqari) bo‘lmasligi mumkin.

Har qanday janrning har bir xalq adabiyotida o‘ziga xos shakllanish tarixi mavjud. Qasida ham turkiy adabiyotga o‘z-o‘zidan kirib kelgani yo‘q. Uning ildizlari avvalo turkiy adabiyotning ichki imkoniyatlari aso-

sida paydo bo‘lgan. Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘otit turk” asarida “qo‘shug‘” atamasini “she’r”, “qasida”, “qo‘shiq” sifatida ishlatganligi ma’lum:

Turkan qatun qutunga,
Tegur mendin qo‘shug‘,
Ayg‘il sizing tabug‘chi,
O‘tnur yangi tabug‘.

Malika (shoh) xotinga mendan maqtov, qasida (qo‘shiq) yetkaz, xodimingiz yangi xizmatlaringizga tayyor, deb ayt[189].

Bu atama “Qutadg‘u bilig” dostonida ham mavjud ekanligiga o‘z vaqtida mutaxassislar e’tibor qaratishgan[190].

Qasidalarning asosiy qismi mohiyatida mashhur kishilarni madh etish yotadi. Madh qadimgi turkiy adabiyotda ham mavjud bo‘lib, uni Urxun yodgorliklari matnida kuzatish mumkin. “Qadimgi turkiy yodnomalardagi madh shaxslarning axloqiy sifatlarini, xizmatlarini madh qilishdan va ideallashtirishdan iborat”[191] bo‘lgan vazifani bajaradi. Masalan, Kul tigin bitigida madh quyidagi ko‘rinishda uchraydi: “... Tangri **yarlıqazu, qutım bar uchun ulugim bar uchun oltachi bodunıg‘ tirguru igittim, yalang bodunıg‘ tonlıg‘, chıg‘any bodunıg‘ bay qıltim, az bodunıg‘ okush qiltım, ıg‘ar alligda (ug‘ar qag‘anlig‘da yag qıltım, tort bulungdaqi) bodunıg‘ qop bai qıltım, yag‘ısız qıltım, qop manga korti.** Mazmuni: ... Tangri yorlaqasin, baxtim bor uchun, nasibam bor uchun o‘layotgan xalqni tiriltirib tarbiyat qildim, yalang‘och xalqni kiyimlik qildim, kambag‘al xalqni boy qildim, oz xalqni ko‘p qildim. Panohtalab davlatlida, xoqonlikda yaxshilik qildim. To‘rt jihatdagi xalqni butunlay el qildim, bir-biriga do‘st qildim, (hammasi) butunlay menga qaradi”[192].

Ko‘rinib turibdiki, mazkur parchada xoqonning ideal tavsifi berilgan bo‘lib, tasvir usuliga ko‘ra islom muhitidagi madhning tasviriga ha-

[189] Кошғарий М. Девону луғотит турк. I жилд. Тошкент, Мумтоз сўз, 2016. Б. 252.

[190] Раҳмонов Н. Урхун-Енисей ёдномалари ва туркий эпослар. ФФД илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 1991. Б. 116. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”и ва айрим жанрлар такомили (маснавий, тўртлик, қасида). Тошкент, 2004. Б. 39.

[191] Раҳмонов Н. Руҳиятдаги нур муроди. Тошкент, Халқ мероси, 2002. Б. 56.

[192] Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари (Тузувчи: Н.Раҳмонов). 1-жилд. Тошкент, Фан, 2003. Б. 53-54.

...dir. Ammo qadimgi turkiy yodgorliklarda madhning ifodalanishi ... islomiy adabiyot namunalaridan tuzilishi jihatdan farq qiladi. Bi... ...laxslar tasviridagi o'xshashlik har ikkala muhitdagi yodgorliklarni ... ...biga bog'lab turadi. Madh Urxun yodnomalaridan asta-sekin islo... ...adabiyotga o'tib, o'ziga xos ko'rinishga ega bo'ldi va taraqqiy eta ... ...qasida, g'azal kabi janrlarning shakllanishida muhim rol o'ynadi. ...ning keyingi davrdagi taraqqiyot bosqichida tashqi – boshqa xalq... ...adabiyoti ta'siri mavjudligini ham e'tibordan soqit qilmaslik lozim. ...xususiyat, ayniqsa, "Qutadg'u bilig" dostonida yaqqol namoyon ...'lgan. Ma'lumki, Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" asarini yozib tu... ...gandan so'ng uni o'z davri hukmdori Tabg'och Bug'raxonga sovg'a ...di va dostonning kirish qismidagi boblardan birini Bug'raxon maqto... ...ga bag'ishlaydi. Dostonning mazkur Bug'raxon madhiga doir qismini ...sida deb atash mumkin, chunki unda mazkur janr qoidalariga to'liq ...oya etiladi, hatto bobda qasidaning barcha kompozitsion qismlari mav...[193]. U faqat masnaviyda qofiyalanganligi bilangina an'anaviy qasida... ...dan farqlanadi, xolos.

"Qutadg'u bilig"da, shuningdek, yana ikkita qasida bor. Ular qasidai ...arrad namunalari hisoblanadi. Ikkala qasida ham bu janrning turkiy ...adabiyotda o'ziga xos taraqqiyot yo'liga kirib, mavzu jihatdan kengaya ...ganligiga dalil bo'la oladi. Ulardan biri "Yigitlikka achinib, qarilik ...qida aytadi" qasidasidir. U tarjimai hollik xususiyatiga ega bo'lib, fal... ...y yo'nalishda yaratilganligi bilan ajralib turadi. Qasidada yigitlikning ...'tib ketganligiga achinish, qarilikdan shikoyat yetakchilik qilsa-da, ...ga ijtimoiy mazmundagi fikrlar ham singdirib yuborilganligi kuzati... ...di. Bu xususiyat, ayniqsa, shoirning navbatdagi "Zamona buzuqligi... ...i, do'stlar jafosini aytadi" nomli qasidasida yanada yaqqolroq yuzaga ...chiqqan. Unda hayotning bevafoligi, haqiqiy insonlarni topish naqadar ...qiyinligi haqidagi qarashlar ifodalangan bo'lib, qasida ham mazmunan, ...ham badiiy jihatdan muallifning bu janrni yaratishdagi o'ziga xos maho... ...atidan dalolat beradi. Yusuf Xos Hojib "... arab-fors adabiyotida qonun...lashgan qasida janrining turkiy modelini yaratdi"[194]. Bu esa qasidaning keyingi davrlardagi taraqqiyotida muhim omil sifatida xizmat qilganligi shubhasiz.

---

[193] Тўхлиев Б. "Кутадғу билиг"нинг поэтикаси масалалари // Ўлмас обидалар. Тошкент, Фан, 1989. Б. 358-359.

[194] Тўхлиев Б. Ўша китоб. Б. 365.

Qasidachilikning rivojida Sayfi Saroyi, Gadoiy kabilarning o'z o'rni bor, albatta. Sayfi Saroyining 24 baytli qasidasi Iskandariya podshosiga bag'ishlangan. Qasida tabiat tasviri haqidagi go'zal obrazli ifodalar bilan boshlanadiki, bu uning nasibga ham ega ekanligini bildiradi. Hukmning ideallashtirilishi esa madhning janr talablari asosida yozilganligidan dalolat beradi. Bizgacha, Gadoiyning bitta to'liq bo'lmagan qasidasi yetib kelgan bo'lib, unda yosh shahzoda Xalil Sulton madh etiladi. Muallif shahzodani kelajak hukmdori sifatida davlatni boshqarishini istaydi va xalqning orzulari uning rahbarligida amalga oshishiga umid qiladi.

Qasidaning an'anaviy janr talablariga javob bera oladigan namunalari Hofiz Xorazmiy va Sakkokiylar ijodida uchraydi. Hofiz Xorazmiy devonidan 9 ta qasida o'rin olganligi, shoirning mazkur janrda barakali ijod qilganligini bildiradi. Shubhasiz, o'zbek adabiyotining Navoiygacha bo'lgan davrida qasida janrining mohir ustasi sifatida Sakkokiy ulug' olinadi. Bu bejiz emas. Chunki shoirning bizgacha 10 ta qasidasi yetib kelgan bo'lib, ular bu janrning adabiyotimiz tarixidagi eng go'zal va mukammal namunalaridan hisoblanadi. Sakkokiy qasidalari orasida Mirzo Ulug'bekka bag'ishlanganlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, bu qasidalarning madh qismi tasviri Ulug'bek obrazini adabiy qahramon darajasigacha olib chiqadi. Chuqur mazmun, yuksak badiiyat ularni janr talablarining yetuk namunalariga aylantiradi. Qasidalardan birida ulug' hukmdorga nisbatan qo'llangan "Sulaymoni zamon", "No'shiravon", "Musotek shubon" tarzidagi talmehga qorishgan o'xshatishlar, "xurshidi zamon", "Ulus haqqida ming turli atodin mehribon" kabi ifodalar obrazning ideal tasvirini yaratishga xizmat qiladi:

Bu kundin so'ngra ko'p ting'oy raiyatlar rioyatdin,
Ulus haqqida ming turli atodin mehribon keldi.
Ko'ngullar bo'ldi xush ravshan ko'rub qolmadi bir zarra,
Qorong'ulik ketib, holi chu xurshidi zamon keldi[195]

Mirzo Ulug'bekdek ma'rifatparvar va xalqparvar podsho siymosi, bu go'zal siymoni ifodalovchi ibratli fazilatlar maqtovi tasviri qasida markazida turadi. Bunday xususiyat shoirning Xalil Sulton, Arslon Xo'ja Tarxon, Xoja Muhammad Porsolarga bag'ishlangan qasidalarida ham ko'zga tashlanadi. Sakkokiy qasidalarining hammasida ham nasib

[195] Саккокий. Ғазаллар // Ҳаёт васфи. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1988. Б. 283.

...ning uchramasligi, ularning ayrimlari qasidai mujarrad namunalari ...ligini ko‘rsatadi.

Lutfiy o‘zbek qasidachiligi taraqqiyotiga ham munosib hissa ...lgan shoirlardan biri hisoblanadi. Uning qasidalaridan biri sohib-... Amir Temurning nabirasi, Shohruh mirzoning o‘g‘li Boysung‘ur ...ga bag‘ishlangan. Qasida nasihat tarzida yozilganligi bilan ajralib ...adi.

Nasihat aslini Lutfiy sanga etti vale,
Ani qabul qilurg‘a ko‘ngul kerak qobil.

Masal tururkim ayitti burung‘i bilgular,
Mahalli qobilu onki nasihati qoyil...

Shoirning keyingi qasidasi hajman birinchisiga qaraganda anchagi... katta bo‘lib, unda Boysung‘ur mirzo va uning o‘g‘li sulton Alouddavla ulug‘lanadi. Qasidaning dastlabki qismida “homiyi islomu din”, “mulku millat ravnaqi”, “shahzodalarning sarvari” kabi fazilatlar egasi sifatida maqtalgan Boysung‘ur mirzo yana, shuningdek, tasvir davomida Hotam, No‘shiravon, Faridun, Afrosiyob kabilar darajasiga ko‘tariladi. Qasidaning 28-baytidan to so‘ngigacha “yetti kishvar podshohining sevar farzandi” bo‘lgan sulton Alouddavla madh etiladi.

Qasida islomdan oldingi adabiyotda madh ko‘rinishida boshqa janrlar tarkibida yashadi. Janrning Urxun yodgorliklari matnlaridagi sodda, turkiy adabiyotning o‘zigagina xos bo‘lgan namunalari shu davr adabiyotining ichki qonuniyatlari asosida shakllana boshlaganligidan darak beradi. Uning “Qutadg‘u bilig” dostonida mustaqil janr sifatida ajralib chiqishida turkiy adabiyotdagi mavjud an’analar bilan bir qatorda tashqi ta’sirlarning ham roli katta bo‘ldi. Islom davri qasidalarida arab, ayniqsa, fors qasidachiligi bilan o‘xshash bo‘lgan xususiyatlarning mavjudligi adabiyotlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarning rivojini belgilaydi. Keyingi davrlardagi taraqqiyot davomida qasidalarning mavzu jihatdan kengaya borganligi, yuksak badiiyatning janr mezonlaridan biriga aylanganligi ularning yozma adabiyotda o‘ziga xos muqim o‘ringa ega bo‘la borganligini ko‘rsatadi. Hatto Husayn Boyqaro zamonasida ham qasida eng yetakchi shohona janr ekanligi Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida aniq bilinib turadi.

G‘AZAL

O‘zbek mumtoz adabiyotini boshqa Sharq xalqlari adabiyoti kabi g‘azal janrisiz tasavvur qilish qiyin. Chunki bu janr XX asrgacha bo‘lgan adabiyotimizda yetakchi mavqelardan birini egallab keldi. Qaysi bir davr yoki zamonda yashaganligidan qat’iy nazar, o‘tmish shoirlarimizning ijod namunalari, devonlari ko‘zdan kechirilsa, albatta, ularning asosini g‘azallar tashkil etishi tabiiy bir hol. “G‘azal yozishdan maqsad, - deb yozadi Shamsiddin Muhammad Qays ar-Roziy, - jonga rohat va dilga halovat keltirishdir”. Darhaqiqat, g‘azal ijtimoiy-siyosiy hayotga doir teran fikrlarni, go‘zal, jozibali insoniy tuyg‘u va kechinmalarni, insoniy qalbining barcha murakkabliklarini ifodalay olishi, shuningdek, turli mavzularda falsafiy mulohazalar yurita olish imkoniyatlariga egaligi kabi xususiyatlari bilan qanchadan-qancha insonlarning ko‘nglini zabt eta oldi. Xalq hayotiga shu qadar singib ketdiki, musiqaga solinib kuylana boshladi. Qachon yaratilganidan qat’iy nazar, qo‘shiq qilib aytiluvchi g‘azallar hamon kishilarni o‘ziga maftun etib, ularga estetik zavq, quvonch baxsh etib kelishda davom etmoqda.

G‘azal janri dastlab arab she’riyatida paydo bo‘lgan va keyinchalik boshqa ajam xalqlari adabiyotida ham keng tarqalgan. Manbalarda g‘azalning lug‘aviy ma’nosi haqida fikr yuritilganda, eng avvalo, uning ayollarga oshiqona munosabatda bo‘lmoq, ularga do‘st tutinmoq kabi ma’nolarni ifodalishi, adabiy istiloh sifatida esa ishq-muhabbat mavzusidagi she’rlar tushunilishi bayon etiladi. Demak, dastlabki paytlarda faqat muhabbat mavzusidagi yaratilgan she’rlargina g‘azal deb atalgan. Keyinchalik yillar o‘tishi mobaynida g‘azal janri sayqallanib, takomillashib borib, g‘oyaviy yo‘nalishi, mavzu va mazmun doiralari kengayib, Sharq lirikasining eng sevimli she’riy janrlaridan biriga aylangan.

Bu janrni o‘rganish, uning o‘ziga xos xususiyatlari to‘g‘risida fikr yuritish, o‘tmish adabiyotshunoslari va shoirlarining ham e’tiborini o‘ziga jalb etib kelgan. Jumladan, Rashididdin Vatvotning (XII asr) “Hadoyiq us-sehr fi daqoyiq ush-she’r” (“Sehr bog‘lari va she’r noziklikla-ri haqida”), Shamsiddin Muhammad Qays ar-Roziyning “Al mo‘jam fi ma’oyiri ash’or ul-Ajam” (“Ajam she’rlari o‘lchovida harakat belgila-ri”), Qabul Muhammadning “Haft qulzum” (“yetti dengiz”) kabi asar-larida g‘azal va uning xususiyatlari to‘g‘risida ma’lumotlar berilgan. Sharqda adabiyot nazariyasi va adabiy tanqidchilik haqidagi fikrlar ba-

boy matn "bag'rida" yashab kelganidek, o'zbek adabiyotida ham g'azal janri borasidagi nazariy-ilmiy qarashlar badiiy asarlar matni sirasida aytib kelingan. Hazrat Navoiy va Mirzo Boburlar g'azal janrining hali ochilmagan qirralari, ya'ni tarhi (kompozitsiyasi) haqida eng mukammal fikrlarni bayon qilganlar.

O'zbek adabiyotshunosligida nasr va nazmning o'ziga xos xususiyatlarini (bundan g'azal janri mustasno emas – M.M.) Shayx Ahmad Taraziy "Funun ul-balog'a" ilmiy asarida asoslab berdi. Zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligida ham bu janrga bag'ishlangan bir qancha ilmiy tadqiqotlar yaratildi[196].

G'azal janrining har bir xalq adabiyotida o'ziga xos shakllanish yo'li va taraqqiyot tarixi mavjud. Mutaxassislarning fikricha, fors-tojik adabiyotida g'azal janrining dastlabki namunalari Rudakiy ijodida ko'rina boshlagan. Ammo ularni g'azal deb atash qiyin, chunki ular mazkur janr talablariga to'liq javob bera olmaydi. Rudakiyning bunday she'rlari ko'proq "... qasidaning nasib (muqaddima) qismidan olingan she'rlarga o'xshaydilar"[197]. Shu sababli ularni shakllanish bosqichidagi g'azallar deb atash mumkin. Demak, X asrda o'zining ilk unsurlariga ega bo'lgan g'azal Rudakiy va uning payravlari vujudga keltirgan zamin asosida fors-tojik adabiyotida XII asrda shakllandi va takomillashdi"[198].

Ma'lumki, o'zbek g'azaliyotining ilk namunalari Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" va Xorazmiyning "Muhabbatnoma" asarlari tarkibida uchraydi. Bu asarlar orqali yetib kelgan g'azallar g'azal janri talablariga to'la javob bera oladi. G'azalshunos olimlarning fikricha, "Qisasi Rabg'uziy" va "Muhabbatnoma" asarlari orqali yetib kelgan g'azallarning badiiy saviyasi Rabg'uziy va Xorazmiylargacha bo'lgan davrlarda o'zbek g'azalnavisligida katta tajriba to'planganligidan guvohlik beradi[199]. Tadqiqotchilar tomonidan ilmiy manbalarda bu davr-

[196] Қаранг: Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1972; Орипбеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1976; Маллаев Н. Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожида Навоийнинг роли // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1961, 3-сон; Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. Асарлар. 6 томлик, 4-том. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1972; Пирназаров М. Поэтик жанрлар типологияси. Тошкент, Фан, 1989.

[197] Шайхзода М. Асарлар. 6 томлик, 4-том. Тошкен, Фан, 1972. Б. 357.

[198] Маллаев Н. Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожида Навоийнинг роли // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1961, 3-сон. Б. 3.

[199] Маллаев Н. Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожида Навоийнинг роли // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1961, 3-сон. Б. 8; Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. Тошкент, Фан, 1983. Б. 20; Жумаев Н. Ғазал композицияси ҳақида // Адабий мерос. 1989, 3-сон. Б. 64.

gacha, ya'ni Rabg'uziy va Xorazmiylargacha yaratilgan g'azallarning bir qismi hali topilgan emas, bir qismi mo'g'ullar istilosi davrida yo'q bo'lib ketgan degan fikr va taxminlar bildiriladi.

Xo'sh, g'azal janri turkiy xalqlar adabiyoti, xususan, o'zbek adabiyotiga qaysi davrda kirib keldi, qaysi davr ijodkorlarida uning ilk kurtaklari ko'rina boshladi? Bu masalaga oydinlik kiritish maqsadida "Hibat ul-haqoyiq" asariga murojaat qilamiz.

"Hibat ul-haqoyiq" Sharq xalqlari adabiyotiga xos an'analar Allohga hamd, payg'ambar va chahoryorlarga na't bilan boshlanadi. So'ngra doston bag'ishlangan shaxs – Dod Sipohsolorbek madhi va kitobning yozilish sababi haqidagi boblar beriladi. Professorlar N.Mallayev va Q.Mahmudovlarning e'tirof etishlaricha, dostonning muqaddima qismi, ya'ni hamd, na't, Dod Sipohsolorbek maqtovi hamda asarning yozilish sababi xususidagi boblari g'azal shaklida yozilgan[200]. Fitrat esa muqaddimaning so'nggi bobini g'azal deb ataydi[201]. Darhaqiqat, dostonning muqaddima boblari shakliy-poetik xususiyatlariga ko'ra, g'azal janriga yaqin ekanligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Albatta, bu boblarni tom ma'nodagi g'azal deb atash qiyin, chunki ular g'azal janri talablariga to'liq javob bera olmaydi. Ammo shuni ta'kidlash lozimki, ularda g'azal janriga xos bo'lgan ba'zi unsurlar mavjud. Fikrimizni dalillash maqsadida doston muqaddimasining so'nggi "Bu kitobning yozilishi sababi va zarurati haqida" bobini ko'zdan kechiraylik:

Dod Sipohsolorbek uchun bu kitob,
Chiqartim ochunda oti qolsu teb.

Kitobimni ko'rgan, eshitgan kishi,
Shohimg'a duo birla yod qilsu teb.

Kedingi keligli kishilar aro,
Aning zikri tongsuq ediz qolsu teb.

Aning vuddi birla ko'ngullar to'lub,
Aning yodi birla ochun to'lsu teb.

---

[200] Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, Ўқитувчи, 1976. Б. 146; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 1-том. Тошкент, Фан, 1978. Б. 139.

[201] Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. Тошкент, Маънавият, 2000. Б. 50.

Bezadim kitobi mavoiz masal,
Boqig‘li, o‘qug‘li osig‘ olsu teb.

Belak ettim ani shohimg‘a men-o‘q,
Havodorlig‘imni tugal bilsu teb.

Mazmuni:

Dunyoda nomi qolsin deb, Dod Sipohsolorbek uchun bu kitobni yozdim.

Kitobimni o‘qigan, ko‘rgan, eshitgan kishi shohimga duo o‘qib, uni yod qilsin deb (yozdim).

Kelgusi avlodlar orasida uning xotirasi yuksak va mashhur bo‘lsin deb yozdim.

Uning muhabbati bilan ko‘ngillar to‘lib, yodi bilan dunyo to‘lsin deb yozdim.

O‘qimishli, savodli kishilar manfaat topsin deb, nodir so‘zlar bilan bezadim.

Muhabbatimni tugal bilsin deb, men uni shohimga sovg‘a qilib yubordim.

Mazkur bob qofiyalanishiga ko‘ra oddiy g‘azallarga mosdir, ya’ni birinchidan, matla’ misralari o‘zaro qofiyalangan, ikkinchidan, keyingi baytlarning juft misralari matla’ bilan qofiyadosh bo‘lib kelgan. Bu esa uning shaklan g‘azallarga xos bo‘lgan elementlaridan biri hisoblanadi. Demak, g‘azal qofiyalanishiga xos bo‘lgan - juft misralarning matla’ bilan qofiyalanib kelish hodisasi turkiy-islomiy adabiyotda Adib Ahmad ijodidan boshlangan.

“Hibat ul-haqoyiq” muqaddimasining so‘nggi bobi kompozitsion jihatdan tekshirilganda, unda yakpora g‘azallarga xos belgilarning mavjudligi ko‘zga tashlanadi. Chunonchi, matlada Dod Sipohsolorbek uchun bu kitobning yozilganligi haqida fikr bildirilsa, keyingi baytlarda bu mavzu izchil rivojlantiriladi, ya’ni kitobni o‘qigan, ko‘rgan har bir kishi shohni duo bilan yod qilsin deb yozilganligi, kelajak avlodlar orasida uning nomi mashhur bo‘lsin deb ijod qilinganligi, savodli kishilar manfaat topsin deb, nodir so‘zlar bilan bezalganligi hamda uni hukmdorga sovg‘a qilinganligi qayd etiladi.

Bu qismni yakpora g‘azalning dastlabki namunasi degan fikrdan yi roqmiz, albatta. Ammo baytlarning yaxlit bir mavzuni yoritishga xiz qilishi, o‘zaro bir-biriga mantiqan bog‘lanib, mazmunni davom ettir kabi xususiyatlar g‘azallarning yakpora turiga xos bo‘lgan ilk elemen ekanligiga to‘la ishonch hosil qilish mumkin.

Dostonning hamd, Muhammad alayhissalom va to‘rt xalifa sh hamda Dod Sipohsolorbek maqtoviga bag‘ishlangan boblari ham ya shakli, kompozitsion xususiyatlari jihatidan o‘rganilsa, ularda g‘azal janrining dastlabki unsurlari mavjud ekanligi ko‘zga tashlanadi.

“Hibat ul-haqoyiq”ning dastlabki boblarida g‘azal janri unsurlarining mavjudligini hisobga olib, turkiy adabiyotda mazkur janrning shakllanish ildizlari Adib Ahmad yashagan davrga borib taqaladi, deyish mumkin. Albatta, ushbu boblarni tom ma’nodagi g‘azallar sifatida qabul qilish qiyin, lekin ularning tuzilishidagi g‘azallarga xos bo‘lgan bir belgilar g‘azal janri turkiy adabiyotda XII asrlarda vujudga kela boshlaganligidan dalolat beradi. Adib Ahmaddan so‘ng o‘tgan avlodlarda esa bu unsurlar mukammallashib, alohida janr sifatida shakllana boshladi.

O‘zining janr talablariga javob bera oladigan mukammal shaklga ega bo‘lgan g‘azal turkiy adabiyotda XIY asrdan boshlab, gurkirab rivojlanish bosqichiga kirdi. Uning taraqqiyotida shu asrda yashagan bir qancha shoirlarning munosib hissasi bor. Xususan, Rabg‘uziy, Xorazmiy, Sayyid Ahmad va Yusuf Amiriylar ijodida g‘azal katta asarlar tarkibida uchrasa, Sayfi Saroyi lirikasida u alohida bir taraqqiyot bosqichiga ko‘tarildi. G‘azalning yetakchi mavqega ega bo‘lib ommalashishida Mavlono Qozi Muhsin, Ahmadxoja as-Saroyi, Mavlono Is’hoq, Mavlono Imod Mavlaviy, Tug‘lixoja kabi shoirlarning ham xizmatlari beqiyos. Bizgacha yetib kelgan Sayfi Saroyi va ular o‘rtasidagi mushoira namunalari shu davr adabiyotida g‘azalning alohida bir o‘ziga xos mavqeini belgilaydi. Mushoirada aytilgan g‘azallar janr talablariga to‘liq javob bera olishi bilan xarakterlanadi. G‘azal Hofiz Xorazmiy ijodida to‘la to‘kis shakllanib bo‘lganligi kuzatiladi. Balki shuning uchun ham u men turkiy she’riyat payg‘ambariman deb da’vo qilgandir:

Turk jinsinda payambar bo‘lmoqi bo‘lsa ravo,
Bo‘lg‘ay erdim man payambar, she’rlarim - mo‘jizot[202].
Yoki:

[202] Ҳофиз Хоразмий. Девон. 2-китоб.Тошкент, 1981. Б. 289.

[illegible] ko'ring ushbu zamon turk tilinda,
[illegible] kechdi esa forsda ul Hofizi Sheroz[203].

G'azalda asosan oshiqning ichki kechinmalari tasviri yetakchi [illegible]. Uning qahramoni oshiq va ma'shuqa hisoblanadi. Ayrim [illegible] raqib obrazi ham uchrab turadi. G'azallarda ma'shuqa ob- [illegible] asosiy e'tibor qaratilib, unga xos bo'lgan xususiyatlar bayoni os- [illegible] o'y-fikrlari, mushohadalari va dil izhorlari tarzida aks ettirila- [illegible] uchun ma'shuqa visoliga yetish – oson ish emas. Bu yo'lda u [illegible] qancha sinov jarayonidan o'tishi kerak. Sinov davrida haqi- [illegible] ruhan toblanib, ma'nan yetuklasha boradi. Oshiqlik lirik qah- [illegible] o'ziga xos ruhiy iztiroblar girdobiga tashlaydi va bu holat nati- [illegible] paydo bo'lgan qiyinchiliklar azobida ma'shuqa unga faqat salbiy [illegible] bilangina namoyon bo'ladi. Go'yoki, oshiqning tasavvuricha, [illegible] ishi faqat jabr ko'rsatish va jafo qilishdan iborat:

[illegible] bo'lsa sanga javru jafo xo' vazifae,
[illegible] bo'ldi manga ham mehru vafo peshau odat[204].

Haqiqiy oshiq – mehru vafo timsoli. U ma'shuqa dardida ko'p mas- [illegible] chekishiga qaramasdan uning visoliga tashna, o'z ishqiga sodiq, [illegible] – uning asosiy shiori, vazifasi esa o'z maqsadidan aslo che- [illegible]slik!

Manga vasling qachon yetsun, bilurmen,
Vale oshiq ishi sa'yu talabdur[205].

Oshiq qayg'u alamlarining ortishida raqibning ham o'ziga xos [illegible]'si bor, albatta. Ilk o'zbek g'azaliyotida bu obrazning it yoki ti- [illegible] qiyoslanishi bejiz emas. Chunki raqib oshiq va ma'shuqa orasida- [illegible] to'sqinchi bir kishi, ya'ni to'g'anoq sifatida vazifa ham bajaradiki, bu [illegible] uning iztirobga soluvchi, jabr-sitam ko'rsatuvchi sifatida namoyon [illegible]lishidan dalolat beradi. Haqiqiy oshiqlik esa har qanday raqibni ham [illegible]'latishi mumkinligi manbalarda uchraydi:

---

[203] Хофиз Хоразмий. Девон. 1-китоб.Тошкент, 1981. Б. 7.
[204] Атоий. Ғазаллар // Ҳаёт васфи. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1988. Б. 306.
[205] Атоий. Ўша китоб. Б. 353.

Yig‘ladi hatto raqibning rahmi kelgandin manga,
Bori ul qattiq ko‘ngulluk chinmu yolg‘on yig‘ladi[206].

Oshiqning Farhod, Majnun, Vomiq kabilarga o‘
ma’shuqaning esa Shirin, Layli, Uzro, go‘zallikda Yusuf payg‘
qiyoslanishi ham shu davr g‘azaliyotining taraqqiyoti bilan bog‘
vishda shakllanganligini ko‘rsatadi. Bu esa keyingi davrlarda o‘
bir an’ana sifatida davom ettirildi.

Ilk o‘zbek g‘azaliyoti namunalarini o‘rganish, oshiqona g‘
yetakchiligini inkor etmagan holda, ular bilan bir qatorda bosh
larda ham g‘azallar shakllana boshlaganligidan dalolat beradi. X
peyzaj g‘azallarning dastlabki avlodi ham XIY asr adabiyoti
rida uchrashi fikrimizni tasdiqlaydi. Rabg‘uziyning mashhur

Kun hamalga kirdi ersa, keldi olam navro‘zi,
Kechdi bahman zamharir qish, qolmadi qori buzi[207]

matla’li g‘azalida bahor fasli, uning go‘zallik olami va
ti ifodalangan bo‘lib, u tabiat mavzusida yaratilgan. Shuningdek,
davr adabiyotida ijtimoiy yo‘nalishdagi maxsus g‘azallar yaratil
bo‘lsa-da, biroq ijtimoiy mazmundagi misra yoki baytlarning an’
g‘azallar tarkibiga singdirib yuborilganligi kuzatiladi. Axloqiy-ta’
yo‘nalishdagi misra va baytlar haqida ham shunday fikrga kelish
kin.

G‘azaliyotda dunyoviy yo‘nalishning yetakchiligi ko‘rinib
da, ayrim g‘azallarda tasavvuf ta’limotining ham kuchli ta’siri
Hofiz Xorazmiy, Atoiy, Lutfiy kabi shoirlar ijodida majoziy va
ishqning uyg‘unlashgan ko‘rinishdagi tasviri tasavvufning bu davr
biyotidagi o‘ziga xos mavqei va taraqqiyotini belgilaydi.

Ilk o‘zbek g‘azaliyotining rivojida xalq og‘zaki ijodi ham
manba sifatida xizmat qildi. Shoirlar og‘zaki adabiyotning ilg‘or va
tajribasidan unumli foydalandilar. Ayniqsa, til, sodda va ravon
maqol va hikmatli so‘zlar, og‘zaki ijodga xos syujet va obrazlarga
jaat qilishda bu xususiyat yaqqol namoyon bo‘ladi.

---

[206] Саккокий. Ғазаллар // Ҳаёт васфи. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1988. Б. 255.

[207] Рабғузий Носируддин Бурҳониддин. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. Тошкент, Ўқитувчи, 1990. Б. 103.

...davrda yaratilgan g'azallar yuksak badiiyatga ega ekanligi bilan ...lib turadi. Badiiy tasvir vositalarining o'z o'rnida qo'llanilishi ...ning ularning imkoniyatidan unumli foydalanganligidan dalolat ...

...anamning yuzikim gulzor erur,
...ining gulzorina gul zor erur[208].

...diz qalamiga mansub ushbu baytda o'xshatish, takrir kabi badiiy ...mavjud. Baytning ta'sirchanligini ta'minlashda tajnisning ham ...o'rni bor. Xususan, birinchi misradagi gulzor so'zining ikkinchi ...gul zor tarzida alohida kelishi mazmunga o'zgacha bir joziba ...bag'ishlagan. Bu esa tajnisning murakkab tajnis turiga misol bo'la oladi. ...so'zning turli ma'no anglatish xususiyatlari she'riyatga o'zgacha ...ch bag'ishida etadi. So'zlarning ma'no tovlanishlarini his qilish va ...yoki baytlar zamiriga singdirish har qanday shoirga ham nasib eta...gan. Iyhom san'ati ijodkorga shunday imkoniyat yarata oladi. XY ...cha bo'lgan g'azaliyotda bu badiiy tasvir vositasining ajoyib namu...nini uchratish mumkin:

...un tushta ko'rgali seni tushti zavolg'a,
...y tongg'a qoldi kecha boqib ul jamolg'a[209].

Dastlabki misradagi tush so'zi ikki ma'noda (tush payti va uyqudagi ...) qo'llanilgan. Bu usul misrani ikki xil mazmunda tushunish imko...yatini beradi: kun ma'shuqaning go'zalligi sabab tush paytida pastga ...boshladi – bu misradan anglashilayotgan birinchi ma'no. Misra...ng keyingi ma'nosi esa quyidagicha: quyosh tushida ma'shuqaning ...zalligini ko'rib, quyilasha boshladi. Bunday xususiyat baytning ik...chi misrasiga ham taalluqli bo'lib, undagi tong so'zi ikki xil ma'noni ...g payti va hayron qolmoq) anglatadi. Demak, bu misrani "Oy ...shuqaning jamoliga boqib, tonggacha qolib ketdi" tarzida ham, "Oy ...shuqaning go'zalligini ko'rib, hayron bo'lib qoldi" mazmunida ham ...tushunish mumkin. Mavlono Lutfiy ijodida iyhomning bu kabi go'zal ...namunalarining ko'plab uchrashi, shoirning bu badiiy tasvir vositasi im...koniyatidan mohirona foydalanganligini bildiradi.

---

[208] Хофиз Хоразмий. Ғазаллар // Ҳаёт васфи. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1988. Б. 67.
[209] Лутфий. Лутфий шеъриятидан. Тошкент, 1985. Б. 55.

She'r ta'sirchanligini oshirishda mubolag'aning ham o
albatta. G'azaliyotda oshiqning ichki kechinmalari, iztiroblar
ruhiy holati tasvirida bu badiiy usul keng qo'llanilganligi
turadi:

G'ofil o'lma ko'zlarimning yoshidinkim, nogahon
Mavj urubon, yetmasun nogah bu to'fonim sanga[210].

Ko'rinadiki, oshiqning tinimsiz oqqan ko'z yoshlari
urib, to'fon hosil qilishi va bu to'fonning sevgilisigacha ye
uning ma'shuqa dardidagi azoblarini kuchaytirishga xizm
Bu bo'rttirish mubolag'aning g'uluvv nomli turiga mansub b
tasvirlanayotgan hodisaga aql ham ishonishi qiyin, u hayotda
berishi amri mahol. Biroq tasvir jarayonidagi uning vazifasid
mumkin emas, chunki u baytga alohida bir estetik zavq bag'
moqda.

Xullas, g'azalning dastlabki kurtaklari turkiy adabiyotd
da vujudga kela boshladi. Adib Ahmad ijodi buning yorqin
Adibdan so'ng o'tgan avlodlarda bu unsurlar mukammallashib
janr sifatida shakllana boshladi. Rabg'uziy va Xorazmiylar ij
g'azal o'zining janr talablariga javob bera oladigan ilk namuna
bo'lgan bo'lsa, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Hofiz Xorazmiy kab
lirikasida takomillashdi, hazrat Navoiy esa uni har tomonlam
cho'qqisiga yuksaltirdi.

MASNAVIY

Masnaviy arabcha so'z bo'lib, ikkilik degan ma'noni a
Badiiy ijodning alohida bir shakli sifatida esa har bandi o'z
misradan qofiyalanadigan (a-a, b-b, v-v...) she'r tizimi tushuni
Masnaviy Sharqda syujetli, ya'ni voqyeiy she'riy asarlarning
shakli hisoblanadi. Chunki "hech bir she'r turi hayotni, voqea
salarni, inson xarakterini masnaviydagidek keng va chuqur yor
olmaydi"[211]. Hazrat Navoiy nazm haqida so'z yuritar ekan, ma
she'riyatning eng afzali sifatida baholaydi va uning tasvirdagi
yatlarini ham e'tibordan chetda qoldirmaydi:

[210] Гадоий. Ғазаллар // Ҳаёт васфи. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1988. Б. 473.
[211] Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. Тошкент, Ўқитувчи, 1997. Б. 206.

Bo'yla nazm ichra ham erur necha shiq,
Fahm etar ul kishiki, bo'lsa mudiq.

Lekin ul barchadin dag'i xubi,
Bor durur masnaviyning uslubi.

O'zgalarni gar etmadim mazkur,
Ok emas, chun bori erur mashhur.

Masnaviykim burun dedim oni,
So'zda keldi vasi' maydoni.

Vus'atida yuz o'lsa marakagir,
Ko'rguzur san'atin bori bir-bir[212].

Bunday fikrlar shoirning "Saddi Iskandariy" dostonida ham uchrayди. Xususan, unda Abdurahmon Jomiy ijodiga baho berilar ekan, u yaratgan ma'naviy xazina misolida masnaviyning she'riyatda o'zga bir olam ekanligi alohida ta'kidlanadi:

Agar nazmdin borcha uslub anga,
Bori bir-biridin erur xub anga.

Vale masnaviy o'zga olamdurur,
Ki tab'ig'a holo musallamdurur[213].

Shu sababli o'tmishda ijod qilingan epik va liro-epik asarlarda mazkur she'riy shakl keng qo'llanilgan. Bu holni turkiy-islomiy yozma adabiyotning bizgacha yetib kelgan ilk namunasi hisoblanmish "Qutadg'u bilig" asarida ham ko'rish mumkin. "Qutadg'u bilig"da sxematik tarzda bo'lsa-da epiklik, ya'ni voqealar bayoni mavjud. Dostonda "... voqealarning epik bayoni qo'yilgan masalalarning bir-biridan ajrab qolmasligi, ularni o'zaro bog'lab turish uchungina keltiriladi, xolos"[214]. Biroq bu

[212] Навоий А. Сабъаи сайёр. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. Б. 35.

[213] Навоий А. Садди Искандарий. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. Б. 48.

[214] Ғуҳлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг"и ва айрим жанрлар такомили (мас-

masnaviyning imkoniyatlarini cheklamaydi. Masnaviy tarkibida [illegible] janrlarning qo'llanilish hodisasi ham aynan "Qutadg'u bilig"da [illegible] nadi. Dostondagi to'rtlik va qasida shunday xususiyatga ega. Masnaviy asardagi to'rtliklar masnaviydagi fikrlarning tasdig'i vazifasini bajaradi. Masnaviy tarkibida boshqa janrlardan foydalanish noma'lum janrga [illegible] asarlarda ham uchraydi. G'azal, qit'a, fard kabi janrlarning noma'lum yaratilgan dostonlar tarkibida qo'llanilishi Yusuf Xos Hojib tajribasining keyingi davrlarda o'ziga xos tarzda davom etganligidan dalolat beradi.

Masnaviy imkoniyatlaridan munozara janrida ijod qilgan shoirlar ham samarali foydalanishgan. Xususan, nazmda yaratilgan munozaralar fikrimizga dalil bo'la oladi. Ahmadiyning "Sozlar munozarasi", Nodiyning "Boz va bulbul", "Daf va gul", "Qushlar munozarasi" kabi asarlarida masnaviyning she'riy shakl sifatida yakka o'zi qo'llanilishi uning o'zbek adabiyotidagi taraqqiyotini ko'rsatadi.

Masnaviy ishqiy yo'nalishdagi dostonlarning yaratilishida ham katta rol o'ynadi. "Suhayl va Guldursun" dostoni bilan boshlangan bu mavzu keyinchalik "Gul va Navro'z", "Xusrav va Shirin", "Yusuf va Zulayxo" kabi asarlarda muvaffaqiyatli davom ettirildi. Masnaviy yirik voqeaband asarlardan tashqari kichik hajmli she'rlarda qo'llanilishi ham mumkin. Sayfi Saroyi ijodi bunga misol bo'la oladi. Shoirning "Vasf ul-shuaro" nomli she'ri yetti baytdan iborat. U masnaviy shaklida yaratilgan:

Jahon shoirlari, ey gulshani bog',
Kimi bulbuldurur so'zda, kimi zog'.

Kimi to'ti bikin chaynar shakarni,
Kimi lafzi bilan o'rtar durarni[215]...

Ko'rinadiki, she'rda shoirning adabiy-estetik fikrlari aks etgan bo'lib, uni o'z davrining nazariy qarashlari sifatida baholash mumkin. She'rdagi bulbul, zog', to'ti obrazlari turli toifadagi shoirlar guruhini anglatsa, keyingi misralardagi fikrlar esa ularning har biriga xos xususiyatlarni ochiq bayon qilishga qaratilgan. Sayfi Saroyi so'zni yuksak qadrlaydi. Umuman, badiiy ijod "mavzuni shirin" va "loyiqi ta'rifu sano

навий, тўртлик, қасида). Тошкент, 2004. Б. 18.

[215] Сайфи Саройи. Шеърлар. Гулистон. Тошкент, Бадиий адабиёт, 1968. Б. 33.

...lishi uchun kurashadi. Demak, bu she'rda masnaviy shoirning ... maqsadini to'liq yuzaga chiqara olganligi bilan e'tiborni o'ziga ...

Masnaviy deganda she'riy shakldan tashqari dostonlarning tus... – yirik hajmli voqeaband asarlarda masnaviy shaklining ...lishi bilan bog'liq tarzda yuzaga kelgan. Biroq masnaviy faqat ...band asarlarda qo'llaniladi, deyish to'g'ri emas. U voqeabandlik ...dan tashqari botiniy his-tuyg'ularni mukammal bera olish imko...ga ham ega. Masalan, noma turkumidagi asarlarning masnaviyda ...ganligi fikrimizga dalil bo'la oladi. Chunki ularda voqealar bayoni ...ol emas:

Ayo xurshidtek olam charog'i,
Munavvar chehrangiz firdavs bog'i.

Qamuq ko'rkluklar uzra podshosen,
Masih anfosliq Yusufliqosen[216]...

Xorazmiyning "Muhabbatnoma" dostoni uchinchi nomasidan olin... mazkur misralarda ma'shuqaning go'zalligi haqida gap boradi. Unda ...iqning ichki kechinmalari tasviri yetakchi o'ringa ega.

Demak, masnaviy XY asrgacha bo'lgan o'zbek adabiyotida o'ziga ...shakllanish yo'lini bosib o'tdi. Dastlab, didaktik yo'nalishdagi asar...da qo'llanilgan bu shakldan keyinchalik boshqa, xususan, falsafiy, ...iqiy mavzulardagi dostonlarning yaratilishida ham keng foydalanildi. ...ning takomilida Yusuf Xos Hojib, Xorazmiy, Xo'jandiy, Sayyid Ah...ad, Sayyid Qosimiy, Qutb, Haydar Xorazmiy, Nishotiy kabi ijodkor...ning munosib hissasi bor.

TUYUQ

Turkiy adabiyotning ichki imkoniyatlari asosida shakllangan janr...dan biri tuyuq hisoblanadi. Tuyuq so'zining o'zagidagi tuy so'zi ...monimlik xususiyatiga ega bo'lib, tuy, his qil, bog'la kabi ma'nolarni ...glatadi. Adabiy termin sifatida esa to'rt misradan iborat o'ziga xos

[216] Хоразмий. Муҳаббатнома // Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари (Тузувчи: Насимхон Раҳмонов). 2-жилд. Тошкент, Фан, 2007. Б. 108.

qonun-qoidalarga ega bo‘lgan she’r tushuniladi. Mutaxassi
richa, tuyuqning paydo bo‘lish ildizlari xalq og‘zaki ijodig
ladi. Tuyuqni kitobxon uchun boshqa to‘rt misrali she’rlard
radigan asosiy xususiyat – unda so‘z o‘yinlaridan mohirona
imkoniyatining mavjudligidir. So‘zning o‘ziga xos sehri, u
nishlari aks etgan misralar xalq og‘zaki ijodi namunalarida k
uchraydi. Ayniqsa, shakldosh so‘zlarning turli ma’no angla
yati xalq dostonlari uchun ham bir bezak bo‘lib kelgan:

Qo‘lingdan kelgancha chiqar yaxshi ot,
Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot.
Nasihatim yod qilib ol, yolg‘izim,
Yolg‘iz yursa, chang chiqarmas, yaxshi ot[217].

To‘rtlik pand-nasihat ruhiga ega. “Ot” so‘zining turli m
dalashi unga o‘zgacha joziba bag‘ishlagan. Bu hodisa mumto
tajnis deb ataladi. Tajnis, ya’ni omonim so‘zlardan foydalan
ning asosiy janriy belgilaridan biri hisoblanadi.

Tajnisdan mohirona foydalanish ilk turkiy-islomiy y
biyot namunalarida ham kuzatiladi. “Qutadg‘u bilig” bila
shug‘ullangan olim Boqijon To‘xliev dastlabki tuyuq namunal
sifatida dostondan bir to‘rtlik keltiradi:

Qayu erda bo‘lsa uqush birla o‘g
Ani er atag‘il necha o‘gsa o‘g.
O‘qush, o‘g, bilig kimda bo‘lsa tugal
Yavuz ersa kaz te, kichik ersa o‘g[218].

Qaysi bir kishida zakovat va aql bo‘lsa,
Uni (haqiqiy) kishi deb atagin, qancha maqtasang maqta
Yomon bo‘lsa (ham) yaxshi de, kichik bo‘lsa
(ham) katta deb bil (ya’ni ulug‘la).

---

[217] Эргаш Жуманбулбул ўғли. 2 жилдлик, 1- жилд. Равшан достони. Тошкент, санъат, 1971. Б. 73.

[218] Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”и ва айрим жанрлар тако навий, тўртлик, қасида). Тошкент, 2004. Б. 34.

...rtlik misralari so‘nggidagi “o‘g” so‘zi tajnis ko‘rsatkichi hisob... I birinchi misrada “aql”, ikkinchisida “maqta”, to‘rtinchi qatorda ...atta yoshli kishi” ma’nolarini ifodalagan. Biroq to‘rtlik mutaqorib ...da yaratilgan. Aslida tuyuq ramal bahrida yozilishi kerak.

...ar bir janr shakllanish jarayonida o‘ziga xos o‘zgarishlarni boshidan ...adi. Taraqqiyot tarixi davomida janrga xos bo‘lgan mezonlar pay... ...adi va ma’lum bir qolipga keladi. “Aruzning o‘zlashtirilgan vazn ...ini nazarda tutsak, tuyuqning dastlabki vazni aruz bo‘lmaganligi, ... musaddasi maqsur esa janr qonuniyatlarining standartlashgan, ...ben mezonga kirgan shakli ekanligi ma’lum bo‘ladi. Shunga ko‘ra, ...dagi to‘rtlikni turkiy yozma adabiyotda yaratilgan dastlabki tu...dan biri deb dadil aytish mumkin ”[219].

O‘tmish adabiyotshunosligida tuyuq to‘g‘risidagi nazariy ...lumotlarga ham e’tibor qaratilgan. Xususan, hazrat Navoiy “Mezon ...zon” asarida bu janr haqida quyidagilarni qayd etadi: “Yana turk ...i, bataxsis chig‘atoy xalqi aro shoe’ avzondurkim, alar surudlarin ul ... bilan yasab, majolisda ayturlar. Birisi “tuyug‘”durkim, ikki baytqa ...arardur va sa’y qilurlarkim, tajnis aytilg‘ay va ul vazn ramali mu...addasi maqsurdur...”[220]. Demak, to‘rt misradan iborat ramali musaddasi ...sur vaznida yozilgan va, albatta, tajnis qo‘llangan she’r tizimi tuyuq ...atalishi lozim.

Tuyuqning janr talablariga javob bera oladigan mukammal namu...alari XIY asr adabiyotida uchraydi. Yusuf Amiriy ijodi fikrimizga dalil ...la oladi:

Gar desam dog‘i visoling nori bor,
Olma deb achchig‘lab aytur: nori bor.
Ishq naxli ko‘z yoshimdin suv ichib,
Bargu borini shararlig‘ nori bor[221].

Tuyuq ishqiy mazmunda yaratilgan bo‘lib, undagi tajnis “nori” ...ning turli ma’nolariga asoslangan. Dastlabki misrada tajnis qilin... so‘z majozan “azob, qiyinchilik” ma’nolarida ishlatilgan bo‘lsa,

[219] Тухлиев Б. Ўша асар. Б. 35.
[220] Навоий А. Мезон ул-авзон. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик, 16-том. Тошкент, ...2000. Б. 91.
[221] Комидий Ҳ., ва бошк. Адабиётшунослик терминлари луғати. Тошкент, Ўқитувчи, 1970. ...140.

ikkinchisidan "nariga ketgin" mazmuni anglashiladi. Demak, "
sol g'amining azoblari haqida so'zlar ekan, ma'shuqaning ach
aytgan so'zlari birdek: nari bor". Keyingi baytga shoir "nori" s
"o't, olov" ma'nosini ustalik bilan singdirgan: "Ishq atalmish b
oshiqning ko'zlaridan tinimsiz oqqan suvlarni ichsa-da, natij
uning hosili – yanada battarroq kuyduruvchi olov". She'r o
izhorining bayonidan iborat, deyish mumkin.

Tuyuq janri haqida Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-
asarida keltirilgan ma'lumotlar ham e'tiborga molik. Taroziy
ruboiyning bir turi deb hisoblaydi va Muhammad Temur Bog'
shoir ijodidan bir she'r keltiradi, u o'z davri adabiyotidagi tuy
go'zal namunalaridan biri hisoblanadi:

Gar havoyi vasli dilbar dori der,
Yo'lda tikmishlar muhabbat dori der.
Sen agar chun oshiqi sodiq esang,
Bu muhabbat dorini bir dori der[222].

Bobur mirzo ham aruz risolasida tuyuq haqida to'xtaladi. Shu
kuzatishicha, ikki, uch, to'rt misrasi tajnisli qofiyalangan hamd
tajnis bo'lgan tuyuqlar uchraydi. Bobur tuyuqning navlari haqid
etar ekan, ikki tajnisli tuyuq turiga alohida e'tibor qaratadi: "Y
ulkim qit'adek burung'i baytning avvalg'i misra'ida qofiya ri'oy
may baytlarning qofiyasida tajnis keltirurlar nechukkim:

Berma derlar ul vafosizg'a ko'ngul,
Kim aning no'shidin ortuq neshi bor.
Men tama' uzmasmen o'lsam la'lidin,
Jon mening jonimdur elning neshi bor"[223].

Qiziq tomoni shundaki, Lutfiy qalamiga mansub mazkur she
Taroziy ham "Funun ul-balog'a" asarida misol tariqasida foydala
Biroq she'r asarda qit'a namunasi sifatida keltirilgan. Bundan ta
Bobur Hoji Aqcha Kandiy ismli shoirdan keltirgan tuyuq ham Taro
aynan qit'a deyiladi[224]. Ahamiyatlisi bu she'rning ikkinchi va to'r

[222] Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға. Тошкент, Хазина, 1996.
[223] Бобур. Мухтасар. Тошкент, Фан, 1971. Б. 163.
[224] Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Ўша асар. Б. 40.

...larida tajnis qo‘llangan. Umuman, Taroziyda qit’a nomi ostida be... to‘rtta o‘zbekcha she’rning barchasi so‘z o‘yinlariga asoslangan.

...Bobur qayd etgan tuyuq turlari orasida uch tajnisli tuyuqlar yetakchi ...da, biroq ikki tajnisli janr namunalariga ham duch kelish mum... Xususan, Gadoiy tuyuqlari shunday xususiyatga ega. Shu o‘rinda ...ranni alohida ta’kidlash lozimki, Gadoiy qalamiga mansub to‘rt ...dan iborat bo‘lgan mustaqil she’rlar turli manbalarda qit’a, to‘rtlik ...da baholanib keladi. Aslida ulardan ayrimlarini sof tuyuq namunasi ...sh mumkin. Chunki ular, birinchidan, Bobur keltirgan ikki tajnisli ...q talablariga javob bersa, ikkinchidan, ramal bahrida yaratilgan. Uc... dan, she’rning ishqiy mavzuda ekanligi ham tuyuqning tabiatiga ...keladi:

Xisravo, usruk ko‘zungnung shavqidin,
Xush sujud aylar damo-dam qo‘shquloq,
Joyi uldurkim, sanga xurshidu moh,
Qulluq etgaylar tutubon qo‘sh quloq[225].

Qo‘shquloq – ikki quloqli idish. Undan foydalanish jarayoni shoirga ...q bag‘ishlamoqda. Idishdan har safar may quyilishi – uning egilishi ...zlilik kasb etmoqda. Go‘yo, u ma’shuqaning go‘zal suziluvchi ko‘zi ...sida doimo sajda bilan mashg‘ul. So‘nggi misradagi qo‘sh quloq esa ...quloq ma’nosini bildiradi. Bu yerda insonning ikki qulog‘ini ush... ...sajda qilish holati quyosh va oyga ko‘chiriladi, ya’ni ma’shuqaning ...alligi oldida ular ham ta’zimda.

Tuyuq mavlono Lutfiy ijodida ham alohida o‘rin tutadi. Shoir tuyuq... ...badiiy barkamolligi, mazmunan teranligi bilan ajralib turadi:

Garchi qurutmas ko‘zumning yoshini,
Haq uzun qilsun ul oyning yoshini.
Yig‘lama ko‘p, bu vujuding ishq o‘ti,
Ne qurug‘in qo‘yg‘usi, ne yoshini[226].

Ko‘rinib turibdiki, tuyuq “yoshini” so‘zining turli ma’nolariga asos... ...gan. Birinchi baytda ma’shuqaning jabru sitamlaridan ezilgan oshiq-

[225] Гадоий. Ғазаллар // Ҳаёт васфи. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1988. Б. 681.
[226] Лутфий. Сенсан севарим. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1987. Б. 350.

ning qarashlari aks etgan. U ma'shuqa hajrida shunchalik qiynalsa ham biroq baribir uni duo qilaveradi: "Garchi yig'idan to'xtamayotgan ko'z yoshlarimning sababi u bo'lsa-da, Yaratgan go'zal mahbubamning ko'rini uzun qilsin". Bu yerda tajnis qilingan so'z "ko'z yoshi" va "ko'r umri" ma'nolarida qo'llangan. Keyingi baytda oshiq go'yoki o'zini tasalli beradi: "O'rmonga o't ketsa ho'lu quruq barobar yonganidek, ishq o'ti butun vujudni kuydiradi, buning uchun ko'p yig'lash shart emas".

Tuyuq Navoiygacha bo'lgan davr adabiyotining asosiy janrlaridan biriga aylandi. Bu janrda ijod qilish yuksak iste'dodni ham talab qiladi. Ayniqsa, qofiyada tajnis so'zning berilishi janrning o'ziga xos imkoniyatini yuzaga chiqaradi. Tuyuqning qofiyalanishi ruboiyga o'xshash. Janrning a-a-b-a tarzida qofiyalanadigan ko'rinishi yetakchi bo'lsa-da, biroq badiiy ijod olamida a-b-v-b shaklida qit'a singari qofiyalanadigan tuyuqlar ham uchrab turadi.

QIT'A

Qit'a lirik tur janrlaridan biri hisoblanadi. Asosan, unda falsafiy qarashlar, axloq-odob haqidagi fikr va mulohazalar ifodalanadi. Bu jihatdan u ko'proq didaktik xarakter kasb etadi. Mazkur janr to'g'risida fikr yuritgan o'tmish adabiyotshunoslari, shu jumladan, keyingi davr tadqiqotchilari ham unda matla'ning bo'lmasligi, ya'ni dastlabki baytning o'zaro qofiyalanmasligi xususida ma'lumotlar berishgan. Shunday fikrlarni Fitrat ham qayd etadi: "g'azalning birinchi bayti bo'lmasa, qit'a bo'ladi. Boshqacha aytganda, qofiyasi har baytning oxirida bo'lib, birinchi misra'i qofiyasiz bo'lgan tizmalarga qit'a deyiladi"[227]. Demak, qit'aning qofiyalanish sistemasi b-a, v-a, g-a... shakliga ega bo'lib, dastlabki bayt o'zaro qofiyalanmasligi bilan g'azaldan farq qiladi. Ammo manbalarda qit'aning ba'zan masnaviyga o'xshab, a-a, b-b, v-v ko'rinishida qofiyalanishi haqida ham ma'lumotlar uchraydi[228].

Qit'alarning turli mavzularda yozilishi, hajm jihatidan chegaralanmasligi janrga keng imkoniyatlar yaratadi. Uning namunalari o'zbek adabiyotida XIY asrdan boshlab kuzatiladi. Xorazmiyning "Muhabbatnoma" dostoni tarkibidagi qit'a 10 misradan iborat bo'lib, asarning [illegible] nomasidan keyingi yakuniy qismida uchraydi. Mazkur qita hasbi [illegible] xususiyatiga ega:

Zanna' dominda qolur qush emas men,
Telim ayvon uza uchqon Humomen.
Qilichtek til bila tuttum jahonni,
Qanoat mulki ichra podshomen...[229]

"Chog'ir va Bang" munozarasi nasriy yo'lda yozilgan bo'lsa-da, [illegible] o'zbek tilidagi qit'alarga ham duch kelish mumkin. Asarda Yusuf [illegible]iy qit'alarni munozaraga kirishgan obrazlarning fikrlari tasdig'i sifatida ishlatadi. Bu esa munozara tarkibida qit'aning o'ziga xos yakunlovchilik vazifasidan darak beradi.

Gadoiy devoni tarkibida ikki baytdan iborat bo'lgan qit'a janri namunalari yetib kelgan:

Garchi, shoho, durri serob o'zini
Qildi nisbat so'zunga bilmay yaroq.
O'z kamoling birla jurmini kechur,
Tobug'ing-da chunki tutti qo'shquloq[230].

Qit'a muhabbat mavzusida yaratilgan bo'lib, unda ma'shuqaning shirin so'zligi haqida gap boradi. Dastlabki baytdagi mazmun quyidagicha: "Qimmatbaho dur o'zini ma'shuqaning so'zlariga qiyoslab, gunoh qildi". She'r davomida ma'shuqaga murojaat qilinib, "durri serob"ning aybini kechirish so'ralmoqda: "Sen o'z kamoling bilan uning gunohidan o'tgin, chunki u huzuringga kelib bosh egib turibdi".

Aslida janr qoidalariga ko'ra, qit'alarda taxallus qo'yilishi shart emas. Biroq ayrim qit'alarda shoirlar o'z taxalluslarini qo'llab kelishgan. Bu hodisa Gadoiy uchun ham begona emas. Shoir qit'alaridan birida taxallusning qo'llanilishi bu an'ananing o'zbek adabiyotida XY asrdan boshlanganligini bildiradi. Hofiz Xorazmiyning ayrim qit'alarida ham taxallusning berilishi fikrimizni tasdiqlaydi. Shoir qit'a janrida ancha samarali ijod qilgan bo'lib, uning 31 qit'asi devoniga kiritilgan. Ho-

[227] Фитрат. Адабиёт қоидалари. Тошкент, Ўқитувчи, 1995. Б. 5.
[228] Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1976. Б. 20. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1976. Б. 34. Пирназаров М. Поэтик жанрлар типологияси. Тошкент, Фан, 1989. Б. 90. Носиров О. ва бошк. Ўзбек классик шеърияти жанрлари. Тошкент, Ўқитувчи, 1979. Б. 150.

[229] Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари (Тузувчи: Насимхон Раҳмонов). 2-жилд. Тошкент, Фан, 2007. Б. 128.
[230] Гадоий. Ғазаллар // Ҳаёт васфи. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1988. Б. 681.

fiz qit'alarining ko'pchiligi 3, 5 baytlik hajmda yaratilgan. Ular [illegible] da 7, 9 baytli qit'alarni ham uchratish mumkin. Janr imkoniyatlaridan to'laqonli foydalanish Hofiz lirikasini yuqori saviyaga olib chiqdi. Buni biz, birinchidan, qit'alarning turli mavzularda yozilganligida, ikkinchidan, g'oyaviy mukammallikda, uchinchidan, badiiy yetuklik va shaklii jihatdan janr talablari darajasida ekanligida ko'ramiz:

Do'stliq qilma ul kishi bilakim,
Bo'ldi dushmanga mahrami asror.
Do'stkim, bo'ldi do'st dushmanga,
Mehribon bo'lmog'i erur dushvor.
Qo'zini qayda saqlasun itkim,
Bo'ldi yozida bo'ri birla yor[231].

Ko'rinadiki, qit'a 3 baytdan iborat bo'lib, b-a, v-a, g-a qofiyalanish tizimiga ega. She'rning nasihat tarzida yozilganligi axloqiy-ta'limiy yo'nalishdagi fikrlarning qit'a janrida qay darajada ifodalanishini to holash imkoniyatini yaratadi. Unda qanday odam bilan do'stlashmaslik lozimligi haqida fikr yuritiladi. Mazmunning mukammalligiga mantiq kompozitsion qurilishi ham yordam bergan. She'rni tuzilishiga ko'ra ikki qismga ajratish mumkin. Dastlabki qism, ya'ni 4 misrada dushman bilan sirlashadigan kishining haqiqiy do'st bo'lishi qiyinligi haqidagi qa rashlar ifodalangan bo'lsa, so'nggi baytdagi fikrlar qit'ada ko'tarilgan poetik g'oyaning hayotiy dalili vazifasini o'tagan: dushmanga do'st ay tingan kishiga ishonish - cho'lu biyobonda bo'ri bilan oshno bo'lgan ha qo'zini ishonib topshirishday gap.

Qit'aning g'oyaviy-badiiy jihatdan yangi va yuqori bosqichga ko'tarilishida mavlono Lutfiyning ham xizmatlari beqiyos. Shoir qit janri imkoniyatlaridan unumli foydalanib, bu janrda ham barakali ijod qilgan:

Aqlu jonning ofati, din g'orati,
Har ne bor ul ko'zi birla qoshdadur.
Ketmadi savdosi hargiz boshtin,
Rost ayturlar, ki "Davlat boshdadur"[232].

---

[231] Ҳофиз Хоразмий. Девон. 2-китоб.Тошкент, 1981. Б. 293.
[232] Лутфий. Сенсан севарим. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1987. Б. 351.

Qit'a to'rt misradan iborat bo'lib, qofiyalanishi ham (b-a-v-a) mezonlariga to'g'ri keladi. U ishq-muhabbat mavzusida yozilgan. Unda ma'shuqaning go'zalligi vasfi o'ziga xos obrazli tasvir orqali ifodalangan. Oshiq uchun go'yoki dinning oyog'osti bo'lishi ham, aql-u'g'irlaydigan ham, jonga balo keltiradigan ham – nimaiki yomon-lik bo'lsa, uning sababchisi – maftun qiluvchi shu ko'z va qoshlar. Bu go'zallik oldida u barcha narsani unutadi va hamma narsa qilishga tay-yor. Uchinchi misrada oshiq ishq savdosiga yo'liqqanidan afsuslangan-lik taassurot uyg'otadi. So'nggi misra esa o'ziga xos yakunlovchilik xu-susiyatiga ega. Undan anglashilishicha, lirik qahramon o'z-o'ziga tasalli berayotgandek.

Qit'a o'zbek adabiyotida o'ziga xos shakllanish jarayonini bosib o'tdi. Qit'aning ilk namunalari noma va munozara janridagi asarlar tar-kibida uchrasa-da, biroq u Gadoiy, Lutfiy kabi shoirlar ijodida alohida mustaqil janr sifatidagi ko'rinishlarga ega bo'ldi. Ayniqsa, qit'aning g'oyaviy-badiiy, shakliy miqyosdagi takomili Hofiz Xorazmiy lirikasida yuqori bosqichga ko'tarildi.

FARD

O'zbek adabiyoti tarixida o'ziga xos shakllanish jarayoniga ega bo'lgan lirik janrlardan biri fard hisoblanadi. Fard arabcha so'z bo'lib, yakka, yolg'iz degan ma'nolarni anglatadi. Janr atamasining lug'aviy ma'nosi uning tuzilishi jihatdan ixchamligi, ya'ni aynan mustaqil bir baytdangina iborat ekanligiga ham ishora qiladi. Fardning har ikkala misrasi o'zaro qofiyalanadi. Biroq o'tmish adabiyotimizda qofiyalanma-gan fard janri namunalari ham uchraydi.

Fardning vazni to'g'risida shuni aytish mumkinki, u anchagina er-kin janr hisoblanadi. Chunki uning ilk namunalari asosan barmoq vazni-da yaratilgan bo'lsa, yozma adabiyotning keyingi taraqqiyot davrlarida aruz fardning asosiy vazniga aylandi. Aruzning fardni yuzaga keltirishda doimo qo'llanadigan maxsus bahri yo'q. U vaznning turli bahrlarida yo-zilishi mumkin.

Fardlarga xos bo'lgan qisqa, lo'nda va ixchamlik uni maqol janriga yaqinlashtiradi. Eng asosiysi, fardlarda ham xalq maqollaridagi kabi ib-ratli fikr mavjud. Bu esa didaktik xarakter fardning ilk shakllanish bos-qichlaridayoq janr mezonlaridan biriga aylanganligidan dalolat beradi. Bu xususiyat ayrim fardlarning aforizm darajasiga ko'tarilishiga ham xizmat qiladi.

Fardning adabiyotimiz tarixidagi ilk namunalari haqida gap ketganda, mutaxassislar tomonidan "Devonu lug'otit turk" asari tilga olinadi. Darhaqiqat, "Devon"da ikkiliklar shaklidagi anchagina she'r namunalari ham uchraydi. Ular asardagi turkiy so'zlarning izohi sifatida keltirilgani ki, bundan ikkilik tarzidagi she'rlar turkiy adabiyotda qadimdan mavjud ekanligini sezish qiyin emas.

Fardning keyingi namunalari noma janri asosida yaratilgan asarlar tarkibida uchraydi. Xorazmiyning "Muhabbatnoma"sida garchi yolg'iz bitta fardni uchratish mumkin bo'lsa-da, biroq Yusuf Amiriy bu janrda anchagina samarali ijod qilganligi ko'rinadi:

Vafosin sog'inib jurmin unutqin,
Inoyat ko'zin oning sori tutqin[233].

"Dahnoma" asaridan olingan mazkur misralar ishqiy mazmunga ega. Shuningdek, unda didaktik ruh ham mavjud. Baytning o'zaro qofiyalanish usuli ham fardlarga xos.

Fard janrining taraqqiyotida nasriy asarlar ham muhim rol o'ynaydi. Xususan, bu borada munozara janridagi asarlari bilan mashhur bo'lgan Yaqiniy va Yusuf Amiriylarning nomlarini alohida ta'kidlash lozim. "O'q va yoy" hamda "Chog'ir va bang" munozaralarida "bayt", "nazm" nomlari ostida keltirilgan ikki misradan iborat bo'lgan she'rlarda ko'proq iqtibos fardlarga xos xususiyatlarni kuzatish mumkin.

Fardning mustaqil ijod qilinishi va alohida janr sifatida devon tarkibida maxsus uchrashi mavlono Lutfiy lirikasi bilan bog'liq hodisa hisoblanadi. Shoir qalamiga mansub bo'lgan fardlar janrning shakliy va g'oyaviy-badiiy imkoniyatlarini to'liq yuzaga chiqara olgan. Lutfiy fardlari garchi mavzu jihatdan rang-baranglik kasb etmasa-da, biroq ular janrning keyingi davrlardagi rivoji uchun muhim tajriba maktabi vazifasini o'taganligi sir emas:

Man shikasta agar joduliqni bilsam edi,
O'zumni noma qilib xidmatingg'a borgay edim[234].

---

[233] Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари (Тузувчи: Насимхон Раҳмонов). 2-жилд. Тошкент: Фан, 2007. Б. 242.

[234] Лутфий. Сенсан севарим. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1987. Б. 343.

Ko‘rinadiki, mazkur misralar an’anaviy mavzuda yozilgan. Unda oshiq botiniy olamiga xos xususiyatlar namoyon. O‘zini bechorahol, ko‘ngli qattiq ozor chekkan kishi sifatida ko‘rish - mumtoz adabiyotdagi oshiq obraziga xos belgilardan biri sanaladi. Bu borada Lutfiy ishq tasvirining an’anaviy jihatlariga sodiq qolgan. Biroq shoirning novatorligi shundaki, u oshiqning orzusi tasvirida o‘ziga xos yangilik yaratadi. Lirik qahramon sehrgar bo‘lishni orzu qilmoqda. Sehrgarlik unga qanday yordam berishi mumkin? Bu – ma’shuqa visoliga intilishning bir yo‘li: ya’ni, agar men “joduliqni” bilganimda edi, o‘zimni maktubga aylantirib xizmatingga borgan bo‘lardim.

Lutfiy so‘z o‘yinlaridan foydalanish imkoniyatini fard janrida ham sinab ko‘radi. Buning natijasi o‘laroq ijod olamida tajnisli fardlar yuzaga keladi. Janrning keyingi rivojlanish bosqichlarida tajnisli fardlar yozish boshqa ijodkorlar tomonidan ham muvaffaqiyatli davom ettirilaveradiki, Lutfiy o‘zbek adabiyotida mazkur go‘zal bir an’ananing ilk boshlovchisiga aylanadi. Haqiqatan ham tajnis fardlarga o‘zgacha bir joziba bag‘ishlaydi:

Ko‘nglum qarori qolmadi, bir oqcha yuz tilar,
Ul oqcha yuzki men tilaram, oqcha yuz tilar[235].

Lutfiy fardlariga xos bo‘lgan yana bir xususiyat uning maqol va hikmatli so‘zlardan unumli foydalanishida ham ko‘rinadi. Shoir ayrim fardlarning ikkinchi misrasida xalq donishmandligi namunalariga murojaat etadi. Bu bilan misralarda ilgari surilayotgan fikrlarni tasdiqlashga harakat qiladi:

Sham’i majlisga berur nur ul safoliq orazing,
Bul masal ravshandurur, oreki, yog‘ yog‘qa tomar[236].

Xullas, maxsus yozilgan kichik lirik asar sifatida mashhur bo‘lgan fard adabiyotimiz tarixida alohida taraqqiyot bosqichiga ega. Janrga xos bo‘lgan ayrim belgilar og‘zaki adabiyot mahsuli bo‘lgan xalq maqollarida uchrasa-da, biroq uning yozma adabiyotdagi namunalari XY asrgacha noma va nasriy asarlar tarkibida yashab keldi. Fardning alohida janr sifatida maxsus yaratilishida mavlono Lutfiyning xizmatlari beqiyosdir.

---

[235] Лутфий. Ўша китоб. Б. 340.
[236] Лутфий. Ўша китоб. Б. 342.

MUNDARIJA

So‘z boshi 3

ISLOMGACHA BO‘LGAN DAVRDAGI QADIMGI TURKIY ADABIYOT

Qadimgi mif va afsonalar 11
Avesto 19
Urxun-Yenisey yozuvi yodgorliklari 38
Moniylik oqimidagi qadimgi turkiy adabiyot 64
Buddaviylik oqimidagi qadimgi turkiy adabiyot 82
Maytri smit (Moyto‘ra bilan uchrashuv) 104
“O‘g‘uznoma” dostoni 114

G‘AZNAVIYLAR DAVRI ADABIYOTI

Ilk uyg‘onish davridagi ijtimoiy hayot va madaniy muhit 134
Abu Rayhon Beruniy va uning ilmiy, adabiy faoliyati 151

QORAXONIYLAR DAVRI ADABIYOTI

Qoraxoniylar davri adabiyoti 163
Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari 165
Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit-turk” asari 183
Ahmad Yugnakiy va uning “Hibat ul-haqoyiq” asari 199
Ahmad Yassaviy 209

OLTIN O‘RDA O‘ZBEK ADABIYOTI

Oltin O‘rda o‘zbek adabiyoti 223
Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziy va uning
“Qisasi Rabg‘uziy” asari 231
Mahmud ibn Ali as-Saroyi (XIV asr). “Nahju-l-farodis”
(“Jannatlarning ochiq eshiklari”) asari 254
Sayfi Saroyining hayoti va ijodi 270
Rashididdin Fazlulloh Hamadoniy va uning
“Jome’ ut-tavorix” asari 290
Qutb va uning “Xusrav va Shirin” dostoni 303
Oltin O‘rda adabiy muhitida noma janrining yuzaga kelishi 321
Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asari 321

TEMURIYLAR DAVRI O‘ZBEK ADABIYOTI

Temuriylar davri o‘zbek adabiyoti 332
Mirzo Ulug‘bekning ”To‘rt ulus tarixi” asari 338
Shayx Ahmad Taroziyning “Fununu-l-balog‘a” asari 345
Temuriylar davri o‘zbek adabiyotida noma janri taraqqiyoti 354
Munozara haqida ma’lumot 372
Yusuf Amiriyning “Chog‘ir va Bang” munozarasi 380
Vaqiniyning “O‘q va Yoy” munozarasi 395
Ahmadiyning “Sozlar munozarasi” asari 414
“Yusuf va Zulayho“ dostoni va shu turkumdagi dostonlar 421
Haydar Xorazmiy ijodi 439
Lutfiy 454
Gadoiy 465
Sakkokiy 473
Atoyi 484
Sayyid Qosimiy ijodi 489

XULOSA 499

ILOVA 500

10844
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Nasimxon RAHMONOV

O‘ZBEK ADABIYOTI TARIXI

(Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha)

Muharrir: A. Tilavov
Texnik muharir: Yu.O‘rinov
Musahhiha: I. Zohidova
Sahifalovchi dizayner: N. Muhamedova

Nash.lits. № AI 245, 02.10.2013.
Terishga 20.10.2017 yilda topshirildi.
Bosishga 01.12.2017 yilda ruxsat etildi. Bichimi: 60x84 1/16.
Ofset bosma. “Times New Roman” garniturasi. Shartli b.t. 32.12
Nashr b.t. 34.75 Adadi 2000 nusxa. Buyurtma 156.
Bahosi shartnoma asosida

«Sano-standart» nashriyoti, 100190, Toshkent shahri,
Yunusobod-9, 13-54. E-mail: sano-standart@mail.ru

«Sano-standart» MCHJ bosmaxonasida bosildi.
Toshkent shahri, Shiroq ko‘chasi, 100-uy.
Telefon: (0 371) 228-07-96, faks: (0 371) 228-07-95

ISBN 978-9943-4418-2-8

“Sano-standart”
нашриёти